

*Світлій пам'яті мого
батька, Василя Васильовича,
присвячується...*

UKRAINIAN INSTITUTE OF NATIONAL MEMORY
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE

Taras Chukhlib

The Cossacks & the Monarchs

Foreign relations of Early Modern
Ukrainian state 1648–1721

3-d edition, corrected and added

Kyiv
Olena Teliga Publishers
2009

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Тарас Чухліб

Козаки і Монархи

Міжнародні відносини ранньомодерної
Української держави 1648–1721 рр.

3-тє видання, виправлене і доповнене

Київ
Видавництво імені Олени Теліги
2009

Відповідальний редактор
*доктор історичних наук,
академік НАН України, професор*
Валерій СМОЛІЙ

Тарас Чухліб

Ч-96 Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. — 3-тє вид., випр. і доповн. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. — 616 с.

ISBN 978-966-355-041-1

У книзі на основі багатого джерельного матеріалу із залученням досягнень вітчизняної та зарубіжної історичної науки розкривається міжнародно-політичний статус Української козацької держави у другій половині XVII — на початку XVIII ст. Через призму відносин гетьманських урядів з володарями Речі Посполитої, Московської держави, Османської та Австрійської імперій, Кримського ханства, Шведського королівства, Трансільванського і Молдавського князівств та інших країн висвітлюються головні напрями тогочасної вітчизняної зовнішньої політики.

Видання розраховане на дипломатів, науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України та її міжнародних відносин.

ББК 63.3 (2УКР) 46

Затверджено до друку
*Вченою радою Інституту історії України НАН України
та рішенням Науково-дослідного інституту козацтва*

На лицьовій обкладинці: картина Яна Матейка
«Богдан Хмельницький і Тугай-бей під Києвом» (Польща, 1885)

На звороті обкладинки: автор, доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник Інституту історії України

Передмова до третього видання

У 2003 році за широго сприяння Наукового товариства ім. Шевченка в Америці та благодійної допомоги Фонду Наталії Даниленко побачила світ моя наукова монографія *«Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.»*. На жаль, вона мала не досить великий наклад, а тому невдовзі виникла потреба у її перевиданні та більшому поширенні не лише у вузькому колі наукової інтелігенції, але й серед тих, хто всерйоз цікавиться історією нашої країни та її міжнародних відносин.

З огляду на ці обставини, друге видання книги, що з'явилося у 2005 р. завдяки добрій ініціативі видавництва «Арістей» та особисто його директора пана Юрія Винниченка, було значно доопрацьованим. У ньому, наприклад, можна ознайомитися з новими розділами, які висвітлюють діяльність Українського гетьманату в світлі взаємовідносин з іншими державами Центральної та Східної Європи. Доповнені й сторінки, що розкривають мотиваційний механізм почергового, а інколи — одночасного прийняття (з першого погляду, несподіваних та малозрозумілих) рішень, у результаті чого українські гетьмани другої половини XVII — початку XVIII століть були змушені визнавати над собою зверхність монархів сусідніх країн — царів, королів, султанів та ханів.

Однак час неухильно плине, вітчизняна історична наука стрімко розвивається: відбувається пошук і накопичення маловідомих до цього часу архівних джерел, продукуються оригінальні історіософські ідеї, висвітлюються різні макро- та мікроісторичні проблеми, з'являються чергові ґрунтовні дослідження нашої минувшини. Тому пропонуємо на суд громадськості нову версію книги з трохи зміненою назвою та доповненням за рахунок вивчення міжнародної ситуації під час Північної війни 1700–1721 рр., а також зовнішньої політики гетьманських урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика.

Сподіваємося, що після ознайомлення з третьою редакцією цього наукового видання зацікавлений читач зможе для себе віднайти певні відповіді не лише на окремі інтригуючі питання міжнародного утвердження Української козацької держави у добу Раннього Модерну, але й проникнеться ще більшим усвідомленням надскладних проблем входження нової України до світового співтовариства. Адже, як відомо, історія має цікаву й досить несподівану властивість повторюватися...

Жовтень, 2009 р.

Від автора

Одного разу в старовинній бібліотечі мальовничого і неповторного Львова довелося натрапити на одну із книг відомого польського історика початку ХХ ст. Людвіка Кубалі. Грунтовне знання ним революційної доби Хмельниччини, що базувалося на опрацюванні багатющого джерельного матеріалу, підштовхнуло до ознайомлення із значним доробком цього непересічного вченого. Але справжній «науковий шок» викликало цитування автором влучного висловлювання одного з провідних урядовців Речі Посполитої 50-х – 60-х років XVII ст. Анджея Потоцького. Той, оцінюючи дипломатію гетьманського уряду Івана Виговського, в листі до польського короля Яна II Казимира зазначав, що бунтівливі українці не хочуть бути «...ні під Вашою Королівською Милістю, а ні під царем (московським. — Т. Ч.); сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи Вашу Королівську Милість царем. а царя Вашою Королівською Милістю*»¹. Саме ці слова річпосполитського політика та інтелектуала й стали поштовхом до довгих роздумів над сутністю взаємовідносин гетьманів (як самопроголошених володарів нової України) і тогочасних європейських та азійських монархів — австрійських імператорів і турецьких султанів, польських і шведських королів, московських царів і кримських ханів, та, зрештою, спричинили до написання цієї книги.

На кого орієнтуватися, в якому напрямі рухатися — на Захід чи Схід, а, можливо, йти своїм шляхом? Це питання, на нашу думку, є чи не найголовнішим із тих, які кожного дня мають задавати собі більшість свідомих своєї ролі представників сучасного українського політикуму. Однак, як кажуть, все нове є добре забутим старим. Подібна проблема хвилювала і провідників протонаціональної держави з такою незвичною і войовничою назвою «Військо Запорозьке» більш ніж три століття тому — в другій половині XVII — на початку XVIII ст. Адже усвідомлення місця і ролі Українського гетьманату (а саме таку історіографічну назву** пропонуємо вживати щодо Козацької держави названого вище періоду насамперед для того, щоб відрізнити її від Війська

* Звертаємо увагу читача, що тут і далі по тексту всієї книги цитати, які мають певне смислове навантаження, а також іноземні слова виокремлюються *курсивом*

** За аналогією — «Кримський ханат», «Сербський деспотат», «Молдавське господарство», «Бранденбурзьке курфюрство» тощо.

Запорозького кінця XVI – першої половини XVII ст.) в його взаємовідносинах з сусідніми країнами Європи дає можливість осмислити не лише події далекої історії, але й сьогоденні проблеми становлення Української держави як складової частини світової цивілізації.

Метою нашого дослідження стало висвітлення процесу міжнародного утвердження Гетьманату, що розкривається через призму тогочасної специфіки відносин між різними державами Центрально-Східної, Південно-Східної (до яких політично належали Османська імперія і Кримське ханство) й Північної Європи й був персоніфікований особами своїх правителів та лише в окремих проявах набував модерного політико-правового змісту. З історичної точки зору міждержавно-правові взаємини ранньомодерної доби уособлювалися, головним чином, через династичні зв'язки та сюзеренно-васальні відносини між володарями окремих країн. Вони характеризувалися боротьбою між монархічними правителями та регіональною знаттю, яка намагалася не допустити поступового обмеження власних *privilegia et libertates* на користь абсолютистської влади².

Окремо слід наголосити на тому, що автор прагнув дослідити не лише політичні проблеми історії, але й звернутися до її антропологічного змісту через розкриття різних мотивацій та ідей, які рухали творцями зовнішньої політики козацької України.

Ще у 2001 р. побачили світ «Нариси історії дипломатії України», де сучасні історики Валерій Смолій та Валерій Степанков на широкому міжнародному тлі дослідили основні напрямки дипломатії та зовнішньої політики гетьманських урядів³. Разом з тим, оцінку процесам міжнародного утвердження Українського гетьманату, починаючи від XIX ст., давало багато вчених, серед яких, зокрема, проблеми залежності Козацької держави від європейських та азійських володарів висвітлювали історики Микола Костомаров, Михайло Грушевський, Федір Уманець, Мирон Кордуба, Василь Дубровський, Андрій Яковлів, Лев Окиншевич, Дмитро Дорошенко, Микола Петровський, Іван Крип'якевич, Омелян Пріцак, Зенон Когут, Орест Субтельний.

Окрім того, над багатьма питаннями зовнішньої політики та міжнародного становища Гетьманату в різний час працювали такі вітчизняні науковці, як В. Антонович, В. Липинський, О. Терлецький, С. Томашівський, С. Рудницький, Д. Олянчин, Б. Крупницький, В. Гарасимчук, М. Андрусак, І. Лисяк-Рудницький, О. Оглоблин, М. Марченко, І. Бутич, В. Голобуцький, Ф. Шевченко, Д. Наливайко, Л. Виняр, Л. Мельник, Я. Дашкевич, В. Сергійчук, Ю. Мицик, В. Шербак, Ф. Сисин, О. Гуржій, П. Сас, С. Плохій, С. Величенко, С. Леп'якво,

Я. Федорук, В. Брехуненко, О. Галенко, В. Горобець, В. Станіславський та ін. Саме їм та іншим ученим, які не увійшли до цього переліку, щиро завдячуємо використанням окремих ідей, певного теоретичного й фактологічного матеріалу*.

Підтримуючи теорію впливу «рівнозначних» факторів (духовного, антропологічного, політичного, соціального, економічного, географічного, біологічного, геополітичного та ін.) на загальноісторичний поступ і звертаючись до висвітлення саме політичної історії, автор намагався вивчити всю сукупність багатьох чинників, що позначалися на ній у досліджуваній період. При цьому відсилаємо зацікавленого читача до влучних спостережень відомого французького вченого Жоржа Дюбі, який наприкінці минулого століття відзначав, що європейська історична наука, починаючи вже з 70-х років ХХ ст., поступово повертається до висвітлення саме політичної історії. Це стало реакцією на знищення сюжету в працях сучасних послідовників Марка Блока та Люсьєна Февра. «Відмова від події зруйнувала хронологію, історична плоть була позбавлена скелета. Постійне розширення поля дослідження, природньо, спричинило його подрібнення і в кінцевому підсумку надання переваги вивченню мікросюжету, історичного анекдоту»⁴, — зауважував Ж. Дюбі, констатуючи, що великі серйозні проблеми разом з *Подією* і видатною *Особистістю* знову зайняли своє попереднє місце в історії, а в історичній проблематиці на перший план вийшли питання, пов'язані з вивченням *Влади* та її сутності.

Поряд із дослідженням складних механізмів зовнішньої політики владних інституцій козацької України, творцями яких виступали ті чи інші історичні особистості, хотілося б також (наслідуючи приклад видатного російського історика Бориса Поршнева, який так вдало «возз'єднав Європу» з історією своєї країни)⁵ спробувати бодай трохи наблизити, або ж «вписати» вітчизняну минувшину до загальносвітових процесів ранньомодерного часу.

У результаті багаторічної пошукової роботи в книзі репрезентовано опрацьований автором великий масив матеріалу, що зберігається у фондах архівосховищ України, Польщі та Росії. Серед них — Центральний державний історичний архів України у Києві, Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Архів Інституту історії України НАН України, Львівська наукова бібліо-

* З огляду на багатоаспектність досліджуваної теми, історіографія окремих наукових проблем, які пов'язані з питанням міжнародного становища ранньомодерної Української держави, розкривається у відповідних розділах книги

тека ім. В. Стефаніка, Архів головний актів давніх у Варшаві, Відділ мікрофільмів Національної бібліотеки Польщі, Відділ рукописів Варшавського університету, Відділ рукописів Ягеллонського університету в Кракові, Російський державний архів давніх актів у Москві, Відділ рукописів бібліотеки РАН у Санкт-Петербурзі та ін. З огляду на об'єктивну неможливість дослідницької праці в архівосховищах Австрії, Туреччини і Швеції, використано нарративні джерела численних вітчизняних і зарубіжних археографічних збірників, що також допомогло розкриттю тогочасної міжнародної ситуації.

Усвідомлюємо, що тема, яка висвітлюється у книзі, є, по суті, невичерпно для довготривалих і різнобічних досліджень, а тому наші студії не можуть бути позбавленими критичних зауважень. Сподіваємося також на те, що наша праця не буде марною й слугуватиме певним підґрунтям для наступних наукових пошуків.

¹ Дану цитату польський історик Л. Кубала (Kubala L. *Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660*. — Lwów, 1922. — S. 256) взяв із опублікованого в середині XIX ст. збірника документів: Пам'ятники, изданные временною комиссією для разбора древних актов. — Т. 3. — Отд. III. — К., 1852. — С. 300. У 1993 р. вона також була наведена у праці: Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 34.

² У цьому контексті див. праці О. Субтельного: *Subtelny Orest. Domination of Eastern Europe: native nobilities and foreign absolutism. 1500–1715*. — Quebec, 1986; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994.

³ Смолій В., Степанков В. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України / Ред. В. Смолій. — К., 2001 — С. 107–162; Вони ж. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657–XVIII ст.) // Там само. — С. 163–207.

⁴ Дюби Жорж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. — Москва, 1991. — С. 56.

⁵ Поршнев Б. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. — Москва, 1976. — С. 7.

Монархи та залежні правителі Європи: від Середньовіччя до Ранняго Модерну (замість вступу)

 середньовічну добу всесвітньої історії на території Західної Європи між різними представниками вищої знаті встановлюються так звані сюзеренно-васальні або ж ленні стосунки, що стали чи не найголовнішою ознакою феодальної доби. Серед землевласників чи просто володарів замків виокремлювався верховний («*suzerain*») князь, який визнавався старшим або «сеньйором» («*senior*») і був найбільшим землевласником. Від нього одержували особисту чи васальну залежність менші князі — «васали» («*vasallus*», «*valvassor*», «*vavassar*», «*fidelis*»)*. Поступово ці приватно-правні відносини переплітаються з державно-правними, адже кожен із сюзеренів чи його васалів володів більшим чи меншим маєтком-«державою», на які розповсюджувалася їхня влада¹. Визнаючи себе людиною сюзерена («*homme de bouche et de mains*»), васал присягав йому на вірність («*jurare in ducis nomen*») Божим іменем і закріплював це процедурою укладання своїх рук у руки сеньйора («*hommage*»). За це він одержував від нього у володіння землю («*beneficium*», «*fief*») за умови виконання певних обов'язків.

Сюзерен також присягався своєму підданому у виконанні взятих на себе зобов'язань. Це обумовлювалося спеціальним договором між ними, що передбачав військову службу васала на користь свого зверхника, участь в управлінні його маєтком та право здійснювати суд від імені сюзерена тощо. Окрім того, в окремих випадках васал брав на себе грошові зобов'язання — викупляв сеньйора, коли той потрапляв до полону; виділяв йому певну суму у випадку виходу заміж доньки або посвячення в лицарі сина. У свою чергу сюзерен гарантував підлеглому захист і недоторканість тієї землі, яку васал отримував

* Васалітет (фр. «*Vassalite*» від лат. «*vasus*» — слуга) — у середні віки система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів). Сформувався у Західній Європі у VIII–IX ст., найбільшого розвитку набув у X–XII ст. Матеріальним підґрунтям васалітету були поземельні відносини. За службу в сеньйора васал одержував від нього земельний наділ (спочатку довічний — бенефіцій, а пізніше спадковий — феодал, лен). Васальна залежність оформлялася особливим обрядом, за яким васал присягав сеньйорові на вірність. Сеньйор, крім земельного наділу, мав надавати васалові опікування й захист. (*Історична наука: термінологічний і понятійний довідник.* — К., 2002. — С. 45).

від нього. Договір скріплювався наданням васальнозалежному від імені його зверхника спеціального документа — «привілею», який окреслював його «права і вольності» (*«privilegia et libertates»*). Окрім того, підданому вручалися певні атрибути-інсигнії або символічні предмети, що засвідчували його належність до окремого сюзерена — хоругва або штандарт з гербом господаря, жезл, кільце, ніж, рукавичка, залізний чи дерев'яний прут, жмут соломи та ін.² У тому випадку, коли сюзерен чи васал не дотримувалися обов'язків зобов'язань, договір між ними розривався. Причому при порушенні верховним князем своїх обіцянок його підлеглий міг першим оголошувати про «денонсацію» присяги.

Проблема васальних (ленних) стосунків у середні віки всебічно досліджена у світовій історіографії³. Останнім часом науковці все більше схиляються до того щоб висвітлювати їх через призму відносин «патрон — клієнт»⁴. Генеза та причини одного з багатьох аспектів цього питання, а саме — визнання одним васалом підлеглості від декількох патронів, були ґрунтовно досліджені французькими істориками Марком Блоком та Жаком Ле Гоффом. Вони говорять про те, що в епоху класичного середньовіччя майже кожен васал був людиною одночасно двох, а то й кількох сеньйорів⁵. Один із найперших випадків такої підлеглості датується 895 роком, а вже в XI ст. це перетворилося на звичне явище⁶. Отже, вже з цього часу можна говорити про зародження своєрідних полівасалітетних* відносин, які, правда, на той період мали ще приватно-політичний характер.

Слід звернути увагу на вітчизняну традицію формування владних структур у середньовічній Русі-Україні, що, як правило, базувалися на принципах «родового сюзеренітету». Як відзначав Олексій Толочко, державне тіло Русі, крім усього іншого, було об'єднане васально-сюзеренними зв'язками⁷. Разом з тим, посилаючись на доробок А. Гуревича, Є. Мельникової, Е. Гудавічюса, дослідник зробив висновок про те, що міжкнязівські відносини того часу були типово васальними, а політичні й правові інститути, засновані на «родовому сюзеренітеті», стали притаманними майже всім ранньофеодальним державам Європи — Франції, Британії, Скандинавії, Угорщині, Чехії, Польщі, Литві⁸. Втративши на початку XIV ст. свого природного сюзерена (легітимного носія верховної влади), феодальна еліта Південної Русі, згідно зі спостереженнями історика Фелікса Шабульда,

* Саме такий термін, на нашу думку, є найбільш прийнятним для означення даного процесу.

відразу ж опинилися у нерівноправному становищі відносно правителів сусідніх держав — Корони Польської, Угорського королівства й Великого князівства Литовського⁹. Очевидно, саме тому київські князі протягом XIV—XV століть неодноразово були змушені визнавати себе залежними не лише від литовського князя та польського короля, але й кримського хана.

Середньовічні сюзеренно-васальні стосунки між різними феодалами позначилися і на процесах формування держав та політичних структур уже в новий час європейської історії. Адже вони, як правило, творилися на основі територіальних феодальних князівств¹⁰. Система феодально-васальних відносин сприяла збереженню елементів патримоніального права та переплетенню феодально-династичних принципів з основами творення ранньомодерних держав у Європі. Протягом XV—XVII століть політика персональних уній, династичні й спадкові проблеми викликають перерозподіли держав, відчуження територій, змінюють державні кордони й стають причиною виникнення об'єднаних королівств та імперій¹¹. У цей час, згідно з висловлюванням відомої російської дослідниці А. Люблінської, європейський континент являє собою картатий конгломерат монархій — абсолютних, обмежених, номінальних (імперія), національних, багатонаціональних — і республік — олігархічних (Венеція, Генуя), федеративних (Голландія, Швейцарія), шляхетських («уявна монархія» в Польщі й частково Угорщині) і т. п.¹² Характеризуючи західноєвропейський Ренесанс щодо творення державних структур і доповнюючи вищенаведене визначення, інший історик М. Петров продовжив попередню типологію, вказавши на існування держав-комун, сеньйорій, регіонально-абсолютистських, територіальних держав, різних напіввасальних і напівзалежних утворень тощо¹³. Очевидно, цей перелік можна доповнити за рахунок виникнення й інших державно-політичних систем Центрально-Східної Європи*, зокрема, й такого специфічного державного організму, як Український гетьманат (Військо Запорозь-

* Підтримуючи думку тих учених, які впровадили у науковий обіг термін «Центрально-Східна Європа» (див., напр.: Wandych P. The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present. — London, New-York, 1992; Bardach J. Dla czego Europa Srodkowo-Wschodnia? // Nauka Polska. — Nr. 5–6. — Warszawa, 1992. — S. 65–72; Сюч Е. Три исторических региона Европы // Центральная Европа как исторический регион. — Москва, 1996. — С. 156–250; Миллер А. И. Об истории концепции «Центральная Европа». — С. 4–25; Kłoczowski J. L'Europe de Centre-Est dans l'historiographie des pays de la region. — Lublin, 1995; Historia Europy Srodkowo-Wschodniej / Red. J. Kłoczowski. — T. 1. — Lublin, 2000 та ін.), переконані, що історично до цього регіону належить й Україна

ке), що виник у результаті революційних подій 1648–1676 рр.* на теренах руських воеводств Речі Посполитої.

Як наслідок розвитку багатоваріантних політичних структур і державних інститутів, розпочався процес складання європейської моделі держави, яка лягла в основу принципів побудови сучасних держав¹⁴. Цей процес розтягувався на довгі століття, включно до XIX ст., й був складним та нерівномірним, зважаючи на різні причини. Однією з них стала проблема перетворення старих «приватних» сюзеренно-васальних феодальних відносин, заміна персональних зв'язків між главою держави, суверенами та васальними володарями на модерні інституційні відносини між урядами й усією масою підданих тієї чи іншої держави. «Це був вільний, нерівномірний, переповнений можливостями перехідний стан багатоваріантного процесу місцевої регіональної динаміки: від конгломератних феодальних політичних структур до національних, краще окреслених державних об'єднань», — відзначали дослідники зазначеної проблеми¹⁵.

Аналізуючи це важливе питання, історики зауважували, що шлях до нового не проходив по прямій висхідній лінії, а навпаки, при збереженні загальної схоластичної орієнтації, в ньому перепліталися елементи старого й нового способів мислення, старі й нові ментальні установки. При цьому нове мислення вимагало свого прояву насамперед у питанні влади — що таке «влада» в новому світосприйнятті й реальне місце володаря в цьому новому суспільстві¹⁶.

З огляду на тематику книги, детальніше зупинимося на розгляді правових стосунків між володарями-монархами (колишніми сюзеренами-землевласниками) та залежними від них володарями-васалами інших держав. Середньовічні сюзеренно-васальні угоди, котрі, як уже зазначалося, мали більше приватний, ніж політичний відтінок, з часом поступово трансформуються в міждержавні політичні договори. Адже більшість тогочасних держав різного типу уособлювалися у своїх правителях. Державно-правовий договір складався із системи взаємних прав і обов'язків. В обмін на «захист і пошанування правителів» з боку

* Національно-визвольну війну середини XVII ст. сприймаємо як Українську ранньонаціональну революцію в межах тогочасних «шести одночасних революцій» — повстань проти монархічної влади у Каталонії і Португалії у 1640 р.; Неаполі і Палермо в 1647 р.; «фронди» у Франції у 1648–1653 рр.; Хмельниччини в Україні у 1648–1657 рр., а також «безкровної революція» в Голландії у 1650 р. та конституційної кризи в Швеції у 1650 р. На сьогодні частина вітчизняних істориків схильна оцінювати «Хмельниччину» як Українську національну революцію 1648–1676 рр. (Див.: *Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999*).

протекторів-сюзеренів, васальнозалежні правителі обіцяли тим «покору, службу і вірність». Таку домовленість можна назвати актом взаємного добровільного зобов'язання, а її основними елементами з боку підданих були: повага до своїх давніх прав і привілеїв, вільний вибір протекції, необхідність військового захисту тощо¹⁷.

З правового погляду «класична» васальна залежність передбачала, що між монархом і населенням васальної держави не існувало безпосереднього зв'язку — між ними стояла особа правителя цієї держави¹⁸. Той, як і в давнину, іменем Бога складав присягу на вірність своєму зверхнику. У свою чергу, останній також «на вічні часи» присягався в дотриманні зобов'язань перед підданим. Між ними укладався обов'язковий договір, у разі порушення якого однією стороною інша могла відмовитися від своїх зобов'язань. Успадковуючи середньовічні традиції, це супроводжувалося спеціальними процедурами, серед яких найголовнішою було вручення «привілею» та атрибутів монаршої влади. Хоча, згідно з твердженнями окремих учених, «пережитки феодалної вірності сюзерену (що нині став сувереном) і рицарської честі вже не служили стримуючим чинником»¹⁹. Тверезий політичний розрахунок, а, отже, і можлива та «безболісна» відмова-зрада від складеної присяги васальнозалежного правителя на користь іншого протектора все більше утверджувалися в міждержавних стосунках XVI—XVII ст.

Звернімося до окремих прикладів розвитку державних моделей у Центрально-Східній, Південно-Східній та Північній Європі, які б проілюстрували вищевикладений матеріал і стали висхідним пунктом для їхнього (моделей) порівняння. Близько трьохсот світських і духовних князівств та півтори тисячі самостійних рицарських володінь на середину XVII ст. існували в межах т. зв. «Священної Римської імперії німецької нації» (інші назви — Австрійський дім, Австрійська імперія, Австрійське цісарство, Габсбургська монархія, Імперія Габсбургів тощо), що була мультинаціональним державним утворенням. Більшість із цих князівських і рицарських володінь довгий час перебували в різній стадії васальної залежності від імператорського дому Габсбургів, і лише Вестфальський мир 1648 р. встановлював територіальний суверенітет («*Landeshoheit*») німецьких князів з правами укладати союзи між собою та іноземними державами²⁰. Єдиним обмеженням була умова не укладати такі союзи проти імператора. По суті, «Священна імперія» була конфедерацією великої кількості середніх і дрібних земельних володінь, королівств, князівств, курфюрств, герцогств, ландграфств, володінь імперських лицарів-васалів та вільних міст, які були справжніми державами у складі Імперії²¹. Хоча імператори й на-

магалися укрупнювати свої володіння. Так, наприкінці XV ст. Максимиліан I, об'єднавши нижньоавстрійські та верхньоавстрійські землі в єдину адміністративну одиницю, додав до неї Тироль і Передню Австрію. Незабаром для управління цими територіальними складовими було започатковано таку центральну урядову установу як Регімент («*Regiment*») ²². Через деякий час ця назва перенеслася на українські землі, де в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. означала управління («регіментарство») гетьманами над лівобережною частиною України від імені російського монарха.

Хоча австрійський імператор-цар і вважався суверенним володарем, однак його влада була досить обмеженою й полягала у виконанні представницьких функцій, а також скликанні законодавчих зборів — Рейхстагу. Імператор лише санкціонував прийняті цим загальнодержавним органом закони та був сюзереном для васальнозалежних князів і лицарів імперії. Однак гасло «Австрія має володіти всесвітом» («*Austriae est imperare orbi universo*»), яке імператор Фрідріх III (1437–1493) у вигляді аббревіатури *AEIOU* додавав до свого підпису, було актуальним для августійших володарів імперії і протягом наступних століть. Володар імперії уособлював у собі дві різні владні функції:

з одного боку, він був німецьким (австрійським) королем, а з іншого — потенційним володарем усього західного християнського світу ²³. На обґрунтування останньої тези (про вічність Римської імперії та влади її царів) і насадження її в суспільній свідомості була спрямована майже вся тогочасна західноєвропейська політична думка.

Надмогутньою «Священна імперія» стала за панування Карла V Габсбурга (1519–1556), коли об'єднала під своєю владою Німеччину, Іспанію, Нідерланди, Італію й стала наднаціональним державним утворенням. Від часу зречення цього імператора дім Габсбургів поділився на дві самостійні гілки — іспанську та австрійську. З огляду на геополітичний чинник та розташування України, під час розгляду різних між-

Австрійський імператор
Максиміліан II

народних проблем Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, в основному, будемо звертатися до висвітлення політики саме австрійських, а не іспанських цісарів.

З 1526 р. під владою династії Габсбургів перебувала також Чехія, яка, незважаючи на це, залишалася окремою державою. Обрання чеським королем Фердинанда I Габсбурга відбулося за умови підписання ним так званих «Виборчих капітуляцій». Вони передбачали право станів Чеського королівства на вільний вибір короля, повагу до їхніх релігійних прав, розміщення королівської резиденції в Празі тощо²⁴. Однак австрійська влада не дотримувалася своїх зобов'язань і поступово обмежувала державні права Чехії. У результаті національно-визвольного повстання всіх чеських станів імператор Рудольф II у липні 1609 р. видав знаменитий маєстат-грамоту, який надавав чеським панам, рицарям, міщанам та селянам, окрім політичних прав ще й свободу віросповідання згідно з Чеською конфесією 1575 р.²⁵. У 1627 р. новий імператор Фердинанд II підписав земельний статут за яким зберігалася Чеська держава й політичний зв'язок Чехії, Моравії і Сілезії. Однак процеси укріплення абсолютистської влади віденського двору призводили до значного обмеження чеської державності й перетворення цієї країни на одну з провінцій «клаптикової» монархії австрійських Габсбургів.

Саме Чехія на початку XVII ст., слідом за Нідерландами й Швейцарією, стала чинити опір традиційній монаршій владі й відмовилася від неї на користь національного короля. Певний час апологети законних «богообраних» володарів називали його не інакше, як «узурпатором». Через декілька десятиліть типологічно наближеною до проблеми державно-політичного самовизначення вищезазваних країн була ситуація в одній із найбільших «провінцій» Речі Посполитої — Україні.

За всієї могутності, всередині «Священної імперії», як дослідив Б. Поршнев, існувало ряд серйозних суперечностей: державних — між імператорами і князями; конфесійних — між релігійними угрупованнями; національних — між німцями, слов'янами, угорцями та ін.; соціальних — між суспільними верствами й групами²⁶. Одним із протиріч, на думку науковців, є те, що політична еволюція Австрійської імперії відбувалася в напрямку все більшої територіалізації, тобто зростаючого повновладдя місцевих князів. Це, проте, зміцнювало владу імператора як космополітичного «володаря всіх володарів» (*«augustissimus»*)²⁷.

На Віденському з'їзді в 1515 р. польський король Сигізмунд I домовився з австрійським імператором та чесько-угорським королем

стосовно підтвердження Другого Торунського Трактату (1466) про васальну залежність від Польщі Тевтонського ордену²⁸. Ця держава-орден перебувала в залежності від польських королів до 1618 р. Протягом багатьох десятиліть під сюзеренною владою Корони Польської були Бранденбурзьке курфюрство, Молдавське та Волоське князівства (про що буде сказано нижче). Зважаючи на те, що від часу Люблінської унії 1569 р. більша частина українських земель перейшла до складу федеративної Речі Посполитої, детальніше зупинимось на характеристичі васально-сюзеренних відносин всередині Польсько-Литовської держави.

У результаті виборів на елекційному сеймі 1573 р. новим королем Польщі став брат французького короля Карла IX, молодий та енергійний Генріх Валуа. Він видав спеціальний привілей, який увійшов до історіографії під назвою «Генріхові артикули» й містив ряд пунктів зобов'язання монарха-сюзерена перед польськими станами. Зокрема, йшлося про дотримання принципу вільної елекції, скликання раз у два роки вального сейму, скликання посполитого рушення лише за згодою сейму тощо. Лише за погодженням з депутатами сейму король мав вирішувати питання про запровадження нових податків і мит, ведення війни та миру, зовнішньої політики. Окрім того, при королі мала діяти спеціальна наглядова рада, що складалася з 16 сенаторів. Новообраний монарх повинен був утримувати кварцяне військо та участь шляхти у посполитому рушенні за межами країни. У разі невиконання королем цих зобов'язань шляхта мала право відмовити Генріхові Валуа в покорі йому як своєму сюзерену («*de non praestanda oboedientia*»). Більше того, останній артикул договірних статей дозволяв шляхетському загалу скликати проти нього військову опозицію (т. зв. рокош). Королівська влада також обмежувалася іншим документом під назвою «*Pacta conventa*», що містив додаткові пункти, на яких польський монарх присягав польській і литовській шляхті²⁹. Представники останньої також присягалися королеві у своїй покорі, але за умови гарантування ним виконання вищеназваних «прав і привілеїв».

Одним із перших шляхетських виступів проти королівської влади стала Сандомирська рокош-конфедерація проти Сигізмунда III Вази на початку XVII ст. У 1606 р. невдоволена своїм становищем шляхта подала на розгляд королеві 64 пункти-артикули, які повинні були не лише гарантувати, але й значно розширити їхні васальні права. Після відхилення цих вимог між шляхетськими й королівськими військами розпочалися довготривалі бойові дії, що завершилися у 1607 р. перемогою центрального уряду та укладенням компромісної угоди.

На варшавських сеймах 1607 і 1609 рр. традиція взаємної домовленості між королем і шляхтою набула законодавчого підґрунтя. Безумовно, відносини між королівським урядом і шляхетським станом подіяли й на стосунки між королем Речі Посполитої та Військом Запорозьким (як корпоративної військово-політичної структури) наприкінці XVI — першій половині XVII ст.

Події загальноєвропейської Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр. значно вплинули і на політичний розвиток бранденбурзьких земель, частина яких з 1525 р. під назвою Пруського герцогства перебували у васально-ленній залежності від Корони Польської, що було підтверджено варшавським сеймом 1611 р. Депутати законодавчого зібрання Пруссії — Ландагу у випадку незгоди з рішеннями герцога-курфюрста мали право апелювати до польського сейму³⁰. До речі, це могла зробити навіть меншість ландагу. Невдовзі, у 1618 р., вони перейшли під владу курфюрста Бранденбурзького. Згодом курфюрст і електор Пруссії Фрідріх Вільгельм (1640—1688) об'єднав ряд місцевих володарів і заклав основи для утворення в 1701 р. Королівства Пруського. Однак задовго до того Пруссія звільнилася від зверхності польського короля — в січні 1656 р. Фрідріх I Вільгельм домовився про антипольський союз зі шведським королем Карлом X Густавом, а у вересні наступного року підписав угоду з Яном II Казимиром про своє звільнення з-під його опіки. Це стало можливим у результаті проведення ним гнучкої зовнішньої політики, яка отримала назву *Fuchspolitik* і в конкретному випадку полягала в тому, що під час другої Північної війни 1655—1660 рр. курфюрст спочатку надав допомогу Швеції, а потім перейшов на бік польсько-австрійського табору за ціну відмови Речі Посполитої від леннозалежної Пруссії³¹.

Міждержавні сюзеренно-васальні стосунки на Півночі Європи в період пізнього Середньовіччя та Раннього Модерну розвивалися наступним чином. Визначальною проблемою залишалася Кальмарська унія 1397 р., згідно з якою Данія, Швеція (разом з Фінляндією) та Норвегія (разом з Ісландією) перебували під владою данського короля. На початку XVI ст. шведи виплачували до скарбниці короля Ханса 13 000 марок в обмін на певну автономію³². Лише в результаті повстання шведських станів проти зверхності Данського королівства у 1523 р. було скасовано попередні унійні положення. Керівник національно-визвольного руху шведський шляхтич Густав Еріксон Ваза був проголошений монархом новоутвореного королівства, а від 1544 р. (шведський Рикстаг визнав королівську владу спадковою) династія Вазів стала однією з провідних у цій частині Європи.

Починаючи з останньої чверті XIV ст., на європейську модель сюзеренно-васальних міждержавних стосунків почала значно впливати азійська традиція відносин між монархами-сюзеренами та залежними від них правителями. *Ex Oriente Lux* («світло йде зі Сходу») — у цьому числові концентрувався величезний вплив Османської імперії на політичний розвиток багатьох країн Європи, зокрема й на їхні міжнародні відносини. Захоплення Османами колишніх територій Візантійської імперії на Балканах, де вже відбувався процес зародження національних державних утворень, спричинило виникнення тут особливої «буферної зони» між Османською імперією та центральноевропейськими країнами, у складі якої були васальнозалежні від султана держави («дар ал-сульх» — країни миру). Хоча в даному випадку треба відзначити, що такого поняття, як «міждержавний васалітет», у політико-правовій практиці середньовічної та ранньомодерної Османської імперії не існувало. Адаже до виникнення поняття «дар ал-сульх» в уявленні мусульман християнські країни були тільки «світом війни», в якому «невірні» могли лише покійністю (прийняттям мусульманства) й сплатою данини «купити» мир із мусульманами. Разом з тим, традиція вживати термінологію, притаманну «сюзеренно-васальним відносинам», стосовно Османської імперії та залежних від неї країн є загальноприйнятою у світовій історіографії*.

Під турецьким сюзеренітетом з 1389 р. перебував Сербський деспотат, а в 1459 р. він був остаточно інкорпорований Мегмедом II. Наприкінці XIV ст. султан підкорив два Болгарські царства і деспотат Добруджа³³. У першій половині XV ст. османськими васалами стали правителі Боснії. У цих залежних державах султани іноді надавали автономію місцевим володарям, змушуючи їх сплачувати щорічну данину (гараж або «*tributum*») та поставляти допоміжні військові підрозділи для походів османської армії³⁴. 1526 року в підданство до Порту потрапила Дубровницька республіка, що почала надсилати данину до Стамбула. Вона, як і ряд державних утворень Греції, користувалася більшою самостійністю у внутрішній та зовнішній політиці. Турецька влада була зацікавлена в ширшій автономії грецьких територій — області Судіотів в Епірі, округу Мані на Пеллепонесі, островах Тосос та Інтра, що було спричинене провідною роллю греків у тогочасній

* Див. напр.: *Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600.* — К., 1998. — С. 116–118; *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений.* — М., 1984. — С. 38–39).

Турецький султан Сулейман I

міжнародній торгівлі в цьому регіоні³⁵. Певними автономними правами володіли правителі Албанії, які під впливом Туреччини прийняли іслам. Лише наприкінці XVI ст. Османській імперії вдалося підкорити собі Чорногорію, яка, однак, протягом наступних десятиліть насильного турецького протекторату опиралася сплаті данини.

Поступово протягом другої половини XV–XVII століть балканські васальнозалежні держави перетворили на провінції Османської імперії, які підлягали султанському наміснику. Ці провінції називалися еялетами

(з тур. «влада», «верховенство»), а турецький урядовець, який управляв ними — бейлербеєм («беєм беїв» — старшим над старшими)³⁶. У 1527 р. на систему еялетів була поділена вся територія Боснії³⁷. Невдовзі такої ж долі зазнали й інші балканські держави.

Треба зазначити, що процес поширення османської зверхності над балканськими правителями не був простим і відбувався не лише у військовому протистоянні з місцевими володарями, але й у гострій політичній та військовій суперечці між турецькими султанами й Габсбургами за право сюзеренітету. Адже і болгарський цар Іван Страцимир з 1369 р., і боснійський король Стефан Дабіше з 1394 р., і сербські деспоти Лазар, Стефан Лазар, династія Бранковичів наприкінці XIV — на початку XV ст. визнавали себе васалами королів Угорщини³⁸. Крім того, з кінця XVI ст. між Османською імперією та Угорським королівством розгорнулася боротьба за підпорядкування Трансільванського (Семиградського), Волоського та Молдавського князівств. Активніше від часу завоювання турками Угорщини (1521–1526) в суперечку за придунайські князівства вступають польські королі.

Власне, у цій довголітній боротьбі сюзеренів і зародилася традиція одночасної подвійної (а то й потрійної!) підлеглості правителів-васалів більш сильним монархам, що ворогували між собою. Водночас досить частою, зважаючи на міжнародну ситуацію, стала і політика заміни слабшими правителями своїх протекторів. Одним із перших

таку гнучкість у зовнішній політиці продемонстрував сербський деспот Джурдже Бранкович (1427–1456), який навесні 1428 р., залишаючись васалом угорського короля Жигмонта (1387–1437), визнав васальну залежність від турецького султана Мегмеда II. При цьому він зобов'язався виплачувати Порті щорічну данину й надавати двотисячне кінне військо до османської армії³⁹.

Особливо цінними для нас є політичні відносини між господарями Волощини та Молдавії, з одного боку, й монархами Османської імперії, Польського й Угорського королівств — з іншого. Адже історія цих міждержавних стосунків у площині еволюції політики полівасалітетної підлеглості й частой заміни протекторів є чи не найбільш аналогічною ситуації, в якій перебувала Україна з постановом козацької держави в другій половині XVII ст. А тому зупинимося на їхньому висвітленні детальніше, зосередивши увагу на ключових моментах, що виникали у зовнішній політиці Молдавського князівства у зв'язку з його міжнародно-правовим статусом.

У 1372 р. молдавський господар Лацку визнав васальну залежність від угорського короля Лайоша I. Однак через півтора десятиліття інший правитель Молдавії Петро Мушат, як васал, склав присягу вже польському королеві. Згідно з даними джерел і твердженнями істориків, під дію цієї присяги підпадав не лише тогочасний і майбутній «воевода молдавський», але також «народ і земля» країни («*gentem atque terram*»), фортеці й інші володіння («*ceteraque dominia*»)⁴⁰. Бояри, які перед тим обирали П. Мушата, також присягали й поручалися перед королем Польщі за свого правителя не лише від свого імені, але й «усіх других землян» («*et alioram omnium terrigenarum terrae*») Молдавії⁴¹. Однією з головних причин такого кроку молдавського воеводи, як стверджує Л. Семенова, було його прагнення забезпечити північні та північно-східні кордони князівства від можливого ворожого нападу колишнього протектора⁴². У 1393 р. польському королеві Владиславу Ягайлу присягнув черговий господар Роман I, а в 1404 р. королівським васалом визнав себе Олександр Добрий. Вони також присягали Короні Польській від імені усіх жителів Молдавії. У 1433 р. Владислав Ягайло видав універсал, який підтверджував його сюзеренітет над тогочасним молдавським господарем, а також усі сюзеренно-васальні договори, укладені між Польщею і Молдавією, починаючи з 1387 р.⁴³ З 1456 р. господар П. Арон став васалом польського короля Казимира, проте одночасно сплачував данину султану Мегмеду II. Гарадж Молдавії цього року становив 2000 дукатів, але за неповні два століття він збільшується і в 1593 р. становить 65 000 дукатів⁴⁴. Таким чином, з цьо-

го часу можна говорити про започаткування польсько-турецького кондомініуму над Молдавським князівством⁴⁵.

Продовжувачем політики молдавського полівасалітету став наступник П. Арона господар Штефан III, який правив з 1457 до 1504 р. Вибираючи між угорською і польською зверхністю, він у 1459 р. надав перевагу останній, що було спричинене більшою свободою політичного маневру для правителя Молдавії. Адже польський король у той час був зайнятий суперництвом із Московською державою⁴⁶. Водночас цей молдавський господар сплачував данину турецькому султану, а, отже, був його ленним васалом. Лише у 1473 р. Молдавське князівство припинило посилати гроші до Стамбула. Через два роки, 12 липня 1475 р., господар Штефан III оголосив себе підданим угорського короля Матвія, а 8 вересня того ж року признав сюзеренітет польського короля Казимира. Такі дії молдавського правителя були спричинені нічим іншим, як загрозою окупації князівства турецькими військами. Окрім того, згідно з дослідженнями російського історика І. Грекова, Штефан III свідомо здійснював тактику лавірування між Туреччиною, Угорщиною і Польщею і тим самим забезпечував «збереження самостійності свого князівства»⁴⁷.

1485 р. молдавський господар підтвердив свій васалітет перед польським королем, а 1489 р. склав присягу новому угорському королю Матяшу Корвіну. Однак це так і не убезпечило Молдавське князівство від загрози турецької експансії — у 1495 р. за спиною Штефана III Османська імперія уклала договір з Угорським королівством про визнання її сюзеренітету над усіма дунайськими князівствами. З огляду на це, частина молдавських бояр схиляється на бік Порту і визнає зверхність турецького султана. Відповіддю господаря Молдавії стало укладення в 1499 р. антитурецького союзу з Короною Польською та Великим князівством Литовським, а також Угорським королівством, яке відмовилося від своїх попередніх зобов'язань перед Портою⁴⁸.

Протягом XVI ст. Молдавське князівство продовжувало бути державою, де перехрещувалися інтереси багатьох країн — Османської імперії, Корони Польської, Угорського королівства, Священної Римської імперії, Апостольської столиці, Великого князівства Литовського. З середини цього століття свою політику щодо Молдавії почало формувати й українське козацтво⁴⁹.

Господарі, які досить часто змінювалися, продовжували політику полівасалітетної підлеглості й часто змінювали своїх зверхників, зважаючи на конкретну військово-політичну ситуацію в регіоні. Але з часом це придунайське князівство все більше й більше втягувалося у сферу

впливу могутньої на той час Порти. З 1520-х рр. султани вже починають затверджувати господарів Молдавського князівства, які обиралися місцевими боярами. Господарі були зобов'язані посилати до Стамбула своїх синів чи рідних як заручників. У другій половині XVI ст. право затвердження чергового господаря перетворюється в систему їхнього прямого призначення султаном без ради з молдавським боярством⁵⁰. Щоб зайняти господарський престол, претендентові необхідно було сплатити велику грошову суму до скарбниці султана. Також щорічно він мав сплачувати данину, що, наприклад, у 1524 р. становила 14 тис. дукатів. Окрім щорічного хараджу, Молдавія (так само, як і Волощина) мала відправляти до Туреччини ще і надзвичайну грошову данину («*tributum extraordinarium*»). Однією з найбільших повинностей молдавських і волоських господарів були офіційні й неофіційні подарунки («пешкеш»), які в грошовому чи натуральному вираженні підносили султану й багатьом турецьким урядовцям. Разом з тим, султани допускали певну самостійність князівства в його зовнішній політиці. Рівень цієї самостійності визначався міжнародними планами Османської імперії того чи іншого періоду. Як відзначають фахівці з цієї проблеми, дозволена Портою свобода зовнішньополітичної діяльності спричиняла в самому князівстві прагнення спочатку до збереження незалежності, а потім до її відновлення⁵¹. «Підкорені християнські народи не прийняли іслам і не асимілювалися з турками... Ці народи почали домагатися відокремлення від турок»⁵², — писав з огляду на це турецький історик А. Ніязі.

Очевидно, саме тому в XVII ст. васальні права молдавських господарів значно обмежуються, а їхні обов'язки щодо свого, вже майже постійного сюзерена — турецького султана — збільшуються. Д. Кантемір зазначав, що, починаючи з 30-х рр. XVII ст., у правителів Молдавського князівства відібрали право «оголошення війни та миру» й укладання договорів з іноземними державами⁵³. На знак вдячності за своє призначення (султан віддавав господарю Молдавію в управління «як винагороду» за його вірність і відданість імперії) новий правитель князівства був зобов'язаний: 1) вірно й правдиво служити султану; 2) підкорятися його наказам; 3) захищати підданих султана; 4) спостерігати за тим, що відбувається в таборі ворогів і присилати відомості про них; 5) мати із султаном спільних ворогів і друзів; 6) бути задоволеним тими прибутками, які одержує; 7) нічого насильно не вимагати у своїх підданих; 8) посилати султану данину й подарунки у визначений термін⁵⁴. Призначений господар отримував з рук султана ознаки князівської влади (бунчук, санджак, кафтан, булаву тощо) і відправлявся до Мол-

давї, куди його супроводжував султанський урядовець. Після прибуття останній зачитував перед місцевими боярами фірман падишаха, в якому говорилося: «...Вам же повеліваємо бути у всьому помірними і послухними йому (господарю. — *Т. Ч.*), виконувати належно і без затримки все, що від вас вимагатиметься, згідно з нашими наказами»⁵⁵. Таким чином, зважаючи на вищевикладене, Д. Кантемір дійшов висновку, що у цей час найвище право верховної влади перейшло від господарів до султана⁵⁶. Хоча в турецькому фірмані, який був захоплений і спалений Яном III Собеським під час молдавського походу польської армії у 1686 р., зазначалося: «Молдавія добровільно, ніким не силувана, запропонувала свою покірність османському імператору і за це... нічого іншого від князя (молдавського. — *Т. Ч.*) не вимагається, окрім як щоденної присилки через вірних бояр до Високої Порти чотирьох тисяч золотих»⁵⁷. А, отже, категорично говорити про передачу суверенних прав від господаря до султана в цьому випадку не можна.

Однак такий стан взаємовідносин між Османською імперією та Молдавським господарством не означав, що серед боярської еліти не виникало інших планів щодо зовнішньополітичної орієнтації своєї країни. У середовищі правлячої верхівки в цей період виникає два угруповання — «протурецьке» і «прохристиянське». Представники першого продовжували підтримувати вже «традиційне» османське зверхництво. Друге — виношувало проекти повернення до польського сюзеренітету або ж планувало для себе інших протекторів — Московську державу чи Габсбургську монархію.

Проекти договорів васального підданства московському царю та польському королеві виникали серед молдавського боярства у 1654, 1656, 1673 та 1684 рр. Австрійському імператору молдавани хотіли піддатися у 1690 р. Оцінюючи їхню правову основу, П. Советов стверджував, що проекти, надані Росії в 1656 р. та Польщі в 1684 р., «вирішували питання на користь сеньйоріально-вотчинних відносин власності», а проект договору 1673 р., наданий господарем Ш. Петричейку королю Речі Посполитої Міхалу Корибуту, «зберігав перевагу феодально-державних приватних відносин»⁵⁸. Отже, молдавсько-російський і молдавсько-польський договори, так само як молдавсько-австрійський договір, передбачали сюзеренно-васальні стосунки між монаршою владою та правителями Молдавського князівства.

Крім того, під час походів польської армії до Молдавії у 1686 та 1691 рр. король Речі Посполитої також намагався привести місцеве населення до визнання його протекції. Але після завершення військової операції 1686 р. Ян III Собеський відзначив «непостійну вір-

ність» молдаван, які «всі свої обіти і на святому Євангелії вчинені присяги скоро відкинули...»⁵⁹. В універсалі, зверненому до господаря і всіх станів князівства під час походу 1691 р., польський король нагадував молдаванам про те, що він є їхнім законним сюзереном («*panot didydzynym*») і обіцяв звільнити їх від турецького рабства й зберегти всі старовинні «права та вольности»⁶⁰. Проте, як засвідчував очевидець тих подій венеціанський резидент Альберт (жовтень 1691 р.), поляки так і не знайшли спільної мови з молдавськими боярами⁶¹. Очевидно, що однією з причин цього була відмова Речі Посполитої у військовій допомозі князівству в 1689–1690 рр., коли Молдавії загрожувало вторгнення габсбургських військ.

Не чекаючи на допомогу від Польщі й Туреччини, лідери «прохристиянського» (К. Кантемір) і «протурецького» (М. Костін) боярських угруповань таємно один від одного розпочали переговори з представниками австрійського командування. Невдовзі вони об'єднуються перед загрозою окупації своєї країни і підписують не вигідний для себе (австрійці встановили більшу, ніж турки, данину) договір про васальну підлеглисть Габсбургській династії⁶². Однак шойно, через зміну міжнародної ситуації, проблема вторгнення імперських військ відпала, господар М. Костін відмовився визнавати умови укладеного раніше договору. Ще два десятиліття Молдавське князівство перебувало під турецьким протекторатом, але як тільки виникла змога відмовитися від нього, господарі скористалися цим шансом. 13 квітня 1711 р. правитель Молдавії Д. Кантемір укладає васальнозалежний договір із російським царем Петром I, який також не був довговічним⁶³.

Таким чином, більш ніж три століття правителі Молдавського князівства, зважаючи на суперництво сильніших держав (Османської імперії, Угорського королівства, Корони Польської та Московської держави), були вимушені переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного сюзерена на користь іншого. Інколи господарі визнавали васальну залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу від поглинення іншими державними утвореннями.

Крім балканських країн, Волоського і Молдавського князівств, існувала низка держав, які так чи інакше перебували у васальній залежності від Османської імперії. Відомий турецький історик Г. Іналджик відзначав, що протягом XVI ст. були ще такі «християнські васальні (від султана — *Т. Ч.*) князівства... Трансільванія, Дубровник, Грузія, Черкасія та у XVII ст. козацький гетьман. Нарешті, існували піддані мусульманські князівства — Кримський ханат...»⁶⁴. Про зародження

та еволюцію полівасалітетної політики Українського гетьманату розповімо в наступних розділах книги, а зараз окреслимо основні моменти, які висвітлюють державну залежність ще одного придунайського князівства — Трансільванії, а також Кримського ханату (що так само, як і частину Османської імперії, територіально зараховуємо до країн Південно-Східної Європи).

Близько півстоліття, починаючи з останньої чверті XV ст., Трансільванія (угор. «*Erdely*» — Ердей, інша назва князівства — Семиграддя) у статусі воєводства перебувала в складі Угорського королівства. У 1526 р. трансільванський воєвода Я. Заполья програв боротьбу за угорську корону і, закликавши на допомогу турецькі війська, проголосив себе князем Трансільванії. Таким чином Угорщина була поділена між Османами і Габсбургами. Відтоді виборні трансільванські князі стали васалами султана зі щорічною виплатою йому данини (вперше вона була виплачена у 1543 р.) і постачанням у разі необхідності військових підрозділів. Як дослідив чеський історик Й. Блашкович, місцеві князі виплачували Порті щорічну данину у розмірі 10 000 золотих толарів⁶⁵. Однак Габсбурги не залишали Трансільванію в спокої — в останній чверті XVI ст. вони змогли відновити свою зверхність над її князями в результаті П'ятнадцятилітньої війни (1592—1606) з Османською імперією.

У січні 1595 р. трансільванський князь Сигізмунд Баторій уклав угоду з імператором Рудольфом (той одночасно був і королем Угорщини), в якій зобов'язався брати участь у війні проти Туреччини та визнав підлеглість австро-угорському монархові. Рудольф погодився на те, щоб Баторій володів князівством у колишніх кордонах, але в разі смерті Сигізmunда та відсутності спадкоємця по чоловічій лінії Трансільванія мала перейти під безпосередню владу угорського короля⁶⁶.

У результаті національно-визвольного повстання проти австрійської влади на чолі зі шляхтичем Іштваном Бочкаї, останнього у 1605 р. проголосили князем Трансільванії й королем Угорщини (хоча від другого титулу він відмовився). За допомогою турецьких військ Бочкаї мав ряд важливих перемог над габсбургською армією. Визнаючи сюзеренітет турецького султана, новопроголошений князь одержав від нього монарші інсигнії — меч і корону. У липні наступного року він підписав договір з австрійським імператором Рудольфом про визнання своїх суверенних прав стосовно Трансільванії, до якої ввійшла і територія сучасної Закарпатської України⁶⁷. 11 листопада того ж року між двома монархами — австрійським цісарем і турецьким султаном, а також залежним від Порти трансільванським князем був укладений Житва-

торокський мир, що припинив П'ятнадцятилітню війну. Згідно з його положеннями, Габсбурги виплачували Османам 200 тисяч форинтів, а Трансільванія визнавалася васалом Туреччини. Її васалітет полягав у сплаті туркам щорічної данини та наданні у разі потреби війська, а також в обов'язковому затвердженні султанами нових князів, що обиралися державними зборами князівства⁶⁸. Разом з тим, угорські князі увільнялися від постачання до Стамбула податку продовольством.

Коли у квітні 1613 р. князь Габор Баторій відмовився від султанської зверхності й перейшов під цісарський протекторат, Агмед I добився його зміщення й виборів на князівський трон свого ставленика Габора Бетлена. Це обрання відбулося за підтримки 80-тисячної турецької армії, а державні збори Трансільванії були скликані великим візирем. З цього часу князівство стало виплачувати данину в розмірі 10 тисяч золотих. У листі султана Мустафи до польського короля Сигізмунда III за 1623 р. відзначалося: «...Особливо це (стосується. — Т. Ч.) семиградського воєводи Бетлена Габора, найславнішого серед правителів... Він вірний і славний слуга і невольник нашої Порти, а семиградська держава з часів наших предків доблесних і благородних є нашим спадковим володінням»⁶⁹.

У положеннях Вестфальського миру 1648 р. Трансільванія вперше за багато десятиліть була названа поряд з іншими «удільними» державами. В окремі періоди це князівство виходило з-під протекторату Османської імперії, змінюючи його на сюзеренітет Габсбургської династії. Перебуваючи між двома імперіями, Трансільванія довгий час визначала свою зовнішню політику як альтернативну: або опираючись на Відень вийти з-під влади Османів, або ж визнати владу австрійців, щоб позбутися впливу Порти⁷⁰. Інколи в Трансільванії правили одночасно два князі: один підтримувався Австрією, другий — Туреччиною. Після того, як коаліція європейських держав у 1683 р. перемогла османську армію під Віднем, Трансільванія остаточно відійшла під зверхність австрійської корони. 4 грудня 1691 р. імператор Леопольд I надав його правителю диплом («*Magna Charta Diploma Leopoldiani*»), в якому були виписані васальні «права і привілеї» місцевого князя⁷¹. Протягом XVIII ст. Габсбурги суворо дотримувалися прав, наданих Трансільванії у попередні роки.

З 1475 р. у васальній залежності від турецьких султанів перебував Кримський ханат. Хан Менглі-Гірей, який був захоплений турками під час взяття Кафи, піддався Мегмеду II Завойовнику за умов постійного перебування в Стамбулі своїх найближчих родичів, а також передачі Османській імперії прибережних територій від Балаклави до Кер-

чі з центром у Кафі. Натомість Порта обіцяла призначати ханів у Крим лише з династії Гіреїв (хан як васал султана перебував на становищі «тікме» — призначеного)⁷², надати ханству внутрішньополітичну автономію і право зноситися з іноземними володарями⁷³. Історики відзначають, що у своїх васальних зобов'язаннях перед турецькими султанами кримські хани мали більшу незалежність у своїй внутрішній та зовнішній політиці, ніж молдавські, волоські і трансільванські князі⁷⁴. Це зумовлювалося не лише мусульманським віросповіданням татар, але й спільністю зовнішньополітичних курсів Бахчисарая і Стамбула щодо Речі Посполитої, Московської держави та інших країн. Неодноразово Кримське ханство виступало як посередник у міжнародних зв'язках турецьких султанів. Окрім того, як зауважив Ярослав Федорук, військова потуга ханства була на більш високому рівні, ніж у інших турецьких васалів⁷⁵. Одночасно в зовнішній політиці Криму XVI—XVII ст. зберігаються дві тенденції: по-перше — виконання підданських умов щодо Туреччини, по-друге — намагання протиставити себе Османській імперії й стати на шлях самостійної політики⁷⁶.

Такі специфічні державні утворення Північного Причорномор'я, як Білгородська, Ногайська та Єдисанська орди були в підданстві кримської династії Гіреїв, а отже, визнавали сюзеренітет султанів Османської імперії. Так, зобов'язання ногайських мурз перед Кримським ханством полягали в наданні йому певної кількості військових підрозділів, передачі частини здобичі та виділенні невеликої грошової суми за кожного полоненого⁷⁷. Разом з тим, влада ханів над цими ордами в окремі періоди була досить умовною — у 1621 р. правитель Ногайської орди Кан-Темір з роду Мангітів, минаючи попередній сюзеренітет кримського хана, склав присягу особисто султану Осману II⁷⁸. Лише після певних військових дій (у поході проти Ногайської орди на боці татарів виступало й Військо Запорозьке) хану Мегмеду-Гірею III вдалося схилити ногайців до покори. Проте подібні випадки у взаємовідносинах кримчаків з підлеглими їм причорноморськими ордами траплялися і в наступні роки.

Отже, на зламі Середньовіччя та Ранняго Модерну формується традиція полівасалітетної залежності правителів слабших і менших держав (Молдавія, Волощина, Трансільванія, Пруссія, ряд балканських та причорноморських країн), які, з огляду на неможливість відстояти свою незалежність та бажання утримати владу над підлеглими територіями, шукали для себе серед більш могутніх династичних володарів — надійних захисників-сюзеренів. Подібною до цього міжнародного процесу складалася ситуація у зв'язку з появою в середині

XVII ст. на теренах Центрально-Східної Європи Українського гетьманату — нового державно-політичного утворення на чолі з правителем-гетьманом, який претендував на окремий міжнародний статус.

¹ Шульгин О. Нариси з нової історії Європи. — Прага, 1925. — С. 10–11.

² Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. — Москва, 1992. — С. 90.

³ *З основної новітньої літератури див.:* Блок Марк. Феодальне суспільство. — К., 2002; Ganshof F. L. Qu'est-ce que la feodalite? — Brussels, 1957; Brunner O. Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Osterreichs im Mittelalter. — Darmstadt, 1973; The Medieval Nobility. Studies on the ruling classes of France and Germany from the sixth to the twelfth century / Ed. T. Reuter. — Amsterdam, 1978; Poly J.-P., Bournazel E. The Feudal Transformation 900–1200. — New-York — London, 1991; Hicks M. Bastard Feudalism. London — New-York, 1995; Reynolds S. Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted. — Oxford, 1996 та ін.;

⁴ *Див., напр.:* Stone L. The Crisis of the Aristocracy 1558–1642. — Oxford, 1965; Patrons and Clients in Mediterranean Societies / Wyd. E. Gellner, J. Waterbury. — London, 1977; Hommage a Roland Mousnier. Clienteles et fidelites en Europe a l'epoque moderne / Ed. Y. Durand. — Paris, 1981; Kettering S. Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Century France. — New-York — Oxford, 1986; Klientelsystem in Europa der fruhen Neuzeit / Hrsg. A. Maćzak. — Munchen, 1988; Maćzak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. — Warszawa, 1994; Kurtyka J. Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej // Genealogia — władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej. — Toruń, 1999. — S. 47–122 та ін.

⁵ Ле Гофф Жан. Цивілізація середньовікового Запада. — С. 91; Блок Марк. Феодальне суспільство. — С. 224–231

⁶ Блок Марк. Феодальне суспільство. — С. 224

⁷ Толочко А. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 184.

⁸ Там само. — С. 24.

⁹ Шабульдо Ф. Русь в інтеграційних процесах XIII–XVI ст. // Другий міжнародний конгрес українців. Історія. — Част. 1. — К., 1995. — С. 30

¹⁰ Окиншевич Л. Вступ до науки про право і державу. — Мюнхен, 1987. — С. 48.

¹¹ Медведев И. Некоторые правовые аспекты византийской государственности // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI–XVII вв.) — Ленинград, 1990. — С. 9.

¹² Люблинская А. Государство эпохи Возрождения в Западной Европе // Типология и периодизация культуры Возрождения. — Москва, 1978. — С. 10.

¹³ Петров М. Об исторической модели «мирового Возрождения» в связи с некоторыми политико-культурными характеристиками западноевропейского Ренессанса // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI–XVII вв.). — С. 187–188.

¹⁴ Strayer J. On the medieval origins of the modern state. — Princeton, 1973. — P. 12.

¹⁵ Петров М. Об исторической модели «мирового Возрождения». — С. 190.

¹⁶ Циватий В. Проблема влади і владарі-державці у Західній Європі середньовіччя та раннього нового часу (політико-правові теорії і реальність) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали наукової конференції. — Чернівці, 2000. — С. 61.

¹⁷ Струкевич О. Провідні політико-культурні орієнтації еліти // Українське суспільство на зламі Середньовіччя і Нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001. — С. 127.

¹⁸ Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. — Санкт-Петербург, 1912. — С. 14.

¹⁹ Люблинская А. Государство эпохи Возрождения в Западной Европе. — С. 14.

²⁰ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації // Історія України. — 2002. — № 8. — С. 9.

²¹ Шульгин О. Нарис з нової історії Європи. — С. 142; Поршнева Б. Тридцатилетня війна і вступлення в неї Швеції і Московського державства. — Москва, 1976. — С. 64.

²² Цьольнер Е. Історія Австрії. — Львів, 2001. — С. 153–154.

²³ Поршнева Б. Тридцатилетня війна. — С. 59.

²⁴ Історія Центрально-Східної Європи. — Львів, 1996. — С. 186.

²⁵ Історія Чехії. — Москва, 1947. — С. 101.

²⁶ Поршнева Б. Тридцатилетня війна. — С. 59.

²⁷ *Порівн.*: Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — Т. III. — 1994. — С. 99–100.

²⁸ Історія Центрально-Східної Європи. — С. 180.

²⁹ Samsonowicz H. Historia Polski do roku 1795. — Warszawa, 1990 — S. 173.

³⁰ Історія Європи. — Т. 4: Європа Нового часу (XVII–XVIII вік) — Москва, 1994. — С. 167.

³¹ Historia dyplomacji Polskiej. — Т. II: 1572–1795. — Warszawa, 1982. — S. 175.

³² Історія Європи. — Т. 3: От Середньовіччя до Нового часу (кінець XV — перша половина XVII в.) — Москва, 1993. — С. 211.

³³ Димитров С., Манчев К. Історія на балканските народи XV–XIX вв. — Софія, 1971. — С. 18–19.

³⁴ Іналджик Г. Османська імперія. — С. 116.

³⁵ Історія Центрально-Східної Європи. — С. 197.

³⁶ Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. — Warszawa, 1994. — S. 13.

³⁷ Железнякова А. Боснія під Османської властю в XV–XVII вв. // Османська імперія: державна влада і соціально-політична структура. — Москва, 1990. — С. 170.

³⁸ Шушарин В. Особливості міжнародної обстановки на Балканах во второй половині XIV — первой половині XV в. // Османська імперія і країни Центральної, Східної і Юго-Східної Європи в XV–XVI вв. — С. 45.

³⁹ Его же. Королівство Венгрія і Османська імперія (XV — перша чверть XVI в.) // Там само. — С. 105.

⁴⁰ Cost chescu M. Documente moldovenesti inainte de Steban cel Mare. — Vol. II. — Bucuresti, 1959. — P. 599; Параска П. Ф. Территориальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.) — Кишинев, 1980. — С. 64.

⁴¹ Cost chescu M. Documente. — P. 601.

⁴² Семенова Л. Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в. // Юго-Восточная Европа в средние века. — Кишинев, 1972. — С. 208.

⁴³ Параска П. Территориальное становление Молдавского феодального государства. — С. 65.

⁴⁴ Борничень-Максим М. Турецкие документы о финансово-экономических обязательствах Молдавии и Валахии перед Османской империей во второй половине XVI в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — Т. III. — Москва, 1974. — С. 241.

⁴⁵ Греков И. Османская империя и страны Центральной и Восточной Европы в 50–70-е гг. XV в. // Османская империя и страны... Европы в XV–XVI вв. — С. 65.

⁴⁶ Семенова Л. Некоторые аспекты международного положения. — С. 208.

⁴⁷ Греков И. Османская империя и страны. — С. 76.

⁴⁸ Гонца Г. Изменение тактики внешнеполитического курса Молдавского государства в последних десятилетиях XV — начале XVI в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.) — Кишинев, 1980. — С. 104.

⁴⁹ Леп'явко С. Формування молдавської політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 7. — К., 2000. — С. 79–88.

⁵⁰ Семенова Л. Взаимоотношения Дунайских княжеств с Османской империей в XVI в. // Османская империя и страны... Европы в XV–XVI вв. — С. 193.

⁵¹ Там само. — С. 194.

⁵² Nigazi A. Tarih. 3. — Istanbul, 1963. — P. 55–56.

⁵³ Кантемир Д. Описание Молдавии. — Кишинев, 1973. — С. 44.

⁵⁴ Власова Л. Взгляды Дмитрия Кантемира на развитие молдавско-османских политико-правовых отношений в XV — начале XVIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. — Кишинев, 1988. — С. 110–111.

⁵⁵ *Цит. за:* Кантемир Д. Описание Молдавии. — С. 79.

⁵⁶ Там само. — С. 44.

⁵⁷ *Цит. за:* Cantemir D. Istoria imperiului Ottomane. — Vol. II. — Bucuresti, 1878. — P. 274.

⁵⁸ Советов П. Проекты вступления Дунайских княжеств в подданство России и Речи Посполитой в XVII — начале XVIII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. — Москва, 1979 — С. 317.

⁵⁹ Documente privitoare la istoria romanilor. In 44 vol. — Supl. II., Vol. III. — Bucuresti, 1900. — P. 155–156.

⁶⁰ Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691–1696 / Wyd. J. Wolinski. — Wrocław, 1958. — S. 14–16.

⁶¹ Власова Л. Два направления внешней политики Молдавии и их преломление в ее взаимоотношениях с Польшей в 80–90-е гг. и в XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье. — С. 336.

⁶² Там само. — С. 338.

⁶³ Кириченко Н. Текст русско-молдавского договора 1711 г. и соответствие его летописи М. Некулчи // Вековая дружба. Сб. ст. — Кишинев, 1961. — С. 319.

⁶⁴ Иналджик Г. Османська імперія. — С. 118; Порівн. також: Kołodziejczyk D. Ejalet Kanieniecki. — S. 19.

⁶⁵ Блашкович Й. Два турецьких документа к истории Трансильванії // Восточные источники. — С. 150.

⁶⁶ Шушарин В. Королевство Венгрия и Трансильвания во время войны османов с Габсбургами // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Часть 1: Главные тенденции политических взаимоотношений. — Москва, 1998. — С. 33.

⁶⁷ Блашкович Й. Два турецьких документа. — С. 151.

⁶⁸ Шушарин В. Королевство Венгрия и Трансильвания. — С. 42.

⁶⁹ Османская империя в первой четверти XVII века. Сб. док. и мат. — Москва, 1984. — С. 192.

⁷⁰ Медведева К. Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50–60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — С. 188

⁷¹ Вознесенский Н. Очерки Трансильвании. — Санкт-Петербург, 1849. — С. 22.

⁷² Иналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 1995. — С. 117.

⁷³ Греков И. Османская империя и страны. — С. 74–76.

⁷⁴ Иналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. — С. 118; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. — Частина I: 1654 рік. — Львів, 1996. — С. 7.

⁷⁵ Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. — С. 7.

⁷⁶ Греков И. К вопросу о характере политического сотрудничества Османской империи и Крымского ханства в Восточной Европе в XVI–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье... — С. 302.

⁷⁷ Тунманн. Крымское ханство. — Симферополь, 1991. — С. 46.

⁷⁸ Галенко О. Дипломатія Кримського ханства (середина XV ст. — 1783 р.) // Нариси з історії дипломатії України. Відп. ред. В. Смолій. — К., 2001. — С. 246.

ЧАСТИНА I

Козацька Україна —
головна проблема Східної Європи
(1568 – 1648 – 1676 рр.)

1. Військо Запорозьке у системі європейських та азійських монархій (1568–1647 рр.)

Вже від початку XVI ст. частина української козацької людності Великого князівства Литовського, завдячуючи самоорганізації та діяльності прикордонних державних урядовців¹, розпочала свій шлях до творення власної військово-політичної корпоративної структури, яка від 1560-х рр. почала носити таку незвичну для європейців войовничу назву — «Військо Запорозьке». Очевидно, що проблема генези козацтва, незважаючи на велику кількість присвячених їй досліджень, донині залишається відкритою для наукових дискусій. Разом з тим, опираючись на останні наукові розвідки Віталія Щербака, Сергія Леп'явка, Петра Саса, Віктора Брехуненка, Наталії Яковенко, Бориса Черкаса та інших учених, які використали не лише нові джерела, але й сучасні методології для їхньої інтерпретації, можемо зробити висновок, що козацтво Середнього Подніпров'я та Запорожжя протягом XVI — початку XVII ст. поступово ставало невизнаним станом і усвідомлювало себе як «рицарська (збройна) людність» у межах східних воєводств Речі Посполитої².

Протягом кінця 1550-х — першої половини 1560-х рр. козаки, які проживали в Україні-Русі, здійснюють спроби конституювати своє утворення як організацію «рицарського люду», що перебуває на військовій службі у польського короля. Це спричиняє появу універсалу Сигізмунда II Августа до козацтва від 20 листопада 1568 р., в якому відзначалося: «...при замках наших знайдеться вам служба наша, за яку жалування кожний із вас від нас отримає»³. Через чотири роки польський монарх виводить «козаків, які на службі нашій» з-під юрисдикції місцевих урядовців, підпорядковуючи їх напряду великому коронному гетьману Речі Посполитої Ю. Язловецькому, а «старшим і суддею» над козацтвом («над усіма козаки низовими») призначає шляхтича Я. Бадовського⁴. На думку Михайла Грушевського, «козацька реформа» 1568–1572 рр. була початком своєрідного імунітету козацтва у Польсько — Литовській державі⁵. Від себе додамо, що так розпочинався довготривалий процес автономізації майбутнього Війська Запорозького.

16 вересня 1578 р. між королем Стефаном Баторієм і п'ятьма представниками запорозького козацтва був підписаний договір («*Postanowienie z Nizowcy*»), згідно з яким 600 козаків мали нести вій-

ськові повинності на користь монарха й отримувати за це платню. Цей загін повинен був підкорятися великому коронному гетьманові М. Вишневецькому та «...не робити ніяких бід і розрух, а навпаки, якщо побачать, то гамувать. Щоб не ходили на турків і татар. А ми за це будемо платити по 6 кіп литовських...»⁶. Лише в цьому випадку реєстровцям гарантувалося повернення тих «прав і вольностей», які вони мали за Сигізмунда II Августа. У листопаді Стефан Баторій надіслав до України великий прапор, а у грудні набрані козаки мали скласти присягу своєму зверхнику⁷. Зрозуміло, що з правової точки зору цей акт не можна оцінювати в рамках класичного сюзеренно-васального договору. Тут швидше йшлося про набір військового підрозділу за аналогією із «затягненням» чужоземних найманців, яке досить часто практикувалося у цей період польсько — литовським урядом.

З часом у середовищі козаків угода про військову службу стала сприйматися не інакше як домовленість між сюзереном — королем та васалом — «низовим козацьким товариством». Опосередкованим свідченням цьому є лист за 1589 р. від «низового товариства» до великого коронного гетьмана й канцлера Речі Посполитої Яна Замойського, віднайдений нещодавно чернігівським істориком Сергієм Леп'явком в архівосховищах Польщі. У ньому, зокрема, говорилося: «...як служили славному і святої пам'яті небіжчику королю Стефанові правдиво і послуги наші були значними, так і зараз ми бажаємо служити вірно Королю Й[ого] М[илості]»⁸. На звернення Я. Замойського про військову допомогу козаки відповіли згодою, але лише за умови надання їм спеціальної охоронної грамоти — «глейтовного листа».

Традиція зсилатися на Стефана Баторія як свого найкращого протектора продовжувалася і в наступні роки та набула нового забарвлення з початком Української революції середини XVII ст. У листопаді 1648 р. гетьман Б. Хмельницький писав до трансільванського кня-

Король Речі Посполитої
Стефан Баторій

зя Юрія Ракоці, що саме від польського короля (і колишнього князя Трансильванії) С. Баторія «...багато привілеїв і вольностей ми маємо і тепер укрит нас, наче своїх синів, своєю доброзичливістю, немов крилами»⁹. Останній вислів засвідчував, що на першому етапі революції ті «права і вольності», які були отримані Військом Запорозьким ще в кінці 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст. від Баторія (і не дотримувалися його наступниками) легітимізували, на думку українського гетьмана, збройний виступ козацтва за відновлення (*renovatio*) цих привілеїв у середині XVII ст. Саме тому не можемо погодитися з висновком канадського історика Степана Величенка про те, що «козаки ніколи не брали участі... в угодах між королем і шляхтою, тому з перспективи закону не могли виправдати збройний опір королю на підставі того, що він порушив умови свого вибору»¹⁰. Як бачимо, угода українського козацтва (саме в ролі «*servitores*») з польським королем була укладена ще 1578 р. Окрім того, існували й «передвоєнні» Роставицька 1617 р. та Ольшанська 1619 р. (про їхній зміст — нижче) угоди Війська Запорозького з представниками королівського уряду. Отже, законні підстави для збройного виступу козацтва у 1648 р., на нашу думку, все ж таки були.

Згідно з підрахунками істориків, протягом другої половини XVI ст. до Молдавського князівства було здійснено понад два десятки великих походів українського козацтва¹¹. Головною метою більшості з них була військова підтримка того чи іншого претендента в боротьбі за престол господаря або бажання проведення на нього власної кандидатури. Власне, під час цих військово-політичних кампаній козацька старшина добре ознайомила не лише з внутрішньополітичним устроєм, а й з проблемою міжнародно-правового утвердження цього придунайського князівства. Набутий досвід українці почали використовувати у власній практиці стосунків з володарями іноземних держав.

Спочатку це були лише наміри надання своїх військових послуг сусіднім монархам. Однією з перших пропозицій козацтва іноземним володарям було звернення посланців від козацького «старшого» Яна Оришовського до кримського хана Іслам-Гірея у 1585 р. Тоді вони пропонували хану давати «жалування» в обмін на їхню згоду йти куди завгодно воювати з татарами, «окрім короля литовського»¹². Так було й у 1592 р., коли гетьман К. Косинський у відповідь на московське посольство звернувся до царя з пропозицією військової служби на його користь і отримав від Бориса Годунова ствердну відповідь¹³. Так було започатковано українсько-російські політичні відносини ранньомодерного часу.

Вже тоді, зважаючи на конфронтацію Косинського з центральним урядом Речі Посполитої, це сприймалося польською верхівкою як клятва гетьмана реєстрових козаків вірно «служити великому князеві московському з усім своїм військом» та відзначалося, що «в листі своєму до них (козаків. — *Т. Ч.*) великий князь називав себе вже царем запорозьким і низовим і прислав їм в Запорожжя сукно і гроші»¹⁴. Отже, на думку окремих польських урядовців, йшлося не про військо-ве найманство, а про налагодження відносин сюзеренно-васального типу.

Того самого року низові козаки вислали посольство до імператора Священної Римської імперії Рудольфа II: «...цісарській же величності козаки низовські били чолом, які в пониззі перебувають, і хочуть йти на Угорську землю служити проти Турського [султана]»¹⁵. Щоб з'ясувати, кому із володарів справді належать запорозькі козаки — польському чи московському монархам — цісарський двір звертається з одночасним запитом до Варшави та Москви й одержує від останньої відповідь, що «черкаси» їм не підлягають¹⁶. Власне, сама постановка такого питання австрійським урядом засвідчувала існування можливої проблеми підпорядкування Війська Запорозького (хоч і в ролі війська — «колективного васала», а не політичної структури) тому чи іншому володарю. Разом з тим, коли до резиденції Рудольфа II у Празі прибуло друге козацьке посольство в особі висуванця реєстрового козацтва шляхтича С. Хлопицького, австрійському імператору було заявлено, що дніпровські козаки є вільним і ні від кого не залежним народом і хочуть служити цісарю в боротьбі проти мусульман¹⁷. 7 лютого 1594 р. Хлопицького, як «старшого над дніпровськими козаками», було приведено до присяги Рудольфу II і виряджено з імператорською хоругвою для козаків на Січ. А невдовзі на Запорожжя виїхав відомий австрійський дипломат Еріх Лясота з метою проведення переговорів щодо привілейного листа та грошей від імператора¹⁸. Це посольство відбувалося в межах міжнародних планів створеної у 1593 р. за ініціативою папи римського Климента VIII антитурецької «Священної ліги», куди, крім Австрійської імперії, входили Іспанія та декілька італійських держав. У листопаді до України відправився представник Апостольської столиці Олександр Комулович. Згідно з дослідженнями сучасних істориків, він мав створити антитурецьку спілку придунайських князівств — Трансільванії, Валахії й Молдавії — з «рівноправною участю в ній козацтва»¹⁹. Але на міжнародну арену українське козацтво (як реєстрове, так і низове) могло вийти лише у випадку визнання над собою зверхності володаря тієї країни, за яку вони зголошувалися воювати.

Польсько-литовський король
Сигізмунд III

1596 р. з'являється один із перших «програмних» документів, де козацьке товариство висувало свої умови монархічній владі Речі Посполитої. Навіть оформлення листа С. Наливайка до короля Сигізмунда III у вигляді так званої «кондиції» (з польськ. *«kondycja»* — умова) засвідчило бажання Війська Запорозького укласти певну угоду з польською короною на певних умовах²⁰. Вочевидь, аналогом для написання цього листа-«кондиції» слугував відомий правничий двосторонній акт між новообраним королем Генріхом Валуа й шляхтою за 1573 р. Пропонуючи свої військові послуги Варшаві й запевняючи її у виконанні всіх на-

казів короля, Наливайко добивався саме на таких умовах підданства затвердження автономного статусу Війська Запорозького. При цьому, як відзначав П. Сас, окреслювалися обопільні зобов'язання козаків та центрального уряду²¹. Польський монарх мав виділити своєму «колективному васалу» територію між Дністром та Бугом, встановити постійний реєстр козацького війська, надати гетьманові права самостійного (після короля) «володарювання» над козаками; дозволити козацькій старшині вибирати «стації» у межах Буго-Дністровського війська, а також виплачувати з королівської скарбниці певну суму грошей. Таким чином, згідно з твердженнями дослідників цієї проблематики, козацькі «кондиції» 1596 р. були укладені відповідно до принципу рицарської служби суверену за винагороду²².

З положеннями листа С. Наливайка деякою мірою перегукувався і проект створення «Задніпровського князівства», що був складений того ж року Й. Верещинським. Він також передбачав побудову на певній території козацького державного утворення, яке б з точки зору феодалного права було васалом щодо Корони Польської²³. Незважаючи на те, що ці два проекти так і залишилися всього-на-всього теоретичними розробками, їхні основні засади дають розуміння про тогочасні уявлення козацької верхівки (у випадку з Й. Верещинським — симпа-

тизуючих козацтву річпосполитських інтелектуалів) щодо правничих стосунків Війська Запорозького з монаршою владою.

Однак практика відносин між польським королем і Військом Запорозьким була дещо іншою. Очевидно, саме козацьке посольство до Москви в 1600 р. певною мірою налякало монарха Речі Посполитої й спонукало його до часткового відновлення привілеїв українського козацтва, які були скасовані сеймовою постановою 1590 р. Перші два десятиліття XVII ст. відзначаються бурхливим ростом не лише військової, але й політичної ваги козацької організації. Її керівники не визнають чисельних постанов сеймів Речі Посполитої (1604, 1605, 1607, 1609, 1611, 1613, 1616 рр.) щодо обмеження свого внутрішньополітичного статусу. Починає проявляти себе й певна декларативність підданства королівській владі, адже, незважаючи на універсали Сигізмунда III, які забороняли «свавільничати» козацтву в українських воєводствах Польсько-Литовської держави й на міжнародній арені, воно продовжує здійснювати «самочинні» походи на Туреччину, Крим, Молдавію та поширювати власну юрисдикцію на центральноукраїнський регіон²⁴. У зв'язку з цим король Сигізмунд III наказує скликати комісію для ведення переговорів з козаками (1616) й тим самим започатковує новий етап у відносинах між Варшавою і Військом Запорозьким²⁵.

Переговори між польською делегацією на чолі з київським воєводою, великим коронним гетьманом С. Жолкевським і «усім запорозьким військом» в особі гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного й козацької старшини відбулися в жовтні 1617 р. в урочищі Стара Ольшанка (поблизу сучасного с. Ольшаниця на Київщині) над Россю й завершилися підписанням двох документів. Перший був оформлений у вигляді «Комісарської трансакції з запорозькими козаками» і був актом королівської милості, наданий українському козацтву та підписаний урядовцями Речі Посполитої. «Далі ми (С. Жолкевський та інші урядовці — *Т. Ч.*) їм [козакам] оголосили волю Його Королівської Милості, щоб у державах його милості короля нічого через них не було такого, що могло б спричинитися до чиеїсь шкоди, утисків, кривди; щоб на сусідні держави турецького султана не нападали, щоб не порушували замирення і пактів, здавна укладених між Його Королівською Милістю і Короною та турецьким султаном...; щоб на певних місцях [лишаючись] служили вони його Королівській Милості і Речі Посполитій, попереджаючи про [появу] ворога держави, охороняючи переправи, як то робили їх предки... Призначили ми їм від імені Його Королівської Милості тисячу злотих і 700 локтів сукна на рік...»²⁶. Отже, йшлося про прикордонну службу козацтва на користь Польсько — Ли-

товської держави з отриманням за неї певної платні. Однак цю службу мали нести лише одна тисяча козаків, хоча їхня загальна кількість на той час становила близько 40 000 чоловік²⁷.

Згідно з положеннями цього акта, козаками мав управляти «старший», який призначався б королівським універсалом. Ті, хто не увійшов до реєстру та не підкорявся «старшому», мав «не вигадували нових юрисдикцій там, де хто живе, своїм панам і начальникам були покірни»²⁸. Зі свого боку П. Конашевич-Сагайдачний разом із старшиною підтвердив наступні пункти підданства королеві Сигізмунду III в «Листі від запорозьких козаків» на ім'я великого коронного гетьмана. Вже на його початку відзначалося, що польські комісари «*утискали наші* (козацькі. — Т. Ч.) *права, надані нам Його Милістю Королем*»²⁹. Однак українська сторона погоджувалася з усіма положеннями запропонованого їм «акту милості», окрім двох пунктів, щодо яких козаки лишали за собою право «клопотатися» перед королем. Отже, «колективний васал» Військо Запорозьке погоджувався служити своєму сюзеренові за таких умов: 1) не чинити свавільств на землях, що належали польському королеві; 2) не нападати на сусідні держави без королівського дозволу; 3) мати право обирати собі старшого за пропозицією короля; 4) не виходити із своїх «звичних» місць на «волюсть» і «захистати переправи» на користь короля; 5) відлучити від себе новоприбулих «міщан» та не приймати їх до війська в майбутньому³⁰. Щодо обумовлення інших двох пунктів, то вони були такими: по-перше, це було «клопотання» перед королем і сеймом про збільшення реєстру, і, по — друге, (гадаємо, це положення було найголовнішим серед усіх названих) «...щодо наших вольностей, які нам святої пам'яті Його Милостями Королями надані (Сигізмундом II і С. Баторієм — Т. Ч.), а його Королівською Милістю Паном Нашим Милостивим тепер правлячим (Сигізмундом III — Т. Ч.) підтвержені, щоб вони при нас лишалися цілими і непорушними, також за собою право клопотатися перед Його Милістю Королем і всією Річчю Посполитою залишаємо...»³¹. Таким чином, започатковується традиція провідників Війська Запорозького зсилатися на «вольності», надані в межах Речі Посполитої королями Сигізмундом II і С. Баторієм («святої пам'яті Його Милостями Королями надані»).

Зважаючи на те, що положення Ольшанської угоди 1617 р. з огляду на різні обставини не виконувалося ні польською, ні українською стороною, через два роки, у 1619 р., між ними відбулися другі переговори. Вони завершилися прийняттям Роставицької угоди, яка в основному повторювала попередні домовленості. Як і раніше, королівські

комісари висували певні умови козацькій старшині, а ті з певними зауваженнями погоджувалися на них і закріплювали своїм листом «з військовою печаттю»³².

Але ні Ольшанська, ні Роставицька угода Війська Запорозького з королівськими представниками так і не були виконані. Це, очевидно, стало причиною того, що у лютому 1620 р. гетьман П. Сагайдачний відсилає своїх послів до московського царя. «І черкаси, Петро Одинець, говорили: прислали їх все Запорозьке військо, гетьман Саадачний (Сагайдачний. — *Т. Ч.*) з товаришами, бити чолом государю, об'являючи свою службу, що вони всі хочуть йому, великому государю, служити головами своїми як і перед тим, як вони служили попереднім великим російським государям, в їхніх государських повеліннях були, і на недругів їх ходили, і кримські улуси громили...»³³, — відзначав запис Посольського приказу Московської держави. Очевидно, головною причиною такого кроку Сагайдачного була неможливість польського уряду матеріально забезпечити таку велику кількість українського козацтва. Адже король хоча й видавав платню для однієї тисячі чоловік, але одночасно заборонив робити походи на турецькі володіння, що означало позбавлення можливості здобуття традиційного «козацького хліба» для більшої частини запорожців. Саме ця заборона Варшави й підштовхувала Військо Запорозьке у бік північного монарха³⁴. Крім того, така дипломатія, на думку керівництва українського козацтва, мала б заохотити Сигізмунда III до більшої поступливості стосовно відновлення козацьких «вольностей».

Стрімкий розвиток міжнародних подій знову спричиняє до визнання королівською владою існування в Україні багатотисячних бойових полків. Влітку 1621 р. більш ніж 40-тисячне українське військо на запрошення польського уряду прибуває до Хотина з метою участі у війні проти 200-тисячної армії турецького султана Османа II³⁵. Тим самим виконується основне васальне зобов'язання Війська Запорозького — несення військової служби на користь короля-сюзерена. Після дієвої участі в Хотинській битві (вересень 1621 р.) П. Сагайдачний відразу ж відсилає до короля посольство, що мало наступну інструкцію для переговорів з верховною владою: 1) козакам і надалі визнавати владу короля і готуватися до подальшої служби; 2) без згоди свого володаря не виступати проти турків; 3) збільшити виплати для реєстрового козацтва і покрити витрати за участь у Хотинській битві; 4) добиватися відновлення в Україні православної релігії; 5) підтвердити належність козакам «шпиталю» у Трехтемирові; 6) надати дозвіл брати участь у військових діях під керівництвом інших християнських монархів та не ви-

конувати повинності тим козакам, що проживали на «королівщинах»; 7) домовитися про вихід коронного війська з території Київського воєводства; 8) вільно займатися мисливством і рибальством; 9) визначити «зимові межі» для козацького війська³⁶. Королем було погоджено лише частину (пп. 1, 2, 4, 5) цих вимог, а отже, протиріччя між ним та підлеглим йому Військом Запорозьким наростали.

Оцінюючи позицію українського козацтва у 1621 р., відзначимо, що з цього часу вперше офіційно проголошується ідея його юрисдикції над Київським воєводством. Тим самим, хоча й у дещо іншому вигляді, використовувалися положення проектів С. Наливайка та Й. Верещинського щодо започаткування автономії Війська Запорозького. На окрему увагу заслуговує й пункт-прохання про дозвіл короля Речі Посполитої «відпускати» своїх підданих «під прапори» володарів інших держав. Таким чином козацьке керівництво хотіло узаконити довголітню практику своєї самостійної участі в різних міжнародних війнах і конфліктах. Король Сигізмунд III зрештою був змушений задовольнити це прохання, що і засвідчила активна участь чисельних козацьких підрозділів у Тридцятилітній війні 1618–1648 рр.

Восени 1619 р. десятитисячний загін запорожців виступає на боці Фердинанда II Габсбурга в його боротьбі з чехами й трансільванцями під Віднем. У зв'язку з тим, що австрійський імператор не виплатив необхідної суми грошей, козацькі підрозділи наприкінці року повертаються до України. На початку 1626 р. шведські послы у Москві запропонували московському цареві вступити до антигабсбургської коаліції й запросити до неї українське козацтво³⁷. Того ж року про залучення Війська Запорозького для боротьби з Австрійським домом говорив на переговорах з трансільванським князем Бетленом Габором посол Шведського королівства Філіп Содлер³⁸. 1627 р. польський король вимагав у гетьмана М. Дорошенка, щоб той виступив у похід до Прибалтики воювати проти шведів³⁹. Тоді останній відмовив своєму сюзерену в цьому, однак вже у 1631 р. дві тисячі козаків воювали на боці командуючого австрійськими силами А. фон Валенштейна в битвах на території Сілезії проти союзника короля Швеції, саксонського кюрфюрста Йогана-Георга. Чотирьохтисяний загін українців допомагав габсбургським військам оволодіти французькими територіями — Люксембургом, Фландрією і Пикардією. Через деякий час Військо Запорозьке вже намагається запропонувати свої послуги представникам антигабсбургської коаліції — протягом 1644–1646 рр. його керівництво вело активні переговори щодо виступу українських кондот'єрів на стороні французької армії у битві під Дюнкерком.

Поки одна частина козаків під прапорами різних європейських монархів бере участь у Тридцятилітній війні, керівництво Війська Запорозького укладає договір з Кримським ханатом. Згідно з твердженнями дослідників цього питання, цей акт оцінювався саме як союзницький і фактично міждержавний договір, який у правовому відношенні був вищим за попередні домовленості козацтва з іноземними володарями про військову службу⁴⁰. У грудні 1624 р. кримський калга Шагін-Гірей підписує наступний документ, що скріплює дану ним присягу українському гетьману і всьому козацькому товариству в дотриманні союзницьких зобов'язань: «Я, Шагін-Гірей, кримський цар, даємо цей наш присяжний лист запорозьким козакам, насамперед пану гетьману, осавулам, отаманам і всьому Війську. Засвідчуємо цим нашим листом і присягами, що від мене і всіх наших людей не діятиметься жодної кривди і шкоди... І від них (козаків. — *Т. Ч.*) вимагаємо того, аби так робилося... і на те даємо наш широкий присяжний лист Богу і Пророку...»⁴¹. Натомість Військо Запорозьке в особах гетьмана й старшини також склало відповідний лист і затвердило його власною присягою. Тут слід відзначити, що українсько-кримський договір 1624 р. відіграв велику роль при укладенні союзницьких угод гетьмана Б. Хмельницького з ханатом через чверть століття. Якщо договір із Кримом не виходив за рамки тогочасної зовнішньої політики козацького суверена (у 1624 р. польський король також укладає союзницький договір із ханатом), то чергове посольство Війська Запорозького до Москви на початку 1625 р. певною мірою суперечить польсько-російським мирним домовленостям 1618 р. «Послав їх (послів — *Т. Ч.*) із Запорог гетьман запорозький Каленик Ондрейв (Каленик Андрійович. — *Т. Ч.*) і все Військо Запорозьке до тебе, государя царя і великого князя Михайла Федоровича всія Русі, з грамотою»⁴². І хоча текст гетьманської грамоти до царя не виявлено, можемо стверджувати, що він повторював прохання посольства Одинця до Московської держави у 1620 р., а саме — пропозицію нести військову службу цареві й одержувати за це від нього «жалування».

1625 р. ознаменувався подією, що увійшла до української історії під назвою «повстання Жмайла» й стала першим у XVII ст. виступом українського козацтва за відновлення своїх «стародавніх привілеїв» у межах Речі Посполитої. У ході військових дій у козацькому середовищі поширилася чутка про можливий перехід на «государеву» сторону. Головною причиною цього, як засвідчував документ, було бажання отримати від московського царя військову допомогу для боротьби з урядовими військами Речі Посполитої: «...щоб ти, государь, пожалу-

вав їм допомогу вчинити своїми государевими людьми на поляків»⁴³. Те ж саме сталося і в 1627 р., коли гетьман М. Дорошенко відмовив королевичу Владиславу у висилці шести тисяч козаків для участі в подіях Тридцятилітньої війни, зокрема військової операції проти шведської армії. Натомість запорозький гетьман висловив бажання йти служити «царю і великому князю Михайлу Федоровичу вся Русі». Причинами таких заяв козацького керівника було невдоволення статусом Війська Запорозького у Польсько-Литовській державі, де «з їхніх жінок і дітей побори беруть, а їм (козакам. — Т. Ч.) заслужених грошей і сукна не дають і ляхів на них посилають, і віру їхню порушують»⁴⁴.

У той же час українське козацтво висловило підтримку псевдопретенденту на султанський трон Османської імперії О. Яхії. Військо Запорозьке сприйняло його як законного принца-спадкоємця і найнялося до нього на військову службу⁴⁵. Але цими заходами козацьке керівництво не обмежалося й активно включилося у процеси міжнародної дипломатії задля підтримки цієї кандидатури. Гетьман К. Андрієвич зі старшиною виступає як посередник у переговорах представників Яхії з московським царем, а також робить спробу домовитися про укладення договору між Кримським ханатом і псевдопретендентом.

У результаті осіннього протистояння 1625 р. польських і козацьких військ поблизу Куруківського озера, Військо Запорозьке на чолі з М. Дорошенком визнало зверхність короля Речі Посполитої й присягнуло, що буде вірно служити йому, дотримуючись певних умов. У документі, виданому козакам коронним гетьманом С. Конєцпольським від імені короля говорилося: «...привели Військо Запорозьке в порядок і покору на таких умовах»: забороні морських походів на Туреччину та інші країни; встановленні реєстру в 6 тис. козаків та призначенні для них платні; обранні старшого, якого повинен був затверджувати польський коронний гетьман; визнанні козацького суду. Отже, як бачимо, лише останній пункт враховував довголітні прагнення козацької спільноти, а всі інші належали до заборонних. Цікаво, що під Куруковим не лише гетьман і старшина, але і вся «чєрнь» складала присягу наступного змісту: «...*Всі разом і кожен зокрема, присягаємо всемогутньому триєдиному Господу Богові в тому, що підкоряючись волі й наказові Й[ого] К[оролівської] М[илості], припинимо походи по Дніпру в Чорне море й напади на землі турецького султана; всі наші морські судна спалимо, договір зі сторонніми монархами й без відома Й. К. М. укладати не будемо...*»⁴⁶. Останнє положення присяги, з одного боку, засвідчувало факт дипломатичної практики козаків у минулому (договір з Кримським ханатом), з іншого — вперше у стосунках «колективного васала»

зі своїм сюзереном Військо Запорозьке закріплювало за собою право на проведення зовнішньої політики. У даному випадку міжнародна діяльність обмежувалася одержанням дозволу від польського короля щодо можливості укладення договорів зі «сторонніми монархами».

Куруківська угода була нав'язана українському козацтву військовою силою, а тому викликала невиконання ним узяття на себе зобов'язань протягом наступних років. Продовжувалися походи на чорноморські турецькі володіння та перманентні «свавільства» в Україні, які вилилися у чергове повстання 1630 р. під проводом гетьмана Т. Федоровича (Трясила). У ході цього польсько-козацького протистояння Військо Запорозьке знову звертається за допомогою до московського царя, який однак, не йде на порушення міждержавних домовленостей і не втручається у «внутрішні» справи Речі Посполитої. Невзмові придушити повстанський рух, польське командування пропонує мирний шлях розв'язання проблеми. Під час переговорів з С. Конєцпольським старшина знову намагається «виговорити» для себе якнайбільше «привілеїв». Переяславська угода 1630 р. між Військом Запорозьким та королівськими представниками завершила виступ козацької корпорації за свої «права» черговим компромісним варіантом.

Істориками поки що не встановлено, чи дали якийсь поштовх козацькому повстанню в українських воєводствах Речі Посполитої московсько-шведські переговори, які відбувалися від початку 1630 р. за ініціативою Густава II Адольфа у Москві. Головним питанням, яке ставив перед царем Михайлом Федоровичем представник Швеції Ж. Руссель, була проблема відриву від польського короля «Запорозької України»⁴⁷. Окрім того, згідно з дослідженнями шведських істориків, у липні 1630 р. Густав II Адольф наставляв губернатора Ліфляндії щодо того, як розпалювати козацькі виступи проти Польської корони⁴⁸. Відомі також більш пізні листи Руселя до московського царя, де він продовжував будувати плани розколу й ослаблення Речі Посполитої за рахунок українських земель⁴⁹. У 1631 р. на переговори з Військом Запорозьким прибули шведські послани д'Адміраль і де Грев з пропозиціями до гетьмана І. Петражицького-Кулаги щодо укладення договору про союз («*in tractationem confederationis*») та відрив його від Речі Посполитої в обмін на надання кращих «прав і привілеїв»⁵⁰. У разі прийняття таких пропозицій це означало б відмову козацтва від зверхності польського сюзерена й перехід до протекції Шведського королівства. У червні 1631 р. під час переговорів посла Швеції у Москві І. Мьолера обговорювалося питання спільних дій обох держав щодо відриву Війська Запорозького від Польсько-Литовської

держави⁵¹. Однак козацький гетьман заарештовує шведів і відсилає їх під вартою до Варшави.

Наступного року Військо Запорозьке відправляє своїх представників на конвокаційний сейм 1632 р. з переліком своїх вимог. Увагу викликає навіть не сам зміст цієї петиції, що свого часу був досить належно опрацьований М. Грушевським⁵², а те, що Військо Запорозьке в цей час не тільки намагається вплинути на вибори короля (а отже, свого нового сюзерена), але й виступити як повноправний суб'єкт політичної системи Речі Посполитої. Українське козацтво не лише письмово задекларувало свою підтримку королеви Владиславу в його домаганнях на батьківський трон померлого Сигізмунда III, але й за допомогою походу багатотисячного війська в напрямку Волині реально вплинуло на розвиток елекційних змагань і коронування необхідної для них кандидатури.

«Певні ми, що колись таки дочекаємося тої щасливої години — дістанемо поправу наших прав і вольностей рицарських і поручаємо просити пильно, аби [сейм] зволив ласкаво вложити до будучого короля, аби нас обдаровано вільностями, які належать людям рицарським»⁵³, — говорилося в інструкції Війська Запорозького на сейм 1632 р. Отже, головним чином, йшлося про надання козацтву прав, аналогічних польсько-литовській шляхті, адже під «людьми рицарськими» розумівся ніхто інший, як військово-службова шляхта Речі Посполитої. Таким чином, до традиційного переліку суто «козацьких» вимог додавалися ще й «шляхетські». Зважаючи на те, що право вибору короля було одним із привілеїв шляхетського стану, Війську Запорозькому було відмовлено в прагненні стати на один рівень з ним.

Чергова відмова варшавських кіл (а поряд з недопущенням до повноправної участі у сеймових засіданнях козацтву було відмовлено і в більшості інших пунктів) знову призводить до демаршу козацтва в бік Московського царства — на раді Війська Запорозького після одержання негативної відповіді від сеймових послів було вирішено «бити чолом цареві»⁵⁴. Але таке рішення, як і попередні апеляційні заяви щодо Москви, знову не мали практичних наслідків.

Натомість новообраний король Владислав IV, дякуючи козакам за підтримку, своїми універсалами за 1633–1634 рр. відновлює певні «вольності» православної церкви на українських землях. Однак затвердження окремим актом польського монарха «прав і привілеїв» Війська Запорозького в той час ще не відбулося. Певною компенсацією для невизнаного «рицарського люду» стало запрошення від імені короля взяти участь у польсько-російській (так званій Смоленській) війні

1632–1634 рр. Було споряджено близько двадцяти тисяч козацького війська, в той час, як коронні війська нараховували лише дев'ять тисяч чоловік. Припинення бойових дій уже вкотре вимагало врегулювання правового статусу Війська Запорозького, що бажало отримати привілейний універсал від Владислава IV й тим самим легітимізувати себе в соціально-політичній системі Речі Посполитої як автономного «колективного васала». Не отримавши його, гетьманський уряд у 1636 р. знову висилає чергове посольство до московського царя і вже вкотре повертається ні з чим.

У зв'язку з різними обставинами, головною серед яких була позиція впливового магнатства, король переадресовує справу щодо вирішення «козацького питання» на розгляд сейму. Той, у свою чергу, не пробає козацтву зруйнування гетьманом І. Сулимою Кодацької фортеці у 1635 р. та «козацьку війну» 1637–1638 рр. й прийнятою на весняному сеймі 1638 р. постановою під назвою «Ординація Війська Запорозького» скасовує й так обмежені Куруківською й Переяславською угодами майже всі «права і вольності» українського козацтва. За наказом короля йому забороняється власне судочинство, вільне обрання гетьмана й старшин, обмежувалося поселення в містах, встановлювався шеститисячний реєстр на чолі з призначеними із Варшави полковниками, на Січі мав перебувати польський військовий гарнізон⁵⁵.

В «Ординації» подавався також текст присяги, до якої мав бути приведений «старший» над Військом Запорозьким: «Я, такий то, присягаю Господу Богу, в Святій Трійці єдиному, що на цій посаді вірно і віддано буду служити найсвітлішому Владиславу IV, королю, моему панові, його наступникам, королям польським, і Речі Посполитій...»⁵⁶. Незважаючи на цю заборонну постанову й складення присяги частиною старшини поблизу Кумейок, повстання за поновлення втрачених прав продовжувалося.

«Через зрадників наших втрачаємо права і вольності, надані від св. пам'яті королів польських (Сигізмундом II, С. Баторієм, Сигізмундом III. — *Т. Ч.*) за наші криваві заслуги, втрачаємо все, що з давніх часів набуто виключно шаблею. Тому ліпше померти й один за другим скласти голови, ніж погодитися на таке перемир'я, як під Кумейками, бодай ніколи не вернулося...»⁵⁷, — писав гетьман Війська Запорозького Д. Гуня до командуючого коронною армією С. Конєцпольського влітку 1638 р.

У першій половині 30-х рр. XVII ст. більш окресленими стають плани Московської держави та Шведського королівства щодо Речі Посполитої та Війська Запорозького. У випадку одночасного насту-

пу на Польщу (із заходу — шведських військ, а зі сходу — російських), до Густава II Адольфа відходила б корона Речі Посполитої, а до московського царя — українські землі, які фактично контролювалися козацькими владними структурами. Шведські дипломати вже тоді передбачали можливість подвійного підпорядкування обом монархам Війська Запорозького. Про це переконливо свідчив один із тогочасних документів, де говорилося, що українськими козаками буде краще управляти після того, «як вони дадуть обіцянку обом маєстатам» служити⁵⁸.

Треба відзначити й те, що протягом 1646—1647 рр. більшого (ніж у попередні десятиліття) визначення набуло правове становище козацької корпорації. У цей час, після довгих років «заборонних» постанов польсько-литовських владних органів, Військо Запорозьке нарешті отримує довгоочікуваний королівський привілей, у якому певною мірою окреслювався не лише його соціально-політичний статус, але й дозволялося проведення контрольованої польським монархом зовнішньої політики.

Свого часу окремі аспекти козацько-польських стосунків у передреволюційний період були ґрунтовно досліджені В. Соловйовим, В. Чермаком, М. Грушевським, В. Голобуцьким та Б. Флорею⁵⁹. Польський історик Владислав Чермак ще наприкінці XIX ст. зробив висновок про те, що у квітні 1646 р. представники козацької старшини (серед яких був і Б. Хмельницький) перебували у Варшаві, де отримали з рук Владислава IV два привілейних листи. Перший з них дозволяв виступити козацькому війську в морський похід проти Османської імперії, другий — збільшував реєстр Війська Запорозького до 12 тисяч⁶⁰. Єдине застереження стосувалося того, що ці два документи повинні бути секретними до часу оголошення Річчю Посполитою війни Туреччині. Ці «глейтовні» листи були скріплені особистою печаткою польського короля⁶¹.

Надані «вольності» спричинили справжній «психологічний переворот» у свідомості не лише козацтва, але й усього українського населення Речі Посполитої. Адже, як відзначив російський вчений Борис Флоря, протягом десятиріч у середовищі українців зберігалось стійке уявлення щодо свого нерівноправного становища у державі «двох народів»⁶². А тепер вони, опираючись на королівську протекцію, могли «мати при боці шаблю і переслідувати своїх кривдників»⁶³ — представників магнатства та шляхти. Згідно зі свідченнями сучасників, під час другої зустрічі з Б. Хмельницьким, що відбулася у 1647 р., Владислав IV подарував йому свою шаблю. Вже згодом, у 1648 р., опосередковано

підтверджуючи це, Хмельницький казав одному з польських послів М. Собеському — «Навіщо казав (Владислав IV — *Т. Ч.*) нам вольності шаблею діставати»⁶⁴. Поряд з іншими причинами надання королем Війську Запорозькому вищеназваних привілеїв спричинило посилення сепаратистських тенденцій серед його провідників та більшої частини різних верств українського суспільства й було вміло використано козацькою верхівкою як доказ «законності» збройного виступу в 1648 р.

Тільки за допомогою потужнішої й краще організованої військової сили Польській короні на деякий час вдалося погумувати автономістські прагнення козацтва (що підживлювалися членами антигабсбургської коаліції), яке у перших десятиліттях XVII ст. стало справжньою контрелітою та незваним «політичним народом» Речі Посполитої⁶⁵. До цього висновку слід додати ще й наступний: саме тоді закладаються підвалини полівасалітетної політики Війська Запорозького, коли воно у статусі «колективного васала» розпочинає боротьбу за відновлення своїх прав і з метою впливу на свого сюзерена — польського короля — звертається до сусідніх монархів (серед яких вирізнявся московський цар) із проханням про прийняття на військову службу та надання допомоги. Наслідком цих дій стало те, що українське козацтво як корпоративна військово-політична структура стає тією «єдиною силою, що порушила вже складену в ті роки у Східній Європі систему відносин»⁶⁶ і, таким чином, протягом 1590-х — 1630-х рр., поступово набуває рис суб'єкта міждержавних стосунків.

¹ Яковлів А. З історії реєстрації українських козаків в 1-й пол. 16 в. // Україна. — Т. 1. — К., 1907. — С. 266–273; Його ж. Бунт черкасців і канівців в 1536 р. // Там само. — С. 81–96; Сенютович-Бережний В. Остап Дашкович (Дашкевич) — вождь козацький // Український історик. — 1969. — № 1–3. — С. 118–126; Дашкевич-Горбаський В. Про походження Остапа Дашковича // За державність. — Каліш, 1935. — Зб. 5. — С. 197–201; Черкас Б. Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. істор. журн. — № 1. — 2002. — С. 53–67; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. — Warszawa, 1985; Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie: dzieje kozaczyzny do 1648 roku. — Kraków, 1984.

² Шербак В. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.) — К., 1997; Його ж. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000; Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.) — К., 1998; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996; Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. — К.; Запоріжжя, 1998; Його ж. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI — середині

XVII ст. Автореферат... докт. істор. наук. — К., 2000; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993.

³ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — Ч. 3. — Т. I. — К., 1863. — С. 4–5.

⁴ Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 175.

⁵ Грушевський М. Історія України — Руси. — Т. VII. — С. 144–145.

⁶ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. — К., 1904. — С. 54.

⁷ Там само. — С. 70–74.

⁸ *Цит. за:* Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — С. 46–47.

⁹ Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657. — К., 1961. — С. 84–85.

¹⁰ Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlostі в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. 1. — К., 1993. — С. 119.

¹¹ Винар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. — Дрогобич, 1992. — С. 39.

¹² *Цит. за:* Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. — С. 158.

¹³ Флоря Б. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-ті роки XVI ст.) // *Укр. істор. журнал.* — 1978. — № 8. — С. 128; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — С. 61–62.

¹⁴ *Listy Stanisława Zółkiewskiego Kanclerza Koronnego i hetmana 1584–1620 /* Wyd. Jan Tadeusz Lubomirski. — Kraków, 1868. — S. 27; Марочкін В. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. — К., 1989. — С. 81; Скрынников Р. Россия в начале XVII в. «Смуга». — Москва, 1988. — С. 216.

¹⁵ Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1851. — Стлб. 1282; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — С. 62.

¹⁶ Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек. — Санкт-Петербург, 1842. — Т. 2. — С. 43–44.

¹⁷ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — С. 102.

¹⁸ Дневник Эриха Лясоты из Стеблева // *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* — Киев, 1896. — Вып. 1. — С. 147–148.

¹⁹ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — С. 96; Винар Л. Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // *Записки чину святого Василя Великого.* — 1963. — № 10. — С. 42.

²⁰ *Nalewayka do Króla Zygmunta Trzeciego // Zbiór pamiętników do dziejów polskich.* / Wyd. W. S. Brań-Rlater. — Warszawa, 1858. — Т. 2. — S. 214–218.; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — С. 223–237.

²¹ Сас П. Політична культура українського суспільства. — С. 224.

²² Там само. — С. 235.

²³ Сас П. С. Оріховський, Й. Верещинський: політико-правові концепції державного устрою // *Польсько-українські студії.* — Вип. I. — К., 1993. — С. 66–67.

²⁴ Чухліб Т. Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої // *Польсько-українські студії.* — К., 1993. — Вип. I. — С. 55–58.

²⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 200.

- ²⁶ Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — К., 1941. — С. 45.
- ²⁷ Щербак В. Українське козацтво в суспільно — політичному житті Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.) // Україна в Центрально — Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 2. — К., 2002. — С. 191
- ²⁸ Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — С. 46.
- ²⁹ Там само. — С. 47; Pisma St. Żółkiewskiego. — Lwów, 1861. — S. 319.
- ³⁰ Pisma St. Żółkiewskiego. — S. 319.
- ³¹ Ibid. — S. 320–321.
- ³² Ibid. — S. 330–338.
- ³³ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі — ВУсР.). — Т. 1. — Москва, 1953. — С. 3–4; Документи Російських архівів з історії України. — Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. — Львів, 1998. — С. 246.
- ³⁴ Королюк В. К вопросу о посольстве в Москву от запорожского гетмана Петра Сагайдачного в 1620 г. // Славянский архив. Сборник статей и материалов. — Москва, 1958. — С. 34–38
- ³⁵ Щербак В. Динаміка зростання чисельності українського козацтва до середини XVII ст. // Національно — визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 58–59; Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy zaporożscy w wojnie Hocińskiej 1621 roku // Там само. — С. 62–75.
- ³⁶ Tretjak J. Historia wojny chocimskiej 1621 r. — Lwów, 1889. — S. 232–233.
- ³⁷ Акты Московского государства, изд. имп. АН под ред. Н. Попова. — Т. 1. — Санкт — Петербург, 1890. — С. 448; Щербак В. Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х — на початку 30-х років XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць. — К., 1991. — С. 99–100.
- ³⁸ Крип'якевич І. Козачизна в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Т. 117/118. — Львів, 1914. — С. 74.
- ³⁹ Акты Московского государства. — Т. 1. — С. 215.
- ⁴⁰ Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном... — С. 160–161; Сас П. М. Політична культура українського суспільства. — С. 163–164.
- ⁴¹ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт церковно — исторического исследования). — В 2 — т. — Т. I. — К., 1883. — С. 276.
- ⁴² ВУсР — Т. 1. — С. 50–51.
- ⁴³ Там само. — С. 62; Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1962. — С. 63.
- ⁴⁴ Акты Московского государства. — Т. 1. — С. 215–216.
- ⁴⁵ Сас П. Політична культура українського суспільства. — С. 166.
- ⁴⁶ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. I. — С. 284.
- ⁴⁷ Поршнев Б. Тридцатилетняя война. — С. 260.
- ⁴⁸ Wejle C. Sveriges politik mot Polen 1630–1635. — Uppsala, 1901. — S. 25.
- ⁴⁹ Ibid. — S. 24–26
- ⁵⁰ Грушевський М. Історія України — Руси. — Т. VIII. — Ч. 1 — К., 1995 — С. 131–132; Баран О. Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Клію. 36. наук.

праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-річчя його наукової діяльності. — К.; Нью — Йорк, 2000. — С. 170–175.

⁵¹ Поршнев Б. Тридцатилетняя война. — С. 259.

⁵² Грушевський М. Історії України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 1. — С. 141–145.

⁵³ Там само. — С. 144.

⁵⁴ Акты Московского государства. — Т. 1. — С. 432.

⁵⁵ Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijańców. — Т. 3. — Peterburg, 1859. — С. 440.

⁵⁶ Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — С. 97.

⁵⁷ Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів — К., 1993. — С. 301–302.

⁵⁸ Поршнев Б. Тридцатилетняя война. — Москва, 1976. — С. 303.

⁵⁹ Czermak W. Planu wojny tureckiej Władysława IV. — Kraków, 1895; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 2. — С. 463–464; Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. — К., 1962. — С. 77; Флоря Б. Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. — К., 1992. — С. 79–104

⁶⁰ Czermak W. Planu wojny. — S. 305

⁶¹ Idid; Флоря Б. Вказ. праця. — С. 84

⁶² Флоря Б. Вказ. праця. — С. 100–101

⁶³ Соловьев В. История России. — Т. X. — С. 193.

⁶⁴ Michalowski J. Księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — S. 120–121

⁶⁵ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) — С. 245; Горобець В. Еліта козацької України у пошуках політичної легітимачії: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. — К., 2002. — С. 11.

⁶⁶ Флоря Б. Османская империя, Крым и страны Восточной Европы в 20-е — начале 30-х гг. XVII в. // Османская империя и страны... Европы в XVII в. — Часть 1. — Москва, 1998. — С. 111.

2. Гетьман Богдан Хмельницький та його політика утвердження Українського гетьманату

ередина XVII ст. стала для козацької військової корпорації тим справжнім Рубіконом, перейшовши який, вона силою зброї здобула собі не лише внутрішньополітичне визнання та станові привілеї, але й започаткувала якісно новий етап свого міжнародного утвердження¹. «*Bohdan Chmielnicki Exercitus Zaporovien Pr. Electus Belli Servilis autor Rebelliuno Cosaccorum et Plebis Ukrainen dux*»², — такий напис латинською мовою залишив 1651 р. під найбільш достовірним портретом гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького голландський художник В. Гондіус. «*Bohdan Chmielnicki, dux Cohor. Zaporow.*», — саме так гетьман Б. Хмельницький почав підписувати свої латиномовні листи до шведського короля Карла X Густава з 1656 р. (листи від 14 і 16 листопада 1656 р., 18 січня і 21 червня 1657 р.)³ та бранденбурзького курфюрста Фрідріха Великого (21 червня 1657 р.)⁴. «*Theodatus Chmielnicki, dux una cum Exercitu Zaporoviensi Moscorum*»⁵, — цю титулатуру зустрічаємо під охоронним універсалом 1657 р. українського гетьмана австрійським послам. «*Bohdan Chmielnicki, dux cum universa Cohorte Zaporoviana*»⁶, — читаємо підпис гетьмана у листі від 18 квітня 1657 р. до імператора Священної Римської імперії німецької/австрійської нації Фердинанда III.

Чи мав право український гетьман Б. Хмельницький на йменування «*Dux*»? І чому він вживав його як відповідник усталеному в Україні протягом першої половини — середини XVII ст. титулу «гетьман»? Адже це латинське слово в європейських країнах означало «володар», «князь», «герцог» тощо. Спробуємо дати відповіді на ці питання, висвітливши їх у контексті дослідження проблеми міжнародно-правового становлення Українського гетьманату під час правління Б. Хмельницького.

Вченими уже було відзначено, що легітимація гетьманської влади під час гетьманування Хмельницького відбувалася через посилення останнього на *jus occupationis* (С. Величенко)⁷ та формування ним концепції *jus divinum* (С. Плохій)⁸. Але і «право захоплення», і «боже-ственне право», як правило, застосовувались заради узаконення внутрішньополітичних владних претензій гетьмана Війська Запорозького щодо України й не були переконливим аргументом для володарів сусідніх країн. Саме тому Б. Хмельницький намагається добитися зо-

Український гетьман
Богдан Хмельницький

внішньополітичного визнання через оформлення династичного шлюбу свого старшого сина з донькою молдавського господаря В. Лупула Розандою⁹. Але в цьому випадку, зважаючи на тогочасні політико-культурні традиції, лише сини Тимоша й Розанди Хмельницьких-Лупулів вважалися б «принцями крові» й могли здійснювати свої владні повноваження щодо тієї чи іншої території. Крім того, формуванню князівської династії Хмельницьких могли завадити і суб'єктивні фактори (як- то вбивство когось із подружжя або потенційних нащадків), що і підтвердилося невдовзі, коли у 1653 р. було смертельно поранено гетьманича.

Саме тому головним завданням Б. Хмельницького, починаючи з другої половини 1648 р., на нашу думку, було утвердження Українського гетьманату як васальнозалежної держави під протекторатом якогось із монархічних дворів Заходу (Трансильванія), Сходу (Росія), Півдня (Туреччина) чи Півночі (Швеція). Як заявляв у серпні 1649 р. з цього приводу сам Б. Хмельницький «...я буду триматися того пана (монарха. — Т. Ч.), який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці»¹⁰. Зважаючи на те, що політика на утвердження міжнародної легітиматії через прийняття протекторату когось із іноземних монархів відбувалася майже одночасно у всіх вищезазначених геополітичних напрямках й зумовлювалася специфікою *status quo* Війська Запорозького (а воно як до, так і після 1648 р. перебувало у підданстві королів Речі Посполитої), ці зовнішньополітичні заходи поступово трансформуються в концепцію полівасалітетної підлеглості новоутвореного під час революційних подій державного організму.

Безумовно, творцем цієї концепції був ніхто інший, як гетьман Б. Хмельницький. Спираючись на довголітні традиції міжнародної діяльності українського козацтва, він зумів, як буде висвітлено нижче, не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, забезпечити входження Козацької держави до міжнародної спільноти на умовах прийняття номінального васалітету від турецького султана, москов-

ського царя й шведського короля. Тим самим у міжнародних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка досі сприймалася світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої.

Спираючись на нарративні джерела першого ряду — міжнародні договори Українського гетьманату, дипломатичне листування Б. Хмельницького із східними та західними монархами; другого ряду — (інструкції гетьмана багаточисельним українським посольствам, переписка генеральної старшини з урядовцями інших країн тощо) й використовуючи наукові досягнення вітчизняної й зарубіжної історіографії, спробуємо обґрунтувати висловлену гіпотезу щодо започаткування Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості Українського гетьманату як держави, що виникла в результаті збройного повстання «рицарського люду» східних воєводств Речі Посполитої протягом 1648–1649 рр.

Відзначимо, що з початком Української революції (до укладення Зборівського трактату 1649 р.) характер стосунків між Військом Запорозьким та Польською короною майже не змінився. З точки зору сюзеренно-васальних відносин, вони на той час відбувалися ще між суб'єктами одного державно-політичного тіла (Речі Посполитої) — королем, який був для козацтва «ділчим» сюзереном, й «гетьманом з усім Військом Запорозьким» — «колективним васалом». Саме так, в усвідомленні української сторони, вони розвивалися від часу правління короля Стефана Баторія.

Уже в одному з перших листів до короля Владислава IV, що був написаний на початку червня 1648 р., після гучних перемог над коронною армією на Жовтих Водах й під Корсунем, гетьман Б. Хмельницький окреслив своє васальнопіддане становище як «найнижчий підніжок і вірнопідданий» польського монарха й висловив «вірність підданства нашого (Війська Запорозького. — *Т. Ч.*) з вірною рицарською службою...»¹¹. Разом з тим, він нагадав сюзеренові про надані їм раніше «права, привілеї, військові вольності» та про їхнє порушення від «українних старост і державців», які протягом довгого часу «кривдять і ображають» козацький загал. Це й стало причиною збройного виступу Війська Запорозького, але не проти короля, а проти річпосполитських урядовців, які, на думку гетьмана, не «могли бути добрими приятелями В. К. М.-ті, П. н. м. (вашої королівської милості пана нашого милостивого. — *Т. Ч.*)», проте були королівськими підданими. А тому Б. Хмельницький просив Владислава IV пробачити йому «гріх» порушення сюзеренно-васальних стосунків (він полягав у самовільному збройному виступі проти інших королівських васалів) та залишити

Король Речі Посполитої
Владислав IV

Військо Запорозьке при «давніх правах і вольностях» (*«dawnych prawach i wolnościach»*)¹².

Частково про зміст цих «прав і вольностей» можемо дізнатися, реконструювавши за допомогою методу «від противного» текст «Інструкції послів від Війська Запорозького» до польського короля, який був доданий до згадуваного вище листа¹³. Тут насамперед йшлося про економічні («майнові») права козацтва на «хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини», «бджоліні десятини і поволівщину» та іншу власність («все, що тільки комусь із панів урядників сподобається»). На другому місці стояло право забезпечення вільного життя батьків і матерів козаків

(щоб за них «чини і всяку повинність» не відбувати) та козацьких вдів. Вочевидь, тут йшлося саме про права українських (реєстрових чи городових) козаків, адже, як засвідчується на початку «Інструкції...» їх ущемляли «українні» урядовці. У наступних пунктах уже йшлося про забезпечення військових привілеїв (вольностей) козаків на Запорозжі («*na Zaporozie*»). Це можливість здобуття «козацького хліба» в морських та сухопутних походах; заняття уходництвом (полювання на звіра та рибальство) й несплата з цього чиншу; звільнення від різних видів робіт на користь полковників, призначених варшавським урядом для керування реєстровими полками на Січі.

Крім цього, король мав забезпечити платню, «яку ми (Військо Запорозьке. — *Т. Ч.*) вже п'ять років не отримуємо», для шеститисячного реєстру (згідно з «Інструкцією...» послали мали просити у Владислава IV збільшити реєстр на шість тисяч осіб і «залишитися у числі 12 000») та охорону, згідно з «давніми вольностями», православною духовенства¹⁴. Також Владислав IV повинен був підтвердити надані «попередніми св. пам'яті польськими королями» *privilegia et libertates*. Лише за відновлення перелічених умов Військо Запорозьке погоджувалося вірно служити своєму сюзеренові.

Про це зокрема йшлося і в листах Б. Хмельницького до найвищих достойників Речі Посполитої — великого коронного маршалка А. Ка-

зановського (2 червня 1648 р.), князя В.-Д. Заславського (2 і 4 червня), брацлавського воєводи А. Киселя (3 і 7 червня)¹⁵. Треба відзначити, що в першому й другому з них відзначалося, що українське козацтво вже одержало підтвердження власних «прав і привілеїв», наданих попередніми польськими королями «після перших походів» (тут, очевидно, йшлося про чорноморські походи запорожців 1646 — першої половини 1647 рр.). Однак у листі до Владислава IV та інструкції послам Б. Хмельницький вимагав повторного підтвердження від короля статусу козацтва в соціально-політичній структурі Польсько-Литовської держави. А в посланні гетьмана до воєводи Киселя від 3 червня вперше в письмовому вигляді зустрічаємо думку про можливість звернення Війська Запорозького «за порадою до іншого пана»¹⁶. Хоча, як можна зрозуміти з уточнення «...бо знаємо, що не з волі Й. К. М. (його королівської милості — Т. Ч.) над нами таке королівське беззаконня чинилося», — Хмельницький поки що не збирався цього робити, а лишень дипломатично натякав польському воєводі про зміну «пана»- протектора в разі невиконання королем вимог козацтва.

Однак усі ці звернення творця Українського гетьманату з проханням про підтвердження «давніх прав і привілеїв» так і не знайшли відгуку в цього козацького сюзерена — невдовзі Б. Хмельницький одержав звістку про смерть польського короля. Зважаючи на це, гетьман відкликає посольство з Польщі та в «цидулі»-додатку до листа Киселю висловлює скорботу щодо «осиротіння» Війська Запорозького¹⁷. А вже 8 червня гетьман вперше висловлює офіційне бажання бачити на опустілому троні Речі Посполитої московського царя Олексія Михайловича: «Зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своїй землі, яко ваша царська вельможність, православний християнський цар...»¹⁸. Якби цей монарх пристав на таку пропозицію, то все козацтво в особі Б. Хмельницького погоджувалося на вірні «услуги» новому сюзерену. «...Щоб він (Олексій Михайлович. — Т. Ч.) ляхам і нам паном і царем був...»¹⁹ — конкретизувалося в листі гетьмана від 11 липня до російського воєводи Н. Плещеева.

Саме в червні 1648 р. Б. Хмельницький у листах до відомих урядовців Речі Посполитої відмовляється від згадки у своїй титулатурі про підпорядкування Війська Запорозького польському королю. Якщо раніше він підписувався як «гетьман» або «старший» і додавав слова «із Військом його Королівської милості Запорозьким», то відтепер просто «старший з Військом Запорозьким»²⁰. На нашу думку, це є ще одним підтвердженням існування моделі «колективного васалітету» українського козацтва перед конкретною особою, що репрезентувала монар-

Литовський князь
Януш Радзивіл

ше управління. Якщо сюзерен умирав, то необхідно було перекласти домовленості щодо підданства з його наступником на королівському троні, а до часу обрання останнього Військо Запорозьке (як «рицарський люд») залишалося вільним у виборі протектора.

Зрозумівши, що цар Олексій Михайлович, в силу багатьох обставин, не буде висувати свою кандидатуру на королівський трон Речі Посполитої, український гетьман у листопаді 1648 р. звертається з аналогічним проханням до правителя Трансільванського князівства Юрія Ракоці: «...ми одноставно бажаємо мати твою найсвітлішу високість опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини» (*patronum et regem Poloniae patriae nostrae, cupimus*)²¹.

Як і у випадку із запрошенням царя, одним з головних чинників, яким керувався Б. Хмельницький стосовно протегування кандидатури Ракоці на польський трон, було велике бажання якнайшвидше одержати військову допомогу для продовження боротьби з коронною армією. Про важливість цього кроку гетьмана свідчило й те, що для укладення договору до Трансільванії відправилося досить представницьке українське посольство на чолі з генеральним писарем І. Виговським²².

У період безкоролів'я в Речі Посполитій Б. Хмельницький також відправив посольство до Стамбула, де, згідно з дослідженнями відомого сходознавця О. Прицака, влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом укладається угода сюзеренно-васального типу²³. Однак ряд вчених, серед яких і російський історик Б. Флоря, заперечили факт її існування. Разом з тим, на основі даних листа польського шляхтича Л. М'яковського, дослідники зробили висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством Ф. Джалалія (восени того ж року) в напрямку отримання турецької протекції²⁴. Як засвідчують джерела, в обмін на заступництво султана Б. Хмельницький повинен був виплачувати данину на зразок Молдавського й Волоського князівств, надавати в разі потреби посильну військову допомогу Порті, давати «рабів» на галери (?), а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам'янець-Подільський²⁵.

Отже, якщо висунення можливих кандидатур московського царя й трансільванського князя на польський трон засвідчували намагання Українського гетьманату вплинути на зміну короля-сюзерена в межах однієї держави, то укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією — ведення переговорів щодо прийняття османської протекції) гетклали початок формуванню полівасалітної зовнішньої політики гетьманського уряду Б. Хмельницького. Не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Військо Запорозьке набувало собі ще й другого династичного зверхника — монарха в особі султана Османської імперії Мегмеда IV. Згідно з дослідженнями М. Костомарова це відбувалося протягом 1649–1650 рр.²⁶

Про те, що Хмельницький не відмовлявся від «внутрішньополітичної» протекції Корони Польської, засвідчував осінній похід української армії під Замостя та гетьманський лист до одного з головних претендентів на польський трон королевича Яна Казимира від 15 листопада 1648 р. «Бачачи, що жадають іншого короля, ми навмисне вирушили з усім Військом Запорозьким (у похід. — Т. Ч.)... Просимо господа Бога, щоб ваша королівська м-ть, наш милостивий пан зволив бути самодержцем...»²⁷, — писав до можливого майбутнього короля український гетьман. І відразу ж потенційному козацькому сюзерену висувалися вимоги щодо забезпечення тепер уже не лише козацько-станових, але й загальноукраїнських прав на вільне віросповідання: «...і щоб наша грецька віра залишилася недоторканою, як раніше, без унії і уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було»²⁸. Того ж дня до Варшави вирушило посольство на чолі з родичем гетьмана Захарієм Хмельницьким та католицьким священником, колишнім вчителем Б. Хмельницького Андрієм Мокрським. Вони мали запропонувати Яну Казимиру умови «кондиції», на яких Український гетьманат визнає його зверхність над собою у випадку обрання: безпосереднє підпорядкування королеві; відсутність в Україні кварцяного війська; обрання гетьмана з козацького стану; набір та оплата 12-тисячного реєстру; скасування унії; «щоб пани не карали своїх підданих...»; власний суд на зразок суду литовських татар, «які судяться таким правом, як шляхта»²⁹. Окрім того, Ян Казимир мав би підтвердити привілеї, що перед тим були надані козацтву Владиславом IV.

Якщо порівняти ці умови підданства з *privilegia et libertates* Війська Запорозького, окресленими Б. Хмельницьким в листі Владиславу IV на початку червня 1648 р., то можна відмітити існування повтору лише двох пунктів, а саме: про набір 12-тисячного реєстру та підтвердження правового статусу козацтва, надане попередниками короля. Таким

чином, усі інші пункти можна означити як *inovatio*, тобто нові вимоги козацтва до верховної влади щодо розширення власних «прав і привілеїв». Зрозуміло, що це було спричинене військовими перемогами армії Б. Хмельницького протягом весни-літа 1648 р.

Уже в статусі короля Ян II Казимир видає універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх «рицарських прав». Він погоджувався бути його протектором, а також визначити комісію для обговорення й прийняття рішення щодо інших вимог козацтва. Крім того, король затвердив на гетьманстві Б. Хмельницького та вислав йому свої інсигнії — булаву та корогузу з написом «*Ioannes Casimirus rex*»³⁰. У лютому 1649 р. королівські послани на чолі з А. Киселем вручили їх гетьманові. Однак переговори, що відбулися в цей час між українцями й поляками, з різних причин зайшли у глухий кут. Керівництво Українського гетьманату вже не погоджувалося йти ні на які поступки Польщі, мало того — воно висувало ще ряд вимог до представників Речі Посполитої. Серед них була й така, що найкраще засвідчувала розуміння гетьманом і старшиною свого васальнопідданого становища: «*Король королем нехай буде, таким щоб карав і стинав шляхту і дуків і князів — аби мав волю: згрішить князь — урізати йому шию, згрішить козак — те саме вчинити. А не хоче король вільним королем бути — як ся йому видить*»³¹.

Очевидно, універсал Яна II Казимира не задовольнив Б. Хмельницького як фактичного правителя України. А тому він не визнає себе залежним від польського короля, що засвідчувала й гетьманська титулатура, яку зустрічаємо в його універсалах і листах уже після обрання нового монарха Речі Посполитої й підтвердження останнім «рицарських прав» козацтва. Хмельницький продовжував йменуватися як «гетьман Війська Запорозького» без згадки про підданство «Його Королівській Милості». А тому цілком обґрунтованим було повторне звернення гетьмана до царя Московської держави від 8 лютого 1649 р. про бажання «...Вашу Царську Величність нам найнижчим слугам і підданим своїм государем і царем, яко православне світило і самодержцем за благословенням Божим учинився»³², а також настійливе прохання прислати військові підрозділи для допомоги проти «ляхів».

Одночасно в середині лютого український гетьман приймає послів з Трансільванії й заявляє їм, що не відмовляється від ідеї бачити князя цієї держави як свого протектора. Разом з тим, Б. Хмельницький погоджується скласти присягу трансільванському князю про підданство лише на основі чотирьох з шести присланих пунктів проекту трансільвансько-української угоди. «...Ясновельможний гетьман приймає, не порушуючи християнства, чотири перші умови, начебто ціл-

ком скріплені присягою, і обіцяє зберігати їх честю, вірою і сумлінням, сам з усіма своїми військами, а не тільки із старшинами (як вимагається в пунктах)»³³.

Під час прийняття трансільванського посольства українське керівництво провело переговори про перемир'я з представниками короля на чолі з А. Киселем, які були завершені підписанням (уже після від'їзду угорців) мирної угоди в Переяславі. Перед тим Яну II Казимиру була вручена «Супліка Війська Запорозького», у котрій викладалися умови, з прийняттям яких українці погоджувалися б визнати свій васалітет щодо короля. На початку цього документа так і було заявлено: «...залишимося вірнопідданими, якщо наведені нижче пункти будуть здійснені»³⁴. У першому ж пункті відверто говорилося про те, що з огляду на «криваві образи», Військо Запорозьке шукало собі «допомоги у чужих панів». Тут, як уже зазначалося, йшлося про московського царя, турецького султана й трансільванського князя. «Супліка...» яскраво відрізнялася від попередніх вимог козацтва до польського уряду й у правовому відношенні засвідчувала трансформацію козацтва як невизнаного стану в межах Речі Посполитої в провідний стан новоутвореної козаками держави у вигляді гетьманату.

Відтепер, з точки зору уряду Б. Хмельницького, йшлося вже не про відновлення «ділчих» річпосполитських сюзеренно-васальних стосунків, а про встановлення відносин у рамках «протектор» (Річ Посполита: шляхетський стан на чолі з королем) — «підданий» (Український гетьманат: гетьман, «усе Військо Запорозьке» та «руські» стани). Зрозуміло, що король і «стани Речі Посполитої» не могли погодитися з такою позицією Б. Хмельницького, адже в разі невиконання сюзереном-протектором умов українців, васальнозалежна козацька держава могла цілком законно відмовитися від захисту польського короля й Речі Посполитої на користь більш вигідного для себе монархазаступника. Це стало однією з причин того, що в укладеному 24 лютого 1649 р. Переяславському перемир'ї не було відображено жодної з вимог гетьмана, а лише домовлено про встановлення тимчасового кордону між Польщею та Україною й продовження проведення двосторонніх переговорів. Хоча відтоді Б. Хмельницький, очевидно, з тактичних міркувань, на офіційному рівні вже визнає себе «вірнопідданим» Яна II Казимира, про що свідчила прийнята від короля булава та корогва³⁵.

Але, разом з тим, протягом усього 1649 р. гетьман продовжував міжнародну політику щодо зміни протекції — про це свідчили його листи до московського царя (22 квітня; 13 травня; 26 жовтня 1649), продовження переговорів з послами Османської імперії (лютий), перепис-

ка з трансільванським князем (14 травня, 25 вересня) та урядовцями Кримського ханату (10, 11 та 20 квітня). Однак жодна з цих «високих» сторін (окрім хіба що Криму) не могла забезпечити своєї військової присутності в Україні й тим самим допомогти реальному утвердженню влади Б. Хмельницького. Вона ж у цей час перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку.

З огляду на це український гетьман головну свою увагу зосереджує на завершенні переговорного процесу з Коронаю Польською. 17 серпня 1649 р. він висилає свої чергові вимоги до Яна II Казимира, які склалися з 18-ти пунктів і торкалися майже всіх сфер українсько-польських взаємовідносин. Зокрема, польський король не лише мав підтвердити всі попередні «права та вольності» Війська Запорозького, але й присягнути, що буде дотримуватися всіх пунктів «на сеймі з шістьма сенаторами різних вір (католицької і православної. — Т. Ч.)». Ці пункти разом з текстом королівської присяги пропонувалося внести до постанов-конституцій вального сейму Речі Посполитої. В кінці цього важливого документа містилося наступне застереження: *«А якщо не будуть дотримуватися вищесказаного, то Військо Запорозьке витлумачить це як неласку й неприхильність Й. Кор. М. (його королівської милості. — Т. Ч.) до нас, як до своїх підданих»*³⁶.

Наприкінці літа король видає «Декларацію», що завершувала переговори центральної польської влади з Українським гетьманатом і була відповіддю на вимоги поданої перед тим козаками «Супліки». Вже в першому пункті цього документа говорилося — «Військо своє Запорозьке захове Король Його Милість при всіх давніх вольностях, згідно з давніми привілеями, і на те привілей свій видає разом із сим»³⁷. Таким чином, за Військом Запорозьким вперше на офіційному рівні у формі «акту милості» сюзерена закріплювався автономний статус державного «колективного васала». Про це свідчили останні десять пунктів королівської декларації, що увійшли до історіографії під назвою «Зборівського трактату» і всебічно опрацьовані науковцями різних історичних шкіл³⁸. Хотіли б звернути увагу лише на один аспект тогочасних українсько-польських стосунків. Відразу ж після оголошення декларації під Зборовом король видає окремий привілей для козацької організації та станів «руського» народу, де підтверджувалися їх «давні права і вольності». Отже, з цього часу можна говорити про розмежування значень терміна «Військо Запорозьке». Воно, на нашу думку, по-перше, означало «Військо Запорозьке» як державне утворення (Український гетьманат, що, крім козацтва, репрезентувався й іншими станами) і, по-друге — «Військо

Запорозьке» як замкнуту соціально-військову корпорацію, що включала до себе лише козаків.

Незважаючи на укладення Зборівського трактату й визнання Яна II Казимира своїм патроном, Б. Хмельницький у вересні 1649 р. у листі до трансільванського князя декларує його номінальне протекторство над Українським гетьманом: «...і себе з усіма Військами Запорозькими найохотніше віддаю до всіх послуг вашої найяснішої високості і цілую руку вашої найяснішої високості, щоб вона зволила, як і раніше, зберігати і захищати нас, своїх підданих, у прихильності, ласці, опіці»³⁹. Те, що наведене висловлювання було лише дипломатичною декларацією, засвідчив подальший розвиток українсько-трансільванських відносин: обмін черговими посольствами й ненадання Трансильванією необхідної допомоги. Останнє дуже нервувало Б. Хмельницького, який писав до князя Сигізмунда Ракоці 25 вересня: «Нарешті ж, благаючи бога, ми готові до крайності, більше заради поваги до Вашої найсвітлішої високості, менше заради нашої безпеки. Прохаємо тільки того, щоб Ваша найсвітліша високість не позбавила нас своєї ласки, під захистом якої ми будемо вважати себе до самого кінця нашого життя найвірнішими підданими Вашої найсвітлішої високості»⁴⁰. Але й ці запевнення українського гетьмана не знайшли відгуку в угорському князівстві, а, отже, реального підкріплення сюзеренно-васальних домовленостей з династією Ракоці Хмельницький так і не одержав.

Рухаючись у напрямку визнання підлеглості трансільванському князеві й визнаючи зверхність польського короля, Б. Хмельницький продовжував шукати можливості ширшої легітимації своєї влади на міжнародній арені. Однак це було важко зробити, не узгодивши до кінця стосунки з королівським урядом Польсько-Литовської держави. Зважаючи на недотримання Яном II Казимиром положень Зборівського трактату, наприкінці листопада 1649 р. гетьман звертається до депутатів варшавського сейму з проханням вплинути на короля у справі повторного підтвердження привілею, наданого українцям під Зборовим — «...на нинішньому сеймі вдруге підтвердити і видати нам з привілейною печаткою...»⁴¹. Крім того, мали бути підтверджені всі пункти українсько-польського договору 1649 р. Лише після цього Військо Запорозьке погоджувалося «стояти стіною проти нашого ворога і щедро проливати кров за гідність В. Кор. М. (вашої королівської милості — *Т. Ч.*) і цілість Речі Посполитої»⁴². Отже, й тут проглядалися елементи сюзеренно-васальних відносин — сюзерен в особі короля надавав козакам «привілей», а ті у відповідь погоджувалися виконувати військові повинності на його користь.

І хоча Зборівський трактат було ратифіковано на сеймі, король, незважаючи на різні обставини, все одно не міг (та й, очевидно, не хотів!) виконувати взяті на себе зобов'язання. У березні 1650 р. Хмельницький уже вкотре відсилає до нього своїх послів, які мали відстоювати перед монархом збереження «прав і привілеїв», наданих варшавським сеймом й оголосити Яну II Казимиру десять пунктів своїх вимог. «Зволь, В. К. М. (ваша королівська милість — *Т. Ч.*), виконуючи декларацію (Зборівську. — *Т. Ч.*) здійснити своє королівське слово...»⁴³ — згідно з положеннями наданої гетьманом інструкції повинні були заявити українські дипломати королю Речі Посполитої. Але й прохання щодо виконання однієї з найголовніших чеснот монарха — дотримання даного своєму підданому слова — також не допомогло. Натомість коронні війська готувалися до рішучого наступу на Український гетьманат, адже, згідно з тогочасними повідомленнями польських урядовців, «Хмельницький робив себе володарем чи князем».

Не відкидаючи перспективу набуття російського протекторату (про що свідчать листи Б. Хмельницького до Олексія Михайловича від 1 липня, 20 жовтня та 11 листопада 1650 р.), українське керівництво з огляду на ненадання Московською державою військової підтримки, влітку 1650 р. активізує свої відносини з Османською імперією. Спочатку гетьман звернувся до яничарського воєначальника в Стамбулі Бекташ-аги та очаківського бея Мурад-паші з проханням допомогти у відновленні стосунків із султаном Мегмедом IV. У відповідь турецьким володарем було направлено до Чигиринського посольство на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці з 30 липня до 5 серпня 1650 р.⁴⁴ Наслідком перебування турецького урядовця в Україні став лист Б. Хмельницького до турецького султана. У ньому обумовлювалися попередні умови, згідно з якими Український гетьманат погоджувався на турецький протекторат. Чигирин зобов'язувався: «проти кожного неприятеля (султана. — *Т. Ч.*) стояти»; «у держави Вашої cesарської милості не вторгатися»; «у згоді перебувати з татарами... на віки в приятельстві ходити»; з відома султана і кримського хана свої «військові справи чинити»⁴⁵.

Відповідь і пропозиції турецької сторони мав вислухати керівник українського посольства полковник А. Жданович, який разом з Осман-агою прибув на початку вересня до столиці Османської імперії. Очевидно, протягом 7–20 вересня послами Хмельницького в результаті переговорів з великим візирем були обумовлені основні пункти майбутнього підданства Українського гетьманату султанській владі. Символом згоди Мегмеда IV взяти козацьку державу під свій захист

було вручення Ждановичу перед від'їздом до України «булави дорогоцінної» для передачі її Б. Хмельницькому⁴⁶. Разом із ним до Чигирина повернувся й Осман-ага, що повинен був викласти гетьману пропозиції султана. Турецький посол був на прийомі у Б. Хмельницького на початку грудня 1650 р.⁴⁷

Згідно з висновками Михайла Грушевського, українсько-турецькі переговори завершилися у березні наступного року «формальним признанням України васальною державою Отоманської імперії»⁴⁸. Такий висновок відомий учений зробив на основі дослідження тексту султанської грамоти на ім'я гетьмана, де відзначалося про згоду турецького монарха протегувати Україні⁴⁹. Про конкретні умови протекції свідчив австрійський дипломат І. Шмід, який у той час перебував у Стамбулі й повідомляв 10 березня 1651 р. до Відня про те, що козаки були позбавлені від данини султану й мали одне зобов'язання — нести військову службу на користь нового сюзерена⁵⁰. Мегмед IV також надіслав Хмельницькому вишитий золотом кафтан, що в османській традиції міждержавних відносин означало визнання українського гетьмана за султанського підданого. Однак як тільки дійшло до практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почали виникати певні труднощі.

Навесні 1651 р. Б. Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам'янець-Подільського. Коли ж у червні кримський хан, всупереч своїм попереднім зобов'язанням, не підтримав українську армію в битві з поляками під Берестечком, гетьман звернувся з проханням до Мегмеда IV «кримським людям учинити... допомогу» українцям⁵¹. В обмін на наказ султана до хана про підтримку Хмельницького, Порта змусила останнього погодитися на зміну попередніх домовленостей. Тепер Український гетьманат (так само, як Молдавія та Волощина) був вимушений платити данину султану. Крім того, гетьман мав надати в розпорядження Османської імперії певну кількість війська для її війни з Венецією⁵².

Розуміючи, що Кримський ханат, незважаючи на вказівки із Стамбула, знову може зрадити, а грошей у військовому скарбі було не так багато (та і кожен бойовий полк перебував на особливому рахунку, з огляду на війну з Польщею), Б. Хмельницький вирішив укласти черговий договір щодо підданства Українського гетьманату Речі Посполитій. Тим більше, що до цього спонукала тимчасова військова поразка під Берестечком. Реакція Порти на укладення у вересні 1651 р. Білоцерківського перемир'я між гетьманом і королем була досить різ-

кою, адже тепер плани реального поновлення турецького протекторату над Україною знову відклалися на невизначений термін.

Впроваджуючи свою концепцію полівасалітетної підлеглості, гетьман Б. Хмельницький ще в листопаді 1650 р. заявляв, начебто «виправдовуючись» перед Яном II Казимиром за стосунки зі «сторонніми паннами» — московським царем, турецьким султаном, трансільванським князем і кримським ханом — «...рятуючи наші голови і запобігаючи нашому лиху, мусимо шукати собі приятелів (іноземних володарів. — Т. Ч.)»⁵³. Під тягарем військових невдач української армії в 1651 р. гетьман Б. Хмельницький та генеральна старшина у вересні того ж року складають присягу на вірність «королеві і Речі Посполитій»⁵⁴, що скріплювала укладену між ними Білоцерківську угоду. Однак одразу ж після акту присяги український гетьман висилає своє посольство до Москви з листом до царя, в якому, зокрема, говорилося: «...прийняли перемир'я з гетьманами коронними і Річчю Посполитою.., і сподіваємось на ласку Господа Бога і на ласку Його Царської Величності»⁵⁵.

Після примирення Хмельницького з королем під Білою Церквою йому знову потрібно було «виправдовуватися» вже перед іншим династичним володарем — султаном Османської імперії. Основною причиною українсько-польського перемир'я, яку зазначив гетьман у листі до Мегмеда IV від 4 листопада 1651 р., було запізнення татарських орд при поєднанні з козацькою армією перед початком Берестецької битви. Але, незважаючи на це, Український гетьманат залишився в «братерському» союзі з Кримським ханатом. Окрім того, Б. Хмельницький наголосив на своєму бажанні й надалі визнавати зверхність турецької влади: «...як також хочемо бути вірнопідданими і Вашої царської милості (султана. — Т. Ч.)»⁵⁶. Більш того, гетьман знову звернувся до султана з проханням дати наказ хану йти йому на підтримку, адже «...ляхи, гарантовані укладеним миром, перейшли на відпочинок за Дніпро; побивши їх, легко примусимо решту піддатися під владу В. ц. м. (Вашої царської милості. — Т. Ч.) [султана]»⁵⁷. Ці прохання були повторені й у черговому листі Б. Хмельницького до Мегмеда IV від 27 листопада того ж року⁵⁸.

Наступного, 1652 р., коли Ян II Казимир за допомогою не дуже складної політичної комбінації змусив українського гетьмана вибирати між польською і турецькою протекцією — у березні він запропонував йому негайно виступити у військовий похід проти Туреччини, — Б. Хмельницький дипломатично відмовив королю. А через деякий час у листі до коронного канцлера А. Лещинського від 24 червня 1652 р. відверто заявив, що якщо король не накаже припинити наступ на зем-

лі Українського гетьманату, то він *«змушений буде шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати»*⁵⁹. Те ж саме було повторене Б. Хмельницьким і в листі до брацлавського воєводи С. Лянцкоронського — *«...втративши все, змушені будемо шукати собі іншого стороннього пана»*⁶⁰.

Невдовзі ці погрози втілилися у відновленні гетьманом більш тісних дипломатичних стосунків з Османською імперією (про це докладніше в наступному розділі). Декларація бажання прийняти зверхність Османської імперії використовувалася Б. Хмельницьким як своєрідний засіб тиску на Росію з метою змусити її монарха прийняти рішення «вступитися» за «одновірців» перед Польською короною.

Ще від початку 1649 р. гетьман Хмельницький періодично приймав від царя Олексія Михайловича «милостиве жалування» на потреби Війська Запорозького. За це російському монархові обіцялося «послуги наші (Війська Запорозького. — Т. Ч.) рицарські... і голови наші покладати за твою царську величність проти всякого неприятеля християнського»⁶¹. Активізація українсько-російських стосунків припадає на 1651 р., коли, як припускаємо, Б. Хмельницький остаточно зрозумів безперспективність укладення взаємовигідного договору з королем Яном II Казимиром та усвідомив декларативність пропонованої (у відповідь на прохання української сторони) турецької і трансільванської протекції. Протягом цього року гетьман тричі особисто звертався до московського царя (9 і 19 березня; 18 липня); двічі направляв посольства до Москви (січень — березень; серпень — листопад); зустрічав царського посла (березень — липень); неодноразово приймав посланців від путивльського воєводи, який був посередником між царем і гетьманом (липень, вересень, листопад, грудень); писав листи до білгородського воєводи С. Прозоровського (1 і 8 січня, 20 вересня, 24 листопада, 18 грудня), боярина Б. Морозова (11 березня; 18 липня), ярославського намісника І. Милославського (18 липня). Квінтесенцією усіх цих заходів української сторони були слова Б. Хмельницького у листі до Олексія Михайловича від 19 березня 1651 р.: *«...як ми перед тим бажали, так і зараз твоїй царській величності бажаємо, щоб нам государем і царем був, на всі землі царствував»*⁶². Тенденція прийняття «царствування», яке означало не що інше, як здобуття собі надійного протектора, зберігалася і в наступному році.

Протягом 1652 р. Б. Хмельницький знову тричі безпосередньо апелює до московського царя (9 січня; 24 вересня; 12 листопада), відсилає до нього два посольства (січень — квітень; липень) та посланців від путивльського воєводи (лютий — тавень), листується з путивльським воє-

водою Ф. Хілкевим (21 лютого; 1 і 20 березня, 12 квітня, 17, 24 і 28 травня, 13 і 31 липня, 24 вересня, 18 жовтня). Все це стало причиною того, що від початку 1653 р. відбуваються значні зміни у відносинах Війська Запорозького як з Московською державою, так і з Річчю Посполитою. Окрім того, новий виток дипломатичного протистояння був викликаний надто вже шокуючою пропозицією Б. Хмельницького, який запропонував кандидатуру російського царя у ролі посередника під час перманентних українсько-польських переговорів.

Таким чином, виникла зовсім інша конфігурація у сюзеренно-васальних стосунках між королем Яном II Казимиром та Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, який заявив, що задля «тривалого миру» з Польщею «упросили Й. М. (його милості — *Т. Ч.*) московського царя, п. н. м. (пана нашого милостивого — *Т. Ч.*), щоб він, використавши свою повагу, ласкаво й милостиво підтримав наші прохання, які торкаються віри, церков і вольностей Вашої Королівської милості Війська Запорозького»⁶³. Це було висловлено у листі до польського короля в березні 1653 р.

З іншого боку, така рішуча заява гетьмана певним чином розв'язувала проблему українсько-російських переговорів. Якщо до цього часу вони велися в основному таємно, то відтепер Б. Хмельницький (хоча і в односторонньому порядку) міг офіційно зноситися з царським урядом. Уже від цього часу, зважаючи на обмін посольствами між Чигирином і Москвою, почали окреслюватися умови, на яких Україна буде приймати протекцію московського царя. Спочатку вони полягали у наступному: російський монарх, зі свого боку, мав забезпечити військову допомогу проти «ляхів» і не «попускав віри нашої православної і церков східних в поругання це»⁶⁴, а у відповідь український гетьман буде вірно «служити» цареві. Коли у листопаді 1653 р. Л. Капуста привіз із Москви царську грамоту з рішенням Земського собору прийняти Український гетьманат під «міцну руку» Олексія Михайловича, гетьман Хмельницький зі старшиною її «радісно прочитав». По тому, у листі до російських представників В. Бутурліна, І. Алфер'єва та Л. Лопухіна подякував цареві за згоду надати протекцію, але знову ж наголосив на проханні щодо військової допомоги проти поляків⁶⁵.

Безпосереднім поштовхом до скликання Богданом Хмельницьким Генеральної ради у Переяславі стало укладення мирного договору у грудні 1653 р. між Кримським ханством та Річчю Посполитою⁶⁶. Потрібно відзначити й те, що напередодні укладення домовленостей з Московським царством у 1654 р. український гетьман уже уклав міжнародні угоди з кримським ханом Іслам-Гіреєм — у 1648 р., польським

королем Яном II Казимиром — у 1649 та 1651 рр., турецьким султаном Мегмедом IV — у 1649 (1650 р. — ?) та 1653 р., та молдавським господарем В. Лупулом — у 1650 р.

¹ *Більш детальніше про це див.:* Чухліб Т. Український гетьманат: проблема міжнародного утвердження. — К., 2007.

² Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К.; Запоріжжя, 2002. — С. 509.

³ Документи Богдана Хмельницького. — С. 595.

⁴ Там само. — С. 596.

⁵ Там само. — С. 575.

⁶ Там само. — С. 578.

⁷ Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Т. 1. — К., 1993. — С. 117–121.

⁸ Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Т. III. — К., 1994— С. 86–110.

⁹ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 317–319.

¹⁰ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — Т. 1. — Отд. III. — К., 1898. — С. 464.

¹¹ Там само. — С. 118–125; Документи Богдана Хмельницького. — С. 33–36.

¹² Документи Богдана Хмельницького. — С. 33–36.

¹³ Там само. — С. 36–39.

¹⁴ Там само. — С. 37, 39.

¹⁵ Там само. — С. 39–41; 41–44; 44–46; 46–47; 51–53.

¹⁶ Там само. — С. 44, 46.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. III. — Санкт-Петербург, 1861. — С. 207–208.

¹⁹ ВУсР. — Т. 2. — Москва, 1953. — С. 55–56.

²⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 52–53.

²¹ Шевченко Ф. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // *Історичні джерела та їх використання*. — Вип. 1. — К., 1964. — С. 93–94.; Документи Богдана Хмельницького. — С. 84, 85.

²² Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656) // *Архіви України*. — 1966. — № 3 — С. 62–66; Кордуба М. Між Замостям і Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // *ЗНТШ*. — Т. 133. — Львів, 1922. — С. 39–56.

²³ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // *Український археографічний щорічник*. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 177–192.

²⁴ Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // *Київська старовина*. — 2001. — № 3. — С. 92.

- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Костомаров Н. Богдан Хмельницький данник Османской Порты // Он же. Исторические монографии и исследования. — Кн. 5. — С. 606
- ²⁷ Дополнения к актам историческим, собранным и изданным Археографическою комиссиею — Т. 3. — Санкт-Петербург, 1848. — С. 184–185; Документи Богдана Хмельницького. — С. 82–83.
- ²⁸ Документи Богдана Хмельницького. — С. 82–83.
- ²⁹ Архів Інституту історії України НАН України (далі — Архів ІІУ) — Записки М. Голінського, № 4184, арк. 185.
- ³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 119–120.
- ³¹ Там само. — С. 145.
- ³² ВУсР. — Т. 2. — С. 132–133.
- ³³ Документи Богдана Хмельницького. — С. 101, 102.
- ³⁴ Архів ІІУ. — Записки М. Голінського, № 4184, арк. 216–217, 234–235.
- ³⁵ Там само. — Арк. 217–219.
- ³⁶ Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — С. 184–185.
- ³⁷ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 415.
- ³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 210–217; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.) — Львів, 1993. — С. 58–61; Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648–1651. — Львів, 1996. — С. 95–97; Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору // Український історик. — Ч. 1–3. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1970. — С. 120–121; Смолій В., Степанков В. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 132–135.
- ³⁹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 136, 137.
- ⁴⁰ Там само. — С. 137, 138.
- ⁴¹ Архів ІІУ. — Записки М. Голінського, № 4184, арк. 332–334.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Michałowski J. Księga pamiętnicza. — S. 554–555; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 93.
- ⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — Санкт-Петербург, 1875. — С. 354.
- ⁴⁶ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911. — С. 139; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 94.
- ⁴⁷ ВУсР. — Т. II. — С. 185.
- ⁴⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. I. — К., 1996. — С. 54.
- ⁴⁹ Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Opr. Z. Abrachamowicz. — Warszawa, 1959. — S. 331.
- ⁵⁰ Жерела. — Т. XII. — С. 164.
- ⁵¹ Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza / Wyd. K. Wójcicki. — Т. II. — Warszawa, 1846. — S. 199.
- ⁵² ВУсР. — Т. III. — Москва, 1954. — С. 143.
- ⁵³ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998. — С. 63.
- ⁵⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 365–367.

⁵⁵ *Цит. за:* Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1995. — С. 296.

⁵⁶ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Коронний», від. «Козацькі справи», папка 42, спр. 27, № 6; Документи Богдана Хмельницького. — С. 226.

⁵⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 226.

⁵⁸ Там само. — С. 233–234.

⁵⁹ БМЧ Краків. — Теки Нарушевича (далі — ТН), № 146, арк. 211–216; Документи Богдана Хмельницького. — С. 266–267.

⁶⁰ Крип'якевич І. Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650–1657 рр. // ЗНТШ. — Т. 149. — Львів, 1928. — С. 176–177.

⁶¹ Історія України в джерелах і матеріалах. — Т. III. — С. 158–159.

⁶² Документи Б. Хмельницького. — С. 216.

⁶³ Памятники, изданные Киевской комиссией. — Т. III. — Отд. III. — С. 31–34.

⁶⁴ Акты ЮЗР. — Т. VIII. (прибавление). — Санкт-Петербург, 1875. — С. 362–363.

⁶⁵ ВУсР. — Т. III. — С. 497–498.

⁶⁶ Степанков В. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 13; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654–1657. — Част. 1: 1654 рік. — Львів, 1996. — С. 15.

3. Політичні інтриги навколо Переяславсько-Московських домовленостей 1654 р.

« татті 1654 р. не були проголошені на Україні і не введені в життя; тільки в останніх місяцях перед смертю Хмельницького, коли недуга великого гетьмана і прояви упадку його авторитету у війську, в зв'язку з цією недугою, захитали лад і карність, утримуваний гетьманською рукою, — московське правительство зважалося піднести різні питання, що містилися в статтях і не сповнилися в дійсності»¹ — писав у буремному 1917 р. Михайло Грушевський. Трохи згодом, через десять років, у дев'ятому томі «Історії України-Руси» видатний український історик вже більше обґрунтує цю тезу, відзначаючи, що московський уряд у березні 1654 р. у своїх резолюціях на прислані Богданом Хмельницьким «статті» відійшов від попередніх домовленостей між українською і російською сторонами в Переяславі. А, отже, це стало причиною того, що «статті і грамоти» царя Олексія Михайловича не були прийняті українською владою².

Дані положення Михайло Грушевський доповнив висновком про те, що гетьман Хмельницький взагалі не повідомив про зміст своїх домовленостей з Москвою, так як не обнародував свого часу й текст

Московський цар
Олексій Михайлович

Зборівського договору з Варшавою («тому що одне і друге не відповідало бажанням його і війська, і він не вважав їх для себе обов'язковими») ³. Ці важливі спостереження щодо дієвості актів 1654 р. були підтверджені Дмитром Одинцем, який відзначив, що вони зробилися нежиттєвими вже в часі їх затвердження⁴. Василь Герасимчук дослідив що Переяславсько-Московський акт злуки двох держав «був майже незаним для сучасної суспільності, не був чомусь відразу опублікований, був чомусь уриваний і рівно ж неясним і не виясненим випадком лишився для будучини»⁵. Володимир М'якотін зазначив, що положення так званого Переяславського

договору від часу його укладення зробилися нездійсненною «мертвою буквою», яка не знайшла втілення в реальному житті⁶. Про це писав також Андрій Яковлів, який здійснив одне з найгрунтовніших досліджень не тільки українсько-російського договору 1654 р., але й наступних угод між українськими гетьманами та московськими царями⁷.

Однак вперше питання про ратифікацію домовленостей 1654 р. було порушено Олександром Оглоблином в 1954 р., який у своїй узагальнюючій праці, виданій у Сполучених Штатах Америки і присвяченій угоді середини XVII ст., зробив висновок, про те що вона «не дістала ратифікації українського уряду»⁸. У зв'язку з відомими суб'єктивними причинами дана проблема лише через чотири десятиліття частково зацікавила «материкових» українських істориків Олену Апанович⁹ та Валерія Цибульського¹⁰.

Серед сучасних дослідників українсько-російських стосунків середини XVII ст. значну увагу проблемам «постпереляславського» періоду приділяв у своїх працях Віктор Горобець¹¹. На його думку, саме «Березневі статті» й стали ратифікаційними актами спілки Чигирини й Москви у Переяславі¹². Однак це була лише одностороння ратифікація з боку Олексія Михайловича. Разом з тим, вчений відзначив, що переяславсько-московські домовленості «не були широко відомі в Україні, оскільки Богдан, незадоволений доповненнями московської сторони, які обмежували суверенітет Війська Запорозького, не оприлюднив їх»¹³.

Згідно з визначенням одного з найповажніших дослідників цієї державної установи Лева Окиншевича, починаючи від 1648 р., Генеральна (козацька) рада була тим органом, який «вирішував найголовніші й найкардинальніші справи зовнішньої політики» Війська Запорозького¹⁴. Розглядаючи інституціоналістський механізм загальнокозацької ради в роки, які передували революції на чолі з Б. Хмельницьким, історики зауважували, що на той час гетьман, як вища посадова особа Війська Запорозького, потребував не лише директивних ухвал ради, але і її законодавчої санкції для реалізації своїх владних рішень¹⁵. Очевидно, що така прерогатива цього владного інституту склалася під впливом політичної культури вищих станів Речі Посполитої, коли Вальний сейм (представницький та законодавчий шляхетський орган) мав право затверджувати договори, які польський король укладав з іншими європейськими володарями¹⁶.

Таким чином, під впливом політичної культури польсько-литовського суспільства до компетенції Генеральної ради (аналогічно з Вальним сеймом Речі Посполитої), вже «одержавленого» у результаті

революційних подій Війська Запорозького, входило й питання ратифікації міжнародних домовленостей своїх правителів — українських гетьманів. Про це переконливо свідчить аналіз політикокультурної практики козацької старшини під час гетьманування Богдана Хмельницького, коли було проведено близько п'яти Генеральних рад. Уже на одній з перших рад (кінець травня — початок червня 1648) проводилися переговори з представниками королівської влади, керівник польської делегації А. Кисіль засвідчував «...зрештою була військова рада, що в ній було 70 000 козаків. Читано тоді мого листа; після довгих криків і хвилювань, сам Хмельницький почав пригадувати мое обнадіювання, допомогли йому в цім і наші козаки зі старшини; досягнув того висновку від них... слухати ради моєї й довіряти мені та послів виправляти, одмовитися від усякої ворожості; і орду затримати, а чекати на дальшу резолюцію»¹⁷. Коли 1649 р. Б. Хмельницький укладав Зборівську угоду з Варшавою, то, за свідченням московського посла Кунакова, до гетьмана в Чигирин прийшли «козаки и гультьайство многие люди шумом говорили ему, что он, Богдан с Польским королем помирился без их войскового совету»¹⁸. На вимогу рядового козацтва український гетьман санкціонував проведення Генеральної ради для того, щоб обговорити (а отже, ратифікувати або ж ні) Білоцерківську угоду 1651 р. з поляками¹⁹. Про те що ратифікація договорів міжнародного характеру належала до компетенцій Генеральних рад також засвідчує і процес укладення Гадяцької 1658 р. (з Польщею) та Корсунської 1657 р. (з Швецією) угод, перебіг яких детально висвітлений у вітчизняній та зарубіжній історіографії²⁰.

Та чи було ратифіковано Генеральною радою — найвищим законодавчим органом самопроголошеної на східних теренах Польської корони держави — домовленості між гетьманом Б. Хмельницьким та російським царем Олексієм Михайловичем, які були досягнуті в результаті січнево — березневих переговорів 1654 р. у Переяславі та Москві? Щоб відповісти на це питання та поглянути на цю проблему через призму політичної культури тогочасної української еліти, звернімося до висвітлення ряду зовнішньополітичних заходів українського уряду, які безпосередньо передували переяславсько-московському переговорному процесу.

На початку березня 1653 р. до Стамбула виїхало представницьке козацьке посольство. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма, Б. Хмельницький просив султана Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і, як символ зміцнення сюзеренно-васальних стосунків, надіслати йому прапор і барабан²¹.

Сучасний російський історик Б. Флоря, вслід за М. Грушевським, відзначав, що після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке, аналогічно Молдавському та Волоському князівствам, повинне було розглядатися як частина Османської імперії, а військовий напад на нього мав розцінюватися як напад на саму імперію²². Йдучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України «велике» посольство на чолі з Мегмед-агою, яке перебувало у Чигирині з середини травня до кінця червня. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, де йшлося про те, «щоб був гетьман у підданих султана»²³. Окрім того, він вручив Хмельницькому «коруну, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан». Османський посол запевнив українське керівництво, що султан Мегмед IV надасть йому військову допомогу у вигляді десяти тисяч вояків силістрійського паші й буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов'язання монарха Османської імперії як протектора України і разом з тим володаря-сюзерена відносно гетьмана-васала Б. Хмельницького. Тут треба відзначити, що дані положення були вироблені на основі традицій українсько-турецьких переговорів про підданство, починаючи з кінця 40-х років XVII ст.

Обов'язки Війська Запорозького як васальнозалежної держави перед султанською владою за пропозицією турецького посольства були наступними: 1) передача під султанське управління Кам'янець-Подільського; 2) щорічна сплата данини у розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності²⁴. Також Б. Хмельницький, разом з усією старшиною, мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалось зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме — скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередній українсько-турецький договір.

Така рада відбулася наприкінці червня — на початку липня 1653 р. і на ній, після довгих суперечок, було відхилено не лише умови турецької сторони щодо підданства, але й, по-суті, положення українсько-турецького договору, який був укладений перед тим гетьманом та султаном. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Хмельницький. Згідно з повідомленнями російських агентів зі Стамбула, український гетьман при відсиланні турецьких послів говорив їм: «...города (Кам'янець-Подільського. — Т. Ч.) не могу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатої...

тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу»²⁵.

Причина відмови Стамбулу полягала не лише у надмірних вимогах Туреччини, але й у тому, що варіант з прийняттям османського протекторату був, на нашу думку, всього-на-всього певним відволікаючим маневром української дипломатії. Він мав відволікти урядові кола Речі Посполитої від головного напрямку зовнішньої політики Війська Запорозького, яке, починаючи з 1649 р., намагалося отримати протекцію «православного володаря» — царя Московської держави.

Таким чином, виникла зовсім інша конфігурація у сюзеренно-васальних стосунках між королем Яном II Казимиром та Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, який заявив, що задля «тривалого миру» з Польщею «упросили Й. М. (його милості — Т. Ч) московського царя, п. н. м. (пана нашого милостивого — Т. Ч.), щоб він, використавши свою повагу, ласкаво й милостиво підтримав наші прохання, які торкаються віри, церков і вольностей Вашої Королівської милості Війська Запорозького»²⁶. Це було висловлено у листі до польського короля в березні 1653 р.

З іншого боку, така рішуча заява гетьмана певним чином розв'язувала проблему українсько-російських переговорів. Якщо до цього часу вони велися в основному таємно, то відтепер Б. Хмельницький (хоча і в односторонньому порядку) міг офіційно зноситися з царським урядом. Уже від цього часу, зважаючи на обмін посольствами між Чигирином і Москвою, почали окреслюватися умови, на яких Україна буде приймати протекцію московського царя. Спочатку вони полягали у наступному: російський монарх, зі свого боку, мав забезпечити військову допомогу проти «ляхів» і не «попускав віри нашої православної і церков східних в поругання це»²⁷, а у відповідь український гетьман буде вірно «служити» цареві. Коли у листопаді 1653 р. Л. Капуста привіз із Москви царську грамоту з рішенням Земського собору прийняти Український гетьманат під «міцну руку» Олексія Михайловича, Б. Хмельницький зі старшиною її «радісно прочитав». По тому, у листі до російських представників В. Бутурліна, І. Алфер'єва та Л. Лопухіна подякував цареві за згоду надати протекцію, але знову ж наголосив на проханні щодо військової допомоги проти поляків²⁸.

Елементом тиску на московський уряд, як уже відзначалося вище, була політика переконання царя в серйозності українсько-турецьких переговорів, що тривали з початку 1653 р. і начебто мали завершитися прийняттям османського протекторату. У квітні 1653 р. про це заявили у Москві гетьманські послі С. Мужилівський і К. Бурлай²⁹. Саме

з цього часу, як дослідив Б. Флоря, з гетьманської канцелярії почали «витікати» тексти турецьких грамот, які з відомих причин відразу ж попадали у руки російським дипломатам³⁰. Промовистими були і висловлювання самого Б. Хмельницького у розмові з посланцями путивльського воєводи Ф. Хілкова: «не відійти мені бусурманським невірних рук... приводить мені Бог обладану бути і слугою невірному царю (султану. — *Т. Ч.*)»³¹. Чи не тому однією з головних аргументацій учасників російського Земського собору була теза про те, що необхідно якомога швидше прийняти українців «під високу руку» царя, а то вони піддадуться «бусурманам».

Хід та рішення січневої Генеральної ради в Переяславі 1654 р. за участю представників не лише козацького, а й інших станів України, неодноразово висвітлювалися у вітчизняній та зарубіжній історіографії³². Загальновідомим став факт невдоволеності Б. Хмельницького та генеральної старшини складанням лише односторонньої присяги на вірність новому сюзерену. Адже згідно з усталеними у Західній та Центрально-Східній Європі принципами, він також мав присягнути в тому, що буде захищати *privilegia et libertates* свого добровільного підданого. З огляду на добру розробленість питання про політико-правовий зміст Переяславсько-Московського договору³³, зупинимося лише на його характеристиці з точки зору сюзеренно-васальних стосунків між Московською державою та Військом Запорозьким.

«Служити прямо і вірно у всіх справах і повеліннях царських» згоджувалася українська сторона, але на умовах зобов'язань московського монарха «в тому всьому пожалування і милость свою царську указати»³⁴. Ці побажання Б. Хмельницького і «всього Війська Запорозького» мали донести цареві послы С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря, які з кінця лютого перебували у Москві. Затримка із відповіддю російської сторони — цар мав погодити привезені пункти та висунути свої вимоги, згідно з якими він збирався протегувати Україні — змусила Хмельницького 21 березня звернутися з додатковим листом до своїх послів. У ньому наказувалося, що під час ведення переговорів необхідно пригадати росіянам, що незадовго до ради у Переяславі турецький султан «...на всі статті наші і права і віри і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не вимагав, тільки щоб ми на війну були готовими»³⁵. Отже, тут знову застосовувалася відома з першої половини XVII ст. козацька тактика тиску на потенційного протектора — «лякати» одного монарха іншим. Окрім того, українським послам наказувалося нагадати цареві, що польський «король нині універсал свій присилає до всього посольства (українського — *Т. Ч.*), щоб до нього прихилилися»³⁶. Саме таким

чином, перед загрозою повернення українців до польської чи набуття турецької протекції, Олексій Михайлович мав пришвидшити з оформленням васалітетної залежності Війська Запорозького.

Наприкінці березня 1654 р. московський цар погодив (з певними виправленнями і доповненнями) 11 статей, які разом з «жалуваними грамотами» козацькому, шляхетському, міщанському станам, а також духівництву, були привезені до Чигирини українськими послами. З огляду на те, що зобов'язання новообраного протектора перед «гетьманом з усім Військом Запорозьким» були спрямовані на обмеження пропонованих цим колективним підданям «прав і привілеїв» (що переконливо засвідчило не лише «редагування» московською стороною пп. 14, 15, але й ігнорування деяких інших пропозицій української сторони), Б. Хмельницький робить усе можливе для того, щоб не скликати Генеральну раду й, таким чином, відтягнути затвердження січнево-березневих домовленостей з Росією. Від часу приїзду українських послів з Москви із погодженими царем «статтями», протягом квітня — грудня 1654 р., та наступного часу питання щодо скликання Генеральної ради задля ратифікації досягнутих рішень навіть не ініціювалося українським правителем. Отже, сюзеренно-васальні домовленості з царем (як перед тим із султаном) так і не були затверджені найвищим законодавчим органом Української держави й не легітимізовані з точки зору правових норм, що склалися на середину XVII ст. у Центрально-Східній Європі. А тому можемо говорити лише про їхній номінальний характер.

Доказом цьому є продовження дипломатичних стосунків Війська Запорозького з Османською імперією та Кримським ханством* і, що найголовніше, ряд ціленаправлених кроків Б. Хмельницького у напрямку прийняття протекторату Шведської корони. Вони розпочалися ще у 1652–1653 рр. й відновилися в червні 1654 р., коли гетьман надіслав листа до І. Радзейовського з пропозицією укладення військового союзу проти Речі Посполитої³⁷. Перед тим, у лютому (менше ніж через два місяці після Переяслава!), Хмельницький звертається до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії та продовжує обмінюватися посольствами з його васалом — Кримським ханом³⁸. Весною в Стамбулі перебували представники гетьмана, які отримали від султана згоду на продовження стосунків з Кри-

* *Проблеми українсько-турецьких та українсько-татарських відносин протягом 1654 р. (а також їхню історіографію) ґрунтовно досліджено у книзі: Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654–1657. — Част. 1: 1654 рік. — Львів, 1996*

мом³⁹. Саме тому 16 квітня Б. Хмельницький писав до Іслам-Гірея, що Військо Запорозьке «на вічні часи» не порушить взаємної присяги про «братерський союз» і «приятельство»⁴⁰. Показовим також є оцінка Б. Хмельницьким у цьому листі своїх дій щодо прийняття московської протекції — «Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою Вашої Царської Милості (хана. — *Т. Ч.*). А з усього бачимо, що ляхи стягають людей із різних земель на нашу загибель, то чому б і ми не мали цього (домовленостей з Московською державою. — *Т. Ч.*) робити? Бо краще мати більше друзів...»⁴¹. У відповідь на це послання та посольство полковника С. Савича кримський хан у травні надіслав гетьману свою грамоту⁴².

Проблеми генезису та еволюції українсько-шведських стосунків за доби Б. Хмельницького певним чином уже були висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографії⁴³. Зупинимося лише на основних моментах міждержавних відносин між українським гетьманом та шведським королем, характеризуючи їх через призму полівасалітетної моделі зовнішньої політики Війська Запорозького. Отже, наприкінці серпня 1655 р., перебуваючи поблизу Кам'янця, Хмельницький, у відповідь на прибуття до нього шведського посла Ю. Торквата, повідомляє у листі до короля Карла X Густава про свою радість, «що згідно з нашими (Війська Запорозького. — *Т. Ч.*) давніми проханнями, обіцяє (Карл X. — *Т. Ч.*) нам довір'я, захист і дружбу»⁴⁴. Якщо під обіцянку «дружби» між гетьманом і королем, згідно з уявленнями володаря України, розумівся процес укладення двостороннього договору, то згадка про «довір'я і захист» засвідчувала не що інше, як бажання Б. Хмельницького визнати протекцію («*protectionem*») Карла X Густава. Але, коли у жовтні під Львовом розпочалися безпосередні переговори, український гетьман трохи змінив тональність своїх звернень і листів. «...Його Милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою»,⁴⁵ — ці слова Хмельницького до львівських міщан засвідчили ту велику напругу в ході українсько-шведських переговорів, що виникли через суперечку щодо приналежності західноукраїнських територій.

Ця проблема не була вирішена й протягом наступного року, а тому гетьман використовує випробуваний дипломатичний хід, 12 червня він звертається до царя Олексія Михайловича зі скаргою на Карла X Густава, що той відбирає «рубіж князівства Російського по Віслу ріку»⁴⁶. Таким чином, не погоджуючись із гетьманом, як васалом царя, король, на переконання Хмельницького, вступив у конфлікт з Мос-

ковською державою. А тому володар Війська Запорозького висловив бажання воювати проти Шведського королівства, якщо той буде «противитися Вашій Царській Величності»⁴⁷.

Уже на початку липня така позиція Хмельницького «дивним чином» стає відомою королю Швеції. Очевидно, що це було інспіроване гетьманською канцелярією з метою певного залякування і прихилення шведського короля до вигідного для України рішення територіального питання (ця тактика була дивовижно подібною на дії української еліти весною 1653 р., коли Чигирин таким же чином «зіштовхував» московського царя і турецького султана). У цьому випадку гетьман був начебто «змушений» виправдовуватися перед потенційним союзником: «...для підтвердження нашої приязні до Вашої Королівської Величності ми повідомляємо і ясно заявляємо, що не дамо нікому допомоги — хоч би до цього нас часто закликали — ані підемо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як зможемо, віру, волю і наші кордони. Хоч би й поширювалася якась несприятлива чутка, ніби ми піднімаємо зброю проти Вашої Королівської Величності, то нехай Ваша Королівська величність дасть якнайменше віри цій безглуздій чутці, бо ми (як свідчать про нас минулі події) ніколи без причини не трубимо сигналу»⁴⁸, — писав 13 липня Б. Хмельницький до Карла X Густава.

Одночасно з московським та шведським зовнішньополітичними напрямками Військо Запорозьке, як уже зазначалося вище, продовжувало дипломатичні стосунки зі Стамбулом. У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів із ним до Порти відправилися українські дипломати, які наприкінці травня — червні вели переговори у столиці Османської імперії⁴⁹. Головною їхньою темою знову було питання щодо прийняття Україною номінальної васальної залежності від султана⁵⁰. У відповідь на лист Мегмеда IV, де засвідчувалася союзеренна присяга Хмельницькому⁵¹, той наприкінці листопада 1655 р. відповідав, що «ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві [Мегмеду IV]»⁵².

Таким чином, спираючись на вищевикладений матеріал, можемо стверджувати, що лютнево — березневі домовленості між Україною та Росією у 1654 р. так і не були схвалені на Генеральній раді. А січнева рада, що відбулася перед тим у Переяславі, лише дозволила розпочати процес узгодження пропозицій до майбутнього українсько-російського договору. Отже, згідно з тогочасними вітчизняними політико-культурними традиціями, договір 1654 р. не був ратифіко-

ваний найвищим законодавчим органом ранньомодерної Української держави. На нашу думку, можна говорити лише про визнання гетьманом Б. Хмельницьким номінальної васальної підлеглості московському цареві Олексію Михайловичу. Але навіть і це не стримувало українського володаря від проведення самостійної зовнішньої політики, яка досить часто розходилася з планами Москви. Вагомим доказом цьому є зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду після 1654 р., що була направлена на збереження союзницьких відносин із кримським ханом та визнання протекції шведського короля і турецького султана.

Особливість оцінки Переяслава 1654 року полягає у надзвичайній заміфологізованості сутності цієї події та її ролі в українській і російській історіях⁵³. Якщо в Російській імперії ухвала ради офіційно трактувалася як «возз'єднання» Русі, то у Радянському Союзі та сучасній Російській Федеративній Республіці — як «возз'єднання» України з Росією. Лише протягом 90-х рр. XX — початку XXI ст. сучасна українська історіографія (О. Апанович, В. Смолій, В. Степанков, Я. Дашкевич, Ю. Мицик, О. Гуржій, Д. Наливайко, В. Щербак, В. Сергійчук, В. Ульяновський, В. Горобець, В. Матях, Я. Федорук, О. Струкевич, В. Брехуненко та ін.) аргументовано спростувала наукову недолугість даних концепцій, в основі яких лежала імперська ідея етнічної й політичної єдності Русі⁵⁴. За твердженням багатьох істориків, ні українська, ні російська сторони не виконували більшості з досягнутих домовленостей, а отже можна говорити лише про номінальний царський протекторат над Українською державою⁵⁵. А вже після визнання зверхності московського царя у 1654 р., гетьман Богдан Хмельницький уклав угоди з турецьким султаном Мегмедом IV в 1655 р., угорським князем Д'єрдем Ракоці — у 1656 р., бранденбурзьким курфюрстом і пруським герцогом Фрідріхом Вільгельмом — у 1656 р.⁵⁶

Грунтовний аналіз джерел 50-х рр. XVII ст. переконує, що значна частина українського населення не приховувала невдоволення необхідністю складати присягу й відмовлятися від неї. Як свідчив сучасник, після присяги гетьмана й старшини 19 січня 1654 р. «переяславських міщан гнали до присяги, — якій вони дуже опиралися. Місцевий вїйт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви пречистої Богородиці. І він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги»⁵⁷. А під час присяги 27 січня у Києві найвище українське православне духовенство відмовилося її складати, а керівники київського магістрату та міщанство «опиралися і не хотіли йти, але їх козаки гнали як бидло... Але вони, присягаючи,

не називалися своїм власним іменем...»⁵⁸. Відмовилися складати присягу частина козаків Уманського та Брацлавського полків, а населення Полтавського й Кропивненського полків взагалі збунтувалося проти присяги й побили представників царя киями. Поза оприсяженням із зрозумілих причин залишилися й жителі західної частини українських етнографічних земель. Окрім того, не складала присягу й Запорозька Січ⁵⁹. Таким чином, одностайного схвалення й сприйняття українським суспільством російської протекції не існувало, а мали місце відмінні й, іноді, протилежні дії та оцінки різних верств і груп населення⁶⁰.

Міжнародні та внутрішньополітичні події, що відбувалися після 1654 р., переконливо засвідчили недотримання Москвою взятих на себе зобов'язань протектора перед козацькою Україною: у 1656 р., цар підписав Віленський трактат з найбільшим тогочасним ворогом України — Річчю Посполитою; в 1659 р. російськими урядовцями було сфальшовані «статті Б. Хмельницького» 1654 р.; у 1665 р. згідно з так званими Московськими статтями лівобережна частина Гетьманату мала перетворитися на станову автономію; в 1667 р. Росія уклала Андрусівське перемир'я з Польщею, яке мало антиукраїнську спрямованість; укладення «Вічного миру» 1686 р. остаточно завершило розподіл Козацької держави між Москвою та Варшавою. У свою чергу й Український гетьманат також не дотримувався обов'язків васальної держави. А це — укладення Б. Хмельницьким Раднотського договору 1656 р., що вступало у суперечність із зовнішньою політикою Олексія Михайловича; українсько-російська війна 1658–1659 рр. й підписання І. Виговським Гадяцької угоди 1658 р. з Польщею; боротьба з московськими військами гетьманів Ю. Хмельницького, П. Тетері, П. Дорошенка у 60-х — першій половині 70-х рр. XVII ст.; антиросійське повстання українського населення Лівобережжя на чолі з І. Брюховецьким у 1668 р. тощо.

Вічний мир 1686 р. між Московським царством і Річчю Посполитою засвідчив остаточний крах українсько-московських домовленостей не лише 1654, але й 1659, 1663, 1665, 1669, 1672 та 1674 рр., які передбачали існування єдиного Українського гетьманату під скіпетром російського монарха. Недотримання Москвою багатьох положень Коломацьких статей 1687 р. та Московських статей 1689 р., що були укладені з гетьманом Іваном Мазепою, відмова останнього від зверхності Петра I та знищення царськими військами тогочасної української столиці Батурина у 1708 р. остаточно вирішило проблему міждержавних союзницьких стосунків на користь усе зростаючих імперських амбіцій

Московії-Росії. Тим самим засвідчувалася недовговічність та ефемерність Переяславсько-Московських домовленостей 1654 р., що з часом під впливом певних суб'єктивних чинників перетворилися з рядової (хоча й дуже важливої з огляду на тогочасну внутрішньополітичну та міжнародну ситуацію) зовнішньополітичної акції гетьманського уряду на легенду про «возз'єднавчу» Переяславську раду.

¹ Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новітній літературі. Критичні замітки // Україна. — Кн. 3/4. — К., 1917. — С. 102.

² Він же. Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. 2. — К., 1997. — С. 812, 866.

³ Там само. — С. 866.

⁴ Odinec D. Pripojeni Ukrajiny k Moskovskemu statu // Sbornik ved pravnich a statnich. — Roc. XXVI. — Praha, 1926. — С. 47.

⁵ Герасимчук В. До питання про статті Б. Хмельницького // ЗНТШ. — Т. 100. — Львів, 1930. — С. 213.

⁶ Мякотин В. «Переяславский договор» 1654 года. — Прага, 1930. — С. 28.

⁷ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 43.

⁸ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 року. — Нью-Йорк; Торонто, 1954. — С. 59.

⁹ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994. — С. 34.

¹⁰ Цибульський В. Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.). — Рівне, 1993. — С. 47.

¹¹ Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII першої чверті XVIII ст. — К., 1995; Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001; Його ж. Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. — Част. 1. — Одеса; Київ; Львів, 1999. — С. 181–188; Його ж. Переяславсько-московський договір 1654 р. причини і наслідки історіографічної традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 14–27; Його ж. Між Кам'янцем та Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 р. у контексті геополітичних перегруповань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000. — С. 245–271.

¹² Він же. Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького) // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 84.

¹³ Там само.

¹⁴ Окиншевич Л. Генеральна рада на Гетьманщині XVII—XVIII ст. — К., 1929. — С. 83.

¹⁵ Сас П. Вказ. праця. — С. 111.

¹⁶ Про перейняття політико-культурних річпосполитських традицій елітою козацької України можна ширше ознайомитися у працях: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Москвою і Варшавою. 1654–1665. — К., 2001; Urwanowicz J. Wojskowe „sejmiki». Koła w wojsku Rzeczpospolitej XVI—XVIII wieku. — Białystok, 1996.

¹⁷ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. — Т. 1. — С. 90–91.

¹⁸ Архив ЮЗР. — Т. 3. — С. 404.

¹⁹ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці комісії для вивчення західно-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 263.

²⁰ *Див., напр.*: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — Ч. 1. — К., 1998; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. — К., 1998; Горобець В. Еліта козацької України у пошуках політичної легітимациї: між Москвою та Варшавою. — К., 2001; Kubala L. Wojny dunskie I pokoj Oliwki 1657–1660. — Lwów, 1922. та ін.

²¹ Sękowski J. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej słu ących. — Т. 1. — Warszawa, 1824. — S. 204–205.

²² Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. — № 3. — 2001. — С. 98–99; Грушевський М. Історія України-Руси — Т. IX. — Ч. 2. — С. 784, 1545.

²³ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы (далі — ВУсР). — Т. III. — Москва, 1954. — С. 289, 302.

²⁴ Там само.

²⁵ Флоря Б. Вказ. праця. — С. 101.

²⁶ Памятники изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. III. — Отд. III. — К., 1898. — С. 31–34.

²⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. VIII. (прибавление). — Санкт-Петербург, 1875. — С. 362–363.

²⁸ ВУсР. — Т. III. — С. 497–498.

²⁹ Там само. — С. 263; Флоря Б. Вказ. праця. — С. 101.

³⁰ Флоря Б. Вказ. праця. — С. 102.

³¹ ВУсР — Т. III. — С. 320.

³² *Основна новітня історіографія проблеми «Переяслава 1654 р.» викладена:* Плохий С. Освободительная война украинского народа в латиноязычной историографии середины XVII века. — Днепропетровск, 1983; Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу середини XVII ст. — К., 1992; Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945–1990) — Рівне, 1993; Горобець В. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки історіографічної традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 14–27; Мицик Ю. Сучасна історіографія Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шлях

хи історичного розвитку. — Вип. 7. — К., 2000. — С. 263–268; Basarab J. Perejaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton, 1982; Переславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Ред. П. Сохань та ін. — К., 2003 та ін.

³³ *Див., напр.:* Розенфельд И. Присоединение Малороссии к России (1654–1793). Историко-юридический очерк. — Петроград, 1915; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934; Він же. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. — Нью-Йорк, 1954; Іваницький С. Переяславський договір з 1654 р.: Правна якість заложеного цим договором відношення сторін. — Нью-Йорк, 1954; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 року. — Нью-Йорк, 1954; Попов С. Юридична природа злучення України з Москвою // Літературно-Науковий вісник. — К., 1914 та ін.

³⁴ Акты ЮЗР. — Т. X. — СПб., 1878. — С. 445–452.

³⁵ ВУсР. — Т. III. — С. 559–560.

³⁶ Там само.

³⁷ ВУсР. — Т. III. — С. 364–365.

³⁸ Державний архів Львівської області. — Ф. 26. Львівський університет, р. 1932, оп. 4, спр. 629, арк. 82–83 (Czerewko W.-S. Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654–1655. — Lwów, 1932).

³⁹ Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — Москва, 1981. — С. 47.

⁴⁰ Памятники, изданные Киевскою комиссиею (изд. 2). — Т. III. — С. 193–196.

⁴¹ Там само.

⁴² Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 588–597.

⁴³ *Див., напр.:* Каманин И. Договоры Богдана Хмельницького с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — Вып. 2. — К., 1916. — С. 93–108; Крип'якевич І. Данило Олівєберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 235–242; Владимирский-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницького с Швецией в 1655–1657 гг. // Там само. — С. 253–264; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // ЗНТШ. — Т. 154. — 1937. — С. 41–69; Кордуба М. Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911; Матях В. «Шведська карта» у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького (з приводу неопублікованих праць І. Крип'якевича та М. Владимирського-Буданова) // Доба Богдана Хмельницького. — С. 235–242; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655. — Kraków, 1910; Kubala L. Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656. — Lwów, 1913.

⁴⁴ Документи Б. Хмельницького. — С. 438–439.

⁴⁵ Там само. — С. 456–457.

⁴⁶ Там само. — С. 502.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. — С. 513–514.

⁴⁹ Заборовский Л. Указ. соч. — С. 137.

⁵⁰ Грушевський М. Вказ. праця. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1098–1099; Заборовский Л. Указ. соч. — С. 138.

⁵¹ Архів Головний Актів Давніх у Варшаві. — Ф. «Архів Коронний», відділ «Козацький». — № 60; Мищик Ю. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Укр. істор. журнал. — 1998. — № 6. — С. 115–116.

⁵² Документи Б. Хмельницького. — С. 461–463.

⁵³ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу в XVII ст. — К., 1992; Степанков В. Переяславська рада 1654 року: ухвала та наслідки // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. — Т. 11. — Кам'янець-Подільський, 2003. — С. 58.

⁵⁴ Див.: Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Ред. П. Сохань та ін. — К., 2003

⁵⁵ Див.: Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новітній літературі. Критичні замітки // Україна. — Кн. 3/4. — К., 1917; Мякотин В. «Переяславський договір» 1654 года. — Прага, 1930.

⁵⁶ Чухліб Т. Переяслав 1654 р. та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. — К., 2003. — С. 3.

⁵⁷ Мищик Ю. Нові документи до історії Переяславської ради 1654 р. // Розбудова держави. — 1997. — № 2. — С. 40.

⁵⁸ Там само. — С. 41

⁵⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Санкт-Петербург, 1878. — Т. X. — С. 442.

⁶⁰ Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в трех томах. — Москва, 1953. — Т. III. — С. 535; Степанков В. Переяславська рада 1654 року: ухвала та наслідки. — С. 63–64; Мищик Ю. Нові документи до історії Переяславської ради 1654 р. — С. 39–41.

4. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. та міжнародна ситуація в Центральній-Східній Європі

Через чотири тижні після смерті фундатора Козацької держави Богдана Хмельницького відбулися його похорони, а згодом і козацька рада. На ній «тимчасовим» («доки возмужає Богданів син Юрій Хмельницький») правителем України було обрано довголітнього генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського¹. Генеральна старшина передала йому булаву, яку свого часу Хмельницький одержав із рук царя. У зв'язку з цим, новообраний гетьман подякував усім присутнім на раді і, зокрема, зазначив, що «ця царської величності булава [буде] доброму на ласку, а злому на карність»². На прохання делегованих на раду полковників, сотників, отаманів, війтів та бурмістрів він зачитав «жалувану» грамоту московського монарха Олексія Михайловича, дану Війську Запорозькому у березні 1654 р. Потому було ухвалене рішення «служити великому государеві всім Військом Запорозьким вічно, аби він нас неприятелям не видав і своїх ратних людей нам на поміч присилав»³.

Уже 31 серпня 1657 р. в розмові з царським послом В. Кікіним Виговський окреслив зовнішньополітичні плани свого уряду: «Я з усім військом зносимо своє прохання до Царської Величності: коли він вважає потрібним замиритися з одним із двох неприятелів (Польщею або Швецією. — *Т. Ч.*), то нам здається кориснішим для нього замиритися з шведами, хоч на певне число літ, аніж з Королем Польським, бо поляки народ віроломний, ніколи в правді не стоять»⁴. Таким чином, гетьманом передбачався союз Москви й Чигирини зі Шведським королівством проти Речі Посполитої. 4 вересня 1657 р. гетьман заявив новому царському послові Матвееву: «...так, як він (Б. Хмельницький. — *Т. Ч.*) віддав йому (Олексію Михайловичу. — *Т. Ч.*) вірне підданство і службу згідно з присягою, — так і ми повинні Царській Величності служити і за честь його помирати, як вірно піддані»⁵.

У той же час у Чигирині тривали переговори зі шведськими дипломатами. Вони завершилися 5 жовтня 1657 р., коли під Корсунем відбулася Генеральна рада Українського гетьманату. У своїй доповіді гетьман окреслив перспективи міжнародного становища України: «...присилав до нас Шведський король і зве нас у підданство до себе, а Царська Величність писав до нас грамоту з доганою, що ми без його государева відома сполучилися з Ракоцієм, і перед цим ми зрадили Литовському

Шведський король
Карл X Густав

королеві і Кримському ханові, і Ракоцію Угорському і Волоському, а тепер мені хочете зрадити, і чи довго вам у таких хитаннях бути?»⁶. Після цього гетьман запропонував присутнім залишатися в підданстві московському цареві. З огляду на те, що раніше серед старшини й козаків ходили чутки про наміри царя обмежити козацький реєстр та забрати Ніжин, Переяслав і Білу Церкву в своє безпосереднє володіння, рада вирішила відрядити послів до Москви для узгодження спірних питань та умов майбутнього українсько-російського договору.

Одночасно на Корсунській раді було обговорено положення угоди зі шведським монархом Карлом X Густавом, де українці визнавалися як *Liberta gente et nulli subiecta* («Вільний народ і нікому не підлеглий»)⁷.

У тексті договору зі Шведським королівством наголошувалося на необхідності здійснення «воєнної допомоги проти спільних ворогів..., за винятком світлішого князя Московського, з яким Військо Запорозьке пов'язане тісним союзом і буде зберігати йому вірність»⁸.

Однак уже тоді гетьманський уряд із вагомих причин поступово відходить від орієнтації на московську протекцію. Серед населення козацької України поширюється думка, що «хоче цар наші вольності зламати і привести нас під свою волю..., царських воевод не хочемо — хочемо від царя відступити»⁹. Частина козацької старшини бере участь у так званому «бунті Лісницького», провідники якого виступали під антиросійськими гаслами¹⁰. Причини, які штовхнули І. Виговського та його старшину відмовитися від сюзеренітету Олексія Михайловича: українці побоювалися того, що цар скасує гетьманське правління, започаткує воеводську управу, зменшить кількісний склад козацького реєстру, відбере «привілеї» в старшини, заборонить автономію церкви в Україні тощо¹¹.

16 вересня 1658 р. у полковому місті Гадячі було підписано українсько-польську угоду, яка розпочала новий період у міжнародній політиці Українського гетьманату. Саме мотиви зовнішньополітично-

го плану не лише були визначальними на етапі становлення ідеї федеративного союзу між Україною, Польщею й Литвою¹².

Майже одночасно з посольством до Польщі Виговський відправив до Москви делегацію на чолі з полковником Г. Лесницьким. Вона мала запевнити Олексія Михайловича у «вірному підданстві» йому «гетьмана та всього Війська Запорозького». У другому пункті дипломатичної інструкції, яку Лесницький передав московським боярам, відзначалося: «...якщо ми не хотіли бути прямими Царю, Його Милості, підданими і не під його Царської Величності міцною перебувати рукою, тоді б до іншого повернулися монарха, маючи від царя Турського великі обіцянки через Мегмета великого посла, що перебуває у Брацлаві, і дає нам прапор, булаву, і всі краї Польські придати до того обіцяв. Також і колишні Березівські комісари багатьма обіцянками прихилити хотіли й обнадіювали великого короля Польського жалуванням. Але ми для милості самої православної віри, не даючи для своїх прибутків схилитися їхнім намовам і для помочі всіх, добровільно обрали Царя, Його Милість, собі і церквам святим оборонця, на вірність без усякого присягнувши примусу, і до цього часу учиненої присяги тримаємося»¹³.

На нашу думку, оголошення цього пункту в Москві та передача всієї інструкції в руки росіянам мало подвійну мету. Крім запевнення українців у тому, що вони, незважаючи на різнобічні зовнішні відносини, таки не «зраджують» своєму московському сюзеренові, слова про можливий перехід під протекцію султана та переговори з поляками повинні були змусити царя прийняти вимоги Українського гетьманату щодо дотримання ним своїх попередніх зобов'язань.

Але замість того щоб гарантувати «права та вольності» козацтва та інших станів України й затвердити Івана Виговського на гетьманстві московський цар Олексій Михайлович почав розпалювати міжусобну боротьбу серед козацької старшини, й, спочатку спровокував

Австрійський імператор
Леопольд I

громадянську війну серед українського суспільства, а потім в односторонньому порядку ввів свої війська для підтримки опозиційних сил на територію України.

В умовах українсько-російської війни, що розпочалася в жовтні 1658 р., дипломатія гетьманського уряду розвивалася такими основними напрямками — польському, московському, шведському, турецькому та кримському, — кожний з яких був важливий для справи утримання здобутків Української революції. 18 жовтня 1658 р. І. Виговський пише листа до шведського короля Карла X Густава, де висловлює жаль з приводу недієвості українсько-шведського союзу, який був укладений незадовго до цього в Корсуні¹⁴. Одночасно він звертається до брата короля Швеції герцога Адольфа з проханням про заступництво перед польським королем та надання військової допомоги¹⁵. Однак Шведське королівство не зважало на настирливі звернення гетьмана та його оточення — підписавши у 1658 р. перемир'я з Москвою, воно порушило дипломатичні плани українського уряду й позбавляло його надії на допомогу з боку шведської армії у боротьбі з російськими військами.

Ще на початку 1658 р. І. Виговський уклав військовий союз із кримським ханом Мегмед-Гіреєм IV, згідно з яким кримський уряд зобов'язувався підтримувати Україну як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали сили в Козацькій державі¹⁶. Кримський хан натомість вимагав від гетьмана офіційно заявити про вороже ставлення до Росії. Невдовзі татарський монарх надає значні військові підрозділи для придушення антигетьманської опозиції, що викликало невдоволення певної частини козацької старшини. Окрім того, як відомо, саме сорокатисячне кримське військо допомогло Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р.¹⁷

Незважаючи на підписання Гадяцького договору, проблема українсько-польських стосунків залишалася досить складним питанням у міжнародних відносинах на теренах Центрально-Східної Європи. Україна так і не одержала від поляків обіцяної військової допомоги проти росіян. Лише на початку 1659 р. в Україну «прийшли тепер на допомогу... ляські і німецькі війська» (всього близько 5—6 тисяч осіб)¹⁸. 16 січня український гетьман пише вдячного листа до Яна II Казимира, але знову ж таки прохає додаткової й більш дієвої допомоги¹⁹. Просування російських полків углиб України змушує Виговського знову послати до короля посольство у складі Ю. Немирича, Г. Лісницького та С. Мазепи «просити людей на поміч»²⁰.

Слід зазначити, що, одночасно з цими заходами українського зовнішньополітичного відомства, продовжувався ратифікаційний процес гадяцьких статей. Привезені до Варшави козацькими послами на чолі з Т. Носачем «пункти» польський уряд відхилив і відрядив до гетьмана Виговського спеціального посла К. Перетяткевича з вимогою відмовитися від основних положень трактату, які й визначали українську державність. Після ознайомлення з пропозиціями польської сторони гетьман, за свідченнями Перетяткевича, промовив: «...зі смертю приїхав і смерть мені привіз»²¹. Зауважимо, що саме напередодні Конотопської битви, 12 червня 1659 р., виправлений текст Гадяцької угоди було ратифіковано варшавським сеймом у найневигоднішому для Українського гетьманату варіанті. Це загостило внутрішньополітичну ситуацію й не дозволило українському війську виступити єдиним фронтом проти російської окупаційної армії.

Окремого й детальнішого розгляду вимагають тогочасні українсько-російські стосунки, що призвели до війни між гетьманатом і царством. Згідно з останніми дослідженнями, підписавши Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, Виговський не прагнув до повного розриву, а тим більше до початку війни з Московською державою²². В одному з варіантів гадяцьких домовленостей навіть містилося положення про збереження добросусідських відносин з царем. Про те, що український уряд намагався вирішити дане питання мирним шляхом, свідчить той факт, що відразу після підписання українсько-польського договору, 17 вересня 1658 р., І. Виговський відпустив до Москви російського посла В. Кікіна з листом, де стверджувалося, що він «буде чекати царської величності указу від цього числа три тижні і чотири дні»²³. Протягом другої половини вересня український правитель дотримувався своєї обіцянки, неодноразово нагадуючи воеводі Г. Долгорукову про «відомість від Його Царської Величності»²⁴. 18 жовтня, одночасно з листом до шведського короля щодо підтримки, Виговський пише до Олексія Михайловича, що він воював не проти російських військ, а проти «свавільників»²⁵. Однак Москва проігнорувала позицію Українського гетьманату й оголосила про «зраду» Виговського, що означало різке загострення стосунків між обома країнами. Та, не зважаючи на це, в середині жовтня гетьман звертається до Олексія Михайловича: «Дісталася нам грамота друкована, писана іменем вашої Царської Величності, в якій з немалою жалістю прочитали, що мене за єдиного вважають зрадника, неначе я мав змінити присягу Вашій Царській Величності, Військо Запорозьке на віру латинську приводити»²⁶. Засвідчуючи свої добрі наміри, Виговський відпустив до Москви затриманого раніше

російського посла Я. Портомоїна й запропонував йому передати царю, щоб той не починав військових дій, а прислав в Україну «на договір своїх государевих ближніх людей». Однак якщо Росія все ж таки вирішить воювати з гетьманом, то, попереджав І. Виговський, «...гетьман розпочне проти государевих ратних людей стояти і з ними битися, а допомагати йому будуть польські, свейські і волоські ратні люди і кримські татари та турський салтан...»²⁷. Але московський цар не звернув уваги на мирні пропозиції й дипломатичні погрози українського гетьмана: війська Г. Ромодановського окупували на початку листопада 1658 р. полкові міста Полтавщини — Миргород і Лубни.

Щоб стримати ворожий наступ, до Москви для ведення переговорів висилається полковник І. Кравченко. У січні 1659 р. царський уряд пішов на деякі поступки, але гетьман, одержавши військову допомогу від поляків, уже не пристає на російські пропозиції. «*Присягав де він гетьман на тому, щоб йому бути у царської величності в підданстві, а не на тому, щоб бути московським воеводам у містах і що москалям панувати; ніколи де того не буде*»²⁸, — говорив у цей час наступник Б. Хмельницького московському послові Булгакову. У листі до Олексія Михайловича в січні 1659 р. гетьман Виговський пояснив йому мотиви свого переходу в підданство королю Речі Посполитої. По-перше, зазначав він, цар не надав необхідної допомоги для придушення антигетьманських виступів Я. Барабаша та М. Пушкаря, по-друге, російські підрозділи князя Г. Ромодановського розпочали військові дії проти північних полків і міст, які підпорядковувалися І. Виговському, по-третє, «поляки, зачувши про ту міжусобицю, наступати на нас і туюрок закликати і татар від нас відмовляти почали»²⁹.

Царські дипломати пропонують українцям перемир'я на основі пунктів Гадяцької угоди, що було фактично лише спритним дипломатичним ходом. Адже практичні дії російських воевод в українських містах засвідчували протилежне. Підтримка росіянами самопроголошеного гетьмана Безпалого та жорстока політика щодо місцевого населення не переконали І. Виговського в ширості намірів Москви визнати утворення Великого князівства Руського. Тим паче, що саме цього часу у Варшаві відбувався сеймовий з'їзд, який мав затвердити остаточний текст Гадяцької угоди. А тому українсько-російська війна тривала.

«Після смерті вічної пам'яті Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, вони (росіяни) гадали, що наша Мала і Біла Русь спільно з Війском Запорозьким швидко загинуть. Тому й послів наших у Москві затримували довго і з ними поводитися гордови-

то і на свої прохання ми діставали холодні відповіді. Незабаром і московське військо на чолі з князем Григорієм Ромодановським, послане начебто на допомогу, просунулось аж до Переяслава і не побажало підкоритись гетьманові. Коли пізніше на гетьмана був обраний Іван Виговський, що він узяв провід, перебуваючи на посаді Генерального писаря Війська Запорозького, то Ромодановський перший не визнав цей офіційний титул, а за ним зробив те ж саме і Великий Князь (московський цар. — *Т. Ч.*)»³⁰ — говорилося у «Маніфесті Війська Запорозького», який було укладено 1659 р. козацькою старшиною й відправлено до володарів багатьох європейських держав задля пояснення причин початку війни між козацькою Україною і царською Росією.

Під час війни з Росією український уряд продовжував дипломатичну діяльність в інших країнах Центрально- та Південно-Східної Європи. У квітні 1659 р. воєвода В. Шереметев сповіщав до Москви: «...буде до гетьмана Івана Виговського на допомогу... Стефан, волоський колишній воєвода, з турськими людьми, та угорський новий король...»³¹. У цей час до Чигирини справді прибувають угорський та молдавський послани. Крім того, Виговський направляє посольство до Стамбула на чолі з А. Ждановичем — на випадок розриву союзницьких стосунків з Польщею гетьман засвідчував готовність прийняти зверхність турецького султана в обмін на військову допомогу («...Антону велів їхати до турецького султана говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві й просити в нього наказав людей на поміч»)»³².

Понад сто (за іншими даними — десять) осіб на чолі з Р. Гапоновичем та О. Астаматієм перебували в травні 1659 р. (саме тоді, коли наближався до завершення процес затвердження Гадяцької угоди) у столиці Османської імперії. Метою цього «великого» посольства, як дослідив М. Петровський, було приєднання Українського гетьманату до Туреччини на умовах васальної залежності³³. Чи не найголовнішою умовою уряду І. Виговського в разі підданства султанові було надання Мегмедом IV дозволу кримському ханові збройно підтримувати свого нового васала. Зміна внутрішньополітичної ситуації в Україні, пов'язана з приходом до влади нового гетьмана Ю. Хмельницького, зупинила українсько-турецькі переговори 1659 р.

Одночасно ведуться активні переговори щодо прийняття протекції цісаря Австрійської імперії. Брат гетьмана Данило (за іншими даними, Ю. Немирич) зустрівся з представником Відня бароном Ф. Ліsoleю, якому заявив «із запевненням, що прагне вірності королеві зберегти..., аби Польська не впала і Королівство не стало розділене, вважаємо за потрібне шукати на майбутнє доброї протекції. Шукали її раніше

у татар, потім у турка, недавно з москалями, зараз залишилася тільки надія в протекції цезаря і якщо Й[ого] Ц[есарська] М[илість] захоче їх прийняти, зобов'язуються щоб ціле військо Виговського було готове піддатися йому»³⁴. Навесні 1659 р. українські дипломати мали переговори й з представниками німецького Бранденбурзького курфюрства, де також обговорювалося питання елекції Габсбургів у Речі Посполитій³⁵. Як відзначали вже сучасники, така багатовекторна полівасалітетна дипломатія І. Виговського була йому необхідна для того, щоб здобути собі незалежне становище (*«seorsivum statum»*).

Від смерті свого наступника у серпні 1657 р. Іван Виговський (спочатку як регент малолітнього Юрія Хмельницького, а потім уже на гетьманській посаді) вміло застосовував принцип, який увійшов до практики вітчизняної політичної культури ще за Б. Хмельницького — «лякати короля царем, а царя королем». Тим самим він торував собі шлях до того, щоб «не бути ні під королем, ні під царем». Недотримання російським монархом узятих на себе сюзеренних зобов'язань та загроза окупації московськими військами північно-східних земель гетьманату змусило уряд Виговського пришвидшити підписання угоди з Польщею. Тим самим формально скасовувалися переяславсько-московські домовленості 1654 р. Разом з тим, пошуки нового сюзерена гетьманським урядом Виговського не обмежувалися тільки стосунками з Варшавою — наступник гетьмана Богдана Хмельницького уклав договір зі Шведським королівством та продовжив союзницькі стосунки з Трансільванським князівством і Кримським ханством. Не очікуючи на впровадження гадяцьких домовленостей, він веде переговори зі Стамбулом та Віднем стосовно прийняття протекцій монархів Австрійської та Османської імперій. Однак складна внутрішньополітична ситуація в країні та наступ російських військ не дали змоги Івану Виговському завершити плани свого великого попередника щодо стабілізації зовнішньої політики Українського гетьманату.

«Так розкрилася хитрість і підступність тих, що без жодної нашої вини готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, — рабське ярмо. На те, щоб його знищити, ми й доводимо нашу невинність і, *закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законну оборону і змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи. Тому на нас немає вини і не ми є за причину цієї війни, що її тепер розпалили. Ми хотіли бути вірні Великому Князеві (Московському. — Т. Ч.), але нас змусили стати до зброї»*³⁶ — відзначалося у «Маніфесті Війська Запорозького до європейських монархів». Отже, російсько-українська війна 1658–1659 рр. з боку козацької

України була справедливою та оборонною, а також виправданою з точки зору невиконання московським царем узятих на себе у результаті Переяславсько-Московських домовленостей 1654 р. зобов'язань.

-
- ¹ Акты ЮЗР. — Т. XI. — Санкт-Петербург, 1879. — С. 802; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — Ч. 1. — К., 1998. — С. 32–35.
 - ² *Цит. за:* Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — Ч. 1. — С. 33.
 - ³ Акты ЮЗР. — Т. IV. — Санкт-Петербург, 1863 — С. 11.
 - ⁴ Там само. — Т. XI. — С. 807–808.
 - ⁵ Там само. — Т. VII. — СПб., 1872. — С. 233.
 - ⁶ Там само. — Т. IV. — С. 44.
 - ⁷ *Цит. за:* Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. VI. — С. 332–333; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — Ч. I. — С. 65; Konopczyński W. Dzieje Polski Nowozytniej (Wyd. 3). — Warszawa, 1996. — S. 428.
 - ⁸ *Цит. за:* Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — Ч. 1. — С. 64.
 - ⁹ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 38–39.
 - ¹⁰ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. — С. 240–242.
 - ¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — С. 55.
 - ¹² Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин. — С. 47.
 - ¹³ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 210.
 - ¹⁴ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. VI. — С. 356.
 - ¹⁵ Там само. — С. 357.
 - ¹⁶ Наріжний С. Гетьманство Івана Виговського. — Б. м., Б. д. — С. 177.
 - ¹⁷ Чухліб Т. Конотопська битва 1659 року в контексті міжнародної ситуації у Східній Європі // Конотопська битва 1659 р. Матеріали наукової конференції. — К., 1996. — С. 92.
 - ¹⁸ Там само. — С. 267.
 - ¹⁹ Памятники, изданные Киевскою комиссиею. — Т. III. — С. 323–325.
 - ²⁰ Акты ЮЗР. — Т. XV. — С. 368.
 - ²¹ *Цит. за:* Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського... — С. 102.
 - ²² Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 31.
 - ²³ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 163.
 - ²⁴ Там само. — С. 168.
 - ²⁵ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 179; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. — С. 277.
 - ²⁶ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 184.
 - ²⁷ Там само. — С. 192.
 - ²⁸ Там само. — Т. VII. — С. 271.
 - ²⁹ Там само. — С. 279.
 - ³⁰ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 180–181; Чухліб Т. Гадяч 1658 року

та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті — початок 1680-х рр.). — К., 2008. — С. 81.

³¹ Акты ЮЗР. — Т. XV. — С. 368–369.

³² Там само. — Т. IV. — С. 226, 230; Т. XV. — С. 295.

³³ Петровський М. З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII-го віку // Східний світ. — К., 2000. — № 1–2'97. — С. 206–215.

³⁴ *Цит. за:* Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660 — Lwów, 1922 — S. 244–245.

³⁵ *Ibid.* — S. 484–485; Горобець В. Еліта козацької України. — С. 209.

³⁶ *Переклад з латинської В. Андрушка за редакцією В. Нічик за вид.:* Слово. — 1993. — № 11 (78). — С. 1–4. *Див. також:* Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — С. 180–186.

5. Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної України за умови прийняття гетьманами протекцій сусідніх монархів

проби об'єднати право- і лівобережну частини Українського гетьманату розпочалися відразу ж після політичного розколу унітарної козацької держави на початку 60-х рр. XVII ст. Це питання було головним під час проведення Генеральної ради в липні 1660 р. Підписання урядом Юрія Хмельницького Чуднівського трактату в жовтні того ж року та визнання ним протекції польського короля Яна II Казимира викликало невдоволення значної частини козацтва Лівобережної України, яке невдовзі оформилося в неприйняття нею влади молодшого сина Богдана Хмельницького та започаткування наказного гетьманства над полками Задніпров'я переяславського полковника Якіма Сомка. Очевидно, що такий поліцентризм колись єдиної державної структури не був до вподоби законнообраному ще на загальноукраїнській Генеральній раді Юрію Хмельницькому. Боротьба за територіальну цілісність України під час урядування цього гетьмана досить ґрунтовно висвітлювалася в працях сучасних істориків¹, а тому акцентуємо увагу лише на засадничих аспектах його об'єднавчої політики, яка проводилася ним під зверхністю польського короля та за «братерської» підтримки кримського хана Селім-Гірея.

*«Без другої сторони Дніпра ми не складаємо Війська Запорозького, рівно як і та сторона без нас...»*², — відзначав на самому початку свого гетьманства Ю. Хмельницький. У середині травня 1662 р. гетьман також висловлював переконання, що польський король буде «...на батьківському лоні своєму, *спостерігати за цілістю України...*»³. Відразу ж після укладення Чуднівської угоди гетьман вислав до полковника Т. Цицюри (він на той час очолював більшість лівобережних полків і підтримував російського воєводу В. Шереметьєва) універсал, у якому повідомляв, що цей договір передбачає збереження усіх «прав і вольностей» Війська Запорозького як на Правобережжі, так і Лівобережжі. Саме тому молодший Хмельницький радив «задніпровським» козакам перейти на бік польського короля й гарантував їм збереження життя та козацьких привілеїв⁴. Однак лівобережна старшина на чолі з наказним гетьманом Я. Сомком бажала залишитися у підданстві мос-

ковському цареві. Сомко навіть закликав в «черкаські міста» белгородського воєводу Г. Ромодановського зі своїми військами⁵.

Тому невдовзі Ю. Хмельницький обрав військові засоби як найефективніші в справі повернення під свою владу бунтівливого Лівобережжя. Вже в листопаді 1660 р. за його наказом на чолі п'ятитисячного козацького корпусу туди вирушив полковник П. Дорошенко, який до січня наступного року оволодів містами Зіньковим, Ромнами та Гадячем⁶. Внаслідок цієї військової акції під булаву Хмельницького перейшли Полтавський, Гадяцький, Лубенський та Миргородський полки, а також Охтирський полк Слобідської України. Джерела засвідчують, що поруч із підрозділами Дорошенка на Лівобережжі воювали також польські й татарські війська, які були запрошені сюди гетьманом. У результаті таких дій «мало вже чого цілого залишилося» з міст і селищ Прилуцького полку⁷.

Однак і цих сил виявилось замало для того, щоб опанувати великою територією з «лівого берега» Дніпра, а тому Хмельницький на початку грудня висилає до Яна II Казимира посольство на чолі з колишнім генеральним писарем С. Голуховським. Воно мало добиватися від польського короля відновлення дії Гадяцької угоди 1658 р. Окрім того, українці пропонували «...деякі нові пункти, необхідні для Війська Його Королівської Милості Запорозького, в заміну тих, котрих Військо Запорозьке з комісії Гадяцької не отримує...»⁸. Також наголошувалося на питанні щодо повернення православним відібраних уніатами церков на території Корони Польської та Великого князівства Литовського. Серед іншого послі мали вимагати від польської влади щоб жовніри, які проходили службу на правобережній Україні «не були тягарем для української людності»⁹. Цікаво, що під час цих переговорів козацькі дипломати виступали з пропозицією взяти під королівську протекцію скинутого з господарства волоського воєводу Костянтина Щербана.

Продовжуючи полівасалітетну політику свого батька, Ю. Хмельницький одночасно з переговорами у столиці Речі Посполитої намагається налагодити стосунки з московським царем. Для цього ще у кінці листопада 1660 р. пише листи до російських воєвод Ю. Барятинського та І. Чаадаєва. У них він переконує московських урядовців у тому, що Чуднівська угода була не добровільною, а стала наслідком «примусу і ситуації безвиході»¹⁰. Тому, засвідчував гетьман, він готовий повернутися до царської протекції, але за умови надання йому певних гарантій з боку Москви. Також Ю. Хмельницький просив надіслати на Лівобережжя значну кількість царських військ, яку потім можна

було б переправити на Правобережжя. Невдовзі у Чигирині відбулися таємні переговори з представником Бярятинського і Чаадаєва, які, однак, завершилися безрезультатно.

З огляду на загострення внутрішньополітичної ситуації, вже через два тижні після посольства Голуховського до Варшави відправляється дипломатична місія на чолі з сотником С. Опарою. Поряд із вирішенням інших питань, це посольство мало намір прохати в короля про військову допомогу¹¹. Однак вона так і не була надана польським монархом, а тому П. Дорошенко в січні 1661 р. повертається на Правобережжя. Відразу після його повернення гетьманський уряд планує новий похід у район Чернігівщини на чолі з новопризначеним наказним гетьманом Г. Гуляницьким. У лютому разом із полками польського воєводи С. Чарнецького й татарами Каммамет-мурзи він виступив проти військ лівобережного наказного гетьмана Я. Сомка й російського воєводи Г. Ромодановського. Численні бої й сутички між ними тривали з перемінним успіхом на землях Чернігівського, Ніжинського, а потім Переяславського й Полтавського полків до середини квітня. Зрештою українсько-польсько-татарські війська змушені були відступити, зважаючи на більш успішні дії лівобережно-українських та російських підрозділів¹².

На початку 1661 р. Український гетьманат укладає певні домовленості з Кримським ханатом. Про це у січні Ю. Хмельницький повідомляв Яна II Казимира, говорячи про «вічну приязнь» з Мегмедом IV Гіреєм. Як дослідив В. Горобець, зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інтересу Війська Запорозького до налагодження стосунків з Османською імперією¹³. Про такі наміри Чигирин повідомляв представник папи римського у Варшаві нунцій А. Пігнателлі, який відзначав, що український гетьман «на шкоду Польщі» спілкується зі Стамбулом¹⁴. У вересні того ж року січневі домовленості між Хмельницьким і Гіреєм трансформуються у Ставищанський договір, який передбачав військову взаємодію між Чигирином і Бахчисараєм та забороняв примусовий татарський «ясир» на Правобережжі.

Одночасно з відпрацюванням турецько-татарського напрямку зовнішньої політики Ю. Хмельницький знову кидає свій погляд на Москву. Це відбулося після того як на варшавському сеймі у травні українським послам відмовляють у багатьох вимогах, серед яких найголовнішою була щодо скасування унії. Очевидно, саме тому гетьман звертається з листом до Олексія Михайловича, у якому висловлює бажання відновити своє підданство та скаржитися на лівобережну козацьку старшину, які не «не допускають до того бажання»¹⁵.

Не полишаючи своїх намірів оволодіти Лівобережною Україною, Ю. Хмельницький у жовтні з метою завоювати тимчасову «тогобічну» столицю Переяслав (вона була резиденцією Я. Сомка) на чолі Уманського, Подільського, Кальницького й Корсунського полків знову переходить Дніпро. Але ця військова операція, як і попередні, закінчилася невдачею — у січні 1662 р. молодий гетьман повертається в Чигирин. Не допомогли йому й ханські війська, які всупереч чуднівським домовленостям, жорстоко поводитися з місцевим населенням і тим самим налаштували українців проти їхнього центрального уряду.

Чергова спроба приборкати «розкольників» відбулася в першій половині березня 1662 р., коли війська наказного гетьмана І. Богуна (за дорученням Ю. Хмельницького) захопили Жовнин, Вереміївку, Іркліїв, Кропивну та інші придніповські козацькі міста й селища. Проте вже в середині березня вони знову були витіснені за Дніпро Я. Сомком, якому допомагали московські частини І. Чадаєва. Це не зупинило Хмельницького — вже в травні того ж року він, зібравши 15-тисячне військо, до якого приєдналося півтори тисячі поляків, одна тисяча татар і одна тисяча німецьких найманців, знову атакує Переяслав¹⁶. Довготривала облога міста не вдалася, а 16 липня гетьманська армія зазнала відчутної поразки від супротивників поблизу Канева. І хоча на початку серпня Хмельницький одержав сатисфакцію в результаті перемоги поблизу Бужина, де на поміч йому прийшла татарська орда, він уже вкотре змушений був відійти на Правобережжя. Востаннє Ю. Хмельницький здійснив спробу закріпитися на лівому березі Дніпра восени 1662 р., але й вона не мала успіху, оскільки не надійшла очікувана допомога від Яна II Казимира. Як відзначала Н. Савчук, цими подіями, по суті, закінчилися намагання Ю. Хмельницького об'єднати Правобережну Україну з Лівобережною¹⁷.

Таким чином, протягом 1660–1662 рр. уряд Хмельницького здійснив 5 військових походів з метою завоювання Лівобережжя, однак вони не принесли бажаного результату. Одночасно з діями воєнного характеру гетьманський уряд проводить також і велику дипломатичну роботу. Якщо посольство сотника С. Опари в 1660 р. було першим, що просило допомоги в свого протектора, то протягом наступних трьох років свого правління Ю. Хмельницький відправляє дванадцять козацьких посольств до Яна II Казимира, які запрошували польського монарха втрутитися в перебіг подій в Україні з метою її об'єднання. Крім цього, Український гетьманат бере активну участь щодо відновлення, а потім і підтримки постійних «братерсько-дружніх» стосунків із Кримським ханатом. Лише протягом квітня — червня 1662 р.

до Бахчисараю було відправлено сім козацьких посольств¹⁸. Головним пунктом інструкцій для всіх них була вимога-прохання до хана надавати боездатне військо для участі в операціях з метою підкорення Лівобережжя. Невирішення об'єднання України за допомогою польської протекції підштовхувало Ю. Хмельницького знову до прийняття зверхності московського царя — у лютому 1662 р. він посилає до Константинопольського патріарха ченця Шафронського з метою, щоб той «звільнив його від присяги Чуднівської»¹⁹. Він також веде переговори навіть із політичними опонентами короля — литовськими конфедератами. У дипломатичній інструкції послам Великого князівства Литовського відзначалося, що «...після повернення свого посла, відрядженого до війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького, про чесноту, вірність і відвагу до Й[ого] К[оролівської] М[илості] і Речі Посполитої і Й[ого] М[илості] пана Юрія Хмельницького, гетьмана Запорозького, і війська, яке перебуває під його регіментом, які для підняття вітчизни з військами Й[ого] К[оролівської] М[илості] військовий і духовний прийняли союз...»²⁰.

Поряд з військовими й дипломатичними заходами, Ю. Хмельницький користувався таким, спочатку досить ефективним, засобом прихилення до себе невдоволених (або досить часто — непоінформованих чи просто заляканих) лівобережців, як розсилання власних універсалів, які мали закликати «тогобічних» українців до покори законнообраному гетьману та його «природному сюзерену» — королю Речі Посполитої²¹. Ці універсали розсилалися, як правило, перед походом гетьманських військ на Лівобережну Україну. Крім того, Ю. Хмельницький та його старшина зверталися з листами до окремих лівобережних полковників й особливо наказного гетьмана Я. Сомка. З останнім гетьман, зважаючи на родинні зв'язки (Сомко був його дядьком), неодноразово зустрічався й умовляв його визнати свою владу. Але ні воєнні операції та дипломатичні заходи, ні розсилання універсалів і листів, ні зустрічі з лівобережною старшиною не допомогли уряду Ю. Хмельницького об'єднати всю Україну під єдиною булавою. Хоча такі заходи все таки невдовзі вплинули на політичну позицію Я. Сомка — у першій половині 1663 р. він налагоджує стосунки у напрямку можливості возз'єднання двох частин Українського гетьманату не лише з гетьманським урядом, але і з Варшавою²².

Правобережний гетьман П. Тетеря, який раніше був генеральним писарем в уряді Ю. Хмельницького, розпочав проводити об'єднувчу політику, наслідуючи традиційні методи свого попередника.²³ 22 січня 1663 р. гетьман відправив до Варшави посольство Г. Гуляницького,

одним з головних завдань якого було просити Яна II Казимира надати Тетері допомогу у відвоюванні Лівобережжя. Окрім того, українські дипломати повинні були добиватися від варшавського уряду повернення православних церков, які перебували в руках уніатів, а також вирішити ряд інших важливих питань²⁴.

А третього лютого новообраний гетьман повідомляв свого польського патрона про складну ситуацію в Україні з огляду на перебування татарської орди: «Важко описати, які безчинства творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою»²⁵. Разом з тим, невдовзі він відсилає до Бахчисарая посольство на чолі з лисянським сотником Деменком, яке мало запевнити кримського хана у дружніх стосунках.

Український гетьман
Павло Тетеря

21 березня гетьман висилає до лівобережних полків універсал, у якому закликає підкоритися своїй владі, адже лише в такому разі він зможе захистити їх від ворожих нападів²⁶. Крім того, він намагається встановити стосунки з представниками козацької старшини та вищого духовенства «лівого берега» Дніпра. У результаті таких дій він ледве не схилив на свій бік «тогобічного» наказного гетьмана Я. Сомка²⁷. Досить велику надію покладав правобережний уряд на успішне завершення військових операцій проти «непокірних» лівобережців. Хоча, як дослідив Володимир Газін, на відміну від Ю. Хмельницького, гетьман Тетеря спочатку відмовля-

ється від масштабних походів і віддає перевагу тактиці нападу на міста й селища Лівобережної України невеликими загонами²⁸. Наприкінці зими 1662 — весною 1663 рр. правобережні полки спільно з татарами оволоділи Кременчуком, Потоком, Переволочною та намагалися здобути Гадяч, Голтву, Лохвицю, Лубни й інші міста. Але через деякий час вони були змушені повернутися на Правобережжя, де розгорталося повстання окремих полків, що були невдоволені як внутрішньою, так і зовнішньою політикою свого гетьмана.

Оцінюючи дуже складну внутрішньополітичну ситуацію, 26 червня 1663 р. П. Тетеря писав до польського короля: «...Тут несподівано застало мене перетворення домашніх овець у хижих вовків, надавши привід навіженому зраднику попу підняти прапор бунту і згубити так багато душ людських; воно розорило мене, розладнало моє здоров'я, і, нарешті, нестійку споруду щастя України, дещо уже відновлену моїми зусиллями, знову зруйнувало»²⁹. Розуміючи, що власними силами об'єднати Україну буде складно, Тетеря в серпні закликає на допомогу кримських татар та нагадує польському монарху про його обіцянку допомогти в цій справі. Правобережний гетьман разом із військами свого протектора протягом осені 1663 – зими 1664 рр. здійснює великий похід на Лівобережну Україну. Об'єднана українсько-польсько-татарська армія, очолювана самим Яном II Казимиром (очевидно, його участь у поході була спричинена великим бажанням дістати реванш після поразок від Б. Хмельницького), нараховувала близько 100 тисяч чоловік³⁰. Ця грандіозна як на той час кампанія спочатку спричинила до переходу певної частини лівобережних полків (невдоволених політикою І. Брюховецького), які повірили закличним універсалам П. Тетері про звільнення з-під московського «рабства»³¹. Але, загалом, вона не дала бажаних результатів її керівникам. Навпаки надзвичайна жорстокість її учасників щодо місцевого населення сприяла консолідації українців Лівобережжя, а також масовим виступам правобережців проти гетьмана, який допустив винищення українських земель польськими й татарськими військами.

Політика гетьмана П. Тетері, що полягала в таких словах: «...ми повинні силою зброї Вашої Королівської Милості, Пана нашого милостивого і за допомогою орди, що прибула нещодавно з Селім-Гіреєм, привести в порядок майже всю Україну»³², — зазнала краху. А тому погоджуємося з висновками істориків, що поразка цієї військової кампанії означала остаточний провал намірів Тетері відновити єдність Українського гетьманату³³.

Відбивши наступ союзницької армії польського короля, кримського хана та правобережного гетьмана, правитель Лівобережної України І. Брюховецький планує й собі поширити владу на всю територію Українського гетьманату, а отже, оволодіти Правобережжям. Він видає декілька універсалів до жителів правобережної частини гетьманату. Зокрема, відомо, що у липні і жовтні 1663 р. він звертався до них з проханням перейти під царську протекцію та його регімент³⁴. «А так видає мы, братья наша единоутробная, такову от ляхов чрез наших же проводцов на вас, и на жен, и на дети ваши намеренную погибель, сер-

дечно тою болезнует, братски всех вас увещаючи, намерение вам доброе, как братья своей даем: отступите от поганцов и от иноверцов, приклонитесь к дедичному своему монарху, единовержному российскому...»³⁵ — відзначалося в універсалі до «християнського малоросійського народу», який жив на Правобережжі. У цей час там продовжувалося повстання окремих місцевих полків проти Тетері, яке підтримували запорожці на чолі з І. Сірком. Використовуючи московську протекцію, Брюховецький залучив на допомогу російські частини й спільно з ними в березні 1664 р. розпочав підготовку до переправи через Дніпро. Перед тим він видав універсал до населення Правобережної України, де закликав останніх підтримати його в боротьбі з поляками. Крім того, в документі наголошувалося, що українсько-російське військо вступає на правий берег Дніпра з метою об'єднання двох частин України. «...Але тепер уже загасивши усі внутрішні розбрати, ми повинні жити у братерській любові. Що може бути сумніше для іновірних Ляхів, стародавніх і можна сказати споконвічних ворогів Руського народу, якщо ми, браття одновірні з'єднаємося у братський союз?»³⁶ — запитував жителів Правобережжя лівобережний гетьман. Цей «братський союз», на переконання Брюховецького, міг утворитися лише під захистом російського царя — «православного і природного нашого монарха». Однак, через чотири роки, у 1668 р., лівобережний гетьман, відкинувши російську протекцію, у листі до жителів Новгород-Сіверської сотні риторично запитував: «Чи не раділи і не сміялися сусідні наші вороги, коли бачили, що ми самі кров свою проливали і сильні свої війська Запорозькі, коли ті одної сторони, а другі другої сторони тримаючись, умалилися і на різних місцях переможені бували? А так старанно бажаємо і нагадуємо, щоб всяк, відійшовши від недружби і від гонінь на свою братію, любов і згоду між собою зберігали, і своїй старшині необхідну віддаючи повинність, зломислячих нам неприятелів Москалів добивати, з міст виганяти допомагали...»³⁷.

Та найпослідовнішим, на думку багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків, у справі з'єднання двох політичних центрів Українського гетьманату був П. Дорошенко, який обіймав гетьманську посаду протягом одинадцяти років, з 1665 до 1676 рр. Один із найбільших дослідників життя та діяльності цього гетьмана Д. Дорошенко писав, що «...коли на сторожі її (України — Т. Ч.) розірвання стояли обидві сусідні держави — Москва і Польща» досягти об'єднання й незалежнення його козацькому прашуру можна було лише спираючись на допомогу третьої держави, якою на той час була Османська імперія³⁸. Сучасний історик Валерій Смолій оцінює П. Дорошенка не інакше

як політичного діяча, що вирізнявся глибоким політичним розумом, патріотизмом, широким розумінням завдань та перспектив боротьби за об'єднання всієї території України в межах однієї держави³⁹.

Великий доробок до вивчення «Дорошкіани» внесли зарубіжні науковці. Так, російський історик Геннадій Санін зазначав: «Головною метою Дорошенка було досягнути гетьманства на обох берегах Дніпра і забезпечити по можливості більшу самостійність все одно під яким протекторатом — Польщі, Росії чи Туреччини»⁴⁰. Не менш знаний польський історик Януш Волінський стверджував, що П. Дорошенко, який у складних умовах зміг втримати булаву більш ніж десять років «висував гасла незалежності й єдності України»⁴¹. Гетьман Дорошенко шукав «підтримки в Туреччині і в татарів, щоб об'єднати цілу Україну, унезалежнити її від Польщі і Росії», — відзначав інший учений з Польщі Анджей Пшибось⁴². А його колега Мирослав Яворський зауважував, що Дорошенко хотів бачити Україну незалежною державою⁴³.

Майже відразу після свого обрання на гетьманство, 25 жовтня 1665 р., П. Дорошенко звертається до полковника Полтавського полку (одного з найбільших полків Лівобережжя) із закликом перейти під протекцію польського короля й визнати його «гетьманський регімент», а отже, відмовитись від царської зверхності⁴⁴. Таким чином, спочатку новообраний гетьман сподівався вирішити проблему об'єднання України під своєю владою мирними засобами. «Було б добре, якби Задніпров'я добровільно піддалося»⁴⁵, — говорив він у той час. У листопаді гетьман відправляє листа до Яна II Казимира, в якому просить того розіслати королівські листи в лівобережні полки, щоб ті схилилися під його корону та гетьманську булаву.

Протягом першої половини 1668 р. П. Дорошенку ціною великих зусиль все ж таки вдалося оволодіти більшою частиною Лівобережжя й скликати там загальноукраїнську раду для вибору гетьмана «обох сторін» Дніпра. Вона відбулася 8 червня 1668 р., а її хід та результати (які детально описані істориками)⁴⁶ переконливо засвідчили бажання правобережних і лівобережних козаків жити в єдиній Українській державі. І Брюховецького було скинуто з лівобережного регіментарства, а П. Дорошенка обрано гетьманом «усього Війська Запорозького». За результатами ради в листі до великого коронного гетьмана Я. Собеського Дорошенко писав: «...усе Військо вкупі, і Задніпровські обидві сторони під єдиним регіментом у послушенстві мені належати стали»⁴⁷. Отже, мрія Дорошенка, хоча й ненадовго, здійснилася. Він нарешті зумів зробити те, що не вдалося його попередникам

Ю. Хмельницькому й П. Тетері, а саме — об'єднати розтерзану сусідніми монархами та внутрішніми чварами Україну.

«За короткий час свого бою на лівому березі Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво, міщанство і поспільство, але й таку впливову верству, як духовенство»⁴⁸, — зробили з цього приводу висновок учені. В усіх українських церквах молилися за «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра»⁴⁹. А вже в цей час він видав ряд універсалів щодо охорони багатьох храмів і монастирів та підтвердив право на їхні маєтності.

Посилення влади Дорошенка дуже налякала верхівку Польсько-Литовської держави, яка переживала, щоб цей український гетьман з регіментаря-васала не перетворився в «удільного» володаря. Ці побоювання віддзеркалювалися в багатьох тогочасних листах і документах. Так, наприклад, львівський єпископ Й. Шумлянський, який за дорученням короля у березні 1671 р. проводив переговори з П. Дорошенком, звітував до Варшави: «...ці люди (українці — *Т. Ч.*) не хлопці, але народ самостійний»⁵⁰.

Залишаючи перед наступом польської армії Задніпров'я, П. Дорошенко призначив там наказним гетьманом миргородського полковника Демка Ігнатовича (Многогрішного). Призначений Дорошенком гетьманом над «сіверськими» полками, Ігнатович (це відбулося 8 червня 1668 р.) уже наступного року під тиском російських військ скликав на Лівобережжі Генеральну раду, де й був обраний гетьманом лівобережної частини Українського гетьманату та склав присягу московському цареві⁵¹. Не виключено, що досвідчений Дорошенко залишив Ігнатовича на Лівобережжі з далекосяжним планом. Розуміючи, що російські війська не залишать у спокої Лівобережжя, а «сіверському» гетьманові все одно доведеться визнати московську протекцію, з огляду не лише на військову силу росіян, а й статті Андрусівського перемир'я, Дорошенко дозволив своєму ставленику стати підданим царя. Очевидно, що ним було передбачено укладення Ігнатовичем українсько-російського договору, який би забезпечував широку державну автономію лівобережної частини Українського гетьманату й «денонсував» положення аж занадто колабораційного Московського договору 1665 р. І. Брюховецького з Олексієм Михайловичем. Після цього, зважаючи на попередню домовленість (інша справа, що Ігнатович у силу об'єктивних та суб'єктивних причин на деякий час відійшов від такого плану й навіть воював зі своїм колишнім патроном), обидва гетьмани, за сприятливої зміни міжнародної ситуації, мали б об'єднати «свої» частини України. Гіпотезу про таку «запрограмова-

ність» гетьманства Д. Ігнатовича частково підтверджують як подальший розвиток подій на «обох берегах» Дніпра, так і окремі документальні свідчення.

Д. Ігнатович, який після відступу гетьмана «обох сторін» Дніпра П. Дорошенка був залишений тим наказним («сіверським») гетьманом на Лівобережжі, вже наприкінці вересня того ж року звертається до Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича виступити посередником між ним та московським царем. У листі до відомого церковного діяча Ігнатович заявляв, що у випадку коли Олексій Михайлович простить українців за «свавілство» Брюховецького, то вони згодні знову перейти під зверхність Москви, але за умови збереження за ними традиційних «вольностей» та визнання Переяславсько-Московських домовленостей 1654 р.: «...Коли великий государ наш, його царська пресвітла величність, нас, своїх підданих, захоче при попередніх вольностях покійного, славної пам'яті, Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і всьому Війську Запорозькому, в Переяславлі ухваленими статтями і привілеями підтвердженими, зберегти»⁵². Окрім того, наказний гетьман пропонував цареві вивести свої гарнізони та відкликати воєвод з усіх українських міст. При цьому Д. Ігнатович називав причини антиросійського повстання, які полягали у «насильстві» воєвод та ігноруванні української державності.

Після отримання через деякий час царської згоди на прийняття лівобережних полків під «високу руку» Ігнатович відписував Л. Барановичу, що він готовий це зробити, але лише у разі підтвердження московським урядом українсько-російських домовленостей 1654 р., а не «на яких інших статтях»⁵³. Якщо це буде зроблено, то наказний гетьман обіцяв привести під російську протекцію не лише Лівобережжя, але й Правобережжя, що, мабуть, передбачало попередню згоду між ним та П. Дорошенком.

Глухівський договір, який було укладено між гетьманом і Московською державою 6 березня 1669 р., за оцінкою дослідників, повертав Україну й Росію до правових умов, визначених Переяславськими статтями 1659 р.⁵⁴, а отже, був набагато «прогресивнішим» щодо збереження «прав і вольностей» українських станів, відносно українсько-російських угод 1663 та 1665 рр. Сімнадцята стаття договору в Глухові дозволяла українським дипломатам брати участь у російсько-польських переговорах: «А коли які розмови будуть, що стосуються справ Малоросійських міст і в той час вони, посланці, покликані будуть...»⁵⁵. У двадцять сьомій статті зазначалося про те, щоб козаки з «обох сторін» Дніпра не ворогували між собою, а спільно боронили українські

землі від татарських нападів⁵⁶. Це було б можливим, говорилося далі, за умови визнання гетьманом Дорошенком царської протекції.

Вже від 1670 р. Д. Ігнатовича і П. Дорошенка підозрювали в змові, про що повідомляв до Варшави гетьман «його королівської милості» М. Ханенко 18 жовтня: «...що Дорошенко і Многогрішний, забувши Бога, між собою присягу вчинили та постановили, щоб ні під вашою королівською милістю, ні під московською, але під турком були»⁵⁷. Протягом 1671 р. лівобережний гетьман дозволяв своїм охотницьким полкам переходити на Правобережжя для допомоги П. Дорошенкові у відбитті наступу польської армії⁵⁸. У липні 1672 р. комендант Білоцерківської фортеці повідомляв до Варшави, що Лівобережжя на чолі з гетьманом Ігнатовичем збунтувалося проти царської протекції й «Дорошенкові про те знати дали, який їм посилає кілька тисяч козаків, і кільканадцять Орди...»⁵⁹. Далі польський урядовець відзначав, що «з тієї то причини Многогрішний до столиці (російської — *Т. Ч.*) взятий, що заодно з ним (Дорошенком — *Т. Ч.*) розуміти хотів»⁶⁰.

На початку 1670 р. П. Дорошенко знову вирішив випробувати міцність московських військ на Лівобережжі. 19 лютого він звернувся з листом до Я. Собєського, в якому просив надати допомогу для чергового «задніпровського» походу⁶¹. Крім того, як свідчать записи вітебського воеводи Й. Храповицького, український гетьман 30 березня прохав короля Міхала Корибути «Україну Москві не віддавати і пакти Андрусівські відмінити»⁶². У листі до білоцерківського коменданта П. Дорошенко знову ж таки вимагав у поляків відректися від андрусівських домовленостей з Московською державою й висував план відвоювання в останньої «Задніпров'я»⁶³.

Готуючись до українсько-польської мирної комісії в Острозі, Дорошенко в інструкції козацьким комісарам від 10 травня 1669 р., окрім інших, висував і вимоги до польського уряду забезпечити право гетьмана Війська Запорозького урядувати на «обох берегах» Дніпра⁶⁴. Та небажання Речі Посполитої діяти в потрібному для гетьмана П. Дорошенка руслі штовхає останнього до визнання зверхності турецького султана Мегмеда IV, яке відбувалося протягом 1669–1670 рр.

Найголовнішою причиною такої зміни політичного курсу українського уряду були великі сподівання Дорошенка на те, що Османська імперія забезпечить об'єднання України, на відміну від планів її розподілу між Москвою й Варшавою. У червні 1669 р. султан видав два універсали (берати), які затверджували П. Дорошенка на гетьманстві з умовою поширення його влади на всю Україну — як Правобережну, так і Лівобережну⁶⁵. Через три роки, під час особистої зустрічі з Мегме-

дом ІV у жовтні 1672 р., гетьман висловлював прохання щодо виконання султаном взятих перед цим зобов'язань сприяти йому в об'єднаній політиці. На що після аудієнції у падишаха великий візир відповів, що невдовзі під владою гетьмана «буде і Київ, і ціла Лівобережна Україна»⁶⁶.

Однак надії Дорошенка на турецьку протекцію не здійснювалися в силу різних причин, серед яких були по-перше, невиконання османськими воєначальниками своїх зобов'язань перед українським правителем, а також поразка армії Мегмеда ІV в битві з польськими військами під Хотиним у 1673 р. Поряд з іншими чинниками, це призводить до поступової переорієнтації Дорошенка на тіснішу співпрацю з польським урядом. І хоча про всі свої зносини з королем протягом 1674–1675 рр. гетьман повідомляв до Стамбула, серед урядовців Речі Посполитої наприкінці 1674 р. ходили чутки про відмову гетьмана «Дороша» від турецької зверхності й визнання польської протекції. Правобережні козаки-сердюки під час перебування польського посольства в Чигирині говорили: «Дай, Боже, скоріше миру з королем, тоді всі разом з поляками й ордою підемо на Задніпров'я»⁶⁷. У проекті Чигиринських пунктів 1675 р. між Українським гетьманом і Річчю Посполитою (вони були вислані Дорошенком до Варшави) відзначалося, що «Військо Запорозьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах трьох воєводств: Київського, Чернігівського й Брацлавського...»⁶⁸. А отже, влада гетьмана мала поширитися на Лівобережну Україну, що складалася з колишніх Чернігівського й частини Київського воєводств Речі Посполитої. Також гетьманському урядові, згідно з проектом українсько-польського договору, мав бути переданий «обсаджений козацькою залогою» Київ. Звичайно, у цьому випадку Польща, зважаючи на те, що згідно з Андрусівським перемир'ям ці території підлягали під сферу впливу московського царя, не погоджувалася на такі пропозиції П. Дорошенка. Новообраний король Речі Посполитої Ян Собеський взагалі відкинув можливість співпраці зі своїм довголітнім «приятелем»-суперником і планував здійснити черговий військовий похід з метою захоплення Чигирини.

Таким чином, і турецький султан, і польський король, самі того не бажаючи, штовхали гетьмана Дорошенка до підданства його довголітньому противнику — московському царю. Але можливе визнання російського сюзеренітету також би не змінило твердих намірів українського гетьмана мати владу над обома частинами України. Про це ще наприкінці 1673 р. він заявляв московському дипломату С. Полховце-

ву, який прибув до Чигирини вмовляти гетьмана перейти «під високу руку» царя⁶⁹. Власне, в результаті довготривалої боротьби за Лівобережжя П. Дорошенко й схилився до останнього варіанту, в саме — забезпечити єдність України під протекторатом московського монарха. Чи не це й було найголовнішим мотивом здачі П. Дорошенком гетьманської булави на користь царського регіментаря й лівобережного гетьмана І. Самойловича у 1676 р.? Тим самим, на думку Дорошенка, мало забезпечуватися з'єднання двох частин України. Однак на перешкоді цьому задумові, як і в попередні роки, стояли домовленості між Москвою й Варшавою.

Підсумовуючи діяльність гетьмана П. Дорошенка щодо об'єднання розтерзаних іноземними протекціями українських земель, зачитуємо один із «закличних» листів, які направляли представники правобережної козацької старшини до своїх побратимів на Лівобережжі. Його зміст, на нашу думку, якнайкраще розкриває мотивацію вчинків одного з найвірніших послідовників політичної спадщини Б. Хмельницького, зокрема, і щодо впровадження полівасалітетної зовнішньополітичної моделі Українського гетьманату. «...Пан гетьман Дорошенко, — писали на початку 1670 р. в колективному листі полковники Я. Лизогуб, Г. Гамалія, М. Раєвський, І. Вербицький, І. Шульга та І. Пригара, — особливою поміччю й милістю Божою і своїм ширим старанням привів було всіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного бажаного братерства й одности, так, що всі з тої єдності тішились; того милого отчизні діла довершив він, не за якимись власними користями ганяючись, але єдине бажаючи добра Україні і Війську Запорозькому... Відайте, що й ті, котрі тепер приводять до поділу на дві частини, колись дістануть кару за руйнування своєї отчизни... Нехай собі цар московський і король польський, як християнські монархи будуть здорові. Але навіщо нам з вами між собою різнитися? Коли вони, яко монархи про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба, не різнячись, усім вкупі про свої вольності і про заспокоєння отчизни нашої України радитись»⁷⁰. Саме задля досягнення цієї мети, продовжували полковники, «маємо ми доброго й справедливого провідника, пана гетьмана Петра Дорошенка, котрий ні про що інше, як тільки про те, щоб Україна ніколи не була роздвоєна і порізнена, мислить»⁷¹.

Прагнення Петра Дорошенка, як і його попередників — Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Брюховецького, а також Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного) до об'єднання розділеного на дві частини Українського гетьманату, так і не були втілені в життя. Це було спричинене не лише внутрішньополітичною ситуацією в Україні, але й по-

зицією монархічних дворів регіону, які не хотіли поступатися у боротьбі за нові території. Адже протекція над єдиною Козацькою державою того чи іншого династичного володаря (а гетьмани, як бачимо, використовували різні варіанти підлеглості) відразу ж надавала тому значну перевагу в міжнародному розподілі сил у цій частині Європи. Крім того, об'єднана Україна могла б з часом відмовитися від васальнозалежного становища й започаткувати власну традицію монархічного правління.

¹ Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 34–40; Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького. — С. 157–183; Горобець В. Еліта Козацької України. — С. 272–292.

² Памятники изданные временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном генерал-губернаторе (далі — ПКК). — Т. IV. — К., 1859. — С. 426.

³ ПКК. — Т. IV. — С. 106.

⁴ Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem / Wyd. A. Hnilko. — Warszawa, 1922. — S. 106.

⁵ Акты Московского государства. — Т. 3. — С. 222–223.

⁶ Там само. — Т. 2. — М., 1894. — С. 198.

⁷ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 323; Т. V. — С. 44.

⁸ Памятники, изданные временной комиссией. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 57–58

⁹ Цит за: Горобець В. Еліта козацької України. — С. 274.

¹⁰ АГАД Варшава. — Ф. «АКВ», від. «Козацький», № 42, спр. 27, арк. 85–86; Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku. — S. 52.

¹¹ Памятники, изданные временной комиссией. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 74–77

¹² Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького. — С. 169–171.

¹³ Горобець В. Еліта козацької України. — С. 279.

¹⁴ Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska w Ukrainie na przełomie lat 1660/1661 // Przegląd Historyczny. — Т. XLV. — З. 4. — Warszawa, 1954. — S. 626

¹⁵ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 78.

¹⁶ Там само. — Т. IV. — С. 121, 123, 125.

¹⁷ Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького. — С. 181.

¹⁸ Там само. — С. 150.

¹⁹ ПКК. — Т. IV. — С. 154–155.

²⁰ Цит за: Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. — С. 259.

²¹ Там само. — С. 177.

- ²² Горобець В. Еліта козацької України. — С. 390.
- ²³ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУ ІР). — Ф. II, № 15412, арк. 20–21.
- ²⁴ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 470–471.
- ²⁵ НБУ ІР. — Ф. II, № 15425–15487, арк. 238.
- ²⁶ Там само. — № 15412, стовбці Розрядного приказу, Белгородський стіл, арк. 20–21; Газін В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.). Дисертація... канд. істор. наук. — К., 2001. — С. 70.
- ²⁷ Памятники, изданные временною комиссиею. — Т. 4. — С. 261.
- ²⁸ Газін В. Гетьманство Павла Тетері. — С. 71–72.
- ²⁹ Памятники, изданные временною комиссиею... — Т. 4. — С. 326–327
- ³⁰ Wimmer J. Wojsko polske w drugiej połowie XVII wieku. — Warszawa, 1965. — S. 141.
- ³¹ Газін В. Вказ. праця. — С. 127.
- ³² Памятники, издание временною комиссиею... — Т. 4. — С. 427.
- ³³ Газін В. Вказ. праця. — С. 128.
- ³⁴ Памятники, издание временною комиссиею. — Т. 4. — С. 375–376; 378–381.
- ³⁵ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. IV. — С. 44–48; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К., Львів, 2004. — С. 302–303
- ³⁶ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 4. — С. 420–424.
- ³⁷ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 41.
- ³⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 143.
- ³⁹ Смолій В. Петро Дорошенко // Історія України в особах: Козаччина. — К., 2000. — С. 118.
- ⁴⁰ Санін Г. Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60-х — 70-х гг. XVII. Диссерт... канд. истор. наук. — Москва, 1970. — С. 281.
- ⁴¹ Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674–1675. — Warszawa, 1934 — S. 4
- ⁴² Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673. — Kraków; Wrocław, 1984. — S. 149.
- ⁴³ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego 1671 r. // Studia i materiały do historii wojskowości (далі — SMHW). — Т. XI. — Cz. I. — Warszawa, 1965. — S. 70.
- ⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. VI. — Санкт-Петербург, 1869. — С. 50–51.
- ⁴⁵ БМЧ Краків. — ТН, 160, № 291, арк. 1278.
- ⁴⁶ Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1994. — С. 303–304.
- ⁴⁷ Acta historica — Vol. I. — Pars. II. — Kraków, 1881. — S. 382–383.
- ⁴⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 200.
- ⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 66.
- ⁵⁰ Acta historica — Vol. I. — Pars. II. — S. 631.
- ⁵¹ Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави. — С. 337.
- ⁵² Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 64.
- ⁵³ Там само. — С. 65.

- ⁵⁴ Яковлів А. Українсько-московські договори. — С. 103.
- ⁵⁵ Бантиш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 224.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Акты ЮЗР. — Т. IX. — Санкт-Петербург, 1877. — С. 314.
- ⁵⁸ Там само. — С. 457–458.
- ⁵⁹ Acta historica. — Vol. I. — Pars. II. — S. 1027.
- ⁶⁰ Ibid.
- ⁶¹ Grabowski A. Starożytności historyczne Polskie, pisma i pamiętniki do dziejów polskich. — Т. 2. — Kraków, 1840. — S. 300.
- ⁶² Chrapowicki J. A. Diariusz wojewody witebskiego / Wyd. J. Rusiecki. — Warszawa, 1845. — S. 197.
- ⁶³ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego. — S. 71.
- ⁶⁴ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 196–206.
- ⁶⁵ Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim... — S. 51.
- ⁶⁶ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 168; Dorośenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorosenko a jego turecka politika. — Praha, 1933. — S. 39.
- ⁶⁷ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... — S. 421.
- ⁶⁸ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замоїських», № 3036, арк. 235–242.
- ⁶⁹ Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования — Кн. 6. — Т. XV: Руина. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 240.
- ⁷⁰ *Цит. за:* Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 281–283
- ⁷¹ Там само.

6. «Від Москви до Стамбула — один крок?»: крах проросійської орієнтації уряду Івана Брюховецького

Аднівська кампанія 1660 р. спричинила до того, що частина полків Лівобережної України не визнали владу законнообраного гетьмана Юрія Хмельницького (а той, як відомо, склав присягу польському королеві) й фактично залишилися під зверхністю московського царя та наказним гетьманством переяславського полковника Якіма Сомка. Історія урядування останнього досить добре висвітлена у працях вітчизняних та зарубіжних науковців¹. Однак перед тим як перейти до характеристики особливостей зовнішньої політики його наступника в особі гетьмана Івана Брюховецького хотілося б зосередити увагу на тому, що цар Олексій Михайлович, не зважаючи на проросійські настрої Я. Сомка, у 1661, 1662 та 1663 рр. так і не затвердив його на посаді «повноцінного» українського гетьмана, хоча для того були всі підстави. Адже саме Сомко разом зі своїми соратниками утримав більшість населення Лівобережної України від переходу під зверхність Речі Посполитої й постійно закликав ревно дотримуватися російської протекції.

Як дослідив історик Віктор Горобець, велику тривогу в оточенні московського монарха викликали заяви Сомка щодо його бачення політичної моделі взаємовідносин між Українським гетьманатом та Московським царством². Адже він був прибічником побудови авторитарного управління Козацькою державою. Наказний гетьман ще у середині 1661 р. у розмові з російським урядовцем Приказу таємних справ Ю. Никифоровим наголошував на тому, щоб гетьман «під рукою великого государя будучи в підданстві» над полковниками мав сильну владу, а не так як про те було ухвалено у Переяславських статтях 1659 р.³ Також Я. Сомко пропонував відмінити судовий імунітет частини козацької старшини та заборонити їй напряду («мимо гетмана») зноситися з царем. Чи не вперше в українсько-російських відносинах висловлювалася думка щодо запровадження при гетьманському урядові спеціального царського резидента. Власне саме те, що у стосунках із царем Сомко твердо виступав за дотримання принципів класичної васальної підлеглості й стало причиною негативного ставлення до нього з боку Москви. А тому царський уряд з великим задоволенням сприймає пропозиції кошового отамана Запорозької Січі І. Брюховецького, який для того, щоб стати гетьманом обіцяв північному сусідові значно

обмежити прерогативи гетьманської влади. За влучним висловом сучасного російського історика Тетяни Таїрової-Яковлевої, цей процес можна було означити як «деградацію ідеї Гетьманщини»⁴.

Уже восени 1662 р. під час боротьби за гетьманську булаву І. Брюховецький заявив, що Україна не потребує уряду гетьмана (?), а Україні необхідно «...Князя Малоросійського від його царської величності, на яке Князівство бажаю Федора Михайловича мати...»⁵.

А восени того ж року він оголосив, що усі прибутки які збиралися в Україні будуть направлятися в царську скарбницю⁶. Окрім того, кошовий отаман взагалі відмовлявся від претензій на вищу політичну владу в українському суспільстві: «...У Війську Запорозькому в них того від віку не було, що гетьман і полковники і сотники й усякі навчальні люди міщанами і селянами в містах і в селах володіли без привілеїв королівських; тільки бувало за якісь за великі служби король кому на котресь місце привілей дасть, тим... по привілеям королівським і володіли...»⁷. Зрозуміло, що після таких заяв, як відзначали дослідники цієї проблеми, політичні акції І. Брюховецького в Москві значно зросли⁸. Разом з тим, серед українського тогочасного політикуму Брюховецький використовував образ людини, що має підтримку православного монарха та мав у його особі не лише політичну, але й військову підтримку⁹. А тому за сприяння російських воевод 17–18 червня 1663 р. на «чорній» раді поблизу Ніжина його обирають гетьманом «Війська Його Царської Милості Запорозького».

Восени того ж року в Батурині відбулися українсько-російські переговори, у результаті яких 21 листопада з певними застереженнями з боку гетьманського уряду було ухвалено так звані Батуринські статті, які регламентували взаємовідносини між московським царем Олексієм Михайловичем та українським гетьманом (який поширював свою владу на Лівобережжя та Запорожжя) І. Брюховецьким. Вони підтверджували та доповнювали Переяславські статті 1659 р. і склалися з п'яти статей. У першій гетьманський уряд брав на себе зобов'язання утримувати за свій рахунок московське військо, яке знаходилося в Укра-

Трансільванський князь *Міхай*

їні, а також російські гарнізони в містах Лівобережжя. Друга стаття повторювала 16 пункт Переяславської угоди 1659 р. й проголошувала, що гетьман має ловити й повертати до Москви збіглих до України звідти росіян. У третій статті говорилося про запровадження козацького реєстру й опису прибутків гетьманського уряду. Але козацька старшина відмовилася затверджувати це положення. Четверта стаття оголошувала заборону продажу хліба «за Дніпро» окрім Києва. Згідно з 5-ю статтею українцям заборонялося продавати росіянам горілку і тютюн¹⁰.

Таким чином, з цього часу українсько-російські відносини мали спиратися на доповненні у Батурині статті, які були ухвалені ще урядом Ю. Хмельницького у Переяславі. Відразу ж після укладення угоди 1663 р. І. Брюховецький звертається до московського уряду з проханням надати йому право на ведення самостійної дипломатії з австрійським цісарем та кримським ханом. Невдовзі він отримав дозвіл з Москви на переговори з Кримським ханством¹¹.

Протягом квітня — травня 1664 р. полки на чолі з І. Брюховецьким взяли участь у кількох битвах з військами великого коронного гетьмана Речі Посполитої С. Чарнецького і правобережного гетьмана П. Тетері, однак не змогли добитися своєї мети, а лише укріпилися в районі Канева. Звідти наприкінці літа — восени вони здійснили ряд безуспішних рейдів з метою оволодіння різними правобережними містами й селищами. Лише в травні наступного року війська Брюховецького разом з російськими й калмицькими підрозділами зуміли здобути перемогу над польською армією С. Яблоновського під Білою Церквою та оволодіти Фастовом, Корсунем і Мотовилівкою. Однак наприкінці червня 1665 р. перед загрозою надходження багатотисячної татарської орди І. Брюховецький відступає на Лівобережну Україну. А вже у вересні він уперше в українській історії очолює представницьке посольство, що виїхало до Москви для укладення договору з царем. Так завершилася спроба цього лівобережного гетьмана, використавши російську протекцію, об'єднати всю територію Українського гетьманату під своїм правлінням.

Навесні 1665 р. до Москви прибув головний політичний суперник гетьмана єпископ Мефодій, який перед тим був призначений місцєблюстителем кафедри Київського митрополита. Під час переговорів у Посольському приказі він запропонував обмежити не лише повноваження гетьманського уряду, але й скасувати ряд «привілеїв» для українського козацтва. Зокрема, він пропонував: залучити всі податки, які збиралися з українського люду до царської скарбниці задля подаль-

шої виплати козакам за військову службу та на утримання в Україні московських ратників; вивести з-під гетьманського підпорядкування міщанське населення лівобережних міст; збільшити чисельність московських гарнізонів на Лівобережжі¹². Єпископа Мефодія підтримував також впливовий київський полковник В. Дворецький, який у серпні звертався до воеводи П. Шереметєва: «...Жебы его царское пресветлое величество места все и села, будучие на Вкрайне, на себя взял, жебы большей нами гетманы не владели, бо от того псуются вельми; великих скарбов набывши, не хотят не кому послушными, але хотят быть великими монархами. Лучшей будет, як будут воеводы, жиющие на Вкрайне, владеть всеми маетностями, не потреба будет некому просить о хлебе для ратных людей»¹³. Власне, пропозиції Мефодія та Дворецького, на думку дослідників, і спонукали московський уряд до майбутніх «реформаторських» заходів стосовно Лівобережної України¹⁴.

Восени 1665 р. між гетьманським і царським урядами у результаті майже місячного перебування української делегації з 535 осіб у Москві було укладено новий договір. 11 вересня українці прибули до російської столиці, а вже через декілька днів московський цар поставив перед урядом І. Брюховецького вимогу остаточно вирішити справу щодо надходження українських податків до царської скарбниці. Спочатку гетьман заперечував проти цього і при цьому відзначав, що ніяких грошових зборів із жителів Лівобережжя збирати «отнюдь немочно; да и заводить то ныне ненадобно, потому время воинское и шаткое поставят себе в оскорбление и чаят от того шатости»¹⁵. Та через деякий час Брюховецький погоджується на те, щоб грошові і натуральні податки збиралися українськими урядовцями і передавалися до Москви. Однак тут уже не погоджувалися росіяни — вони вимагали, щоб цією важливою справою займалися московські військові воеводи, які перебували у найбільших українських містах. Царський уряд також вимагав від гетьмана погодитися на те, щоб до компетенції воевод перейшло право упрявляти некозацьким населенням міст і сіл України¹⁶. Невирішення цих питань призводило до постійних конфліктів між гетьманським урядом і воеводами. Останні скаржилися до Москви, що Брюховецький залишає їх «злиденними, големи й голодними»¹⁷. У свою чергу лівобережний гетьман повідомляв Олексію Михайловичу, що київський воевода І. Чаадаєв не дозволяє йому відібрати у міщан Києва королівські привілеї, а інший воевода Г. Ромодановський погано виконує свої військові обов'язки.

Російська сторона під час переговорів у Москві запропонувала Брюховецькому «...ударить челом государю всеми малороссийскими

городами». Більшість із політичних ідей Брюховецького про обмежену суверенітету гетьманської влади «дивним чином» збігалися з поглядами на цю проблему царя та його оточення. У даному випадку треба звернути увагу на той момент, що якщо І. Брюховецький у 1665 р. пропонував московському монархові суверенно «володіти» козацькою Україною, то чи не означає це, що до цього часу, починаючи з 1654 р., він не мав на неї таких прав?!

Перед укладенням українсько-російського договору, 1 листопада, І. Брюховецький виголосив промову наступного змісту: «...Чтоб Великий Государь... пожаловал их, велел Малороссийские города принять и с них всякие доходы иметь в свою государеву казну, и послать в них своих, Великого Государя... воевод и ратных людей...»¹⁸. Так звані Московські статті 1665 р. передбачали заборону гетьманському урядові проводити самостійну зовнішню політику. Та чи не найголовнішим обмеженням державних прав Українського гетьманату було положення про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові та висвячення на митрополічу кафедру російського церковного ієрарха. Очевидно, що ідея російського представництва на кафедрі Київської митрополії належала самому Брюховецькому і була спричинена його протистоянням із колишнім «блюстителем» Мефодієм¹⁹.

Андрій Яковлів оцінював Московські статті як такі, що значною мірою змінили характер попередніх правових відносин між Українським гетьманатом та Російським царством, а саме, обмежили внутрішню автономію Війська Запорозького. Розвиваючи такі висновки свого попередника, В. Горобець відзначав, що тиск промосковськи налаштованої внутрішньої опозиції, в умовах несприятливої міжнародної кон'юнктури, змусили гетьмана прийняти не вигідні для справи зміцнення політико-соціального статусу козацтва умови Московського договору 1665 р., за якими Військо Запорозьке втрачало права адміністративної автономії, понижуючи свій статус до автономії станової²⁰.

Перед самим від'їздом до України І. Брюховецький уже не тільки як гетьман-регіментар, але й московський боярин подав на ім'я царя пункти-прохання, які не увійшли до Московських статей і включали також ряд запитань до царського уряду: 1) про військову допомогу (запитуючи про кількість московських військ, які прийдуть в Україну і терміни їхнього прибуття); 2) щоб цар дав йому (а також його дружині та дітям) грамоту на вічне володіння Шептаківську сотню у Стародубському полку з усіма селами; 3) підтвердив магдебургзьке м. Гадячу; 4) надати по одному селу Переяславському, Ніжинському, Київському, Лубенському, Чернігівському, Прилуцькому, Полтавському, Мирго-

родському, Стародубському і всім, які «під рукою государською на цій і на тій стороні Дніпра» полковникам; 5) видати царську грамоту війтам і міщанам, які були членами українського посольства; 6) щоб наданий гетьману двір у Москві «осібно» був; 7) чи будуть постійно належати Війську Запорозькому Низовому мельниці на р. Ворскла?; 8) щоб мельниця його зятя, яка стоїть на Переяславській загаті належала до гетьманського двору; 9) дати дозвіл на стосунки з Калмицькою ордою; 10) щоб цар наказав розшукати «німчина» Якова Тура і полковника Грана, які чинять побутові розбої у Гадацькій волості; 11) щоб була вчинена царська милість по чолобитним від козацької старшини і черні, яка перебувала у складі посольства; 12) не посилати з Києва (?) до Переяславського монастиря ігуменів, які мали б призначатися за дозволом «гетьмана і Війська Запорозького»²¹.

Разом з тим, лівобережний гетьман подав до Малоросійського Приказу список, де вказувалося про потрібну кількість московських «ратних людей» у таких українських містах: у Києві росіян мало бути 4000 осіб, Чернігові — 1000, Переяславі — 1000, Ніжині — 300, Новгородку — 300, Острі — 300, Полтаві — 500, Кременчуку — 300, Кодаку — 300, Каневі — 500. Окрім того, при гетьманському дворі мало постійно перебувати 100 ратників. Також обговорювалося питання допомоги цих гарнізонів військам І. Брюховецького під час «воєнної нужди»²². У відповідь цар Олексій Михайлович видав указ, кількість царських військ значно збільшувалася: у Києві, окрім 4000 піших, мало бути ще 1000 кінних, Чернігові — 1000 піших і 200 кінних, Переяславі — 1700 піших і 300 кінних, Ніжині — 1000 піших і 200 кінних, Полтаві — 1000 піших і 500 кінних, на Запорожжі — 1000 осіб, а при гетьмані — 300 ратників²³.

20 березня 1666 р. гетьман І. Брюховецький надіслав до Москви «статті», які, на нашу думку, започатковували новий етап у відносинах між українським та царськими урядами. Тепер, незважаючи на існування Переяславських 1659 р., Батуринських 1663 р. та Московських 1665 р., які окреслювали кардинальні питання взаємовідносин, гетьман звертався до свого покровителя з проблемами більш дрібного та поточного характеру. Отже, у першій та другій «статтях» було викладено наступне: скарга на «злі задуми» лубенського полковника Г. Гамалії, неправомірні дії якогось К. Давидовича, який привіз до України дитину (?) московського патріарха Никона та перебування під арештом овруцького полковника Децика. Відзначалося, що всі вони перебувають в ув'язненні в очікуванні указу з Москви. Царська резолюція щодо цього пункту була такою: «которые люди у него гетмана сидят

за караулом в каких своих винах, и он бы тех людей судил и карал по их войсковым правам; а буде виноватым по их войсковым правам будет свобода, а от них чаят вперед какого дурна, и тех бы людей присылал к нему великому государю в Москву»²⁴. У третьому пункті говорилося: «Мефодій, єпископ Мстиславскій и Оршанскій, со всем Кіевским духовенством писал к нему (Брюховецькому. — Т. Ч.), чтоб из них обран был митрополит на Кіевскую митрополію. И он писал к єму: без воли государской учинить того не может, да и не время тому быть»²⁵. Натомість цар схвалював таку поведінку свого реґіментаря. Четверта «стаття» містила пункт-прохання щодо ініціативи київського духовенства та полковника В. Дворецького відкрити в Києві «латинські» школи. Відповідь з Москви на диво була досить демократичною: «буде им против их вольностей будет не в оскорбление, и тех бы школ не заводит; а буде им против их вольностей то будет в оскорбление, и Великий Государь их пожаловал, велел им в Кіеве школы заводит и людей в них учить Кіевских жителей; а из непріятельских городов (Правобережної України. — Т. Ч.) в те школы никого не пускать и не учить, чтоб от них смуты и всякого дурна не было»²⁶. У п'ятому пункті говорилося про «об'яву» гетьмана І. Брюховецького оженити сина єпископа Мефодія на «Дубягівні, в якої два рідних сина служило у короля». За це гетьмана хвалили й застерігали оберігати нареченого від «усякого дурна». Повідомлення про укладення мирної угоди між Кримським ханством і Ногайською ордою, напад калмиків на татарські землі та польсько-татарський наступ на прикордонні міста Миргородського полку містилися в шостій, сьомій і восьмій «статтях», за що у царській резолюції було наказано похвалити гетьмана. У дев'ятому пункті гетьман повідомляв про відомості, що надійшли до нього і які свідчили про можливість відходу Запорозької Січі від царської зверхності та їхній перехід на сторону турків та П. Дорошенка. На що І. Брюховецький послав до запорожців своїх представників вмовляти їх не робити цього. З огляду на це царська резолюція знову була похвальною.

Десята «стаття» містила питання щодо дозволу посилати «хлібні запаси» на Запорожжя. У відповідь було сказано: «хлебные запасы в Запороги по весне посылать, также и в города в Кіев и в иные государевым ратным людем на корм, по Батуринским статьям, покаместа опишки города не опишут и по описке воеводы примут»²⁷. Царський дозвіл був даний українському гетьману і щодо одинадцятого пункту, в якому Брюховецький прохав Олексія Михайловича звернутися до калмиків, щоб вони весною прийшли на допомогу в Україну. «Своевольных собраные, которые начала своего не смотря и не повинующеса, поки-

нув доми свої, в різних городах и деревнях купами и досады людем чинят; также и Ивана Донца прибралось было из Белгородских полков с человек пехоты в поведе Гадяцкой; и он сослався писанием со боярином со князем Борисом Александровичем Репниным, розогнати их велел и ныне не осталось нигде»²⁸ — відзначалося в дванадцятому пункті. «Гетмана за то похвалить» — такою була чергова відповідь. Скарга на те, що у полку російського воєводи Ф. Протасьєва, який перебував в Україні, залишилося менше ніж 300 чоловік, а останні розійшлися, становила тринадцяту «статтю». Царська реакція була категоричною: «перемениль» цей полк разом з Протасьєвим. У наступній статті І. Брюховецький знову скаржився на російських воєвод, які забирали «військові армати» в тих містах, куди були призначені. Натомість гетьман відзначав, що артилерійські арсенали належали полковникам, а воєводи мали «прийняти наряд» на місто. Царська резолюція підтверджувала бажання гетьмана. Відносно проблеми перебування та утримання в Україні поблизу Глухова 500 молдаван у складі хоругви райці Митрашка говорилося у п'ятнадцятій «статті». «Говорить гетману, чтоб он его с полком взял к себе и послал бы его в Заднепрские города, где пристойно, чтоб от них неприятелем был; а куда его с полком пошлет, о том бы писал к нему великому государю и в Киев к боярину и к воєводе»²⁹ — давали розпорядження з Москви. Щоб московський цар дав наказ переяславському воєводі надіслати 500 ратників до Канева, який «нині малолюдний» — відзначалося в сімнадцятому пункті. Олексій Михайлович погоджувався це зробити, але через деякий час. У вісімнадцятій «статті» повідомлялося, що згідно зі свідченнями захопленого на Правобережжі «язика», там 20 лютого відбулася козацька рада. На ній П. Дорошенко разом зі старшиною вирішив усіх поляків вислати з Правобережної України до Польщі, а самим «приклонитися» до кримського хана, з яким весною наступати на Лівобережжя. І знову Брюховецький отримував подяку за вчасне повідомлення. Остання «стаття» також свідчила про події, що відбувалися на іншому «березі Дніпра»: київський воєвода вивів із Димера козаків, які оборонялися полякам, які за допомогою своїх підрозділів у Білій Церкві понищили це містечко і багато жителів взяли в полон. У резолюції цар наказував розібратися у цьому питанні.

Таким чином, можемо стверджувати, що так звані «Московські статті — 2» висвітлювали той механізм взаємовідносин між гетьманом і царем, який встановлювався з огляду на положення попередніх Московських статей перетворювався з протектора на суверена козацької держави і відтепер мав право ухвалювати рішення щодо майже кожно-

го більш-менш важливого питання, яке стосувалося майже усіх сфер життя Українського гетьманату. Інша справа, що такі рішення він повинен був приймати на прохання гетьмана, або ж ставлячи його до відома. Це засвідчувало те, що політична автономія на Лівобережній Україні все ж таки зберігалася.

Уже через місяць у листі до Олексія Михайловича 15 квітня 1666 р. гетьман Брюховецький дякував за затвердження «Московських статей — 2» та присилку до українських міст «ратних людей». Одночасно він відзначав, що московських солдат прийшла дуже мала кількість і її не вистачить для відбиття ворожих нападів на прикордонну територію України. Знову наголошувалося на проханні щодо царського указу (п. 11 «Московських статей — 2») для приходу Калмицької орди на допомогу козацьким військам та повторно вимагалася заборонити воєводи Протасьєву (п. 13) чинити «насилъства» в Україні. Також Брюховецький скаржився цареві на присланого ним для різних судових розслідувань стольника П. Ізмайлова. Але той, згідно зі словами гетьмана, «ніякої ні малої справи не учинив кінця»³⁰.

Разом з тим, частина козацької старшини не сприймала багатьох ініціатив свого гетьмана. Так, єпископ Мефодій у своїй травневій розмові з воєводою П. Шереметевим повідомляв, що велике невдоволення діями Брюховецького, який «учал делать своенравством», висловлюють на Запорозжі та у Полтавському полку. Зокрема, він призначив полковників у Полтаві, Переяславі та Миргороді без проведення козацької ради, а миргородського полковника Гамалію, лисянського полковника Височана, військового суддю Незамайя «не сыскав за ними вины» відіслав до Москви. Окрім того, до російської столиці без козацького суду відсилалися й інші козаки й старшини, а «...в Малоросійских де краях люди таковы, что им легче смерть принять, нежели их к Москве отсылать»³¹. Окрім того, єпископ Мефодій разом з іншими священниками був невдоволений тим, що у Московських статтях був пункт щодо призначення на Київську митрополію росіянина і тим самим українське духовенство начебто визнавалося невірним московському царю.

Опозиція, яка сформувалася до гетьманського уряду І. Брюховецького в рядах православного духовенства була представлена не лише єпископом Мефодієм, але й впливовим архімандритом Києво-Печерського монастиря Інокентієм Гізелем. Той теж повідомляв до Москви, що козацтво не сприймає владу Брюховецького заявляючи, що «у нас де в предках бояр не бывало, а он де заводит новой образец и вольности наши от нас все отходят, да и приход де к нему стал тяжек»³².

У цей час лівобережний гетьман виправдовувався перед російським воеводою П. Шереметевим у тому, що повільно впроваджує податкову систему згідно з Московськими статтями. Це аргументувалося тим, що «великі побори» можуть викликати невдоволення серед українського населення, а тому треба «імати з них по невелику»³³.

19 червня 1666 р. гетьман у черговий раз листовно звертається до Олексія Михайловича. Цей лист, очевидно, був викликаний звісткою про початок засідань російсько-польської комісії, яка мала б виробити умови майбутнього мирного договору між Московською державою та Річчю Посполитою. Що стало «мило жаданою новиною» для Брюховецького, який з огляду на це відкликав свої війська від Гомеля та з інших прикордонних міст. Він також повідомляв про те, що надіслав до Москви курінного отамана Л. Селецького. Він мав дізнатися від царя як у зв'язку з постановами російсько-польської комісії лівобережний гетьман «...мав отчину вашої пресвітлої царської величності від всіляких неприятелів оберігати...»³⁴. У листі зазначалося, що гетьман згідно з царськими настановами розіслав у всі міста універсали в яких українським купцям Лівобережжя дозволялося торгувати і на Правобережній Україні. Окрім того, І. Брюховецький писав про прийом російських урядовців, які мали проводити перепис в Лівобережній Україні — їм у допомогу надавалося по два чоловіки, призначені гетьманом. Одночасно Брюховецький скаржився на одного з московських переписищиків, стольника К. Хлопова, який його «обезчестив» не прибувши на аудієнцію й приславши замість себе помічника С. Скриплеєва, що передав гетьману царську грамоту з обірваною печаткою.

22 червня московський цар Олексій Михайлович послав до Лівобережної України свого представника «жильця» Я. Болотнікова, а 7 липня — стряпчого І. Свіязєва. Болотніков передав гетьману Брюховецькому дві царські грамоти. У першій із них зазначалося, щоб він не посилав своїх військ проти поляків і литовців (йшлося про проблему Гомеля). Друга грамота містила подяку лівобережному гетьману за сприяння під час перепису московським урядовцем К. Хлоповим жителів Глухова. А стряпчий І. Свіязєв мав провести переговори з гетьманським урядом щодо недотримання Брюховецьким царських указів та своїх донесень в Москву відносно відводу козацьких військ з Білорусі. 5 липня російські дипломати, що брали участь в андрусівській комісії, спираючись на свідчення польських комісарів, повідомляли: «Черкаські полки опять задоры и зацепки почали чинить и подступают под Кричев около Слуцка, Глуска, Турова и Пинска... против великих

и полномочных послов с Польскими и Литовскими комиссары договор чинят противно...»³⁵. Саме тому цар через свого стряпчого наказував українському регіментарю розібратися у цій ситуації і «смертною карою» покарати винуватців. Після цього І. Брюховецькому наказувалося прибути до Андрусова для доповіді щодо білоруського конфлікту, а також скласти для царя спеціальний «статейний список».

Можливо, що дії українського гетьмана у тій ситуації були свідомо направлені на зрив російсько-польських переговорів, а може й справді він не міг керувати Чернігівським, Ніжинським і Стародубським полками, які були під Гомелем (перед тим він говорив, що відправив їх до Білорусії, побоюючись за їхні можливі антигетьманські та антимосковські виступи), але під час розмови зі Свіязевим гетьман виправдувався й говорив, що свої війська з білоруських земель він відкликав, а натомість на Лівобережжя у цей же час здійснювали напад правобережні козаки Дорошенка разом із поляками і татарами. У зв'язку з активізацією П. Дорошенка та антиросійським повстанням у Переяславському полку Брюховецький звертався через російського посла до Олексія Михайловича про присилку йому на допомогу «ратних людей».

17 липня 1666 р. гетьман знову скаржився до Москви на дії «зрадника» Дорошенка, який переманював до себе лівобережних полковників. А в тому його начебто підтримували поляки. Знову висловлювалося прохання щодо надання військової допомоги у вигляді надіслання московських гарнізонів до Переяслава, Кременчука, Канева, Миргорода, Лубен — тих міст, які вже перейшли, або ж збиралися перейти під владу П. Дорошенка. 22 липня у черговому листі до царя Брюховецький уже відвертіше висловлювався про підступність Польщі, яка, на його думку, може укласти мир із Кримським ханатом проти Московської держави. У цьому теж проглядався певний спротив лівобережного гетьмана майбутньому російсько-польському перемир'ю.

На початку серпня, з огляду на розвиток повстання у Переяславському полку, Олексій Михайлович відправляє до України І. Леонтєва, який мав передати царські грамоти П. Шереметьєву, а також усім московським воєводам в українських містах. Їх зобов'язували: повідомляти про «всякі козацькі справи» гетьману (отже, до того вони цього не робили) та надсилати до нього бунтівників. Російський урядовець від царського імені мав такі завдання: подякувати Брюховецькому за дії щодо придушення повстання; сказати йому, що надалі козакам забороняється жити в Переяславі й переселити їх за місто — у слободи; щоб лівобережний гетьман написав листа до кошового отамана За-

порозької Січі, аби він не піддався до повсталих, а воювали проти царських ворогів. Також Леонт'єв мав пояснити гетьману невиконання його прохань щодо присилки російських гарнізонів та повідомити, що замість воеводи Ф. Протас'єва до України надсилається Д. Ліхачов з путивльськими «ратними людьми». Окрім того, росіянин мав дізнатися, чи не ввелися гетьманом нові податки, адже, як повідомляли царю, щодо цього скаржилися польському королю запорожці. Гетьман у розмові з І. Леонт'євим відзначав, що поки що неможливо виселити козаків з Переяслава, адже це може викликати повстання в інших полках. «...А се де еще с Малоросійских городов на великого государя податей никаких по се время не сбирано и вновь никаких податей не наложено»³⁶ — так відповідав Брюховецький на питання щодо введення нових податків.

У свою чергу лівобережний гетьман знову скаржився до Москви на поведінку російських воевод і пояснював, що саме з-за цього в українських містах починаються антиросійські повстання. «...Воевода Федор Протас'єв и иные начальные люди как сами чинили, так и ратных людей, под начальством их будучих, допускали неправды, обиды, утеснения и насильства и неизносные беды людем, в ключе Гадяцком в городах будучим, чинити...»³⁷ — писав Брюховецький у листі від 30 вересня до царя Олексія Михайловича. Про це йшлося і в наступному зверненні гетьмана до Москви, де, зокрема, говорилося, що воевода Г. Вердеревський «зятя его Михеенка (Брюховецького — Т. Ч.) ...бить велел, в тюрьму сажал безвинно..., тот Ивашка (представник російського воеводи Фірсов — Т. Ч.) ...несказанные обиды перяславским жителям чинит...»³⁸. Але, незважаючи на це, І. Брюховецький у тому ж листі вже вкотре просив російського монарха терміново посилити гарнізони у багатьох містах Лівобережної України.

Наприкінці січня 1667 р. до Москви прибувають українські послы Я. Лизогуб та К. Мігалецький. Згідно з дипломатичною інструкцією, отриманою ними від гетьмана, було укладено чергові українсько-російські статті: 1) українці повідомляли царя про те, що, незважаючи на його укази, до України так і не надійшла військова допомога, а тому вони знову просили вирішити цю проблему. Царська резолюція: «...ратные люди по указаным статтям в Малоросійские города присланы вскоре будут»; 2) віддати в Малоросійський приказ лист від запорозьких козаків до гетьмана. Резолюція: «...посланы были в Запороги одни сукна: 50 половинок...»; 3) передати двох «язиків», які були взяті у сутичці з «ляхами чигиринськими» під Чигирином, а також розповісти про ситуацію на Правобережній Україні. Резолюція: «За службу похвалить его

(Брюховецького — *Т. Ч.*) і за язики. И о том написать, что с великим государем у короля Польского учинился мир и войны на обе стороны не будет; и он бы гетман на тое сторону Днепра войск и подъездов не посылал...»; 4) «О клятвопреступному изменнику Дорошенку объявить, что ныне он королю Польскому изменивши, на верность хану Крымскому и всем ордам со всеми своими тамобочными изменниками присягу совершивши, хотя себе, что Волоский воевода, воеводство себе удельное укрепить, подлинно бити ляхов на Украине...». У царській резолюції на цю статтю було сказано, щоб Брюховецький не посилав на Правобережну Україну своїх військ і постійно повідомляв про те, що там відбувається; 5) з огляду на те, що гетьманському урядові стало відомо, що кримський хан пропонує цареві укласти мирний договір, повідомити Олексія Михайловича, що це «його нового хана явная обмана бусурманская». З цього приводу мав бути виданий царський указ; 6) повідомити царя про наказ турецького султана молдавському і волоському господарям «йти війною на Україну». Також мав бути виданий указ щодо цього; 7) об'явити, що всі українські жителі дуже бояться наступу турецьких військ, а тому просити царя прислати допоміжні війська. Резолюція: написати про це в «доповіді»; 8) розповісти про те, що в Києві, Каневі, Переяславі «малолюдно», а також, що у прикордонних містах «ратних государевих» людей немає та повідомити, що всі «ратні люди» воеводи Протасєєва розбіглися. Відносно цього мав вийти царський указ; 9) сказати про випуск грошей Дорошенком, який він налагодив у м. Тарговиці. У резолюції була похвала гетьману та наказ писати до Москви про всі новини; 10) повідомити про наступ поляків на Чернігівський і Стародубський полки і про те, що ніжинський протопоп Симеон обманув царя, повідомивши про облогу татарами Чигирина. Про це царю було відомо, говорилося в резолюції; 11) запропонувати цареві спільний військовий похід з метою відвоювання Чигирина. Резолюція: «отнюдь не ходитъ и не посылать»; 12) повідомити, що Дорошенко вигнав з багатьох правобережних міст польських комендантів, а його брат Андрій звільнився з полону; інформувати про атакування двох польських корогв з Білої Церкви населених пунктів Переяславського полку. Резолюція: «ведомо..., похвалить»; 13) поінформувати, що царські урядовці не мають книг для переписування і звертаються по них до гетьмана; лише один К. Хлопов вірно зробив перепис. Резолюція: похвалити К. Хлопова, послати до переписчиків указ та видати їм потрібні книги; 14) просити про видання царського указу щодо ніжинського полковника М. Гвинтовки, який був арештований гетьманом. Тут резолюції, по суті, не було; 15) по-

відомити про будівництво гетьманом під Конотопом церкви Сорока Мучеників на честь загиблих росіян та просити царя про фінансування відлиття дзвонів та надання двох гармат «з казни». Резолюція царя: «За строение похвалить; а о споможеньє указ впредь будет. А о пушках отписать: где они лежат и какие?»; 16) обговорити питання щодо різних «безчинств» українського духовенства, а також «бити чолом» відносно присилки Московським патріархом митрополита на Київську митрополію. Резолюція: «Написать в докладе»; 17) просити про надання Магдебургського права для Стародуба та Погара. У резолюції говорилося про видання необхідного указу; 18) повідомити про переїзд до Києва з Правобережної України дружини Б. Хмельницького та доньки Г. Гуляницького, які оселилися в Києво-Печерському монастирі. Резолюція: «В доклад»; 19) запропонувати московському цареві щоб наказав воєводам в українських містах не дозволяти «мужикам» виробляти і продавати вино, що могли робити лише козаки. Царська резолюція: «Виписать из договорных статей (Московских 1665 р. — Т. Ч.) против того и написать»; 20) повідомити про взяття у листопаді 1667 р. полками Брюховецького правобережного містечка Мошни. Надалі цар зобороняв посилати війська на Правобережжя; 21) пояснити цареві що подільський полковник К. Мігалецький не хотів їхати до Москви добровільно і перед тим хотів учинити в Україні «самовільство»; передати арештованих гетьманом прибічників подільського полковника — полкового обозного Гудиму і зятя Т. Носача та спитати що робити з іншими «свавільниками». У резолюції Олексія Михайловича висловлювалася подяка Брюховецькому та говорилося про видачу царського указу щодо К. Мігалецького; 22) прохати про надання повторної царської грамоти на дворянство і маєтності канівському полковнику Я. Лизогубу (попередня згоріла під час Переяславського повстання) та військовому канцеляристу К. Мокрієвичу на маєтності у Чернігівському повіті. Резолюція: «Полковнику дать грамоту с прежнего отпуску, взял у него сказку, за рукою; а о канцеляристе допросить: какая ему грамота?»; 23) наприкінці наказувалося «бити чолом» цареві щодо видачі указів по кожній зі статей³⁹. 15 лютого, відпускаючи українських послів з Москви, Олексій Михайлович дав їм листа до гетьмана та «всього Війська Запорозького» у якій говорилося щодо вирішення більшості обговорених питань. Разом з тим, окремі статті потребували додаткового обговорення з українським урядом, для чого до Гадяча вислався стольник І. Телепнев.

Аналізуючи статті 1667 р. між лівобережною частиною Українського гетьманату та Московським царством, можемо відзначи-

ти, що вони, спираючись на Московські статті 1665 р., регулювали не лише українсько-російські стосунки, але й вирішували багато внутрішньо- та зовнішньополітичних, економічних, соціальних, церковних проблем функціонування автономної Козацької держави.

Стольник І. Телепнев після прибуття у середині лютого до Гадяча оголосив укладені перед тим у Москві статті. Під час його переговорів із І. Брюховецьким останній говорив, що він задоволений царськими резолюціями. Разом з тим він оголосив ще ряд окремих прохань до царя, які не увійшли до затверджених статей. Зокрема, він хотів би отримати дозвіл царя на перенесення гетьманської резиденції з Гадяча до якогось іншого міста. Це аргументувалося великим «опустінням» тогочасної української столиці. Знову передавалося прохання щодо якнайшвидшої присилки московських ратників. У листі, який перед тим, 2 лютого 1667 р., направив до царя лівобережний гетьман, він також просив російського монарха не приймати у Москві послів від Запорозької Січі без його відома.

У червні того ж року Брюховецький відіслав до Москви осавула Ф. Донця, який мав звітувати про проведене ним за царським і гетьманським наказом розслідування щодо вбивства запорожцями російського посла до Криму Є. Лодиженського разом із супроводжуючими його татарами. Він також передав Олексію Михайловичу лист від гетьмана, в якому нагадувалося про неодноразове прохання щодо військової допомоги та зазначалося, що з цього приводу так і не було царського указу. У цьому листі, який датувався 5 червнем, уперше зустрічаємо відкрито (хоча й певним чином завуальовано) висловлене Брюховецьким занепокоєння щодо результатів російсько-польської комісії в Андрусові. Гетьман начебто виправдовувався перед царем щодо якогось Миколи Сподоби, який «...недостаточные из уст своих плодил речи перед посланым моим канцеляристом войсковым, перед Лаврентием Касперявым, на Москве, будто вы, великий государь, ваше царское пресветлое величество, через великих и полномочных своих послов при учинении любезно всем нам пожеланого с королевским величеством покою, и на том приговорили и тайными статьяи закрепили, чтоб с обеих рук Украину разорить...»⁴⁰. У відповідь на це у листі до Брюховецького від 26 червня Олексій Михайлович пояснював, що російсько-польське перемир'я було укладено для «избавы народов христьянских» та, вже зі свого боку, висловлював занепокоєння подіями в Україні: «Да такіе же преступники в Малоросійских городах злые советы составливают о сборах по переписке денежных и хлебных доходов, и в тягость себе ставят, что на их же оборону наши великого го-

сударя ратные люди в городах живут, чем бы им быть сытым, спокойн-но...»⁴¹. А те переписчики были посланы не на раздраженіе в Украине народом». Також цар обіцяв надіслати необхідну військову допомогу.

22 липня 1667 р. гетьман І. Брюховецький надіслав чергове «чоло-биття» до Москви, яке традиційно було оформлене у вигляді статей, на які мав дати свою резолюцію російський монарх. У шести статтях були такі пункти: прохання зняти «побори» з полтавських козаків, яких занесли у переписні книги, але вони проживають на Запорозжі; щоб українських посланців не затримували у Москві й вчасно вида-вали укази відносно присланих статей; щоб московський цар пожалів запорожців, які були безпідставно затримані за звинуваченням у вбивстві московського посла Ладиженського; запитання щодо арештова-ного переяславського козака, якого вимагає відпустити Дорошенко, а також відносно козацької вдови Суховія (батька запорозького писа-ря Петра), яку помилково записали до переписних книг «мужичкою»; щоб цар видав указ аби київський російський воєвода П. Шереме-тев радився у всіх важливих справах із гетьманом. Резолюція відно-сно цих статей була такою: «Против сих статей о казаках и о казацкой жене Суховееве указ послать, податей с них против реестру, каков при-слан он из Полтавы, имать не велено, и беглого человека Переяслав-ского полку казака, Дорошенкову писарю, до указа великого государя не давать»⁴².

Накопичення невдоволення представників усіх станів українсько-го населення владою І. Брюховецького протягом 1663–1667 рр. на по-чатку 1668 р. набуло загрозливих форм і вилилося у невдоволення цар-ською протекцією та конфлікти з московськими воєводами. Про це, спираючись на донесення своїх урядовців в Україні, писав блутого Олексій Михайлович до лівобережного гетьмана та звинувачував його у невтриманні порядку: «...О сборе хлебных и денежных доходов на роз-дачу нашим служилым людям казаки не дают собирать... и ты (Брю-ховецький — *Т. Ч.*) ...от своевольства казаков не сдерживаешь...»⁴³. Окрім того, російський монарх, очевидно отримавши певну інфор-мацію щодо незадоволення Брюховецького умовами Андрусівського перемир'я (а воно, на нашу думку, виникло у лівобережного гетьмана під тиском політичних обставин: наступу Дорошенка на Лівобереж-зя та антиросійськими настроями українських жителів) й говорячи про Дорошенка, попереджав лівобережного регіментаря з допомогою православної риторики: «А как мы великий государь нынешнюю ка-зацкую шатость слышим, что возненавидев согласной христианской мир, взволновались на Восточную церковь. Иудейскими сонмищи, яко

на Христа, и такіе страшные несогласія, которые праведному суду Божию подлежат, нам же свойственнейшими всенадежное упованіе возложа на всесильную Божию помощь, заступленіем надежды християнскіе Богородицы и Киевопечерских чудотворцев всечасные молитвы, и которые истинные християне сыны Восточные матери церкви в верном постоянстве обрашутца, и за тех учнем, яко наше царское величество, так и брат наш, его королевское величество, и обоими нашими государстваы стоятъ и оборонять всеми силами, сколько милосердный Господь Бог помощи подаст»⁴⁴. Щоб не було ніяких чуток і невдоволенъ, московський цар посилав до гетьмана через І. Желябужського текст Андрусівського договору. Його, як відомо, було укладено 30 січня 1667 р., а до свого українського підданого Олексій Михайлович послав ці положення аж через рік — 6 лютого 1668 р. Саме це, на нашу думку, й стало основною причиною поступового відходження І. Брюховецького від російської протекції. У лютневому листі цар також виправдовувався, що ніколи не віддасть ворогові Київ (чомусь це були «турецькі бусурмани», а не поляки, до яких, згідно з андрусівськими домовленостями у 1669 р. мало відійти головне українське місто), а також говорив про відсилку в Україну військ та дозвіл Запорозькій Січі «случно» розпоряджатися «малоросійськими» податками. Однак цей царський лист було відправлено до Брюховецького з великим запізненням — лівобережний гетьман на початку лютого вже відмовився від російської протекції.

10 лютого 1668 р. І. Брюховецький у листі до жителів Новгород-Сіверська підписався як «гетман с вірним Військом Запорозьким», але вже без згадування про належність «царській величності». Тут він виклав причини своєї відмови від зверхності монарха Московської держави: «*Коли посла Московські с Польськими комісарами мир, між собою домовившись, учинили і присягою підтвердили, що з обох сторін, тобто з Московської і Польської, Україну Вітчизну нашу милую розоряти, пустошити, і ні у що всіх великих і малих на ній жителів вигубивши обернути...*»⁴⁵. З огляду на вищевикладене, лівобережний гетьман вирішив відновити єдність України та запропонувати російським військам залишити її: «...від якої на нас задуманої погібелі ми з Військом Запорозьким відійшовши, захотіли зі своєю братією давню любов, від якої ми за неприятельською війною відлучені були (тобто російсько-польською війною. — *Т. Ч.*), і в братолюбний союз знову прийти (об'єднатися з Правобережною Україною. — *Т. Ч.*), ніж би з Москвою внутрішніми, справді злістю повними ворогами нашими перебувати, яких однак не захотіли єсьми з городів Українських шаблею вигнати,

але без кровопролиття задумали єсьми до Московського рубежа в цілості провадити...»⁴⁶. Так кардинально, порівнюючи хоча б із 1667 р., змінилися погляди Брюховецького. Але, як видається, з його боку це було всього-на-всього черговим політичним ходом задля збереження загальноукраїнської гетьманської булави перед загрозою її переходу до П. Дорошенка. У даному випадку І. Брюховецький переймав радикальні положення політичної програми правобережного гетьмана, які той намагався впроваджувати ще з 1666 р.

У другому листі до жителів Новгород-Сіверської сотні, який був датований 15 березнем 1668 р., І. Брюховецький збагатив арсенал власної аргументації щодо відмови від «високої руки» московського царя. Він писав, що «за особливим Божим захистом, ми взнали і побачили, що *Москалі з нами хитро поведуться, а з Ляхами помирившись, з двох рук, се є Московське і Лядське, нас Військо Запорозьке і весь народ християнський Український вигубляти і Україну Вітчизну нашу до основи розорювати постановили...*»⁴⁷. Гетьман повідомляв новгород-сіверців про з'єднання з правобережним козацтвом та намагання населення Слобідської України звільнитися від московської влади й закликав до об'єднання всіх українців: «у багатьох містах і селах деякі проживаючі люди таким нашим старанням про цілість України вітчизни не бажаючи... чи зручна та справа неприятеля у вітчизні маючи і його єдинодушно не виганяючи, між собою один другого воювати і свою єдиноутробну братію, як неприятелів, виганяти...»⁴⁸.

Листи подібного змісту також були направлені на Слобідську Україну, зокрема до населення Сумської, Колонтаївської та Суровської сотень. «...На комісії, як на Москві з послами Лядськими колишніми, поприсягалися вічним покоем, оголосивши і обманувши християн, щоб Україну Вітчизну милу і усіх християн, у слобідських містах проживаючих, однаковим звичаєм, під меч віддати...»⁴⁹ — говорилося у гетьманському зверненні до жителів Колонтаївської сотні, яке було відправлене 11 лютого.

Отже, проаналізувавши тексти вищеназваних листів гетьмана І. Брюховецького, можемо відзначити, що основним мотивом, що штовхав його до розриву з Москвою, було укладення російським царем не вигідного для України договору з Річчю Посполитою. До цієї аргументації додавалася ще й інша, а саме — «свавільна» поведінка в українських містах російських воевод

Також у лютому 1668 р. Брюховецький направив листи до усіх царських воевод, які перебували у багатьох містах Лівобережжя. Московським урядовцям пропонувалося вивести свої гарнізони за кордони

України, залишивши гармати і рушниці. «...Поневаж великі людям кривди і незабутні образи вчинили»⁵⁰ — писав у цей час Брюховецький до московського воєводи А. Толстого і наказував звільнити Чернігів. У відповідь на такі дії свого колишнього підданого, «холопа Івашки», цар Олексій Михайлович наказував своїм воєводам збирати й негайно відправляти до Москви інформацію щодо причин поширення антиросійських настроїв серед українців, а також не підкорятися гетьманським універсалам і протидіяти різними засобами намірам Брюховецького. Знаючи про фактичне об'єднання правобережного і лівобережного козацтва, московський монарх вирішив зберегти під своєю протекцією хоча б запорожців. Для цього він посилав до кошового отамана І. Білковського та всього товариства спеціальну грамоту, в якій всіляко хвалить низовиків за вірну службу та відмовляє їх від союзу з Брюховецьким. «И нам Великому Государю ведомо учинилося, что гетман Брюховецкой богоотступную свою нехристианскую мысль всчап, без всякіе причины, невинное над московскими служилыми людьми, которые в Гадяче его же богоотступника оберегали, кроворазлітие учинил и смертоносной свой яд всем явно излил, которым смрадом невинное заповетривает в Малоросійских городех христианство и горши бусурманского гонит, Восточную нашу христианскую церковь хотя в запустеніе предати, а в злых своих отступных делах хочет бусурманов себе на оборону взяти...»⁵¹ — у грамоті від 8 березня страхав запорожців володар Московського царства, який перед тим, згідно з положеннями Андрусівського перемир'я домовився з польським королем про спільну протекцію над Запорозжям. Січовикам посилалося велике «жалування» й наказувалося протидіяти усім «свавільникам» та «бусурманам».

Протягом першої половини 1668 р. було вигнано російські військові гарнізони з багатьох українських. При цьому неоднаразово відбувалися бойові дії. Так під час витіснення з Чернігова ратників воєводи Толстого місцеві козаки на чолі з полковником І. Самойловичем «...в малом городке... осадили накрепко, и покопали кругом шанцы, и из пушек и из мелкого ружья стреляют безпрестанно»⁵². Гадяцькі козаки на чолі з самим Брюховецьким убили 70 московських стрільців з гарнізону Гадяча і лише 30 росіянам вдалося втекти. Під час цих подій були арештовані Сосницький і Батурицький воєводи, а російських урядовців у Глухові та Новгород-Сіверському було вбито.

Для кращої протидії Московській державі гетьман І. Брюховецький звертається до Війська Донського. У листі від 26 квітня він розлого викладає усі ті причини, які штовхнули його до відмови від зверхнос-

ті російського царя: «...Таковий обман людцкой и злоба развращенная правоверных бояр едва мене и всего верного и славного Войска Запорожского, густо увязанные сети разпростерши, не уловили... Аще, праведно Москва сотворила, что с древними главными врагами православному християнству, Ляхами, побратався, уставиши сице: чтоб православных християн, на Украине живущих, всякого возраста и малых отрочать мечем выгубить и искоренить, в слободах обретающихся людей таковых же православных захватив, аки скот в Сибирь загнать, славное Запорожье и Дон разорити... *Яко и сего времени те Московские царьки на нас бедных невинных, которые ему были добровольно без насилья поддалися, не для чего иного, токмо ведаючи его, православного царя, но бояр безбожная лукавая мучительная злоба усоветовала присвоити себе в вечную кабалу и неволю...*»⁵³. У цій частині листа говорилося про згадані раніше причини антиросійського виступу, які полягали у поганому поводженні московських воєвод та розподільчому характері Андрусівського договору. Читаючи далі звернення Брюховецького до донських козаків, зустрічаємо й аргументацію проти Москви трохи іншого, релігійного характеру: «...А нашу братію православных християн никакими мерами, хотя единой матери наше Божіе церкви дети, свободити никогда не хотят, так яко и поганцов Жидов и иных иноверцов, но еще в большую кабалу и беду ведут... Ныне же не токмо штоб не присовокупитись, но и сами (росіяни. — Т. Ч.) приняли унею и ересь латинскую, егда и ксендзом в церквах служити произволили, и самая Москва уже не руским, но латинским письмом писати начала. Города також, которые казаки храбростію своею, не щадя здравія своего, саблею взяв, Москве под державу поддали были, те все Москва Ляхом в руки отдала, в которых городех, где ляхи учинили великіе смятенія церкви Божіей и православію святому, а православным людем утесненіе и гоненіе содеваетца; понеже православным церквам насиліе, егда повелевают церкви обращати на унеяцкіе костелы...»⁵⁴. Брюховецький застерігав донських козаків не вірити московському цареві, який не дотримав своїх зобов'язань перед Україною, а отже не буде їх виконувати й щодо Війська Донського.

Отже велика прихильність Івана Брюховецького до російської влади, яку він демонстрував разом із Якимом Сомком протягом 1661—1662 рр. на посаді кошового отамана та у 1663—1667 рр. у статусі володаря української булави різко змінилася такою ж великою ненавистю до «московських цариків». Цікаво, що так само негативно на Андрусівське перемир'я та політику Москви щодо Українського гетьманату реагував і доволітній противник Брюховецького, і палкий провідник

Турецький султан Мегмед IV

усього російського єпископ Мефодій. Зокрема, він попереджав свого, тепер уже колишнього суперника, що Росія і Польща «...про нас торгуються» й радив гетьману остерігатися московських військ та зміцнювати стосунки із запорожцями⁵⁵.

Розчарування у зверхності царя, який не виконував взятих на себе зобов'язань, спонукало Брюховецького до налагодження відносин із правобережним гетьманом П. Дорошенком та пошуку собі кращого сюзерена. Його він хотів бачити в особі турецького султана. На початку квітня 1668 р. посли від Лівобережної України прибули до Стамбула й заявили, що вони хочуть «бути під султановою рукою у вічному підданстві» і служити-

муть володарю Османської імперії разом із козаками Дорошенка за наступних умов: по-перше, постійного перебування на території Гетьманату турецьких військ для захисту від російських воевод і, по-друге, султан не повинен брати з України данину⁵⁶. Монарх Османської імперії Мегмед IV виконав прохання українських послів і видав грамоту, в якій говорилося, що султан бере І. Брюховецького під свій захист і посилає йому на допомогу війська кримського хана⁵⁷. Окрім того, на Лівобережну Україну відправили турецьке посольство, що мало укласти з Брюховецьким договір про підданство⁵⁸. Але на цьому політична кар'єра лівобережного гетьмана несподівано (а, можливо, й закономірно) обірвалася — на загальноукраїнській козацькій раді, що відбулася на початку червня 1668 р., його було вбито, а гетьманом «обох сторін» Дніпра обрано П. Дорошенка.

Отже, проросійська політика Івана Брюховецького завершилася крахом. Незважаючи на те, що останній погодився передати московському цареві суверенні права на володіння Лівобережною Україною, російський монарх та його воеводи зіштовхнулися з великим опором усіх станів українського суспільства, які не хотіли втрачати своїх революційних здобутків. Усвідомивши свою політичну помилку, гетьман, так само як і його попередники, намагається знайти для себе іншого

сюзерена, який би зміг забезпечити цілісність України та дотримання «прав і привілеїв» Війська Запорозького. Але бажання змінити російського царя на турецького султана не вберегло цього українського правителя не тільки від втрати булави, але й власного життя.

¹ Эйнгорн В. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — Москва, 1899; Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. — 1887. — № 2; Wójcik Z. Ukraina w latach 1660–1663. Przyczynnik do dziejów moznowładczej polityki (maszynopis pracy doktorskiej). — Warszawa, 1949; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради — 2 до Андрусівської угоди (1659–1667). — К., 2003; Горобець В. Еліта козацької України. — К., 2001

² Горобець В. Еліта козацької України. — С. 383–384.

³ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 94.

⁴ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. — С. 423.

⁵ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 101

⁶ Там само. — Т. VII. — С. 349–350.

⁷ Там само. — С. 349.

⁸ Горобець В. Еліта козацької України. — С. 387.

⁹ Він же. Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. Зб. нак. праць. — К., 2003. — С. 242.

¹⁰ Яковлів А. Українсько-московські договори. — С. 82–83.

¹¹ Эйнгорн В. Сношение малороссийского духовенства. — С. 275.

¹² Там само. — С. 281–284.

¹³ Там само. — С. 309.

¹⁴ Горобець В. Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року. — С. 245–248.

¹⁵ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 19.

¹⁶ Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — Москва, 1858. — С. 142–144;

Горобець В. Еліта козацької України. — С. 419

¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 222.

¹⁸ Источники малороссийской истории. — Т. I. — С. 155–156.

¹⁹ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. — С. 470.

²⁰ Горобець В. Проблема легітимації еліти козацької України в зовнішньополітичній діяльності Гетьманату: стосунки з Росією та Річчю Посполитою (1654–1665 рр.). Автореферат... докт. істор. наук. — К., 2002. — С. 28.

²¹ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 16–18.

²² Там само. — С. 18.

²³ Там само. — С. 19.

²⁴ Там само. — С. 86.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. — С. 87.

- 28 Там само.
- 29 Там само.
- 30 Там само. — С. 109.
- 31 Там само. — С. 99.
- 32 Там само. — С. 101; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. — С. 485.
- 33 Там само. — С. 102.
- 34 Там само. — С. 111.
- 35 Там само. — С. 121.
- 36 Там само. — С. 145.
- 37 Там само. — С. 149.
- 38 Там само. — С. 153.
- 39 Там само. — С. 159–163.
- 40 Там само. — С. 203.
- 41 Там само. — С. 205–206.
- 42 Там само. — С. 207.
- 43 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 32
- 44 Там само. — С. 32–33.
- 45 Там само. — С. 39.
- 46 Там само.
- 47 Там само. — С. 40.
- 48 Там само. — С. 41.
- 49 Там само.
- 50 Там само. — С. 43.
- 51 Там само. — С. 49.
- 52 Там само. — С. 42.
- 53 Там само. — С. 60–61.
- 54 Там само. — С. 61.
- 55 Там само. — С. 63.
- 56 Флоря Б. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе. — С. 85.
- 57 Hammer J. Histoire de l'empire Ottoman. — Т. XI. — Paris, 1838. — P. 369, 462.
- 58 Костомаров Н. Собрание сочинений. — Кн. 6. — Т. XV: Руина. Гетманства Брюховецкого, Многогришного и Самойловича. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 114.

7. Відповідь урядів України на Андрусівське перемир'я 1667 р. між Москвою та Варшавою

Через сім років після смерті Богдана Хмельницького втілювати в життя започатковану ним політику полівасалитетної підлеглості Українського гетьманату задля здобуття більшої удільності для Козацької держави взявся один із найвидатніших представників тогочасної козацької еліти Петро Дорошенко. Усунувши шляхом змови з татарами свого попередника Степана Опару, Дорошенко за порадою кримського хана, відразу ж задекларував свою прихильність до протекції «природного» сюзерена українських гетьманів — короля Речі Посполитої. Вже з перших днів свого правління П. Дорошенко написав декілька листів до Яна II Казимира. У них він повідомляв про визнання його зверхності, а також прохав вислати універсали до кошового отамана Запорозької Січі й гетьмана Лівобережної України, щоб ті швидше повернулися до «королівської ласки». Крім того, Дорошенко просив надати йому можливість вибирати «українську індукту» на потреби козацького війська¹. Правобережний гетьман також нагадував про те, що саме завдяки його «старанням» під протекцію короля повернулося населення усього Подністров'я й Побужжя, а тому він хотів би одержати за це «уконтенування» на Військо Запорозьке. Також Дорошенко звертався до польського короля з проханням про увільнення від обов'язку утримувати коронні залоги в українських містах².

Невдовзі з Чигирина до Варшави відправилось українське посольство, яке мало завдання домовитися з монархом Речі Посполитої про те, щоб: 1) коронне військо в Україні жорстоко не поводитися з місцевим населенням; 2) польські жовніри не зупинялися на «квартирування» там само, де й українська піхота; 3) польський гарнізон було виведено з Чигирина; 4) гетьману надали привілей на вибір індукти й різних доходів з Чигиринського староства; 5) пришвидшили посилення королівських листів на Запорозжя; 6) дали згоду на звільнення з польської в'язниці митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, колишнього гетьмана Юрія Хмельницького, полковника Григорія Гуляницького, а також з московського полону братів Дорошенка — Андрія й Григорія³.

Зважаючи на те, що бажаної реакції з боку короля на ці прохання майже не було, П. Дорошенко на початку 1666 р. повторно від'їждив до столиці Польсько-Литовської держави своїх представників. Вони мали повторити попередні «пункти» від Українського гетьмана-

ту та передати Яну II Казимиру лист, у якому гетьман нагадував своєму патрону, що він «мусить щодня проливати піт на услугах короля», і якщо той не прислухається до його прохань, то він складе з себе гетьманський уряд⁴. У відповідь на це король відписав Дорошенку, що той став гетьманом без монаршої згоди й здійснює відносини з Кримським ханством без погодження з Варшавою. Виправдовуючись перед королем, український гетьман повідомляв, що одержав цей титул без дозволу польського монарха лише тому, що бачив «велику руїну цілої України», і задля того, щоб «Військо Запорозьке не залишилося без голови». А стосовно союзницьких відносин Гетьманату з ханством, Дорошенко зазначав, що це було лише на користь Речі Посполитої⁵.

Влітку 1666 р. П. Дорошенко отримав інформацію про фактичне вирішення питання щодо розподілу сфер впливу над Україною між польським королем і московським царем. 26 липня він звертається із скаргою до Варшави на те, що його не ставлять до відома про хід польсько-російських переговорів. Однак Ян II Казимир не лише проігнорував прохання гетьмана, але й 13 серпня видав наказ коронному війську вирушити на Правобережну Україну. Саме це й підштовхнуло Дорошенка до зустрічі з татарськими воєначальниками біля Цибульника та змусило його добиватися незалежнення Українського гетьманату від Речі Посполитої за допомогою Кримського ханства, з перспективою прийняття турецького протекторату. Одночасно П. Дорошенко намагався приховати такі свої заходи від польського монарха, про що переконливо свідчить його тогочасне листування з великим коронним маршалком Я. Собеським. У листі від 1 листопада 1666 р. український гетьман писав: «...як вірний підданий Його Королівської Милості... військ Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті коронних, що в Україні залишаються... не зганяв із становиськ... того без волі Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті вчинити не можу»⁶.

Московсько-польське Андрусівське перемир'я 1667 р. мало великий вплив на міжнародне та внутрішньополітичне становище Українського гетьманату. Однак, незважаючи на прийняття в селі Андрусові на Смоленщині рішень, згідно з якими територія України «на правому березі Дніпра» мала відійти під владу польського короля, правобережна частина Гетьманату на чолі з П. Дорошенком не підкорилася польсько-російським постановам і продовжила боротьбу за утвердження власної автономії й об'єднання всіх «козацько-руських» земель в єдину державу.

«Андрусівське перемир'я відбулося головним чином коштом України і викликало там велике незадоволення. Поділ країни був найгір-

шим рішенням для єдиного українського народу, особливо тієї його частини (Лівобережної України. — *Т. Ч.*), що, як і за Гадяча, була вороже налаштована до повороту під Польщу»⁷, — відзначав один із найвідоміших польських дослідників цього питання Збігнев Вуйцик. Погоджуючись із висловлюванням історика, хочемо глибше вивчити проблему шляхом дослідження питання реакції українського уряду П. Дорошенка на укладення цього міждержавного договору. Одночасно проаналізуємо політичні заходи інших тогочасних гетьманів різних частин України (І. Брюховецького, Д. Многогрішного, П. Суховієнка), які були розпочаті ними у відповідь на антиукраїнську спрямованість московсько-польського перемир'я 1667 р.

Отже, переговорний процес між дипломатами Московської держави та Речі Посполитої, який призвів до відомих подій 1667 р., був започаткований ще за три роки до цього: 11 червня 1664 р. у невеличкому містечку Дуровичі (Білорусь) зустрілися делегації обох «високих сторін». Починаючи з 1654 р., вони з невеликою перервою, викликаною Віленським перемир'ям 1656 р., перебували між собою в стані війни. Польську делегацію очолювали серадзький воєвода Х. Вержбовський та жмудський староста Є. Глебович, російську — князь Н. Одоєвський та боярин О. Ордин-Нащокін. Через місяць, 12 липня, під час восьмої зустрічі польських та російських дипломатів, останні заявили, що хочуть укласти «вічний мир» між царем і королем, але лише на умовах переходу під владу Москви Великого князівства Литовського, всієї території України та Запорозжя. З огляду на задекларовану неможливість виконання цих вимог польською стороною, переговори були відкладені й поновлені лише 1 січня 1666 р. під час з'їзду послів біля с. Звіровичі, що в Білорусі. Однак згодом, 10 травня, російсько-польська комісія перемістилася ближче до Смоленська в Андрусово. Делегацію Речі Посполитої очолював відомий польський урядовець та дипломат К. Завіша, який і запропонував росіянам в обмін на великі територіальні уступки укласти тимчасовий мир терміном на 12, 15, 18 або 20 років⁸. У свою чергу, московська делегація, якою вже одноосібно керував О. Ордин-Нащокін, відмовлялася від бажання володіти литовськими землями та Правобережною Україною, незважаючи на згоду Польщі поступитися Лівобережжям. 30 грудня 1666 р. поляки прийняли московські вимоги щодо поділу України й укладення миру на 10, 12 або 16 років. Рівно через місяць, 30 січня 1667 р., такий було підписано⁹.

Безперечно, що це перемир'я стало угодою про міжнародно-політичний поділ сфер впливу над Україною. Його третя стаття красномовно свідчила про те, що Лівобережна Україна мала перебувати

під протекцією московського царя Олексія Михайловича: «...А у стороні Його Королівської Величності, від Дніпра, що під Києвом, і через увесь той край (Лівобережжя. — Т. Ч.), до Путивльського кордону жодного города, ані міста, ані волості у власті через цьогочасні перемирні роки від цього часу і дня належати не буде»¹⁰. Четверта стаття договору повністю присвячувалася «українсько-козацькій» проблемі, а тому наводимо її текст повністю: «І те узгоджуємо, що жодна над Козаками Українськими з тієї сторони Дніпра від Переяслава перебуваючих (на Лівобережжі. — Т. Ч.), помста не має чинитися, що деякі в сторону Й. К. В. і Речі Посполитої вдалилися; а тих козаків з одного боку Дніпра Його Царська Величність від присяги на підданство виконаної звільняє, і в протекцію свою приймати, ані до міст і городів там перебуваючих вступати, протягом усього того часу примирного, не буде і накаже. А у відповідь Його Королівська Величність тих Козаків з другої сторони Дніпра ріки (Лівобережжя. — Т. Ч.), від Переяслава перебуваючих, в протекцію свою приймати, протягом тих примирних років, не буде і накаже»¹¹. Саме ці дві статті Андрусівського перемир'я переконливо засвідчували поділ України на право- і лівобережну (залежно від Дніпра) частини, зважаючи на протекцію короля чи царя. Дивно, що до цього часу мало хто з істориків звертав увагу на той факт, що московський цар Олексій Михайлович звільняв «козаків з другого боку Дніпра... від присяги на підданство виконаної». Очевидно, йшлося не про останню загальнокозацьку присягу 1659 р., а про акт присяги Війська Запорозького та станів України царю 1654 р. Отже, Московська держава в особі свого зверхника відмовлялася від більшої частини України й тим самим (використовуючи терміни окремих представників російської історіографії), «зраджувала» найбільш активну частину українців, які саме заради виходу з-під влади польського короля та Речі Посполитої визнали протекцію царя й Московської держави. Погоджуємося з думкою Валерія Смоля, що П. Дорошенко (як, до речі, і вся козацька старшина) добре розумів, що це перемир'я перекреслювало його плани об'єднання обох частин українських земель під однією булавою¹².

Дізнавшись про умови Андрусівського перемир'я, гетьман П. Дорошенко реагує блискавично: на початку лютого 1667 р. він відсилає своїх послів до Бахчисарая з пропозицією укладення українсько-кримського військово-політичного союзу. Козацькі дипломати М. Зеленський та Д. Лесницький також мали домагатися від кримського хана відновлення стосунків із московським царем та участі разом з українцями й росіянами у військових діях проти Польщі¹³. Саме таким чином До-

рошенко намагався не допустити до остаточного примирення Москви з Варшавою. За допомогою Кримського ханату гетьман намагався замирити Османську імперію з Московською державою і створити антипольський блок держав у складі України, Росії, Туреччини та Криму.

Дуже промовистими, з огляду на особисту оцінку П. Дорошенком домовленостей в Андрусові, були його слова в одному з листів до кримського хана: «...ми однак довіряти не можемо, щоб краєві нашому, домовившись Москва з Поляками, з якими вічний спільний мир учинили, зашкодити не хотів»¹⁴. Але, зважаючи на те, що хан без свого протектора, султана Мегмеда IV, не міг вирішити питань, поставлених перед ним українськими послами, Дорошенко відсилав своїх дипломатів до Туреччини.

6 і 9 липня 1667 р. посольство Українського гетьманату на чолі з М. Раткевичем-Портянкою було прийнято султаном. Згідно з твердженнями турецьких істориків, українці заявили про підданство падишаху та готовність виставити для потреб Османської імперії 50 000-е військо¹⁵. Польський посол Є. Радзівевський, що в той же час перебував у Адріанополі, відзначав, що посланці Дорошенка в розмові з ним після прийому в султанському палаці заявили про те, «що Україна так далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі»¹⁶. Автор анонімної реляції про посольство Радзівевського у 1667 р. засвідчував, що козаки запевняли султана в намірі «перевернуть поляків догори ногами»¹⁷. Очевидно, твердження турецького історика щодо заяви про підданство українців свідчило про повтор політичного кроку П. Дорошенка, який він здійснив у 1666 р. Вважаємо, що Дорошенкові послі також хотіли домовитися про військову допомогу султана та добитися від нього наказу васальнозалежному кримському хану виступити разом з Українським гетьманатом проти Польщі.

Після відправлення до Криму й Туреччини посольств, які мали чіткі антипольські інструкції, П. Дорошенко розпочинає переговори з московськими представниками — воеводою російського гарнізону в Києві П. Шереметьєвим та стольником В. Тяпкіним. Ті вмовляли українського гетьмана відмовитися від союзу з татарами. На це Дорошенко їм відповідав, що не буде поривати стосунків із Кримом, оскільки хан є союзником Речі Посполитої. У свою чергу, відзначав гетьман, він згідно з Гадяцькою угодою 1658 р. (!?) є підданим польського короля¹⁸.

Чи узгоджувалися ці слова правобережного гетьмана із заявою українських послів у Туреччині? Як відзначалося в попередньому розділі, такі начебто взаємозаперечні тези, що висувалися у той час гетьманом, вказували на його гнучку політику, що була спрямована на можливість

прийняття подвійного протекторату: з одного боку, від турецького султана Мегмеда IV, а з іншого — польського короля Яна II Казимира. Тим паче, що українцям була дуже добре відома аналогічна практика господарів сусіднього Молдавського князівства.

До переговорів з Московською державою Дорошенка штовхала також невдача з організацією виступу до Галичини, щоб спільно з татарами розгромити основні частини польської армії й оволодіти цією територією західноукраїнських земель. Проте цей похід українсько-татарських сил завершився перемир'ям між Польщею та Україною поблизу Підгайців, яке було укладене 19 жовтня 1667 р¹⁹.

Зовнішньополітичні заходи Дорошенка: посольства про допомогу до Криму й Туреччини, переговори з Росією, похід до Західної України і укладення перемир'я з Польщею — не призвели до очікуваних результатів. 28 жовтня 1667 р. Андрусівське перемир'я все ж таки було ратифіковано царем Олексієм Михайловичем у Москві. Крім того, переговорний процес між польським королем і російським царем продовжувався щодо остаточного оформлення попередніх домовленостей у вигляді «вічного миру».

Реакція П. Дорошенка та його оточення на ці дії християнських монархів була вкрай негативною й навіть близькою до панічної. Як засвідчував один із посланців тогочасного московського резидента в Україні В. Тяпкіна Тютєрев, український гетьман, довідавшись про ратифікацію андрусівських домовленостей у Москві, був дуже засмучений разом з усією старшиною і пролежав «тяжко хворий» протягом двох днів²⁰. Після цього, як описував далі своє перебування в Чигирині Тютєрев, Дорошенко запросив його на Службу Божу до церкви, де правили київський митрополит Й. Тукальський і архимандрит Гедеон (Ю. Хмельницький). Під час Служби поминалися польський король і московський цар як захисники християнської віри. Очевидно, такі дії гетьмана мали засвідчити перед посланцем Москви те, що він хоч і шукає захисту в турецького султана, однак не «побусурманився» й сподівається на інше вирішення російсько-польського протистояння за Україну.

У зв'язку з позицією Українського гетьманату положення Андрусівського перемир'я практично не виконувалися, а тому протягом жовтня — грудня 1667 р. польсько-російські переговори тривають у Москві. Поряд із твердою позицією П. Дорошенка, іншою причиною продовження переговорного процесу між королем і царем стала небезпека безпосереднього втручання в боротьбу за Україну третьої, досить потужної сили, — Османської імперії, яка вирішила зміцнити

свої позиції в східноєвропейському регіоні. Адже Московський договір, що був укладений між Росією й Польщею в грудні 1667 р., мав чітку антитурецьку спрямованість. Однак, разом з тим, згідно з дослідженнями російських науковців, він став «не стільки союзом проти агресії Туреччини, стільки союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу»²¹. Але звернімося до тексту цього, на жаль, малознаного в українській історіографії договору, який доповнював положення Андрусівського перемир'я.

Вже на початку першої статті Московського договору декларувалася його основна мета — «проти Бусурманського (турецького султана і кримського хана. — *Т. Ч.*) наступу на Україну, яка під владою Його Королівської Милості і Речі Посполитої перебуває, так і в утриманні Його Царської Величності у результаті цьогочасних Пактів (Андрусівського перемир'я — *Т. Ч.*) залишається»²². Польський король на прохання московського царя пробачав всілякі провинності й відступництва «усім козакам по обидві сторони Дніпра». Далі йшлося, як на нашу думку, про головне — «щоб Козаки Українці (правобережні — *Т. Ч.*) які противляться, за об'явою обох Великих Государів, чи когонебудь з них, ту ласку і добродійство вдячно прийнявши, від Бусурман відлучилися, і більше з ними не мали жодного порозуміння, але краще до Й[ого] К[оролівської] М[илості] посла свої на Сейм з послушенством прислали. А якщо при Бусурманах, знехтувавши цьогочасним милосердям і жалуванням обох Великих Государів наших, залишилися, і до послушенства Й. К. М. і Речі Посполитої повернутися не захотіли: тоді обидва Великі наші Государи примусити їх до того послушенства і відлучення від Бусурман мають»²³. Як бачимо, в даному випадку монархи погоджувалися на подвійне підпорядкування України з огляду на турецьку загрозу протегування над нею. Згідно з договором, цар обіцяв вислати на Правобережну Україну для допомоги полякам у боротьбі проти турків та українців «кінноти п'ять тисяч, а піхоти двадцять тисяч». Це робилося для «уняття свавільних людей там в Україні перебуваючих (очевидно, що це було українське населення підвладне Дорошенку — *Т. Ч.*) у спільному утриманні обом Великим Государям в послушенстві і до покори привести бунтівливих козаків».²⁴ Факт існування між урядом П. Дорошенка й Польщею перемир'я не мало зашкодити спільним діям обох держав проти турків. Про це йшлося в тексті грудневого договору між Москвою та Варшавою.

Зрозуміло чому гетьман Дорошенко та його оточення так різко відреагував на цю угоду, одночасно звинувачуючи як польську, так і російську сторони в нехтуванні інтересами українців. Спочатку дісталос

польським послам в Україні. У кінці 1667 р., під час перебування в козацькій столиці, вони вислухали від П. Дорошенка і Ю. Хмельницького «багато грубих слів... і ніякої їм учтивості у Чигирині не було»²⁵. Український уряд відмовився виконувати московсько-польські постанови та делегувати своїх послів на вальний сейм до Варшави. Не обійшов своєю увагою Дорошенко й росіян, виклавши в листі від 1 січня 1668 р. до В. Тяпкіна свої думки про участь Московської держави в поділі території Українського гетьманату. З огляду на важливість цього непересічного документа як типового джерела тогочасної політичної думки й розуміння позиції гетьманського уряду, вважаємо за необхідне процитувати його з мінімальними скороченнями. «...А ось недавно учинили договір з поляками на нашу згубу, — писав Дорошенко, — розірвали надвоє, і обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викорінити! Богу дякувати, війна припинилася; але яка з того користь для православної Церкви? От у Вітебську не вільно православним мати ані одного храму; в Полоцьку була одна церква, і ту спалили, а нової будувати не дають! Те саме й по інших містах. Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю й відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде! Не попустив нас Господь в таку неволю. Знає король, що *предки наші, як рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло зліпилися з поляками під одним господарем, добровільно обраним і заприсяженим. А того ярма (російського. — Т. Ч.) нам ані ми, ані батьки наші носити не звикли...*»²⁶ Такою різкою й не дуже дипломатичною була відповідь українського гетьмана на укладення Московського договору.

На пропозиції від російської сторони присягнути цареві на вірність, брат Дорошенка Григорій відповідав: «Ясновельможний пан Гетьман Війська Й. Ц. В. Запорозького Петро Дорошенко і без підданства Його Царській Величності є бажаний...»²⁷. Сам гетьман у листі до кримського хана Аділ-Гірея від 28 січня 1668 р. говорив про те, що він зараз мусить добре думати над тим, щоб поляки і росіяни «якихось злих задумів над нами і цілою Україною виконати не хотіли»²⁸. Щоб цього не сталося, гетьман запропонував ханові здійснити спільний похід на Лівобережну Україну з метою її звільнення від московської присутності та об'єднання під єдиною гетьманською владою.

Ознайомлення козацької старшини з текстом Московського договору змусило їх звинуватити польського й російського монархів у порушенні попередніх домовленостей з Українським гетьманом. «...А зараз, як між Великими Государями мир затвердився, і про Малоросійську землю обопільних Задніпровських народах постанову вчинили і від Війська Запорозького не тільки, щоб послам веліли бути, і відомість їм про ту постанову не вчинили, і тим де Великі Государі договірство (з Україною — *Т. Ч.*) порушили»²⁹, — відповідали у 1668 р. військовий писар Л. Буслевич та полковник Г. Дорошенко на пропозицію В. Тяпкіна перейти в підданство до московського царя. Разом з тим члени уряду Дорошенка висловлювали надію на те, що укладені польсько-російські договори не будуть довговічними — як відзначалося в одному з документів, «...звичайно ті договори постійні не будуть»³⁰.

Така критика українською стороною андрусівських і московських домовленостей та оволодіння П. Дорошенком у 1668 р. Лівобережною Україною, а отже, і значне посилення його влади, змусило Москву й Варшаву піти на деякі поступки українцям. При підготовці т. зв. других Андрусівських переговорів між Польщею й Росією останніми в особі О. Ордина-Нашокіна у серпні 1669 р. було запропоновано представникам гетьманату взяти участь у цьому процесі. Причому запрошувалися послы не тільки від Дорошенка, а й від «сіверського» гетьмана Д. Многогрішного.

«...Щоб від крові і від полону люди *в трьох державах* (Росії, Польщі та Україні — *Т. Ч.*) заспокоєні були, і тоді послы і виборні люди з України при створенні Вічного миру і підписання... мають бути, як між мирними державами до вічної міцності й заспокоєння...»³¹ — відзначалося в одному з тогочасних листів Ордин-Нашокіна. На четвертій зустрічі поляків і росіян в Андрусові 13 жовтня 1669 р. було вирішено скласти послання до П. Дорошенка із запрошенням взяти участь у спільній комісії. Але в листі-відповіді від 23 грудня український гетьман відмовився прислати своїх представників, аргументуючи це тим, що буде окремо домовлятися спочатку з Москвою, а потім із Варшавою. Крім того, Дорошенко запропонував андрусівським комісарам перенести місце своїх засідань до Києва й там вирішити всі спірні питання³².

Пропозиція Дорошенка не була прийнята, й натомість 7 березня 1670 р. польськими й російськими комісарами були підтверджені положення Андрусівського перемир'я та Московського договору 1667 р. «в усіх статтях, комах і точках». У результаті цього було постановлено й надалі скликати спільні дипломатичні комісії за дозволом короля

і царя, де, зокрема, обмірковувалися б заходи щодо відриву України від союзу з Османською імперією й «приведення їх до належного послуху»³³. В свою чергу, гетьман Дорошенко не збирався відмовлятися від протекції турецького султана, відзначаючи, що це є найкращим вирішенням складного міжнародного становища України, адже в іншому випадку їй довелося б самостійно воювати проти Речі Посполитої, Кримського ханату й тієї ж Османської імперії.

Треба відзначити також той факт, що думку правобережного гетьмана поділяла більшість старшин його уряду. Ще 27 січня 1670 р., напередодні підтвердження Андрусівського перемир'я, частина козацької еліти в складі наказного гетьмана Я. Лизогуба, лубенського полковника Г. Гамалії, наказного чернігівського полковника І. Пригари, полковників кількох кінних полків М. Раєвського, І. Вербицького, І. Шульги зверталися до сотників, городових отаманів та населення одного з лівобережних полків із закликом підтримати гетьмана П. Дорошенка, який «милістю Божою і своїм ширим старанням привів було всіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного бажаного братерства й одності»³⁴. Урядова старшина пропонувала дієвий вихід у відповідь на розподільчі договори Варшави та Москви: «Нехай собі цар московський і король польський, яко християнські монархи, будуть собі здорові. Але нам з вами для чого між собою різнитися? Коли вони, яко монархи між собою про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба не різнитись, усім вкупі про свої вольності і про заспокоєння отчизни нашої України радитись»³⁵.

Крім заходів, спрямованих на опанування загальноукраїнською внутрішньополітичною ситуацією (очевидно, що листи від старшини розсилалися по Лівобережній Україні не без відома гетьмана) П. Дорошенко здійснює корекцію своїх зовнішньополітичних задумів — якщо раніше (у другій половині 1667 р.) він запрошував московські війська воювати проти Польщі, то тепер звертається до великого коронного гетьмана Речі Посполитої з проханням надати йому підрозділи для військових операцій проти росіян. 19 лютого 1670 р. у листі до Я. Собеського Дорошенко пропонував йому участь у поході на Лівобережну Україну, де розмішувалися московські гарнізони³⁶. Сучасник тих подій, поляк Й. Храповицький у своєму щоденнику згадував, що Дорошенко просив, «щоб Україну (Лівобережну. — Т. Ч.) Москві не віддавати і пакти андрусівські відмінити. Питає (Дорошенко — Т. Ч.) короля, якщо б добра свої діличні там Москві уступив, то мусив собі протекції де-інде шукати»³⁷. Цей запис був датований 30 березня 1670 р. Про бажання українського уряду залучити на свій бік поляків

у боротьбі за Лівобережжя свідчить і лист П. Дорошенка до білоцерківського коменданта, де пропонувався план відвоювання в Москві лівобережної частини України. Окрім того, гетьман також прохав польського урядовця звернутися до свого короля, щоб той не затверджував Андрусівського перемир'я³⁸.

У першій половині 1670-х рр., згідно з дослідженнями польського історика М. Яворського, Дорошенко уособлював тенденцію до співжиття України з Річчю Посполитою, але на нових умовах, які визнавали б широкую автономію українських земель; бажав широких прав релігійних, культурних і політичних від Речі Посполитої³⁹. Детально ці вимоги гетьманського уряду П. Дорошенка до владних структур Польщі були оприлюднені його послами під час організації проведення українсько-польської Острозької комісії 10 травня 1670 р., а також викладені в інструкції послам від Українського гетьманату на вальний сейм Речі Посполитої⁴⁰.

Розкриття проблеми реагування владних кіл поліцентричної України на Андрусівське перемир'я 1667 р. та наступні польсько-московські постанови було б неповним без аналізу того, як сприйняли домовленості про розподіл українських земель між королем і царем інші представники її державно-політичних структур — гетьманські уряди І. Брюховецького, П. Суховієнка, Д. Многогрішного та кіш Запорозької Січі. Це дало б змогу ґрунтовніше визначити, чи була позиція П. Дорошенка щодо андрусівських домовленостей реальною й життєздатною з огляду на специфічність тогочасного політичного устрою козацької держави.

Як дослідив Д. Дорошенко, після укладення Андрусівського перемир'я відносини між Москвою та Запорозькою Січчю значно погіршилися⁴¹. Після перебування на Запорожжі й спілкування з кошовою старшиною це підтверджував російський стольник І. Телепнев у своєму звіті від 27 лютого 1667 р.⁴² Січовики були незадоволені тим, що у 3-й статті польсько-московського договору відзначалося таке: «...А вниз Дніпра, що йменується Запороги, і місцеві Козаки, в яких вони там оборонах, островах і поселеннях своїх живуть, мають бути в послушенстві, під обороною високою, і на спільну Обидвом Государям Великим послугу, від наступаючих, чого Боже позбав, Бусурманських сил»⁴³. У наступних, 18 і 30 статтях, дане положення конкретизувалося записами, де йшлося про обов'язок низовиків разом із росіянами й поляками воювати з кримським ханом і турецьким султаном. Зважаючи на те, що традиційною політикою Січі була гра на суперечностях між Москвою, Варшавою, Бахчисараєм, Чигирином

і Стамбулом, її провідникам не зовсім сподобалася така визначеність положень Андрусівського перемир'я.

Слід також відзначити дивовижну подібність того, як сприймали рішення російсько-польського перемир'я на Правобережній та Лівобережній Україні. Дізнавшись про конкретику його положень, лівобережний гетьман І. Брюховецький (так само, як і його візаві П. Дорошенко) відразу ж відряджає своїх послів до султана Мегмеда IV. У середині липня 1667 р. вони були прийняті ним у Стамбулі, де просили захисту проти польсько-московських зазіхань на українські землі «обох боків Дніпра»⁴⁴. Ще перед тим Брюховецький направив листи до всіх старшин і жителів полків Лівобережної України із застереженням щодо андрусівських домовленостей. В одному з них від 10 лютого 1667 р. до міщан Новгород-Сіверського гетьман відзначав: «...Коли послаи Московські з Польськими комісарами мир, між собою домовившись учинили і присягою підтвердили, щоб з обох сторін, з Московської і Польської, Україну вітчизну нашу милу розоряти, пустошити»⁴⁵.

Порівняльний аналіз текстів засвідчує, що саме орієнтуючись на попередні листи-звернення І. Брюховецького (як, до речі, і П. Дорошенка та його старшини) видає свою знамениту відозву-універсал до «всього старшого й меншого війська Запорозького рицарства і всього посполитого християнського в Україні» від 7 жовтня 1668 р. супротивник П. Дорошенка, «татарсько-турецький» ставленик гетьман П. Суховієнко⁴⁶. У ній він засвідчує розуміння українською елітою проблеми міжнародного розділу козацької держави між більш сильними сусідами: «...Нині ж, коли великих оних монархів, царської його пресвітлої Величності і королівської милості величності, згоди перемир'я, а потім і вічного взяття, присягами закріпленого, в заспокоєння біді України, одна сторона Дніпра від Москви царської величності, а друга від сторони Польської королю його милості визначено і зовсім віддано, щоб її тими мирами, сиріч розділами, малу по малу в міцні тої своєї сторони взявши руки, а потім і усіма силами наступивши, так її уязвити, як людей православних християнський народ, особливо військо Запорозьке старожитним їх місцям славним низовим Запорозжям, жінки і діти і суцї младенці, мечем чи вічним [миром] в тяжку, не наче єгипетську, роботу Московську взяттям знести й викоринити полоном разом, а села з церквами Божими зі всіма їх святостями вогню і запустінню сицевому надати, щоб, замість міст дикі звіри і всякий гад, гнізда свої скоренив...»⁴⁷. А тому, з огляду на розділ України згідно з Андрусівським перемир'ям, П. Суховієнко, наслідуючи Дорошенка й Брюховецького, закликає правобережних і лівобережних україн-

ців до єднання проти зовнішніх ворогів: «...і всьому єдинокоронному, на цьому і тому боці Дніпра проживаючому, християнському народові, об'являю і повідомляю і застерігаю, щоб ви в союзі і собою милолюбіві і милості братерської зв'язані міцно, твердо і непорушно перебуваючи»⁴⁸. Саме такий вихід із становища бачив гетьман однієї з частин Правобережної України.

Про реакцію на Андрусівське перемир'я наступника Брюховецького на посаді лівобережного гетьмана Д. Многогрішного може засвідчити наступний факт. Коли в жовтні 1669 р. андрусівські комісари запитали на своє засідання представників Многогрішного як споглядачів, які б мали лише бути присутніми при переговорах без права голосу, ті їм відповіли наступне: «...на посольському з'їзді обох сторін Царської Пресвітлої Величності і короля польського і князя литовського і Послам і Комісарам в посланнях бути Федору Завадському, судді полку Ніжинського, Лаврентію Борозні, Леонтію Артемовичу Полуботку, Єремію Єремієву; а на з'їзді їм при польських послах сидіти, тому що Царська Величність їх за служби пожалував дворянською честю; а як вони служили перед цим і Польському королю, їм також за служби давано шляхетство і привілеї королевські у них є..., а тільки їм не сидіти, і їм за честь свою стояти і того не уступати»⁴⁹. Про своє несприйняття російсько-польського миру неодноразово заявляв гетьман І. Самойлович, що буде висвітлено в наступних розділах.

Отже, лівобережна генеральна старшина погоджувалася брати участь у польсько-московських переговорах, але на паритетних засадах, — «за честь свою стояти», — тим самим перетворюючи переговорний процес у тристоронній. Через два роки уряд Д. Многогрішного налагоджує тісні відносини з П. Дорошенком, а їхня позиція щодо сприйняття перманентних дипломатичних зустрічей Польщі й Росії почала повністю збігатися й була спрямована на об'єднання розділених між двома державами українських земель під владою іншого монарха — у даному випадку султана Османської імперії. «(Українці — Т. Ч.) мають зараз Пана, який буде знати, що з ними робити, і як їх стримати»⁵⁰, — заявляв полякам під час переговорів 1672 р. у Бучачі представник Порти.

Очевидно, що Андрусівське перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою лише *de jure* розмежувало Український гетьманат на сфері впливу польського короля (Правобережжя) та російського царя (Лівобережжя). Осібний статус подвійного підпорядкування отримувало Запорозжя. «...І що та Україна на трое ся розірвала, що дуже зле є...»⁵¹ — відзначалося з цього приводу вже в одному з пер-

ших вітчизняних полемічних трактатів, який було написано 1671 р. З іншого боку — положення російсько-польського перемир'я *de facto* довгий час (включно до 1686 р.) залишалися невиконаними з огляду на їхнє несприйняття більшістю представників українських політичних структур. Саме намагання Польщі й Росії підписати мир за рахунок поділу України спонукало її тогочасних зверхників шукати підтримки в іншого протектора в особі турецького султана, який, на їхню думку, зміг би забезпечити цілісність Козацької держави та її реальну участь у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи.

-
- ¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 59.
 - ² Там само. — С. 59–60.
 - ³ Там само. — С. 60–61.
 - ⁴ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 417.
 - ⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 64.
 - ⁶ БМЧ Краків. — ТН, Од. зб. 161, арк. 5.
 - ⁷ *Wójcik Z. Między Traktatem Andruszowskim a wojna turecka.* — S. 12.
 - ⁸ *Historia dyplomacji Polskiej.* — Т. 2. — S. 222.
 - ⁹ Галактионов И. Из истории русско-польского сближения... — С. 5–8.
 - ¹⁰ *Acta historica.* — Vol. 2. — Pars. 2. — S. 567.
 - ¹¹ *Ibid.* — S. 568.
 - ¹² Смолій В. Петро Дорошенко. — С. 122.
 - ¹³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 112.
 - ¹⁴ *Acta historica.* — Vol. 1. — Pars. 1 — S. 126.
 - ¹⁵ *Doroßenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecka politika.* — Praha, 1933 — С. 13; *Silihdar Findiklin Mehmed Aga. Silindar Tarihi.* — Istanbul, 1928. — С. 472.
 - ¹⁶ *Dyplomaci w dawnych czasach. Relacje staropolskie z XVI–XVIII stolecia / Oprac. A. Przyboś i R. Zelewski.* — Kraków, 1959. — S. 318.
 - ¹⁷ *Pamiętnik dziejów polskich / Zebr. S. Barącz.* — Lwów, 1855. — S. 80.
 - ¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 237–238.
 - ¹⁹ *Majewski W. Podhajce, letnia — jesienna kampania 1667 r. // SMHW.* —Т. VI. — Cz. I. — Warszawa, 1960. — S. 47–93.
 - ²⁰ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 243; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 256.
 - ²¹ Санин Г. А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры. — С. 132.
 - ²² *Acta historica...* — Vol. 2. — Pars. 2. — S. 585.
 - ²³ *Ibid.*
 - ²⁴ *Ibid.* — S. 586.
 - ²⁵ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 245.
 - ²⁶ Там само. — С. 247–248.

- ²⁷ Там само. — С. 240.
- ²⁸ Acta historica. — Vol. 1. — Pars. 1. — S. 333–334; Wójcik Z. Między Traktatem Andruszowskim a wojna turecką. — S. 124.
- ²⁹ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — Москва, 1859. — С. 192.
- ³⁰ Там само. — С. 191.
- ³¹ РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 1, кн. 128, арк. 319 зв.; Санин Г. Правобережная Украина и русско-польские переговоры. — С. 296.
- ³² Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 98–100.
- ³³ Цит. за: Эйнгорн В. Отставка А. Л. Ордин-Нащокина. — С. 141.
- ³⁴ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 181–185.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Grabowski A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. — Kraków, 1845. — Т. II. — S. 307.
- ³⁷ Chrapowcki J. A. Diariusz wojewody witebskiego. — S. 197.
- ³⁸ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. — S. 71.
- ³⁹ Ibid.
- ⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 196, 300.
- ⁴¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 121.
- ⁴² Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 173.
- ⁴³ Acta historica. — Vol. 2. — Pars. 2. — S. 567–568.
- ⁴⁴ Санин Г. Правобережная Украина и русско-польские переговоры. — С. 148.
- ⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 47.
- ⁴⁶ Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668–1669 рр. // ЗНТШ. — Т. 150. — Львів, 1929. — С. 197–198; Чухліб Т. Гетьман П. Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії // Українська козацька держава: витоки і шляхи історичного розвитку. — Вип. 7. — К., 2000. — С. 199–209.
- ⁴⁷ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 84–85.
- ⁴⁸ Там само. — С. 85–86.
- ⁴⁹ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 224.
- ⁵⁰ Acta historica... — Vol. 2. — Pars. 2. — S. 1112.
- ⁵¹ Мицик Ю. «Пам'ять (1671 р.)» — український полемічний твір // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 5/6. — К., 2001. — С. 311.

8. Подвійна гра Петра Дорошенка: визнання зверхності султана Османської імперії та короля Речі Посполитої

Нерші спроби П. Дорошенка встановити контакти зі Стамбулом відбулися в лютому 1666 р., коли після Лисянської козацької ради гетьман повідомив султана про схильність до визнання його зверхності¹. Очевидно, це й справді було так, адже у квітні того ж року в листі великого візиря Порти Кьопрюлю-заде Фізіля Агмеда-Паші* вказувалося на те, що український гетьман є підданим султана². Восени того ж року поблизу Цибульника Дорошенко, згідно зі свідченнями очевидців, присягнув трьом солтанам Кримського ханства, «що йому бути з ханами в дружбі, а cesарю турецькому в підданстві»³. Причиною звернення гетьмана до мусульманського володаря (про визнання його зверхності) було небажання польського монарха надати Дорошкові допомогу для завоювання Лівобережжя, а також початок процесу примирення Польщі й Росії за рахунок розподілу українських земель.

У січні 1668 р. в Чигирині відбулася старшинська рада, на якій прийняті доленосні, на думку тогочасної української еліти, рішення для всіх станів козацької держави: «З обох сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні й жити би осібно і давати дань Турецькому Царю і Кримському Хану, так само як і Волоський Князь платить, а щоб під рукою Велико-го Государя (московського царя. — Т. Ч.) і Королівської Величності з цього часу не бувати»⁴. Щодо міжнародних проблем Гетьманату, то султан мав забезпечити українцям, щоб «з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союз дружного не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького»⁵. Крім того, українська сторона висувала наступні умови підданства османському володарю: 1) Україна не повинна сплачувати данину; 2) султан не має права усувати гетьмана, який обирався на Генеральній раді; 3) прислані в Україну турецькі війська повинні перебувати під командуванням Гетьмана; 4) зайняті українсько-

* Зважаючи на довговічну османську традицію поділяти іноземний світ на підданих собі і тих, з ким Стамбул перебував у стані війни, турецькі урядовці (а за ними й деякі історики) віднесли Україну до стану підданих Османській імперії держав і стали трактувати гетьмана П. Дорошенка як підданого султана вже з 1666 р. Хоча з боку правобережного Українського гетьманату це фактично було визнано лише у 1669 р.

турецькими підрозділами землі відходять до Гетьманату й султан не повинен будувати там фортець та утримувати війська; 5) кордони Українського гетьманату в результаті спільних дій мають досягати Перемишля, Мінська й Путивля; 6) султан не має права укладати без згоди гетьмана союзи з Річчю Посполитою та Московською державою; 7) Константинопольський патріарх повинен вільно обиратися на архієрейському соборі й перебувати на престолі до своєї смерті⁶. Якби Мегмед IV не прийняв цих пропозицій, то, як відзначалося в документі під назвою «Статті, на яких П. Дорошенко піддався турському султану, привезені з Царгорода», гетьман з усім «Військом Запорозьким подумає й іншим яким про себе заявить способом»⁷. Тобто, гетьманський уряд «лякав» султана тим, що у випадку неприйняття запропонованих умов Україна буде шукати собі іншого протектора. Як засвідчили наступні події, султан Мегмед IV погодився лише з окремими пунктами, а саме — не брати з українців данини (яку мала замінити військова служба козаків) та дозволити їм самостійно обирати гетьмана⁸.

Які ж причини спонукали П. Дорошенка та його оточення відмовитися від присяги королеві, яка була дана гетьманом у жовтні 1667 р. після Підгаєцької битви? По перше, принципове рішення щодо орієнтації на султанську зверхність було прийняте гетьманом ще у 1666 р., по-друге, Дорошенко зрозумів, що Андрусівське перемир'я між королем і царем є справою більш довготривалою, ніж очікувалося; по-третє, польська сторона не дотримувалася взятих на себе зобов'язань у Підгайцях, а також постійно порушувала положення Гадяцької та Чуднівської угод. Але, незважаючи на взаємні образи та декларування (хоча й таємно від Речі Посполитої) визнання турецької протекції, П. Дорошенко й надалі продовжував іменувати себе «гетьманом його Королівської Милості Війська Запорозького». Як повідомляв у жовтні 1668 р. С. Яблонівський Собеському, «Військо Запорозьке і посліпство все мило згадують В. М. Пана, називаючи тільки Отцем і Добродієм»⁹.

Український гетьман
Петро Дорошенко

Хоча натомість існували й інші свідчення серед польських урядовців: «...козацькі обмани нам відомі, ось і тепер писав Дорошенко до гетьмана Собеського, щоб король не вислав коронного війська а він, Дорошенко, зробить так, що обидва береги Дніпра будуть під королем. Але це справжній обман: він нібито сприяє Королівській Величності, а сам уже давно турчинові піддався»¹⁰. Однак, незважаючи на це, політика українського гетьмана щодо нейтралізації Польщі шляхом запевнення її в підданстві на деякий час спрацювала. Свідченням цього стала підготовка королівського привілею про затвердження П. Дорошенка на гетьманстві в березні 1668 р. Хоча універсал польського монарха й був вручений гетьману лише через рік (ймовірно, 9 травня 1669 р.), той факт, що він був занесений у Коронну Метрику¹¹ ще 3 березня 1668 р., переконливо промовляв про вірно обрану Дорошенком традиційну козацьку тактику — «лякати короля султаном, а султана королем».

У червні на старшинській раді Війська Запорозького урочисто прийнято турецького чауша Юсуп-пашу, якому українські урядовці повторили рішення січневої ради старшин про бажання бути в підданстві султану¹², а у вересні 1668 р. до Чигирини прибув Гачабаш-паша, який запевнив П. Дорошенка про прийняття України під турецький протекторат¹³. Але головні події, що засвідчували новий зовнішньополітичний поворот у намаганні українців зберегти власну державу під зверхністю котрогось із сусідніх монархів, розгорнулися у 1669 р. У березні на Генеральній раді поблизу Корсуня офіційно проголошено про «підданство салтану» на зразок залежності від Порти Волоського й Молдавського князівств. Невдовзі гетьман П. Дорошенко прийняв від нового сюзерена Мегмеда IV булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень.

Таким чином, у руках Дорошенка одночасно опинилися й булава від короля, і клейноди від султана. Цей факт промовисто свідчив про намагання гетьмана паралельно заручитися протекціями обох монархів. Треба відзначити, що такої подвійної залежності (більшою мірою номінальної) Дорошенко намагався дотримуватися до кінця свого гетьманства.

У відповідь на таку політику уряду П. Дорошенка поляки скористалися «козирною картою», яку довгий час тримали в «рукаві»: за їхньою підтримкою від імені частини правобережних полків та Запорозької Січі без згоди Дорошенка гетьманом обирається М. Ханенко. На його користь перед тим склав «тагарську» булаву П. Суховієнко. Такі дії Речі Посполитої додали великої турботи Дорошенку, який тепер, крім боротьби з Московським царством за Лівобережжя та з Польщею за Пра-

вобережжя, мав вирішувати складні внутрішньополітичні проблеми децентралізації України. Також порушувалися задуми гетьмана залучити польські війська до війни з Росією та використати татарську орду (Ханенка деякий час підтримував хан Аділ-Гірей) для противаги тій же Речі Посполитій на Правобережній Україні.

Ще одним доказом того, що гетьманський уряд Дорошенка проводив політику полівасалітетності, стало висилання «пунктів» від «усього» Війська Запорозького на елекційний сейм у Варшаві, що відбувся протягом травня — липня 1669 р. (і це після березневої заяви про підданство султанові!). У них знову, в основному, повторювалися вимоги, які були спрямовані ще на сейм 1666 р.¹⁴ «Пункти» про потреби Війська та «руського» народу зачитані вже на коронаційному сеймі в жовтні 1669 р., коли на королівському троні Речі Посполитої був затверджений Міхал Корибут Вишневецький. На цьому сеймі були присутні послы від Дорошенка, экс-генеральний обозний І. Демиденко та писар Чигиринського полку С. Ковальський, що мали при собі інструкцію, як діяти і що говорити на сеймі¹⁵. Вони зустрілися з новообраним королем і передали йому петицію від Українського гетьманату. Цікаво, що Міхал Корибут прийняв українців, незважаючи на оголошення раніше на останньому з сеймових засідань листа від сілістрійського паші про перехід Дорошенка під султанську протекцію¹⁶. Крім того, у цей же час у Варшаві перебували послы від «альтернативного» гетьмана М. Ханенка, які також повідомили короля й «стани» Речі Посполитої про «зраду» П. Дорошенка. Останній відразу ж після повернення своїх послів до Чигириня направляє до польського короля листа, в якому запевнює його, що не піддавався султанові¹⁷. Це ще раз засвідчило бажання гетьмана не відмовлятися від сюзеренітету короля.

Одночасно з «паралельним» визнанням польської й турецької протекцій, що повинно було нейтралізувати коронні війська від вторгнення до козацької України й розірвати перемир'я між Польщею та Росією задля об'єднання право- і лівобережного гетьманських урядів, П. Дорошенко не забував і про московський напрямок у своїй зовнішній політиці. Військові дії проти російських підрозділів на Лівобережжі не завадили йому розпочати традиційну козацьку дипломатію з російським государем, а саме обнадіювання царя щодо можливого переходу під його «високу руку». Тим самим передбачалося послабити військовий тиск з боку Москви та якоюсь мірою забезпечити Дорошенку можливість стати повноправним гетьманом «обох сторін Дніпра».

Початок відпрацювання проекту майбутнього переходу під протекцію царя «Всєї Русі» припадає на кінець 1668 р. У листопаді П. До-

рошенко після переговорів з російським воєводою Києва П. Шереметєвим відсилає до Києва писаря Н. Кононовича, який мав оголосити воєводі «статті», на яких гетьман погоджувався піддатися Олексію Михайловичу. Причиною різкої зміни політичного курсу стали військові невдачі Дорошенка у боротьбі з П. Суховієнком та переорієнтування хана Аділ-Гірея на підтримку останнього. Саме тому в дванадцяті запропонованих «статтях» один із перших пунктів засвідчував бажання П. Дорошенка залучити московські війська для боротьби з татарами. Також козацький зверхник висловлював сподівання, що на польський трон після смерті Яна II Казимира буде кандидувати царевич Олексій та прохав прислати до нього царського представника для укладення «великого» українсько-російського договору¹⁸.

У цей час Дорошенко заявляв Шереметєву: «...за моїм старанням не тільки сей бік України, де... ми нині проживаємо, під його Царської Величності руку віддано буде, але ще і все належне поки *державна* (в оригіналі: «*Państwo*». — Т. Ч.) чи *Князівство Руське* кордон проведений був: Перемишль, Ярослав, Галич, Валадимир, ті головні міста Князівства Руського маю в Бога моїм надію, аж по них обмежений буде, то Князівства Руського богоспасенного города Києва... під його високу міцну руку віддати»¹⁹. Невдовзі до Чигирина прибула довірена особа царя — відомий дипломат В. Тяпкін. Йому й були оголошені «таємні» пункти (старшина не хотіла, щоб вони стали відомі широкому загалу з огляду на тогочасні антимосковські настрої в Україні), згідно з якими: 1) цар мав вивести свої гарнізони з українських міст; 2) зберігалася непорушність козацьких «прав і вольностей»; 4) гетьманом «обох сторін Дніпра» повинен бути П. Дорошенко; 5) з українських станів не стягувати податків; 6) лівобережний регіментар І. Брюховецький має віддати свою булаву Дорошенкові²⁰. За підрахунками вчених, протягом 1667 — першої половини 1668 рр. гетьман прийняв у Чигирині 8 російських посольств²¹.

Протягом 1669 р., в якому Дорошенко, визнаючи королівську, набуває також і султанську протекцію, український гетьман також неодноразово заявляє, що його «сердечною мрією» є об'єднання всієї України під зверхністю московського монарха²². У силу різних причин, найголовнішою серед яких було російсько-польське примирення, ця «мрія» (яка, на нашу думку, лише декларувалася заради складних дипломатичних комбінацій гетьмана кінцевою метою яких було незалежнення своєї влади) так і не здійснилася. Коли у червні 1673 р. до гетьманської резиденції прибув царський посланник Полховський з місією агітувати П. Дорошенка щодо підданства цареві, то гетьман

відповів московському дипломату, що государ у свій час не прийняв його до себе, а тому зараз хай не гнівається про турецьке підданство Українського гетьманату. Окрім того, гетьман висловлював занепокоєння політикою Москви, спрямованою на поглиблення мирних стосунків з Річчю Посполитою. «...Невідомо, для чого це цар робить, чи не хочуть вони вдвоє з польським королем мене зловити і звести мене зі світу? Про своє життя мені байдуже, але чи буде від того краще цареві?»²³ — говорив Дорошенко, заявляючи Полховському, що він лише тоді прийме царську протекцію, коли московський монарх приєднає йому дотримуватися укладеного між ними договору про охорону «вольностей» України та її станів. Лише у цьому разі, а також за умови дотримання таємності українсько-російських переговорів, продовжував гетьман, він може позбутися зверхності Мегмеда IV, тим паче, що султан порушив попередні домовленості й почав «перетворювати церкви на мечеті». А з польським королем, заявив Дорошенко, гетьманат взагалі може не укласти нового договору.

Разом з тим Полховському було викладено бачення умов, за яких перехід Українського гетьманату під протекторат царя став би реальністю. В основному вони базувалися на положеннях проекту підданства від 1668 р. і концентрувалися на принципах, виголошених Дорошенком — «...цар буде козаків обороняти, а командувати ними буде гетьман, який за ту оборону буде по всяк час готовий на послугу цареві. Коли, дасть Бог, уся Україна об'єднається, то цар буде діставати з неї мільйон і більше доходу... Для чого купець і всякий міщанин по містах не мав би платити податків? Що ж до селян, то лиш ті мали б платити до царського скарбу, які не роблять на пана...»²⁴.

Таким чином між царем і гетьманом планувалося встановити зв'язки васально-ленного типу, але з певною специфікою, яка полягала у сплаті податків напряму до Москви, а не через залежного господаря. На додаток Дорошенко висловив згоду в разі потреби здати гетьманство «якщо знайдеться хтось, кращий за мене, хто би й царя не підвів, і себе з Україною не загубив»²⁵. Власне ці його слова і були втілені у життя через три роки, коли у жовтні 1676 р. П. Дорошенко передав до Москви турецькі санджаки, тим самим намагаючись забезпечити єдність України під владою І. Самойловича.

Але перед тим Дорошенко ще раз хотів домовитися з Польщею щодо умов підлеглості королю. На весняний сейм 1670 р. він вислав своїх представників С. Білоцерківського і П. Смардовського. Українські послі хотіли отримати відповідь на «супліку» Війська Запорозького на сейм 1669 р. (адже послів, що поверталися з того сейму було вбито

загоном польського шляхтича Карвовського, який, очевидно, й знищив відповідні документи), а також довідатися про час і місце проведення польсько-української мирної комісії з вироблення окремої угоди та запропонувати якнайшвидше її проведення з метою затвердження вже на сеймі 1670 р. Окрім того, вони мали отримати королівську резолюцію у справі приналежності Лівобережної України: чи мав Дорошенко її й далі «відвойовувати у Москви, чи покинути останній на поталу?»²⁶

Зацікавленість української сторони у швидкому проведенні спільної комісії була продиктована нічим іншим як бажанням турків поміняти Дорошенка на гетьманстві на користь слабшого і більш поступливого політика, якого вони бачили в особі Ю. Хмельницького. Отже, у травні 1670 р. Дорошенко висилає на комісію (місцем її проведення був визначений Острів) козацьких представників на чолі з М. Вуяхевичем. Вони мали донести до польських комісарів під керівництвом чернігівського воєводи С. Беньовського наступні вимоги гетьмана та «всього Війська Запорозького»: 1) гетьманська влада має поширюватися на Київське та Брацлавське воєводства, до яких має бути прилучена частини Полісся (Пінський, Мозирський і Річицький повіти), Волинського («по Горинь») та Подільського («по Меджибіж») воєводств; 2) на території Українського гетьманату не повинно було бути королівщин, польська шляхта не мала права там не лише проживати, але й мати землі та маєтності; 3) всілякі урядові посади, включно з сенаторськими, у Київським воєводстві повинні належати лише православній шляхті; у Брацлавським і Чернігівським воєводствах поперемінно мали урядувати католики і православні; 4) коронне військо могло перебувати в Україні лише за викликом гетьмана; 5) козаки могли вільно пересуватися в межах цілої Речі Посполитої без сплати мита; 6) визнати «вольності» православних і скасувати унію на українських землях; 7) православні єпископати в Луцьку, Львові, Перемишлі та Холмі мали підлягати владі київського митрополита; 8) православна віра та українська («руська») мова повинна була визнаватися як в церквах, так і в трибуналах, судах та сеймах; 9) заснування другої Академії в Києві на правах з Краківською та скасування єзуїтських навчальних закладів в Україні; 10) повернення православної церкви відібраної уніатами власності та дозвіл участі у вальному сеймі Речі Посполитої митрополита і п'яти православних єпископів²⁷.

Запропонований у 1670 р. проект програми українсько-польського примирення переконливо засвідчили чергову спробу П. Дорошенка унезалежитися від коронної влади. Оцінюючи його з історично-

правової точки зору, А. Пшибось зазначав, що це був не унійний зв'язок між Україною та Польщею, і тим більше не широка автономія першої у складі останньої²⁸. Він цілковито погоджувався зі своїм польським колегою В. Конопчинським щодо того, що острозькі пропозиції української сторони були примиренням двох самостійних потуг. Але сподіванням П. Дорошенка так і не вдалося здійснитися, зважаючи на колабораційну політику його супротивника М. Ханенка, який 2 вересня 1670 р. підписав свій варіант угоди з Річчю Посполитою.

В основному Острозька (Ханенка) угода повторювала положення Чуднівського трактату Ю. Хмельницького з Яном II Казимиром і набагато поступалася проекту Дорошенка саме у визначенні політико-правового статусу України. Недарма П. Дорошенко після прибуття його послів з вального сейму 1670 р. (там спеціальною постановою-конституцією були затверджені домовленості з Ханенком, а Дорошенка визнано «зрадником» Речі Посполитої) відразу ж скликав старшинську раду і за її результатами заявив королівському послу, львівському єпископу Й. Шумлянському, що «коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитися християнська кров... вже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!»²⁹. Гетьман просив повідомити Міхалу Корибуту, що з 1667 р. він вірно дотримувався Підгаєцького перемир'я, а його турецьке підданство було ні чим іншим, як хитрою дипломатичною грою задля збереження України від татарських набігів.

Згідно із звітом Й. Шумлянського польському королю після повернення до Варшави, козаки Дорошенка, ознайомившись з Острозькою угодою найбільше сміялися і глузували з того пункту, де говорилося, що польська шляхта і католицьке духовенство можуть повернутися до своїх маєтностей. Вони саркастично питали львівського митрополита: «чому ж пани не їдуть. адже теперішній гетьман Ханенко їм дозволив?»³⁰.

Щоб остаточно «налякати короля султаном» 1 грудня 1670 р., старшинська рада остаточно ухвалює визнати протекцію Мегмеда IV³¹. Окрім того, Дорошенко виконує свою погрозу й посилає до Бахчисарая брацлавського полковника Лисицю із завданням прохати кримського хана про надання військової допомоги проти Польщі. З аналогічним завданням до Стамбула відправляється паволоцький полковник Ярош. Обурений відмовою укласти з ним договір у листі до Собеського від 7 грудня 1670 р. Дорошенко у доволі різкому тоні вказував на невиконання поляками Підгаєцького перемир'я, що порушувалося, на його думку, насамперед комендантом Білої Церкви та польським полков-

ником Я. Пивом, який повністю вирізав польське село Ольшанку. «Все це не дає нам тішитися з королівської ласки і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій королівській Милості»³² — писав Дорошенко, роблячи висновок, що польський король не хоче мати його за гетьмана, а тому він змушений шукати іншої протекції, яка б давала «одному війську одного гетьмана».

Щоб приспати пильність польської сторони, український гетьман і далі листувався з королем Міхалом Корибутом та великим коронним гетьманом Я. Собеським. У кінці березня 1671 р. Дорошенко знову висилає до Варшави пропозиції примирення (вони повторювали Острозький проект) тим самим востаннє пропонуючи Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни³³. Отримавши чергову відмову, гетьман у липні за сприяння татарсько-турецьких сил розпочинає облогу Білої Церкви. Натомість на територію правобережної частини козацької України вступає польська армія на чолі з Собеським, яка, підсилена полками М. Ханенка й І. Сірка, до кінця року опанувала Брацлавом, Могилевим, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами.

Незважаючи на сутички між обома арміями, П. Дорошенко не полишав задумів укладення «грунтового трактату» з Річчю Посполитою, про що свідчив його лист до короля від 24 серпня 1671 р. Разом з тим, посилення наступу коронних військ змушує гетьмана висловлюватися вже відвертіше: *«непевність ласки Його К[оролівської] М[ило]сті... викликає у мене і в Війська Запорозького бажання, що інших мушу шукати протекцій, аби визволена з неволі Україна від Прадідів, Дідів, і нинішніх Батьків posteritati віддав»*³⁴. На нашу думку, ці слова Дорошенка можна витлумачити наступним чином — «прадідами» та «дідами» Дорошенко називав польських монархів, що володіли Україною від часу Люблінської унії 1569 р., а він її від них визволив, але, зважаючи на відсутність сталої династичної традиції, змушений був передати Україну іншому «батькові» — турецькому султанові.

Окрім польського і турецького напрямків забезпечення монаршої зверхності, П. Дорошенком відпрацьовувався й варіант підлеглості бранденбурзькому курфюрсту та пруському герцогу. Хоча, очевидно, це був знову лише тактичний хід задля тиску на Річ Посполиту з метою отримання від неї більших «привілеїв і вольностей». Адже така підлеглисть передбачалася лише у випадку висунення Фрідріхом Вільгельмом своєї кандидатури під час чергових виборів польського короля. 28 березня 1671 р. гетьман направив до курфюрста лист, у якому, зокрема, говорилося й про мотивації українського правителя, які спону-

кали його до відходу від зверхності королів Польсько-Литовської держави: «Бажаючи одначе, як цеї Батьківщини сини, знову залишитись під природнім Паном, багато разів ми за цього ж небіжчика Хмельницького та за інших попередників наших уклали угоду за присягою самого Й. М. (його милості — *Т. Ч.*) Короля польського й усіх духовних та світських сенаторів: *але ніколи нам польські панове, вживаючи проти нас різних хитроцій, згаданих присяг не дотримували і скільки мали сили, старалися ім'я наше знищити*»³⁵. Наступні слова Дорошенка засвідчували, що він і надалі, незважаючи на договір з султаном, продовжував дотримуватися польської протекції: «...майже всі сусідні держави чули, щиро горнувся через багатьох моїх послів з моїм і всього Війська Запорозького підданством, до Маєстату Й. М. польського короля — колишнього і теперішнього»³⁶.

Початок у 1671 р. українсько-польської війни наблизив час безпосереднього втручання Османської імперії в події, що розгорталися в Україні. Нарешті турецький султан відгукнувся на прохання П. Дорошенка й розпочав підготовку до великого походу проти Польщі на допомогу своєму українському підданому. Влітку 1672 р. майже 270-тисячна турецька армія (до неї входили підрозділи османських васалів) перейшла Дністер і оволоділа Поділлям. У серпні П. Дорошенко мав аудієнцію у Мегмеда IV, де, очевидно, той дозволив йому брати участь у турецько-польських переговорах. Українські представники були постійно присутні під час підготовки договору між Стамбулом і Варшавою у Бучачі — «перед кожної сесією бували у каймакана (керівника турецьких дипломатів — *Т. Ч.*)»³⁷. Вимоги гетьмана Дорошенка до Речі Посполитої, які він оголосив туркам були наступними: 1) кордони України окреслити по річки Лабунь і Горинь; 2) віддати йому всі гармати, що знаходилися у польських фортецях; 3) віддати ту частину артилерії, які Руський воєвода забрав з Чигирина; 4) щоб не було іншого митрополита та до юрисдикції Й. Тукальського належали всі православні церкви в Польщі; 5) щоб усі уніатські церкви були знищені, а ті, де були колись православні церкви, а нині збудовані костьоли були віддані³⁸. У листопаді український гетьман отримав грамоту — «нісан» від нього на підтвердження його прав щодо володіння Україною у статусі османського підданого³⁹. Цією султанською грамотою закріплювалися положення Бучацького миру між Польщею і Туреччиною, укладеного в жовтні того ж року. Мегмед IV також вручив П. Дорошенку золоті булаву і кафтан. Турецькі кафтани були вручені і тридцяти козацьким старшинам⁴⁰.

Слід відзначити, що положення Бучацького миру, з одного боку, були певною дипломатичною перемогою П. Дорошенка (адже Річ По-

сполита вдруге у практиці міжнародних договорів відмовлялася від значної частини України на користь суперника та визнавала владу українського гетьмана), з іншого — не виправдали його сподівань на допомогу султана у відвоюванні прав у польського короля та московського царя на всю територію України. Саме з 1672 р. розпочався поступовий відхід Дорошенка від турецької протекції. Виявилося, що Мегмед IV нічим не відрізнявся у своїй політиці щодо Українського гетьманату від своїх «колег» — монархів. Він оголошує провінцією Османської імперії («еялетом») Західне Поділля з центром у Кам'янці. Турецькі гарнізони вводяться не лише до західноподільських міст, але й до східних — Брацлава та Кальника. Розпочалися утиски місцевого православного населення у релігійній сфері. І хоча після звернення Дорошенка до Мегмеда IV, останній у січні 1673 р. видав спеціальний диплом — «берат», у якому говорилося: «в містах і осадах Українського еялету, котрі знаходяться під його (П. Дорошенка. — *Т. Ч.*) владою, не сміє ніхто чинити утиски церквам»⁴¹, це не зняло напруги у ставленні українців до присутніх на їх землях турецьких військових та урядовців.

Великим розчаруванням для гетьманського уряду стало вирішення спірної проблеми з приналежністю до української чи турецької юрисдикції міста Могилева. Султан Мегмед IV, який перед тим хотів включити його до Кам'янецького еялету, все ж таки не встояв перед домаганнями Дорошенка і залишив під його владою полкове місто на умовах: «...Поки він є гетьманом, повинен ними (мешканцями Могилева. — *Т. Ч.*) правити, й ніхто з мого боку не сміє йому в тому перешкоджати й до того мішатися. Хто ж буде по ньому гетьманом, має ту фортецю Могилів з підлеглими їй паланками і з церквами віддати нашим пограничним начальникам, щоб були прилучені до ісламських земель»⁴². Отже, зважаючи на недовговічність терміну перебування на гетьманській посаді тієї чи іншої особи, важливе прикордонне місто козацької України мало з часом відійти до безпосередніх володінь Османської імперії. Не здійснювалася й найголовніша мета П. Дорошенка — об'єднатися з Лівобережною Україною. Адже плани Порти здійснити похід на Київ так і залишилися на папері, не вирішувалося питання щодо надання султаном військової допомоги для підкорення «задніпровської» території Українського гетьманату.

Як свідчили сподвижники П. Дорошенка, той «сам лютує, що піддався турчинові»⁴³. В Україні, зокрема на волинських землях, поширилися чутки про те, що гетьман хоче відмовитися від зверхності султана⁴⁴. Невдоволення султанським протекторатом висловили правобережні козаки на Генеральній раді у червні 1673 р. під Росавою.

Уманський полк та й самі жителі Умані, висловлюючи протест проти «обусурманення» Дорошенка, знову переходить під владу його противника М. Ханенка, який значно активізував свої дії у 1673 р. Окремі правобережні полковники роблять спроби перейти на Лівобережжя під «високу руку» царя. Все це змушує Дорошенка продовжувати переговорний процес з представниками Речі Посполитої і вимагати від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р. Про це йшлося під час двох зустрічей із Й. Шумлянським (квітень і червень 1673 р.) та неодноразових зверненнях П. Дорошенка до Я. Собеського й інших польських урядовців⁴⁵. Але навіть під загрозою наступу багатотисячної султанської армії провідні політики Речі Посполитої не йдуть ні на які поступки українському гетьману.

З початком 1674 р. у Дорошенка виникає нова проблема у зв'язку з наступом на Правобережну Україну війська лівобережного гетьмана І. Самойловича, який спільно з росіянами хотів відвоювати її для себе. Правобережний гетьманський уряд знову звертається з проханням про допомогу одночасно і до султана, і до короля, які на той час перебували у стані війни між собою. Це ще раз переконливо засвідчувало, що Дорошенко не надавав переваги тій чи іншій протекції, а лише хотів використати їх задля збереження своєї влади над Україною. Черговий прихід Мегмеда IV на Правобережжя у серпні 1674 р. закінчився відступом сил Самойловича і Ромодановського та відновленням гетьманського управління Дорошенка над більшою частиною правобережних земель. 5 вересня гетьман мав прийом у султанському шатрі поблизу Умані. Тут Мегмед IV вручив йому на знак своєї приязні кафтан, оксамитову соболіну шапку, кілька породистих коней, а також золоту булаву. Таким чином П. Дорошенко й надалі погоджувався бути володарем частини України від імені султана Османської імперії.

Невдовзі турки покинули Україну, натомість на її землі черговий напад здійснило коронне військо на чолі з новопроголошеним королем Речі Посполитої, колишнім великим коронним маршалком Я. Собеським, що відвоювало у Дорошенка Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України. Зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман у грудні 1674 р. висилає до королівської резиденції своїх послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української комісії з укладення спільної угоди⁴⁶. Також у листі від 12 грудня український гетьман прохав польського монарха «аби її (Україну. — Т. Ч.) від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на ту Україну бідну бажаючих помсти визволив і оборонив не наказними вождями, але сам особою своєю королівською, щоб

ше українських обивателів знову, як батько дітей, приласкав... народу руського і Війська Запорозького правах вольностях і свободах наших достатнім забезпеченням»⁴⁷. Як не дивно, але король відразу ж відгукнувся на пропозиції Дорошенка й вислав до Чигирина своїх представників — відомого вже єпископа Шумлянського та полковника королівської гвардії визначного дипломата С. Морштина. Вони мали отримати від гетьмана чіткі й остаточні запевнення в тому, що він назавжди відмовляється від турецької протекції, адже у Варшаві ходили чутки про піддання Дорошенка королю лише на період зими, після чого він знову, як гадалося, повернеться до зверхності султана. Ці чутки мали правдиву основу, адже про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв до Стамбула.

Отримавши звістку про те, що Ян III Собеський, незважаючи на початок мирних переговорів, готується до походу на Чигирин, Дорошенко вирішує відмовитися від укладення двохсторонньої угоди з Річчю Посполитою і висуває концепцію скликання тристоронньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана князем України під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Український гетьманат мав виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами⁴⁸. Турецька протекція (до речі, як і будь-яка інша) була необхідна Дорошкові лише для того, щоб «мати для себе удільне князівство»⁴⁹ — свідчили відомості зі Львова за липень 1675 р. У королівській канцелярії у той час, хоч і жартома, називали українського гетьмана не інакше, як «напівкнязем»⁵⁰. Власне цей жартівливий титул якнайкраще підходив П. Дорошкові з огляду на те, що він був фактично «удільним» господарем частини України, але не мав на неї династичних прав.

Але і цей проект трансформації гетьманату в Українське полівасалітетне князівство Дорошкові не вдалося втілити в життя, а тому він знову повертається до апробованих, хоча (як засвідчувала багаторічна практика) безперспективних договірних відносин із Польською короною. У лютому 1675 р. він вислав до Варшави разом із польським посольством Й. Шумлянського т. зв. Чигиринські пункти, які, в основному, спиралися на положення Гадяцької угоди. У той же час гетьман послав до султана Мегмеда IV посольство на чолі з генеральним писарем М. Вуяхевичем і полковником Г. Гамалією. Ті мали просити у султана допомоги для походу на Лівобережжя та підтвердження султаном гетьманських повноважень Дорошенка⁵¹. 28 березня того ж року османський монарх видав спеціальний універсал («*ferman*») до «володаря-обранця Християнської нації і трьох частин козацтва», в якому наголо-

шувалося на тому, що у відповідь на прохання українських дипломатів султан «приймає це звернення за умови, що Він (Дорошенко. — Т. Ч.) справедливо служитиме згідно з наказом, виданим мною. Чесно дотримуватиме своїх слів протягом того часу, який він вирішив перебувати під нашим протекторатом»⁵². Мегмедом IV підтверджувалися попередні васальні зобов'язання Українського гетьманату щодо надання своєму сюзеренові у разі потреби необхідної кількості війська. Натомість у фермані нічого не говорилося про грошову данину.

Невдовзі війська Османської імперії та Кримського ханства прийшли на Правобережжя, але їхні дії спричинили лише руйнацію так уже знекровленого довголітніми війнами краю та сприяли падінню авторитету гетьманської влади Дорошенка серед мешканців Брацлавщини та Південної Київщини. Це розумів і сам гетьман, який висловлював своє невдоволення турецьким і татарським воєначальникам. «Неслухняність» українського правителя вже довго непокоїла Високий Диван і ханський уряд, які бажали зміни сильного гетьмана на більш податливого козацького провідника. По суті, влітку 1675 р. завершилися відносини Чигирини зі Стамбулом, що було спричинене взаємною недовірою обох сторін. 10 жовтня того ж року гетьман Дорошенко складає присягу на вірність московському цареві, а його посольство у Москві просить Олексія Михайловича про збереження за Дорошенком гетьманської посади. У той же час протягом першої половини 1676 р. правобережний володар надсилав листи до Стамбула із запевненням своєї вірності та проханням про надання військової допомоги проти Польщі. Отже, як бачимо, наприкінці свого правління український гетьман визнавав одночасну протекцію вже трьох монархів — польського короля, турецького султана і московського царя.

Таким чином, у 1675–1676 рр. зазнала остаточного краху політика гетьманського уряду Петра Дорошенка щодо одночасної підлеглості України двом монархам. Причиною цьому були не лише намагання обох сторін — польського короля і турецького султана — інкорпорувати Український гетьманат на Правобережжі, але й діяльність самого гетьмана, який, попри значні зусилля, так і не зміг сконсолідувати козацьку старшину, «чернь» та «поспільство» навколо ідеї непідлеглості України. «Обидві протекції (короля і султана. — Т. Ч.) нічого іншого не мали принести тільки те, що зараз маємо» — підсумовуючи свою діяльність у сфері зовнішньої політики, відзначив уже наприкінці 1674 р. сам Дорошенко. Хоча ще за два роки перед тим польський дипломат Висоцький говорив, що турки хочуть дозволити «щоб Україна *indifferenter* залишалася, не буде ні в Отоманській,

ні в нашій (польській — *Т. Ч.*) протекції»⁵³. Перехід одного з найвірніших послідовників полівасалітетної політики Богдана Хмельницького на бік російського монарха і здача Петром Дорошенком булави (це відбулося 16 вересня 1676 р.) на користь Івана Самойловича стало відповіддю на питання вирішення династичними дворами Європи міжнародно-правового статусу Правобережної України. Хоч такі дії гетьмана, на нашу думку, були спричинені швидше розпачем політичного діяча, ніж наперед запланованою акцією.

-
- ¹ Соловьев С. История России. — Кн. 3. — Т. XII. — Сбц. 177.
 - ² Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorosenko. — S. 79; Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // ЗНТШ — Т. 238. — Львів, 1999 — С. 118.
 - ³ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 177.
 - ⁴ Там само. — Т. VII. — С. 30–31.
 - ⁵ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — С. 211.
 - ⁶ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 218–219; Флоря Б. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе. — С. 85.
 - ⁷ Флоря Б. Указ. соч.
 - ⁸ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 172–174.
 - ⁹ Acta historica. — Vol. 2 — Pars. I. — S. 417–418.
 - ¹⁰ *Цит. за:* Соловьев С. М. История России. — Кн. 3. — Т. XII. — Сбц. 365; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 181.
 - ¹¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 184–185.
 - ¹² Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 154.
 - ¹³ Там само. — С. 103, 154.
 - ¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 96, 99.
 - ¹⁵ БМЧ Краків. — Од. зб. 602, арк. 677–684.
 - ¹⁶ Chrapowicki J. Diaryusz wojewody witebskiego. — S. 176–177.
 - ¹⁷ Ibid. — S. 185–186; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 273.
 - ¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 166–168.
 - ¹⁹ Там само. — Т. V. — С. 233.
 - ²⁰ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 251–254; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 160–161; Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — С. 190–193.
 - ²¹ Санин Г. Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60-х — 70-х гг. XVII в. Диссерт... канд. истор. наук. — Москва, 1970. — С. 238.
 - ²² Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 152; Т. IX. — С. 166; Санин Г. Взаимоотношения России и Правобережной Украины. — С. 261.
 - ²³ *Цит. за:* Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 460.
 - ²⁴ Там само. — С. 461.
 - ²⁵ Там само.
 - ²⁶ Там само. — С. 288.
 - ²⁷ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 196.

- ²⁸ Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki. — S. 155.
- ²⁹ Acta historica. — Vol. II. — Pars. I. — S. 630.
- ³⁰ Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 327.
- ³¹ Dorośenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorosenko. — S. 32–33.
- ³² Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. — Т. VII. — Вильно, 1879. — С. 149–150.
- ³³ Grabowski A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. — Kraków, 1845. — Т. II. — S. 308–309; Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki... — S. 159.
- ³⁴ Acta historica. — Vol. II. — Pars. I. — S. 674.
- ³⁵ Цит. за: Крип'якевич І. Під протекцією курфюрста. До історії політики П. Дорошенка // ЗНТШ. — Т. 117. — Львів, 1914. — С. 127–129.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Acta historica. — Vol. II. — Pars. II. — S. 1112.
- ³⁸ Ibid.
- ³⁹ Dorośenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorosenko. — S. 39–40; Флоря Б. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы. — С. 110.
- ⁴⁰ Woliński J. Wojna polsko-turecka w swietle relacji rezydentów austriackich w Turcji // SMHW. — Т. VII. — Cz. 2. — Warszawa, 1961. — S. 326.
- ⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. XII. — Санкт-Петербург, 1882. — С. 760–761.
- ⁴² Там само; Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. — S. 68.
- ⁴³ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 166.
- ⁴⁴ Grabowski A. Ojczyzste spominki... — Т. II. — S. 224.
- ⁴⁵ Ibid. — S. 223; Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 286; Acta historica. — Vol. II. — Pars. I. — S. 854–858.
- ⁴⁶ БМЧ Краків. — Од. зб. 423, арк. 111–112; Wołinski J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. — S. 14–15.
- ⁴⁷ БМЧ Краків. — Од. зб. 423, арк. 113; Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW. — Т. X. — Cz. 1. — Warszawa, 1964. — S. 245.
- ⁴⁸ Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві, Відділ рукописів (далі — Осолін.). — № 355, арк. 19–20; Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. — S. 17; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 533–534.
- ⁴⁹ Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676). — Т. X. — Cz. 1. — S. 280.
- ⁵⁰ БМЧ Краків. — Од. зб. 423, арк. 241; Wołinski J. Król Jan III a sprawa Ukrainy... — S. 20.
- ⁵¹ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — Санкт-Петербург, 1884. — С. 136.
- ⁵² Туранли Ф. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 5/6. — К., 2001. — С. 334–340.
- ⁵³ Acta historica. — Vol. II. — Pars. 2. — S. 901.

9. Ідея відновлення Гадяцької угоди 1658 р. в українсько-польських стосунках

Комплекс проблем, пов'язаний із причинами, укладенням та наслідками Гадяцької угоди, яка була підписана між представниками короля Речі Посполитої Яна II Казимира й гетьманом козацької України Іваном Виговським разом із генеральною старшиною восени 1658 р. поблизу Гадяча на Полтавщині й ратифікована у дещо зміненому варіанті на Варшавському сеймі 1659 р., уже довгий час перебуває у полі зору не лише вітчизняної, але й світової історіографії¹. Разом з тим, вивчення питання щодо спроб відновлення Гадяцької угоди (або ж її окремих положень) за правління гетьманів

SERENISSIMO ATQVE POTENTISSIMO PRINCIPI AC DOMINO
D. IOANNI CASIMIRO D.G. REGI POLONIE MAGNO DUCHI LITHUANIE
RUSIE PRUSSIE MASSYLIE SAKSONIE LITVONIE SMOLENSKIE
SEVERIE CHERNIUBURGIE SIE. NEX. SUCROBEM GOTHORUM
VANDALORUMQUE HEREDITARIO REGI

Printed by C. Schaeffer, Printeur en Chef, Rue de la Harpe, à Paris. — Chez M. de la Motte, Libraire, Palais National, ci-devant des Arts, ci-après de la République, ci-devant de la Nation, ci-après de la Loi, ci-devant de la Liberté, ci-après de la Justice, ci-devant de la Nation, ci-après de la Loi, ci-devant de la Liberté, ci-après de la Justice.

Король Речі Посполитої
Ян II Казимир

Війська Запорозького Юрія Хмельницького, Павла Тетері та Петра Дорошенка, на жаль, поки що перебуває на початковій стадії розробки. Переважна більшість авторів не лише польської, але й української сучасної історіографії*, які розкривають взаємовідносини між Польщею та Україною після смерті Богдана Хмельницького у зв'язку з проблемою впровадження/невпровадження Гадяцької угоди у практику тогочасних українсько-польських взаємовідносин, у своїх дослідженнях хронологічно чомусь обмежуються лише кінцем 1659 р. або ж 1660–1661 рр. (укладенням та ратифікацією Чуднівської угоди) і не торкаються власне подій другої половини 60-х – першої половини 70-х рр. XVII ст.

У вересні – жовтні 1660 р., очолюючи Чигиринський полк поблизу Чуднова, П. Дорошенко одним із перших підтримав бажання гетьмана Юрія Хмельницького покинути московського царя й перейти на бік польсько-литовського короля. Тоді ж під час переговорів із поляками

* Винятком є хіба що ґрунтовні статті львівського історика Миколи Крикуна, які нещодавно були видані окремою книгою: Крикун М. *Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII–XVIII століття*. — К., 2006.

поблизу Ставищ однією з перших умов української делегації, яку очолювали впливові козацькі старшини П. Дорошенко, Г. Лісницький, М. Ханенко, І. Кравченко та М. Махержинський, була вимога повернення до першої редакції Гадяцької угоди 1658 р. У відповідь на це королівські представники дуже образилися, адже на їхню думку козаки мали погоджуватися на мир за будь-яких умов.

Після напружених спільних засідань, 17 жовтня 1660 р. між Короною Польською та Українським гетьманством було укладено мир, що, зокрема містив і таке положення: «*Комісію* (тобто, угоду. — *Т. Ч.*) Гадяцьку така, яка є, затверджується Їх М[ило]сті П[ани] Гетьмани (коронний і польний. — *Т. Ч.*) *присягою своєю підтвердити мають*. Ті пункти, які до Кн[язів]ства Руського раніше належали, що і Вольно-стям Війська Запорозького менш потрібні виходять...» (тут і далі виділення. — *Авт.*)². Отже, цей важливий вислів мав, по-перше, означати, що Гадяцька угода була підтверджена частково у варіанті 1658 р., адже у в угоді, підписаній «в обозі під Гадячем», лише один раз згадувалося про «Князівство Руське» (у контексті «Гетьман Князівства Руського», а йшлося лише про «землю Руську», «народ Руський», «гетьмана Руського», «гетьмана Військ Руських». Усі прерогативи Руського князівства мали закріплюватися за Військом Запорозьким.

Сучасник тих подій Веспасіан Коховський відзначав, що під час переговорів П. Дорошенко вів себе дуже гідно і заявляв королівському комісару Любомирському, що, якщо «будете уперто на нас наступати, то маємо шаблі при боку й самопали в руці, а з відчаю прибуде нам відваги»³. Лише представник кримського хана, нуредін-солтан, зумів переконати обидві сторони досягнути компромісу. До речі, першим свій власноручний підпис під Чуднівським* договором залишив «Петро Дорошенко, Полковник Війська Його К[оролівської] М[ило]сті Запорозького, Комісар»⁴. 18 жовтня 1660 р. відбулася обопільна присяга поляків та українців у вірності. 1661 р. варшавський сейм затвердив текст Чуднівської угоди та нобілізував частину козацької старшини, яка сприяла її підписанню. Серед інших до шляхетства Речі Посполитої був приведений і козацький полковник Петро Дорошенко⁵.

Треба відзначити, що в інструкції послам від Українського гетьманату на сейм 1661 р. у Варшаві відзначалося, що українські дипломати мали добиватися постанов Гадяцької угоди 1658 р. У цей час Чи-

* В історіографії Чуднівський договір називають ще й «Слободишанським», з огляду на те, що він був укладений під містечком Слободиші за 25 верст від міста Чуднова на Житомирщині.

гирин був переконаний, що Корона Польська знову внесе до угоди відповідні корективи, як це було в 1659 р. У разі відмови виконати ці пункти польською стороною, посольство гетьмана Ю. Хмельницького на чолі з С. Богдановичем-Зарудним, М. Зеленським та І. Кравченком мало заявити, що український уряд не буде вважати себе зобов'язаним і надалі підкорятися польсько-литовському королю. Однак, хоча затверджений на сеймі 1661 р. текст Чуднівської угоди не повною мірою відображав прагнення українців, вони все ж таки погодилися із запропонованим варіантом. Натомість польський історик Я. Качмарчик у своїй останній книзі зазначив, що саме з сеймовою постановою 1661 р. остаточно зазнала краху «гадяцька ідея Речі Посполитої Трьох Народів»⁶. З огляду на такий висновок колеги з Польщі, хочемо наголосити на тому, що вилучення з тексту Чуднівської угоди згадки про «титул Князівства Руського і привілеїв, належних до того Князівства»⁷, на нашу думку, все ж таки не означало зникнення ідеї утворення триалістичної Польсько-Литовсько-Руської федерації. Адже з українського боку більша частина козацької старшини виступала за те, щоб третім автономним членом Речі Посполитої поруч із Коронаю Польською та Великим князівством Литовським мало стати Військо Запорозьке, а повноваженнями-«привілеями» великого руського князя володів би правитель козацької України-Русі — гетьман.

У зв'язку з приходом до влади у 1663 р. колишнього «королівського секретаря» гетьмана П. Тетері, почали розроблятися нові умови політичних взаємовідносин між Чигирином та Варшавою. Очевидно, що до них був причетний і Петро Дорошенко, який став генеральним осавулом, а також почав виконувати обов'язки наказного гетьмана. Про своє бачення українсько-польських відносин новий український уряд оголосив у дипломатичній інструкції посольству на чолі з полковником Г. Гуляницьким, яке наприкінці січня 1663 р. відправилося до столиці Речі Посполитої. Одним із перших її положень було забезпечення «прав і вольностей» Війська Запорозького з урахуванням положень Гадяцької угоди⁸. З огляду на вимоги української сторони, Варшава йде на окремі поступки. Зокрема, вона погоджувалася дотримуватися традиційних козацьких «прав і привілеїв», а також обіцяла нарешті розпочати діяльність спеціальної комісії для розгляду спірних церковних питань (така комісія мала діяти ще від часу затвердження Гадяцької угоди на весняному сеймі 1659 р.). Поляки навіть дозволяли проведення Чигирином самостійної зовнішньої політики щодо Молдавського і Волоського князівств. Король також наказав звільнити з ув'язнення впливового козацького старшину, полковника Івана

Богуна. Однак до цілковитого вирішення порушених гетьманським урядом питань так і не дійшло. Найбільш дражливим у двосторонніх відносинах залишалося питання зі становищем православної Церкви. Як відзначалося в одному з документів, українці були «...дуже знервовані ненадійною обіцянкою повернення церков»⁹.

Восени 1664 р. у таборі під Лисянкою на козацькій раді було ухвалено документ під назвою «*Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того ж самого року*»¹⁰. Його поруч з іншими старшинами другим підписав «Петро Дорошенко Осавул В[ійськ] Й[ого] К[оролівської] М[илості] Генеральний». У ньому містилися 75 пунктів, які відображали бажання козацької старшини упорядкувати релігійні, політичні, економічні, освітні, військові взаємовідносини між «Україною», «народом українським» (на відміну від текстів Гадяцької і Чуднівської угод в «Інструкції» ці етноніми вживалися як відповідники «землі Руської» та «народу Руського»), «гетьманом», «Військом Запорозьким» з одного боку та «королем» і «станами Речі Посполитої» — з іншого. Цей важливий у розвитку українсько-польських стосунків другої половини XVII ст. документ у свій час ґрунтовно проаналізований різними істориками¹¹, а тому розглянемо його положення лише з точки зору відповідності Гадяцькій угоді.

Вже в першому розділі «Інструкції» 1664 р. під назвою «Релігія Грецька» у 4-му пункті згадувалося про саму Гадяцьку угоду, яку було названо «конституцією». Тут також йшлося про діяльність комісії, що мала діяти згідно з її положеннями у справі повернення відібраних раніше в українців православних церков*. У 8-му та 9-му пункті йшлося про відповідний правовий статус «академії та київських шкіл», який їм мав бути наданий згідно з відповідним пунктом Гадяцької угоди. Окрім того, в 10-му пункті говорилося про заснування академії в Могилеві, що теж відповідало гадяцьким положенням про відкриття такого навчального закладу для українців на території Великого князівства Литовського. Загалом же «Інструкція» мала ще ряд важливих пунктів, зокрема щодо «вольностей Війська Запорозького», які так чи інакше повторювали або ж резонували з текстом Гадяцької угоди.

* У відведений час комісія не працювала, а тому в «Інструкції» на сейм 1661 р. козаки вимагали, щоб було призначено 3–4 комісари від католиків і стільки ж від православних українців. Налагодженням діяльності цієї інституції, посилаючись на Гадяцьку угоду 1658 р., переймався уряд Ю. Хмельницького і протягом 1662 р. (Див.: Крикун М. *Між війною та радою*. — С. 144).

Наприкінці 1665 р. до Чигирини надійшли листи від Яна II Казимира, в яких той картав Дорошенка за самовільне захоплення гетьманської булави. Саме тому в посланні до короля від 1 січня 1666 р. новообраний правитель Правобережної України відповідав, що мусить залишатися «невільником тої функції, носячи титул Гетьмана запорозького, і то лиш задля того, щоб військо не залишилося без голови...»¹². Окрім того, у своїх листах до П. Дорошенка польський король запросив прислати «комісарів» від Українського гетьманату на сейм, щоб виробити спільну угоду. У зв'язку з цим, в лютому 1666 р. козацький уряд відіслав своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями, які були сформовані на козацькій раді під Лисянкою. В документі під довгою, але виразною назвою «*Інструкція виразна від нас, усієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря і осавулів, сотників, отаманів, товариства і черні Війська Його К[о]р[олівської] М[ило]сті вірно прихильного Запорозького, зараз з одностайної Ради нашої Лисянської на сейм нинішній до найяснішого Маєстату Його К[о]р[олівської] М[ило]сті Пана Нашого Ми[лості] вого і всієї Р[ечі] П[осполитої]тої послам нашим ввірена*», скликаний на 17 березня того самого року», зокрема відзначалося, що «...ми всі, обивателі українські... прийшли до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві»¹³. Зі свого боку, король та сейм мали забезпечити «права та вольності» не лише козацтва, а й «усього поспільства українського». Таким чином, свою протекцію король мав поширити не лише на Правобережну, але й Лівобережну Україну. У наданій «Інструкції» від імені «всієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря та осавулів, полковників, сотників, отаманів, товариства і черні Війська Його Королівської Милості» й за дорученням «одностайної» козацької ради на Варшавському сеймі 1666 р. обумовлювалися правовий статус Війська Запорозького, права православних українців, питання освіти тощо¹⁴. Посли мали домагатися, щоб сейм сприяв у справі затвердження королем на гетьманстві Дорошенка, якого згідно з рішенням козацької ради, обрано тепер «єдинодушно і вільними голосами». Саме таким чином П. Дорошенко хотів стати не лише першим серед козацького стану («народу політичного»), але й забезпечити собі права легітимного правителя-васала всієї ранньомодерної Української держави.

У відповідь на ці вимоги король Ян II Казимир знову відписував Дорошенку, що той став гетьманом без монаршої згоди й здійснює відносини з Кримським ханством без погодження з Варшавою. Виправ-

* Її детальний аналіз див. у книзі: Крикун М. Між війною та радою. — С. 205–248.

довуючись трохи згодом перед королем, український гетьман повідомляв, що отримав цю посаду без дозволу польського монарха лише тому, що бачив «велику руїну цілої України», а стосовно союзницьких відносин Гетьманату з ханством Дорошенко зазначав про їхню користь для Речі Посполитої¹⁵.

«Інструкція» 1666 р. неодноразово посилається на «зборівські пакти» 1649 р. між Короною Польською та Військом Запорозьким, однак, якщо документ, ухвалений на козацькій раді в Лисянці, порівняти з Гадяцькою угодою, то насамперед подібною виглядає структура подання й навіть послідовність викладу, адже «Інструкція» так само, як і ухвали 1658/1659, передбачала: у пп. 1–6 — забезпечення належних прав православної церкви (так, наприклад, у п. 4 йшлося про те, що згідно з гадяцькими домовленостями 1658–1659 рр. до православних від уніатів перейшла «люблінська церква»^{*}, а в п. 6 обумовлювалося, що членами сенату мають бути «отець митрополит наш київський з отцями єпископами православними»); пп. 7–8 — визначала статус «київських шкіл»; пп. 9–10, 12 — «вольності» Війська Запорозького; п. 11 — згадувала про козацький реєстр («компут»); п. 12 — взаємовідносини козаків з «державцями» в «добрах шляхетських і духовних» п. 14 — визначала статус і повноваження гетьмана; п. 18 — піклувалася про закріплення за гетьманом Чигиринського староства тощо.

До Варшави поїхала козацька делегація на чолі з брацлавським полковником Михайлом Зеленським, генеральним писарем Іваном Чекаловським, чигиринським полковником Прокопом Бережецьким та корсунським полковником Гнатом Бережецьким. Однак на сесії сейму, що розпочалася 17 березня, було не до вирішення «української проблеми». Натомість, на ній йшла запекла політична боротьба між прихильниками партій короля та коронного гетьмана Любомирського¹⁶. Посли від України були прийняті Яном II Казимиром лише тоді коли сейм був зірваний — у кінці квітня 1666 р. Незважаючи на те, що домагання козацтва зводилися лише до відновлення умов Зборівської угоди 1649 р., вони, однак, так і не були прийняті польською стороною, а король відбувся лише загальними й ухильними фразами щодо «батьківського піклування» про Військо Запорозьке.

Під час військової виправи з метою відвоювання Лівобережної України П. Дорошенко у листі від 16 серпня 1666 р. до Яна II Казимира відзначав, що він хоче лише «...схилити Задніпров'я до вірного підданства Його Королівському Маєстатові»¹⁷. Одночасно, зважаючи на початок

^{*} Тут йдеться про Спасо-Преображенську церкву в Любліні.

польсько-російських мирних переговорів у Андрусові, Дорошенко запитував короля Речі Посполитої про подальші дії свого війська з огляду на те, що Лівобережна Україна перебувала під номінальним протекторатом московського царя. У зв'язку з тим, що король не звертав уваги на прохання гетьмана, останній неодноразово повторював його, як у листах до королівської канцелярії, так і в зверненнях до польських урядовців Я. Собеського та Я. Стахурського. Однак у цей час Варшава за спиною гетьманського уряду проводила переговори з Москвою щодо укладення перемир'я, про фактичне позитивне рішення цього П. Дорошенко дізнався наприкінці липня 1666 р. Разом з тим, гетьман не залишав надії добитися королівської прихильності. У листі до Яна II Казимира від 5 жовтня П. Дорошенко просив його надати «виразний ординанс», який би узаконив похід правобережних козацьких військ на Лівобережну Україну¹⁸. Однак Річ Посполита не лише не підтримала спроби Дорошенка об'єднати Україну, а й провела заходи, що змусили гетьмана відвести свої полки з «лівого берега» Дніпра на «правий» — наприкінці 1666 р. коронна армія вступила на Правобережжя.

Восени 1667 р. Дорошенко під тиском і за посередництвом кримського хана визнав зверхність польсько-литовського короля та склав йому присягу в містечку Підгайці на Тернопільщині. У результаті протистояння польських військ з одного боку й татарських та українських — з іншого, між королем та правобережним гетьманом 19 жовтня 1667 р. коло Підгайців було укладене тимчасове перемир'я, яке нарешті узаконило тогочасні відносини між протектором і його «потенційним» підданим. Ця угода мала назву «*Освідчення підданства для Короля і Речі Посполитої зі сторони козаків*»¹⁹. З обох боків також була принесена присяга. З вуст гетьмана Дорошенка та старшини вона звучала так: «...так і ми в тім же вірнім підданстві до його Королівської Милості і Речі Посполитої Польської почуваячись в онім статечно на віки триматися будемо... всілякої сторонньої протекції з сторонніми [монархами] без відомості Його Королівської Милості і Речі Посполитої усіякої кореспонденції мати не будемо, ані Посольств але... наші прохання милостиво виконай, а ми то, що зараз висловлено у пунктах під Підгайцями описаних, і то, що зараз обіцяємо, дотримуватися обіцяємо і присягою цього — чистою стверджуємо»²⁰. Присягу протекторасюзерена від імені короля озвучили польські урядовці: «Ми, комісари від Ясновельможного Й[ого] М[илості] Пана Маршалка Великого Гетьмана Польського Коронного, до трактування з Військами Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті Запорозькими виправлені, присягаємо... іменем Короля Й[ого] М[ило]сті і Речі Посполитої, і Військ Корон-

них... Тоді того усього дотримаємо...»²¹. Якщо порівняти положення Підгаєцької та Гадяцької угод, то насамперед впадає у вічі те, що Корона Польська погодилася на те, «щоб козаки і їхні хутори були вільні» та зобов'язувалася не вводити своїх військ «в жодні міста чи села, що споконвік козакам належать, де Військо Запорозьке проживає»²². Тобто таким чином польська влада визнавала за Українським гетьманством право на владу над тією територією, яка вже фактично перебувала під владою П. Дорошенка. Щодо конкретизації багатьох проблем українсько-польських стосунків, то їхнє вирішення переносилося на розгляд чергового сейму Речі Посполитої.

До Підгаєцького перемир'я з Короною Польською й присяги королеві, що, на нашу думку, стало відносною поразкою політичних планів Дорошенка щодо опанування західноукраїнським регіоном, гетьмана підштовхнула позиція Кримського ханства, керівники якого перед тим, 16 жовтня, уклали союзницьку угоду з Польщею й таким чином змусили українського правителя підписати з нею вимушене перемир'я. Вже 23 листопада в листі до литовського князя Богуслава Радзивіла гетьман був незадоволений позицією Варшави й недотриманням нею попередніх зобов'язань: «...Утиснуто залогами, вислане в Україну військо поводить ся, мов у ворожому краю: мучить людей, переймає на дорозі з листами, безневинно стинає, виганяє козаків з міст, чатує на них; займає худобу, одбирає від козаків майно; всіх безчисельних кривд і не пригадати. І на то немає жодної уваги; панове послали наші, яких ми висилаємо з скаргами на кривди, відправляються ні з чим, і потім жовнір лютує і поводить ся не як у державі Короля Й[ого] М[ило]сті, а як у ворожому краю, тож не диво, що козацтво взялося само до оборони свого життя; звідти прийшло до немалого в отчизні запалу, котрий починає помалу згасати, коли ми тепер повернулися з Підгайців з мировим трактатом»²³.

У грудні 1667 р. гетьману обіцяли надати від верховної коронної влади «правління на Чигирин, хоругву, булаву й інші клейноди* вій-

* Зазначимо, що П. Дорошенко від початку свого гетьманування вимагав від польської влади повернення йому булави та інших клейнодів (а також частини архіву та скарбу Війська Запорозького), які були вивезені до Варшави на початку 1665 р. П. Тетерею (про це ширше див.: Крикун М. *Між війною та радою*. — 175–204). Однак Корона Польська всіляко затримувала їхнє повернення. Відомо, що у 1671 р. молдавський боярин М. Спафарій, який певний час перебував у Туреччині, повідомляв цареві, що Дорошенко вимагав у султана Мегмеда IV аби той забрав у П. Тетері (у 1670 р. він утік з Польщі до Османів) «булаву та інші військові клейноди і привілеї, котрі той завів із собою (до Адріанополя. — Т. Ч.)» (*Новые данные о Н. Спафарие // ЧОИДР. — Кн. IV. — 1900. — С. 36*).

ськові»²⁴. У відповідь Дорошенко погоджувався прислати своїх послів на Варшавський сейм після того як «збере перед Різдом раду», а та в свою чергу, випрацює засади стосунків між Українським гетьманством та Коронуєю Польською. Очевидно, таким чином Дорошенко хотів поліпшити для себе умови підданства королеві та відтягнути час для правового оформлення своїх стосунків із султаном Османської імперії (про це у попередньому розділі).

Зрозумівши, що шанс перемогти Польщу та опанувати Східною Галичиною втрачено, П. Дорошенко протягом першої половини 1668 р. відвойовує у царя Олексія Михайловича та гетьмана І. Брюховецького Лівобережну Україну. «За короткий час свого побуту на лівому березі Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво, міщанство і поспільство, але й таку впливову верству, як духовенство»²⁵, — зробили з цього приводу висновок учені. В усіх православних церквах молилися за «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра»²⁶. Адже в цей час він видав ряд універсалів щодо охорони багатьох храмів і монастирів та підтвердив право на їхні маєтності. Посилення влади Дорошенка дуже налякала верхівку Польсько-Литовської держави, яка переживала, щоб цей український гетьман з регіментаря-васала не перетворився в «удільного» володаря. Ці побоювання віддзеркалювалися в багатьох тогочасних листах і документах.

У червні 1668 р. коронна армія розпочала наступ на Брацлавщину і Київщину. Це спричинило відтягнення основних сил Дорошенка з Лівобережжя — наприкінці липня він уже був у Чигирині. «Поляки, забувши боязнь Бога й *одклавши на бік Пакти* (Гадяцькі, Чуднівські і Підгаєцькі. — *Т. Ч.*), починають наступати з військовою потугою на Україну»²⁷, — описував складне міжнародне положення своєї держави сам гетьман у листі до господаря Молдавського князівства. Незважаючи на взаємні образи та декларування (таємно від Речі Посполитої) визнання турецької протекції, П. Дорошенко й надалі продовжував іменувати себе «гетьманом його Королівської Милості Війська Запорозького». Хоча за свідченнями польських урядовців: «...козацькі обмани нам відомі, ось і тепер писав Дорошенко до гетьмана Собеського, щоб король не вислав коронного війська а він, Дорошенко, зробить так, що обидва береги Дніпра будуть під королем. Але це справжній обман: він нібито сприяє Королівській Величності, а сам уже давно турчиніві піддався»²⁸. Виправдовуючись перед Варшавою за те, що він усе ж таки прийняв турецькі санджаки Дорошенко свідчив — він це зробив лише заради збереження України «в цілості» та для захисту її від наїздів татар, «які то з Польщею, то з Москвою всіх дурять»²⁹.

Мотивація гетьмана відносно зриву сюзеренних відносин з Річчю Посполитою та порушення Варшавою положень Гадяцької угоди найбільш повно була викладена у листі П. Дорошенка до Я. Собеського від 28 квітня 1668 р. У відповідь на аналогічні звинувачення польської сторони у постійних порушеннях українцями Гадяцьких і Чуднівських домовленостей Дорошенко писав, що «...Як вони (поляки. — Т. Ч.) Гадяцької Комісії Трактаті, [що] в Гадячі постановили, написали, і там зараз Гетьманом тогочасного Війська Запорозького (І. Виговським. — Т. Ч.), і собою заприсягнули Комісію у Варшаві на сеймі скасувавши, і звідти змінену аж до Чигирина посилали... Релігії святої Греко-Руської і народу всього нашого Руського, ошукання отримавши, Помазанця Божого і старші стани величного сенату Корони Польської і В[еликого] К[нязівства] Лит[овського], не на Гадяцькій правдивій Комісії (тобто 16 вересня 1658 р. — Т. Ч.), але на Варшавському концепті (тобто затвержені на сеймі 1659 р. — Т. Ч.) з неприятелем Церкви Божої уклавши його [Трактат], в *juramenta* втягнули, Пану Богу, Й[ого] К[оролівській] М[илос]ці, і [станам] Р[е]ч[і] п[оспол]л[и]тої правлять»³⁰. Тобто Дорошенко закидав полякам не виконання обопільної Гадяцької угоди від 16 вересня 1658 р., яка була порушена тими під час Варшавського сейму 1659 р., коли під час затвердження були змінені її найбільш важливі положення.

На початку 1669 р. Дорошенко надіслав лист польсько-литовському королеві, в якому запевнював останнього, що не піддавався султанові. Міхал Корибут відповів йому, що не вірив і не вірить ніяким вимислам про гетьмана³¹. Додатковим доказом прихильності українців, стала висилка «Інструкції на сейм коронаційний до Найяснішого Короля Його Мл. І всіх станів Речі Посполитої від мене, Петра Дорошенка, гетьмана, і од усього Війська Запорозького» на елекційний сейм у Варшаві, що відбувався протягом травня — липня 1669 р. Нагадаємо, що це відбулося після березневої заяви гетьмана про підданство султанові! У чергових вимогах знову, в основному, повторювалися пункти, які були направлені ще на сейм 1666 р.³² Вступна частина цього документа (він має два варіанти текстів «акцепт короткий усіх пунктів супліки на елекцію Найяснішого Короля Міхала»³³ та власне згадану «Інструкцію»), який у свій час був детально опрацьований Миколою Крикуном, містила звернення гетьманського уряду до польської влади, в якому говорилося, що українці добре свідомі того, що поляки розкололи цілісність їхньої держави і «за мінімальну суму московських динарів продали нас» Москві, а це в свою чергу підштовхнуло козацьку еліту до зближення з Османською імперією³⁴.

Власне сама послідовність викладення скарг і вимог до влади Речі Посполитої в «Інструкції» 1669 р. відповідала структурі Гадяцької угоди 1658 р. — спочатку йшлося про потреби православної церкви та проблему скасування унії, потім питання освіти, «прав і вольностей» Війська Запорозького, виокремлення території, на яку поширювалася влада українського гетьмана тощо. Вже в 1-му пункті зазначалося, що «згідно з *Гадяцькими пактами*» уніати в Україні мали бути «послушними» римському костюлові, а православні мали підлягати Константинопольському патріархові. У 2-му пункті йшлося про створення «особливого трибуналу» для Київського, Руського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського, Подольського, Белзького, Підляшського воеводств, що також було започатковано ще Гадяцькою угодою 1658 р. У 5-му пункті містилася вимога про «фундацію Академії в Києві», що прямо повторювало відповідну статтю текстів угоди 1658 та 1659 рр. Цікаво, що у 6-му пункті говорилося, щоб з «*Гадяцьких пактів вимазаний був пункт той*, лютри (лютерани. — *Т. Ч.*) і кальвіни (кальвіністи. — *Т. Ч.*) й магістри іншої віри в академіях і школах руських не вчили, бо вони хочуть з усіма жити в згоді»³⁵. Таке прохання козацької старшини, oprіч конфесійної толерантності, засвідчувало, на нашу думку, ще один досить промовистий факт — в Українському гетьманстві, не зважаючи на погіршення стосунків з Польщею та укладення з нею Чуднівської 1660 р. і Підгаєцької 1667 р. угод (а також існування Андрусівського перемир'я 1667 р. між Варшавою та Московією), все ж таки хотіли вважати положення Гадяцької угоди діючими! Про це свідчив і 10-й пункт, де українці просили «про апробацію усіх своїх прав згідно з Гадяцькою комісією і про апробацію амністії, яка не досить діє...»³⁶.

Прохання 1669 р. про потреби Війська Запорозького та всього українського/руського народу були зачитані не на коронаційному сеймі в жовтні того ж року, але вже перед коронованим на ньому Міхалом Корибутом³⁷. Цікаво, що король прийняв українських представників у себе, незважаючи на оголошення раніше на останньому з сеймових засідань листа від сілістрійського (очаківського) бейлербея про перехід гетьмана П. Дорошенка під османську протекцію³⁸. Останній відразу ж після повернення своїх послів до Чигирини знову направив до польського короля листа, в якому запевнив того, що й не думав піддаватися султанові. На нашу думку, це засвідчувало бажання гетьмана за збереження османського номінального протекторату все ж таки не відмовлятися від фактичної королівської зверхності³⁹.

З початком 1670 р. П. Дорошенко знову вирішив випробувати міцність московських військ на Лівобережжі. 19 лютого він звернувся з листом до великого коронного гетьмана Я. Собеського, в якому просив надати допомогу для чергового «задніпровського» походу⁴⁰. Крім того, як свідчать записи вітебського воеводи Й. Храповицького саме у цей час, український гетьман прохав короля Міхала Корибути «Україну Москві не віддавати і пакта Андрусівські відмінити. Питає (Дорошенко. — Т. Ч.) короля, якщо б добра свої дідичні там Москві уступив, то мусив собі протекції деінде шукати»⁴¹. 15 березня 1670 р. український гетьман написав листа до коронного під канцлера Речі Посполитої А. Ольшевського з подякою за згоду короля розпочати чергову українсько-польську комісію щодо врегулювання політико-правових стосунків між Українським гетьманством і Коронаю Польською. У цьому ж листі П. Дорошенко нагадав польському урядовцю, що все частіше в офіційних документах Польсько-Литовської держави говориться лише про «Корону Польську» і «Велике князівство Литовське», а «Русь викидають за плот» й запитував: хіба це справедливо титулувати короля «великим князем руським», а про саме Руське князівство зовсім не згадується?⁴²

Про бажання українського уряду залучити на свій бік поляків у боротьбі за Лівобережжя свідчить і лист П. Дорошенка до білоцерківського коменданта, де гетьман пропонував план відвоювання у Москви лівобережної частини України, а також прохав польського урядовця звернутися до польського короля, щоб той не затверджував Андрусівського перемир'я⁴³. Окрім того, Дорошенко ще раз хотів домовитися з Польщею щодо умов підлеглості королеві. На весняний сейм 1670 р. він вислав своїх представників козацьких старшин С. Білоцерківського і П. Смардовського⁴⁴. У травні Дорошенко делегував на спільну комісію (місцем її проведення був визначений Остріг) козацьких представників на чолі з М. Вуяхевичем⁴⁵.

Запропонований проект програми українсько-польського примирення переконливо засвідчив спробу П. Дорошенка чітко окреслити свої повноваження як правителя козацької держави. Оцінюючи Острозький проект Дорошенка з історично-правової точки зору, польський історик Анджей Пшибось зазначав, що це був аж ніяк «не унійний зв'язок між Україною та Польщею, а ні тим більше широка автономія першої у складі останньої»⁴⁶. Острозькі пропозиції української сторони, на думку науковця, були «примиренням двох самостійних потуг». Хоча Мирослав Яворський писав, що гетьман Дорошенко в 1670 р. запропонував Варшаві програму «широкої автономії» України

на основі компромісу та релігійних, соціальних і національних сподівань станів українського суспільства⁴⁷.

Готуючись до мирної комісії в Острозі, П. Дорошенко на основі положень Гадяча 1658 р. підготував спеціальну інструкції козацьким комісарам від 10 травня 1670 р., яка складалася з 24 пунктів⁴⁸. У цьому документі, як і дванадцять років перед тим, Український гетьманат вимагав від Корони Польської забезпечити їхні права щодо: вільного віросповідання православ'я на землях «поки язик народу Руського засягає», державних урядів, освіти, мови, визначення території для Війська Запорозького в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводства, привілеїв для козацького війська тощо.

Досить ґрунтовну інструкцію, яка складалася з 31 пункту, мали й представники Корони Польської. Очевидно, що під час підготовки цього документа в королівській канцелярії теж орієнтувалися на текст Гадяцької угоди 1659 р. Так, наприклад, у польській дипломатичній інструкції на Острозьку комісію було таке положення: якби українські послы під час обговорення церковних проблем вимагали б звернення до відповідної статті Гадяцької угоди, то потрібно погодитися з цим, але робити це дуже обережно з огляду на велике незадоволення католицького духовництва Речі Посполитої відповідними положеннями Гадяча⁴⁹. Посилання на Гадяцьку угоду було й у тому пункті, що стосувався впровадження академії і шкіл в Україні: поляки мушили погодитися з українськими вимогами, але за умови заборони навчання і викладання у цих освітніх закладах представників протестантських течій. Нагадаємо, що у 1659 р. таке положення було ратифіковано на сеймі, однак у «Інструкції» 1669 р. гетьманський уряд уже звертався з проханням про дозвіл «аріянам, кальвінам і лютерам» бути присутніми в українських академії та школах. Але найбільшу цікавість викликає наступний пункт інструкції дипломатам Польсько-Литовської держави від 1670 р., де відзначалося, що козаки постійно у своїх зверненнях до короля та сейму посилаються на положення Гадяцької угоди, а тому польським комісарам на Острозьку комісію наказувалося щоб вони пояснили українцям таке: угоду 1658 р. було укладено між Варшавою і Чигирином в умовах польсько-шведської війни, з огляду на що козакам було дозволено «багато чого» аби лише вони залишилися вірні Речі Посполитій. Однак потім, як свідчили укладачі інструкції з королівської канцелярії, козаки самі порушили Гадяцьку угоду, піддавшись знову Москві у 1659 р., а під час укладення українсько-польського договору під Чудновом у 1660 р. «зреклися гадяцьких трактатів» та й взагалі Гадяцька угода втратила своє зна-

чення у результаті повороту Лівобережної України до московського протекторату⁵⁰.

Вважаємо, що саме різні підходи до Гадяцького трактату (українці вважали її чинною, а поляки — навпаки) й затягування Варшавою укладення вигідної для П. Дорошенка угоди в Острозі, змусили гетьмана нарешті узаконити стосунки з Османською імперією — на старшинській раді у грудні 1670 р. було ухвалено рішення про остаточний перехід правобережного Українського гетьманату під сюзеренітет султана. За допомогою цього Дорошенко намагався забезпечити собі обсяг більших владних повноважень (які не погоджувався надати йому король Речі Посполитої) над козацькою Україною. Окрім того, Дорошенко розумів, що Корона Польська, всіляко підтримуючи гетьманування на Правобережжі свого ставленика М. Ханенка, не дозволить добитися улегітимнення «прав і вольностей» Українського гетьманства хоча б на умовах Гадяцької угоди.

31 серпня 1670 р. до Острога, де перебували польські комісари, які перед тим не змогли домовитися з представниками Дорошенка, прибуло посольство від М. Ханенка (як кошового отамана Запорозької Січі) на чолі з полковником С. Богаченком у складі старшин Я. Ярошенка, Р. Малюка, І. Полтавця, І. Завіши, С. Білого та В. Олексієнка. Очевидно, цей приїзд було заплановано заздалегідь, адже поява послів не стала несподіванкою для поляків⁵¹. Крім того, вони відразу ж почали погоджуватися з усіма запропонованими пунктами (стали «щиріше трактувати»), що свідчило про попереднє ознайомлення з ними. Запорозці також заявили, що будуть укладати договір від усієї козацької України. Вже за два дні, 2 вересня, Острозьку угоду було ухвалено (а переговори з послами Дорошенка тривали з перервами близько чотирьох місяців!)⁵². Окремі положення цього договору були такими: унія на українських землях мала залишатися в силі; шляхта поверталася до своїх маєтків в Україні без усіляких обмежень; гетьманський уряд відмовлявся від усіх чужоземних протекцій та не мав права зноситися з іншими державами; новообраний гетьман Війська Запорозького повинен був обов'язково затверджуватися королівським привілеєм; йому та генеральній старшині мали вручатися з рук короля клейноди, після чого вони складатимуть присягу монархові; у військових походах Речі Посполитої український гетьман підпорядковувався великому коронному гетьманові тощо⁵³.

Починаючи від Миколи Костомарова, українські історики досить негативно оцінюють рішення комісії в Острозі⁵⁴. Острозька угода (Ханенка) набагато поступалася проекту Дорошенка саме у визначенні

політико-правового статусу України. Політичні, економічні та конфесійні права українського народу, порівняно з попередніми договорами в Гадячі, Чуднові та Підгайцях, значно обмежувалися, але в боротьбі з гетьманом Дорошенком Ханенко отримував деяку перевагу. Сам Міхал Корибут так розумів домовленості 1670 р.: «...Щоб в тій вольності і цілості залишалися, як було перед Війною (1648 р. — Т. Ч.)»⁵⁵. Отже, понад два десятиліття воєнних дій між українцями та поляками так нічому й не навчили Річ Посполиту — вона знову хотіла повернутися до передреволюційних відносин зі своїм «корпоративним васалом» — Військом Запорозьким. Але це було неможливо з багатьох причин, серед яких головною була проблема одержавлення Війська Запорозького, яке, незважаючи на розкол, продовжувало утворювати поліцентричне Українське гетьманство. Символічно, що договір із представниками маріонеткового гетьмана Ханенка в Острозі з польського боку підписали комісари на чолі з одним із творців Гадяча 1658 р. чернігівським воєводою С. Беньовським.

Незважаючи на свої стосунки з Мегмедом IV та конфлікт із польською владою, П. Дорошенко у жовтні 1670 р. все ж таки вислав своїх представників Я. Петрановського та М. Харлана на черговий варшавський сейм. Їм була надана інструкція, яка повторювала попередню інструкцію Дорошенка на Острозьку комісію з додатком окремих пунктів. З вального сейму 1670 р., де 22 грудня спеціальною постановою-конституцією були затверджені домовленості з Ханенком⁵⁶, до Чигирини привезли лист від Міхала Корибута з поясненням причин відмови польської влади задовольнити вимоги Дорошенка (які, нагадаємо, базувалися на положеннях Гадяцької угоди) на Острозьку комісію, а також сейми 1669 р. і 1670 р. Майже на всі прохання української сторони король відповідав відмовою. Серед іншого він відзначав, що, скасування унії в Україні не залежало від світської влади (!?), а, виокремлення гетьманству особливої території є неможливим, адже тоді б, на думку Міхала Корибута, знову постало «Руське князівство», від якого козаки відмовилися згідно з Чуднівською угодою. Останні слова короля були такою собі «езуїтською» відмовкою, адже старшина Ю. Хмельницького у 1660 р. відмовлялася лише від назви «Руське князівство», але ніяк від можливості мати для Війська Запорозького особливу автономну територію, «права та привілеї» козацького та інших станів України.

Після приїзду послів із Варшави та прочитання листа П. Дорошенко відразу ж скликав старшинську раду і за її результатами заявив королівському послу, львівському єпископу Й. Шумлянському, що «коли

король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитися християнська кров... вже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!»⁵⁷. Гетьман просив повідомити Міхалу Корибуту, що він з 1667 р. вірно дотримувався Підгаєцького перемир'я, а його турецьке підданство було ні чим іншим, як хитрою дипломатичною грою задля збереження України від татарських набігів. У зв'язку з цим, Й. Шумлянський змушений був звітувати королю: «...ці люди (козаки-українці. — Т. Ч.) не хлопи, але народ самостійний»⁵⁸.

Обурений відмовою укласти з ним Острозький договір у листі до коронного гетьмана Я. Собеського від 7 грудня 1670 р. Дорошенко у доволі різкому тоні вказував на невиконання поляками Підгаєцького перемир'я. «Все це не дає нам тішитися з королівської ласки і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій королівській Милості»,⁵⁹ — писав Дорошенко, роблячи висновок, що польський король не хоче мати його за гетьмана, а тому він змушений шукати іншої протекції, яка б давала «одному війську одного гетьмана». В зв'язку з черговою акцією польських військ на Поліссі (під час якої, зокрема, полковник Я. Півов вщент вирізув населення села Ольшанка), український гетьман заявляв, що йому доводиться шукати зверхності кращого монарха, який би не дозволив плюндрувати, палити та грабувати Україну. Одночасно послы Дорошенка продовжували спроби змусити урядові кола Речі Посполитої до «переукладення» з ними Острозької угоди, але на запропонованих ними умовах. До Варшави з Чигирини виїхав український посол Петрановський, який мав із собою дипломатичну «Інструкцію» від гетьмана, яка в основному повторювала Острозький проект П. Дорошенка.

У лютому 1671 р. після завершення проведення Генеральної ради в Корсуні до короля Речі Посполитої звертається ряд козацьких полковників: «...Адже тоді (перед 1648 р. — Т. Ч.) не тільки гетьман чи полковник, але й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо терпіло всілякі утиски й мусило з такого ярма визволитись. Вже двадцять років, як не можна згасити тої пожежі. Звольте, Ваша Королівська Милість, виявити нам свою панську ласку і не стримуйся, благаємо, в задоволенні всіх наших потреб»⁶⁰.

28 березня 1671 р. гетьман направив до правителя Бранденбурзького курфюрства Фрідріха I Вільгельма лист, у якому, зокрема, говорилося й про мотивації українського правителя, які спонукали його до відходу від зверхності королів Польсько-Литовської держави: «Бажаючи одначе, як цеї Батьківщини сини, знову залишитись під при-

роднім Паном, багато разів ми за цього ж небіжчика Хмельницького та за інших попередників наших укладали угоду за присягою самого Й[ого] М[ило]стї Короля польського й усіх духовних та світських сенаторів: *але ніколи нам польські панове, вживаючи проти нас різних хитроцій, згаданих присяг не дотримували і скільки мали сили, старалися ім'я наше знищити*»⁶¹. Разом з тим, український гетьман і далі листувався з королем Міхалом Корибутом та великим коронним гетьманом Я. Собеським. У кінці березня 1671 р. Дорошенко знову вислав до Варшави пропозиції примирення й тим самим пропонував Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни⁶². Українські вимоги становили 7 пунктів і базувалися на положеннях Гадяча 1658 р., Чуднова 1660 р. та незатверджених положеннях Острозького проекту 1670 р.⁶³ Отримавши чергову відмову, гетьман у липні за сприяння татарсько-турецьких сил розпочав облогу Білої Церкви. Військові плани Українського гетьманства у 1671 р. полягали в наступному: на першому етапі — опанувати найважливіші польські фортеці в Україні (Біла Церква, Димер) і забезпечити себе від наступу литовських військ з Півночі; на другому етапі — об'єднатися з татарськими і турецькими підрозділами задля розбиття коронного війська й нав'язування Речі Посполитій договору, в якому б вона зреклася України на користь Османської імперії й визнала гетьмана П. Дорошенка за султанського ленника⁶⁴.

У зв'язку з цим влітку 1671 р. Корона Польська розпочала військові дії проти Українського гетьманства. У цей час серед панівних кіл Речі Посполитої стосовно вирішення «козацької проблеми» сформувалися дві партії: по-перше, це «партія війни», яка трактувала «великий політичний рух» в Україні як звичайний бунт в рамках заборонної Ординації 1638 р. й прагнула обернути козацтво, що тяжіло до самостійності в «хлопи»; по — друге — «партія примирення», яка схилилася до політичного порозуміння й намагалася «сполучити почуття окремішності козацького суспільства з польською державністю»⁶⁵. Перемогу отримали прихильники ідеї знищення козацької держави та цілковитого підкорення «свавільних» українських козаків.

Польська армія на чолі з Я. Собеським, підсилена полками «колаборантів» М. Ханенка й І. Сірка, до кінця року опанувала Брацлавом, Могилевим, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами. Незважаючи на сутички між польським і українським військом, П. Дорошенко не полишав задумів укладення «грунтового трактату» з Річчю Посполитою на умовах Гадяча 1658 р., про що, наприклад, свідчив його лист до короля Міхала Корибути від 24 серпня 1671 р. Разом з тим,

посилення наступу коронних військ змушує гетьмана висловлюватися вже відвертіше: «непевність ласки Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті — Т. Ч.) ...викликає у мене і у Війська Запорозького бажання, що інших мушу шукати протекцій...»⁶⁶. А у листі до польського урядовця Петрановського гетьман відзначав, що він не добивався турецьких санджаків, але коли султан прислав їх, то «Військо прийняло не на ознаку якогось підданства, але задля своєї слави, як і від інших монархів приймало»⁶⁷. У вересні 1671 р. до ставки великого коронного гетьмана Речі Посполитої прибуло чергове українське посольство на чолі з литовським шляхтичем В. Хилькевичем. Той передав Собеському листа від Дорошенка, в якому останній висловлював бажання примиритися та укласти угоду з поляками. Під час розмови з коронним гетьманом Хилькевич заявив, що перед тим як укласти мирний договір, польське військо має відступити з України⁶⁸. Зрозуміло, що поляки не погодилися на таку умову.

Не зважаючи на своє підпорядкування Османам, П. Дорошенко на початку 1672 р. вислав своїх представників на зимовий вальний сейм у Варшаві. Як зазначав А. Пшибось, у цьому випадку гетьман сподівався на порозуміння з Річчю Посполитою й хотів добитися від неї допомоги під час майбутнього походу для відвоювання Лівобережної України⁶⁹. Однак на перешкоді українсько-польського порозуміння знову стало питання про «надмірні» вимоги гетьманського уряду. Так, наприклад, у документі під назвою «*Вотум Ймці Пана Собеського Маршалка і Гетьмана ВКор. На Сейм 1672 року*» зазначалося, що «завжди на Комісіях (тут, очевидно, йшлося і про Гадяцьку, Чуднівську та Острозьку комісії. — Т. Ч.) з Козаками» серед найпринциповіших був пункт про «ограничення України, тобто поки Булава Гетьманів Запорозьких зтягати мала»⁷⁰. А тому навіть перед турецькою загрозою завоювання Польщі шляхта не хотіла йти на уступки Чигирину й віддавати під «Булаву Гетьманів» частину своєї колишньої території. Разом з тим, українським послам на сейм 1672 р. було заявлено, що лише за умови відходу П. Дорошенка від турецької протекції, з ним будуть розпочинати вести мирні переговори. Але, це були дипломатичні відмовки — король Міхал Корибут уже давно зробив ставку на маріонеткове гетьманування Ханенка й не хотів укладати будь-яких домовленостей із «свабільним» Дорошенком. Змінилася й міжнародна ситуація, що вплинула на відносини між Короною Польською та Українським гетьманатом, — до Поділля увійшла багатотисячна османська армія на чолі з султаном Мегмедом IV, яка оволоділа Кам'янцем-Подільським та навколишніми містами й містечками.

За Бучацькою угодою від 16 жовтня 1672 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, до Високої Порти відходило Західне Поділля. Крім того, Корона Польська відмовлялася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана П. Дорошенка: «Україна має належати козакам у старих кордонах»⁷¹, — зазначалося в 4-му пункті цього польсько-турецького договору. Таким чином, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель відходила до Польщі. Представники правобережного Українського гетьманства під час проведення попередніх переговорів між обома «високими сторонами» вимагали включити до мирних положень пункт щодо встановлення західного кордону козацької держави, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь.

Треба відзначити, що, незважаючи на Бучацький договір, правобережний гетьман Дорошенко продовжував переговорний процес із представниками Речі Посполитої і вимагав від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р. Про це йшлося, наприклад, під час двох зустрічей із представником Речі Посполитої вже згадуваним священиком Й. Шумлянським (квітень і червень 1673 р.), сотником С. Тупталом (жовтень 1673 р.) та неодноразових зверненнях П. Дорошенка до багатьох польських урядовців⁷². Гетьман у цей час навіть звільнив з полону декількох польських полонених⁷³.

Зі свого боку політична верхівка Корони Польської (яка гуртувалася навколо великого коронного гетьмана Я. Собеського), з огляду на рішення розпочати війну з Османською імперією, намагалася перетягнути правобережного гетьмана на свій бік. Для цього пропонувалося «дозволити йому (Дорошенку. — Т. Ч.) на час України»⁷⁴, але спиратися не на Гадяцькі положення, а брати за основу пункти «Інструкції»*, що надавалися польським комісарам на Острозьку комісію й були затверджені Варшавським сеймом наприкінці березня 1670 р.⁷⁵

У квітні 1673 р. Варшавський сейм погодився розпочати переговори щодо повернення П. Дорошенка під королівську протекцію. Посли сейму відзначали, що коли б цього не можна було зробити мирним шляхом, то для досягнення необхідного результату потрібно використати військову силу⁷⁶. 11 листопада 1673 р. польсько-литовські вій-

* Повна назва цього документа була такою: «Deputacja na uspokojenie wojska Zaporoskiego i calej Ukrainy w prozbach ich przez supliке podanych przez wielm. i ur. deputatow z senatu i izby poselskiej odprawiona na seimie Warszawskim die 30 mensis Martii a. D. 1670»

ська на чолі з Я. Собеським перемогли османську армію (якій допомагали й полки П. Дорошенка) під Хотинном, і таким чином довели свою військовою спроможність щодо оволодіння усією Правобережною Україною.

Як зазначав історик Януш Волінський, з обранням Я. Собеського на королівський трон Речі Посполитої у Варшаві спочатку (не зважаючи на сумніви та попередні непорозуміння) все ж таки рахувалися з думкою щодо повернення правобережної частини Українського гетьманства до Польсько-Литовської держави на умовах Гадяцької угоди⁷⁷. Однак «партія війни» уже вкотре перемогла.

Зважаючи на те, що основні сили армії Османської імперії, залишивши свої гарнізони у подільських фортецях, покинули українські землі, наприкінці 1674 р. на Українське гетьманство черговий наступ здійснило коронне військо на чолі зі шойно проголошеним королем, колишнім великим коронним гетьманом та маршалком Я. Собеським. Воно відвоювало у Дорошенка та його союзників Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України. Як влучно висловився історик Збігнев Вуйцік, політикою короля Яна III Собеського у цей час мала бути війна «найвишого ґатунку — з росіянами, турками, татарами, але насамперед із гетьманом Дорошенком»⁷⁸. Події українсько-польської війни 1674 р., а також гострі питання політичних взаємовідносин між Варшавою і Чигирином добре висвітлив у своїй книзі згадуваний уже Януш Волінський⁷⁹.

Виснажений у боротьбі з Короною Польською, Московською державою та Лівобережною Гетьманщиною П. Дорошенко, у листі від 12 грудня 1674 р. прохав у нового польсько-литовського короля «аби її (Україну. — Т. Ч.) від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на ту Україну бідну бажаючих помсти визволив і оборонив не наказними вождями, але сам особою своєю королівською, щоб ще українських обивателів знову як батько дітей приласкав... *народу руського і Війська Запорозького правах, вольностях і свободах наших достатнім забезпеченням*»⁸⁰. Разом з тим, в універсалі від 13 грудня до «Панів сотників, отаманів, городовим з усім товариством, так теж військом і усім посполитим людям...» Павлоцького і Білоцерківського полків український гетьман висловлювався більш гостріше й говорив, що король Речі Посполитої «ніколи на Україну з військами кор[онними] війною не мав приходити, *але звиклими трактатами і добрим способом* мав про те дбати, аби з нами погодився зараз, коли військо усе турецьке і хана вже з землі нашої виправили...»⁸¹. У цьому документі також йшлося про те, що Корона Польська довгий час застосовує проти

українців «ласки хитрі омани», однак, як попереджав Дорошенко населення Білоцерківського і Паволоцького полків: «за оманами наступає тиранство»⁸².

Як не дивно, але король відразу ж відгукнувся на пропозиції Дорошенка щодо налагодження дипломатичних контактів і вислав до Чигирини своїх представників. Про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв до Стамбула. Одночасно, зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман наприкінці зими вислав до королівської резиденції своїх послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української комісії з укладення спільної угоди⁸³. Та, отримавши звістку про те, що поляки, незважаючи на початок мирних переговорів, готуються до походу на Чигирин, Дорошенко вирішив відмовитися від укладення угоди з Річчю Посполитою і висунув концепцію скликання тристоронньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана «князем України» під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Українське гетьманство мало виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами⁸⁴.

На зламі 1674/1675 р. у Чигирині знову перебувало посольство Речі Посполитої на чолі з Й. Шумлянським, а також С. Морштином. Воно мало завдання від Яна III Собеського: по-перше, пояснити П. Дорошенку причину приходу в Україну королівських військ, яка полягала в рятуванні «християн від бусурманів»; по-друге, запевнити «бунтівливих» українців у тому, що вони отримають «батьківське ласкаве прощення» від короля; по-третє, пояснити козацькій старшині, що всі їхні попередні вимоги будуть розглянуті черговим сеймом і по-четверте, що лише в разі висланні Дорошенком татарського війська з України, король зможе визначити коло комісарів для майбутніх переговорів з Чигирином⁸⁵. У лютому 1675 р. воно повернулося до Варшави з пропозиціями від Українського гетьманства, які були викладені у документі під назвою «*Пункти головні, за якими військо Запорозьке іменем всього народу Руського вольності просить, до повинного Пана підданства приступити хоче*»⁸⁶. Зважаючи на те, що цей документ був випрацюваний П. Дорошенком та його старшиною у Чигирині, будемо називати його Чигиринськими пунктами 1675 р.

Всього таких пунктів налічувалося чотирнадцять і спіралися вони, в основному, на положення Зборівської 1649 р., Гадяцької 1658 р. та Чуднівської 1660 р. угод між Українським гетьманством і Коронаю Польською. Зокрема, вже у 1-му пункті, де йшлося про церковні проблеми,

зазначалося, що «старовинні греко-руські церкви і монастирі» мають «згідно з комісією Зборівською і Гадяцькою людям народу православного греко-руського бути віддані». У п. 3-му відзначалося, що Військо Запорозьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах трьох воеводств «Київського, Чернігівського й Брацлавського згідно з комісією Зборівською і Гадяцькою і Чуднівською...»⁸⁷. А отже, влада гетьмана мала поширитися на Лівобережну Україну, що складалася з колишніх Чернігівського й частини Київського воеводств Речі Посполитої. Також гетьманському урядові, згідно з проектом українсько-польського договору, мав бути переданий «обсаджений козацькою залогою» Київ. Звичайно, що у цьому випадку королівський уряд, зважаючи на положення Андрусівського перемир'я (ці території знаходилися під сферою впливу московського царя), не могли «комплексно» погодитися на такі пропозиції українців.

Більшість із прохань Дорошенка 1675 р. були відкинута Яном III Собеським, хоча він обіцяв «нехай тільки наступить у Війську Запорозькому ширість та зичливість до короля, тоді він зуміє кожного в його потребах задовольнити»⁸⁸. «Нічого не було сказано в листах Вашої Королівської Милості яким способом мала бути вчинена згода між мною і королем», — писав П. Дорошенко до Яна III Собеського, шкодуючи, що так і не було укладено українсько-польської угоди.

Зважаючи на наступ на Правобережжя з одного боку польського війська, а з іншого — підрозділів Московського царства та Лівобережної Гетьманщини, у жовтні 1675 р. Дорошенко склав присягу на вірність цареві. Хоча на початку наступного року правобережний гетьман знову надіслав листи до Стамбула із запевненням своєї вірності та проханням про надання військової допомоги проти Польщі й Росії. Однак під натиском переважаючих військ Москви і Батурина у вересні 1676 року П. Дорошенко відмовився від булави на користь лівобережного гетьмана І. Самойловича та московської протекції.

Так незугарно завершилася «Гадяцька епопея» одного з найближчих соратників Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Павла Тетері, який протягом 1665–1676 рр. продовжував їхню політику щодо утвердження на міжнародній арені ранньонаціональної Української держави. Небажання польської сторони (так само як і турецької) вирішити «удільницькі» прагнення П. Дорошенка неминуче штовхали цього гетьмана Війська Запорозького в обійми московського царя.

Разом з тим, переконані, що широко пропонована протягом 1658–1659 рр. варшавськими й чигиринськими колами ідея «тринородової»

Польсько-Литовсько-Української держави все ж таки продовжувала жити й протягом 60-х – першої половини 70-х рр. XVII ст. З боку Українського гетьманату факт існування пропозицій щодо відновлення якщо не всієї Гадяцької угоди 1658 р., то хоча б окремих її положень засвідчувалися не лише текстом Чуднівської угоди 1660 р., але й такими різноплановими, але цільними за внутрішнім «ідеологічним змістом» документами й матеріалами як: 1) звернення («супліки», «пункти», «інструкції») Війська Запорозького на варшавські сейми 1661 р., 1664 р., 1666 р., 1669 р., 1670 р., 1672 р.; 2) вимоги П. Дорошенка на Острозьку комісію 1670 р.; 3) гетьманські листи до королів Яна II Казимира, Міхала Корибута і Яна III Собеського; 4) матеріали українсько-польських посольств другої половини 1660-х – першої половини 1670-х рр.; 5) Чигиринські пункти 1675 р. від Українського гетьманату до Корони Польської тощо.

Прагнення української еліти, яскравим виразником якої у досліджуваній період був Петро Дорошенко, до порозуміння з польсько-литовською владою на умовах політичної, адміністративно-територіальної та національно-культурної автономії наштовхувалися на нерозуміння з боку королівських урядів Міхала Корибута та Яна III Собеського, а також сеймової шляхти. Корона Польська з огляду на різні причини намагалася інкорпорувати козацьку державу й повернутися не до умов Гадяцької угоди 1658 р., а до тих стосунків, які існували з українським козацтвом напередодні 1648 р. Небажання владних кіл Речі Посполитої Двох Народів у межах Гадяцького проекту долучити до свого шляхетського «політичного тіла» ще й Третій Народ – Український/Руський/Козацький стало однією з головних причин зруйнування вже у XVIII ст. самої Польсько-Литовської держави.

¹ Див., напр.: Будзинівський В. Гадяцькі постулати і гетьман Виговський. — Львів, 1907; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. — № 89. — Львів, 1909; Стадник М. Гадяцька угода // Записки Українського наукового товариства в Києві. — Кн. VIII. — К., 1911; Наріжний С. Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету у Празі, присвячений Т. Масарику. — Т. 2. — Прага, 1930; Мишко С. Гадяцький договір. — Детройт, 1959; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. — К., 1998; Степанков В. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 — вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. — Вип. 1. — К., 1994; Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. — 1999 — № 1; Tomkiewicz W. Unia Hadziacka //

Sprawy Narodowosciowe. — Warszawa, 1937. — № 1–2; Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski. — Lwów, 1922; Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej. — Paryż, 1960; Dziewanowski M. Dualism or Trialism? Polish federal tradition // *Slawonic and East European Reviev.* — Vol. 41. — 1963; Serczyk W. Hadziacz 1658 // *Kontrasty.* — R. 19. — № 3. — 1986; Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita trojga narodow. Ugoda Hadziacka — teoria i praktyka. — Kraków, 2007 та ін.

² БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 351–353.

³ *Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterow Wespazyana Kochowskiego.* — Т. II. — Poznan, 1859. — S. 95–96.

⁴ *Ojczyzta spominki w pismach do dziejow dawnej Polski.* — Т. 1. — Kraków, 1845. — S. 165–169; Hnilko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. — Warszawa, 1931. — S. 90–118; Kaczmarczyk J. «Dzialo sie w obozie pod Cudnowom dnia 17 octobra anno 1660» // *Z dziejow Europy Środkowo-Wschodniej.* — Białystok, 1995. — 221–226 Марченко М. Боротьба Польщі і Росії за Україну (1654–1664). — К., 1941. — С. 64–67.

⁵ *Volumina legum.* — Т. IV. — Petersburg, 1859. — S. 359; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 44.

⁶ Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita trojga narodow. Ugoda Hadziacka — teoria i praktyka. — Kraków, 2007. — S. 138.

⁷ *Volumina legum.* — Т. IV. — S. 762.

⁸ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 473–476.

⁹ *Памятники изданные временною комиссиею для разбора древних актов.* — Т. IV. — К., 1859. — С. 293; Газін В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.). Дисертація. канд. істор. наук. — К., 2001. — С. 74.

¹⁰ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 545–586.

¹¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 265–279; Крикун М. Між війною та радою. — С. 99–174; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. — К., 2001. — С. 422–443

¹² БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 417.

¹³ Там само. — Од. зб. 402, № 47, арк. 615.

¹⁴ Там само. — Од. зб. 402, арк. 615–633; Дорошенко Д. Вказ. праця — С. 71–75; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // *Україна Модерна.* — № 2–3. — Львів, 1999. — С. 311–349

¹⁵ Смолій В., Степанков В. Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // *Історія українського козацтва.* — Т. 1. — К., 2006. — С. 381

¹⁶ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 76.

¹⁷ Там само. — С. 90.

¹⁸ *Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki.* — Vol. 2. — Pars. 1. — Kraków, 1880. — S. 253–254.

¹⁹ *Ibid.* — Vol. 2. — Pars. 2. — Kraków, 1883. — S. 290–292.

²⁰ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 671.

²¹ Там само. — Арк. 672.

- ²² БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 665–668.
- ²³ *Цит. за:* Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 145.
- ²⁴ Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 301–302.
- ²⁵ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 200.
- ²⁶ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 66.
- ²⁷ Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 301.
- ²⁸ *Цит. за:* Соловьев С. М. История России. — Кн. 3. — Т. XII. — Санкт-Петербург, 1896 — Сбц. 365; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 181.
- ²⁹ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 272.
- ³⁰ Acta Historica. — Vol. 1. — Pars. 1. — Kraków, 1881. — S. 362.
- ³¹ Chrapowicki J. A. Diariusz wojewody Witepskiego / Wyd. J. Rusiecki. — Warszawa, 1845. — S. 185–186
- ³² Акты ЮЗР. — Т. IX. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 96, 99.
- ³³ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Браницьких з Суші», од. зб. 33/46, арк. 2; Крикун М. Вказ. праця. — С. 299–301.
- ³⁴ Крикун М. Вказ. праця. — С. 292.
- ³⁵ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Браницьких з Суші», од. зб. 33/46, арк. 2; Крикун М. Вказ. праця. — С. 299.
- ³⁶ Крикун М. Вказ. праця. — С. 300.
- ³⁷ БМЧ Краків. — Од. зб. 602, арк. 677–684.
- ³⁸ Chrapowicki J. A. Diariusz. — S. 176–177.
- ³⁹ *Див. ширше:* Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., 2003. — С. 123–141
- ⁴⁰ Grabowski A. Starożytności historyczne Polskie, pisma i pamiątki do dziejów polskich. — Т. 2. — Kraków, 1840. — S. 300
- ⁴¹ Chrapowicki J. A. Diariusz. — S. 197.
- ⁴² Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 291–292.
- ⁴³ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1971 r. // Studia I materiały do historii wojskowosci polskiej (далі — SMHW). — Т. XI. — Cz. I. — Warszawa, 1965. — S. 71.
- ⁴⁴ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 288.
- ⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 196.
- ⁴⁶ Przyboś A. Michal Korybut Wiśniowiecki 1640–1673. — Kraków; Wrocław, 1984. — S. 155.
- ⁴⁷ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego 1671. — S. 72.
- ⁴⁸ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 196–206.
- ⁴⁹ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 293.
- ⁵⁰ Там само. — С. 295.
- ⁵¹ Там само. — С. 306.
- ⁵² Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629–1674. — Т. 2. — Kraków, 1898. — С. 396; Acta Historica. — Vol. II. — Pars. I. — S. 614.
- ⁵³ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 210–215; Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 346–351.
- ⁵⁴ Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — Кн. 6. — Т. 15: Руина. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 168–169; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 308; Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі

гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1994. — С. 308; Чухліб Т. Михайло Ханенко // Там само. — С. 321.

⁵⁵ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замоїських», № 3036, арк. 210.

⁵⁶ Volumina legum. — Т. V. — Petersburg, 1860. — S. 30.

⁵⁷ Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 630.

⁵⁸ Ibid. — S. 631.

⁵⁹ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. — Т. VII. — Вильно, 1879. — С. 149–150.

⁶⁰ Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 623–624

⁶¹ *Цит. за:* Крип'якевич І. Під протекцією курфюрста. До історії політики П. Дорошенка // ЗНТШ. — Т. 117. — Львів, 1914. — С. 127–129. *Див. також:* Олянич Д. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // Записки НТШ. — Т. 151. — Львів, 1931. — С. 151–174.

⁶² Grabowski A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. — Т. II. — Kraków, 1845. — S. 308–309; Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki. 1640–1673. — Kraków; Wrocław, 1984. — S. 159.

⁶³ Grabowski A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. — Т. II. — S. 308.

⁶⁴ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego. — S. 81

⁶⁵ Ibid. — S. 74

⁶⁶ Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 673–674.

⁶⁷ Ibid. — S. 614

⁶⁸ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 365.

⁶⁹ Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki. — S. 166

⁷⁰ Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 857.

⁷¹ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 45, т. 4, арк. 153–155; Ф. «Архів Замоїських», од. зб. 3037, арк. 222–225; БМЧ Краків. — Од. зб. 609, арк. 46–46 зв.; Бібліотека Національна у Варшаві, Відділ мікрофільмів — Ф. 6639 (м-ф. 32 423), № 615.

⁷² Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 286; Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 854–858.

⁷³ Grabowski A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. — Т. II. — S. 258–260.

⁷⁴ Acta Historica res gestas Poloniae. — Vol. 2. — Pars. 2. — S. 1237. Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 452.

⁷⁵ Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW. — Т. X. — Cz. 2. — Warszawa, 1964. — S. 256.

⁷⁶ Acta Historica. — V. 2. — P. 2. — S. 1087–1093.

⁷⁷ Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. — Warszawa, 1934. — S. 6.

⁷⁸ Wójcik J. Jan Sobieski. 1629–1696. — Warszawa, 1994. — S. 244.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ БМЧ Краків. — Од. зб. 423, арк. 113; Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676) // SMHW. — Т. X. — Cz. 1. — Warszawa, 1964. — S. 245.

⁸¹ БМЧ Краків. — Од. зб. 423, арк. 119; Там само. — ТН, од. зб. 172, арк. 593.

⁸² Там само. Мицик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. — К., 1999. — С. 88.

⁸³ БМЧ Краків. — Од. зб. 423, арк. 111—112; Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. — S. 14—15.

⁸⁴ Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві, Відділ рукописів. — № 355, арк. 19—20; Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. — S. 17; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 533—534.

⁸⁵ Wolinski J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. — S. 21—22; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 531.

⁸⁶ *Опубліковано:* Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674—1675. — Warszawa, 1934. — S. 23—27. *Див. також:* Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 534—541.

⁸⁷ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замоїських», № 3036, арк. 235—242.

⁸⁸ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 538. *Порівн.:* Bendza M. Tendencje unijne wzgledem cerkwi prawoslawnej w Rzeczypospolitej w latach 1674—1686. — Warszawa, 1987.

10. Козаки «королівської милості» на службі Речі Посполитій проти Османів

Після Олівського миру 1660 р. головний вектор зовнішньої політики Речі Посполитої був спрямований на схід, а тому контакти з Москвою, Бахчисараєм і Стамбулом стали визначальними для польської дипломатії¹. У попередніх розділах уже досліджувалося основне питання, яке польські королі вирішували в переговорах із російським царем, турецьким султаном і кримським ханом. Це була проблема міжнародно-правового визначення (підпорядкування) політичного статусу Українського гетьманату. Разом з тим, річпосполитський уряд намагався власними силами добитися повернення козацької держави під свою владу й нав'язати їй зверхникам ті відносини, які існували між Варшавою та Українським гетьманатом (одержавленим Військом Запорозьким) до 1648 р. Коли стало зрозумілим, що військовими засобами Україну не повернеш, а дипломатичні потуги традиційно є досить довготривалими, польська верхівка запланувала ряд спеціальних операцій, що були спрямовані на дискредитацію керівних діячів та розкол української еліти.

Ще навесні 1654 р. на розгляді в сенаті Речі Посполитої знаходилися проекти відторгнення гетьманату від московського протекторату. Їхні положення були наступними: 1) домогтися розколу старшини, обіцяючи їй відновлення дії Зборівського трактату, 2) проголосити нового гетьмана на протывагу Б. Хмельницькому й надавати йому всіляку підтримку, задля провокування українського населення на громадянську війну². Влітку 1657 р. ряд провідних польських діячів (серед яких — С. Потоцький, Є. Любомирський, С. Чарнецький, Я. Сапега) домовилися між собою повернути українські землі шляхом розпалювання сварок між старшиною й рядовим козацтвом та постійного вказування Москві на начебто «зрадницькі» дії українського уряду³. Якби такі заходи не мали результату, то планувалося б позбавити життя (шляхом отруєння) найголовніших козацьких провідників.

З огляду на впровадження окремих положень даних проектів, «козацький колабораціонізм» став проявлятися ще за володарювання Б. Хмельницького, коли окремі представники української еліти йшли на співпрацю із зовнішнім ворогом козацької держави. Такі випадки траплялися й за гетьманування І. Виговського. Окрім того, вже починаючи з 1659 р., панівні кола Речі Посполитої проводять ціле-

спрямовану діяльність щодо обрання на гетьманську посаду вигідної для них особи. Таким було переобрання на Корсунській раді в листопаді 1660 р. Ю. Хмельницького. Незважаючи на невдоволення значної частини старшини положеннями Чуднівського трактату, королівський представник С. Беневський зумів переконати козацьких провідників і «чернь» у необхідності подальшого перебування Хмельниченка на посаді гетьмана та добився голосування саме за нього⁴. Більш того, саме Беневський переконав сина Б. Хмельницького не відмовлятися від булави, і аргументуючи це тим, що більшість полковників хоче повернення Виговського, який неодмінно буде мстити сину Хмельницького. Польський урядовець також умовив Хмельниченка взяти собі генеральним писарем П. Тетерю, який став «людиною, яка б могла проводити польську політику»⁵.

У травні 1659 р., після від'їзду української делегації з вального сейму, що ратифікував Гадяцьку угоду, полковник Тетеря залишився у Варшаві й вступив на службу при королівському дворі Яна II Казимира. Восени наступного року він за дорученням свого патрона прибуває до України і, при безпосередній участі польського представника С. Беневського, обирається в уряді Ю. Хмельницького на посаду генерального писаря. Вже під час Корсунської ради (листопад, 1660 р.) завдяки своїм ораторським здібностям новообраний генеральний писар зумів переконати присутніх у доцільності відмови від царської протекції й обрання курсу на підпорядкування Українського гетьманату королеві. «Не дай нам, Боже, думати про царя...»⁶ — говорили козаки після вдалого виступу на цій раді колишнього сподвижника Б. Хмельницького. У той же час Тетеря промовляв, що козацтво вже так неодноразово змінювало протекцію, і якщо це трапиться ще раз, то «він не лише печаті (писарської. — *Т. Ч.*) не буде знати, але й всієї України»⁷.

Як дослідив Володимир Газін, у цей період генеральному писарю Тетері не лише з боку польського уряду, але й від імені козацтва, делегованого на Генеральну раду, фактично доручався контроль над усіма діями гетьмана. Козаки наказували йому «керувати молодістю Хмельницького»⁸. Але вже в листопаді гетьманський «регент» повернувся до Варшави. Очевидно, його неприхована пропольська орієнтація й колабораційні виступи були не до вподоби Ю. Хмельницькому (який хоча й не був досвідченим політиком, але виховувався своїм батьком у душі «козацького патріотизму») та іншій старшині. У Польщі на одного з перших козацьких «колаборантів» чекали великі винагороди: король надає Тетері у володіння маєток Сіраковщизну, а також підтверджує права на Демидів, Літурівку, Абрамівку, Рилівку, Воронківку.

Крім цього, той отримує річпосполитські посади королівського секретаря, хмельницького підчашого, а невдовзі — полоцького стольника⁹.

У 1661 р. Ян II Казимир за порадою Є. Любомирського запланував провести великий спільний з'їзд-нараду, де були б присутні найвищі посадові особи Речі Посполитої та Українського гетьманату. На ній планувалося обговорити умови майбутнього польсько-українського договору — поляки дуже боялися чергової «зради» козаків на користь царя. Але Ю. Хмельницький під різними приводами відмовився від такої непевної, на його думку, «конвокації». У зв'язку з цим, королівський уряд робить ставку на «персональне» прихилення до себе окремих старшин шляхом їхнього підкупу. Послам (а також іншій старшині в Україні), які прибували до Варшави, видавалися значні суми грошей із королівської скарбниці. Вони одержували землі, маєтки, хутори, млини та іншу власність, а також підтверджувалися їхні права на ті маєтності, якими вони вже володіли: надавалося шляхетство тощо. Самому Хмельниченку було видано привілей на м. Гадяч з усіма прилеглими селами і хуторами та Суботів, Медведівку, Новосілку. Як гетьману, йому також дозволили збирати мито з іноземних купців, що проїжджали територією козацької України¹⁰. До польських воевод і шляхти в Україні було вислано десяток королівських універсалів із наказом виганяти козаків з «добр земських». Все це робилося задля того, щоб перетягнути гетьманат на свій бік у війні з Росією, а також не дати можливості українцям укласти союз із Кримським ханством та використати козацтво в проєктованій Яном II Казимиром і його дружиною елекцією на зразок *Vivente rege*.

На початку 1662 р. до України, вже як королівський секретар, повертається П. Тетеря. Метою його поїздки було отримане від Яна II Казимира доручення зібрати якомога більше інформації про внутрішню та зовнішню політику уряду Ю. Хмельницького. Після прибуття до Чигирини, де його ще сприймали як впливового старшину, Тетеря відразу ж починає насаджувати тут вигідні для королівського двору настрої. Він переконує гетьмана відмінити виданий незадовго до того універсал щодо усунення польських старост з королівських і шляхетських маєтностей в Україні¹¹. Згідно з отриманим наказом, Тетеря постійно звітує до Варшави про політичні кроки гетьманського уряду. У своїх листах до короля він неодноразово висловлює думку щодо неспроможності володарювання Ю. Хмельницького, а в одному з них відзначає, що якщо «цей жереб (гетьманство. — *Т. Ч.*) паде на мою голову і якщо король і Річ Посполита будуть потребувати моїх послуг, то я прийму його зі всією доброзичливістю»¹². Поступово Тетеря з королівського

секретаря й номінального генерального писаря перетворюється на такого собі «тіньового» гетьмана. Цьому сприяло й те, що влітку 1662 р. польський монарх надав йому право на «вибирання індукти й евекти у воеводствах українних, тобто Брацлавським, Київським і Чернігівським на пашах і коморах від товарів, що ввозяться і вивозяться...»¹³. Вдячний підданий у вересні повідомляє до Варшави, що єдиним способом утримання козацької України (а отже, земель, з яких він збирає евекту й індукту) під владою короля є якнайшвидша присилка сюди коронних військ¹⁴.

Те, що уряд Яна II Казимира готував обрання П. Тетері на гетьманську посаду, засвідчує кореспонденція між останнім і королівською канцелярією протягом кінця 1662 р., а також інші джерела¹⁵. Це все робилося заради того, аби взяти під контроль ситуацію на українських землях та мати час на підготовку до нових військових дій із Росією. З огляду на це, Тетерю було обрано гетьманом Війська Запорозького на Генеральній раді, яка відбулася 1–2 січня 1663 р. У березні до Чигирини з Варшави був відправлений королівський придворний І. Мазепа, який мав вручити Тетері монарші *insignia* — привілей на гетьманство, булаву, хоругву, бубни, печатку, а також домовитися про час і місце прийняття від нього присяги з умовою «щоб той акт у церкві відправлявся, при службі Божій, яку б отець Митрополит відправляв... ані під жодною протекцією бути не можливо народові слов'янському, як під Паном природнім»¹⁶. Однак Тетеря, з огляду на низький статус Мазепа (той був усього-на-всього королівським покойовим) відмовився отримувати з його рук клейноди.

А восени, 22 жовтня, Тетеря особисто зустрівся зі своїм давнім патроном, королем Яном II Казимиром, але вже в статусі правителя частини Українського гетьманату. Зустріч відбулася в «наметі великім» поблизу Білої Церкви. Гетьман виголосив вітальну промову українською мовою («аби сподобатися своєму люду») та разом зі своїм оточенням склав присягу на вірність польському монарху¹⁷. Її текст для гетьманавасала був наступним: «Я, Павло Тетеря, присягаю Пану Богу Всемогутньому у Тройці Святій Єдиному, що на тому уряді гетьманства військ Й. К. М. — ці [запорозьких] мені підлеглим. Найяснішому Янові Казимирові, королеві польському і шведському, князу литовському, руському etc. і всієї Речі Посполитої, Корони Польської і Великого Князівства Литовського, вірним, зичливим і послухним буду, всіляких посторонніх протекцій і панів зрікаюся і жодної не маю обирати іншої, окрім короля ЙМСці (його милості — *Т. Ч.*) і Речі Посполитої Польської...»¹⁸.

Козаки вручили своєму сюзеренові красивого турецького коня з коштовною упряжею й тисячу талерів золотом. Після цього відбулася спільна військова нарада, на якій, згідно із пропозиціями козацької верхівки, вирішили, що головні сили рухатимуться в напрямку Ржищева і там переправлятимуться через Дніпро для наступу на Лівобережну Україну. Інші ж будуть йти на Бориспіль, а потім вздовж Десни до Остра¹⁹. Згідно зі словами самого Яна II Казимира, цей похід відбувався заради «визволення підданих наших із рук ворога (Москви. — *Т. Ч.*) і для утримання цілої України..., для впровадження прав, вольностей і свобод народу Руського, а особливо козаків реєстрових, що здавна слугують нам»²⁰.

Про велике бажання польського короля бачити на гетьманській посаді саме П. Тетерю свідчать його наступні дії. Відразу ж після прийняття гетьманом присяги він надав йому та його дружині Олені Хмельницькій привілеї на м. Ольховець і брацлавське староство, яке гетьманові відступив С. Чарнецький. Коли в липні 1664 р. Ян II Казимир на чолі польсько-татарської армії перебував на Лівобережжі («майже поблизу кордону Московського») й отримав звістку про повстання на Правобережжі проти гетьмана, то відразу ж дав наказ, «щоб будь-яким способом Тетеря залишився»²¹ та відправив на допомогу своєму ставленику значні військові сили. Коронний канцлер Пражмовський, даючи оцінку діяльності свого короля, писав, що той зумів «утримати при Булаві Запорозькій вірну Речі Посполитій людину»²².

Слід зазначити, що діяльність П. Тетері на посаді гетьмана й до сьогодні неоднозначно оцінюється як вітчизняними, так і зарубіжними істориками різних поколінь. Відправна точка для багаторічної дискусії представників багатьох історичних шкіл і напрямків лежить у наступних, начебто контрверсійних, проблемних площинах: «гетьман Тетеря — вірний васал польського короля, пропольський гетьман та ін.» і «гетьман Тетеря — визначний державний діяч України, хитромудрий політик тощо». Першої думки (у її різних інтерпретаціях) дотримуються такі історики-«тетерезнавці», як М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, В. Липинський, І. Крип'якевич, В. Гарасимчук, З. Вуйцик, В. Горобець²³; другу позицію відстоюють Е. Юрков, Я. Дашкевич, В. Смолій, В. Степанков, В. Газін²⁴. На нашу думку, обидві точки зору мають право на існування. Більш того, переконані, що вони не заперечують одна одну. Адже, визнаючи владу польського монарха, П. Тетеря намагався добитися від свого сюзерена автономних владних повноважень задля збереження Українського гетьманату як державного утворення. Хоча на початку свого гетьманування Тетеря й робив

спроби відновити традиційну зовнішню політику полівасалітетної підлеглості України, але невдовзі з різних причин він був змушений відмовитися від неї на користь лише пропольської орієнтації.

То в чому ж тоді полягав колабораціонізм уряду П. Тетері? Його прояви добре дослідив у своїй праці Віктор Горобець. На основі віднайдені в польських архівосховищах «Інструкції...» гетьмана Тетері та «всього Війська Запорозького» своїм представникам на вальний сейм у Варшаві 1664 р., автор прослідкував характер політичних вимог тогочасної української еліти до «короля і станів Речі Посполитої»²⁵. У результаті аналізу цього великого й різнопланового документа, що становить 75 пунктів, дослідник відзначив, що П. Тетеря під час укладення окремих вимог 1664 р. орієнтувався на текст Куруківської угоди 1625 р. та разом зі своїм оточенням, куди входили П. Дорошенко, Т. Носач, С. Зарудний, П. Яненко-Хмельницький, Є. Гоголь та інші полковники доби Хмельниччини, «реанімував вимоги станової автономії козацтва, що були актуальними на початку століття (XVII-го — *Т. Ч.*)»²⁶.

Однак важко погодитися з тим, що козацька старшина жертвувала політичною автономією заради станової. Переконані, що в даному випадку ідея станової автономії не могла підмінити ідею політичної. На нашу думку, вони (ідеї) висувалися одночасно й були ланками одного процесу, а саме спробами козацької еліти не лише легітимізувати себе як народу політичного України, але й дистанціюватися від шляхти як народу політичного Речі Посполитої. Найпереконливішим аргументом цьому є постійне піклування керівництва Українського гетьманату про «права і привілеї» всіх станів українського народу. Це відзначав і Віктор Горобець, стверджуючи, що козацтво стало на захист свобод і вольностей всього українського народу та виконувало «функції протектора Православної церкви... національних, культурно-освітніх запитів усього православного населення Корони Польської та Великого князівства Литовського»²⁷. Таким чином, українська еліта не відмовлялася від своїх політичних прав (серед яких чи не найголовнішим було право захисту православних українців) на користь станових, адже якби вона це зробила, то відразу б утратила й набутий у добу Б. Хмельницького з такими великими труднощами соціальний статус.

На нашу думку, «устроєва реформа» 1664 р. за своєю суттю більше нагадувала положення майже «капітуляційного» Білоцерківського трактату 1651 р., який, як відомо, був укладений Б. Хмельницьким під великим тиском зовнішнього чинника й майже ніколи не згадувався гетьманом під час подальших українсько-польських переговорів²⁸. Похід короля Яна II Казимира 1663–1664 рр. і присутність багатоти-

сячних коронної й ханської армій в Україні також були каталізатором для колабораційних настроїв уряду П. Тетері. З різних причин він відмовляється від проведення політики лавірування між Варшавою, Москвою й Туреччиною та не робить спроби віднайти собі нових союзників-протекторів. Гетьман Тетеря цілковито віддає себе в руки Яна II Казимира, визнаючи його своїм «дідичним паном», та денонсує не лише Гадяцькі домовленості Українського гетьманату з Польщею, але й Переяславсько-Московську угоду з Росією.

Внаслідок цього П. Тетеря, за влучним висловом кримського хана, стає «королівським гетьманом, а не козацьким»²⁹, а потім і взагалі втрачає найвищу в Україні посаду. Згідно зі спостереженнями сучасника В. Коховського, наприкінці свого правління Тетеря «замкнувся в Чигирині під охороною, і якби король не повернувся з Лівобережжя, то там би й загинув»³⁰. Разом з тим, треба відзначити, що цей гетьман був чи не єдиним тогочасним українським державним діячем, який ретельно дотримувався даної монархові присяги. А тому не можемо погодитися з висновком Ярослава Дашкевича, що гетьман Тетеря часто змінював політичні орієнтації³¹.

Та найяскравіше колабораційні настрої серед певної частини української еліти проявилися за гетьманування Михайла Ханенка (1669—1674)³², який був відверто «пролобійований» королівською владою й обраний запорожцями та частиною правобережних полків на противагу «неслухняному» П. Дорошенку. Таким чином, через понад десятиліття нарешті було впроваджено вищезгадані проекти 1654 та 1657 рр. щодо нав'язування українцям урядом Речі Посполитої «альтернативного» гетьмана.

Після обрання у 1668 р. П. Дорошенка «гетьманом обох сторін Дніпра» кіш Запорозької Січі не погодився з окремими аспектами його політичної програми і, насамперед, зі шляхами її досягнення. На противагу йому запорожці обирають свого гетьмана — П. Суховієнка (Суховія), який із допомогою низовиків і кримських татар зробив не одну спробу скинути Дорошенка. Запорозько-татарського ставленника підтримував на чолі одного з найбільших правобережних полків і Ханенко.

Після того, як під Корсунем на Генеральній раді правобережної частини Українського гетьманату (березень 1669) прихильники Дорошенка звернулися за військовою допомогою до турецького султана³³, Ханенко звинуватив Дорошенка в «зраді». За досить потужної (але таємної) підтримки польського уряду уманський полковник став готувати себе на гетьманську посаду. «Учинили з Уманським, Кальницьким,

Паволоцьким, Корсунським та іншими полками Раду під Уманем і обрали Гетьманом уманського полковника Ханенку, а писарем у нього Суховія»³⁴, — повідомляла московського царя 8 вересня 1669 р. канцелярія гетьмана Лівобережної України Д. Многогрішного.

Одразу по обранні нового гетьмана між його прихильниками та полками Дорошенка зав'язалися військові дії. Спочатку Ханенко намагався об'єднатися із силами лівобережного гетьмана Многогрішного. Він направив до нього декілька листів, в одному з яких від 26 серпня 1669 р. писав: «...*Сам Милість Твоя розсудити можеш: чи можливо те, що ніколи у Війську Запорозькому не бувало, щоб гетьмани (Дорошенко. — Т. Ч.) на вічне собі панство у сусідніх монархів виправляли?* Для того, буде ти любиш отчину, зволь зібрати всі ті задніпровські полки, поспішно до Чигирини йти, а я з цієї сторони з Військом Запорозьким, щоб ми того неприятеля могли попередити, щоб як в нашій Україні знаків турських не бувало...»³⁵. Але Многогрішний відмовив королівському ставленнику в допомозі. Тоді Ханенко разом із колишніми гетьманами Ю. Хмельницьким та П. Суховієнком вирушив у похід проти свого політичного противника. Самовидець свідчить, що «мусив Дорошенко в городі Стеблеві зачинитися, якого приступом Ханенко діставав і вже на валу козаки були. Аже Сірко діставав... додав ону помочі»³⁶. Крім підрозділів І. Сірка та Білгородської орди, на допомогу оточеним військам Дорошенка прибули полки його брата Григорія й канівського полковника Лизогуба.

Ситуація на полі бою різко змінилася — тепер уже Ханенко з десятитисячним військом мав оборонятися. 29 жовтня 1669 р. він був ущент розбитий об'єднаними силами дорошенківців³⁷. Разом із декількома сотнями Ханенко ледве встиг видертися з кільця і відступити на Січ, де його згодом було обрано кошовим отаманом³⁸. Запорожці не могли пробачити Дорошенку його «братання» з «невірним султаном». Саме тому низове козацтво вирішило підтримати того гетьмана, який, на їхню думку, послідовно продовжував боронити «православну віру, отчизну і козацькі вольності».

Спираючись на запорожців, Ханенко не забував про налагодження добрих стосунків із Кримським ханством. Навіть татарський посол у Варшаві називав Дорошенка «зрадником» і на офіційному рівні підтримував уряд Ханенки³⁹. Нунцій Марескоті повідомляв Папу римського Климентія Х про підданство Дорошенка «ворогові всіх християн»⁴⁰. Формуванню негативного політичного іміджу свого противника сприяв і сам Ханенко. Його листи до польського короля красномовно свідчили про те, що Дорошенко присягнув на вірність турецькому

султану Мегмеду IV, хоча сам обвинувачуваний, апелюючи до варшавських урядовців, не погоджувався з такою оцінкою своїх дій.

Незважаючи на свою чітко виражену політичну орієнтацію на Варшаву, Ханенко, продовжуючи полівасалітну визначеність гетьманату, в 1670 р. започаткував дипломатичні стосунки з Москвою. «Аби твоім ходатайством Військо Запорозьке під руки царські могло знаходитись»⁴¹, — прохав Ханенко царя Олексія Михайловича. Однак, на нашу думку, такий крок гетьман зробив лише для того, щоб убезпечити себе від нападу російських військ та лівобережних полків Многогрішного. Його посольство на чолі з полковником Обидою повернулося на Запорозжя з царською грамотою, яка прощала всі попередні виступи січовиків проти Москви. Разом з тим, російський монарх зауважував, що прийме Ханенка під свою зверхність лише в тому випадку, коли той буде репрезентувати всю Правобережну Україну⁴².

Найяскравіше колабораціонізм уряду Ханенка проявився під час підготовки та укладення «великого» українсько-польського договору в 1670 р. Власне, Варшавою щодо України було застосовано досить підступну тактику, коли на противагу занадто вже «удільницькому» проекту угоди, запропонованої П. Дорошенком, поляки за допомогою свого протеже висували власний, який задовільняв панівні кола Польщі. Події навколо підписання Острозької угоди та сам її зміст були ґрунтовно проаналізовані Дмитром Дорошенком⁴³, а тому зупинимося лише на тих її моментах, які характеризують взаємовідносини між королівською та гетьманською (Ханенка) владами.

31 серпня 1670 р. до Острога, де перебували польські комісари, які перед тим не змогли домовитися з представниками Дорошенка, прибуло посольство від М. Ханенка (як кошового отамана Запорозької Січі) на чолі з полковником С. Богаченком у складі Я. Ярошенка, Р. Малюка, І. Полтавця, І. Завіши, С. Білого та В. Олексієнка. Очевидно, цей приїзд було заплановано заздалегідь, адже поява послів не стала несподіванкою для поляків⁴⁴. Крім того, вони відразу ж почали погоджуватися з усіма запропонованими пунктами («щиріше трактувати»), що свідчило про попереднє ознайомлення з ними. Запорозжці також заявили, що будуть укладати договір від усієї козацької України. Вже за два дні, 2 вересня, Острозьку угоду було ухвалено (нагадаємо, що переговори з послами Дорошенка тривали з перервами близько п'яти місяців)⁴⁵. Окремі положення цього договору були такими: українці відмовлялися від усіх чужоземних протекцій та не мали права зноситися з іншими державами; новообраний гетьман Війська Запорозького повинен був обов'язково затверджуватися

королівським привілеєм; йому та генеральній старшині мали вручатися з рук короля клейноди, після чого вони складатимуть присягу монархові; у військових походах Речі Посполитої козацький гетьман підпорядковувався великому коронному гетьманові тощо⁴⁶. Повний текст Острозької угоди був затверджений на вальному сеймі у Варшаві 22 грудня 1670 р.⁴⁷

Українські історики досить негативно оцінюють рішення комісії в Острозі⁴⁸. Політичні, економічні та конфесійні права українського народу, порівняно з попередніми договорами в Гадячі та Чуднові, значно обмежувались, але в боротьбі з гетьманом Дорошенком Ханенко отримував деяку перевагу. Сам Міхал Корибут так розумів домовленості 1670 р.: «...Щоб у тій вольності і цілості залишалися, як було перед Війною (1648 р. — *Т. Ч.*)»⁴⁹. Отже, понад два десятиліття воєнних дій між українцями та поляками так нічому й не навчили Річ Посполиту — вона знову хотіла повернутися до передреволюційних відносин зі своїм «корпоративним» васалом.

Але це було неможливо з багатьох причин, серед яких головною була проблема «одержавлення» Війська Запорозького, яке, незважаючи на розкол, продовжувало утворювати поліцентричний Український гетьманат. А тому майже всі домовленості 1670 р. так і залишилися на папері. Про це, зокрема, свідчив лист М. Ханенка до короля від 14 листопада 1671 р., де гетьман звертався до сюзерена: «...прохаємо, аби згідно з цим же трактатом (Острозьким. — *Т. Ч.*), ствердженням конституцією, ми були збережені при наших козацьких вольностях з усіма полками, щоб ВКМ ПНМ (ваша королівська милість пан наш милостивий. — *Т. Ч.*) своїм панським листом зволив повідомити...»⁵⁰. Отже, протягом року, що минув від часу Острога, ці «вольності» так і не були забезпечені Польською короною.

Добиваючись ще більшого визнання в польського короля, Ханенко намагався утримати кримських ханів від виступів проти Речі Посполитої. Восени гетьман радив королеві, щоб той разом із московським царем об'єднався проти турецького султана, а також попереджав Михайла Корибута, що «*Дорошенко і Многогрішний постановили, щоб ні під Вашою Королівською Милістю ні під Москвою, але під Турком були, і в чому їм Боже не допоможи, щоб підданства, як Волохи й інші турку не віддавали...*»⁵¹. У листах до коронного підканцлера та польного гетьмана М. Ханенко настійливо прохав присилки коронних військ в Україну: «тільки те потрібно, щоб гетьмани (Речі Посполитої. — *Т. Ч.*) на Україну збиралися, а нам, щоб неприятели з володіннями своїми не розповсюджувалися, допомагали»⁵².

Однак панівні кола Польщі не виявили одностайності в підтримці Ханенка. Коронний гетьман Собеський та підканцлер Ольшевський висловлювалися проти визнання його єдиним гетьманом Правобережної України. Очевидно, саме тому король не віддав булави козацьким послам С. Богаченку, Г. Пелеху, З. Білому, які отримали від нього інші козацькі клейноди та двадцять тисяч злотих⁵³. Козацька рада в Корсуні, яка відбулася 2 лютого 1671 р., висловила протест проти дій Ханенка та запорожців у зв'язку з Острозькою комісією. На раді зазначалося, що острозькі умови повертають Україну до її стану перед війною, розпочатою Б. Хмельницьким. Старшина, яка підтримувала Дорошенка, відмежувалася від ухвалених в Острозі рішень і заявила, що не допустить приходу польської шляхти на українські землі⁵⁴.

У травні 1671 р. коронний гетьман Собеський оголосив про скликання посполитого рушення на Правобережну Україну. На початку липня 14-тисячне польське військо вступило на землі Поділля. М. Ханенко відрядив до Собеського свого посла, який 16 серпня мав розмову з коронним гетьманом і повідомляв, що у військах правобережного гетьмана нараховується 16 тисяч козаків і 5 тисяч калмиків. Ці формування взяли дієву участь у поході польської армії на Правобережжя, про що засвідчував у своїх щоденникових записях французький підданий Ульріх фон Вердум⁵⁵.

Щоб ударити в тил полкам Дорошенка, Ханенко чекав на прихід польських військ, сподіваючись на розгром суперника⁵⁶. Після того, як Собеський завоював землі понад Бугом (від Меджибожа до Брацлава), до нього у вересні знову прибули посланці від правобережного гетьмана. Ханенко сповіщав, що він із військом отаборився неподалік від Чигирини⁵⁷. До нього приєднався полковник І. Сірко, з яким Ханенко збирався воювати проти білгородських татар — союзників Дорошенка. Щоб захопити запорожців до боротьби з татарами, Ханенко прохав Собеського прислати на Січ універсал від імені короля⁵⁸.

Король Речі Посполитої
Міхал Корибут

І. Сірко, який був одним із головних винуватців розгрому полків Ханенка під Стеблевим у 1669 р., постійно змінюючи упродовж незначного часу свої політичні орієнтири, нарешті перейшов на бік правобережного гетьмана. Разом вони розбили кримського хана Селім-Гірея, який намагався допомогти Дорошенкові, напали на татарські улуси Білгородщини, а ще згодом навіть здійснили кілька важких і виснажливих спільних походів на турецькі міста Аслам і Джан-Кермен.

Козаки правобережного гетьмана (йому на той час підкорялося шість полків) вступили в Ямпіль, а потім у Брацлав. Польську залогу Ханенко не допустив у Ямпільську фортецю. 8 жовтня 1671 р. український гетьман зустрівся з Собеським у Брацлаві, де відбулася спільна українсько-польська нарада з військових питань. Поляків репрезентували коронний гетьман Я. Собеський і князь Д. Вишневецький, а українців — гетьман Ханенко та його старшина: полковники Сірко, Зеленський, Лисиця, Іскрицький. На ній було прийнято рішення про сунатися до м. Кальника, козаки якого підтримували Дорошенка. Другого дня відбувся банкет, на якому було «випито декілька жбанів української горілки та стріяно з усіх гармат польської артилерії»⁵⁹.

Наступні події свідчать, що гетьман Ханенко не був слухняним виконавцем у руках польських урядовців. Старшина Ханенка, звертаючись до Собеського, казала: «доволі того, що ми вам кланяємось і беремо вашу протекцію, але залоги (у правобережні міста. — *Т. Ч.*) не приймемо»⁶⁰. Все ж полякам, що вдалися до хитрощів, пощастило оволодіти Брацлавом — важливим стратегічним центром Правобережної України. Для проведення наради старшину виманили в табір за мури фортеці, після чого польське військо оволоділо старовинним козацьким укріпленням. Згодом Ханенко разом із Собеським оточили полковий Кальник, обороною якого керував наказний полковник Урбанович. Коронний гетьман не мав великого бажання штурмувати місто, але Ханенко наполягав на цьому⁶¹. Після безрезультатних переговорів з кальницькою старшиною розпочалося бомбардування фортеці та її тривала облога.

Наприкінці жовтня до українсько-польського табору прибули королівські послани, які привезли М. Ханенку від польського монарха гетьманську булаву й тисячу червоних золотих. Але коронний гетьман поділив гроші між усією козацькою старшиною. Гетьманові Ханенку дісталось лише триста золотих, Сіркові — двісті. Одразу ж по цьому зібралася козацька рада, на якій запорожці з рук каштеляна Лужицького вручили своєму отаманові булаву⁶². Цей акт означав офіційне затвердження Польською короною М. Ханенка на гетьманській посаді від «імені його королівської милості».

Коронне військо, яке завоювало близько сорока правобережних міст і містечок, все ж непевно почувалося в чужому краї. Собеському так і не вдалося оволодіти Кальником. Ханенко також був дещо стривожений, тому прохав коронного гетьмана, щоб той дав йому для особистої охорони десять польських хоругв. Між українськими козаками й польськими жовнірами раз по раз виникали збройні сутички. Стали напруженими і взаємини самих ватажків козацтва — Ханенка та Сірка. Сірко мав більший вплив серед запорожців, ніж Ханенко, який не довіряв своїй старшині. Серед січовиків почалися заворушення, спричинені малою платнею короля. І тому гетьман Ханенко заявив, що готовий віддати свою булаву Дорошенку, якщо той випустить на волю його дружину й старшого сина⁶³. Оголошена відставка, на думку гетьмана, мала заспокоїти невдоволених козаків.

Через деякий час багато полкових міст, які перебували під впливом Ханенка, почали схилитися під владу гетьмана Дорошенка. Ханенкові козаки звинувачували свого гетьмана в тому, що він допустив розташування польського гарнізону в Брацлаві. В грудні 1671 р. Дорошенко з 27-тисячним військом підступив до Ладижина. Ханенко з козаками зачинився в замковій фортеці. На вимогу видати свого гетьмана Ханенкова старшина 9 грудня відповіла Дорошенку листом, який дуже цікавий з огляду на ідеологічні засади тієї частини українського козацтва, котра підтримувала Ханенка протягом його правління. Докоряючи Дорошенку за союз із турецьким султаном, ханенківці радили йому: «Віддалися від поганської протекції і поклонись королеві, природному своєму панові... Тоді наш побачить Пан твою прихильність і покору, а Військо Запорозьке теж побачить твою до себе зичливість, будь, Ваша Милість, певен, що його Милість Пан Гетьман наш дані собі от короля клейноди і знаки військові положить, і по залученню братерському з нами всіма й військо коронне без труднощів відступлять. А тоді за певно і віра свята, і мила отчизна будуть краще процвітати вольностями своїми...»⁶⁴.

У грудні 1671 р. М. Ханенко вислав послів на сеймик Люблінського воеводства, прохаючи внести на сейм Речі Посполитої пропозиції про визнання православної віри не тільки на території України, але й у Короні Польській та Литовському князівстві. Наступним ішов пункт про забезпечення королівською владою навчання українців у Київській академії та відкриття для них шкіл. Ханенко пропонував вищому законодавчому органу шляхетської республіки забезпечити «вольності» козаків у королівських, магнатсько-шляхетських та духовних маєтностях⁶⁵. 26 січня 1672 р. відкрилася сесія сейму, яка мала

вирішити ці та інші питання, проте вже в лютому вона була зірвана. В березні, перебуваючи в Ладижині, гетьман запевнив короля Михайла Корибута: «...широ і вірно стоїмо при достоїнствах ВКМ ПНМ (вашої королівської милості пана нашого милостивого — *Т. Ч.*) з Військом Запорозьким»⁶⁶. Крім того, він повідомляв до Варшави про прихід в Україну значної кількості молдавських бояр «з жінками і дітьми», які втекли від турецької протекції й просилися під владу короля. Ханенко звертався до польського монарха з проханням про їхню підтримку та призначення над ними гетьманом боярина Д. Сандова. Невдовзі він висилає до Варшави посольство на чолі з М. Булигою, який мав вирішити питання щодо оплати Ханенкового війська⁶⁷.

За свідченням Г. Грабянки, загальне керівництво над польсько-українськими військами після від'їзду Собеського до Польщі було покладене на гетьмана Ханенка⁶⁸. На його бік почали переходити окремі козацькі полки. Так, у березні 1672 р. в Корсуні вибухнув бунт проти Дорошенка, у зв'язку з чим козаки прохали заступництва в Ханенка. Знову під владу свого колишнього полковника перейшов Уманський полк. Ханенко, підтриманий Уманським, Могилівським, Тарговицьким, Брацлавським і Корсунським полками, вислав посла до Дорошенка з пропозицією прибути на річку Росаву, де мала відбутися козацька рада⁶⁹. Але Дорошенко, побоюючись втратити булаву, відмовився від цієї пропозиції.

У той же час Ханенко організовує звернення від козаків Чортмлицької Січі до Міхала Корибута із запевненням їхнього підданства. 30 квітня низовики писали до короля: «Взявши від предків наших із давнього часу ту науку, аби так завжди стало, статечно і вірно при вродженому панові, найяснішому монархові Королівства Польського залишалися, чого ми до скону життя нашого (бажаючи того і обіцяючи від наступників наших) хочемо і обіцяємо у вірному ВКМ ПНМ (вашій королівській милості пану нашому милостивому — *Т. Ч.*) залишатися підданстві...»⁷⁰. У травні гетьман перебував у Варшаві, де разом зі «старинними» козаками Уманського полку мав зустріч з польським королем у приміщенні сенату Речі Посполитої⁷¹. Саме тоді ним була складена особиста присяга на підданство Міхалу Корибуту.

Наприкінці літа 1672 р. в Україну з величезним військом прийшов турецький султан Мегмед IV. Для з'єднання з ним під Кам'янець вирушив Дорошенко з полками, які нараховували 27 тисяч воїнів. Ханенко з 18-тисячним військом виступив з Ладижина, щоб завадити пересуванню загонів свого противника і його об'єднанню з армією падишаха. Під селом Четвертинівкою, що на правому березі Бугу, відбулася бит-

ва, яка завершилася поразкою козаків Ханенка. Сам гетьман із двома полками ледве встиг відійти до ладижинського замку⁷². Сердюцькі заго-ни Дорошенка й татарська орда тримали в облозі Ладижин чотири тижні, але, так і не здобувши його, змушені були відступити. Гетьман Ханенко з прихильниками втік до Білої Церкви, звідки неодноразово посилав листи до московських воєвод із проханням надати йому військову допомогу⁷³, видавав універсали до запорожців і жителів м. Переяслава про спільні дії проти «невірних»⁷⁴.

Не дочекавшись підтримки з Москви, він поповнив свої заго-ни козаками Білоцерківського полку й вирушив на з'єднання з корон-ним гетьманом Собеським, який на Галичині продовжував воювати з турецько-татарськими військами. Спільними силами гетьманам вда-лося розбити великі татарські чамбули під Краснобродом, Комарним та іншими західноукраїнськими містечками. 20 липня Ханенко одержав наказ від короля послати під Кам'янець-Подільський «тисячу-півтори добрих молодців» на допомогу місцевому гарнізону⁷⁵. Однак під ударами армії турецького султана 27 липня 1672 р. капітулювали оборонці Кам'янця, після чого майже всі полкові міста Правобереж-жя присягнули на вірність Дорошенку. Ханенко ж із родиною знайшов притулок у Короні Польській. На деякий час його військово-політична діяльність на теренах Правобережної України припинилася.

У середині липня з Варшави повернулося посольство М. Булиги, яке мало лист Міхала Корибута до гетьмана Ханенка. В ньому, зокре-ма, говорилося: «словом королівським підтверджуємо всіляких прав і вольностей згідно з асекурацією, від нас і від вельможних сенаторів, урядників і гетьманів даною, не тільки цілу і непорушну дотримаємо, але у всіляких проханнях так питання релігії, добр і свобод Військо За-порозьке уконтентуємо і через конституцію сеймову затвердимо.»⁷⁶. Король дотримав слова і всі запевнення відносно надання «добр і сво-бод» втілив наступного року в своєму універсалі від 28 березня 1673 р. до «Ханенка, гетьмана війська нашого запорозького, зі старшинами і Козаками нам і Рептій (Речі Посполитій. — *Т. Ч.*) послужними і ві-рними з боку нашого... полковникам, отаманам, сотникам і всій стар-шині і черні військовій, як теж городовим обивателям вірним підданам нашим»⁷⁷. У тому ж році на вальному сеймі затвердили фінансування лише для трьох «хоругв» М. Ханенка.

16 жовтня 1672 р. Туреччина й Річ Посполита підписали договір у Бучачі. У його четвертому пункті були слова, присвячені особисто Ханенкові, де проголошувалося: «Козаки, що були з Ханенком, мо-гли вільно повернутися до своїх домівок, але сам Ханенко не смів по-

вернутись»⁷⁸. На певний час ця заборона стримувала гетьмана в його прагненні перебраться до Умані — Дорошенко знову переміг, адже саме його козакам «уступалася Україна» згідно з турецько-польським договором.

Наприкінці жовтня Ханенко вже брав участь у поході короля Міхала Корибути під Люблін, проти так званої Голумбської конфедерації⁷⁹. Польський король використовував війська Ханенка для розправи зі своїми політичними противниками. Але й у Варшаві Ханенко не припинив самостійної дипломатичної діяльності. На початку грудня він мав розмову з московським послом Протасовим, в якій заявляв про своє бажання перейти під царську протекцію, оскільки в Польщі його недооцінювали. Проте на такі пропозиції гетьмана Москва не реагувала.

Недовзі король видав універсал до козацького війська Ханенка з дозволом повернутися в Україну. У квітні 1673 р. Ханенко вирушив на Волинь. Джерела свідчать, що при ньому було 12 тисяч козаків⁸⁰. 23 квітня гетьман знову написав листа до царя, прохаючи підданства. Московський уряд відповів, що коли Ханенко стане єдиним гетьманом Правобережної України і з усіма козаками, які перебувають у королівському й турецькому підданстві буде проситися «під високу руку», то Москва його прохання задовольнить⁸¹. 11 вересня полки Ханенка й війська Дорошенка зійшлися в бою під мурами Києва з боку Печерського монастиря. Зазнавши поразки, Ханенко подався на Січ, де його раніше завжди підтримували, однак цього разу запорожці невдачу вже не прийняли.

Новий гетьман Лівобережної України І. Самойлович сповістив московського монарха, що з Варшави повернулися послы від Запорозької Січі, які з дозволу короля вимагали в Ханенка повернення гетьманських клейнодів⁸². Той же на це відповідав, що залишив їх у Димері, там, мовляв, знаходився польський полковник Ян Пиво, якого він стратив.

«Під Хотиним, коли Собеський бив з козацькою допомогою турків, турчин найгірше узявся на тих козаків..., які трималися поляків із Ханенком і виявилися при хотинській поразці для нього найголовнішими супротивниками»⁸³, — так писав Самійло Величко про Хотинську битву (листопад, 1673 р.). І хоч окремі сотні, які раніше перебували під владою Ханенка, продовжували традиції П. Конашевича-Сагайдачного під стінами подільської фортеці, сам гетьман у цей час перебував далеко від Хотина.

Політична кар'єра правобережного гетьмана наближалася до свого завершення. З півтисячею козаків Ханенко вирушив під Чигирин на допомогу українсько-московським військам Самойловича й князя Ромадановського, що вели боротьбу з полками Дорошенка. На почат-

ку березня 1674 р. під Лисянкою війська, які склалися з Київського, Канівського, Лубенського, Білоцерківського полків, а також козаків Ханенка, розбили двотисячний загін Г. Дорошенка.

Але саме це, як не дивно, прискорило падіння самого Ханенка. 17 березня в Переяславі відбулася козацька рада. «На генеральній раді нашій Ханенко клейноди військові, булаву і бунчук... з рук своїх здав»⁸⁴ на користь царського регіментаря й гетьмана «обох берегів Дніпра» І. Самойловича. Перебуваючи у «відставці» і проживаючи на Лівобережній Україні, М. Ханенко навесні 1677 р. написав листа до нового короля Речі Посполитої Яна III Собеського з пропозиціями про співробітництво. Згідно з окремими даними, він хотів запропонувати польському монархові свою кандидатуру на гетьманську посаду. Але це послання перехопив Самойлович. На допиті перед генеральним суддею Ханенко розповів про свої «незаконні» зносини з королем⁸⁵. Остання згадка про колишнього королівського підданого в документальних джерелах датується кінцем 1678 р. — екс-гетьман Ханенко перебував у батуринській в'язниці під арештом у командира московських стрільців⁸⁶.

Відразу ж після зради М. Ханенка польський уряд розпочинає наполегливі пошуки нової кандидатури на гетьманство. І вже через рік, у квітні 1675 р., на посаді «наказного гетьмана Його Королівської Милості Військ Запорозьких» бачимо полковника з оточення Б. Хмельницького, Євстафія (Остапа) Гоголя. Його довголітня державна, політична та військова біографія розпочалася з вибухом Української революції й була насичена подіями різного характеру⁸⁷.

Восени 1674 р. Ян Собеський, уже як польський король, вирушив на правобережні землі України, щоб закріпити там свою владу. Учасник походу польський шляхтич Я. Тушинський залишив цікаві свідчення про Є. Гоголя, який «перед козацькою війною бавився розбоєм, потім завжди був при козаках у бунтах, потім піддався туркам, коли ті прийшли під Могилів...»⁸⁸. Коли ж значно численніші війська Речі Посполитої підійшли під мури міста, український полковник полонив і видав польському полковнику М. Жевуському двох татарських мурз, які від імені султана збирали стації з міського населення. «Відразу по цьому пішов Гоголь до короля присягу чинити»⁸⁹, — засвідчував щоденниковий запис. 28 жовтня 1674 р. Ян III Собеський повідомляв канцлерові Великого князівства Литовського про підданство подільського й брацлавського полковника Є. Гоголя⁹⁰.

Перехід зазначених полків на бік короля мав велике значення для зміцнення влади Речі Посполитої на Правобережній Україні. Це переконливо засвідчує універсал Яна III Собеського від 22 листо-

пада 1674 р., який дарував жителям цих полків великі вольності й привілеї. Зокрема, зазначалося, що полковнику Гоголю «під уряд його віддаємо міста Могилів, Шаргород, Ожаринці, Ярохов, Яругу, Білу, Михайлівку, Бушу, Рашків, Ямпіль, Черніївці, Кам'янку, Криницю, Цекинівку, Кузьмин, Копайгород, Лучинець, Мурахву, названі з усіма селами і присілками, які до них належать...»⁹¹. Крім того, козаки, що мешкали в цих містах, звільнялися від «усіякої зверхності панів дідичних... усіяких уставів, данин, чиншу, робіт...». Король заради того, щоб козаки й сам полковник були вірними польській протекції, навіть дозволив їм займатися пивним і горілчаным промислами. Другий королівський універсал надавав містечко і млин у Подільському воеводстві пасинкові Є. Гоголя Баляцкові, якого теж було звільнено від усіх податків і стацій⁹². 6 грудня згідно зі ще одним привілеєм Яна III Собеського, Гоголь отримав с. Вільховець⁹³.

Очевидно того ж дня Гоголем була складена присяга на вірність польському монархові. Зміст присяги є дуже цікавим з огляду на його антитурецьку спрямованість: «Присягаю пану Богові всемогутньому, в святій Трійці єдиному, що найяснішому Янові III, з Божої ласки королеві польському і Великого князівства Литовського, і найяснішим його королівським наступникам, також Речі Посполитій вірним буду до останньої миті мого життя і останньої краплі крові моєї та виракоюю протекції турецької і татарської, ані приймати її більше не буду, навпаки скільки матиму сил і розуму, спрямую їх на викорінення бусурман з держав його королівської милості...»⁹⁴. Король, як справжній сюзерен, письмово затверджував зобов'язання захищати свого підданого. «...На фундаменті присяги, сьогодні особисто перед нами виконаної (Гоголем. — *Т. Ч.*)..., і ми навзаєм дальшу ласку нашу і протекцію обіцяємо, обіцяємо також і по наступниках наших», — такими монаршими словами закінчувався універсал від 22 листопада⁹⁵.

4 квітня 1675 р. датовано королівський універсал до Могилівського, Брацлавського, Кальницького, Уманського городових полків, де зазначалося: «для кращого... урядування гетьманом наказним уродного Гоголя призначаємо...»⁹⁶. У зобов'язання новопризначеного гетьмана-васала перед королем-сюзереном входило «управляти, запобігати неприятельським задумам, забезпечувати спокій і послух у містах, боронити від безправ'я і розбоїв, чинити кожному справедливість, непослух карати, додержуватися даної королеві присяги, бути щодо нього доброчесним і вірним.»⁹⁷. Згідно зі «стародавніми правами і звичаями», правобережним козакам дозволялося скликати Генеральну раду, «щоб на ній викласти свої скарги, якщо б ще хто-небудь чогось

потребував...». Окрім указаних чотирьох полків під гетьманське управління надавалися охотницькі полки С. Артиша, Барабаша та Кваші.

Влітку Гоголь разом із полковником М. Кияшком неодноразово розбивав загоны турків під Кам'янець-Подільським, а восени звернувся зі скаргою на погане постачання своїх відділів особисто до Яна III Собеського («в малій ціні вірне підданство моє королеві») ⁹⁸. У грудні він зустрічався з королем та коронним гетьманом Д. Вишневецьким у Львові, де, очевидно, планувалися спільні військові операції проти турок.

У лютому 1676 р. наказний гетьман брав участь у коронаційних урочистостях Яна III Собеського. Вальний сейм Речі Посполитої знову нобілізував Є. Гоголя, адже після своєї першої нобілітації в 1661 р. він кілька разів зраджував Короні. Разом із наказним гетьманом до «клейноду шляхетства польського» було приведено козацьких полковників С. Корсунця, М. Лукейчика, А. Зеленецького, сотників В. Іваненка, Г. Бернашовського, Я. Озаринського, С. Багринського, осавула П. Калкуля, обозних К. Гасаненка й А. Ясеновського ⁹⁹. Однак проблема функціонування Українського гетьманату на Правобережжі практично не вирішувалася панівними колами Польщі. Тому, повернувшись із Варшави, Є. Гоголь зібрав старшину і доповів їй, що «поляки недобре з нами товаришують..., а як бачу людську неправду проти нас і там раджу, що потрібно нам пану гетьману задніпровському поклонитися» ¹⁰⁰. Отже, знову йшлося про перехід під зверхність московського царя. Старшинська рада навіть відрядила посольство до канцелярії І. Самойловича. Але ці переговори не закінчилися прийняттям якогось рішення. Очевидно, що Ян III Собеський все ж таки якимось чином зумів переконати свого підданого залишитися на боці Речі Посполитої. Від того часу Гоголь почав переманювати до себе на службу козаків лівобережних полків, чого дуже боявся Самойлович. Останній постійно нагадував охотницькому полковнику І. Новицькому, щоб той охороняв жителів прикордонних містечок від «наклепів і знаджувань» Гоголя.

Згідно з положеннями Журавненського договору 1676 р., до Польщі відходили землі по Білу Церкву й Паволоч. Решта території Правобережної України залишалася під протекторатом султана ¹⁰¹. Тому наказний гетьман разом із полками Кобельзького, Корсунця і Шулги (майже 2000 осіб) за рішенням польського сенату від 23 жовтня 1676 р. передислокувався в Димерське староство на Поліссі ¹⁰². Під його управління надавалися Чорногородська, Коростишівська та Димерська фортеці. Варшавський сейм 1677 р. ухвалює постанову «Консервація

війська Запорозького», де зазначалося: «нагороджуючи вірних козаків Запорозьких до нас і Речі Посполитої: послуги і на дальшу Речі Посполитій заслугу зберегти, обіцяємо їм, і ухвали Сейму теперішнього постановляємо, місця певні в Україні для осідання і мешкання назначить...»¹⁰³. Також із коронного скарбу козакам Є. Гоголя було видано 60 000 злотих¹⁰⁴. Димерське староство лежало неподалік від Києва, що сприяло активнішій політиці щодо запрошення на Правобережжя лівобережних козаків.

У березні 1677 р. на «правий берег» Дніпра перейшов колишній переяславський полковник Дмитро Райча. Це дуже занепокоїло царя Федора Олексійовича, і він вимагав від І. Самойловича утримувати «малоросійський народ від переходу до Гоголя»¹⁰⁵. Через погрози останнього захопити Київ лівобережний володар булави навіть відклав свою поїздку до Москви. Про серйозність проблеми свідчить той факт, що кремлівський уряд вислав І. Самойловичу 10 000 золотих рублів у подяку за перехоплені листи Є. Гоголя до коронного гетьмана С. Яблоновського¹⁰⁶. До лівобережного гетьмана їх привіз полковник І. Шульга, який перед тим був одним із найближчих соратників правобережного гетьмана.

З початком діяльності на теренах Правобережної України «князя сарматського Малої Русі — України» Ю. Хмельницького Гоголь налагодив з ним зв'язки. З Білої Церкви повідомляли до Варшави, що «тільки димерські козаки тримаються орди, забрали гармати з Корсуня, хотіли для Хмельниченка і орди взяти залогу з людей, але ті відмовилися»¹⁰⁷. Одночасно козацький провідник намагався встановити стосунки з волоським господарем, для чого направив до нього свого представника. Польську владу занепокоїла така поведінка, адже вона хотіла зробити з Є. Гоголя слухняну маріонетку. Особливо був розгублений воевода Руського воєводства, який запитував у свого Белзького колеги про те, що йому робити з непокірним наказним гетьманом¹⁰⁸.

Кінець 1677 р. був нещасливий для гетьманування Гоголя. Від нього на лівий берег Дніпра перейшло близько 2000 осіб. Самойлович вихвалявся, що незабаром до нього прийде сам Гоголь, і стверджував, що з «лядським» гетьманом залишилося тільки тридцять козаків. 8 квітня 1678 р. Є. Гоголь написав листа до І. Самойловича, в якому повідомляв про підготовку нового походу турецького султана на Україну, а також про переговори Яна III Собеського з московським посольством з приводу союзу християнських держав проти «невірних». Наприкінці листа було дано згоду визнати владу лівобережного гетьмана: «...зараз самого себе твоєї милості віддаю»¹⁰⁹. Майже одночас-

но про можливість турецького нападу на Україну Є. Гоголь повідомив й ігумена Микільсько-Пустинного монастиря Г. Кирдиновського¹¹⁰. Однак наказний гетьман польського короля так і не перейшов на бік Російської корони — відчуваючи наближення смерті, він наприкінці 1678 р. подався до Спасько-Преображенського Межигірського монастиря поблизу Києва, де й помер у січні наступного року.

З кінцем гетьманування Євстафія Гоголя закінчився певний період у відносинах між Українським гетьманом та Річчю Посполитою, що розпочався з підписання Юрієм Хмельницьким Чуднівського трактату. 1660-ті — кінець 1670 рр. можна охарактеризувати не інакше як періодом процвітання «козацького колабораціонізму», або ж відходу частини козацької еліти від більшості досягнень Української ранньонаціональної революції. Адже, ще воюючи з Богданом Хмельницьким, польська влада зрозуміла, що найліпшою політикою щодо України повинні стати проведення військових походів і таємної дипломатії, підкуп старшини та інших заходів, які були спрямовані на розкол серед козацької верхівки. Варшава також різними засобами впливала на вибір гетьманів, які б потім виконували її волю (повторне обрання Юрія Хмельницького у 1661 р. та вибори Павла Тетері в 1663 р.). Тим самим королі Польсько-Литовської держави намагалися повернути Український гетьманат під свою сюзеренну владу. З огляду на непоступливість в українсько-польських відносинах та полівасалітетну зовнішню політику Петра Дорошенка варшавські урядові кола у 1669 р. ініціюють появу в Україні гетьманського уряду Михайла Ханенка, а після його переходу на бік московського царя і Євстафія Гоголя.

Оцінюючи тогочасну політику Речі Посполитої, сучасні польські історики зробили висновок, що ранньомодерна Польща, так само, як і тогочасна Росія, «не була тією державою, в межах якої козаччина мала б якийсь розвиток, обидві держави утискали маси українські і хотіли маніпулювати маріонетковими гетьманами»¹¹¹. Саме тому широко пропонована в той час ідея «тринародової» Речі Посполитої так і залишилася лише теоретичним надбанням частини українських та польських інтелектуалів другої половини XVII ст.

¹ Historia dyplomacji Polskiej. — Т. 2. — С. 218.

² БМЧ Краків. — № 381, арк. 123–127; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 155–156.

³ Каманин Н. Новые исторические материалы о Богдане Хмельницком // Киевская старина. — Т. XXII — № 7. — К., 1888. — С. 23–24; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. — С. 197.

⁴ ПКК. — Т. IV. — Отд. 3 — С. 32–43.

⁵ Wójcik Z. Ukraina w latach 1660–1663. Przyczynek do dziejow moznowladczej polityki (maszynopis pracy doktorskiej). — Warszawa, 1949. — S. 36.

⁶ Цит. за: Соловьев С. Сочинения. В 18 кн. — Москва, 1991. — Кн. 6: Т. 11–12. — С. 92.

⁷ Цит за: Wójcik Z. Ukraina w latach 1660–1663... — S. 41.

⁸ Газін В. Гетьманство Павла Тетері. — С. 55.

⁹ Volumina legum. — Т. IV. — Petersburg, 1859. — S. 360; Газін В. Гетьманство Павла Тетері... — С. 56.

¹⁰ Wójcik Z. Ukraina w latach 1660–1663... — S. 61; Горобець В. Еліта козацької України. — С. 285.

¹¹ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, № 68, арк. 421.

¹² Памятники Временной комиссии. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 244.

¹³ Цит. за: Wójcik Z. Ukraina w latach 1660–1663... — S. 135.

¹⁴ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, № 73, арк. 451–452.

¹⁵ Памятники Временной комиссии. — Т. 4. — С. 50–53, 145–150; Wójcik Z. Nieznany dokumenty do biografii Pawła Tetery, Jerzego Chmielnickiego i Jozefa Tukalskiego // Przegląd Historyczny. — Т. LII. — З. III. — Warszawa, 1969. — S. 521–522.

¹⁶ Acta historica. — Vol. 1, — Pars. 1. — S. 215.

¹⁷ Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. — Wroclaw, 1997. — S. 158.

¹⁸ Wójcik Z. Nieznany dokumenty. — S. 524–525.

¹⁹ Kersten A. Stefan Czarniecki 1599–1665. — Warszawa, 1963. — S. 500.

²⁰ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 185.

²¹ Там само.

²² БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 157, № 4, арк. 19.

²³ Костомаров М. Историчні монографії. — Т. 6. — Тернопіль, 1891; Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. — К., 1885; Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1990; Липинський В. Твори. — Т. 2. — Філадельфія, 1980; Гарасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — Ч. 1. — К., 1928. — С. 205–216; Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1990; Wójcik Z. The early period of P. Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661–1663) // Harvard Ukrainian Studies. — 1979/1980. — Vol. 3–4. — P. 958–972; Горобець В. Еліта козацької України.

²⁴ Jurkov E. Pawel Tetera, hetman Ukrainy prawobrzezney w ll. 1662–1665 (rola polityczna). Докторська дисертація. — Львів, 1928 р. // Львівський обласний архів. — Ф. 26, оп. 4, спр. 678; Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави... — С. 254–284; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999; Газін В. Гетьманство Павла Тетері.

²⁵ Горобець В. Еліта козацької України. — С. 422–443.

²⁶ Там само. — С. 439.

²⁷ Там само.

²⁸ Гуржій О., Чухліб Т. [Рецензія] Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 // Український історичний журнал — 2002 — № 2 — С. 104–114

²⁹ Гарасимчук В. Смерть Івана Виговського. — С. 206.

³⁰ Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterow Wespazyana Kochowskiego / Wyd. Z rękopismu przez E. Raczyńskiego. — Т. 2. — Poznan, 1859 — S. 265.

³¹ Дашкевич Я. Павло Тетеря... — С. 281.

³² Чухліб Т. Михайло Ханенко // Володарі гетьманської булави... — С. 317–330; Його ж. З історії політичної боротьби в Українській державі у 60–70-х рр. XVII ст.: діяльність правобережного гетьмана Михайла Ханенка // Середньовічна Україна. Збірник наукових праць. — Вип. 2. — К., 1997. — С. 171–184

³³ Русский биографический словарь. — Т. XXI. — С. 63.

³⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 109.

³⁵ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 46–47.

³⁶ РДАДА Москва. — Ф. 210, оп. 12, спр. 78, арк. 145–150.

³⁷ Там само. — Оп. 9, спр. 3, арк. 150; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1991. — Т. 2. — С. 270.

³⁸ Acta Historica. — Vol. II. — Pars. I. — S. 503.

³⁹ Relacje nuncyuszow apostolskich i innych osob o Polsce od roku 1548 do 1690. — Т. I. — Berlin; Poznan, 1864. — С. 404.

⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 222.

⁴¹ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории... — Т. 1. — С. 230–232.

⁴² РДАДА Москва. — Ф. 13, оп. 1, спр. 5, арк. 1–26; Величко С. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 130–134.

⁴³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 287–317.

⁴⁴ Там само. — С. 306.

⁴⁵ Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629–1674. — Т. 2. — Kraków, 1898. — С. 396; Acta historica. — Vol. II. — Pars. I. — S. 614.

⁴⁶ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 210–215; Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 346–351.

⁴⁷ Volumina legum. — Т. V. — Petersburg, 1860. — S. 30.

⁴⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 308; Степанков В. Петро Дорошенко. — С. 308; Чухліб Т. Михайло Ханенко. — С. 321

⁴⁹ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 210.

⁵⁰ Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. — 1999. — № 3. — С. 20.

⁵¹ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 313–314.

⁵² Там само. — С. 315–316.

⁵³ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 141.

⁵⁴ Tag-Register von dem Ffeld-Zug welchen die politische Armee unter dem Commando dess Ober-Feld Herrn und Reichsmarscalks, Herrn Johannis Sobieski durch Podolien an die Ukraina... anno 1671 // Archiwum komisji historyczney. — Т. 1. — Kraków, 1878. — S. 210–261.

⁵⁵ Tag-Register von dem Ffeld-Zug... — S. 213.

- ⁵⁶ Grabowski A. Ojczyzste spominki. — Т. II. — S. 143.
- ⁵⁷ Jaworski M. Kampania Ukrainna. — S. 111.
- ⁵⁸ Tag-Register von dem Ffeld-Zug. — S. 224; Grabowski A. Ojczyzste spominki. — Т. II. — S. 146–148.
- ⁵⁹ Tag-Register von dem Ffeld-Zug. — S. 238.
- ⁶⁰ Acta historica. — Vol. II. — Pars. I. — S. 701.
- ⁶¹ Літопис Самовидця. — С. 111.
- ⁶² Tag-Register von dem Ffeld-Zug. — S. 257, 258; Мицик Ю. З документів українських гетьманів. — С. 20–21.
- ⁶³ *Цит. за:* Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 387.
- ⁶⁴ Там само. — С. 388.
- ⁶⁵ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 205.
- ⁶⁶ Materiały do dziejow wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // SMHW. — Т. X. — Cz. 1. — S. 239–240.
- ⁶⁷ Ibid. — S. 240–241.
- ⁶⁸ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 887, 888.
- ⁶⁹ Там само. — Т. XI. — С. 18–20.
- ⁷⁰ Materiały do dziejow wojny polsko-tureckiej 1672–1676... — S. 244.
- ⁷¹ Acta historica. — Vol. I. — Pars. II. — S. 905.
- ⁷² Ibid. — С. 17.
- ⁷³ РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 5, спр. 5, арк. 3–11.
- ⁷⁴ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 222.
- ⁷⁵ Materiały do dziejow wojny polsko-tureckiej 1672–1676. — S. 248.
- ⁷⁶ Ibid. — S. 247.
- ⁷⁷ Ibid — Т. X. — Cz. 2. — S. 255.
- ⁷⁸ Acta historica. — Vol. II. — Pars. II. — S. 1224.
- ⁷⁹ Акты ЮЗР. — Т. XII. — С. 225; Grabowski A. Ojczyzste spominki. — Т. II. — S. 234.
- ⁸⁰ Эйнгорн В. Сношение малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — Москва, 1899. — С. 936, 937.
- ⁸¹ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 313.
- ⁸² Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 174.
- ⁸³ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 409, 410.
- ⁸⁴ Там само. — Т. XIII. — С. 43, 44.
- ⁸⁵ Там само. — С. 410.
- ⁸⁶ Tag-Register von dem Ffeld-Zug. — S. 236.
- ⁸⁷ Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648–1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 142–160; Його ж. Євстафій Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Укр. іст. журнал. — 1997. — № 1. — С. 93–104; Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // ЗНТШ. — Т. 233. — Львів, 1997. — С. 398–443.
- ⁸⁸ Dwa pamietniki z XVII wieku Jana Gedrowskiego i Jana Fl. Drobysta Tuszyckiego. — Wrocław, 1954. — S. 58.
- ⁸⁹ Ibid.

- ⁹⁰ БМЧ Краків. — Од. зб. 431, арк. 3.
- ⁹¹ БНВ, Відділ мікрофільмів. — № 1787, арк. 46.
- ⁹² Там само. — Арк. 49.
- ⁹³ Оглоблин О. Проблема предків Миколи Гоголя // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. — № 3–4. — С. 86–87.
- ⁹⁴ *Цит. за:* Крикун М. З історії української козацької старшини. — С. 434.
- ⁹⁵ БНВ, Відділ мікрофільмів. — № 1787, арк. 46.
- ⁹⁶ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3053, арк. 104.
- ⁹⁷ Там само; Крикун М. З історії української козацької старшини. — С. 439.
- ⁹⁸ АГАД Варшава. — Ф. «Архів публічний Потоцьких», № 47, т. III, арк. 16
- ⁹⁹ *Volumina legum.* — Т. V. — S. 202.
- ¹⁰⁰ Акты ЮЗР. — Т. XII. — С. 533.
- ¹⁰¹ Чухліб Т. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 3. — К., 1993. — С. 83.
- ¹⁰² АГАД Варшава. — Ф. «Архів публічний Потоцьких», №. 48, арк. 1–2.
- ¹⁰³ *Volumina legum.* — Т. V. — S. 224.
- ¹⁰⁴ Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. — Wrocław, 1963. — S. 17.
- ¹⁰⁵ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 90.
- ¹⁰⁶ Там само. — С. 142.
- ¹⁰⁷ БМЧ Краків. — Од. зб. 175, арк. 363.
- ¹⁰⁸ Там само. — Арк. 511.
- ¹⁰⁹ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 436, 580–581.
- ¹¹⁰ РДАДА Москва. — Ф. 229, оп. 1, спр. 136.
- ¹¹¹ Wójcik Z. Ukraina w latach 1660–1663. — С. 67.

11. У «братерській дружбі» з Кримським ханством проти Московської держави

Не підлягає сумніву той факт, що відносини з Кримським ханством відігравали досить важливу роль у становленні та еволюції ранньомодерної Української держави. Важливість українсько-татарських політичних зв'язків промовисто засвідчує укладання мирної угоди між Річчю Посполитою й Кримом 15 грудня 1653 р., яка розірвала союзицькі відносини між Богданом Хмельницьким та Іслам-Гіреєм й зіграла вирішальну роль у підписанні українською стороною союзицьких домовленостей з Московією у 1654 р.¹. Проте в наступні роки гетьманський уряд виявляє велику дипломатичну активність у справі відновлення миру з татарським ханом (лютий – квітень 1654 р. — посольство у Крим Семена Савича, серпень 1654 р. — посольство Павла Тетері, жовтень 1654 р. — переговори з татарським послом Тохтамишагою, січень 1655 р. — переговори з Менглі-Гіреєм під Охматовим, березень 1655 р. — чергове посольство до Криму, серпень 1655 р. — українське посольство в Криму), у результаті чого з гетьманом Б. Хмельницьким і ханом Менглі-Гіреєм 12 листопада 1655 р. було укладене перемир'я під Озерною². Таким чином, головне завдання — досягнення нейтралітету Кримського ханства у війні України проти Польщі — було виконане. Однак, на жаль, це перемир'я проіснувало недовго. Розірвання, в силу різних причин, мирних зв'язків із Кримом (друга половина 1656 р. — перша половина 1657 рр.) призвело до значного погіршення міжнародного положення Українського гетьманату.

Іван Виговський, який прийшов до влади після смерті Хмельницького, продовжував політику останнього в його відносинах із Кримом. Уже в лютому 1658 р. гетьман укладає військову угоду з представником ханства Караш-беєм, що дозволяє йому згодом з допомогою 40-тисячної орди отримати переконливу перемогу над московською армією під Конотопом (28–29 червня 1659 р.)³. Разом з тим, вперше у вітчизняній історії нового часу татарські війська були використані гетьманським урядом для придушення опозиції (боротьба І. Виговського з Я. Барабашем, І. Безпалим, М. Пушкарем). Цей факт мав негативний вплив на процеси консолідації української еліти і в наступні десятиліття.

Сподіваючись нейтралізувати Крим у його допомозі Україні проти Росії, цар відправляє до хана посольство І. Опухтіна і Ф. Байбакова⁴.

Воно мало запропонувати Мегмет-Гірею IV відмовитися від підтримки Яна II Казимира та І. Виговського. Але хана не зацікавила ні ця пропозиція, ні обіцянка росіян значно збільшити «упоминки» — на той час, як відзначають дослідники, серед верхівки Кримського ханату провідною стала думка щодо встановлення протекції над Українським гетьманатом⁵. Раніше як українською, так і татарською стороною відносини між двома державами розумілися як «дружні», «братерські» та «приятельські»⁶. Відмовивши московським дипломатам, татарський візир Сефер-Газі-ага заявив, що цар мусить передати ханові українські міста, які знаходяться під владою гетьмана Виговського.

Протистояння українських і польських військ під Чудновим восени 1660 року призвело до відмови більшої частини козацтва на чолі з легітимно обраним гетьманом Ю. Хмельницьким від Переяславської угоди 1659 р. з царем Олексієм Михайловичем і перехід під зверхність короля Яна II Казимира. Разом з тим, прямий спадкоємець гетьмана-«князя» Богдана Хмельницького також був змушений враховувати присутність значного татарського війська на українських землях — 17 вересня 1661 р. він підписує Ставищанський договір із Кримським ханатом, керівництво якого не збиралося виводити свої орди з України. Однак ще незадовго до цього, у травні, кримський посол Магмет Маметша вимагав від московського царя виведення російських підрозділів з усіх «малоросійських» міст. Очевидно, вже відтоді можна говорити про бажання кримського двору зробити Український гетьманат своїм васалом. Але для досягнення цього ханам необхідно було витіснити з України війська не тільки російського, а й польського монархів. З останнім було важче, адже раніше кримський хан уклав мирну угоду з Річчю Посполитою. Та й Османська імперія, виразником інтересів якої виступав Крим, поки що не давала згоди на початок військових дій проти короля. Однак у травні 1662 р. в листі до гетьмана Ю. Хмельницького хан Мегмет-Гірей IV пропонував: «...Государя ратні люди чи польського короля почнуть наступати... цар (хан — Т. Ч.) ратних людей до нього гетьмана, на допомогу надішле»⁷. Майже всі походи Ю. Хмельницького на Лівобережжю Україну проводилися за участю

Кримський хан *Іслам-Гірей III*

із Кримським ханатом, керівництво якого не збиралося виводити свої орди з України. Однак ще незадовго до цього, у травні, кримський посол Магмет Маметша вимагав від московського царя виведення російських підрозділів з усіх «малоросійських» міст. Очевидно, вже відтоді можна говорити про бажання кримського двору зробити Український гетьманат своїм васалом. Але для досягнення цього ханам необхідно було витіснити з України війська не тільки російського, а й польського монархів. З останнім було важче, адже раніше кримський хан уклав мирну угоду з Річчю Посполитою. Та й Османська імперія, виразником інтересів якої виступав Крим, поки що не давала згоди на початок військових дій проти короля. Однак у травні 1662 р. в листі до гетьмана Ю. Хмельницького хан Мегмет-Гірей IV пропонував: «...Государя ратні люди чи польського короля почнуть наступати... цар (хан — Т. Ч.) ратних людей до нього гетьмана, на допомогу надішле»⁷. Майже всі походи Ю. Хмельницького на Лівобережжю Україну проводилися за участю

татарських орд, деталі перебігу яких уже висвітлювалися в попередніх розділах.

Очевидно, великим був вплив кримсько-татарського чинника після зречення молодшого Хмельницького й на обрання гетьманом П. Тетері. Про це свідчить не лише присутність представника Криму Батирша-мурзи на елекційній козацькій раді, але і його свідчення про те, що саме хан Селім-Гірей «учинив гетьманом» Тетерю⁸. Однак на початку свого правління «невдячний» гетьман почав вимагати усунення татарських підрозділів із Правобережної України, чому завадила позиція Польщі. 3 лютого 1663 р. П. Тетеря скаржився на дії татар в Україні своєму сюзеренові у Варшаву: «...Орда здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою»⁹. З цих слів стає зрозумілим, що Тетеря слідом за своїми попередниками сприймав відносини гетьманату з ханатом не інакше, як «дружні», а отже, рівноправні. Традиційно це скріплювалося взаємною присягою. Однак практика взаємовідносин між гетьманом і ханом засвідчувала процес поступового підпорядкування династією Гіреїв своїх північних сусідів. «...Мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до Вашої Королівської Милості»¹⁰, «...кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилась данницею Криму»¹¹, — описував П. Тетеря тогочасні стосунки з Селім-Гіреєм та його урядовцями.

Незважаючи на певне охолодження українсько-кримських стосунків, майже 40-тисячне ханське військо під керівництвом Сефери та Менглі Гіреїв, а також Дадеш-аги брало участь у спільному поході польського короля Яна II Казимира і правобережного гетьмана П. Тетері на Лівобережну Україну. Але, як відзначають дослідники, саме пасивна позиція татар, що не бажали посилення Польщі, призвела до провалу цієї кампанії¹². Окрім того, татарські воєначальники під час походу намагалися змусити українського правителя відмовитися від протекції польського короля на користь підданства турецькому султану Мегмеду IV, що в даному випадку означало б і залежність гетьманату від Кримського ханату, як було у випадку з придунайськими князівствами — Валахією й Молдавією. «Ляхи не мало не бажують вам добра; зробіть так, щоб і нога польська не доходила до Горині, як розграничив покійний Хмельницький; а якщо насміяться піти, то ми готові їх знищити разом з вами»¹³, — говорив у березні 1664 р. Дедешага гетьману Тетері. Наприкінці 1664 р. Селім-Гірей хотів спонукати П. Тетерю до підписання кримсько-українського миру, який, можливо, передбачав відносини сюзеренно-васального типу.

Від часу смерті Б. Хмельницького й до середини 60-х рр. XVII ст. уряди Стамбула й Бахчисарая не мали єдиної точки зору стосовно Українського гетьманату. Якщо Порта хотіла напряму підпорядкувати собі його правителів, то Крим намагався зробити так, щоб козацька Україна стала залежною від ханів. Особливо гостро це питання постало в останні роки правління Мегмед-Гірея IV, коли кримський хан став відкрито ігнорувати накази свого сюзерена щодо участі у війні між Османською й Австрійською імперіями. Це він робив задля можливості безпосередньої участі своїх військ у подіях, які розгорталися в Україні.

Окремо в когорті керманічів козацької України, що підтримували тісні стосунки з татарами, слід відзначити діяльність гетьмана Степана Опари, який, на думку вчених, першим серед тогочасних вітчизняних діячів практично впровадив у життя «турецько-татарський» напрямок у зовнішній політиці гетьманату¹⁴. Перебування Опари на посаді правителя правобережної частини Українського гетьманату було недовготривалим порівняно з урядуванням тут інших козацьких достойників. Воно тривало всього протягом двох місяців — з 11 червня до 18 серпня 1665 р. Очевидно, з огляду на такий короткий термін гетьманування, а також, зважаючи на обмежену джерельну базу, українські історики майже обійшли увагою вивчення життєдіяльності цього невдалого гетьмана. Саме так охарактеризував С. Опару в чи не єдиному присвяченому йому дослідженні історик Д. Дорошенко¹⁵.

Після втечі П. Тетері до Польщі, правобережний гетьманат опинився в досить складній ситуації. Як із внутрішньополітичних причин, так і з огляду на зовнішні подразники, ця частина колись унітарної держави перетворилася на «яблуко розбрату» не лише між місцевими старшинськими угрупованнями, але й між сусідніми монархами. Тоді, як зазначав той же Д. Дорошенко, на Правобережжі відкривалася можливість для честолюбних та відважних людей пошукати щастя й спробувати захопити осиротілу гетьманську булаву. Найголовнішими претендентами були брацлавський полковник В. Дрозденко (Дрозд), овруцький полковник В. Децик та сотник Медведівської сотні Черкаського полку С. Опара.

Зважаючи на те, що його ім'я не було занесено до реєстру Війська Запорозького 1649 р., можемо зробити висновок: Опара, який на початку 60-х рр. був на посаді сотника Медведівської сотні Черкаського полку й виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана Ю. Хмельницького, вийшов на політичну арену десь у середині 50-х рр. Можливо, він був близько знайомий з молодшим сином Б. Хмельниць-

кого або перебував у його оточенні. Це й стосувалося причиною того, що наприкінці 1660 р. Ю. Хмельницький призначає медведівського сотника керівником посольства Війська Запорозького до польського короля Яна Казимира.

У дипломатичній інструкції, наданій С. Опари перед виїздом до Варшави, йому було поставлено наступні завдання: 1) просити в короля, щоб той не дозволяв кримському ханові спустошити Україну; 2) домагатися, аби коронне військо, яке перебувало на українських землях, не кривдило місцевого населення й не займало на постій козацьких володінь; 3) наголосити на необхідності надання додаткового війська для походу на лівий берег Дніпра, де вже перебував наказний гетьман П. Дорошенко; 4) відрекомендувати Яну II Казимиру московського посла Сухотіна, який прибув до Ю. хмельницького з грамотою від царя, а також погодити ряд інших дрібних питань¹⁶. Це посольство не можна назвати вдалим (хіба що сам Опара одержав від короля ряд маєтностей), адже більшість прохань та вимог українського уряду так і не були виконані польською стороною.

Після дипломатичної поїздки до Польщі про сотника Опару не було чути майже три роки (його ім'я не згадується в доступних нам джерелах). Очевидно, у цей час він перебував на території власної сотні й намагався вберегти її від татарських нападів, польських «пацифікацій» та внутрішніх бунтів. Така цілеспрямована політика С. Опари сприяла гуртуванню навколо козаків з навколишніх містечок і селищ Сміли, Жаботина, Суботова та Кам'янки. Саме вони на чолі з медведівським сотником підтримали лівобережного гетьмана І. Брюховецького в його поході влітку 1664 р. на Правобережну Україну задля підкорення її своїй владі¹⁷. Дослідник тих подій В. Маєвський стверджує, що підпорядкування С. Опари лівобережному гетьману не мало за мету піддатися московському цареві. «Опара пробував лавірувати між Брюховецьким, поляками і татарами, намагаючись здобути якнайбільше користі»¹⁸, — відзначав польський історик. Підтвердженням цим словам ученого є те, що в листопаді — грудні С. Опара налагодив тісні стосунки з ханом Мегмет-Гіреєм IV¹⁹. А в січні наступного, 1665 року, погодився на визнання протекції короля Речі Посполитої, якому присягнув наприкінці квітня в Лисянці²⁰. Вочевидь, це було зроблено з огляду на існування в той час польсько-татарського миру.

Однак визнання польської протекції, як засвідчили наступні події, було лише сприятливим політичним ходом С. Опари і стало засобом для унезалежнення правобережної частини Українського гетьманату за татарською допомогою. На середину 1665 р. сотник розсилає універ-

сали до населення правобережних міст та містечок, де зовсім не згадувалися ні король, ні цар. Підписуючи ці звернення як «старший брат Війська Запорозького», Опара обіцяє українцям такі самі вольності, які вона мала за Б. Хмельницького²¹.

З огляду на поспішний виїзд з України гетьмана П. Тетері (червень, 1665 р.), що фактично означало його самоусунення від займаної посади, попередні дії Опари забезпечили «старшому брату» певну популярність серед правобережного люду й сприяли поширенню чуток щодо можливого наступника Тетері в особі Опари. До речі, перед тим П. Тетеря, незважаючи на підданство медведівського сотника під його владу, негативно оцінював діяльність Опари, лякаючи останнього тим, що якщо він перейде під московську протекцію, то цар видасть його татарам в обмін на П. Шереметьєва, який довгий час перебував у кримському полоні²². Хоча інші джерела (зокрема і польського походження) стверджували, що Тетеря хотів «уступити йому (С. Опари — Т. Ч.) булаву запорозьку»²³.

Як би там не було, але 11 червня 1665 р. на чолі двох полків (пішого та кінного, загальною кількістю близько 1000 чол.) С. Опара оволодів важливим у стратегічному плані полковим містом Уманню, звідки була вибита московська залога в складі 80 осіб²⁴. Через деякий час його підрозділи оволоділи Лисянкою. Очевидно, саме перебуваючи в Умані, С. Опара проголосив себе гетьманом Правобережної України і призначив генеральну старшину²⁵. Комендант польського гарнізону Білоцерківської фортеці Я. Стахурський повідомляв короля Яна II Казимира в листі від 7 липня 1665 р.: «Опара... стягає своє військо над річкою Росавою, хоче там обрати гетьмана, де й на орду сподівається»²⁶. В іншому посланні до канцлера Празмовського білоцерківський комендант відзначив, що Опара розіслав свої листи правобережним полковникам (зокрема білоцерківському й паволоцькому), закликаючи їх на козацьку раду й обіцяючи всім ханську протекцію. Коли офіцери польського гарнізону в Корсуні просили в Опари надати їм провіант, той їм відповів: «ідіть туди, де хліб, а ми Вас у Корсуні не потребуємо»²⁷. Отже, бажання С. Опари визнавати польську протекцію є фікцією, як підсумовував Стахурський.

Розуміючи, що кримський хан хоча і є монархом й володарем потужної військової держави, але разом з тим має і свого протектора — султана Османської імперії Мегмеда IV, Опара висилає до Стамбула козацьке посольство, яке прибуло до турецької столиці в середині червня 1665 р. Головним завданням українських дипломатів було добитися прихильності могутнього володаря імперії, а також заручитися

його військовою підтримкою й монаршим дозволом татарському хану посилати свою орду на допомогу С. Опари проти московських залог. Історики припускають, що посли Опари також просили в султана допомоги в унезалежненні від Речі Посполитої²⁸. Деякою мірою Мегмед IV пішов назустріч вимогам козаків — у кінці липня він вислав на допомогу Опари елітний яничарський підрозділ на чолі з мурзою Кан Мегмедом. Окрім того, Порта не мала заперечення проти участі татар у спільних діях з військами Опари. Невдовзі до гетьмана прилучилися загоны кримчаків на чолі з мурзами Камаметом, Батурши, Батиром і Тенешом (всього близько 22 тисяч чол.)²⁹.

Мабуть, десь на початку липня 1665 р. С. Опару все-таки було обрано на козацькій раді гетьманом. Опосередкованим свідченням цьому є те, що в складі його генеральної старшини погодилися бути такі заслужені козацькі політики й військові діячі, як П. Дорошенко (він став генеральним обозним) та С. Фридрикевич* (генеральний осавул). Очевидно, вони б не пішли на порушення козацького звичаєвого права і не підтримали Опару на гетьманстві, якби той не легітимізував себе через обрання на раді правобережного Українського гетьманату.

За джерельними даними, в липні під булавою новообраного гетьмана зголосилися бути майже всі полки та міста Правобережної України. Це дуже налякало правлячі кола Речі Посполитої, які різними засобами намагалися протидіяти його зростаючій політичній та військовій силі. Місію протидії задумав С. Опари в Україні бере на себе керівник однієї з найміцніших на Правобережжі Білоцерківської фортеці Я. Стахурський. Розсилаючи листи до своїх агентів у Чигиринський, Чернігівський й, власне, Білоцерківський полки, він закликає їх намовляти козаків до протидії гетьману. Однак Опара відразу ж зреагував на це — він знову засвідчує свою вірність польському королю і в середині липня висилає до Яна II Казимира посольство на чолі з І. Суботим³⁰. Воно мало просити про затвердження С. Опари на гетьманстві, а також вимагати усунення з України польських залог³¹. На час перебування дипломатів у Варшаві правобережний гетьман наказує не видавати провіанту полякам, що знаходилися в українських фортецях³². Одночасно з дипломатичними заходами Опара робить спробу зміцни-

* Самійло Фридрикевич був полковником одного з козацьких реєстрових полків ще перед 1648 р. На початку 60-х років займав посаду полковника Білоцерківського полку. Після смерті С. Фридрикевича на його вдові оженився І. Мазепа (*Лазаревський А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — Т. 5. — К., 1899. — С. 16; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 50.*)

ти своє становище діями військового характеру. Разом із татарами він планує вирушати на Канева. Метою цього походу повинно було стати захоплення міста з подальшим перетворенням його на своєрідний плацдарм для переправлення військ на лівий берег Дніпра задля прихилення на свій бік лівобережної частини Українського гетьманату³³. Однак спочатку Опара вирішує захопити містечко Мотовилівку, куди 16 серпня надійшов разом із турками й татарами Кан Мегмед³⁴. Після багаточисельних штурмів Мотовилівки (татари також атакували Фастів і Васильків), де мужньо оборонялися прихильники його опонентів Дрозденка й Децика, війська Опари змушені були відійти від мурів містечка. Тим паче, що до канцелярії гетьмана надійшли відомості про сполучення основних сил брацлавського та овруцького полковників. Щоб не допустити цього, Опара висилає в район можливого сполучення своїх противників Кальницький і Уманський полки разом з п'ятитисячним татарським загоном³⁵. Цей наказ гетьман віддав 17 серпня, а вже наступного дня він був раптово ув'язнений татарами, коли прибув до них на військову нараду в районі Богуслава. Ось як описував цю подію лівобережний полковник Д. Ярмоленко: «...18 дня серпня той Іуда Опара з усією старшиною їздив того ж дня до мурз на раду; і ще неподалік від наметів стали татарове в строях, і не допустивши до наметів мурзиних, стали Опару грабувати й всю його старшину і в одних сорочках до мурз повели, також його радників зв'язали, а йому як Іуді другому подарували кайдани на шию і залізо на ноги...»³⁶ Аналогічні свідчення про арешт Опари вніс до своєї хроніки польський літописець Й. Єрлич³⁷.

Що ж спричинило до такого підступного ув'язнення гетьмана С. Опари його вчорашніми спільниками? Як на нашу думку, тут зіграв свою роль збіг багатьох чинників. Насамперед Опарою був незадоволений Мегмед-Гірей IV та його оточення, яких гетьман сприймав не як протекторів, а лише як рівних союзників і часто-густо не прислухався до настанов представників хана. Окрім того, на нашу думку, кримський володар не міг вибачити гетьманові його звернення до султана в обхід Бахчисарая. Безпосереднім поштовхом до арешту Опари стали перехоплені татарами листи гетьмана до брацлавського полковника В. Дрозденка, в яких останній намовлявся до спільного виступу не лише проти короля, але й кримчаків: «І ті мурзи ті слова йому вигорювали: ти де королю і нам присягав, а тепер де хочеш воювати»³⁸.

Певну роль в усуненні С. Опари зіграв також Я. Стахурський, який постійно підштовхував Кан Мегмеда і татарських мурз до цього³⁹. Очевидно, свою руку до скинення гетьмана приклав і його генеральний

обозний П. Дорошенко. Адже вже наступного дня після арешту Опари татари після декількох невдалих спроб захопити козацький табір звернулися до його оборонців: «...якщо де візьмете Дорошенка, що мурзи поставили гетьманом і приймете до себе за гетьмана, то вас не станемо добувати»⁴⁰. З цих висловлювань можна зробити висновок, що перед цим генеральний обозний П. Дорошенко вже мав якісь розмови з ханськими воєначальниками щодо перебування С. Опари на гетьманській посаді й, можливо, сам (або через своїх представників) запропонував татарам підтримати свою кандидатуру на володіння булавою замість невдалого, як на його думку, попередника. Очевидним також є і той факт, що в момент роззброєння Опари «з усіма дорадниками зокрема й бунчужним Жилкою»⁴¹ Дорошенка не було затримано й він перебував у татарському таборі не в статусі полоненого, як його нещодавні соратники.

Разом із найближчими старшинами С. Опару відразу ж відправили до Бахчисарая, але тут знову в події втрутився П. Дорошенко (що, до речі, є ще одним доказом його активної участі в змові проти гетьмана), який «усім мурзам і старшим татарам великі подарунки давав, і бив чолом, щоб Опару повернули; і тільки для його прохання послали і з дороги вернули (С. Опару. — Т. Ч.) і з ним проклятим його суддя Радочинський...»⁴² Метою повернення опального гетьмана стало те, що його «Дорошенко для своєї присяги і досконалої дружби до короля хоче відіслати»⁴³.

Спочатку С. Опару разом з товаришами (окрім генерального судді Радочинського й бунчужного Жилки, серед них був ще піхотний полковник Цар) помістили у в'язницю Білоцерківської фортеці під нагляд його давнього ворога коменданта Стахурського⁴⁴. Щоб звільнитися з неволі, Опара на допиті в коронного урядовця обіцяв, що на угоду Речі Посполитій може впровадити в Умані польську залогу та приведе під владу короля Запорозьку Січ. Задля того, щоб одержати звільнення й виконати свої обіцянки, ув'язнений гетьман пропонував комендантові залишити заручниками своїх сина й дружину⁴⁵.

Однак і це не допомогло Опарі. 10 жовтня 1665 р. під Равою-Мазовецькою послали Дорошенка В. Донець і Д. Пиляй передали колишнього гетьмана королю Яну II Казимиру⁴⁶. Польський історик XVII ст. В. Коховський відзначив, що С. Опару деякий час тримали ув'язненим у фортеці Мальборк, де він і зустрів свою смерть⁴⁷. Однак окремі сучасні вчені більше довіряють свідченням француза П. Бончі, який у момент передачі Опари був при королівському дворі й доносив 15 жовтня у Францію про намір Яна II Казимира стратити козацького гетьмана.

А тому вони роблять висновок про його насильницьку смерть між датами 10-го і 15-го жовтня 1665 р.⁴⁸. Натомість В. Маєвський на основі інформації поетичного збірника, присвяченого рокошу Є. Любомирського*, узагальнює, що король мав намір звільнити С. Опару з умовою подальшого виступу останнього проти опозиційних рокошан (цю думку підтримує і М. Нагельський)⁴⁹, а отже, на думку історика, Ян II Казимир не міг стратити гетьмана, який все ж таки помер своєю смертю в польській в'язниці⁵⁰.

«Опара ішов і проти царя, і проти короля, адже тим самим наче стояв за незалежність України (в союзі з татарами і під протекцією Порту)»⁵¹, — підсумовував короткочасну діяльність цього гетьмана Д. Дорошенко. Це положення підтверджують і польські історики, відзначаючи, що С. Опара «уособлював щораз більше стремління до незалежності»⁵². Підтримуючи такі висновки відомих учених, хочемо наголосити на тому, що саме гетьман Опара після відмови свого попередника П. Тетері від окремих задумів Б. Хмельницького, намагався відродити багато чого з політики великого гетьмана. Одним із перших кроків в економічній сфері стало відбирання «млинів і хуторів» у польської шляхти, яка вже була поверталася в Україну з військами Яна II Казимира. Шляхом закликів доби Хмельниччини С. Опарі вдалося на певний час сконсолідувати козацтво правобережної частини Українського гетьманату, яке втомалося від довголітніх внутрішніх та зовнішніх війн. На одній із козацьких рад С. Опара виступив із закликом «одміряти ляхам границю по Случ»⁵³. Цей гетьман практично впровадив у життя «турецько-татарський» напрям в українській зовнішній політиці козацької доби. Саме шляхом Опари пішов його наступник П. Дорошенко, який добивався незалежності України від Московської держави й Речі Посполитої за допомогою Стамбула та Бахчисарая. Очевидно, саме відвертий радикалізм як внутрішніх, так і зовнішніх заходів не дозволив С. опарі довше втримати гетьманську булаву. Він став заручником політики Кримського ханату та їхнього зверхника в особі султана Мегмеда IV на примирення з Річчю Посполитою.

У зв'язку з незалежницькою позицією, в квітні 1666 р. стамбульський двір змістив з престолу кримського хана Мегмеда-Гірея IV. Черговим володарем Криму став Аділ-Гірей, в якому Османська імперія

* У «Жалісному ехові», поданого під час сейму 1666 р. до короля і складеному після Ченстовської битви (4. IX. 1665 р.), були такі слова: «*A czemuś pusić chcecs Oparu Rozbójnika? Wo przyrzekł na dworowa wiares ze kozackie przywieść ma supamenty mnogie.*»

хотіла бачити слухняного виконавця своєї волі. Зокрема, це стосувалося й української політики Порти. Позбувшись важко керованого хана, її керівництво вже не хотіло застосовувати татарський чинник задля впливу на розвиток подій в Україні. Але з огляду на те, що Туреччина у цей час воювала з Венецією, Аділ-Гірей продовжував «самостійницький» курс свого попередника.

Цей кримський хан також не бажав відмовлятися від України «обох берегів» Дніпра. Фактично Правобережжя вже знаходилося під татарською зверхністю. А щоб здобути вплив на Лівобережжя, яке перебувало під московською протекцією, Аділ-Гірей йде на дипломатичну хитрість і під час переговорів із послами царя Олексія Михайловича вимагає виведення російських військ із «черкаських» міст» і щоб «бути їм, черкасам, в уособ», тобто незалежними ні від царя, ні від хана⁵⁴. Однак можна було передбачити, що якби Москва відкликала свої війська з Лівобережної України, туди відразу б увійшли татарські орди. Важливе місце в політиці нового хана займали стосунки з українськими гетьманами, яких Аділ-Гірей хотів бачити цілковито залежними від себе. Усвідомивши, що П. Дорошенко, наслідуючи Б. Хмельницького, намагається грати самостійну роль і відновити рівноправні «братерські» відносини між Україною та Кримом, хан відразу ж робить спробу змістити того. Коли ж це йому не вдається (Дорошенко встиг сподобатися стамбульській владі), він, використовуючи Запорозьку Січ (її старшина виношувала плани позбавлення Дорошенка булави), призначає свого гетьмана правобережного гетьманату. Ним став запорозький військовий писар П. Суховієнко (Суховій)⁵⁵.

У 1668 р. ніжинський протопоп Симеон Адамович, перебуваючи в Москві, розповідав урядовцям Посольського приказу: «...есть в Запорогах писарь Петрушка Суховой, досужей и ученой человек, в 23 года, и послан был он в Крым для договоров, и с ханом де и с калгою и с салтаном договор учинил, и из Крыму об нем в Запороги писали, чтоб впредь к ним посылали таких же досужих людей, как он Суховий, а прежде сего таких умных людей к ним не присылавали»⁵⁶. «Ділом сильний, в річах світових цекав (говорив. — *Т. Ч.*)»⁵⁷, — свідчив про молодого гетьмана Правобережної України козацький літописець Самійло Величко.

На арені політичного життя України П. Суховієнко з'являється в 1667 р., в особі кошового писаря Запорозької Січі⁵⁸. Цей рік був дуже важким для козацької держави, зважаючи на укладене в с. Андрусові перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою. Саме воно заклало основи майбутнього міжнародного поділу України між

сусідніми країнами. Проти умов Андрусівського перемир'я виступали як правобережний гетьман П. Дорошенко, так і лівобережний правитель І. Брюховецький. Однак наміри першого укласти тісніший союз із Османською імперією викликали незадоволення запорозької старшини.

На початку серпня 1668 р. кошова рада вирішує відправити до татарської столиці Бахчисарая посольство з вимогою допомогти їм відібрати булаву в П. Дорошенка й віддати її до рук людини, яка б, на відміну від нього, враховувала політичні й економічні прагнення запорожців і була більш прогнозованою для кримського хана⁵⁹. Така людина знайшлася в особі запорозького писаря Суховія, якому й доручили очолити посольство до Криму. Прибувши в середині серпня до Бахчисарая, він уклав військово-політичний договір із кримським ханом Аділ-Гіреєм. Згідно з його статтями, в обмін на зобов'язання запорожців не руйнувати татарських улусів хан обіцяв надати військову допомогу січовикам⁶⁰. У процесі спілкування представників козацького посольства з татарським урядом молодий запорозький писар так сподобався Аділ-Гірею, що той запропонував стати йому гетьманом України під протекторатом Кримського ханату, а також дав Суховієнку дублікат власної печатки, на якій було зображено «лук із двома стрілами»⁶¹.

Відразу після повернення в Україну Суховієнко пише листа до гетьмана П. Дорошенка з пропозицією прибути до Запорожжя на раду, «щоб запорожцям з обох сторін Дніпра вибрати одного гетьмана»⁶². Але досвідчений Дорошенко, передбачаючи можливість свого вбивства на цій раді, відмовив і відписав П. Суховієнку, що, згідно з козацьким звичаєм, козацькі з'їзди завжди проводились «в городах», а не на Запорожжі. Таким чином, рада запорозького коша обирає П. Суховієнка гетьманом від свого імені, а також частини правобережних і лівобережних полків. Це призначення підтримало близько шести тисяч запорожців — козаки Переяславського, Полтавського, Миргородського, Лубенського й Прилуцького полків⁶³. Однак слід відзначити й те, що підтримка лівобережних козаків стала можливою лише з огляду на присутність в Україні (згідно із запорозько-татарською угодою) майже стотисячної татарської орди.

Окрім цього, відразу ж після обрання П. Суховієнко направляє своїх послів до турецького султана Мегмеда IV. Вони мали запевнити султана, що новообраний гетьман буде дотримуватися всіх тих домовленостей, які були укладені між ним і гетьманом П. Дорошенком. Мегмед IV підтримав Суховієнка на гетьманстві, пообіцявши йому до-

помогу хана, а також запевнив у своїх намірах щодо надання навесні війська для походу на Кодацьку фортецю.

Першим кроком П. Суховієнка в ранзі «запорозького» гетьмана стало звернення до свого візаві: «...а писал де к нему Дорошенку Суховеенко что он гетман ханева величества. А он бы Дорошенко не писался отнюдь Запорожским гетьманом»⁶⁴. Цей лист був скріплений подарованою Суховієнкою ханською печаткою, що переконливо засвідчувала його васальне становище.

Відповіддю П. Дорошенка стала розсилка листів до всіх козацьких полковників із вимогою не піддаватися «без ради і волі Війська Запорозького учиненому гетьману Суховієнку», а також чинити збройний опір татарським загонам, які той привів до України⁶⁵. Більшість полковників підтримали П. Дорошенка. Вони навіть вимагали від нього негайно скликати «чорну» раду, на якій вони б швидко «поламали своїми мушкетами стріли Суховієнка»⁶⁶. Виконуючи Дорошенків наказ, у бою коло Прилук було знищено близько трьох тисяч татар. Крім того, брат П. Дорошенка Григорій відмовився від спільного походу з татарами й вимагав у кримського уряду видати йому Суховієнка.

7 жовтня 1668 р. гетьман П. Суховієнко видає універсал, адресований усім станам Українського гетьманату, який став одним із найвизначніших документів, що свідчили про патріотичні наміри тогочасної козацької старшини втримати здобуту в ході визвольних змагань національну державність. Універсал засвідчує розуміння козацькою елітою проблеми міжнародного розділу своєї молоді країни між більш сильними сусідніми державами в результаті Андрусівського перемир'я 1667 р.: «...в спокойение бедные Украины, одна сторона Днепра от Москвы до царского величества, а другая от стороны Польской к его милости пределенного вовсе отдана, что ей теми мирами, сиречь разделение, по малу малу в крепкие той своей стороны взявши руки, а потом и всеми силами напустивши, тако ее уязвите... мечем или вечным в тяжкую, подобно египецкую, работу Московскую взятием снести и искоренить плетением вместе...»⁶⁷.

А тому, «видя таковы милой своей Отчизны уготовленной и тако лютой нестерпимой внутрь болезни», П. Суховієнко закликає як правобережних, так і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «...и **всему единоутробному братству моему посполитому Украинскому, по сем и том боку Днепра обретаему христианскому народу, объявляю и известую и остерегаю, чтоб вы в союзе и собою милой любви и милости братерской связанные крепко, твердо и неподвижно пребываячи**»⁶⁸.

Далі молодий гетьман згадує історію українсько-російських політичних відносин, коли московський уряд нехтував рівноправністю союзу двох держав: «И оттоль что на частокольных везде в войнах головами и перстями вашими себе защищающе, когда к договорам придет вас к ним не токмо не припускают, но и жадные не объявляют речи, для того, что ни о чем ином с ляхами, только вас всегда как бы в руки взявши, вольности поломити, и ни во что обернути, торговались и торгуют; якоже и сие теперешнее мирное постановление (Андрусівське перемир'я. — *Т. Ч.*) на всю Украину пагубу приносит и перед небощиком Брюховецким, хотя боярин был утаено было. Также и Хмельницкого, которого только словами да подарками и обещаниями, *по своей обыклой Московской хитрости, манили... потеание с Ляхами, о изводе войска Запорожского и пагубе всей Украины договариваючи, бывало... снести бедную Украину постановили...*»⁶⁹.

Турбуючись про подальшу долю своєї Вітчизни («матки милой Отчизны бедной Украины»), П. Суховієнко апелює до національної свідомості українців: «От чего яку милую свою, в ней же родихся, отчизну и вас всех. Единогo плoду будучи от сицевой пагубы остерегаю и отвожу; а яко вы ныне с собою, то есть с тою стороною (Правобережжям. — *Т. Ч.*) за помощію Божією совокупились. Тако в том сопряженій крепко обретающеся, ничесаму себе к разрознению и расколю прелицаемому в грамотах слову и умышленному мечем и огнем и вечною неволею намерению вредити не подадите...»⁷⁰.

Цей важливий у розвитку політичної думки України документ був написаний П. Суховієнком у місті Путивлі, що на Чернігівщині. Він наказав розіслати його по всім українським полковникам та сотенним містам і містечкам з метою, «чтоб было предо всеми чтено...»⁷¹. Однак, незважаючи на переконливі аргументи Суховієнка, його заклики до єднання були проігноровані більшою частиною козацької старшини — вже наступного року на Правобережній Україні з'явився ще один гетьман. Ним став уманський полковник Михайло Ханенко, якого проголосили гетьманом уже за підтримки й від імені польського короля.

У другій половині листопада 1668 р. П. Суховієнко разом із татарськими загонами діє на Полтавщині. Зокрема, він веде переговори зі старшиною м. Лубен з питання розміщення в місті на зиму чотирьох тисяч татар⁷². Але йому в цьому було відмовлено. Саме наприкінці осені, не без допомоги московських представників, в Україні поширюється чутка про «обусурманення» П. Суховієнка. Рейтарський поручик Ф. Крижановський свідчив про те, що Суховієнко

прийняв мусульманську віру під іменем Ашпат-мурзи⁷³. Інший російнин Я. Хопчинський повідомляв до Посольського приказу, що татари дали йому ім'я «Шамай». Крім того, він свідчив: «отзывается Суховеенко хановым сыном»⁷⁴. Можливо, й справді татари неофіційно, на свій лад, називали Петра Суховієнка Шамаєм, а під час протокольних зустрічей — Ашпат-мурзою, але свідчення про його перехід в іслам, на нашу думку, є вигадкою. Адже як після цього Суховієнко зміг би керувати запорожцями, що одним із головних принципів своєї діяльності проголошували оборону православної християнської віри?

З огляду на розуміння чинників, якими керувалися татарські провідники, відмовляючи у своїй протекції Дорошенку й наставляючи на гетьманство іншу особу, показовими є рядки листа калги-солтана Крим-Гірея до польного гетьмана Корони Польської Д. Вишневецького від 23 листопада 1668 р.: «...Ми, бачачи шалберство Дорошенкове, вчинили так: писаря, який із Запорозжя з військом Запорозьким зі мною вийшов, прийняли ми його за приятеля і гетьмана Петра Суховія; про що просимо і бажаємо, щоб ти не слухаючи Дорошенкових приповідних листів; проти присяги підгаєцької зі мною був і на Україну не наступав»⁷⁵.

З початком 1669 р. Суховієнко разом із вірними йому полками й татарськими загонами переправляється з Лівобережної України на Правобережжя, де намагається захопити українську столицю й резиденцію гетьмана П. Дорошенка — Чигирин. Однак, дійшовши до околиць міста-фортеці й зваживши на неприступність його мурів, П. Суховієнко укладає договір із Дорошенком, головною метою якого був спільний наступ проти поляків.

Але ні один, ні другий гетьман своїх домовленостей не дотримували. Незабаром полки Суховієнка отримують поразку під Вільшанкою, де їх розбили підрозділи полковника С. Корсунця. Через деякий час у сутичці з полками Г. Дорошенка, які поверталися з Лівобережжя, загинуло ще чимало козаків Суховієнка⁷⁶. Коли ж 16 січня загоны І. Сірка розбили під Ольховцем татарські війська Батирчі-мурзи, більшість прихильників П. Суховієнка перейшли на бік цього запорозького полководця. «Коли запорожці, що були при Суховієнку, побачили на другому боці (річки. — *Т. Ч.*) Сірка, Григорія Уляновського і інших січовиків, то перейшли на їх бік...» — свідчив 26 січня отаман Захар Донець⁷⁷. Таким чином, на боці Суховієнка залишилась незначна кількість козаків. Сучасники оповідали, що таких взагалі було всього близько 15 чоловік⁷⁸.

У результаті цієї поразки лівобережні полки, які були під владою «татарського» гетьмана, знову перейшли до П. Дорошенка. Окрім того, козаки Дорошенка захопили канцелярію Суховієнка разом із архівом, печаткою, прапорами, литаврами й бубнами, які були привезені до Чигирини⁷⁹. Але, незважаючи на це, молодий гетьман не збирався здаватися на милість переможцю. Навпаки, 25 квітня 1669 р. він збирає раду на Січі, яка проголошує його «запорозьким» гетьманом⁸⁰, і знову починає готуватися до боротьби з Дорошенком.

Кримський ханат, якому було вигідна міжусобна боротьба в Україні, продовжує підтримувати свого ставленика. Хан Аділ-Гірей присилає йому на допомогу орду на чолі з солтаном Муратом. Також хан звертається з листом до окремих лівобережних полковників, зокрема, прилуцького й переяславського, переконуючи їх, що не варто «заради одного гетьмана (Д. Многогірного. — Т. Ч.) бути в неприязні з Кримом»⁸¹.

26 травня П. Суховієнко пише листа з Чортомлицької січі до полковника Прилуцького полку І. Маценка, в якому прохає останнього не вірити П. Дорошенку, який, за його переконаннями, хоче віддати Україну в турецьку неволю⁸². Одночасно Суховієнко вирішує провести об'єднавчу козацьку раду Українського гетьманату. Для цього він відсилає до Чигирини посольство, що складалося з восьми запорожців, яке мало пропонувати П. Дорошенку прибути на раду до урочища Цибульник. На початку літа, а саме 4 червня, вони дісталися до Чигирини. Гетьман Дорошенко не відмовив Суховієнку, але наказав запорожцям передати на Січ, що дату й місце проведення такої ради буде призначати лише він⁸³.

Після невдалого походу на Лівобережну Україну П. Суховієнко вирішує поширити свою владу на Правобережжя. У першій половині червня направлений ним на козацьких чайках полк запорожців під керівництвом Стефана Сулими оволодів Переволочною. Але вже 15 червня він був вибитий звідти підрозділами Дорошенка⁸⁴. Незважаючи на це, в кінці місяця у результаті військових дій та дипломатичних заходів на бік Суховієнка переходять Корсунський, Уманський, Кальницький і Тарговицький полки. Невдовзі внаслідок битви під Смілою до нього прилучаються частини Білоцерківського й Паволоцького полків.⁸⁵ У цей час на допомогу Суховію прибув і сам султан Мурат з ордою. 7 липня відбувся черговий бій за право володіння Чигирином. Хоча багато козаків-дорошенківців загинуло, татари разом із полками Суховієнка так і не змогли здобути столицю козацької України. Невдовзі до гетьмана «ханської величності» від Дорошенка втікає ряд стар-

шин, а також колишній гетьман Ю. Хмельницький⁸⁶. Таким чином, більша частина Правобережної України опиняється під владою двадцятичотирирічного гетьмана.

Розуміючи, що Суховієнко, оговтавшись від поразки, починає набирати політичної ваги, а також, зважаючи на попереднє запрошення, П. Дорошенко пропонує йому прибути на козацьку раду, що мала відбутися на традиційному місці збору — придніпровській р. Росава⁸⁷.

П. Суховієнко погоджується на пропозицію Дорошенка й відряджає до нього свого полковника Оршанського з місією передати Дорошенку вимоги свого гетьмана. Вони полягали в тому, що Дорошенко мав бути присутнім на раді без козаків сердюцьких полків, а Суховієнко, натомість, буде без татарських загонів. Однак внаслідок того, що П. Дорошенко змінив попереднє рішення про місце проведення ради і вирішив спочатку дати бій татарам, об'єднавчий козацький з'їзд взагалі не відбувся.

Замість мирної ради прихильників гетьманів Суховієнка й Дорошенка, між ними відбулася сутичка поблизу с. Комончі. Літопис Самовидця стверджує, що від полону Дорошенка врятував лише турецький чауш, який дав наказ татарам, які підтримували Суховієнка, припинити боротьбу⁸⁸. Розлючений П. Суховієнко навіть ув'язнив посланника султана, однак це йому не допомогло — татари невдовзі залишили його. Крім того, правобережний гетьман узяв у полон п'ятнадцять представників Дорошенка, що привезли до нього лист із мирними пропозиціями.

Після цього П. Суховієнко разом із Ю. Хмельницьким та уманським полковником М. Ханенком подалися до Умані. Саме тут 23 липня 1669 р. відбулася рада козацьких полків Правобережної України, на якій Суховієнку запропонували відмовитися від булави на користь М. Ханенка. Зважаючи на конфлікт із турками й татарами (які вже не хотіли підтримувати його) він погоджується підтримувати новообраного на раді гетьманом М. Ханенка, який хотів спертися на військову міць Речі Посполитої. Зважаючи на згоду Суховієнка, його було обрано генеральним писарем в уряді Ханенка. Сам М. Ханенко так описував ці події в листі до лівобережного гетьмана Д. Многогрішного: «коли пан Суховій за уряд поклонився, на той заклопотаний гетьманства чин новообраний єсть»⁸⁹.

Помінявши гетьманську булаву на писарський каламар, Суховієнко радив Ханенку задля блага всього українського народу зібрати поблизу Чигирина спільну з П. Дорошенком і Д. Многогрішним козацьку раду⁹⁰. Наприкінці серпня, за твердженням Самовидця, така рада від-

булася поблизу Умані⁹¹. Але, очевидно, на ній високі сторони не змогли дійти якогось компромісного рішення.

У вересні — жовтні 1669 р. Суховієнко, як генеральний писар, бере участь у боротьбі М. Ханенка з Дорошенком за правобережні міста й містечка. Зокрема, ханенківці відвойовують Тарговицю, Звенигородку й Тарасівку. П. Суховієнко намагається підтримати Ханенка й тим, що використовує свої старі зв'язки з Кримом. У цей час навіть татарський посол у Варшаві називає П. Дорошенка «зрадником» і підтримує гетьманство М. Ханенка та писарство П. Суховієнка⁹². У середині вересня Суховієнко перебував під Корсунем у таборі татарів, які отримали поразку від Дорошенка та І. Сірка. Очевидці повідомляли, що після корсунських подій «вся орда потягла до Криму, ведучи з собою Суховія як в'язня»⁹³. Можливо, деякий час Суховієнко й був у ролі полоненого, однак уже в червні 1670 р. гетьман М. Ханенко, перебуваючи на Січі, відправляє його до Криму, з посольською місією. Він мав відвезти хану листи, в яких писано, «щоб кримський хан на польського короля війною не ходив»⁹⁴. Саме у цей час татарські послани в Москві заявили, що новообраний влітку хан Селім-Гірей може відмовитися від претензій на Лівобережну Україну, якщо російський цар визнає право на володіння ханатом Правобережжя⁹⁵.

Однак уже через два місяці, у вересні, П. Суховієнко, з невідомих нам причин, забравши 170 єфимків зі скарбниці М. Ханенка, втікає на Лівобережну Україну до Д. Многогрішного⁹⁶. Уряд Многогрішного також використовує Суховієнка як спеціаліста з «татарського питання». Знаємо, що лівобережний гетьман також готував його до поїздки в Крим на переговори з ханом.

Після старшинського заколоту проти Д. Многогрішного й обрання гетьманом І. Самойловича бачимо П. Суховієнка в колі полковників, які 1672 р. приймали присягу московському царю Олексію Михайловичу⁹⁷. Подальша його доля невідома. Можливо, він відійшов від активного військово-політичного життя, а, можливо, як свідчать деякі історики, подався до Криму.

Оцінюючи діяльність на гетьманській посаді П. Суховієнка, відзначимо, що з одного боку він став заручником політики татарських ханів, яка полягала в підтримці слабшого козацького провідника на противагу сильнішому, з іншого — його універсали й листи переконливо засвідчили продовження курсу Б. Хмельницького на утвердження Української держави через впровадження полівасалітетної зовнішньої політики. *«Короля не слухається вся Україна і нічого йому не дає, також його царської пресвітлої величності силам оборонимся і давати їм нічо-*

го не будемо»⁹⁸, — проголошував Петро Суховієнко під час свого короткочасного гетьманства, намагаючись, як і його попередник Степан Опара, унезалежитися від Польщі й Росії за допомогою Кримського ханства. Але татарські монархи, так само як Польська і Російська корони, хотіли бачити в особах гетьманів лише слухняних підлеглих правителів.

¹ Степанков В. Кам'янецька угода й Переяславська рада. — С. 13.

² Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 178–214; Горобець В. Між Кам'янцем та Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегруповань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. — К., 2000. — С. 245–271.

³ Чухліб Т. Конотопська битва 1659 р. — С. 92.

⁴ Галактионов И. Из истории русско-польского сближения. — С. 53.

⁵ Фаизов С. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667–1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны). Диссертация... канд. истор. наук. — Саратов, 1985. — С. 40–41.

⁶ Гуржій О., Чухліб Т. [Рецензія] Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 // Укр. істор. журн. — 2002 — № 2 — С. 104–114.

⁷ Цит. за: Газін В. Гетьманство Павла Тетері. — С. 46.

⁸ Там само. — С. 61.

⁹ Памятники, изданные временною комиссией. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 259–260.

¹⁰ Там само. — С. 259–260.

¹¹ Там само. — С. 287.

¹² Газін В. Гетьманство Павла Тетері. — С. 123.

¹³ Памятники, изданные временною комиссией. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 416.

¹⁴ Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. — Т. II. — Прага, 1939. — С. 43–44.

¹⁵ Там само. — С. 30–44.

¹⁶ Памятники, изданные временною комиссией. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 74–77.

¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 233–234.

¹⁸ Majewski W. Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec — grudzień) // SMHW. — Т. XVIII. — Cz. 1. — Warszawa, 1972. — S. 179.

¹⁹ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 244.

²⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 85.

²¹ Там само. — С. 49–50.

²² Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 233.

²³ Цит. за: Majewski W. Opara Stefan // Polski Słownik Biograficzny. — Т. XXIV. — Warszawa, 1979. — S. 113.

- ²⁴ Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 275–276; Петровський М. Нариси історії України. — Харків, 1930. — С. 400.
- ²⁵ Дорошенко Д. Степан Опара. — С. 36
- ²⁶ *Цит. за:* Дорошенко Д. Вказ. праця.
- ²⁷ Там само. — С. 37.
- ²⁸ Majewski W. Opara Stefan. — S. 113.
- ²⁹ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 306–307.
- ³⁰ Scharowicki J. A. Diariusz. — Warszawa, 1988. — S. 67–68.
- ³¹ Беляшевский Н. Расходы Речи Посполитой на казацких послов // Киевская старина. — 1897. — VI. — С. 85–95; Majewski W. Opara Stefan. — S. 114.
- ³² Дорошенко Д. Степан Опара. — С. 38.
- ³³ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 300.
- ³⁴ Там само. — С. 306.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 300.
- ³⁷ Latopisiec albo Kronieczka Joachima Jerlicza. — Т. 11. — Warszawa, 1853. — S. 106–107.
- ³⁸ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 308.
- ³⁹ Дорошенко Д. Степан Опара... — С. 38.
- ⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 308.
- ⁴¹ Там само. — Т. VI. — С. 60.
- ⁴² Там само. — С. 30.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само. — С. 30–31.
- ⁴⁵ Дорошенко Д. Степан Опара. — С. 40.
- ⁴⁶ Беляшевский Н. Расходы Речи Посполитой на казацких послов. — С. 87; Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. — Т. II — S. 485.
- ⁴⁷ Historia panowania Jana Kazimierza. — Т. 2. — S. 265.
- ⁴⁸ Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. — Т. II. — S. 373–374; Дорошенко Д. Степан Опара... — С. 40.
- ⁴⁹ Nagielski M. Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku. — Warszawa, 1994. — S. 36.
- ⁵⁰ Majewski W. Opara Stefan. — S. 114; Poezia Związku swieconego i rokoshu Lubomirskiego. — Wrocław, 1953. — S. 166.
- ⁵¹ Дорошенко Д. Степан Опара. — С. 41.
- ⁵² Majewski W. Opara Stefan. — S. 114.
- ⁵³ *Цит. за:* Дорошенко Д. Степан Опара. — С. 40.
- ⁵⁴ *Цит. за:* Фаизов С. Взаимоотношения России и Крымского ханства. — С. 44.
- ⁵⁵ Чухліб Т. Гетьман П. Суховієнко. — С. 199–209.
- ⁵⁶ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 98.
- ⁵⁷ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 123.
- ⁵⁸ Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм. — С. 197–198.
- ⁵⁹ Acta historica — Vol. II. — Pars. I. — S. 470.
- ⁶⁰ Соловьев С. История России с древнейших времен... — Т. XII. — С. 371.

- 61 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 82.
62 Там само. — С. 154.
63 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 82; Т. VIII. — С. 109.
64 Там само. — Т. VII. — С. 82.
65 Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 218.
66 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 84.
67 Там само. — С. 85.
68 Там само.
69 Там само.
70 Там само.
71 Там само. — С. 113.
72 Там само.
73 Там само. — С. 151.
74 Там само.
75 Там само. — С. 135.
76 Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 220.
77 Там само.
78 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 113; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 221.
79 Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 71.
80 Там само. — С. 180; Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм. — С. 215.
81 Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 179.
82 Там само. — С. 222.
83 Там само. — С. 250.
84 Там само. — Т. IX. — С. 33.
85 Окиншевич Л. Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині. — С. 421.
86 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 33.
87 Окиншевич Л. Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині. — С. 422.
88 Літопис Самовидця. — С. 106.
89 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 44, 63.
90 Там само. — С. 44.
91 Літопис Самовидця. — С. 109.
92 *Acta historica* — Vol. II. — Pars. I. — S. 499.
93 Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 267.
94 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 227.
95 Фаизов С. Взаимоотношения России и Крымского ханства. — С. 97.
96 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 284.
97 Там само. — С. 818.
98 Там само. — С. 163.

ЧАСТИНА II

**Гетьмани між королями, царями
та султанами (1676–1686–1699 рр.)**

12. Міжнародний статус Українського гетьманату в світлі зовнішньополітичних впливів

Події трьох останніх десятиліть XVII ст. внесли досить суттєві зміни у співвідношення сил між державами, які розташовувалися між Балтійським та Чорним морями. У цей час продовжувала формуватися нова система міжнародних відносин, підвалини якої були закладені ще на Вестфальському конгресі 1648 р.¹ Як і раніше, значно впливало на події, що розгорталися в Центральній-Східній, Південно-Східній та Північній Європі, довготривале протистояння монархічних дворів Франції та Австрії (Габсбургської династії). Саме від перебігу запеклої геополітичної суперечки Габсбургів і Бурбонів,

LUDOVICVS XIII
Francie & Navarre Rex

Французький король
Людовік XIV

головним чином, залежали міжнародні позиції провідних держав цього регіону — Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави та Шведського королівства. Але якщо шведський монарх після річпосполитського «бліцкригу» другої половини 50-х рр. XVII ст. на деякий час погамував власні амбіції (лише задля їхньої реанімації у майбутніх війнах початку XVIII ст.), то польські королі, московські царі й турецькі султани продовжували виснажливу боротьбу між собою за право вирішувати долю цієї частини Європи.

До певної зміни зовнішньополітичних декорацій вищеназваними державами призвели події, пов'язані зі смертю в 1674 р. не зовсім успішного короля Речі Посполитої Міхала Корибута Вишневецького та у 1676 р. — найвдалішого з московських царів допетровської епохи Олексія Михайловича. Їхні наступники спробували, хоча й не кардинально, дещо змінити правила гри і змусити свого супротивника відмовитися від потенційного виграшу, яким для кожного була Україна. Найбільш професійно в цьому напрямку почав діяти обраний 1674 р. і коронований через два роки польський король Ян III Собеський. У 1675 р. він підписав союзницький Яворівський договір

із французьким королем Людовіком XIV, що був спрямований на війну з бранденбурзьким електором та проти поширення гегемонії австрійських Габсбургів. Наступного року поблизу Журавно польський король укладає перемир'я з султаном, а ще через рік — мирний договір з австрійським імператором та шведським королем. Усі ці міждержавні акти зміцнювали позиції Речі Посполитої в протистоянні з Московською державою та Османською імперією.

У свою чергу, Росія, незважаючи на існування андрусівських і московських домовленостей із Польщею, у 1675 р. підписує мирний договір із Австрією, положення якого були спрямовані проти посилення королівських повноважень та збереження традиційних шляхетських вольностей у Речі Посполитій. Відень також обіцяв вступити до ініційованої росіянами антитурецької ліги після завершення війни з Францією. Одночасно московський уряд остерігався того, що у випадку переможного завершення спільної з поляками боротьби проти турок Польща відразу розпочне наступ проти Росії². Саме тому остання розпочинає вишукувати можливість укладення сепаратного миру з Османською імперією. Однак у цьому її випереджає польський король, який 17 жовтня 1676 р. підписує перемир'я з Мегмедом IV.

Таким чином, у жовтні 1676 р. припинилася чотирилітня польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, що склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої «права» на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу в порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережжя, але вже поміж Портою з одного боку, і Росією та Лівобережною Гетьманщиною — з іншого. Цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська в правобережних містах, а тому багатотисячна турецька армія влітку 1677 р. вирушила на правий берег Дніпра³.

10 серпня 1677 р. до Стамбула прибув великий посол короля Я. Гнінський, який одержав завдання вимагати в султана повернення під владу Корони всієї території Правобережної України⁴. Польських урядовців дуже схвилювала політика турецького уряду, що була спрямована на відтворення васальної української державності й відбувалася під гаслом створення «князівства Сарматії і Малої Русі» на території Київщини і Брацлавщини⁵ під управлінням екс-гетьмана Ю. Хмельницького, який з 1669 р. був у турецькому полоні.

Посольство Я. Гнінського майже рік перебувало в Туреччині. Згідно з одержаними інструкціями, за умови, якщо турки не погодяться

з польськими вимогами, великий посол був уповноважений «випрошувати» лише ту частину Правобережжя, яка лежала на північ від лінії Трахтемирів — Рашків. На Поділлі кордон мав проходити від Бару через Меджибіж, Язловець до Чорного Острова⁶. Крім того, за польськими пропозиціями турки не мали права запроваджувати поза кам'янецькими землями жодних адміністративних утворень (еялетів), а також тримати в інших правобережних містах військові гарнізони. Існував ще один варіант поведінки польського посла — обмежитися визнанням королівської влади над Білою Церквою, Павлоччю, Кальником, Немировим і Брацлавом⁷. Однак після тривалих переговорів між Я. Гнінським, Мустафою-ефенді та Мехмедом IV турецька сторона погодилася підписати так званий Константинопольський трактат (7 квітня 1678 р.). Власне, це була ратифікація Журавненського перемир'я. Але шостий пункт, що торкався «українського питання», був змінений. Тепер «Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданам моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Павлоч повинні залишитись під Польщею»⁸. Отже знову за територією «від Дніпра до Случі» визнавалися права васальної держави. Обидві «високі сторони» брали на себе зобов'язання наділяти комісарів правами для визначення кордонів між володіннями монархів. Це розмежування відбулося трохи згодом, у 1680 р.⁹

Від часу укладення Бучацького договору Османська імперія вважала Правобережну Україну своєю власністю, а козацького гетьмана — своїм підданим. Втручання Московської держави й перехід П. Дорошенка під владу царя змусили Порту призначити іншого «намісника» в Україні. Але Ю. Хмельницького ще потрібно було «посадовити» в Чигирині, який знаходився під владою І. Самойловича та московських воєвод. Гетьманська столиця відіграла важливу стратегічну роль у військових та політичних планах ворогуючих сторін. Саме тому влітку 1677 р. турецька армія здійснила намір захопити Чигирин¹⁰.

Виснаженій у довголітніх війнах з Річчю Посполитою та Швецією Московській державі в останній чверті XVII ст. було не під силу боротися з Османською імперією, яка ще не зовсім втратила свою колишню могутність. Наприкінці грудня 1677 р. до Стамбула вирушило московське посольство на чолі зі стольником А. Проскуровим. В інструкції послам, що затверджувалась царем Федором, містився цікавий пункт стосовно України. Відзначалося, що вона «з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову вернулась під владу царя»¹¹. У зв'язку з цим, як гово-

рилося далі в наказі послам, султан не мав права приймати в підданство гетьманів Війська Запорозького і тим самим претендувати на володіння Україною. Положення цього документа, який був типовим для московської політики «післяперейславського» періоду, на думку царя, мали засвідчувати законні права Московщини на українські землі. Дискусійність такої «легітимності» очевидна і є проблемою іншого дослідження. Але навіть якби й існувало історичне право московитів на володіння Україною (про що твердить російська шовіністична історіографія «від найдавніших часів до наших днів»), то в 1667 р. государі «Всєї Русі» власноручно відмовилися від її більшої правобережної частини: «...Козаків з другого боку (Правобережжя. — *Т. Ч.*) Його Царська Величність звільняє від присяги виконаної собі на підданство»¹². Султан Мегмед IV навіть не допустив російських дипломатів до аудієнції — Порта виконувала план другого «переможного» походу на Чигирин, який відбувся в серпні 1678 р.

Разом з тим, серед тогочасного московського політикуму існувала й інша точка зору на вирішення «українського питання». Вона була репрезентована відомим державним діячем О. Ординим-Нащокіним, якого на той час відсторонили від практичних дипломатичних заходів Москви. Та він все-таки надавав консультації для її зовнішньополітичного відомства й робив аналітичні доповіді на ім'я царя. У другій половині 1677 р. він запропонував Федору Олексійовичу скликати в Києві з'їзд представників усіх країн, які були зацікавлені в проблемі визначення міжнародного статусу України: «І тепер потрібно з султаном турським царству Московському шукати міцного миру, а королівство Польське від ради спільної не відштовхувати»¹³. Крім того, Ордин-Нащокін передбачав закликати на цей міжнародний з'їзд представників України, Молдавії, Болгарії і Сербії.

Варшавська еліта була занепокоєна можливістю мирного урегулювання російсько-турецьких стосунків. Адже в цьому разі першою постраждала б Річ Посполита. «Москва тільки й думає, щоб нас штовхнути до війни з турками й забрати собі Україну», — відзначав познанський воевода¹⁴. І це справді було так. У квітні 1678 р. керівники російського посольства Чаадаєв та Українцев заявили у Варшаві, що не віддадуть полякам ні Києва, ні Білої Церкви (а отже — Правобережжя)¹⁵. Натомість польський резидент у Москві скаржився на те, що І. Самойлович іменує себе «гетьманом обох сторін Дніпра» й відбирає «дорошенкові» міста¹⁶. Але невдовзі уряд Польщі переорієнтовується на те, щоб поліпшити відносини з Москвою й змусити їх виконувати пункти Андрусівської угоди.

17 серпня 1678 р. в Москві був укладений черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р.¹⁷. А 31 січня 1679 р. в Гродно знову відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому мала вирішитися проблема «вічного миру». Польща в черговий раз вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, внаслідок чого виникла нова війна і «бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають»¹⁸. Таким чином, як підсумовували російські послы, Польща не мала ніякого права вимагати повернення Києва та українських земель¹⁹. Поки московські та польські послы звинувачували один одного в невиконанні Андрусівського договору, лівобережний гетьман І. Самойлович проводив власну політику щодо Правобережної України, яка на той час полягала у т. зв. «великих згонах» місцевого населення на Лівобережжя.

У цей час із черговою ініціативою вирішення міжнародного статусу Українського гетьманату виступає відомий російський дипломат О. Ордин-Нашокін, який тоді вже був ченцем з іменем Антоній. Він запропонував скликати в Києві з'їзд представників Речі Посполитої та Московської держави, які спільними зусиллями мали повернути («*revocare*») на свій бік українське населення, яке визнавало владу Ю. Хмельницького й турецький протекторат²⁰. У даному випадку передбачалося, щоб правобережні козаки жили зі своїми «вольностями» під зверхністю обох монархів, а отже, йшлося про встановлення російсько-польського кондомініуму над Правобережжям. Однак така пропозиція досвідченого дипломата викликала не лише спротив польської сторони, але й неприйняття московськими «думними людьми» на чолі з патріархом Іоакимом.

Одночасно Московська держава шукає шляхів до примирення з Туреччиною. На початку 1679 р. до Стамбула прибули царські послы В. Даудов та Ф. Старков²¹, проте їхня місія виявилася невдалою. «...Москва з турками не погодилась, з нами зараз хоче», — так оцінював тогочасні напрями зовнішньої політики царя Ян III Собеський²². Трохи згодом уже Мегмед IV, побоюючись можливості укладення «вічного миру» між Росією й Польщею, звертається за посередництвом до молдавського господаря Г. Дуки. Той прислав до Москви посольство під керівництвом Я. Білевича. У квітні 1679 р. молдавський представник повідомив російських бояр, що Мегмед IV готовий укласти з ними мирний договір²³. Головною умовою турецької сторони було встановлення кордону між володіннями обох монархів, який би пролягав по Дніпру. Правобережжя мало належати Порті, а лівобережна

частина України — Московській державі. Султан навіть погоджувався віддати цареві Київ. Звичайно, в Москві з великим задоволенням прийняли дані пропозиції. Разом з тим, йдучи на дипломатичну хитрість, московський уряд зауважив, що в царському підданстві мають перебувати і правобережні козаки. Автоматично це означало відхід Правобережної України до російських володінь. З'їздивши до Стамбула, молдавський капітан Білевич привіз у грудні того ж року відповідь султана, який, зрозуміло, не погодився відступити царю всю територію України. Серед багатьох причин такої відмови вказувалось й на те, що Річ Посполита не бажає вирішення даної проблеми на користь російського монарха²⁴.

Московський цар мав змогу особисто персвідчитись у цьому — влітку 1679 р. до Москви прибуло чергове польське посольство, очолюване П. Бжостовським та Я. Гнінським²⁵. Намаганню обох сторін укласти військовий союз проти Туреччини знову перешкоджало «українське питання». І росіяни, і поляки вже вкотре, забувши про андрусівські домовленості, вимагали один від одного права на володіння всією Україною, як Лівобережною, так і Правобережною. У даному випадку Москва вела хитру дипломатичну гру, результатом якої повинен був стати майбутній мир з Османською імперією²⁶. Реакція королівського двору на московсько-турецьке зближення була дуже негативною. «...Зрадники, жиди про мир домовляються і нас поганинові на відлов віддають, перед яким з батьківських місць тікати мусимо», — обурювався з цього приводу Ян III Собеський²⁷.

26 серпня 1680 р. до Кримського ханату (хан Мюрад-Гірей одержав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладення попереднього договору) вирушила російська делегація на чолі зі стольником В. Тяпкіним²⁸. Заїхавши на Лівобережну Україну, щоб вислухати пропозиції гетьмана І. Самойловича, і включивши до свого складу ще одного члена посольства (писар С. Ракович мав представляти інтереси гетьманату), 25 жовтня посли прибули до татарської столиці Бахчисарая²⁹. Понад два місяці тривали напружені переговори. 3 січня 1681 р. був укладений мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалась під владою турецького султана й кримського хана: «...а рубежу бути, в ті роки річці Дніпру»³⁰. Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що «у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими»³¹. Остаточний турецький варіант договору

був підписаний султаном у Константинополі (квітень, 1682)³². Він уже не згадував про те, що частина правобережних земель має залишатися незаселеною³³. Однак цей мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та зміцнити західний кордон, а Порта не добилася закріплення за собою Києва та Лівобережної України.

Відразу після укладення договору в Бахчисараї Мехмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Г. Дуці. 14 жовтня 1681 р. польський король повідомляв своїх послів у Москві: «...донеси і те Й. Ц. В., що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького..., а не так як в пактах є..., що Україна козакам належать має»³⁴. Саме тому, продовжував король, *«коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб Й. Ц. М. (його царська милість — Т. Ч.) до такого не допускав і з нами найперше спілкувався»*³⁵. Безперечно, мир між Портою й Москвою штовхав Річ Посполиту до пошуку нових шляхів замирення з царем, а також спонукав до більш тісного співробітництва з Австрійським двором. 31 березня 1683 р. Ян III Собеський у Варшаві укладає наступально-оборонний союз проти Османської імперії. Обидва монархи зобов'язувалися надати один одному військову допомогу в разі нападу турків на Відень чи Краків: король мав виставити 40-тисячне, а цісар — 60-тисячне військо³⁶.

У кінці травня — першій половині червня 1683 р. у Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На питання цісарських посланців С. Блюмберка й Я. Жировського щодо приналежності Києва і Правобережної України московські бояри на чолі з князем В. Голіциним дали таку відповідь: «...по вчинених під Журавном договорах польський король Поділля і всю Україну по старим рубежам уступив на сторону султана..., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори і Салтан написав Царській Величності Київ з іншими містами»³⁷. Наприкінці спільних засідань, відповідаючи на вимоги посланців Лєопольда I, царські дипломати заявили: «Царська Величність дозволяє бути вічному миру на таких статтях: щоб усе завойоване було у володінні і державі під високодержавною рукою Й. Ц. В. у такому ж обмеженні як і нині перебуває і щоб ніколи зі сторони Королівської Величності не було згадано»³⁸. Таким чином, московська сторона знову відмовлялась від Правобережжя й погоджувалась на утримання лише Лівобережної України, але разом із Києвом.

Австрійський імператор та римський папа Інокентій XI настійливо добивалися від польського короля підписати мирний договір із царем на висунутих московським урядом умовах. 14 грудня 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського «вічного миру» до Андрусова прибуло королівське посольство, очолюване К. Гжимультовським³⁹. Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки вимагали «учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними»⁴⁰. Москва не погодилася з таким «сценарієм» спільних переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. К. Гжимультовський, який повернувся до Варшави, складаючи звіт про своє посольство на сеймі 1685 р., пропонував шляхті: «...при тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних. — Т. Ч.), що їх мусить зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий... (зрешей — Т. Ч.)»⁴¹. У цей час імператорська воєнна рада Австрії розробила план створення могутньої антитурецької коаліції, до якої, крім неї, мали ввійти Польща, Росія, Персія, Україна, Молдавія, Валахія і Трансільванія⁴². Ці задуми невдовзі втілилися в життя, але вже в зовсім іншій міждержавній конфігурації.

Протягом зими 1684—1685 рр. польський король ще мав надію укласти мирний договір із Кримським ханством, але вона не справдилася. Не надходила обіцяна для боротьби з турками за Правобережну Україну фінансова допомога від Франції. Тільки Апостольська столиця не лише обіцяла, але й надавала посильну матеріальну поміч королю, вимагаючи при цьому укладення мирної угоди з Московською державою.

Ще у березні — травні 1684 р. була організована так звана «Священна ліга» за участю Австрії, Венеції та Речі Посполитої під патронатом Римського Папи Інокентія IX. Наступально-оборонний союз («*offensivi et defensivi belli societas*») цих держав організовувався лише для війни з Османською імперією, а тому увійшов до історіографії як антитурецький. Згідно з його умовами, австрійський цісар і польський король мали надати якнайкраще військо, а венеційський дожа — морський флот. Також учасники «Священної ліги» домовлялися відвойовувати в турків утрачені раніше території. Зокрема, Річ Посполита повинна була повернути Поділля з Кам'янцем і Україну («... *fortalitiis eius vindicandis, Sacra vero Rmttas Poloniae, Cameneco ett Podoliae ae Ukrainae vindicandis incumbent*»)⁴³. Однак положення цієї важливої міжнародної угоди все ж таки не сприяли Яну III Собеському в його намірах утвердитися на правобережних землях (Поділлі та Україні)⁴⁴.

Головним чином, цьому заважала мілітарна потуга Туреччини та закулісна гра Австрії. На початку 1686 р. Відень укладає договори зі Швецією й Бранденбургом, правителі яких у випадку посилення абсолютистських запитів Яна III Собеського мали виступити на поміч польській шляхті. Отже всі вищеназвані зовнішньополітичні чинники робили неминучим для Польсько-Литовської корони рух щодо налагодження міцного союзу з Московською державою.

Однак російський уряд не поспішав вступати до антитурецької коаліції держав. Він висунув ряд вимог свого вступу до «Священної ліги». Небажання турецького уряду відмовитись від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну робило досить напруженими московсько-турецькі відносини, що підштовхувало Москву до союзу з Річчю Посполитою. А тому цар запропонував королеві підписати «вічний мир» за умови його відречення від Лівобережної України, правобережних територій на захід від Києва, Смоленська, а також погодження на царську протекцію над православними Польсько-Литовської держави. Всі ці пропозиції до короля були оформлені російськими дипломатами на основі пропозицій гетьмана І. Самойловича⁴⁵. Сприятлива зовнішньополітична ситуація, що склалася для Московської держави з початком боротьби країн «Священної ліги» проти Османської імперії, дозволяла царському уряду мати певну надію на успішне вирішення свого головного геополітичного завдання в другій половині XVII ст. — питання про володіння Україною «з лівого берега Дніпра»⁴⁶.

З огляду на це в лютому 1686 р. в Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили в надзвичайно напруженій атмосфері, оскільки обидві сторони одночасно відіслали своїх представників до Туреччини⁴⁷. Крім того, Ян III Собеський у цей час намагався вмовити І. Самойловича відректися від московської протекції. Вже на початку переговорів, 4 березня, Гжимультовський заявив росіянам, що для того, щоб він підписав мирний договір потрібно передусім повернути Польщі ті землі (йшлося про Засожжя), які «козаки, всупереч усім колишнім умовам польсько-московським, безправно забрали»⁴⁸. І тільки після того, як польський король повідомив своїх дипломатів про невдачу в таємних переговорах з лівобережним Українським гетьманатом, вони почали погоджуватися на компромісні рішення. 6 квітня був підписаний текст договору, що складався з 33-х статей⁴⁹. «Вічний мир» став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини. «Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережної Укра-

їни. — *Т. Ч.*)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи», — проголошувала четверта стаття⁵⁰. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі, адже «Їхня Царська Величність тих козаків, що будуть за Дніпром... не будуть і не велять приймати у свою оборону»⁵¹. Але, разом з тим, не було вирішено проблему належності до влади одного з двох монархів правобережних українських земель вздовж Дніпра, від Стайок до Чигирини — «...ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер»⁵². Отже, московсько-польський договір 1686 р. хоча й закріпив за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, але не вирішив одного з головних питань територіального спору між обома державами — проблеми політичного статусу правобережних земель Подніпров'я.

З огляду на це у серпні 1686 р. до польського короля було відправлене московське посольство Б. Шереметьєва, яке за настійливими проханнями лівобережного гетьмана І. Самойловича мало вимагати повернення подніпровських земель під управління Лівобережної Гетьманщини⁵³. Слід зазначити, що після укладення «Вічного миру», український гетьман розпочав активну зовнішньополітичну кампанію, метою якої було об'єднання всього Правобережжя з Лівобережною Україною.

Майже вся християнська Європа святкувала підписання «Вічного миру». У Польщі навіть була викарбувана медаль з приводу цієї події⁵⁴. На одному боці був зображений бюст короля Яна III Собеського, на другому — фігури польського й московського воїнів. Тримаючи один одного за руки, вони наступали на встромлений у землю півмісяць, що символізувало покорену майбутньому Османську імперію. Разом з тим, зображення землі, на яку з одного боку наступав поляк, а з іншого — росіянин, може асоціюватися з другим наслідком укладеного миру, що полягав у міжнародно-політичному розподілі Української держави.

Невдовзі Велика Порта, що залишилась без союзників на міжнародній арені, запропонувала австрійському двору Габсбургів розпочати мирні переговори. Вони були проведені у 1688 р. за участю Австрії, Польщі, Ватікану та Венеції з одного боку, і Порти — з другого. На них знову постала проблема політичного статусу Правобережжя. Річ Посполита вимагала повернення їй всіх земель «між Дніпром і Дунаєм»⁵⁵. Не дивно, що ці переговори зайшли в глухий кут. Аналогічні наслідки мала дипломатична зустріч представників країн «Священної ліги» з турецькими послами у 1690 р. Влітку 1692 р. до Польщі прибув посланець кримського хана Д. Газі. Він запропонував військову допомо-

гу Яну III Собеському у можливій війні проти Москви з метою повернення українських земель, втрачених поляками у війні 1654–1667 рр. Під час розмови з королем татарський посол намагався визначити ступінь готовності Речі Посполитої до підписання мирної угоди з Османською імперією⁵⁶. У березні наступного року королівські послы особисто виклали умови договору турецькому султану, а вже у серпні король отримав попередню згоду османського уряду на укладення сепаратного миру⁵⁷. Зважаючи на несприятливий для себе розвиток міжнародних подій, турецький султан лише у 1697 р. остаточно погодився з польськими пропозиціями щодо повернення під владу короля Поділля, Брацлавщини та південно-східної Київщини. У своєму володінні султан намагався залишити лише Кам'янець-Подільський⁵⁸. Одночасно продовжувала вести сепаратні переговори з Османською імперією й Московська держава.

Наприкінці XVII ст. усі учасники довголітньої війни відчували велику втому й бажання укласти загальний мир. Карловицький конгрес, який розпочався в середині 1698 р., мав вирішити всі спірні територіальні питання між ворогуючими сторонами. У невеличке містечко Карловичі, що в Хорватії, з'їхались представники всіх країн, які входили до «Священної ліги» (у 1686 р. до цього союзу приєдналась і Московська держава). Протилежну сторону на конгресі представляла Османська імперія. Їй довелося витримати дипломатичний тиск не лише з боку Речі Посполитої, Австрії, Росії й Венеції, але й від членів т. зв. «Великого союзу» («Аугсбургської ліги») — Англії, Голландії, Іспанії, Португалії Саксонії, Брандербурга (а також Австрії). До неї в 1697 р. приєдналась Франція, а отже Австрійська імперія могла припинити свої військові дії проти неї й кинути основні сили на боротьбу з Портою.

Дипломатичний принцип *uti possidetis*, запропонований австрійськими представниками, не влаштував Польщу, адже Поділля та південно-східні землі Київщини знаходилися в руках турків. Натомість керівник польської делегації Малаховський вимагав повернутися до кордонів, які існували між Річчю Посполитою й Портою в довоєнний період. Після 17 спільних засідань 2 грудня 1698 р. турецькі дипломати погодилися віддати польському королю всю територію Правобережної України⁵⁹. У третій статті польсько-турецького договору, який був укладений 16 січня 1699 р., відзначалося: «Висока Порта зрікається з цього часу права на Поділля і Україну і гетьмана українського, який був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує»⁶⁰.

Отже, згідно з Карловицьким договором, Річ Посполита оволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважати

на те, що Волинь і решта земель Київщини вже знаходились під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Польща добилась вирішення своїх геополітичних інтересів і одержала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. А Лівобережна Україна, починаючи від Андрусівського перемир'я 1667 р. між Варшавою та Москвою опинилася під протекцією російського царя.

Французький король Людовік XIV в останніх десятиліттях XVII ст. був зайнятий війною з Іспанією, Англією, Голландією, а також Австрією, Бранденбургом та Данією. Однак це не заважало йому заохочувати Стамбул до війн з Віднем та зіштовхувати між собою Варшаву і Бранденбург. У свою чергу, після погодження на розподіл України між Річчю Посполитою та Московською державою, Габсбурги здобули собі в особі їх країн союзників у боротьбі з Портою⁶¹. Тим самим вони надійно забезпечили південно-східний фронт і сконцентрували основні сили на Дунаї та Балканах. За сприянням військових операцій союзницьких сил Варшави та Москви (до яких входили і значні підрозіли лівобережної частини Українського гетьманату), які відволікали турків і татар у Північному Причорномор'ї, Криму та Південно-Східній Україні, австрійці спромоглися отримати гучні перемоги над Османською імперією під Віднем, Естергомом, Парканами, Щецином у 1683 р. та Будою — в 1686 р.

¹ Черняк Е. Изменения в системе европейских государств во второй половине XVII – начале XVIII века // История Европы. — Т. 4. — Москва, 1994. — С. 191; Геровский Ю. Польша среди европейских государств XVI–XVIII вв. // Вопросы истории. — 1977. — № 12. — С. 144.

² Копреева Т. Русско-польские отношения во второй половине XVII века. — С. 18.

³ Заруба В. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993. — С. 32.

⁴ Zródła do poselstwa Jana Gninskiego do Turcyi w latach 1677–1678. — Warszawa, 1907. — S. 238.

⁵ Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko. (Kniaze kozacki). 1640–1679. — Poznan, 1919. — S. 131.

⁶ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Коронний Варшавський», від. «Турецький», № 77/470, арк. 24; Zródła do poselstwa Jana Gninskiego. — S. 207.

⁷ Zródła do poselstwa Jana Gninskiego. — S. 207.

⁸ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 321; Konopczyński W. Polska w okresie wojen tureckich. — Kraków, 1924. — S. 20–23. Див. Р. 7 № 41 або список.

⁹ Крикун М. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 років // Проблеми слов'язнавства. — 1991. — Вип. 44. — С. 5.

¹⁰ Панашенко В. 300-річчя героїчної оборони Чигирина від турецько-татарської агресії // Укр. іст. журн. — 1977. — № 8. — С. 126–130.

¹¹ Смирнов Н. Россия и Турция в XVI–XVII вв. — Т. 2. — Москва, 1946. — С. 143.

¹² Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 56.

¹³ Копреева Т. Неизвестная записка А. Л. Ордина-Нащокина о русско-польских отношениях второй половины XVII века // Проблемы источниковедения. — Т. IX. — Москва, 1961. — С. 197.

¹⁴ БУВ Варшава — Відділ Рукописів, ф. 91, арк. 24.

¹⁵ Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. — Москва, 1857. — Т. 8. — С. 294.

¹⁶ Павлищев Н. Польская анархия при Яне Казимире. — Т. 3. — С. 63.

¹⁷ Бантыш-Каменский Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). — Ч. 3. — Москва, 1897. — С. 150; Zrodla do dziejow polskich. — Т. 2. — Wilno, 1844. — S. 58.

¹⁸ Галактионов И., Чистякова Е. А. Л. Ордин-Нащокин русский дипломат XVII в. — Москва, 1961. — С. 128.

¹⁹ БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 177, № 19.

²⁰ Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokój wieczysty w Moskwie w roku 1686 // Z dziejow polityki i dyplomacji Polskiej. — Warszawa, 1994. — S. 219; Флоря Б. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы. — С. 136–137.

²¹ РДАДА Москва. — Ф. 79, кн. 192, арк. 202–238; АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3031, арк. 104–107; Смирнов Н. Россия и Турция в XVI–XVII вв. — Т. 2. — С. 162–163.

²² АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. III, кн. 15, № 99.

²³ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в. — Т. 3. — Москва, 1970. — С. 44–47.; Соловьев С. История России с древнейших времен: в 15 кн. — Т. 7. — Москва, 1876. — С. 223–224.

²⁴ Смирнов Н. Россия и Турция в XVI–XVII вв. — Т. 2. — С. 164.

²⁵ Wójcik Z. Op. cit. — S. 196

²⁶ Копреева Т. Неизвестная записка А. Л. Ордина-Нащокина. — С. 215.

²⁷ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. III, кн. 15, № 88.

²⁸ Соловьев С. История России. — Т. 7. — С. 227; Заруба В. Украинское козацкое войско. — С. 84.

²⁹ Заруба В. Указ. соч. — С. 85.

³⁰ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. — Одесса, 1850. — С. 143–144.

³¹ Там само. — С. 271–271.

³² Бабушкина Г. Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. — Москва, 1950. — № 33. — С. 159.

³³ РДАДА Москва. — Ф. 89, оп. 1, спр. 3.

- ³⁴ БН Варшава. — ВМ, од. зб. 123, арк. 297.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ *Traktaty polsko-austriackie z drugiej polowy XVII wieku.* — Warszawa, 1985. — S. 104.
- ³⁷ Памятники дипломатических сношений... древней России с державами иностранными. — Т. 6. — Санкт-Петербург, 1862. — С. 595.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Баньш-Каменский Н. Обзор внешних сношений России. — Ч. 3. — С. 155.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 181, № 70, арк. 379.
- ⁴² Махатка О. Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с анти-турецкой войной в 1683–1699. Дисерт... канд. истор. наук + по списку автореф. але 23 стор. — Ленинград, 1958. — С. 91.
- ⁴³ *Traktaty polsko-austriackie.* — S. 123.
- ⁴⁴ Gierowski J. A. *Historia Polski.* — S. 318. див. р. 6. № 1.
- ⁴⁵ Wójcik Z. *Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokoju wieczysty w Moskwie w roku 1686 // Z dziejow polityki i dyplomacji Polskiej.* — Warszawa, 1994. — S. 42. зустрічається вперше, але в цій гл. № 20 і д. є ор. cit., але жодної іншої. В попередніх главах було кілька його праць.
- ⁴⁶ Копреева Т. Русско-польские отношения во второй половине XVII века. — С. 20.
- ⁴⁷ Греков И. Вечный мир 1686 года: Автореферат... канд. ист. наук. — Москва, 1950. — С. 25.
- ⁴⁸ Wójcik Z. *Rokowania polsko-rosyjskie.* — С. 43.
- ⁴⁹ РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 3, № 14, арк. 1–30; Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 311–325.
- ⁵⁰ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 315.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. — С. 316.
- ⁵³ Памятники дипломатических сношений... — Т. 6. — С. 1311–13.
- ⁵⁴ Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Т. 1. — Львов, 1874. — С. 630.
- ⁵⁵ Махатка О. Взаимоотношения России, Австрии и Польши. — С. 12.
- ⁵⁶ Podhorodecki L. *Chananat Krymski i jego stosunki z Polska.* — S. 229.
- ⁵⁷ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — Т. 2. — Санкт-Петербург, 1858. — С. 214.
- ⁵⁸ Павлищев Н. Польская анархия при Яне Казимире. — Т. 3. — С. 235.
- ⁵⁹ Памятники дипломатических сношений. — Т. 9. — Санкт-Петербург, 1868. — С. 823; Королюк В. Избрание Августа II на польский престол и русская дипломатия // Ученые записки Института славяноведения. — Т. 3. — Москва, 1951. — С. 223.
- ⁶⁰ *Collectanea z dziejowisow tureckich do historii polskiej sluzacych.* — Т. 2. — Warszawa, 1825. — S. 196–197.
- ⁶¹ Заруба В. Українське питання в системі європейської політики останньої чверті XVII ст. // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 1. — Чернівці, 2003. — С. 268.

13. Князювання від імені Османської імперії гетьмана Юрія Хмельницького

Ідея започаткування на основі козацької корпорації Руського/Українського князівства, як уже було зазначено раніше, виникла в теоретичних розробках українських та польських інтелектуалів ще наприкінці XVI ст. Від 1648 р., під час становлення та функціонування ранньомодерних національних державних інститутів, розпочалися періодичні спроби її практичного втілення. Прагнення володарів Українського гетьманату Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Дем'яна Ігнатовича, Івана Самойловича зробити свою владу спадковою у вигляді династичного гетьманування-князювання вже частково висвітлювалося вітчизняною історіографією¹. Однак реального втілення ця ідея набула лише після повернення на гетьманську посаду Юрія Хмельницького у 1676 р., коли турецький султан Мегмед IV надав йому титул князя Русі-України та збройну допомогу для утвердження нової форми управління правобережними українськими землями.

Турецький уряд, спираючись на багатовікову практику підкорення завойованих територій та досвід, набутий у відносинах з козацькою Україною (починаючи від Б. Хмельницького й до кінця гетьманування П. Дорошенка), використав щодо Правобережжя два різних підходи в політичних засадах, які утверджували владу султана на цій території України. У першому випадку Порта намагалася відродити призабуту від часу Гадяча ідею утворення васального Українського князівства, яке б базувалося на основі владних інститутів гетьманату, що зберігалися після самозречення П. Дорошенка на території Київщини й Брацлавщини. Другий різновид османської політики щодо підкорення правобережних земель спирався на введення прямого султанського правління у вигляді традиційної адміністративної одиниці імперії — еялету Каманеджі, який був впроваджений на Західному Поділлі в результаті Бучацького договору 1672 р. між Туреччиною й Польщею.

Складна ситуація склалася на землях Київщини й Брацлавщини після того, як 9 вересня 1676 р. гетьман Правобережної України П. Дорошенко склав присягу на вірність представнику московського царя, стольнику Г. Косачову. Через десять днів Дорошенко разом із двохсоттисячним козацьким підрозділом прибув до табору І. Самойло-

Український гетьман
Юрій Хмельницький

ку 1676 р. Мегмед IV звільнив із в'язниці Ю. Хмельницького*, а після офіційного зречення П. Дорошенка проголосив його гетьманом і розпочав підготовку до походу на Україну, щоб утвердити там владу новопроголошеного володаря.

Очевидно, саме хтось з оточення (серед нього — полковники-хмельничани П. Яненко-Хмельницький, Є. Астаматій та ін.) молодшого сина Б. Хмельницького, яке перебувало в турецькій столиці, запропонував реанімувати ідею створення Українського князівства на підвладних султанові теренах. При висвітленні цього питання, зважаючи на неможливість пошукової роботи в архівосховищах Туреччи-

вича й боярина Г. Ромодановського, де віддав лівобережному гетьману дві булави та інші клейноди, надіслані колись до нього султаном². Коли звістка про зраду Дорошенка султану дійшла до Стамбула, й викликала в турецьких колах велике обурення. Один із турецьких літописців писав, що «цей пройдисвіт, що лелівав у своєму серці безстыдність і зраду, віддався у підданство москалям, і віддав у їх руки Чигирин, столицю козацької землі»³. Але султан не думав зрікатися своїх претензій на Правобережну Україну, міжнароднополітичний статус якої мав визначатися Журавненським договором 1676 р. між Туреччиною й Польшею. Ще вліт-

* Сучасник російський військовий інженер, шотландець Патрік Гордон залишив свідчення щодо цього: «Цією весною ми отримали такі відомості: великий султан дуже ображений тим, що цар примусив Дорошенка до покірності, забравши Чигирин у своє володіння, а згаданого Дорошенка — під зверхність. Оскільки той був васалом [Туреччини], [султан] вирішив помститися і з цією метою послав великі сили, особливо піхоту (яничарську. — Т. Ч.), в Білгород, а також безліч бойових припасів морем в Килію. Крім того, він звелів патріарху Єрусалиському дати дозвіл Юрасю Хмельницькому покинути монастир, возвеличив його в князі України і в гетьмана, віддав йому всіх полонених, захоплених у 1674 р., коли [султан] захопив Умань і Ладжжин. З ними, кількістю 5000, Хмельницький перейшов Дністер і мав отримати з Кам'яця гармати і бойові припаси. Передбачається, що він з'єднається з двома пашами і певною кількістю татар, і з цими силами він, за чутками, підійде до Києва або Чигирин, але більшість вважала, що він спочатку піде на Запорожжя, сподіваючись залучити тамошніх козаків на свій бік». (*Патрик Гордон. Дневник 1677–1678. — Москва, 2005.*)

ни, головним чином будемо опиратися на джерела вітчизняного, польського та російського походження.

Отже, після відмови від гетьманської булави в 1663 р. Ю. Хмельницький був висвячений у ченці під іменем Гедеона і через деякий час одержав сан архимандрита. Але в лоні православної церкви він перебував недовго. Спочатку з кінця 1664 р. і до початку 1667 р. разом з митрополитом Й. Тукальським та полковником Г. Гуляницьким перебував у польському полоні, у прусській фортеці-в'язниці Мальборк*. У січні 1668 р. архимандрит Гедеон разом з митрополитом Й. Тукальським брав участь у Генеральній раді Українського гетьманату, де мало вирішитися питання про прийняття османського протекторату. У своєму виступі перед козаками він підтримав політику П. Дорошенка і, зокрема, сказав «що він батьківські всі скарби відкопає і татарам плату дасть, тільки б під рукою великого государя і королівської величності не бути»⁴. Тоді ж Хмельниченко-Гедеон висловив бажання зняти «чернецьке плаття» й повернутися у велику політику. У березні російський воевода П. Шереметьєв повідомляв до Москви з Києва, що «найбільше Юраско Хмельницький Дорошенка намовляє... в підданстві у турського царя і в послушанні кримського хана»⁵. Отже, з цього часу можна говорити про відновлення активної «світської» діяльності колишнього гетьмана.

Через декілька місяців Ю. Хмельницький пориває з Дорошенком і переходить на бік його противника М. Ханенка. Тепер він уже «налаштовував Ханенка проти Дорошенка, який прийняв бусурманську протекцію начебто через прихильність до короля польського...»⁶. У середині жовтня 1668 р. Ю. Хмельницький був захоплений у полон підрозділом турецького чауша, що допомагав Дорошенку в битві з військами Ханенка під Стеблевим. Деякий час він перебував у Кальницькій

* Молодший син Б. Хмельницького та український гетьман у 1657 р. та 1659—1663 рр. Юрій Хмельницький протягом 1664—1667 рр. за розпорядженням Яна II Казимира був ув'язнений у Марієнбурзькій (Мальборській) фортеці в Пруссії. Того періоду стосуються такі вислови Ю. Хмельницького про своїх кривдників: «...*Хто сидів в Мальборку, краще буде пити каву турецьку, ніж пиво німецьке*», «...*Не знаю за що, панове поляки, або краще католики чи кати мордували*», «...*Мені дали знати поляки, що я гірше плюгавого бусурманина*», «...*дїзнався певне від поляків милості як пес від вовків*» та ін. Після виходу з полону деякий час перебував у таборі П. Дорошенка, а потім перейшов до його супротивника М. Ханенка. У середині жовтня 1668 р. був захоплений у полон турками під Стеблевим. Деякий час знаходився у Кальницькій в'язниці під охороною татар, після чого його відвезли спочатку до Білгорода (Акермана), а потім до Високої Порти. Відомо також, що П. Дорошенко у 1670 р. намагався викупити Хмельниченка у турків, але ті не погодилися з огляду на султанські плани щодо проголошення того князем України (*Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України. — К., 2004*).

в'язниці під охороною татар, після чого його, очевидно, відвезли спочатку до Криму, а потім до Туреччини*.

П. Дорошенко намагався викупити Хмельниченка в татар, але ті не погодилися це зробити з огляду на султанські плани щодо кандидатури правителя України. І справді — навесні-влітку 1670 р. до походу на українські землі готувалися війська Білгородської, Буджацької й Ногайської орд під керівництвом Силістрійського паші, щоб «змістити Дорошенка і поставити Хмельниченка; бо Юрась просив Цезаря Турецького про Гетьманство, обіцяючи йому якнайшвидше припровадити всіх козаків, як ребеліантів, так і вірних з цілої України»⁷. Одночасно турки продовжували тримати в почесному полоні не тільки Ю. Хмельниченка, але, як стверджував великий коронний гетьман Я. Собеський, ще «кільканадцять від козаків витребували претендентів»⁸. Припускаємо, що поряд із кандидатурою сина Б. Хмельницького основними претендентами на гетьманську посаду були також інші родичі Богдана — Павло та Іван Яненки-Хмельницькі. Можливо, і Павло Тетеря (що також мав родинні зв'язки з Хмельницькими) не дарма в цей час виїхав з Варшави до Ясс, а потім до Стамбула (як писав у 1671 р. Я. Собеський, «утік під протекцію цезаря турецького»⁹), де розглядався як можливий кандидат на булаву.

Уже восени 1670 р. в Україні ходила чутка щодо призначення Ю. Хмельницького гетьманом від імені турецького султана. Про це, зокрема, писав священник з Переволочної Г. Мужилівський¹⁰. Такий поголос, на нашу думку, був спричинений тим, що майже 60-тисячне татарське військо разом з 10-тисячним яничарським підрозділом у вересні увійшло до України й розпочало боротьбу з Дорошенком задля його зміщення з гетьманської посади і «посадження» на неї Хмельниченка, який перебував в обозі турецько-татарської армії. Але на початку наступного року ця кампанія закінчилася поразкою, а тому екс-гетьман і невдалий претендент повер-

* Саме цього часу, очевидно, стосується бувальщина, а можливо й легенда про спробу сміливої втечі Хмельниченка з турецького замку-фортеці «Сім Веж» (тур. «*Jedi Kulle*»), розташованого на західній околиці Стамбула з боку Мармурового моря. Цю, незнану до цього часу серед українців історію, записав на початку XIX ст. французький історик Н. Салванді, який працював в архівосховищах Парижа. Як відомо, там збереглося чимало оригінальних документів турецького походження. Отже, цитуємо оригінальний запис: «Побачивши в порту декілька французьких кораблів, Юрій Хмельницький хотів вплав дістатися до них і з цією метою виліз через вікно фортеці. Мотузка обірвалася, він упав, але встав і переліз через високий мур, після чого знову впав. Залитий кров'ю й виснажений, він був схоплений, караний киями, прикутий до стіни в'язниці й кілька років перебував у такому стані...» (*Salwandy N. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski. — Vol. I. — Paris, 1829*).

нувся до Стамбула, де й проживав у почесному полоні в одному з православних монастирів Константинопольського патріархату.

На початку 1676 р., відразу ж після отримання звістки про бажання П. Дорошенка прийняти царську протекцію, султан Мегмед IV присвоїв Ю. Хмельницькому титул «князя малоруської України і вождя Війська Запорозького» (в інших документах він також виступав як «князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького», «князь Сарматії, Малої Росії і України, вождь Війська Запорозького», «князь Малоруської України і вождь Війська Запорозького», «князь України», «князь Руський», «князь Малоросійський», «князь Малої Русі», «князь») ¹¹. Як засвідчує турецька хроніка Рашид-Ефенді, Хмельницький «був запрошений до великого візира, убраний оксамитовим ковпаком і шубою, підшитою соболями» ¹². Крім того, йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубон, печатка й письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України. Слід відзначити, що печатка Ю. Хмельницького значно відрзнялась від клейнодів попередніх гетьманів. На ній зображувалася постать кінного вершника з булавою у піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилось яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак з мушкетом і надпис навколо — «Печать князівства Малоруського» ¹³. Згідно з повідомленнями польського резидента в Стамбулі С. Процького, там був напис «Юрій Хмельницький Князь удільний Руський» ¹⁴. Згодом печатка невідомим чином перейшла до І. Самойловича, а той її «при собі затримав, не відсилаючи до В[еликого] Г [осударя], на якій погоня і князівство Малоруське зображено» ¹⁵.

13 лютого 1676 р. Ю. Хмельницький, перебуваючи в Адріанополі, видав універсал, в якому закликав усі стани українського суспільства підкорятися його владі ¹⁶. Цей документ на Правобережну Україну мав відвезти колишній соратник Б. Хмельницького, наказний гетьман Є. Астаматій (Євстафій Гиковський, Остаматенко, Стоматенко)*. Прибув-

* Походив з грецької родини, яка проживала на Поділлі. У джерелах зустрічається під прізвишками Астаматій, Остаматій, Стоматій, Остаматенко, Стоматенко, Стоматієнко, Стамагенко, Стомагаєнко, а також Гиковський, Гіновський, Айновський. Протягом 1654–1656 рр. — керівник митної служби Українського гетьманства. У квітні 1654 р. Б. Хмельницький доручив йому збирати митний податок (індукту) з імпортованих московських (хутра, соболі, куниця та ін.) товарів, що їх привозили до України. Під керівництвом Астаматія діяла певна кількість урядовців, а зібране мито він мав віддавати до скарбу Війська Запорозького. Протягом 1658–1663 рр. активно співпрацює з урядами І. Виговського та Ю. Хмельницького, зокрема, постійно повідомляв про міжнародні та прикордонні новини — зносини короля із султаном, діяльність молдавського воєводи і кримського хана тощо. За дорученням гетьмана П. Дорошенка у 1674–1675 рр. був українським резидентом у Константинополі (Стамбулі). Після переходу Дорошен-

ши на Правобережжя, Астаматій розпочинає організаційну підготовку до приїзду князя у свої володіння. Він також видає універсали від свого імені, де «по Горинь і Димер Україну описав обидва Константинова у ті лінії вложив, по Острог закрюїв і велику частину Волині притягнув.»¹⁷. Навесні Хмельницький призначив свого писаря Григорія (?) полковником у Могилівський полк, старшим над Корсунським полком став Коваленко. У цей час польські урядовці намагалися не допустити наказного гетьмана Астаматія в Немирів, який він хотів зробити резиденцією для Ю. Хмельницького й столицею Українського князівства.

Одним із перших дипломатичних кроків «великого» посольства Речі Посполитої на польсько-турецьких переговорах 1677–1678 рр. у Стамбулі було вручення Я. Гнінським ноти протесту на призначення сина Б. Хмельницького «*Dux Cosacorum*»¹⁸. У квітні 1677 р. в новинах з російської столиці повідомляли: «Хмельницький піддався султану, який дав йому титул *Dux* в Україні»¹⁹. А наступного місяця коронний підканцлер Вармінський у секретній інструкції до польського посла в Москві наказував, щоб він у разі звернення Хмельницького до царя вимагав, щоб той «не вживав титулу *princeps Sarmatiae*»²⁰.

Незабаром, 29 червня 1677 р., Ю. Хмельницький з невеликим загonom прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю. До складу султанського війська, згідно з повідомленнями полоненого турка Сулеймана Агмеда, входили підрозділи «14 інших пашів, як то: Агмет-паша Єгипетський, Алі-паша Софійський, Афет, Мустафа-паша, Девлет Юсуп-паша, Мурас-паша, Сувиш-паша Константинопольський, Агмет-паша Корбекитський, Кур-паша, Усенин-паша Анатолійський, Емолч-паша, Мустафа-паша, Чурум-паша, Басья-паша. Кінноти було 40 000, яничар та іншої піхоти 20 000, молдаван і волохів 12 000, а також татари...»²¹. Турецьке керівництво, бажаючи скористатися відомим прізвищем, розсилає від іме-

ка на бік Москви Астаматій запропонував турецькому султану Мегмету IV проголосити у 1677 р. гетьманом Ю. Хмельницького. Останній проголосив його наказним гетьманом правобережного Війська Запорозького. Протягом 1677 р. намагався відвоювати у поляків правобережну частину України. (з кордонами по р. Горинь) з центром у Немиріві. В першій половині 1678 р. очолював дипломатичну місію Ю. Хмельницького до Туреччини. Брав участь у другому поході армії Османської імперії на Чигирин. Відвоювавши у Речі Посполитої Немирів, Бар і Меджибіж, відмовився визнавати зверхність султана. Саме тому в жовтні 1678 р. за намовлянням великого візира Кара-Мустафи та наказом Ю. Хмельницького його було страчено (*Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-х рр. // Україна. — Кн. IV. — 1928; Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України. — К., 1996*).

ні Хмельницького універсали, де відзначалося, що населення повинно підкорятися султану і його наміснику, а також «жити спокійно, не побоюючись татарських набігів»²². На початку серпня турецьке військо підійшло й стало табором під стінами Чигирини. Оволодіння цим старовинним містом, згідно із визначенням історика Б. Флорі, розглядалося турками як своєрідний символ влади над усією Україною²³.

8 серпня 1677 р. оборонці Чигирини отримали універсал Ю. Хмельницького, в якому вимагалось підкоритися його владі. Очевидець П. Гордон свідчив: «Юрась Хмельницький прислав у місто грамоту полковникам, сотникам, козакам, міським головам і чинам, і простому люду, переконуючи місто і всю країну підкоритися йому, як істинному і законному спадкоємцю свого батька — їхньому визволителю. Від імені Великого Владика (турецького султана. — *Т. Ч.*) він обіцяв повну свободу, безпеку, підтвердження всіх їхніх привілеїв, виплату ополченням боргів і двомісячного жалування вперед, а також у знак вищої милості, по два нових кафтана кожному козаку. Якщо ж вони стануть перечити, хай очікують неминучої погибелі від вогня і меча з усіма бідами, що притаманні війні. Чи дали козаки відповідь і як зокрема відповідали — достеменно невідомо, тільки за чутками вони відізналися, що [турки] спочатку силою мають взяти росіян («русскіх») у замку, і тоді не буде проблем [з українцями]. Таке цілком можливо, адже за наступні 8 днів турки не випустили по місту ні жодного ядра і не вели ніяких ворожих дій — чи не для того, щоб викликати ворожість між росіянами і козаками*, чи тому, що не бажали доймати [українців], повіривши їхній відповіді і сподіваючись на їхню нейтральність — незрозуміло».

* Про непрості стосунки українців із росіянами у Чигирині залишилися такі свідчення: 27 грудня 1676 р. «дворовий» гетьмана П. Дорошенка лаявся: «Яке де вам діло москалі курві діти на двір і в хату ходити без відома, здоров би був пан гетьман Петро Дорофійович, всім вам москалям скурвим дітям тут в Чигирині не бути». Московський ротний писар відповідав: «...Братець хозяин, не бранись ты с нами и он и меня учал бранить: якие де вы нам братья, вы де с нами братайтесь, а камень держите в пазухе, здоров де бы наш гетман Петр Дорошенко, а вы де у нас в закладе: буде де што учинитца над нашим Дорошенком, вас де мы всех выстинаем и за ноги из Чигирини вытаскаем, станут де ваше мясо псы есть, не усидеть вам будет и в Вышнем замку, вы де начаятесь, что вас много, а нас мало, зараз де и нас будет богато, а москалям де Чигириним не владеть (Цит. за: *Оборона Чигирини в 1677 г. // Российское государство в XIV–XVII вв. Санкт-Петербург, 2002*). П. Гордон записав у своєму щоденнику: «Казакі... осуждали поведение русских; по их словам, русские не выказывали ни малейшего мужества: они едва смели стоять на валу, не говоря уже о том, чтобы предпринимать вылазки или чем-либо другим вредить врагу, и не делали попыток в этом направлении до тех пор, пока они (казакі) частью увещеваниями, частью примером не возбудили в них мужества и доверия к себе» (*Патрик Гордон. Указ. соч.*).

Після багатоденної облоги та штурму міста турки відступили. Чи брали козаки Хмельницького участь в облозі — невідомо, знаємо лише, що український гетьман-князь у цей час звертався до польської влади з вимогами вивести гарнізони з міст Правобережної України, які надавалися йому султаном. Окрім того, Ю. Хмельницький не полишав надії поширити свою владу на Лівобережжя — 14 серпня він розіслав у Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Гадяцький, Миргородський, Лубенський і Полтавський полки універсали із закликом визнати його своїм правителем.

Однак такі заходи сина Богдана Хмельницького не спрацювали, а військовий похід 1677 р. закінчився невдало для Ібрагім-паші і, особливо, Ю. Хмельницького. «Три дірки має в грудях, з яких іде кров... Мовив до своїх з плачем, повернувшись від сераскира, хіба я винен, що козаки не дотримують слова»,²⁴ — так описували відступ Хмельницького та його небагаточисельних прибічників з України очевидці тих подій. Крім того, повідомлялось, що «турецький» гетьман знаходиться під постійним наглядом у своїх господарів і не може приймати самостійних рішень.

Більш вдалим для Османської імперії був другий Чигиринський похід (червень — серпень, 1678 р.)*, під час якого й розгорнулася основна діяльність правителя Українського князівства. У червні Ю. Хмельницький в листі до польського короля Яна III Собеського з табору турецької армії з-під Бендер писав: «Мій найясніший і найсильніший Король Польський! Вітаю з багаторічним пануванням на королівстві польським... Притому з волі і наказу Н[айвищого]

* Влітку 1678 р. через Дністер здійснила переправу майже 140-тисячна армія Османської імперії на чолі з великим візиром Кара-Мустафою. За повідомленнями Гордона її складові підрозділи очолювали: «Імена пашів згідно з іншою реляцією. Це ті ж, які були під Віднем (у липні — вересні 1683 р. — Т. Ч.): Емір-паша Аданський, Хусейн-паша Болуський, Кара-Мегмет Візир-паша Діарбекирський, Мустафа Візир-паша Сілістрійський, Халіл-паша Сивашський, Агмет-паша Марашський, Хасан-паша Софійський, Хусейн Візир-паша Дамаський, Хієз ала-паша Текійський, Бекір-паша Алепський, Осман-паша, Хасан-паша Армітський, Ібрагім Арасп Візир-паша Будаїський, Агмет Візир-паша Темешварський, Хайдер-паша Боснійський, Бей Великого Каїра, Шейхогли Агмет-паша Агрійський; крім того, Каплан-паша, Ерцек-паша, Ескішер-паша і Делефер-паша». За кількісним складом до османської армії входило: 15 000 яничар і стільки ж сейменів, 15 000 саперних військ, 30 000 сіпагів-кіннотників, 15 000 «іншої гвардії», 2000 артилеристів, 10 000 молдаван і волохів, а також 30–40 000 татар — всього близько 132–142 000 осіб (Заруба В. *Українское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.)*. — Харьков, 1993; Davies B. *The Second Chigirin Campaign (1678): Late Muscovite Military Power in Transition // The Military and Society in Russia, 1450–1917 / Ed. E. Lohr. — Leiden, 2002*).

і Н[айяснішого] Цезаря Турецького присилаємо через нашого пана полковника Брацлавського Губаря наші прохання до Вашого маєстату, бо з волі Бога Всемогутнього і Трійці Святої були постановлені пакти під Журавном між поляками і турками, тому і посилаю, щоб виконували... Щоб із Кальника і Немирова і інших міст війська вивели. Полк Кальницький нам належить... крім Паволочі і Білої Церкви. Ще раз прошу дотримуватись пактів, які воєвода хелмінський підписав»²⁵. До Варшави з посольством був відправлений козацький полковник Губар-Бершадський, який перед тим отримав призначення в Брацлавський полк. Представником Хмельницького у Туреччині тимчасово став Є. Астаматій. Султан підтримував ці заходи українського князя й гетьмана, але був дуже незадоволений, одержавши відомості про те, що замість двох тисяч обіцяних для турецького війська козаків Хмельницький мав тільки «старого Астаматія, Івана Хмельницького, Коваленка, Яненка, Апостола» з декількома сотнями людей²⁶.

Першого липня полковник Коваленко був відправлений здобувати Немирів і Кальник. 24 липня загін Ю. Хмельницького перейшов через Дністер, а вже 7 вересня сотні Є. Астаматія й І. Яненка-Хмельницького «вогняними кулями місто (Чигирин. — Т. Ч.) і замок запалили»²⁷. Перед головним штурмом Чигирин турецьке командування на чолі з візирем Кара-Мустафою заявило, що не хоче воювати з козаками лівобережного гетьмана І. Самойловича, а має намір лише вигнати зі столиці гетьманської України московські війська. Спаливши після багатоденного штурму Чигирин, Кара-Мустафа відправив Ю. Хмельницького завойовувати інші райони Правобережжя.

23 серпня в універсалі до жителів Канева руський князь наказував підкоритися новопризначеному наказному гетьману І. Яненку-Хмельницькому, а також звинувачував у спустошенні правобережних земель московські війська²⁸. Такий же універсал було надіслано 12 вересня з Ладижина жителям Черкас і всьому населенню «задніпровської» України. «...Освідчуєм, як сьогобічним так і тогобічним обивателям задніпровським і хто тільки зволить під міць князівства Руського і владу...пана гетьмана нашого наказного думку свою призначити, удаватися із зичливістю своєю, таким всяка наша на кожному місці доброчинність»²⁹, — звертався Ю. Хмельницький до своїх потенційних підданих. Реальність своєї влади правобережний гетьман продемонстрував у Каневі, знищивши з допомогою турків непокірне місто. Саме тому владі наказного гетьмана І. Яненка невдовзі піддалися Черкаси, Корсунь, Мошни й Жаботин.

Активізує свою діяльність на землях Східного Поділля інший наказний гетьман від імені українського князя Є. Астаматій, який раніше виконував дипломатичні завдання свого зверхника в Стамбулі. Відвоювавши у поляків Немирів, Бар і Меджибіж, він, згідно з окремими даними, відмовився визнавати протекцію турецького султана. У зв'язку з цим у жовтні 1678 р. його було власноручно страчено Ю. Хмельницьким у Немирові («...Астаматія рукою власною на 40 кавалків розсік») ³⁰. У цей же час стратили полковника Вареницю, який перед тим очолював Кальницький полк. На його місце був призначений Г. Негребецький. Найменше постраждав І. Яненко-Хмельницький, якого після повернення з Лівобережжя лише було «оковано» на деякий час. Згідно з дослідженнями І. Крип'якевича, Хмельниченку радив карати і страчувати своїх найближчих соратників ніхто інший, як сам великий візир Османської імперії Кара-Мустафа ³¹.

Перебуваючи в Немирові, Хмельницький постійно нагадував польському уряду про його зобов'язання перед Туреччиною звільнити південно-східні землі Київщини та всієї Брацлавщини. Його вимогливі листи до Варшави викликали обурення королівської влади, яка затягувала повернення правобережних земель під управління князя-гетьмана. Головним аргументом такої затримки, на думку короля, було неправильне титулування Ю. Хмельницького («...до Короля Й[ого] М[илості] Польського незвичайні листи пише..., щоб таких неучтивих листів не писав, тобто щоб королеві не писався приятелем, гетьманом, братом...») ³². Зважаючи на протест Яна III Собеського, турецький султан невдовзі заборонив своєму підданому «писати неучтиві листи до польського короля, а також претендувати на зайняття Білої Церкви й Наволочі до того часу, поки не відбудеться турецько-польська комісія по розподілу території» ³³. Можливо, що наприкінці 1678 р. Ю. Хмельницький був відкликаний до Стамбула. Польський резидент повідомляв з турецької столиці про даний період українському гетьману «дуже погано тут, навіть житла немає» ³⁴. Щоправда, згідно з даними інших джерел, він у цей час перебував у Немирові ³⁵.

На початку 1679 р. Хмельницький знову видає універсали до жителів українських міст і містечок. 1 лютого він звернувся до міщан і козаків Лукомлі: «...не зичивши руїни місту вашому...нагадуєм, щоб взявши любов до нас, як пана свого дідичного, з поклоном і вірним підданством одізвилися до нас, поглядаючи на інші міста, які за рішенням своїм, в протекції нашій і ласці батьківській залишаються...» ³⁶. Це звернення до жителів Лукомлі було підтримане універсалом кримського калги-солтана: «...і нашим словом направилю до прихилення

ясновельможному князю його милості Малої Росії Георгію Гедону Венжикові Хмельницькому jako дідичові й батькові цієї держави...»³⁷. У жовтні правобережний гетьман знову вимагав у Речі Посполитої звільнення від польських військ Павлочі й Білої Церкви, про що свідчить його лист до білоцерківського коменданта³⁸. «Грозиться, що ті сторони огнем і мечем занесе»³⁹, — вже вкотре скаржився Ян III Собеський до Стамбула. Разом з тим, восени 1678 р. Ю. Хмельницький прийняв до себе львівського єпископа Й. Шумлянського, який за дорученням польського короля обіцяв йому збереження князівського титулу й забезпечення автономних прав для України в тому випадку, коли б Юрась прийняв протекцію Речі Посполитої⁴⁰. Але гетьман ще довго пам'ятав участь поляків у його «самовідреченні» від гетьманської посади в 1663 р. та часи ув'язнення з наказу короля у Марієнбурзі. «Краще пити каву турецьку, ніж пиво німецьке»⁴¹, — говорив він з цього приводу. І залишався вірним султанові.

Отримавши значну військову допомогу від татар, Ю. Хмельницький вирішив заселити спустошені правобережні землі людьми, які втекли або були «зігнані» І. Самойловичем на Лівобережну Україну. Ще на початку січня наказний гетьман І. Яненко, перейшовши на лівий берег Дніпра, перегнав частину населення з-під чернігівських Козельця і Носівки до Корсуня. 26 січня війська Ю. Хмельницького разом із загонами білгородської орди захопили лівобережні містечка Жовнин, Городище, Горошино, після чого Хмельницький наказав перенести їхніх жителів у Чигирин та Жаботин. Відділи І. Яненка оволоділи Пісками, Яблуневим, Золотоношею, а на початку лютого були розбиті під Лубнами.

Побоюючись наступу турецько-татарських військ та полків Хмельницького на Київ, І. Самойлович наказав будувати фортецю біля Межигірського монастиря. Проте похід українського князя й правобережного гетьмана на Київ не відбувся. Протягом 1679 р з Немирова на Лівобережжя ним висилались лише окремі загони для переселення людей і «підпалення лівобережних українських містечок»⁴². Під час однієї такої операції до польського короля втікає І. Яненко, очевидно, відчуваючи неминучу поразку турецьких планів і згадуючи образу від Ю. Хмельницького, коли той без важливих підстав закував його у кайдани⁴³. У липні гетьман уже вкотре відсилає до монарха Речі Посполитої посольство з вимогами дотримуватися Журавненського договору⁴⁴.

На жаль, досить обмеженою є джерельна база про діяльність Ю. Хмельницького у 1680–1681 рр. Відомо, що у квітні 1680 р. він знову вимагав від коменданта Білої Церкви здачі фортеці, а також

погрожував польському королеві війною⁴⁵. Польський дослідник К. Малішевський віднайшов в архівосховищі Торуня три листи князя Хмельницького до Яна III Собеського, один із яких датується 20 лютого 1680 р. і був відправлений з Немирова⁴⁶. В ньому, зокрема, відзначалося: «...як з Королем Й[ого] М[илістю] Паном М[илостивим] Приятелем і сусідом стараюся і буду за Божою помічю, аби між нами мир і згода продовжувалася, так на майбутнє раду добру подаю, аби король не тільки в Білій Церкві християн не страчував, але щоб сам з усім народом польським за Віслу відійшов, як кукіль і полова від пшениці з вітром і димом і порохом з Русі вивівся...»⁴⁷. Отже, як бачимо, Хмельницький все ж таки не прислухався ні до численних протестів польського уряду, ні до заборон турецького султана не посилати до короля «неучтиві» листи й продовжував (так само, як колись його знаменитий батько, а потім і гетьман П. Дорошенко) домагатися виведення військ Речі Посполитої аж «за Віслу».

У червні 1680 р. на службу до Речі Посполитої перейшли дві вольські корогви, що раніше знаходились у підпорядкуванні гетьмана⁴⁸. Однак на допомогу йому поспішали Кримська та Білгородська орди, що йшли «на злуку з Хмельницьким до Чигирини»⁴⁹. Очевидно, протягом року (літо 1680 — літо 1681) Хмельниченко перебував у зруйнованому Чигирині. 9 червня 1681 р. С. Куницький повідомляв, що в Немирові управляв «намісник» Хмельницького Тарашенко (Тарасенко), який у цей час затримав якогось польського капітана⁵⁰.

На початку червня 1681 р. не дуже вдалого князя Хмельницького відкликали до Туреччини. Можливо, що дорогою до Стамбула він помер чи був страчений, хоча існує декілька версій його смерті. Свідчення С. Величка про повернення Хмельницького на Правобережну Україну у 1685 р. не підтверджуються документальними джерелами⁵¹. Після смерті Ю. Хмельницького з політичної арени зникають й інститути Руського князівства. Хоча, по суті, вони були уособлені лише в титулуванні його правителя, а всі наявні політичні установи цього «напівкнязівства» дублювали вже усталені перед тим інституції Українського гетьманату.

Українські інтереси Османів у цей час полягали в тому, щоб стабілізувати політичну ситуацію на козацькому Правобережжі, якому відводилася роль своєрідного плацдарму для поширення турецького впливу в Східній та Південно-Східній Європі. Саме тому Порта, «помилившись» із підтримкою Петра Дорошенка, звернулася до призабутої ідеї створення Руського князівства на чолі з сином Богдана Хмельницького Юрієм. Згідно з доступними джерелами воно було у повній васальній за-

лежності від султана, хоча це, як не дивно, збіглося з прагненням частини козацької старшини не визнавати зверхність ні польського, ні російського монархів задля збереження власних політичних інтересів.

¹ Липинський В. Твори. — Т. 3. — Філадельфія, 1980. — С. 251; Верба І. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (др. пол. XVII — XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1991. — С. 79–85; Смолій В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — С. 9–25; Степанков В. Ідея Української держави і Річ Посполита в середині XVII ст. (1648–1660) // Польсько — українські студії. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 78–79; Його ж. Богдан Хмельницький // Історія в особах: Козаччина. — К., 2000. — С. 37–38; Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 25–39.

² Акты ЮЗР. — Т. XII. — С. 751–752.

³ Collectanea z dziejopisów tureckich. — Т. 2. — S. 123.

⁴ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 31.

⁵ Там само. — С. 59.

⁶ Acta historica. — Vol. 1. — Pars. 1 — S. 492.

⁷ БНЮ Вроцлав. — Рукоп. 245, арк. 498.

⁸ Acta historica. — Vol. 1. — Pars. 2. — S. 493–494.

⁹ Heßel A. Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry. — Kraków, 1860. — S. 198. Andrusiak M. Z ostatnich lat Pawła Tetery (1665–1671) // Kwartalnik historyczny. — R. LI. — Lwów, 1937. — S. 556–561.

¹⁰ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 265–266.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі. — Акты ЗР). — Т. 5. — СПб., 1853. — С. 152, 156, 157; АГАД. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», від. II, № 1657; БМЧ Краків. — ТН, рукоп. 175, № 10, арк. 97; № 12, арк. 103–104.

¹² Collectanea z dziejopisów tureckich. — S. 124.

¹³ Rawita-Gawronski F. Ostatni Chemielniczenko. — S. 124.

¹⁴ БМЧ Краків. — Рукоп. 175, № 10, арк. 97–98.

¹⁵ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 304.

¹⁶ Бібліотека Польської Академії Наук у Курніку, Відділ рукописів (далі — ПАН Курнік) — Од. зб. 387, арк. 8; БМЧ Краків. — ТН, рукоп. 175, № 12, арк. 103–104.

¹⁷ Źródła do posełstwa Jana Gnińskiego. — S. 10.

¹⁸ Ibid. — S. 297.

¹⁹ БМЧ Краків. — Рукоп. 421, № 103, арк. 413.

²⁰ Źródła do posełstwa Jana Gnińskiego. — S. 206.

²¹ Седов П. Оборона Чигирин в 1677 г. // Российское государство в XIV–XVII вв. Сборник статей, посвященный 75-летию со дня рождения Ю. Г. Алексеева. — Санкт-Петербург, 2002. — С. 490–491.

²² РДАДА Москва. — Ф. 210, оп. 12, № 958, арк. 613–619; Заруба В. Украинское казацкое войско. — С. 34.

²³ Флоря Б. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.) // Османская империя. — Ч. 2. — С. 126.

²⁴ Źródła do posełstwa Jana Gnińskiego. — S. 246.

²⁵ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від II, № 1657.

²⁶ Źródła do posełstwa Jana Gnińskiego... — S. 364.

²⁷ Ibid. — S. 370.

²⁸ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 276.

²⁹ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 151–152.

³⁰ Źródła do posełstwa Jana Gnińskiego. — S. 187.

³¹ Крип'якевич І. Остафій Астаматій. — С. 11.

³² Źródła do posełstwa Jana Gnińskiego. — S. 403.

³³ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замоїських», № 3037, арк. 327–328.

³⁴ БМЧ Краків. — ТН, рукоп. 176, № 140, арк. 611.

³⁵ Костомаров Н. Собрание сочинений. — Кн. 6. — Т. XV. — С. 319; Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. — С. 249; Чухліб Т. Козацький устрій. — С. 39.

³⁶ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 156–157; Rawita-Gawronski F. Ostatni Chemielniczenko. — S. 137.

³⁷ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 157.

³⁸ БМЧ Краків. — Рукоп. 177, арк. 953–954.

³⁹ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замоїських», № 3053, арк. 270–271; Чарт. — ТН, од. зб. 177, арк. 953–954.

⁴⁰ Замысловский Е. Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича. — Санкт-Петербург, 1888. — С. 37.

⁴¹ Acta historica. — Vol. 1. — Pars. 1. — S. 456.

⁴² РДАДА Москва. — Ф. 229, оп. 13, № 93, арк. 49.

⁴³ Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji. — S. 205.

⁴⁴ БМЧ Краків. — Рукоп. 177, № 95, арк. 627.

⁴⁵ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від III, кн. 15, № 109.

⁴⁶ Maliszewski K. Problematyka turecka w polskich gazetach pisanych w czasach panowania Jana III Sobieskiego // Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego. — Wrocław, 1984. — S. 97–109.

⁴⁷ Цит. за: Maliszewski K. Problematyka turecka. — С. 102.

⁴⁸ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від III, кн. 15, № 118; Documente privitoare la istoria Romanilor. — Supl. II. — Vol. 2. — Paris — Bucuresti, 1900. — S. 129.

⁴⁹ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 160.

⁵⁰ БЯУ Краків. — Рукоп. 1151, арк. 76; Documente privitoare la istoria Romanilor. — Supl. II. — Vol. 2. — S. 132.

⁵¹ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 302; Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись. — Т. 1. — С. 576; Антонович В., Бец В. Исторические деятели Юго-Западной Руси. — С. 34

14. Повернення правобережного козацтва під владу Корони Польської в останній чверті XVII ст.

Нодії Української ранньонаціональної революції 1648–1676 рр. та довготривала боротьба її провідників за державні, політичні, соціальні й інші привілеї з монархами Речі Посполитої, на жаль, так і не змусили останніх задовільнити вимоги «самовільних» володарів України. Польські королі не змогли примиритися з утратою «ділчичних» Київського, Чернігівського, Брацлавського та Подільського воєводств. Розуміючи, що відродити свою владу на українських землях можна лише за рахунок використання елементів традиційного для них суспільно-політичного устрою, король Ян III Собеський провів низку заходів щодо реанімації інститутів Українського гетьманату на Правобережжі, які були знищені польською армією під час боротьби з турками і Петром Дорошенком у першій половині 70-х рр. XVII ст.

Від свого імені король Речі Посполитої призначав гетьманами Правобережної України Стефана Куницького (1683–1684), Андрія Могилу (1684–1689), Григорія Івановича (Гришка, 1689–1692), Самійла Івановича (Самуся, 1693–1699), а тому стосовно цього періоду можемо говорити про заснування інституту наказного гетьманства під патронатом Польської корони. Такі заходи польського монарха збігаються з процесом самовільної козацької «реколонізації» краю, у зв'язку з чим, він намагається підпорядкувати його своєму контролю. З огляду на утворення протягом 1683–1684 р. антитурецької «Священної ліги», варшавський уряд також потребував військової допомоги українського козацтва для боротьби з Османською імперією.

Спустошливі походи турецьких військ, «великі згони» правобережного українського населення на Лівобережну Україну протягом 1679–1680 рр. призвели до значного зменшення кількісного складу козацтва в правобережному регіоні. Окрім того, період функціонування «польської» козацької організації Правобережної України з 1679 по 1683 рр. досить слабо репрезентований джерельною базою. Відомо, що в цей час «старшими» (але не гетьманами!) над українськими козаками, які перебували на Поліссі, польським урядом призначались представники козацької старшини — генеральний суддя Мирон, полковники О. Урбанович та М. Булига, а також київський стольник К. Ласка.¹ У постанові сеймику Волинського воєводства від 3 грудня 1680 р. відзначалося, що «Асигнація й. м. п. Олександра Урбановича,

полковника Й. М. П. (його милості пана — *Т. Ч.*), війська Запорозького, щоб з податків на сеймику з реляцій, ухвалених на минулому [сеймику] була виплачена»². На тому ж сеймику, але вже наступного року, говорилося, що «ребелія» козацька в Київському воєводстві триває — козаки всілякими способами намагаються звільнитися від польського підданства»³. У липні 1681 р. в інструкції депутатам від Київського воєводства на вальний сейм зазначалось, що «... його Королівська Милість за листом своїм до воєводи Руського пропонує нам консервацію козаків»⁴. Київські послы повинні були вимагати на сеймі, щоб «...кілька тисяч козаків під Мироном були локовані в королівських і духовних добрах»⁵. 5 березня 1682 р. київський сеймик постановив виділити на них 1000 зл. і «пану Урбановичу, полковнику того ж війська, особисто 300 зл.»⁶ Разом з тим, королем видавались т. зв. «приповідні листи» представникам польської шляхти на вербування козацьких полків. За влучним висловом історика В. Антоновича, набрані відділи «зберігали тільки ім'я козаків»⁷. Загони під керівництвом полковників-шляхтичів Тишецького, Лончинського, Тишкевича, Демблевського, Праєвського, Висоцького головним чином займалися не обороною Правобережжя від татарських набігів, а грабуванням місцевого населення.

23 липня 1683 р. на козацькій раді в присутності 40 старшин була прийнята відозва правобережного українського козацтва до владних структур Речі Посполитої. Колишній немирівський староста С. Кунницький у своєму листі до коронного гетьмана виклав короткий зміст перебігу ради та сформулював її пропозиції до польського уряду. Зокрема, він відзначав: що 1) «народ християнський український уже не має змоги терпіти турецького панування і чекає щасливої війни польського короля з султаном», 2) козаки наказали македонському митрополиту, який був у них проїздом до Москви, щоб той передав царю «аби разом з Польщею йшли проти Порти», 3) «є добра можливість напасти

Король Речі Посполитої
Ян III Собеський

на Молдавію і Буджак, бо вони майже не обороняються»⁸. У зв'язку з цим С. Куницький прохав короля дати згоду на похід козацького війська до Молдавії й запевнював Яна III, що він розраховує набрати до 10 000 козаків для цієї операції. Наприкінці листа Куницький прохав польського короля «до ніг падаючи Вашої Милості... *щоб нас блукаючих овечок, так як батько і пастор до своєї ласки прийняв*»⁹. Ян III Собеський у відповідь на це послання козацтва універсалом від 24 серпня 1683 р. призначив С. Куницького гетьманом правобережного Українського гетьманату (про його діяльність на посаді наказного гетьмана правобережного Війська Запорозького у наступному розділі).

У січні 1684 р. наказний гетьман С. Куницький разом зі своїми козаками з'являється в м. Могилеві, що на Дністрі. Невдовзі тут відбулася козацька рада, яка відібрала у нього булаву й поставила на гетьманство А. Могилу. 30 січня рішення могилівської ради були затверджені польським королем¹⁰. Можемо стверджувати, що обрання Могили на Правобережжі за правовим статусом нічим не відрізнялося, наприклад, від виборів гетьманів І. Самойловича чи І. Мазепи на Лівобережній Україні. Вони також обиралися на козацьких радах, а потім затверджувались сюзереном — московським царем. Додатковим підтвердженням є титулування новообраного гетьмана — «гетьман Його Королівської Милості Війська Запорозького».

Рішення козацької ради в Могилеві свідчать про існування певних автономних прав козацької військової адміністрації в межах Правобережної України задовго до відомого указу Яна III Собеського 1685 р., який дозволяв формування козацьких полків на території Київщини й Брацлавщини. Відродженню української військово-політичної структури на землях Правобережжя сприяло також непевне міжнародно-правове становище цієї території. Адже ні Журавненський мир 1676 р. між Туреччиною й Польщею, ні Бахчисарайський договір 1681 р. між Росією й Туреччиною не спричинилися до укріплення на цих землях влади одного з монархів.

У 80-х роках XVII ст. Річ Посполита продовжує провадити рішучу політику щодо посилення свого впливу в Молдавії й Волощині. З огляду на це А. Могила активно листується з пропольським молдавським господарем Ш. Петричейку¹¹. У травні 1684 р. український гетьман вирушає на допомогу західному сусідові, але цей перший похід Могили в ранзі найвищого козацького керівника закінчується невдало. Під м. Студеницею його військо зазнало жорстокої поразки від татар. Сам гетьман вийшов з оточення лише з двома сотнями козаків¹². Довідавшись про значні втрати серед товаришів (загальна кількість вбитих

і полонених становила близько 3000 чоловік), козаки «за шию його, Могиленка, волочили»¹³, однак булави не відібрали. Невдалий похід правобережного гетьмана спричинився до масового переходу козацтва на лівий берег Дніпра, у Переяславський полк. Додатковим поштовхом до втечі майже чотирих тисяч козаків з-під влади А. Могили була також невелика платня від польського короля.

Першого червня 1684 р. Могила пише листа до Яна III Собеського, в якому скаржитья, що йому підкоряється не вся козацька старшина, а тому він не має змоги знову йти на допомогу молдавському господарю¹⁴. Він також повідомив, що полковник С. Палій, забравши 100 000 злотих з платні короля, перейшов разом із полковниками Дробязгою й Кришталем до І. Самойловича. Пізніше, повернувшись на Правобережну Україну, С. Палій запевнює короля, що буде підкорятися наказам гетьмана Могили¹⁵. Однак два роки по тому обіцянку він не порушив. Лише коли С. Палій взяв участь у молдавському поході разом із польськими військами (жовтень 1687 р.), а потім розбив хана Батир-агу, Ян III Собеський пише листа до «бунтівного» полковника й висловлює сподівання, що, можливо, він «помириться» з А. Могилою¹⁶.

Зворушенням у військах Могили й переходу більшої частини правобережних козаків на Лівобережну Україну сприяла політика лівобережного гетьмана І. Самойловича. За його наказом переяславський полковник П. Полуботок навесні 1684 р. «засилає» до м. Немирова, гетьманської резиденції Правобережжя, бориспільських козаків братів Яковенків «для повернення війська і його самого (Могили. — *Т. Ч.*)»¹⁷. Після п'ятитижневого перебування в стані правобережного гетьмана вони загітували перейти на лівий берег декілька тисяч козаків.

Слід зазначити, що І. Самойлович не лише всілякими способами переманював на свій бік «лядських» козаків, а й робив усе можливе для дискредитації А. Могили як правобережного гетьмана, перед польським королем. Відразу по обранні Могили гетьманом Самойлович заявляє офіційний протест перед польською владою, вказуючи на неправочинність дій правобережного козацтва. Згодом у листах до представників уряду Речі Посполитої Самойлович називає Могилу «зрадником», «дурним Могиленком», який «не тільки п'яний, але й тверезий не має розуму»¹⁸. Керуючись суб'єктивною оцінкою лівобережного гетьмана, В. Антонович, а за ним й інші українські історики дають негативну характеристику діяльності А. Могили. Повністю не можемо погодитися з такою оцінкою ролі правобережного гетьмана в українській історіографії, оскільки ще козацькі літописці відзначали його велику роль у вигнанні турків з Поділля в останній чверті XVII ст.

У серпні 1684 р. він проголошує наказним гетьманом димерського полковника Мирона, який відразу ж по обранні починає розсилати універсали по всіх правобережних землях. У них він стверджував, що польський король віддав запорозькому гетьману Україну по р. Случ, як то було за Б. Хмельницького¹⁹. Всі селяни мали перейти в козацький стан і не підкорятися владі польської шляхти. Цілком можливо, що Мирон діяв не без відома свого патрона — А. Могили. Козацькі ватажки хотіли скористатися з наказу Яна III Собеського, який надав козакам територію «коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирина, коло Лисянки, понад Тясминем, понад Тікичем і коло Умані»²⁰.

Військо Могили наприкінці літа 1684 р. налічувало близько п'яти тисяч козаків. Вони, незважаючи на заборону, переходили під владу гетьмана Правобережної України, сподіваючись, що польський уряд платитиме їм великі гроші. Правобережні землі успішно заселялися вихідцями з Лівобережної України та інших регіонів²¹. Могила повідомляв Яна III Собеського, що московський цар заборонив такий перехід під страхом смертної кари (а «границі від Запорогів по Київ і по Батурин міцні»²²) і що вже страчено двадцять козаків. Лівобережний гетьман Самойлович арештував навіть жінку А. Могили. Виявив бажання перейти на службу до польського короля і переяславський полковник Войца-Сербин, за що й був висланий Самойловичем у кайданах до Москви. Однак репресивні заходи не стримували козаків та селян: Правобережжя заселялось, у полках Могили з'являлося все більше досвідчених воїнів.

Це давало змогу успішно провадити військові операції проти турків, татар і козаків, які перейшли на їхній бік. У листопаді під Немировим гетьман неодноразово висилає полонених татар і турків. «...По градах, біля Кам'яця, турків вигнавши, своїми військами козацькими гради обложив», — так оцінює даний період діяльності правобережного гетьмана Г. Грабянка²³. У грудні 1684 р. війська Могили відзначилися в битві польсько-українських сил з турками під Цецорою.

Визнанням видатної ролі козацтва в обороні Правобережної України, Речі Посполитої і всієї Східної Європи від турецької агресії стала постанова вального сейму від 16 лютого 1685 р., в якій зазначалося, що «*всіх козаків низових і українських, як тих, які побажали признати його (гетьмана — Т. Ч.), мають осідати в Україні, вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї, що даровані були нашими попередниками...*»²⁴. А. Могилі також було доручено набирати полковників не зі шляхетського стану, як було досі, а серед козаків. Разом з тим, сеймова

конституція надавала козацтву землю в межах шляхетської власності, що й спричинило майбутні конфлікти між ними та польською владою. Відразу ж по цьому на Правобережній Україні відроджуються чотири козацьких полки — Білоцерківський (Фастівський), Брацлавський, Богуславський і Корсунський. Панівні кола Речі Посполитої в даному випадку керувалися принципом «найменшого зла» — перед загрозою турецької агресії козацтво юридично визнається за окрему військово-політичну силу, що сприяє відродженню інститутів Українського гетьманату на правобережних землях.

Однак знову спрацьовує чинник, що завжди перешкоджав українству створити повноцінну державу, а в 80-і роки XVII ст. — відтворити державно-адміністративні інститути на Правобережній Україні. Полковники Сулимка, Булук-Баша, Барабаш і Корсунець відмовляються підпорядковуватись гетьману. Один із них висловив таку думку: «Я ні короля, ні гетьмана не боюся, у мене король — цар турецький, а гетьман — господар волоський, бо треба тоє відати: де Барабаш, там нічого не маш»²⁵. У січні 1685 р. А. Могила розбив війська «турецького» гетьмана Сулимки. Того ж року він відправляє своїх послів до Калмицької орди з пропозицією йти на службу до короля²⁶. Згодом гетьман взяв участь у спільному поході з хоругвами Яблоновського. Козацькі війська беруть у полон два десятки татар під Зінковим і разом з полком Апостола-Щуровського відганяють їх від Немирова.

Наприкінці літа 1686 р. двотисячний загін Могили приходить до військового табору Яна III Собеського, який вирушив під Цецору «на допомогу цесарю римському проти турок». У вересні об'єднані війська були оточені турецько-татарською армією поблизу Кам'янця. Облога тривала майже два тижні. Після того, як загинуло близько третини королівського війська, коронний гетьман Яблоновський дав наказ відступати до Львова, а «козаків розпустив, заплативши на дві людини по 3 талари і по зипуну на козака»²⁷. По отриманні грошей полковники Кулик, Макуха та Штепа покинули свого ватажка й подалися на Лівобережжя.

Тут треба зазначити, що ще в травні 1686 р. між Московською державою й Річчю Посполитою було укладено т. зв. «Вічний мир». Зокрема, сторони дійшли згоди у проблемі переходів козаків з Правобережжя на лівий берег Дніпра і навпаки — відхідні «їхня царська величність тих козаків..., які живуть у Немирові, в Паволочі і біля Білої Церкви, не будуть і не велять приймати в свою оборону»²⁸. Так само мав діяти і польський монарх щодо запорозьких козаків, які часто приходили на допомогу гетьману.

Участь правобережних козацьких полків у поході польської армії на Волощину відображено в «Щоденнику кампанії в Волоській землі 1686 р.»²⁹, що його написав королевич Якуб Собеський, безпосередній свідок тих подій. Лист А. Могили до Яна III Собеського від 1 жовтня 1686 р. свідчить про труднощі гетьмана в розташуванні війська на землях Правобережної України. «Кальник зовсім без однієї людини, також і в Дашові, Комарові і Шаргороді... Супрунів Бихів тільки назва від них залишилась», — писав Могила і просив короля, щоб той видав «асигнацію на землі, де були б люди»³⁰. Зрозуміло, чому в разі відмови гетьман погрожував скласти клейноди, адже козацтво виступало тоді суто як військовий елемент і не могло існувати без розвинутих господарських структур.

1687 р. А. Могила бере участь у облозі м. Кам'янця-Подільського, де перебувала турецька залога. Того ж року він призначає наказним гетьманом Максима Булигу³¹. 20 жовтня Могила звертається до комісара С. Дружкевича й інформує його про можливий напад ханських військ, а також запитує його про необхідність затримання тих козаків, які не задоволені зимовою кампанією та невиплатою обіцяних грошей і погрожують покинути Правобережжя³².

13 червня наступного року правобережний гетьман повідомляв короля про перемогу над татарами в битві поблизу Немирова. Оригінал тексту листа відтворено в сучасному польському виданні³³. Однак, ознайомившись з цим документом у архіві, автор виявив пошкоджений відбиток печатки Війська Запорозького, якою користувався А. Могила³⁴. Вона продовжувала традиції Української держави, що сформувалась за Б. Хмельницького і зображувала відомий образ — козака з мушкетом. Сам гетьман у цьому та інших листах підписувався так: «Андрій Могила Гетьман ВКМ (Вашої Королівської милості. — Т. Ч.) Військ Запорозьких». До речі, у серпні 1688 р. московський цар вимагав від Яна III Собеського, щоб той заборонив А. Мигулі (Могилі) вживати цей титул³⁵.

Могила привертає до себе увагу московської влади та лівобережного гетьмана І. Мазепи тим, що пише листа на Запорозьку Січ до кошового отамана Г. Сагайдачного, в якому запрошує запорожців на службу до польського короля³⁶. Один із таких листів і потрапив до рук Мазепи. Останній відразу ж пересилає його до Москви, чим викликає гнів запорозьких козаків. Наслідок був протилежним бажанням царя й лівобережного гетьмана. Незважаючи на великі заслони, що були виставлені І. Мазепою, багато запорожців перейшло до А. Могили на службу.

Взимку 1688 р. правобережний гетьман з почесною місією відправляє до Кримського ханату особистого перекладача з тюркських мов. Той, маючи при собі велику суму грошей з гетьманської скарбниці, мав викупляти з татарської неволі полонених козаків. Весною він з'являється в запорозькому Коші з визволеними товаришами³⁷.

Остання документальна звістка, що стосується безпосередньо діяльності А. Могили на посаді гетьмана від імені «Його Королівської Милості», датується 22 вересня 1688 р. Саме цього дня польський король пише листа до старого гетьмана, наказуючи йому вирушити до м. Бучача під командуванням коронного гетьмана С. Яблоновського, а також пропонує скласти компут козацьких полків³⁸. Він був підготовлений влітку 1689 р. і засвідчив існування п'яти козацьких полків — А. Могили, Гришка, Іскри, Самуся та Макаренка³⁹. Але цей реєстр складався вже без участі гетьмана, оскільки ще на початку 1689 р. А. Могила помирає.

Універсалом Яна III Собеського від 4 травня 1689 р. на посаду наказного гетьмана Війська Запорозького було призначено полковника Гришка (Грицька Івановича). Згадки, що стосуються біографії Гришка, зустрічаємо в працях вітчизняних⁴⁰ та зарубіжних⁴¹ учених.

Гришко був одним із перших козацьких полковників, якому згідно зі спеціальною постановою вального сейму Речі Посполитої в лютому 1685 р., дозволялося здійснювати військово-політичну діяльність на теренах Правобережної України. Дотримуючись положень вищого законодавчого органу польсько-литовської держави й керуючись «приповідним» листом гетьмана А. Могили, Гришко протягом кількох місяців набрав на військову службу близько трьохсот козаків, які того ж року були використані королівським урядом для витіснення з території Південно-Східної Європи турецько-татарських сил.

Першу документальну звістку про козацького полковника Гришка зустрічаємо в «Щоденнику» коронного гетьмана Речі Посполитої С. Яблоновського, який відображав події походу польських та козацьких підрозділів до Буковини, Молдавії й Волощини протягом 1685 р.⁴² Під час виправи Гришко очолював піхотний козацький полк, який у складі об'єднаних польсько-українських сил пройшов з боями територією, захопленою турками й татарами. 29 вересня, переправившись через р. Прут, союзницькі війська підійшли до с. Боян. Тут вони організували оборонний табір, що складався з 18-тисячного війська Речі Посполитої, серед якого було три тисячі козаків⁴³. Вранці 1 жовтня близько 30-тисяч татар і 12-тисячний корпус Солімана-Баші атакували правий фланг армії С. Яблоновського. Саме там розміщу-

валися козаки під керівництвом гетьмана А. Могили та полковників С. Палія й Гришка. Певний час витримуючи натиск численніших сил противника, козацькі полки після тригодинного бою почали відступати до центру. Їм на допомогу надійшло близько десятка литовських хоругв, після чого фронт знову вирівнявся. Більше того, відбивши ворожу атаку, українці перейшли у контрнаступ. Як свідчив очевидець тих подій, «Гришко полковник погнався за вал Боянський далеко пішов з кільканадцятьма козаками за татарами»⁴⁴. Захопившись погонею, вони не помітили, як опинилися в стані противника, а тому п'ятеро козаків потрапили до полону, останні ж під керівництвом Гришка відступили, скориставшись густими чагарниками, які знаходилися неподалік від місця сутички⁴⁵.

На честь цього походу С. Яблоновський склав поему під назвою «*Pamiętne wprowadzenie wojska z ciesni Bukowinskiey*», яка в друкованому варіанті вперше побачила світ у 1745 р. в Замості. Чимало її рядків присвячувалося подвигам хоробрих та мужніх українських козаків. Автор згадував і про «сміливого полковника» Гришка, який разом із гетьманом Могилою, полковниками Палієм і Апостолом, відзначився в буковинсько-волоській виправі й був справжнім «рицарем і молодцем»⁴⁶.

Після повернення на Правобережну Україну полковник Гришко отримує наказ від А. Могили (січень, 1686) укласти реєстр свого підрозділу з метою отримання грошей, які їм мав передати королівський «комісар над козаками», хелмський каштелян С. Дружкевич. Окрім того, як засвідчує гетьманський лист, він мав очікувати наказу від коронного гетьмана С. Яблоновського та миритися з тим, що «польські хоругви мають мешкати в козацьких квартирах»⁴⁷.

20 квітня коронний гетьман направляє спеціальний наказ («ординанс») до Гришка, щоб той вирушив під Вінницю на сполучення з хоругвами ротмістра К. Завіши⁴⁸. Однак наказний полковник зволікає з його виконанням, а тому 18 травня 1686 р. одержує повторну вказівку рухатися до Язловця на сполучення з полками С. Палія, М. Булиги, С. Корсунця, Макухи та Булук-Баші й перебувати під загальним керівництвом гетьмана Могили⁴⁹. зважаючи на плани польського військового командування, 24 травня всі козацькі підрозділи мали зібратися біля язловецької фортеці для майбутнього походу до Молдавського князівства. Однак правобережний гетьман із старшиною знову затримують виконання цього завдання, оскільки козацькі підрозділи намагалися в цей час оволодіти Баром і Меджибожем, де закріпилися турецькі залоги. Крім того, більшість

полковників не бажало підкорятися наказам гетьмана А. Могили, а тому згодом уже сам король надсилає персональні «ординанси» до козацької старшини.

Наприкінці червня Гришко отримує від Яна III Собеського наказ прибути під Язловець. Після того, як козацькі полки все ж таки зібралися у визначеному місці, польський король окремим універсалом призначив «неслухняні» полки Гришка, П. Апостола-Щуровського, С. Палія та С. Корсунця до складу своєї армії, а підрозділи гетьмана Могили залишив для охорони польських комунікацій на Поділлі. У другій половині 1686 р. підрозділ Гришка (близько 400 чол.) разом з іншими козацькими полками (всього близько 2500 осіб) взяв активну участь у черговому поході армії Речі Посполитої до Молдавії.

Після смерті на початку 1689 р. гетьмана А. Могили польський король, який особисто опікувався козацтвом Правобережної України, виступив із пропозицією на варшавському сеймі: «...що з козаками робити, і якщо їм дати Гетьмана»⁵⁰. Одержавши згоду польських законодавців і порадившись із представниками козацької старшини, король своїм універсалом призначає гетьманом Гришка.

«...Знаючи добре належну Вірності Твоєї до Речі Посполитої вірність і зичливість... виявлену його у справі рицарській охоту і до служби нашої зичливість, його наказним Війська нашого Запорозького настановляємо і проголошуємо»⁵¹, — засвідчує цей документ. Король також запевняв Гришка, що незабаром йому будуть надані всі атрибути гетьманської влади — козацькі клейноди, які після смерті А. Могили знаходилися в коронного гетьмана С. Яблоновського.

Призначення нового гетьмана Правобережної України було вигідним Польщі з огляду на ті геополітичні плани, які вона висувала під час переговорів з Османською імперією протягом 1688–1692 рр. Від імені країн «Священної ліги» польські дипломати вимагали в турків виселити з Північного Причорномор'я в Азію татарські орди (Буджацьку, Білгородську, Очаківську та Ногайську), а всі українські землі між Дніпром і Дунаєм разом з Молдавією і валахією віддати татарам⁵². Очевидно, гетьманування Гришка давало змогу Яну III Собеському заявляти про те, що якщо південно-східне Правобережжя належить Війську Запорозькому, а воно, в свою чергу, підкоряється королю, то, згідно з принципом *uti possidetis*, територія «між Дніпром і Дунаєм» має належати Речі Посполитій.

Як уже зазначалося, влітку 1689 р. козацьке військо на чолі з гетьманом Гришком, згідно з укладеним під с. Кашперовцями реєстром («компутом»), нараховувало п'ять полків. До першого полку, який ра-

ніше очолював А. Могила, входила старшина у складі генерального писаря, генерального обозного, генерального осавула, генерального хорунжого, бунчужного, підосавула, а також пушкарів (3 чол.), довбуша, трубача, прапороносця й капелана і 93 рядових козаків. У складі полку самого Гришка були: полковий писар, хорунжий, осавул, підосавул, суддя, сотенні отамани (38 чол.), сотники, хорунжі, осавули (по 5 чол.), козаки (514). У полковника Іскри (Захарія — ?) було 17 старшин та 280 чоловік «черні». Полк Самуся налічував 4 старшини і 150 козаків. До полку під керівництвом Макаренка входило 7 старшин і 161 козак. Крім того, до цього компуту було внесено ще 140 козаків, які за наказом С. Яблоновського здійснювали розвідку в татарських володіннях. Таким чином, за реєстром 1689 р. правобережне козацьке військо налічувало 1449 осіб⁵³. Наприкінці тексту даного компуту також відзначалося, що до нього з різних причин не ввійшли козацькі відділи Барабаша, Булук-Баші, Михайла та Семена (близько 300–400 чол.). Слід відзначити, що в компут також не було внесено полки С. Палія та А. Абазіна, які не бажали підкорятися Гришкові. Однак згодом вони вже не відмовлялись бути занесеними в реєстр — 30 травня 1690 р. С. Палій писав до короля: «Просимо про потребу нашу, бо козакам п. Гришка, гетьмана наказного, 6000 (злотих — *Т. Ч.*) дали, а там стільки людей, як і в моєму полку, а тільки 2000 дали на людей моїх...»⁵⁴.

Проте Гришкові козаки все одно були невдоволені тими принципами, згідно з якими укладався цей компут, про що неодноразово скаржились польському комісару С. Дружкевичу. Той, у свою чергу, звертався до короля: «...Бонесана (представник Папи Римського — *Т. Ч.*) менше, ніж потрібно уконтенував»⁵⁵. За словами хелмського каштеляна, цей нунцій, одержавши гроші від Папи Римського, обіцяв кожному з козаків по «2 твердих таляра», а видав лише по «10 злотих шелягами». Крім того, як засвідчував Дружкевич, Ф. Бонесана «не захотів дати на барви Булук-Баші»⁵⁶.

Гришко, керуючи правобережними полками, продовжував політику свого попередника, що полягала у військовій співпраці з польською владою задля зміцнення козацького устрою Правобережної України. У липні 1689 р., він разом із підрозділами «козацького» комісара С. Дружкевича намагався відвоювати у турок стратегічно важливу фортецю Сороки, що знаходилася на «молдавському» березі Дніпра. Хоча бажаного не вдалося досягнути, це, однак, не завадило одному з італійських «летючих листків» вмістити інформацію про битву польсько-українських військ із турками й татарами в Молдавії⁵⁷.

Повернувшись до Немирова, який традиційно став резиденцією правобережного гетьмана, Гришко негайно починає укріплювати фортифікаційні споруди міста. Адже, згідно з повідомленнями, його невдовзі мали атакувати татарські війська. Турбуючись за долю Немирова, Ян III Собеський 13 серпня відправляє до С. Дружкевича і С. Яблоновського листи з наказом передати допомогу козакам Гришка в обороні міста: «...якщо на Немирів йдуть татари, то його швидше боронити потрібно»⁵⁸. Одночасно король піддавав сумніву боєздатність козацьких полків, яка, очевидно, була недосконалою, зважаючи на стан дисципліни серед козацької старшини. Окремі полковники, дотримуючись звичаєвого права, не бажали підкорятися нелегітимному (у зв'язку з тим, що Гришко не був обраний козацькою радою) гетьману. Проте Гришко все ж упорався з обороною Немирова, розгромивши багаточисельну татарську орду під мурами міста, а через деякий час і поблизу Іванкова. На доказ перемоги він відсилає до королівської резиденції декілька полонених татар⁵⁹.

Лідером опозиційно налаштованої до наказного гетьмана старшини виступав фастівський полковник С. Палій. Слід відзначити, що конфлікт між гетьманською владою та амбіційним полковником розпочався ще за часів А. Могили. З початком вступу на цю посаду Гришка він, зважаючи на зростаючий військовий та політичний потенціал Палія, набув нового забарвлення. На нашу думку, саме Гришко виступив ініціатором арешту фастівського полковника у польській в'язниці в Підкаменному (жовтень, 1689 р. — квітень, 1690 р.). Адже С. Палій неодноразово заявляв, що не підтримує новопризначеного гетьмана. Крім того, Палій перед тим намагався оволодіти Немировим і, взагалі, розташовував своїх козаків «там, де мали стояти Гришкові»⁶⁰.

За гетьманування Гришка продовжувався «споковівний» козацько-шляхетський конфлікт, який був відлунням українсько-польського протистояння в попередні десятиліття. 29 вересня король Ян III Собеський видає універсал до наказного гетьмана, полковників та всієї «черні» Війська Запорозького, щоб вони не «свавільничали» на землях хмельницького старости і надвального коронного підскарб'я Потоцького⁶¹. Неодноразово особисто до Гришка звертався коронний гетьман С. Яблоновський з вимогою не «чіпати добр панів Єльців», які знаходилися на Київщині⁶².

У свою чергу, правобережні козаки скаржилися польській адміністрації на немирівського коменданта, який втручався в їхні справи. Король відразу реагує на цю скаргу і в листі від 1 жовтня наказує комендантові Немирова не втручатися до «судів» Війська Запорозького,

а також нагадує, що козаки «нікому не можуть підкорятися, крім короля...», щоб гетьман зі старшиною всі «справи між Військом Запорозьким судив»⁶³.

Наприкінці року Гришко на чолі посольства правобережної частини гетьманату разом із козацькими делегатами від Запорозжя вирушив до королівської резиденції⁶⁴. Однією з головних вимог української старшини було прохання надати їм додаткову територію для розташування своїх полків на лівому побережжі Бугу. Сам король схилився до позитивного вирішення цієї проблеми. За його поданням була скликана спеціальна комісія сенату. Вона обговорила дане питання і запропонувала козакам лише невелику прикордонну територію поблизу Ягорлика. Не дивно, що українське посольство не погодилося на цю пропозицію. На наступних засіданнях якогось компромісного рішення вироблено не було⁶⁵. У той же час Гришко хотів просити короля, «щоб наказати злу людину Тишка Толочка», який пограбував помістя колишнього гетьмана Могили й забрав гроші в його вдови⁶⁶.

Скориставшись відсутністю Гришка, полковник Кулик разом зі своїми козаками, а також мешканцями Кальника й Дашова перейшов на Лівобережну Україну, чим викликав велике обурення польських владних структур і наказного гетьмана. «...Кулик полковник, й інші під знаками нашої Королівської Величності були, гроші, барви побрали і ще підданих наших з Кальника, з Дашова і з інших міст спровадивши, з тим усім втекли вони на сторону Вашої Царської Величності й прийняті були»⁶⁷, — писав 19 лютого 1690 Ян III Собеський до московського царя Петра I.

У жовтні 1690 р. відділи Гришка прислали королеві «язика татарського, під Очаковим взятого». ⁶⁸ Сеймові рахунки коронного скарбу свідчили про те, що протягом осені-зими цього ж року Гришко ще кілька разів прислав «язиків» до Варшави, а також особисто приїжджав до короля у різних справах функціонування козацької організації Правобережної України. Ян III Собеський неодноразово відзначав уміле керівництво наказного гетьмана: «...відвагу рицарську в землі Білгородській показали, даємо добро на подальші акції»⁶⁹.

На козацькій раді, що відбулася на правобережній Україні в 1690 р., було прийняте рішення переглянути особовий склад компуту Війська Запорозького для того, щоб виключити з нього «несправжніх» козаків-селян, які оголосили себе козаками протягом попередніх років⁷⁰. Наказний гетьман Гришко також звернувся до Яна III Собеського з проханням виплатити більшу суму грошей для своїх «молодців» (листи правобережного гетьмана до короля від 19 жовтня з Тульчина та 14 листопада

з Немирова)⁷¹. Перебуваючи в тому ж році з посольством у резиденції польського короля, Гришко особисто отримав від нього 260 злотих⁷². Незважаючи на це, як свідчив документ, «козаки Гришкові... з великою експресією скарги свої донесли»⁷³ королеві й обурювалися тим, що після повернення з походів на татарські улуси не можуть «навіть коней випасти» через перешкоди місцевої шляхти. Реагуючи на ці скарги, Ян III Собеський відписував белзькому воєводі: «...їх (правобережних козаків. — Т. Ч.) треба більше ласкати, бо знову війна з турками гору бере»⁷⁴. зважаючи на постійні звернення від наказного гетьмана, король знову схиляється до думки, щоб узимку 1690—1691 рр. козаки Гришка розмістилися в королівських «добрах» понад Бугом. Про це він писав у листі від 8 грудня 1690 р. до коронного гетьмана С. Яблоновського⁷⁵. Того ж дня Ян III Собеський листовно відповідає на звернення Гришка.

У зв'язку з тим, що листів польського короля до наказного гетьмана Правобережної України було всього декілька, вважаємо за необхідне передати його зміст повністю. «Тієї рицарської охоти і прислуги війська нашого, яка в землі Білгородській з відвагою показали, дуже вдячні за те. Даємо панське наше благословіння на подальші такі ж акції на добру славу цілого народу нашого. Де зараз Вірності ваші ґрунтовно і спокійно фундувати і осаджати мали, доручили вельможному воєводі руському гетьманові великому коронному, щоб призначили від себе на певний час людей, що знаються на цьому, а також нам і Речі Посполитій зичливих, від Вірності Твоєї призначених, важливу справу і постанову учинив; там же зараз і про потреби на військо наше пильно і старанно засвідчив. У чім не сумніваємось, що вже Вірність Твоя повідомлена і застережена. Там тоді через ознайомлення вельможного воєводи руського з висланням послів своїх як належить і якнайшвидше повідомити. А ми якщо ласки панської будете потребувати, швидко допоможемо. А зараз військо наше мило вітаємо, доброго Вірності Твоїй також», — заспокоював король Гришка⁷⁶.

1691 рік ознаменований участю козаків Правобережної України в черговому поході армії Речі Посполитої до Молдавського князівства. На військовій раді 15 серпня польські воєначальники на чолі з королем та його сином Якубом узгодили план-максимум — зайняти всю Молдавію та Волощину та план-мінімум — оволодіти потужними турецькими фортецями Сороки і Сучава. Польська історіографія негативно оцінювала цей похід Яна III Собеського, стверджуючи, що від часу невдач під Жовтими Водами й Корсунем армія Речі Посполитої не зазнавала таких важких поразок⁷⁷. Єдиною успішною операцією в рамках походу стало завоювання козацькими полками Гришка фортеці Сороки.

Оцінюючи дії наказного гетьмана як воєначальника, відзначимо, що він мав наступати на турецькі володіння в Молдавії зі сходу, від Немирова. Після завоювання сороцької фортеці Гришко разом із хоругвами С. Дружкевича (всього близько 6 тис. чол.) повинен був просуватися далі вздовж Дністра до буджацьких степів. Ці дії мали відвернути увагу від наступу головних польських сил на чолі з Яном III Собеським, які рухались углиб Молдавського князівства із заходу.

22 вересня 1691 р. у польський табір біля м. Хирлеу прибув посланець від С. Дружкевича, який сповістив, що Сороки захоплені й укріплені польсько-козацьким гарнізоном та артилерією⁷⁸. Інші козацькі полки, керуючись попереднім планом, пішли на Буджак. Відвоювання в турків міцно укріпленої фортеці Сороки було чи не єдиним успіхом цього походу. Головні польські сили, зазнавши ряд поразок, спромоглися лише на зворотньому шляху до Польщі опанувати фортецю Нямц (14 жовтня)*. Військова операція 1691 р., так само як і попередні виправи до Молдавії (незважаючи на окремі успіхи), звели нанівець королівські плани щодо завоювання цього важливого в геополітичному розумінні регіону.

Гарнізон, залишений у Сороці, складався з двох регіментів польської піхоти й 500 козаків під загальним керівництвом коменданта С. Раппе. Після відходу основних сил він успішно відбивав майже щоденні ворожі напади⁷⁹. Разом з двома регіментами польської піхоти п'ять сотень козаків протягом тривалого часу обороняли фортецю. Це забезпечило можливість польському урядові збудувати на «турецькому» березі Дністра важливу фортецю під назвою Окопи Святої Трійці, яка поряд з іншими відвойованими фортецями, унеможлилювала ефективний доступ турків до Кам'янця⁸⁰.

21 січня та 28 лютого 1692 р. С. Яблоновський наказав Гришку, який з основними козацькими силами повернувся до України, щоб той повертався до Сорок і виконував накази місцевого коменданта. Однак правобережний гетьман зволікав із виконанням обтяжливого для свого війська завдання. Згодом Яблоновський вислав лист до Гришка, щоб той «йшов під команду коронного кухмістра (Ф. Галецького — *Т. Ч.*)» разом з усією козацькою кіннотою і полковниками, які слухаються»⁸¹. 2 березня наказний гетьман Гришко, перебуваючи в Брацлаві, видав свої універсали до козацької старшини з вказівками підкорялися на-

* До гарнізону м. Нямц входив козацький підрозділ — у березні 1692 р. козаки А. Головка і А. Іванов привезли до Варшави відомості від місцевого коменданта (РДАДА. — Ф. 79, спр. 243, арк. 190; Власова А. Указ. соч. — С. 115).

казам коронного гетьмана⁸². Але й вони не були виконані. Польська влада була дуже занепокоєна ігноруванням її волі. 21 травня С. Яблоновський уже вкотре звернувся до Гришка із наказом йти на допомогу сороцькому гарнізону⁸³. Аналогічні універсали були направлені полковникам Я. Гладкому, А. Абазину, Самусю, З. Іскрі.

Під тиском С. Дружкевича підрозділи Гришка влітку вирушили до Сорок, але ця операція внаслідок опору «опозиційного» полковника С. Палія була провалена. Останній загітував Гришкових козаків перейти під своє командування. Як свідчив Дружкевич, «козаків по приходу в Сороки жодного не залишилось»⁸⁴. Саме в цьому листі до Яна III Собеського від 30 серпня 1692 р. королівський комісар назвав гетьмана Гришка «небїжчиком». Отже, можна стверджувати, що правобережний гетьман помер (можливо, загинув під час сутички з козаками С. Палія) у липні – серпні 1692 р.

У 1693 р. черговим наказним гетьманом було призначено Самійла Івановича (Самуся). Полк Самуся протягом 1686–1692 років брав участь у більшості військових операцій армії Речі Посполитої проти Османської імперії та залежного від неї Кримського ханства. Так, саме завдяки Самусевим козакам королівський комісар С. Дружкевич у вересні 1691 р. оволодів міцно укріпленою турецькою фортецею Сороки. У 1692 р. 700 кіннотників та у 1693 р. 400 піхотинців на чолі з богуславським полковником знову допомагали полякам утримати цей важливий оборонний пункт на території Молдавського князівства⁸⁵. У 1691 р. козаки Самуся самостійно ходили на Білгород, взяли в турків возів 50 і самих турків немало⁸⁶.

Надійність і безвідмовність полковника Самуся у військових справах спонукає Яна III Собеського призначити його гетьманом Війська Запорозького на Правобережній Україні. Очевидно, це сталося на початку 1693 р., адже 27 лютого він повертався із зустрічі з королем, на якій, очевидно, і був затверджений наказним гетьманом⁸⁷. У 1694 р. Самусь з козаками «під Сорокою залишається, ходив на села гетьмана ханського (Стецика. — *Т. Ч.*) і, зруйнувавши їх, тим значну користь приніс»⁸⁸, — повідомляв польського короля його секретар Д. Вільчек. У червні 1695 р. правобережні полки на чолі з Самусем здійснили похід на Дубоссари, під час якого зруйнували цю турецько-молдавську фортецю й захопили значні трофеї⁸⁹.

Тактика, спрямована на співпрацю з урядом Речі Посполитої проти турок і татар, забезпечує відносну оборону населення Правобережжя від наїздів ординців, а також дає змогу Самусеві значно поповнювати полкову скарбницю. Адже майже кожен бойовий виїзд козаків

оплачувався польською владою. Про це красномовно свідчить «Щоденник військових видатків» С. Яблоновського за 1693–1696 рр., відшуканий нами в архівосховищах Польщі⁹⁰. Протягом 1693 р. Самусь чотири рази їздив до великого коронного гетьмана за «уконтентуванням» для своїх козаків.

Окрім того, козаки Самусевого полку отримували гроші: за привезених полонених татар і турків (16 квітня — три татарина; 9 серпня — один; 29 вересня — один; 14 жовтня — два); за перемогу над татарськими загонами (5 вересня); за відомості військового характеру та доставку листів (9 та 16 червня; 1 та 20 липня; 19 вересня; 5 грудня). Всього у 1693 р. коронний гетьман оплатив козакам Богуславського полку 5372 талари. У січні того ж року С. Яблоновський наказував Самусеві, щоб той переманював до себе козаків С. Палія з метою ослабити «свавільний» полк⁹¹. Однак Самусь не поспішав із виконанням наказу, хоча в березні наступного року був змушений взяти участь у поході регіментаря Б. Вільги проти фастівського полковника.

Записи «Щоденника» за 1694 р. засвідчують, що «5 січня Григорій сотник Самуся тижня два тому привів язика з двома козаками»⁹². За це вони отримали 189 талари. 4 березня «брат Самуся» отримав для свого родича 1209 тал. 21 березня від Самуся з відомостями до Яблоновського приїхав полковий суддя, він же знову перебував у резиденції коронного гетьмана з 25 травня по 28 квітня й отримував щоденно 5 тал. 8 квітня Самусь отримав «китайки на хоругви», що оцінювалися в 94 тал. 1 листопада «козаки Самуся гетьмана... приїхали для учинення реляції з Буджаку» й отримали 201 тал. 8 листопада Самусеві козаки привели язика, за що взяли 166 тал. Першого грудня в Яблоновського були козаки Самуся «з новинами», а 14 грудня «обозний Самуся за свій кошт і осавул»⁹³. Таким чином, протягом 1694 р. козаки Богуславського полку отримали 2043 талари. У тому ж році півтисячі кіннотників з полку Самуся було внесено до реєстрових списків, що перебували на утриманні Речі Посполитої⁹⁴.

Згідно зі щоденниковими записами, початок 1695 р. відзначився тим, що «від Самуся гетьмана сотник з 12 козаками привели 2 татар під Кам'янцем взятих»⁹⁵. Вони були винагороджені 437 тал. З 9 по 13 серпня з відомостями від наказного гетьмана Правобережної України у С. Яблоновського перебував сотник Рубан із сімома козаками. 5 вересня за платою приїжджав ще один сотник Самуся на ім'я Максим. А наприкінці року, 30 грудня, його козаки відзначилися тим, що привели до коронного гетьмана трьох полонених

турків. За 1695 р. зі скарбниці С. Яблоновського козакам було виплачено 1819 тал.

Окрім того, у квітні 1695 р. сенатська комісія Речі Посполитої прийняла рішення про виплату правобережному Війську Запорозькому 27 858 злотих. Її було здійснено 10 жовтня того ж року згідно з «Платою і барвою Війську Козацькому, яке прийшло з поля в 1696 р.» для 2050 козаків⁹⁶. Цей документ засвідчив, що наказному гетьману Самусю особисто видали грошей і сукна на суму 1000 злотих, його полковнику — 3000, полковим осавулу — 40, хорунжому, писарю, судді та п'яти сотникам — по 30, чотирьом сотенним хорунжим — по 15, обозному — 30, довбушеві, двом трубачам і двом пушкарям — по 15. Всього на 479 козаків (окрім перерахованої старшини) було видано 5748 злотих. Таким чином, кожен «рядовий» отримав по 12 злотих на руки. Разом із оцінкою виданого «сукна», «атласу», «паклаку» на козацький одяг загальна сума отриманих полками Самуся грошей становила 9041 злотих.

Очевидно, що у 1695 р. був складений ще один реєстр козацького війська загальною кількістю 2000 осіб, де кінний полк «Самуся гетьмана наказного» нараховував 600 козаків⁹⁷. Тут слід підкреслити, що складені наприкінці 80-х — середині 90-х років реєстри не охоплювали всієї маси правобережного козацтва. Так, якщо, наприклад, компутовими та оплатними списками 1694—1695 рр. до полку гетьмана Самуся входило від 500 до 600 козаків, то насправді його полк складався з двох тисяч, а то й більше чоловік. Підтвердженням цьому є секретна інформація, оголошена на сенатській комісії у квітні 1695 р.⁹⁸

У 1696 р. Самусь лише чотири рази посилав своїх старшин і козаків до коронного гетьмана Яблоновського. В одному випадку 24 березня «брат Самуся гетьмана приїхав від Війська Запорізького в справах», в другому — «козаки Самуся привели язика (26 квітня), в третьому — «козак від Самуся прибув з листами (10 червня), в четвертому — 13 листопада сотник Самуся і бунчужний одержали певну суму талярів. У цьому році Самусь отримав від Яблоновського всього 827 тал.

Протягом 1693—1696 рр. майже кожен рік гетьман Самусь вислав козацькі делегації до польського короля, а інколи (у 1693 та 1694 рр.) особисто зустрічався з Яном III Собеським. Під час цих зустрічей обговорювалися різні проблеми функціонування козацьких установ на Правобережній Україні — представники гетьманської адміністрації вимагали від польської влади відновлення традиційних «прав і привілеїв».

Однак не лише походами проти турок і татар займався у той час Самусь. Його постійно тривожила думка щодо відновлення інститутів гетьманської влади на Вінниччині та організацію там козацького полку. У 1696 р. він робить чергову спробу утвердитися в цьому регіоні України, розгромивши маєтки вінницького старости К. Лещинського в околицях міста. За рік перед тим Самусь намагався укріпитися в Немирові та Шаргороді⁹⁹. 20 лютого 1696 р. коронний гетьман видав універсал до Самуся про те, щоб той вивів з маєтностей луцького єпископа Жабокрицького своїх козаків і заборонив їм у майбутньому займати ці землі¹⁰⁰.

Козацько-шляхетське протистояння на Правобережній Україні закінчується тим, що польський сейм 1697 р. скасовує «дозвільну» постанову щодо козацтва 1685 р., якою забороняє йому розмішатися в «земських угіддях»¹⁰¹. Отже, Самусь поступово втягується в конфлікт із місцевою польською владою, який розпочався ще у 1688 р. і до цього часу з українського боку асоціювався, головним чином, з іменем полковника С. Палія. Але поки існувала реальна турецько-татарська загроза оволодіти Правобережжям, верховна влада Речі Посполитої в особі короля закривала очі на претензії гетьманів і полковників Війська Запорозького. Тим паче, що одночасно зі «свавільствами» правобережні козаки продовжували нищити татарські загони як на власній території, так і на ворожих землях. 17 жовтня 1696 р. Самусь повідомляв С. Палія про похід у Польщу 40-тисячної орди на чолі із кримським солтаном і пропонував полковнику напасти на них у дорозі¹⁰².

Незадовго до цього, у липні, наказний гетьман інформував своїх полковників, насамперед Палія, про смерть свого багатолітнього патрона — польського короля Яна III Собеського¹⁰³. Довгий час польська шляхта не могла обрати собі нового зверхника, а тому Самусь більш відкрито починає спілкуватися з гетьманом Лівобережної України І. Мазепою. Він неодноразово звертається до нього з листами, що містили різнопланові відомості військово-політичного характеру. Раніше статус наказного гетьмана від імені короля не дозволяв Самусеві офіційно листуватися з лівобережним гетьманом, а тому він домовлявся з С. Палієм, щоб той передавав його повідомлення Мазепі¹⁰⁴.

Після того, як польський сейм все ж таки спромігся обрати на королівський трон саксонського курфюрста Августа II Сильного, полковники правобережного Війська Запорозького на чолі з Самусем одразу ж запевняють його, як «найяснішого Антесесора, у своїй вірності»¹⁰⁵. Гетьман відправляє до Варшави посольство, яке б мало вирішити різні питання функціонування козацтва в межах українських

воєводства Речі Посполитої. «Листи і посольство Вірності Твоєї перше до нас, приймаємо тим серцем панським, яке всім підданам у державі тим відкритим ласками і доброчинністю освідчити хочемо. Не потолкуєш, Вірність твоя, на особливу нашу прихильність, що послуги свої нам і Речі Посполитій зичливо і хвалебно при воєнних okazіях віддавати будеш... Уконтенування для молодців Війська Запорозького, спираючись на звичай Речі Посполитої вже обчислене і до Львова спроваджені»¹⁰⁶, — писав Август II Сильний до Самуся 21 серпня 1698 р. у відповідь на звернення його посольства. Також новообраний король дякував за присланого полоненого турка й запевняв наказного гетьмана у «доброчинних наших респектах».

Зважаючи на суперечності між королівською владою й польським сеймом, рішення і накази короля не поспішали виконувати у віддалених українських воєводствах. Шляхта Брацлавщини скаржилася на те, що Самусь разом зі своїми козаками збирає в їхніх маєтностях прибутки, а тому вони просили центральну владу очистити їхнє воєводство від «ребеліантів»¹⁰⁷. Відчуваючи натиск місцевої шляхти та військ регіментаря Б. Вільги, наказний гетьман Самусь повідомляв 21 січня 1699 р. з Вінниці до І. Мазепи: «Прошу, щоб мені можна було із цього рубежу в ті сторони до Дніпра наближалися... адже пани поляки хочуть мене вигнати»¹⁰⁸. Невдовзі так воно і сталося.

Червневий сейм 1699 р. ухвалив постанову про знищення «козацької міліції» на Правобережній Україні¹⁰⁹. Виконуючи сеймове рішення, на українські землі вирушило коронне військо, яке швидко опанувало Немировим та Брацлавом (де розміщувалася полкова канцелярія А. Абазика), а також резиденцією Самуся — Вінницею. Туди увійшли п'ять гусарських хоругв і два піхотні полки армії Речі Посполитої. Саме тому частина вінницького козацького полку була змушена була переміститися на Київщину, в район Богуслава.

Ще перед вступом польських хоругв в Україну Самусь, як наказний гетьман, організував посольство до Варшави, що мало завдання домовлятися про «спокійне перебування» козацтва в «своїх осідлостях». Козацькі полки на чолі з полковником З. Іскрою не були прийняті королем — їхні вимоги вислухала рада сенату. У розмові сенатори лише повторили зміст попередньої постанови й наголосили на тому, що старшині забороняється набирати до себе нових козаків¹¹⁰.

«У такий спосіб Річ Посполита платила козакам за участь у її обороні»¹¹¹, — оцінював поведінку коронної влади у 1699 р. польський історик Йожеф Янчак. Зі свого боку зазначимо, що саме небажання політиків Речі Посполитої (хоча перед тим майже півстоліття точилася

українсько-польська боротьба) визнати хоча б мінімальні права українців мати власну державу знову штовхало останніх до боротьби проти польських владних структур.

Отже, зважаючи на міжнародну ситуацію, у 1683 р. було відновлено інститут наказного гетьманства, який за часів Стефана Куницького та Андрія Могили підкорявся безпосередньо королеві Речі Посполитої. Такий крок польської влади сприяв посиленню військової потуги антитурецької коаліції та її перемозі на військами Османської імперії в Австрії, Угорщині та Словаччині. Від 1689 р. й до 1699 р. гетьмани «його королівської милості» Гришко й Самусь перебували під керівництвом великого коронного гетьмана й сприймалися верхівкою Речі Посполитої лише як допоміжна військова сила в структурі своєї армії. Підкоряючись королівському уряду щодо захисту від турецько-татарської агресії та витіснення османських сил із території України й Молдавії, наказні гетьмани не давали змоги утвердитися туркам і татарам на Київщині та Східному Поділлі. Протягом зазначеного періоду козацькі структури Правобережжя виступали важливим партнером інших держав у геополітичних планах європейської Священної ліги, спрямованих на боротьбу з турецькою загрозою в Центральній та Східній Європі.

-
- ¹ Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України. — С. 27.
 - ² Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. II. — К., 1888. — С. 393.
 - ³ Там само. — С. 408.
 - ⁴ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 133, арк. 110.
 - ⁵ Там само. — Арк. 111.
 - ⁶ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — К., 1868. — С. 9.
 - ⁷ Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1714) // Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 15.
 - ⁸ Theiner A. Monuments historiques de Russie. — Rzym, 1859. — S. 249; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — T. 3. — Kraków, 1923. — S. 10; Urbański T. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. — Lwów, 1907. — S. 28–29.
 - ⁹ Цит за: Urbański T. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. — S. 29.
 - ¹⁰ Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej. — S. 24.
 - ¹¹ Дополнения к актам историческим. — Т. 11. — Санкт-Петербург, 1869 — С. 90.
 - ¹² БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 180, № 55, арк. 187.
 - ¹³ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 176.
 - ¹⁴ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 165.
 - ¹⁵ БМЧ Краків. — Од. зб. 2765, арк. 35; Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись. — С. 208–209.

- ¹⁶ БМЧ Краків. — Од. зб. 422, арк. 288.
- ¹⁷ Дополнения к актам историческим... — Т. 11 — С. 171.
- ¹⁸ Акты ЗР. — С. 176; Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 371.
- ¹⁹ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 94.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУ Київ). — Ф. 2, оп. 1, спр. 3, арк. 212 зв.
- ²² Дополнения к актам историческим. — Т. 11 — С. 150.
- ²³ Літопис Григорія Грабянки. — С. 233.
- ²⁴ Volumina legum. — Т. V. — S. 350.
- ²⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 337.
- ²⁶ РДАДА Москва. — Ф. 210. Розрядний приказ, стовпці Білгородського столу, оп. 12, ствп. 1170, арк. 549.
- ²⁷ Дополнения к актам историческим. — Т. 12. — Санкт-Петербург, 1872. — С. 302.
- ²⁸ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 210, арк. 312.
- ²⁹ Chowaniec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Mołdawji w 1686 г. — S. 127–138.
- ³⁰ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3028, арк. 185; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — Т. 3. — S. 14.
- ³¹ ЦДІАУ Київ. — Ф. 2, оп. 1, спр. 4, арк. 63.
- ³² АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3028, арк. 185; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — Т. 3. — S. 14.
- ³³ Król Jan III Sobieski i jego epoka / Oprac. J. Płochy. — Warszawa, 1986. — S. 70–71.
- ³⁴ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. II, кн. 25, арк. 202.
- ³⁵ Бантыш-Каменский Н. Обзор внешних сношений России... — Т. 3. — С. 159.
- ³⁶ Станіславський В. Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки // Київська старовина. — 1999. — № 3. — С. 155–162.
- ³⁷ Його ж. Поїздка «товмача» гетьмана Андрія Могили до Білгородчини та Криму (1688) // Український історичний збірник. — К., 2000. — С. 305–310.
- ³⁸ БМЧ Краків. — Од. зб. 422, арк. 313; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej. — S. 73.
- ³⁹ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 2, арк. 162.
- ⁴⁰ Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1714) // Архив Юго-Западной России. — Ч. 3. — Т. 2. — К., 1868; Волк-Карачевский В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв. — К., 1899; Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. — Вип. 4. — Прага, 1942. — С. 3–6; Андрусяк М. До історії правобічних козаків у 1688–1689 рр. // ЗНТШ. — Т. 100. — Львів, 1930 — С. С. 232–274; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963; Чухліб Т. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті рр. XVII — поч. XVIII ст.) — Дисерт. ... канд. істор. наук. — К., 1995; Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) — К., 1996.

⁴¹ Chowaniec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r. — Warszawa, 1932. — S. 25; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — T. 3. — S. 16–17; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. — Wrocław, 1963. — S. 22–23; Wimmer J. Materiały do zaganiaenia, organizacji i liczebności armii koronnej w ll. 1690–1696 // SMHW. — T. IX. — Cz. 1. — Warszawa, 1963; Wagner M. Stanisław Jabłonowski (1634–1702). Politik i dowódca. — Siedlce, 1997.

⁴² Dyaryusz prawdziwej relacyi praeclare gestorum Woyska JKM ci i Rptey na kampanii w R. 1685 po wielu mieyseach, a osobliwie w Wołoszech // Biblioteka starożytna pisarzy polskich. — T. V. — Warszawa, 1844. — S. 241–261.

⁴³ Wagner M. Stanisław Jabłonowski... — S. 214.

⁴⁴ Ibid. — S. 216.

⁴⁵ Dyaryusz prawdziwej relacyi... — S. 242.

⁴⁶ Pamiętnie wprowadzenie woyska z cieśni Bukowinskiej jasne wielmoznego Jmci St. Jabłonowskiego. — Zamosć, 1745. — S. 33.

⁴⁷ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 250/II, арк. 11–12.

⁴⁸ Там само. — Арк. 84.

⁴⁹ Там само. — Арк. 119.

⁵⁰ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», №47, т. 2, арк. 729.

⁵¹ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 876, арк. 35; Андрусак М. До історії правобічних козаків... Додаток. — С. 260.

⁵² Махатка О. Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антирусской войной в 1683–1699 гг.: Диссерт... канд. ист. наук. — С. 151.

⁵³ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», №47, т. 2, арк. 162–166; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej... — S. 77.

⁵⁴ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. II, кн. 25, арк. 231.

⁵⁵ Там само. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», №47, т. 2, арк. 164.

⁵⁶ Там само. — арк. 165.

⁵⁷ Noova, vera e distinta relatione della vittoria ziportata clall'armi imperialli contro i Turchi e del principe Cosacco contro i Tartari. — Modena, Eredi Soliani. — 2. X. 1689 // БНВ, Відділ мікрофільмів — №44 153; Zawadzki K. Gazeta ulotne polski i polski dotycząci XVI–XVIII wieku. — Т. 2. — S. 76; Rzeczpospolita w dobie Jana III. — Warszawa, 1983. — S. 279.

⁵⁸ БНЮ Вроцлав. — №. 876, арк. 35–60; Андрусак М. До історії правобічних козаків... Додаток. — С. 261–262.

⁵⁹ Perdenija J. Stanowisko Rzeczypospolitej... — S. 75.

⁶⁰ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», №47, т. 2, арк. 156.

⁶¹ БМЧ Краків. — Од. зб. 2679, арк. 135.

⁶² Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — с. 235–236.

⁶³ БМЧ Краків. — Од. зб. 2679, арк. 135.

⁶⁴ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. II, кн. 25, арк. 212–213.

⁶⁵ Perdenija J. Stanowisko Rzeczypospolitej... — S. 82.

⁶⁶ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. II, кн. 25, арк. 212–213.

⁶⁷ Андрусак М. До історії правобічних козаків... Додаток. — С. 266.

⁶⁸ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 876, арк. 182; Андрусак М. До історії правобічних козаків... Додаток. — С. 274.

- ⁶⁹ БМЧ Краків. — Од. зб. 2699/IV, арк. 16.
- ⁷⁰ Perdenija J. Stanowisko Rzeczypospolitej... — S. 51.
- ⁷¹ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — Т. III. — S. 16
- ⁷² Ibid.
- ⁷³ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 876, арк. 171–172.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Там само. — Арк. 183.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Wójcik Z. Jan Sobieski. — S. 471.
- ⁷⁸ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. III, кн. 17, арк. 181; Wójcik Z. Jan Sobieski. — S. 470; Власова А. В. Молдавско-польские политические связи... — С. 97
- ⁷⁹ БМЧ Краків. — Од. зб. 183, арк. 541; Wimmer J. Materiały do zaganienia organizacji i liczebności armii koronnej w ll. 1690–1696 // SMHW. — Т. IX. — Cz. I. — Warszawa, 1963. — S. 228; Artamonow W. A. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699 // Studia i materiały z czasów Jana III. — Wrocław, 1992. — S. 37–38.
- ⁸⁰ Wojtaśik J. Od Wiednia do Karłowic // SMHW. — Т. XXX. — Cz. I. — Warszawa, 1988. — S. 100–101.
- ⁸¹ БМЧ Краків. — Од. зб. 2699/IV, арк. 5, 16.
- ⁸² РДАДА Москва — Ф. 210, оп. 13, арк. 552.
- ⁸³ БМЧ Краків. — Од. зб. 2699/IV, арк. 45.
- ⁸⁴ БЯУ Краків. — Од. зб. 1151, арк. 56–57; Starozytosci Historyczne Polski. — Т. 2. — Kraków, 1840. — S. 531.
- ⁸⁵ БЯУ Краків. — Од. зб. 1151, арк. 29; Sarnecki K. Pamięniki z czasów Jana Soieskiego. — S. 355.
- ⁸⁶ ПАН Краків. — Од. зб. 967, арк. 300.
- ⁸⁷ БМЧ Краків. — Од. зб. 1949/IV, арк. 4.
- ⁸⁸ Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданные комиссиею для разбора древних актов. — К., 1888. — С. 266; Sajkowski A. W strope Wiednia. — Kraków, 1984. — S. 318.
- ⁸⁹ Сборник летописей. — С. 271–272.
- ⁹⁰ БМЧ Краків. — Од. зб. 1949/IV, арк. 1–120.
- ⁹¹ РДАДА Москва. — Ф. 229, спр. 67, арк. 1060; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні. — С. 91.
- ⁹² БМЧ Краків. — Од. зб. 1949/IV, арк. 35.
- ⁹³ Там само. — Арк. 63.
- ⁹⁴ БН Варшава. — Відділ мікрофільмів, № 22194, арк. 202; Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України. — С. 89; Wojtaśik J. Rosprawa zbrojna z turkami i tatarami // SMHW. — Т. XIII. — Cr. 1. — Warszawa, 1967. — S. 84.
- ⁹⁵ БМЧ Краків. — Од. зб. 1949/IV, арк. 67.
- ⁹⁶ АГАД. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 2, арк. 601–608.
- ⁹⁷ БМЧ Краків. — Од. зб. 406/III, арк. 123.
- ⁹⁸ Там само. — Од. зб. 867/IV, № 42, арк. 23; Sarnecki K. Pamięniki z czasów Jana Sobieskiego... — S. 215.
- ⁹⁹ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких» — № 162, т. 1, арк. 120; Sarnecki K. Pamięniki z czasów Jana Soieskiego. — S. 214.

- ¹⁰⁰ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 329–330.
- ¹⁰¹ Volumina legum. — Т. VI. — S. 13; Perdenija L. Stanowisko Rzeczypospolitej... — S. 113.
- ¹⁰² РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 3, спр. 1045.
- ¹⁰³ Там само. — Спр. 1023.
- ¹⁰⁴ Там само. — Спр. 1137.
- ¹⁰⁵ Perdenija J. Stanowisko Rzeczypospolitej... — S. 114.
- ¹⁰⁶ БМЧ Краків. — Од. зб. 1668, арк. 260.
- ¹⁰⁷ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні... — С. 113.
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ Volumina legum. — Т. VI. — S. 34.
- ¹¹⁰ БМЧ Краків. — Од. зб. 867, арк. 34–38; Diariusz Sejmu Walnego Warszawskiego 1701–1702 / Wyd. P. Smolarek. — Warszawa, 1962. — S. 42.
- ¹¹¹ Janczak J. Powstanie Paleja // Zeszytu Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. — S. 99.

15. Короткочасне гетьманування турецького ставленика молдавського князя Георге Дуки

Історія українсько-молдавських союзів сягає своїм корінням другої половини XVI ст., коли в 1563 р. невдалу спробу зайняти трон молдавського господаря здійснив прикордонний український староста Великого князівства Литовського — князь Дмитро Вишневецький, а через півтора десятиліття, у 1577 р., інший козацький провідник Іван Підкова («Волошенин», «Вода»), підтриманий частиною опозиційного молдавського боярства, на деякий час зумів здобути найвищу державну посаду в Молдавському князівстві. На інший, якісніший, рівень відносини між Україною та Молдавією вийшли вже в середині XVII ст., під час укладення договору 1650 р. між гетьманом Богданом Хмельницьким і господарем Василем Лупулом. Історіографія даного питання є досить великою¹. Разом з тим, недостатньо вивченим до цього часу залишається питання про гетьманування на Правобережній Україні протягом 1681—1683 рр. від імені султана Османської імперії молдавського господаря Георге Дуки.

Георге (Юрій, Григорій) Дука народився десь у 20-х рр. XVII ст. Згідно з «Історією Оттоманської імперії» Кантеміра, він походив із грецької родини, що переїхала до Молдавського князівства із західних румунських земель і оселилася в Яссах². За доби господарства В. Лупула (1634—1653 рр.) Дука дістав боярський титул. У 1665 р. він «за допомогою грошей і друзів»³ уперше став господарем Молдавського князівства, однак уже наступного року був зміщений з цієї посади. Згодом Дука вирушає до Стамбула, де шукає захисту й допомоги в турецького султана Мегмеда IV. Завдяки військовій підтримці останнього, він знову одержує господарство й володарює в Молдавському князівстві з 1668 до 1672 рр.

Під час свого другого правління Г. Дука підтримував тісні стосунки із гетьманом П. Дорошенком⁴. У момент відбиття нападу польських військ Яна Собеського на Правобережну Україну у вересні 1671 р. окремі підрозділи господаря допомагали цьому українському гетьману та подільському полковнику Є. Гоголю обороняти Могилів. Не втримавши місто, частина козацьких військ на чолі з Гоголем та К. Мігальєвським разом із підрозділами Г. Дуки відійшли на територію Молдавського князівства, де певний час утримувалися за рахунок господаря⁵. Але наприкінці турецько-польської війни 1667—1672 рр., яка велася

Молдавський господар
Василь Лупул

за право володіння Правобережною Україною, Дука не надіслав султану необхідної кількості військових підрозділів. Саме тому він знову був позбавлений посади. Хоча наприкінці 1672 р. за допомогою сілістрійського баші, Дука стає вже господарем сусіднього Волоського князівства.

Втретє бачимо Дуку володарем Молдавського князівства в 1678–1683 рр. Саме цей період діяльності молдавського господаря стає найбільш продуктивним у його біографії, і не лише з огляду на його активне посередництво турецько-польських і турецько-російських переговорах. Річ у тому, що одночасно з виконанням обов'язків господаря Молдавії він стає гетьманом Правобережної України

і протягом майже трьох років у ранзі найвищого урядовця цієї частини Українського гетьманату здійснює ряд заходів, які значно вплинули на її подальшу долю.

Як уже відзначалося вище, з ситуацією в Україні та навколо неї Г. Дука був ознайомлений ще задовго до початку свого гетьманування — з 1671 р. А влітку 1675 р. Дука (вже перебуваючи на посаді господаря Волоського князівства) допомагає туркам збудувати міст через Дністер поблизу Хотина⁶. У жовтні 1676 р. у м. Журавно на Львівщині під час засідання спільної польсько-турецької комісії, яка мала випрацювати проект майбутнього договору, волоський господар Дука вперше виступає посередником у мирних переговорах між Османською імперією й Річчю Посполитою. Ще в березні того року польський король Ян III Собеський звернувся до Дуки з проханням прийняти свого посла Яна Карвовського, який прибув передати королівський лист Ібрагім-паші. Останній очолював турецьку армію, що мала вирушати в черговий похід проти Польщі. Карвовський одержав завдання запропонувати турецькому представникові попередні умови перемир'я між Річчю Посполитою й Османською імперією⁷. Після майже чотирирічної війни та великих битв під Хотином (1673) і Журавном (1676) ворогуючі сторони були вкрай знесилені, однак не бажали приймати якогось компромісного рішення. У мирі між державами, з огляду на різні причини, була зацікавлена Франція. Саме завдяки її впливу Г. Дука й трансільванський князь намагалися примирити султана з королем⁸.

Отже, на початку червня 1676 р. Дука прийняв у себе відомого польського дипломата, подольського чашника Я. Карвовського. Зважаючи на те, що війська Ібрагім-паші досить швидко просувалися до кордонів Речі Посполитої, волоський господар мав заявити великому візирю Османської імперії про необхідність віддання наказу татарським ордам «не дражнити» польські війська. Окрім того, господар повинен був вимагати обміну спеціальними заручниками з обох сторін, які б гарантували безпеку проведення переговорів⁹. Очевидно, Г. Дука добре справлявся із виконанням посередницької місії, адже невдовзі до нього надійшов лист із подякою від короля Яна III Собеського¹⁰.

Однак турецька сторона не бажала прислуховуватися до мирних пропозицій Польщі. У липні війська Ібрагім-паші об'єдналися з численними турецькими ордами під Цецорою (всього близько 40 тис. чол.), а в серпні того ж року вони вже перебували на західноукраїнських землях поблизу м. Журавно, де їх стримувала 20-тисячна польська армія.

Під час військового протистояння 13 вересня 1676 р. на раді польського сенату в Жовкві було вирішено надіслати комісарів для ведення безпосередніх переговорів з Ібрагім-пашею. Для польських дипломатів це було нелегке завдання, адже військова ситуація складалася не на користь Яна III Собеського. Тим паче, що комісари мали вимагати повернення всієї території Правобережної України за винятком Кам'янця-Подільського з навколишніми землями. Не дивно, що такі пропозиції польської сторони були відхилені турками, а переговори швидко зайшли в глухий кут.

Г. Дука в цей час перебував в обозі турецької армії. Зважаючи на його попередній досвід у польсько-турецьких переговорах, великий візир Ібрагім-паша запропонував йому знову виступити посередником, але тепер уже з турецького боку. Після закінчення першої сесії спільної комісії Дука виступив з промовою перед польськими дипломатами, намагаючись переконати їх у правомірності завоювання турецьким султаном правобережних земель України. Очевидно, Дука знайшов переконливі аргументи, адже поляки змирилися з присутністю турків у Кам'янці, а також погодилися на перехід під владу Османської імперії Західного Поділля з кордонами по річці Збруч і Мукша та Медоборі¹¹.

Разом з тим, комісари відмовлялися обговорювати озвучені талаським господарем претензії Мегмеда IV на всю територію Правобережжя до повідомлення про них своєму королю. Усвідомлення значної переваги військових сил Туреччини змусило Яна III Собеського 17 жовтня

1676 р. підписати так званий Журавненський договір. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана.

У результаті цих подій Г. Дука здобув собі лаври непересічного дипломата, адже саме за його сприяння була припинена чотирилітня польсько-турецька війна. І хоча більшість статей Журавненського договору в наступні роки не виконувалася польською стороною — варшавський сейм відмовився ратифікувати його положення, а султан у 1678 р. під час його затвердження змінив окремі статті договору — міжнародно-юридичне право на володіння більшою частиною Правобережжя майже чверть віку, до 1699 року, належало Османській імперії.

Маємо відомості про те, що в 1677 та 1678 рр. Дука на чолі військ свого князівства брав участь у походах турецької армії на тогочасну столицю козацької України — Чигирин. Це засвідчує молдавський літопис Й. Некулчі¹², а також згадки послів Польщі в Туреччині Я. Гнінського* та С. Процького. Зокрема Я. Гнінський відзначав у своєму щоденниковому записі від 27 червня 1677 р.: «Господар Мултянський (інша назва Валаського князівства. — *Т. Ч.*) до сераскера (Ібрагім-паші. — *Т. Ч.*) прийшов, а військо пішло до Тягині, щоб рухатися далі у напрямку Чигирини»¹³. Докладніший опис участі військових підрозділів під керівництвом Г. Дуки залишив інший польський дипломат С. Процький, який супроводжував турецькі війська під час їхнього походу в Україну влітку 1678 р. У своєму «Щоденнику виправи під Чигирин» він згадує, що 30 червня 1678 р. Г. Дука «...того ж дня після обіду презентувався візиреві (Кара-Мустафі. — *Т. Ч.*) у чотирьох тисячах. Мав хоругви досить упорядковані, всі зі стрільбою, післотетами, обмундировані... дві тисячі людей із мушкетами... На хоругвах всіх хрести, а на двох: на одній — Св. Юрій, на другій — св. Михаїл. Біля кожної хоругви польська музика (котли, сурми, трубачі), а за самим Господарем турецька музика»¹⁴. Також маємо невеликий опис самого Дуки: «...сам сидів на коні дуже красивім; шість ординарців коло нього в пурпурових жупанах із золотими пасами»¹⁵. Процький не залишив свідчень про конкретні бойові дії господарських військ на території України, а лише зазначив, що в липні дві тисячі мултян мали добувати кожен день воду для турків, і що 15 жовтня Дука покинув турецьку армію¹⁶.

* Я. Гнінський перебуваючи у молдавському м. Ясси в червні 1677 р. згадував: «Гарні два монастирі над містом нещодавно господарем... Дукою збудовані» (*Źródła do posełstwa Jana Gninskiego...* — S. 13).

Заручившись підтримкою турецького султана та набувши значний міжнародний авторитет, Г. Дука у 1678 р. знову займає посаду господаря Молдавського князівства. Зважаючи на особливе геостратегічне положення Молдавії, він намагається проводити гнучку зовнішньополітичну діяльність, що полягає (вже вкотре!) у посередництві між могутніми державами Східної та Південно-Східної Європи — Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою. Цього разу Г. Дука пропонує свої дипломатичні послуги для замирення Росії й Туреччини, які з 1677 р. перебували в стані війни.

22 листопада 1678 р. відомий молдавський культурний і церковний діяч М. Спафарій, перебуваючи в Москві, звертається з листом до своїх племінників Івана й Степана в Молдавію, в якому порушує питання щодо можливої участі князівства як посередника в російсько-турецьких переговорах. Ті відразу повідомляють про таку цікаву пропозицію Г. Дуці. Розуміючи, що Спафарій висловлює бажання офіційних кіл Москви, господар одразу ж висилає до Стамбула свого представника — логофета Мирона Костіна з дорученням дізнатися про наміри султана щодо укладення миру з царем¹⁷. За результатами поїздки Костін доповів Г. Дуці про бажання Порти, знесиленої Чигиринськими походами в Україну, розпочати переговорний процес із Росією. Цю інформацію Дука передав до Москви, і вже навесні 1679 р. до Молдавії прибуває російський посол В. Даудов.

В особистій розмові з послом Г. Дука розповів йому про відсутність серед правлячої верхівки Туреччини одностайної думки стосовно відносин із Московською державою. З одного боку, як зазначав Дука, султан виступає за продовження війни, з іншого — існує думка великого візиря, муфтія та окремих полків про необхідність припинення військових дій і укладення миру¹⁸. Окрім того, господар повідомив послові про те, що султан Мегмед IV незадовго до приїзду В. Даудова збирався відправити до Москви посланця з вимогою до царя відступити йому всю територію Українського гетьманату («якою володів Богдан Хмельницький»), але згодом відмінив цю місію. Натомість він наказав Г. Дуці направити до Москви своїх дипломатів, які мали обговорити з царем питання «передачі» України Османській імперії¹⁹.

Дука відразу ж розгортає активну діяльність, спрямовану на виконання важливого наказу свого протектора. 23 березня 1679 р. він пише лист до московського царя Федора Олексійовича з пропозицією прийняти свого посла І. Білевича²⁰, а вже 5 травня того ж року останнього зустрічають у Посольському приказі Московської держави. Головною метою посольства було, як засвідчував сам Білевич, «...те, що госпо-

дар його, бачачи між царською Величністю і Султаном Турським війну і кровопролиття і полон, задумав, щоб тую війну припинити і помирити»²¹. Разом з тим, основним завданням, яке ставили перед молдавським послом султан і господар, було «просити України і Києва»²². Саме такий запис залишили в посольських книгах московські дяки, а тому не можемо погодитися з твердженнями Н. Смірнова та З. Вуйцика про те, що Туреччина вустами І. Білевича вимагала встановлення кордону між Москвою й Портою по Дніпру, а також давала згоду на відступлення Києва росіянам²³. Останнє було ініціативою молдавського господаря, який, на нашу думку, вів подвійну гру. З одного боку, за дорученням султана він мав вимагати всієї території України, а з іншого — заявляв, що за умови визнання його московським царем повноправним посередником (а не представником султана), він буде домагатися відмови Туреччини від її бажання володіти Україною. Очевидно, слід погодитися з молдавським істориком І. Єремією, який стверджував, що така позиція молдавської сторони під час місії Білевича визначалася тим, що «боярство... переслідувало мету мати Росію за гаранта автономії країни в системі Османської імперії»²⁴.

Після прийому в царя І. Білевич 12 травня 1679 р. одержав від нього грамоту, в якій, зокрема, відзначалося: «...і тобі б, Дуці воеводі, по цій нашій Царської Величності грамоті відати і по бажанню своєму між нами, великими государями, про дружбу і любов домовлятися. А захоче з нами Султан Турський бути в справжній дружбі і любові і тобі про те до нас... писати без промовчання»²⁵. Таким чином Москва погодилася на посередницьку роль Г. Дуки в турецько-російських переговорах. Одночасно з Білевичем до Молдавії вирушив український посол Л. Уманський, який за наказом царя і дорученням гетьмана І. Самойловича повинен був зустрітися з молдавським господарем і погодити деякі питання російсько-молдавських та українсько-молдавських стосунків. У липні 1679 р. Л. Уманський звітував до Малоросійського приказу про свої розмови з Дукою. Той настійливо радив царю і лівобережному гетьману йти «війною... у Волоську землю та турків, нічого не боячися, а відпору їм дати буде нікому»²⁶. Окрім того, Дука передав через Уманського два особистих листи до І. Самойловича, датованих 19 червнем 1679 р. У них він висловлював надію на встановлення миру між Османською імперією та Московською державою, а також прохав гетьмана надіслати до Молдавії ікони для православного монастиря в Четеуце²⁷. 22 червня Дука надіслав лист до Самойловича з проханням відрядити козацькі війська для зайняття Немирова, який не оборується турками²⁸.

З українським послом Л. Уманським до Батурина приїхав також спеціальний представник молдавського господаря Г. Корецький. Він повідомив Самойловичу про спроби турків побудувати декілька фортець на Дніпрі, а також про надання султану Молдавією півтора тисяч чоловік та семисот возів.

У другій половині серпня Г. Дука, виконуючи султанський наказ, знову відряджає до Москви І. Білевича. Дорогою до Росії той на деякий час зупиняється в гетьманській столиці, де має розмову з Самойловичем і передає йому лист від молдавського гетьмана А. Бухуша з проханням до українського правителя посприяти в справі укладення миру між Москвою та Стамбулом²⁹. Лівобережний гетьман, прислухавшись до порад молдавських сусідів, вручає Білевичу лист до царя, в якому рекомендує останньому якнайшвидше змиритися з султаном³⁰.

Щоб пересвідчитися в щирості намірів господаря Дуки, І. Самойлович ще навесні 1679 р. надіслав до Молдавії свого розвідника А. Лук'янова, який був за походженням молдаванином і служив козаком компанійського полку в лівобережній частині гетьманату. Той у червні того ж року повідомив до Посольського приказу, що Г. Дука одержав завдання від султана відрядити до Росії своїх послів із вимогою, «щоб царська величність уступив (Україну — *Т. Ч*) по Дніпру, а він, воєвода, може те у султана вчинити, що по його проханню султан до миру згоден»³¹. Погоджуємося з висловленими І. Єремією міркуваннями про те, що повідомлення А. Лук'янова мало певний вплив як на характер зустрічі другого молдавського посольства, так і на ставлення московського уряду до посередницьких функцій Г. Дуки³².

В інструкції, наданій І. Білевичу для переговорів у Москві, господар Дука висловив своє бачення проблеми міжнародно-правового становища Українського гетьманату. «Україна, яка стала причиною усіх тих бід (війн між Польщею, Туреччиною і Росією — *Т. Ч*), від правління того, якому випало тоді володіти нею (П. Дорошенку — *Т. Ч*), і привів добровільно і піддався в підданство під велике царство турецьке, і прийняв бунчук і інші клейноди, і для того Україну нині Турецьке царство ніякими мірами покинути на може, тому що і поляки, які володіли дідично Україною, коли прийшли в договори з султаном між іншими договорами, коли дійшло до України, була вона в підданстві під солтаном, залишили і поляки так, щоб під ним же була»³³ — відзначив Дука, згадуючи про те, що, згідно з Бучацьким договором 1672 р. і Журавненським перемир'ям 1676 р. між Польщею й Туреччиною, Правобережна Україна відійшла в управління П. Дорошенка під протекцією Порти. Далі висловлювалось бажання, щоб московський цар

уклав договір із султаном і «про Україну ніяку біду не вчинив»³⁴. Посол Білевич віз із собою також лист Г. Дуки до Федора Олексійовича, в якому було викладено умови, за яких султан погоджувався укласти мирну угоду з Москвою³⁵.

Російська сторона не залишила без відповіді це звернення молдаванин. Цар звернувся до гетьмана І. Самойловича з проханням допомогти в укладенні російсько-турецького чи російсько-польського договору. У зв'язку з цим, 28 жовтня 1679 р. у Батурин із спеціальною місією прибув дяк Є. Українцев. Варто зазначити, що вже з середини 70-х років український гетьман активно виступав за підписання миру з турецьким султаном³⁶. У розмовах правителя Українського гетьманату та російського урядовця порушувалося питання щодо відправлення українсько-російського військового контингенту до Молдавії. І. Самойлович заперечував можливість такого походу. Він звертав увагу Українцеву на велику відстань, яку треба було б подолати військам, а також «тому що Волоська земля а ще християни, но обаче під ігом і послушенством турським, і хоча на малий час приходом християнських сил і зрадіють, а побачать неприятеля, на християнські війська наступаючі і тоді нехотя будуть неприятелю допомагати... і тоді тим ратним людям вчинять тісноту...»³⁷. Одночасно з консультаціями в Україні московський цар відрядив до Криму послів І. Сухотіна та В. Михайлова, які мали запропонувати султану (через кримського хана) встановити кордон між обома володарями по р. Дністер, або, в крайньому разі — по р. Буг.

29 листопада І. Білевич виклав у Посольському приказі умови свого господаря. Основною з них була вимога Османської імперії віддати їй Україну в територіальних межах по р. Дніпро (отже — всю Правобережну Україну)³⁸. Після цього Білевич повернувся до Молдавії, але не сам, а з російським послом до Стамбула Н. Кудрявцевим. Той віз до Мегмеда IV листи, в яких говорилося, що цар згодний на переговори, але лише за посередництвом кримського хана³⁹. Таким чином Г. Дука усувався від участі російсько-турецькому переговорному процесі. Однак молдавський господар і надалі був не проти виконувати окремі дипломатичні доручення як московського царя, так і турецького султана. Зокрема молдавські урядовці привозили листи російського посла Н. Кудрявцева зі Стамбула до Москви та доставляли до цих столиць різні відомості міжнародного характеру⁴⁰.

На початку 1680 р. Г. Дука приймає в себе з високими дипломатичними почестями українського посла О. Турбаловича. Повернувшись до України, той вручив гетьману І. Самойловичу листи від госпо-

даря та інших молдавських урядовців із запевненнями в продовженні дружніх стосунків між обома країнами⁴¹. Окрім того, Дука запропонував царю та гетьману делегувати своїх послів не в Бахчисарай, а безпосередньо до Стамбула. Але Самойлович відкинув таку пропозицію, переконавши царя знову направити послів до Криму⁴². Згодом молдавський господар приймає в себе гетьманського посла І. Сербина. У липні 1680 р. Дука відрядив до України П. Михайлова, який у Батурині вів переговори з І. Самойловичем та московським стольником М. Головіним⁴³.

Незважаючи на те, що Г. Дуку було усунуто від прямого посередництва в російсько-турецьких переговорах, перераховані вище факти переконливо засвідчують великий внесок молдавського господаря в справу укладення 3 січня 1681 р. між Московською державою та Османською імперією так званого Бахчисарайського миру. Згідно з його положеннями, кордон між обома державами мав проходити по р. Дніпро. Другий пункт договору (московський варіант)* проголошував наступне: «...від річки Бог і до пом'янутого рубіжу ріки Дніпра Султановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити і старих козацьких розорених міст і містечок не відбудовувати; і з боку Царської Величності перебіжників не приймати і поволить того чинити нікому не веліти і поселення людям своїм ніякого народу на згаданих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими. А які люди нині в тих козацьких містах і містечках і селах живуть, і тих поселень вислати геть і дати їм волю, де захочуть, там і йдуть...»⁴⁴. Таким чином землі Правобережної України («від Бога до Дніпра») мали залишатися пустими. Але в турецькому варіанті Бахчисарайського договору відзначалося: «...І по сю сторону Дніпра (Правобережжя. — *Т. Ч.*) бути величнішого... государя нашого Салтанової Величності під владою..., а від Києва до Запорожжя, по обидві сторони Дніпра міст і містечок не робити»⁴⁵. Зважаючи на те, що у квітні 1682 р. в Стамбулі за присутності російського посла П. Возніцина остаточно був затверджений саме цей варіант**, землі Правобережної України (окрім Києва, Трипілля і Стайок) мали відійти під владу Османської імперії. Договір був укладений терміном на 20 років. З турецького боку

* Він оголошувався росіянам В. Тяпкіну, Н. Зотову та українцю С. Раковичу ще у січні 1681 р.

** При ратифікації цього договору султаном у березні 1682 р. окремі пункти були змінені турецькою стороною.

саме Г. Дуці довелося впроваджувати положення цього договору на практиці — у червні 1681 р. від імені турецького султана він стає гетьманом Правобережної України.

Факт призначення гетьманом однієї з частин України молдавсько-го господаря є доволі цікавим не лише з огляду на тогочасні турецько-російські, українсько-турецькі та українсько-молдавські політичні відносини. Ця подія, що стала єдиною у своєму роді (адже як до, так і після 1681 р. королі, султани, царі та хани затверджували або призначали на гетьманській посаді лише українців), переконливо засвідчила можливість національної моделі управління у формі гетьманства та існування державної автономії Правобережної України. Окрім того, діяльність Г. Дуки на цій посаді протягом 1681–1683 рр. залишається маловисвітленою у вітчизняній та зарубіжній історіографіях. Лише окремі згадки про нього зустрічаємо в працях українських істориків М. Костомарова, В. Антоновича, В. Волк-Карачевського, Д. Дорошенка, Б. Крупницького, Г. Сергієнка, В. Смолія, В. Степанкова, Т. Чухліба⁴⁶. Певні аспекти гетьманування Г. Дуки висвітлювали такі молдавські й румунські науковці, як Н. Мохов, А. Власова, Н. Йорга, І. Єремія⁴⁷, а також польські вчені — Т. Урбанський, Я. Віммер, З. Вуйцик, Н. Чаманська⁴⁸.

Зі свідчень сучасників та досліджень істориків довідуємося про те, що Дука був доволі амбітним політиком свого часу. Перебуваючи в різний час господарем Молдавського та Волоського князівств, він планував також стати королем Угорщини та гетьманом усєї України (а не лише її правобережної частини), а українське гетьманство передати в спадок своєму зятю — сину волоського господаря С. Кантакузіо. Своїх двох синів він волів бачити не інакше, як господарями Молдавського та Волоського князівств.

На нашу думку, ідея стати володарем Українського гетьманату виникла в Г. Дуки під час першого Чигиринського походу турецької армії і сформувалася під впливом наступних факторів: участі Дуки як посередника в турецько-польських переговорах 1676 р., де одним із головних було питання про те, хто буде володіти козацькою Україною «від Дніпра до Случі»; відмови від гетьманської булави П. Дорошенка та проголошення «князем-гетьманом» слабкого Ю. Хмельницького, у маріонетковості якого Дука переконався під час походів на Чигирин у 1677 та 1678 рр.; присутності в турецькому таборі близько десятка претендентів на гетьманський уряд і потенційної готовності султана вибрати найздібнішого з них; ознайомлення з внутрішньополітичною ситуацією в Україні протягом 70-х рр. XVII ст. та налаго-

дження особистих контактів з П. Дорошенком, І. Самойловичем й, очевидно, Ю. Хмельницьким.

Як свідчив молдавський літописець Й. Некульчі, Дука сам домагався в Мегмеда IV можливості управляти правобережною частиною Українського гетьманату⁴⁹. Хоча в інших джерелах нам не вдалося знайти підтвердження цьому факту. Лише С. Величко писав на початку XVII ст.: «...повідали тоді, що господар Дука купив собі згадану порожню козацьку Україну в турського царя за немалу суму»⁵⁰. З огляду на те, що перед цим Г. Дука доволі легко міг «купити» в Стамбулі право на володіння придунайськими князівствами*, можемо припустити аналогічний розвиток подій і стосовно України.

Як би там не було, але в червні 1681 р. Г. Дука отримав від Мегмеда IV привілей на право володіння Правобережною Україною. Очевидець тих подій, боярин О. Балабан, повідомляв у листі від 26 червня до Варшави: «*Вчора затверджено господаря Його Милість на державу, придано йому Україну, щоб під його владою була... Сам господар виїжджає в тих днях до Порти, щоб лицем своїм впасти під ноги цесарські при нової держави одібранні згідно зі звичаями Порти*»⁵¹. Таким чином, султан, спираючись на багатовікові традиції адміністрування імперії в країнах, що їм належали, назначив Г. Дуку своїм намісником у правобережній частині Українського гетьманату («Україні від Дніпра до Случі»), який, згідно з умовами Бахчисарайського миру мав відійти до володінь Османів. У даному випадку можна також говорити про утворення своерідної українсько-молдавської персональної унії (союзу). Адже в особі Дуки об'єднувалася влада над Молдавським князівством та Українським гетьманатом з «правого берега» Дніпра.

23 липня того ж року Г. Дука прибув до Стамбула. Через чотири дні, 28 липня, він зустрічався з великим візирем Кара-Мустафою, а також із султаном Мегмедом IV. Останній вручив господарю «кафтан на підтвердження господарства волоського і при ньому України великі уряди відібравши...»⁵². Згідно зі свідченнями хроніки М. Костіна, Дука отримав у Стамбулі не лише кафтан, а й булаву⁵³. З інших джерел знаємо, що, окрім цих атрибутів влади, Дука одержав ще бунчук і шапку⁵⁴.

Про те, на яких умовах молдавському господарю віддано Правобережну Україну, засвідчував усе той же О. Балабан, зазначаючи, що той

* Так, наприклад, у 1672 р., після втрати Молдавського князівства, Г. Дука заплатив сілістрійському баші (представнику султана у цьому регіоні) 500 торбинок левів, а також дозволив вибрати півтисячі душ ясиру і в результаті цього став господарем Волоського князівства (*Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 395*).

мав перед султаном лише обов'язок колонізувати спустошені довголітніми війнами землі та надавати для потреб імперії боездатне військо й володіти Україною «без жодного трибуту»⁵⁵. Це підтверджував і сам Дука, заявляючи в розмові з московським послом М. Тарасовим, що не вводить ніяких податків на території Правобережжя⁵⁶. Виправдовуючись перед представником царя, Г. Дука говорив про те, як він хотів, щоб Москва віддала Стамбулу цю частину України і дуже шкодує, що цього не трапилося. А тепер, як заявив новопризначений правобережний гетьман Тарасову, згідно з наказом султана «тую уступку (Правобережжя. — *Т. Ч.*) ...відати і оберігати йому Дуці»⁵⁷. Австрійський дипломатичний представник у Туреччині Г. Крістодо де Кунз повідомляв своєму імператору, що Дуку призначили управляти «козацьким краєм» задля того, що він заселив спустошені землі та в майбутньому міг надати султану декілька тисяч козаків для участі у військових діях⁵⁸.

Одержавши Правобережну Україну з рук турецького султана, Г. Дука звертається до традиційних форм управління краєм. Очевидно, вже у вересні 1681 р. він своїм універсалом призначає наказним гетьманом на Правобережжі молдавського боярина, грека за походженням, який добре знав «козацьку мову», Івана Дрешнича (з вітчизняних джерел він більше відомий як Ян або Іван Драгинич, поряд із цим зустрічаються й інші прочитання його прізвища — Грєдиневич, Грєдіновський)⁵⁹. О. Балабан зазначав, що Г. Дука мав намір призначити й вислати свого намісника («гетьмана, якого буде розуміти...») до Немирова ще в червні 1681 р.⁶⁰ Очевидно, вже у вересні того ж року поблизу Немирова відбулася козацька рада (про неї згадує у своїй хроніці Й. Некульчі)⁶¹, на якій було обрано запропонованих Дукою та Дрешничем полковників. Полковником Корсунського полку став І. Губар-Бершадський (Губаренко), Черкаського — Вергун, Чигиринського — Уманець (за іншими даними — Гримбашевський), Білоцерківського — С. Куницький. М. Костомаров у своїй праці наводить фрагмент листа І. Драгинича до лівобережного полковника Л. Полуботка: «...маємо врученням від ясновельможного пана воєводи і господаря земель молдавських і земель українських. А то з найвищого дозволу самого цезаря Порти Отоманської, роздав полки на цьому боці Дніпра, окрім київського, українським достойним людям, які полковники від нас поставлені, щоб вільно призивали своїх полків людей на ті попелища, звідки вийшли і де родилися, ...рівним чином і Губаренко полк Корсунський врученням має від господаря...»⁶². 30 вересня 1681 р. польський король Ян III Собеський в одному зі своїх листів писав про немирівського старосту С. Куницького: «не знаю, що і робити з тим Куницьким віролом-

ним, який проти пактів (Журавненського перемир'я 1676 р. — Т. Ч.) назначений полковником — чи пустити його, чи затримати, чи покарати»⁶³. Окрім призначення наказного гетьмана та полковників, Дука почав налагоджувати судову систему на Правобережжі: «суди згідно зі звичаями їх встановив, за собою останню залишивши апеляцію»⁶⁴. Це стало ще одним доказом того, що молдавський господар не хотів запроваджувати нові державні інституції в Україні (за молдавським чи турецьким зразком), а лише намагався відновити притаманний тут суспільно-політичний устрій у вигляді Війська Запорозького.

Як же відреагував тогочасний міжнародний політиком на нову посаду Г. Дуки? Гетьман Лівобережної України І. Самойлович у кінці серпня 1681 р. повідомив до Москви про те, що господар здобув Правобережжя за наказом султана. Пізніше він постійно відписував московському царю про приїзд Дуки до правобережної частини гетьманату⁶⁵. Цар Федір Олексійович, одержавши від Самойловича звістку про призначення Дуки, відразу ж відрядив до останнього свого посла П. Возніцина, щоб той безпосередньо розпитав у господаря про те, що сталося. Пізніше цар направив до Г. Дуки лист, в якому вказував на порушення тим умов Багчисарайського договору⁶⁶.

Але найбільш бурхливу реакцію переходу факт правобережних земель України під владу молдавського господаря викликав у короля Речі Посполитої Яна III Собеського. У своїй інструкції польському послу до Росії від 14 жовтня 1681 року король наголошував: *«дonesли і те Й. Ц. В. (його царській величності — Т. Ч.) же Господар Волоський є в Україні і поселився в Немирові... не так як у пактах є, так за короля Михайла, як теж і в свіжих Журавницьких у Стамбулі стверджених (1678 р. — Т. Ч.), що Україна козакам належати мала, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов'янські народи завоювати, а потім і цілу Європу..., коли провінція козакам пактами обіцяна відпадає в інкорпорацію поганської Держави...»*⁶⁷ За свідченням папського нунція в Польщі, Туреччина з допомогою молдавського господаря Дуки хотіла заселити Правобережну Україну «найкращим і найхоробрішим європейським народом, загартованим на труди і холод, якого гарту не мають навіть племена азійські»⁶⁸. Очевидно, тут йшлося про реколонізацію українцями правобережних земель, які потерпали внаслідок міждержавних війн середини XVII ст.

Другим кроком Г. Дуки в ролі «воєводи і господаря земель Молдавських і України» (саме так він підписував у той час свої листи)⁶⁹ після призначення наказного гетьмана та полковників стали заходи, спрямовані на якнайшвидше заселення Правобережної України. Пе-

ребуваючи в Немирові, Дука видає універсали до полковників, козаків та жителів правобережних полків. «...Скоро по відібранню володіння українськими землями відразу старанно почав прикладати сили, щоб спустошена Україна знову квітнула через поселення людей... яким то людям даю свободу на 15 років...» говорилося в його зверненні до канівського полковника І. Губаренка від 20 листопада 1681 р.⁷⁰ Закличні універсали Г. Дуки, в яких він оголошував «слободи» (землі, на яких могли селитися та працювати селяни й протягом певного часу не сплачувати за це податків чи відробляти якісь повинності) від 5 до 20 років, як відзначав С. Величко, «ходили в народі» протягом 1682–1683 рр.⁷¹ Відомий також універсал Дуки про запровадження вільного поселення на Правобережній Україні від 16 червня 1682 р.⁷² Універсали хоч і були адресовані правобережним українцям, але розповсюджувалися головним чином на Лівобережній Україні. Це викликало бурну реакцію її уряду. Однак на гнівні листи І. Самойловича з вимогою не переманювати його підданих Дука відповідав, що він лише допомагає людям повернутися на попереднє місце проживання (більшість населення Правобережжя в результаті т. зв. «великих згонів», організованих гетьманом Самойловичем у 1679–1680 рр. було переселено на лівий берег Дніпра). Султанський ставленик виправдовував свої дії тим, що, згідно з положеннями Багчисарайського миру, українці, які раніше проживали на Правобережжі й силою були виведені на Лівобережжя, стали підданими Османсько імперії⁷³.

Окрім того, Г. Дука був не проти спеціальних операцій щодо зворотнього «перегону» лівобереженців, які, очевидно, проводилися за ініціативою правобережних полковників і копіювали попередні дії І. Самойловича. На початку 1683 р. чигиринський полковник Уманець організував рейд невеликого загону козаків на Слобожанщину. Вони мали спалити Охтирку, Харків і Лохвицю, а їхнє населення «перегнати» на Правобережжя. Однак цей загін був оточений і захоплений у полон. На допиті чигиринські козаки засвідчили, що Уманець збирався відправити на Лівобережжя з такою місією ще 80 чоловік⁷⁴.

Розлучений діями Дуки гетьман І. Самойлович (він, до речі, ще з 1674 р. титулувався не інакше, як «гетьман обох сторін Дніпра») лаштує чергове посольство до Москви і в інструкції своїм посланцям від 20 липня 1681 р. вказує, щоб вони передали царю наступне: «...що салтан турецький дозволяє, між річками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх у тій стороні мати хоче»⁷⁵. Аналізуючи зміни до тексту Багчисарайського договору, внесені султаном Мегмедом IV під час ратифікації в Стамбу-

лі, Самойлович наголошує, що, якщо той не буде відпускати людей на Правобережну Україну, то Порта визнає це за порушення турецько-російських домовленостей. «А якщо б ми людей туди (на Правобережжя. — *Т. Ч.*) пустили (що учинити недостойно), то ця сторона (Лівобережжя. — *Т. Ч.*) збідніє дуже жителями..., знаю що більшість для плодovitої тої землі, з цієї сторони нашої Дніпра йти захочуть»⁷⁶, відзначав лівобережний гетьман, хвилюючись, що Г. Дука переманить до себе багато його підданих. Саме тому І. Самойлович запропонував царю терміново змінити дану статтю Бахчисарайського договору.

Порушуючи бахчисарайські домовленості, Дука починає відроджувати старовинні українські міста Подніпров'я — Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь та ін. Окрім того, він дає наказ збудувати резиденцію для наказного гетьмана І. Драгинича в Немирові, а також починає споруджувати власний палац у с. Циканівка (Циганівка), що над Дністром навпроти молдовських Сорок⁷⁷. Саме звідси Дука планував керувати правобережним Українським гетьманатом та Молдавським князівством. Тут, в українському прикордонному селищі, він хотів оселитися разом із своєю сім'єю⁷⁸. Також літописці подають інформацію про те, що Г. Дука «звелів збудувати собі для своєї господарської резиденції в Брацлавському полку за Богом у містечка Печери знаменитий дім»⁷⁹. Є відомості про оборонні замки, збудовані українсько-молдовським правителем у Могилеві та Ямполі⁸⁰.

На жаль, маємо обмаль інформації про політику Г. Дуки в соціально-економічній сфері. Однак можемо стверджувати, що за його наказом І. Драгинич збирав у правобережних полках на свою користь певні податки — у 1682 р. той видає універсал канівському полковнику І. Губарю-Бершадському з наданням права збирати грошові збори з торгівельних операцій на території свого полку⁸¹. Можливо, такі ж універсали були направлені й іншим полковникам Правобережної України.

У 1682 р. Г. Дука мав зустріч зі львівським православним єпископом Й. Шумлянським у Немирові⁸². На ній вирішувалися питання підтримки правобережним Українським гетьманатом православної віри та особисто Шумлянського в його безперервній боротьбі з конкурентами за єпископську посаду. Також обговорювалася проблема виборів та затвердження королем митрополита для Української православної церкви.

На початку наступного року Дука розпочинає активну дипломатичну діяльність. Він листується з польським королем Яном III Собеським та лівобережним гетьманом І. Самойловичем. У посланні королю від 12 лютого 1683 р. з Ясс він порушує питання щодо продо-

вження роботи польсько-турецької комісії з визначення належності прикордонних українських та молдовських територій тому чи іншому монархові, зокрема, відзначаючи, що лише «при відкритій і вільній границі будуть продовжуватися на Пограниччі і в другій тутешній землі (Україні. — *Т. Ч.*) певні справи і замішання»⁸³. Місяцем раніше, 11 січня, «господар Молдавії та України» звертався до Самойловича: «Досить ясного доказ сусідської приязні моєї до Вашої Милості милостивого Пана є в тому, що я, супроти ворожих речей і задатків..., з огляду на свіжо постановлений і тепер потверджений мир між монархами, іду з неодмінним і спокійним сусідством до Вашої Милості, милостивого Пана... Тепер доходять до нас сюди постійні плачливі скарги від людей, що вийшли на свої місця на цей бік Дніпра (Правобережжя. — *Т. Ч.*), що там (на Лівобережжі. — *Т. Ч.*) їхні жінки й діти лишаються в жахливому ув'язненні. Це все діється супроти пактів, постановлених між монархами — найяснішою Портою та їхніми пресвітлими царськими величностями»⁸⁴. 3 березня Дука знову звертається до гетьмана і висловлює йому разом із прихильністю свою стурбованість ситуацією, що склалася, крім цього, він повідомляє, що посол від Самойловича, який перебував у нього, з почестями відправлений з Молдавії⁸⁵.

Влітку — восени 1683 р. Дука, виконуючи другу умову султана щодо його правління в Україні (надання військового контингенту для ведення війн з Туреччиною), бере участь у відомих Віденських подіях — облозі 200-тисячною Османською армією на чолі з великим візирем Кара-Мустафою австрійської столиці, битві турків з об'єднаними польсько-австрійськими військами під Віднем (12 вересня 1683 р.) та локальних сутичках між противниками на території Угорщини й Словаччини. Польський дослідник Я. Віммер засвідчує, що військові підрозділи, очолювані Г. Дукою, надійшли для допомоги туркам під Відень у другій половині червня 1683 р.⁸⁶ Очевидно, володар Молдавії та Правобережної України мав у розпорядженні не більш як 5–6-ти тисячне військо. Серед них було й декілька козацьких полків, які формувалися з українців Правобережжя^{87*}.

«Хроніка Сілігдара» подає короткий опис участі підрозділів Дуки в підготовчих інженерно-будівельних роботах поблизу австрійської

* На жаль, окрім інформації Й. Некульчі, нам не вдалося розшукати джерела, які б подавали більше відомостей про склад, командування та діяльність цих українських полків. Про участь українського козацтва у битві під Віднем та післявіденських операціях армії Речі Посполитої див. статтю: Чухліб Т. Чи брали участь українські козаки в битві під Віднем 1683 р. // *Українська козацька держава*. — Вип. 6. — Черкаси, 1997. — Вип. 6. — С. 78–94

столиці. У записі турецького урядовця від 1 липня відзначається: «...мали бути збудовані мости на річці Раба..., щоб збудовано три мости... до робіт тих втягнутий також воевода волоський господар Сербан і воевода молдавський Дука»⁸⁸. Сілагдар Мегмед-ага вказував також на розташування молдавсько-українських сил у складі армії Кара-Мустафи під час вирішальної битви ворогуючих сторін 12 вересня — вони знаходилися в тому крилі турецького війська, що перебувало на березі Дунаю⁸⁹.

Цікаво, що після того, як союзницькі війська Яна III Собеського 29 жовтня здобули замок в Остригомі, Г. Дука відмовився платити великому візиреві Османської імперії «належного від нього з титулу податку». За це він був ув'язнений турками сплати належних грошей. «...У понеділок для дев'ятого (листопада. — *Т. Ч.*) випущено його (Дуку. — *Т. Ч.*) на волю і дозволено йому рушити у зворотну дорогу до свого краю» — знаходимо запис у щоденнику Сари Мегмед-паші⁹⁰.

Довга відсутність Г. Дуки в Молдавії та Правобережній Україні спричинила до оформлення там сильної опозиції серед молдавського боярства та козацької старшини. Довголітній конкурент Дуки за молдавський трон Шимон Петричейку*, який з 1674 р. перебував у Польщі, прибув до князівства й організував у Лопушанах боярський з'їзд, де більшість склала присягу на вірність новопроголошеному господарю Молдавського князівства⁹¹. Прибічники Дуки на чолі з Праговичем утекли до Волоського князівства, а Ш. Петричейку видав спеціальний універсал, в якому амністував тих представників молдавської еліти, що раніше служили туркам і їхньому наміснику, а тепер перейшли на його бік. Одночасно він оголосив про конфіскацію маєтків у тих бояр, які продовжували визнавати зверхність Порти. У середині грудня 1683 р. Петричейку оволодів Яссами — тогочасною столицею придунайського князівства. У цей час позбавлена підтримки свого чоловіка дружина Г. Дуки** прохала допомоги в татар⁹². Успішній кампанії Петричейку сприяла військова підтримка польського короля та призначеного від його імені в Правобережній Україні гетьмана С. Куницького.

* Шимон Петричейку (рум. — *Petriceicu*) походив із родини дрібних молдавських бояр. Займав посаду великого ключара Молдавського князівства. У 1672 р. був призначений Мехмедом IV його господарем після детронізації Г. Дуки. Після Хотинської битви 1673 р. переходить на бік Яна III Собеського і з того часу бореться за відвоювання молдавських земель в Османській імперії та господарську владу під протекторатом Речі Посполитої.

** Дружина Г. Дуки у 1684 р. прохала протекції у гетьмана С. Куницького (*БМЧ Краків. — Теи Нарушевича. — № 179, арк. 848*).

Ще в серпні 1683 р. на Правобережжі була проведена старшинська козацька рада, яка висунула на гетьманську посаду кандидатуру немирівського старости і білоцерківського полковника С. Куницького. Ян III Собеський затвердив це рішення козацьких старшин. Куницький разом зі своїми прихильниками, так само, як і Петричейку в Молдавії, відразу ж почав розправлятися з представниками Г. Дуки. Вже у вересні він витіснив із Немирова І. Драгинича, який «утік за Дністр до Сороки в міста волоські»⁹³. Скориставшись відсутністю Дуки, С. Куницький у жовтні — грудні 1683 р. організовує похід до Молдавії на чолі 5–6-тисячного козацького війська (докладніше про цей похід у наступних розділах). Тут правобережні козаки об'єднуються з підрозділами Ш. Петричейку і спільними зусиллями витісняють нечисленні турецько-татарські сили з молдавських земель та завойовують значну територію Північного Причорномор'я.

Незважаючи на успіхи пропольської партії в особах Шимона Петричейку та Стефана Куницького, Дука повертається до Молдавії, плануючи з допомогою білгородських та буджацьких орд, які йшли з-під Відня, прогнати своїх опонентів. Наприкінці грудня він з'являється у своєму маєтку в Домнештах і, ознайомившись із ситуацією, на початку 1684 р. скаржиться до Стамбула, що козаки «відібрали у нього Поділля і Україну»⁹⁴.

Хоча татари й перемогли об'єднані війська Петричейку й Куницького поблизу фортеці Тобак (ця подія відбулася протягом 30 грудня 1683–5 січня 1684 рр.) і Дука мав усі підстави знову відновити втрачені позиції, він раптово був атакований й осаджений у Домнештах корогвами польського шляхтича С. Димидецького⁹⁵. Через зраду частини бояр місто було захоплене, а Г. Дука потрапив у полон: «господаря Дуку пан Димидецький піймав і віддав до рук п. Волчинського, ротмістра Й[ого] К[оролівської] М[илості], в Сучаві сидить, по якого тут зі Львова кілька корогв виправлено, аби його сюди припроваджено, пан то великий і на рахунок грошей, узято з ним Миронашка, Костіна і маршалка й інших багато людей гідних несподівано піймано»⁹⁶, — засвідчував тогочасний документ. Із Сучави Дуку забрали спочатку до Станіслава, в замок Потоцького, а звідти конвоювали до королівського замку в Яворові поблизу Львова⁹⁷. Згідно з розпорядженням Яна III Собеського, Георге Дука, хоч і мав статус полоненого, однак користувався великою свободою дій, проживаючи в приватному будинку з обслугою⁹⁸. Через деякий час він помер власною смертю у Львові.

Таким чином, не можемо погодитися з твердженням окремих вітчизняних та зарубіжних істориків про те, що правління Георге Дуки

на Правобережній Україні в статусі васала турецького султана зводилося лише до формального доповнення титулу господаря. Адже саме під час цієї короткочасної молдавсько-української персональної унії після довготривалих війн між Річчю Посполитою Османською імперією, Московською державою, Кримським ханством та лівобережним Гетьманатом відбулися певні позитивні зрушення стосовно стабілізації суспільно-політичного життя в регіоні.

¹ Див., напр.: Мохов Н. Очерки истории молдавско — русско — украинских связей. — Кишинев, 1961; Ермоленко О. Відносини України з Молдавією в період Визвольної війни українського народу // Наукові записки Інституту історії АН України. — Вип. 4. — К., 1952. — С. 35–62; Ермоленко А. Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654) // Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. — Москва, 1954. — С. 221–241; Мохов Н. Зарождение экономических, политических и культурных связей молдавского народа с русским и украинским народами (XV–XVI вв.) // Ученые записки Кишиневского государственного университета. — Кишинев, 1957. — Т. 26. — С. 21–40; Флоря Б. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х гг. XVI века // Карпато-дунайские земли в средние века. — Кишинев, 1975. — С. 124–157; Леп'явко С. Формування молдавського напряму військової політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку — Вип. 7. — К., 2000. — С. 79–89.

² Kantemir D. Ictoria imperiului Ottomann. — Т. 1. — Bukaresti, 1876. — S. 406; Jorda N. Sobieski et les Roumains 1683–1696. — Paris, 1933. — S. 7.

³ Kantemir D. Ictoria imperiului Ottomann. — S. 406.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 396.

⁵ Acta historica. — Vol. II. — Part. I. — S. 697, 702; Grabowski A. Ojczyste spominki... — Т. 1. — S. 178.

⁶ Jan Sobieski: Listy do Marysieńki. — Т. 2. — Warszawa, 1973. — S. 126–127.

⁷ Wołinski J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // SMHW. — Т. XVI. — Cz. 1. — Warszawa, 1970. — S. 275–276.

⁸ Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji. — S. 62.

⁹ БМЧ Краків. — Од. зб. 423, арк. 531–532; Wójcik. Rzeczpospolita wobec Turcji... — S. 63.

¹⁰ БМЧ Краків. — Од. зб. 423, арк. 531–532.

¹¹ Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji... — S. 70.

¹² Новосівський І. Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі // Збірник на пошану професора О. Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С. 348.

¹³ Zródła do poselstwa Jana Gnińskiego... — S. 11–12.

¹⁴ Ibid. — S. 365.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

- ¹⁷ Stoicescu N. Lista marilor dregatori ai Moldovei (sec. XV–XVII) // Anuarul Institutului de istorie si arheologie. — Vol. 8. — Bukuresti, 1971. — P. 402.
- ¹⁸ Еремия И. Молдавско-русские политические связи во второй половине XVII века. Дис... канд. истор. наук. — Кишинев, 1987. — С. 148.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVII в. Документы и материалы в трех томах. — Т. 3. — Москва, 1970. — С. 345.
- ²¹ Там само. — С. 44–47.
- ²² Там само.
- ²³ Смирнов. Н. Россия и Турция в XVII–XVIII вв. — Т. 2. — С. 164; Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji. — S. 203.
- ²⁴ Еремия И. Молдавско-русские политические связи. — С. 150.
- ²⁵ Исторические связи. — Т. 3. — С. 52.
- ²⁶ *Цит. за:* Еремия И. Молдавско-русские политические связи... — С. 151.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Еремия И. Молдавско-русские политические святы. — С. 152.
- ³⁰ РДАДА Москва. — Ф. 89, оп. 1. 1678–1681, спр. 18, арк. 355.
- ³¹ Там само.
- ³² *Цит. за:* Еремия И. Молдавско-русские политические связи... — С. 153.
- ³³ Исторические святы. — Т. 3. — С. 60.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. — С. 349.
- ³⁶ Соловьев С. История России. — Кн. 3. — Т. XIII. — Сбц. 850–852; Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України. — С. 15.
- ³⁷ *Цит. за:* Еремия И. Молдавско-русские политические связи... — С. 154.
- ³⁸ Исторические связи. — Т. 3. — С. 60.
- ³⁹ Еремия И. Молдавско-русские политические связи... — С. 155.
- ⁴⁰ Исторические связи... — Т. 3. — С. 67.
- ⁴¹ РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 1, 1680, спр. 2, арк. 23, 28, 29–30.
- ⁴² Там само. — Ф. 123, оп. 1, спр. 4, арк. 587.
- ⁴³ Там само. — Арк. 537.
- ⁴⁴ Статейный список стольника В. Тяпкина и дьяка Никиты Зотова. — С. 143–144.
- ⁴⁵ Там само. — С. 278–279.
- ⁴⁶ Костомаров Н. Собрание сочинений. — Кн. 6. — Т. XV. — СПб., 1905; Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — К., 1868 — С. 1–197; Волк-Карачевський В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII ст. — К., 1899; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985; Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. — Прага, 1942. — С. 1–32; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і початку XVIII ст. — К., 1963; Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна в другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993; Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України... — К., 1996; Він же. Ставленник турецького

султана в Україні молдавський господар Григорій Дука (1681–1683 рр) // Київська старовина. — 2002. — № 4. — С. 126–140.

⁴⁷ Jorga N. Sobieskiet et les Roumains 1683–1696. — Paris, 1933; Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма. — Кишинев, 1964; Власова А. В. Молдавско-польские политические связи последней четверти XVII ст. — Кишинев, 1983; Еремия И. А. Молдавско-русские политические связи во второй половине XVII века. Дисертация... канд. ист. наук. — Кишинев, 1987.

⁴⁸ Urbański T. Rok 1683 na Ukrainie, Podolu i Mołdawii. — Lwów, 1907; Wimmer J. Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. — Warszawa, 1983; Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674–1679. — Wrocław, 1976; Czamańska N. Oswobodziciel czy najezdca? Polityka Jana III Sobieskiego wobec Gospodarstw Mołdawii i Wołoszyny // Roczniki Historyczne. — R. LV–LVI. — Warszawa, Poznań, 1990. — S. 162–163.

⁴⁹ Новосівський І. Деякі українські проблеми. — С. 346; Papacostea V. Civilizatie romaneasca si civilizatie balcanica. — Bucuresti, 1983. — P. 101.

⁵⁰ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 289.

⁵¹ БЯУ Краків. — Од. зб. 1151, арк. 1. 18; Documente privitoare la istoria romanilor. In 44 vol. — Vol. V. — S. 135–136.

⁵² БЯУ Краків. — Од. зб. 1151, арк. 12; Documente privitoare. — Vol. V. — S. 137.

⁵³ Еремия И. Молдавско-русские политические связи. — С. 158.

⁵⁴ Там само. — С. 159.

⁵⁵ Ягелон. — Од. зб. 1151, арк. 19–20; Documente privitoare... — Vol. V. — S. 137.

⁵⁶ РДАДА Москва. — Ф. 89, оп. 1, 1682–1684, спр. 24, арк. 69.

⁵⁷ Там само. — Арк. 7.

⁵⁸ Еремия И. Молдавско-русские политические связи... — С. 160.

⁵⁹ Мохов Н. Молдавия эпохи феодализма. — С. 342; Новосівський І. Деякі українські проблеми... — С. 346.

⁶⁰ БЯУ Краків. — Од. зб. 1151, арк. 1. 18.

⁶¹ Новосівський І. Деякі українські проблеми... — С. 346.

⁶² Костомаров Н. Собрание сочинений. — Кн. 6. — Т. XV. — С. 329.

⁶³ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. III, кн. 16, № 142; Ф. «Архів Замоиських» — № 3053, арк. 288–289.

⁶⁴ Documente privitoare. — Vol. V. — S. 140–141.

⁶⁵ РДАДА Москва. — Ф. 123, оп. 1, 1682, спр. 235, арк. 1–2.

⁶⁶ Там само. — Спр. 1, арк. 27–28.

⁶⁷ БНВ, Відділ мікрофільмів. — № 123, арк. 297.

⁶⁸ *Цит. за:* Ясмінський Б. Відень 1683. — Відень, 1983. — С. 68.

⁶⁹ *Див. напр.:* АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічних Потоцьких», № 47, т. 1, арк. 130.

⁷⁰ *Цит. за:* Костомаров Н. Собрание сочинений. — Кн. 6. — Т. XV. — С. 329.

⁷¹ Величко С. Літопис. — С. 289.

⁷² РДАДА Москва. — Ф. 68, 1682, спр. 2, арк. 2; Исторические святы. — Т. 3. — С. 351.

⁷³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... — С. 396.

⁷⁴ Бабушкіна Г. Международное значение крымских походов 1684 и 1689 гг. // Исторические записки. — Москва, 1950. — № 33. — С. 159.

- ⁷⁵ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 279.
- ⁷⁶ Там само. — С. 280.
- ⁷⁷ Новосівський І. Деякі українські проблеми. — С. 346; Величко С. Літопис. — С. 289.
- ⁷⁸ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 167–168.
- ⁷⁹ Величко С. Літопис. — С. 289.
- ⁸⁰ Urbański T. Rok 1683 na Ukrainie. — S. 33.
- ⁸¹ РДАДА Москва. — Ф. 68, 1682, спр. 2, арк. 2 зв. — 3; Исторические связи... — Т. 3. — С. 351.
- ⁸² АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», №47, т. III, арк. 344.
- ⁸³ Там само. — Т. 1, арк. 129–130.
- ⁸⁴ Величко С. Літопис. — С. 290.
- ⁸⁵ Еремия И. Молдавско-русские политические связи. — С. 162.
- ⁸⁶ Wimmer J. Wiedeń 1683. — S. 173.
- ⁸⁷ Новосівський І. Деякі українські проблеми. — С. 346–347; Еремия И. Молдавско-русские политические связи. — С. 160.
- ⁸⁸ Kara Mustafa pod Wiedniem. — S. 103.
- ⁸⁹ Ibid. — S. 161.
- ⁹⁰ Ibid. — S. 196.
- ⁹¹ Urbański T. Rok 1683 na Ukrainie. — S. 36.
- ⁹² БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 179, арк. 743.
- ⁹³ Там само. — Од. зб. 179, арк. 699.
- ⁹⁴ Чухліб Т. Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676–1685 рр.) // Запорозьке козацтво в українській культурі, історії та національній самосвідомості. — К., 1997. — С. 171–181.
- ⁹⁵ Власова А. Молдавско-польские политические связи. — С. 29.
- ⁹⁶ БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 179, арк. 1005–1006.
- ⁹⁷ Urbański T. Rok 1683 na Ukrainie... — S. 42; Wimmer J. Wiedeń 1683. — S. 413–414.
- ⁹⁸ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», №3028, арк. 133–134.

16. «Україна має належати козакам»: метаморфози східноєвропейської політики Речі Посполитої

В останній чверті XVII ст. польський уряд робив все можливе для втілення в життя головної мети своїх зовнішньополітичних прагнень, а саме — відвоювання Правобережної України в Османській імперії, що дало б змогу поліпшити власне становище за рахунок економічного потенціалу українських земель. Не останню роль у планах королівських урядів щодо Правобережжя відіграло українське козацтво, адже в тогочасних джерелах Україна означувалася не інакше, як «козацька земля» («*Ucraina terra Cosaccorum*»)*. 5 червня 1674 р. під час елекційних урочистостей новий король Речі Посполитої присягається на угоді зі шляхтою, в якій зобов'язується дотримуватися попередніх мирних договорів і трактатів із монархами зарубіжних країн лише з одним застереженням, яке стосувалося обіцянки Яна Собеського повернути «втрачені землі України і Поділля»¹. У ній було відзначено, що король повинен відвойовувати правобережну частину українських земель у турецького султана, а щодо приналежності Лівобережної України — проводити переговори з московським царем.

На той час Правобережна Україна стала ключовою позицією у відносинах між Річчю Посполитою, Московською державою, Османською імперією та залежним від них Кримським ханством, а для кожної з цих країн опанування *terra Cosaccorum* було головним зовнішньополітичним завданням². Східноєвропейська політика Яна III Собеського щодо України, зважаючи на існування трьох політичних центрів на теренах колись унітарного Українського гетьманату (Лівобережжя, Правобережжя, Запорозжжя), була багатоплановою і передбачала поліваріантну специфіку українського державно-політичного устрою.

«*При кому козаки, при тому й залишається Україна*»³, — саме таким принципом (а це були його слова) керувався протягом усього періоду

* Дослівно з латинської — «Україна земля козацька». Саме так її називали у своїх записках більшість іноземців, які подорожували чи перебували зі спеціальною місією в Україні. Також зустрічаємо дане означення на тогочасних мапах. (Кордт В. *Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.* — К., 1926; Січинський В. *Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань про Україну за десять століть.* — К., 1992; Наливайко Д. С. *Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках).* — К., 1992; Chynczewska-Hennel T. *Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców.* — Wrocław, 1993 та ін.)

свого правління польський король. Ще перебуваючи на посаді великого коронного гетьмана у 1667–1674 рр., Я. Собеський виявив себе політиком, який добре розбирається в «українсько-козацькій» проблемі. Його вмiла політична й військова боротьба за право володіння Правобережною Україною з гетьманом П. Дорошенком і султаном Мегмедом IV, поряд з іншими, стала однією з головних причин обрання Собеського на королівський трон Речі Посполитої. «Гетьман П. Дорошенко, який став на чолі Правобережної України, постановив унезалежнити цілий край і від Польщі, і від Росії, а вихід шукати в турецькій протекції»⁴, — відзначав З. Вуйцик в «Історії польської дипломатії».

У лютому 1675 р., після того, як по Україні і Польщі поширилася чутка (вона виявилася неправдивою і, можливо, була інспірована саме польським урядом) про смерть П. Дорошенка, король видав універсал до всіх станів українського суспільства. У ньому він виклав власне бачення причин занепаду Правобережної України: «Мушу признати, що то труп обридливий, а не Україна, бо певно не така, яку від предків своїх взяли. Хто ж на ній вимер, якщо не народ руський? Що попалили, якщо не міста славні? Що димом пішло, якщо не церкви і доми Божі? Чиї гроби і могили, якщо не батьків або дітей Ваших, за ніщо погублених? Чия залишилась пустиня, якщо не запроторених, як бидло, в неволю душ християнських?»⁵. Тому королівський уряд закликав українців повернутися під протекцію польського монарха, який, у свою чергу, обіцяв забути про їхню попередню «зраду». Правобережному козацтву дозволялося обрати нового гетьмана, який повинен був затверджуватися королем. Незважаючи на те, що П. Дорошенко продовжував володарювати на Правобережній Україні, Ян III Собеський у квітні 1675 р. призначив наказним гетьманом над козацтвом Подільського та Могилівського полків полковника Є. Гоголя. Це призначення стало елементом боротьби з непокірним Дорошенком, який бажав утвердити на Правобережжі інститути Української держави. Розколюючи козацьку організацію на два табори, польська влада тим самим значно ослаблювала її державотворчий потенціал.

Разом з тим, були й інші причини формування королівським урядом покiрної власним потребам козащини. 11 грудня 1676 р. австрійський посол у Туреччині Й. Кіндсберг повідомляв у Відень, що новообраний польський король хоче з допомогою українських козаків і кримських татар запровадити в Речі Посполитій абсолютистський режим і зробити своє королівство спадковим для роду Собеських.⁶ Звичайно, це були лише передбачення дипломатичного діяча, хоча аналогічні звинувачення висувалися проти Яна III Собеського і протягом наступних років.

З кінця 60-х років серйозним геополітичним суперником Польщі у східноєвропейському регіоні стає Османська імперія. «Річ Посполита сама не вистоїть без самопалів козацьких», вона «не може відбивати такого могутнього ворога одним лише найманим військом», «король все зробить для козаків, аби пішли під його руку» — такі вислови були типовими для представників тогочасної політичної еліти Корони Польської.⁷ При цьому панівні кола Польсько-литовської держави виявляли добру обізнаність про відносини між королями та козацтвом сторічної давності. «Затягнув Стефан Баторій 6000 козаків запорожських, а було їх за Дніпром 40 000; а тим 6000 дав Трахтемирів, щоб мали там гармати, порядків і привілеїв своїх дарував їм там, всі землі від Трахтемирова... і дозволив їм вибирати гетьмана; щоб з татарами воювали...»⁸, — згадував чернігівський воєвода С. Беневський у 1675 р. Такі настрої польської шляхти вказували на їхнє прагнення повернутися до тих правових норм, що існували в взаємовідносинах між українським козацтвом і королівськими урядами перед відомими революційними подіями, які розпочалися у 1648 р. Про те, якого великого значення в той час надавала Україні польська еліта, свідчить багато фактів. Показовою є картина французького художника «В'їзд Яна III на коронацію до Кракова» («Апофеоз Яна III»), датована 1675 р. На ній зображено наближення польського короля до Вавельського замку, перед яким алегорично, у вигляді танцюючих дівчат, змальовано Польщу, Литву та Україну і підпис — *Invicto Augusto Ioanni III Regi Poloniae magno duci Lithuaniae, Ucrainae, etc.*⁹ Також Україна в образі дівчини, звільненої від турків, поруч з «Угорщиною», «Хорватією» і «Венецією», була зображена на іншій картині, присвяченій перемозі польського короля над османськими військами під Віднем¹⁰.

Наприкінці лютого 1676 р. Ян III Собеський запросив наказного правобережного гетьмана Є. Гоголя на свої коронаційні урочистості до Варшави. За королівського сприяння нобілітується значна частина козацької старшини, а сейми 1676 і 1677 рр. приймають окремі постанови щодо козацької організації Правобережної України. Згідно із сеймовими рішеннями, козакам надавалось право розмішуватись у Димерському старостві (Полісся), а також виплачувались певні суми із коронного скарбу. Зважаючи на військові плани польського керівництва, наказний гетьман мав сформувати 4000-не військо для боротьби проти турецької армії.

Після укладення Журавненського перемир'я 1676 р. політична ситуація на Правобережжі зазнала змін. Відповідно до цього королівський уряд змушений був змістити деякі акценти у своїх заходах щодо підко-

рення українських земель. Центральним питанням для польської влади стає проблема нейтралізації діяльності Ю. Хмельницького, який з середини 1677 р. почав утверджувати князівську владу на землях Брацлавщини й Південної Київщини. Насамперед Ян III Собеський офіційно звернувся до турецького уряду з проханням, щоб Хмельницький не вживав титул «князь Малої Русі – України». Причиною рішучого дипломатичного протесту проти надання Ю. Хмельницькому права на володіння частиною Правобережної України стали економічні інтереси великого магнатства в регіонах, на які претендував «турецький» гетьман. Про справжні наміри польських урядових кіл щодо українських земель свідчив надзвичайно секретний документ, який у зашифрованому вигляді був відправлений великому послу в Стамбулі Я. Гнінському. Польський дипломат мав «випрошувати» в турецького султана землі для польських магнатів: «Язловець для обозного коронного..., для маршалка надворного Меджибіж, чи принаймні Сатанів і Синяву з усіма за Бугом землями і ставами.., для К. Вишневецького воеводи Белзького Чорний острів, для князя гетьмана великого воеводи Краковського Немирів..., щоб Хмельницький лише в Кальнику був, для гетьмана польного воеводи Руського Богуслав, Біла Церква...»¹¹. Згодом виконання дипломатичних функцій у Туреччині переходить до С. Процького. 17 квітня 1679 р. король наказав йому звернутися з протестом до Мегмеда IV, «щоб Хмельницький бажаючи України, старовинних воеводств хай [не] узурпує..., огнем і мечем не грозить».¹²

Невдовзі Ян III Собеський, зважаючи на те, що турецька сторона по суті проігнорувала дипломатичні ноти Речі Посполитої, змінює тактику. За його особистим дорученням на Правобережну Україну зі спеціальною місією виїхав львівський митрополит Й. Шумлянський. Український священник одержав завдання вмовити Ю. Хмельницького піддатися під протекцію польського короля. Московські послы у Варшаві повідомляли, що король обіцяв «турецькому» гетьману в разі переходу на його бік зберегти князівський титул. Україні передбачалося надати рівні політичні права з Короною Польською і Великим князівством Литовським. Також монарх запевнив Юрія Хмельницького в тому, що не буде переслідувати православну віру.¹³ Однак ця акція варшавського двору була лише спритним дипломатичним ходом, а тому не мала успіху і лише погіршила польсько-турецькі відносини.

Звістка про передачу «турецької» частини правобережних земель під управління молдавському господарю Г. Дуці викликала велике занепокоєння варшавських кіл. В інструкції королівському послу до Москви від 14 жовтня 1681 р. вказувалось, що «Україна козакам належати

мала, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов'янські народи завоювати, а потім і цілу Європу»¹⁴. З цих слів стає зрозумілою та велика роль, яку відводив польський монарх Правобережній Україні та її козацькому устроєві в східноєвропейському геополітичному просторі. У тому ж році депутати вального сейму закидали своєму королю, що він часто приймає козацькі посольства й не доводить до їхнього відома змісту переговорів. Виступаючи на одному з сеймових засідань, Ян III нагадав депутатам, для чого Речі Посполитій потрібно підтримувати зв'язки з українськими козаками і для прикладу звернувся до висвітлення подій Хотинської битви 1621 р., «...коли було 40 000 козаків, а польського і литовського війська — 60 000»¹⁵.

Ян III Собеський знову і знову заявляє про те, що згідно з Бучацьким, Журавненським і Константинопольським (ратифікованими 1678 р. у Константинополі журавненськими статтями) договорами Україна відійшла козакам («*Ukraina Cosacis cedit*»). Про це читаємо в його листах до великого литовського князя М. Радзивіла, а також білоцерківського коменданта Раппе¹⁶. В останньому, датованому 2 вересня 1682 р., говориться: «У трактаті під Бучачем записано, що *Україна козакам належати має (самим, а не кому іншому)*, що умисне підтвердили під Журавном, як і в Константинополі»¹⁷. Саме тому, на думку польського уряду, Порта не мала права втручатися в справи України, оскільки сама віддала її козацьким гетьманам. Але в даному випадку король мав на увазі тих козаків, які перебували спочатку під керівництвом наказного гетьмана Є. Гоголя, а потім «старших» О. Урбановича, К. Ласки, Мирона і були підвладні Польщі. Отже, згідно з логікою Яна III Собеського, Правобережжя повинно було належати йому.

Відчуваючи неминучу війну з Османською імперією, Ян III Собеський активізує свої дії в справі вирішення «козацького питання». У липні 1682 р. до Димера, де в той час базувалися головні сили правобережного козацтва вирушає nobілітований козацький полковник В. Іскрицький, який раніше деякий час проходив службу при королівському дворі. Він мав агітувати козаків, які після смерті Є. Гоголя у 1679 р. понад три роки не мали гетьмана, щоб вони зібралися на свою раду й вирішили питання можливої допомоги польському монарху в боротьбі проти «бусурманів». Натомість король обіцяв відновити всі «прадавні вольності і привілеї», подбати про рівноправність православної віри тощо.¹⁸ Такі ж обіцянки віз до Білоцерківського козацтва священник Заремба.¹⁹ У цих інструкціях не згадувалось про те, що Правобережжям має управляти український гетьман, і не висувалося планів відновлення автономії України. Відомий польський історик З. Вуйцик

Римський Папа Інокентій XI

відзначав, що Ян III Собеський у цей час не запропонував навіть якогось плану автономії України, не кажучи про можливе розв'язання «українського питання» на основі положень Гадяцького трактату 1658 р.²⁰

Крім того, митрополит Й. Шумлянський за домовленістю з Яном III Собеським вислав за таємними листами на Лівобережну Україну монахів Ф. Храпкевича та І. Зарудного, які мали завдання агітувати козаків лівобережних полків переходити на службу до польського короля. Зокрема, у цих універсалах говорилося, що Річ Посполита поступилася туркам частиною Правобережжя лише з метою утримання України під козацькою владою, а Москва не може володарювати над правобережними українськими землями, бо віддала їх султану. Також відзначалося, що лівобережний гетьман І. Самойлович намагається знищити правобережне козацтво, а король їх «з дитинства любить» і завжди буде захищати. Щоб перетягнути лівобережних козаків на свій бік, Ян III Собеський обіцяв зберегти права православного духовенства, не допустити визисків польської шляхти над посполитими селянами.²¹ До речі, загроза поширення влади лівобережного гетьмана на Правобережну Україну також була однією з причин реанімаційних політичних заходів польського короля щодо правобережного козацтва.

Незважаючи на спротив гетьмана Лівобережної України, універсали польського короля знаходили відгук серед козаків Задніпров'я, які переходили на правий берег Дніпра. Поповнивши свої ряди, правобережне козацтво спромоглося висунути власну кандидатуру на гетьманську посаду. Влітку 1683 р. Ян III Собеський затвердив правобережним гетьманом колишнього військового товариша Війська Запорозького, немирівського старосту С. Куницького, який, згідно з королівським наказом, здійснив узимку 1683–1684 рр. похід на турецько-татарські володіння в Молдавії, Буджацьку та Білгородську орди.²² Ця військова операція стала одним із епізодів спільного проекту боротьби урядів європейських країн проти поширення турецького впливу на «християнський світ» Центральної та Східної Європи. Але, разом з тим, польський король намагався скористатися успіхами козацьких військ у руслі власної зовнішньої політики. У січні 1684 р. він пише лист до своїх послів

у Московській державі, з вказівкою використати звістку про перемогу Куницького над татарами для тиску на російських дипломатів.²³

Одночасно Ян III Собеський застосує військовий потенціал козацьких полків у битві європейських армій з турецьким військом під Віднем, а особливо в «післявіденському» переможному поході та битвах під Парканами, Остригомом, Щещіним у Словаччині та Угорщині (вересень — грудень, 1683) й витісненні військ Османської імперії з цієї частини Європи²⁴. Ще 19 квітня 1683 р. інформація про засідання сенатської комісії у Варшаві засвідчувала, що «козаків 1200 тільки наказав король набрати зараз під командою 4 ротмістрів Семена, Ворони і других двоох»²⁵. Трохи згодом, одержавши фінансову допомогу від Римського Папи Інокентія XI, польський король вирішив, що зможе утримати тритисячне козацьке військо. 16 липня коронним гетьманом С. Яблоновським був виданий «приповідний лист» на вербування козаків полковнику М. Булизі, який у середині серпня мав прибути у Львів²⁶. Загальне керівництво по набору козаків було доручено шляхтичу Й. Менжинському. Саме йому на руки видали певну суму грошей (близько 30 000 ліврів) для «затягу» українського війська²⁷. За військовим планом короля, козацькі полки мали прибути 25 серпня під Краків, де збиралися головні сили Речі Посполитої для походу під Відень, але козаки, в силу різних обставин, спізнилися на призначений час. «Вже не чекаючи полків литовських, ані козаків, залишивши їм наказ поспішати за мною, у перших днях вересня сподіваємось бути на берегах Дунаю», — писав Ян III Собеський до Інокентія XI наприкінці серпня²⁸.

В авангарді польських сил вирушили і 150 козаків під командуванням полковника Апостола (П. Апостола-Щуровського—?). Вони входили до складу підрозділів волинського воеводи Я. Стадницького на правах приватної легкої козацької корогви. «...З Апостолом не маю козаків більше півтори сотні..., а п. Менжинських сидить ще зі своїми у Львові, як сам пише», — повідомляв король 9 вересня під час переправи через Дунай²⁹. 12 вересня об'єднані війська Яна III Собеського та князя Кароля V Лотарингського перемогли багатотисячну армію турецького візиря Кари-Мустафи і звільнили оточений Відень. Про участь козаків Апостола в цій битві свідчить такий запис короля: «...турків зараз ведуть, як псів і худобу, їх мої драгуни і козаки немало забрали. О Менжинський, Менжинський!»³⁰. Останні слова були написані королем у стані великого незадоволення з причини неприбуття до Відня головних козацьких сил. 24 вересня королівна М. Казимира, якій було доручено слідкувати за «козацьким затягом», повідомила своєму

чоловікові, що Менжинський набрав лише півтори тисячі козаків³¹. Але вже 28 вересня Ян III Собеський писав, що до його військ, які прийшли в Будапешт, приєднались полки Я. Ворони і Й. Менжинського. Полковникові Семену (Корсунцю — ?) наказувалось йти «звичайною дорогою за другими»³². Під час переправи через Дунай поблизу угорського міста-фортеці Остригома (Естергома) козаки Ворони не змогли взяти «язика» на другому березі річки, що викликало невдоволення короля. Виправдовуючись перед Яном III Собеським, полковник говорив, що «простих хлопів зтягнули, не козаків, бо так швидко козаків не могли дістати»³³. Однак незабаром до польської армії приєдналися «правдиві» козацькі полки М. Булиги, Семена (Палія — ?) та В. Іскрицького. У жовтні вони відзначилися в облозі Остригома, а також у битвах під угорським містечком Парканами (9 жовтня) та словацькою фортецею Сеценами (Щецином) (15 листопада). «А вони (козаки. — Т. Ч.) пішли так швидко, відважно і мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, але й першу палісаду і браму та заткнули в ній свої прапори з хрестами — і в усіх заслужили собі на велику славу», — так змальовував король перший штурм добре укріпленої сеценської фортеці³⁴. «Яка то красива винахідливість і майстерність козацька», — писав інший свідок участі українських полків у післявіденському поході польської армії Я. Пасек³⁵.

Коли до австрійської столиці надійшли відомості про перемоги козаків С. Куницького в буджацьких степах, папський нунцій Бонвічі звернувся до цісаря Леопольда I з пропозицією вшанувати цю подію відспівуванням у головному віденському соборі. Спочатку виникли сумніви, чи можна це робити з огляду на те, що козаки були «схизматиками», але згодом переконання, що українці воюють проти спільного ворога усіх християн, перемогло³⁶. Король Ян III Собеський у листі до Ватикану поспішив сповістити західноєвропейський світ про визначну перемогу українських козаків та вказав на її значимість в оброні кордонів Речі Посполитої і всієї Східної Європи³⁷.

Для того, щоб мати уявлення про потенціал козацьких підрозділів, їх кількість та можливість фінансування, король ініціював складання окремих компутів (реєстрів) правобережного Війська Запорозького. Нам відомі списки 1683, 1689, 1694, 1695 рр.³⁸ Надання козакам Правобережної України певних грошових сум засвідчували «Ординації плат». Під час гетьманування С. Куницького у 1683 р. було проведено дві великі виплати з державної скарбниці Речі Посполитої й одна — за посередництвом польського уряду від Папи Римського. Згідно з першим платним списком, що називався «Ординація плати Війську Запорозькому,

якого має бути 1200 у трьох полках, а в кожному полку має бути корогви чотири. Укладена 11 травня 1683 року», козакам під командуванням полковників С. Корсунця, Я. Ворони та Киліяна видавали 107 646 злотих готівкою і поставів сукна на 7312 злотих.³⁹ Інша «Ординація плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія ХІ за субсидією Корони Польської проти неприятеля Меча Святого зтягнуеного» засвідчувала, що 7 полків загальною кількістю 3000 козаків отримали 267 599 злотих.⁴⁰ Під керівництвом полковників В. Іскрицького та Булук-Баші перебувало по 500 чоловік; М. Булиги, А. Зеленецького, К. Станецького, Я. Дуніна-Раецького, а також невідомого полковника (його ім'я не було занесене у список) — по 400 чоловік. 13 грудня відбулася ще одна виплата п'ятьом козацьким полкам (всього 1609 чол.) С. Куницького, В. Іскрицького, С. Корсунця, Я. Ворони та А. Зеленецького.⁴¹ Дані виплати стосувалися тих козацьких підрозділів, які брали участь у віденській і післявіденській операціях польського війська.

«Треба дякувати Богові, щоб козаки побрали гроші і служили нам», — неодноразово заявляв польський монарх протягом свого правління.⁴² Саме наприкінці 1683 р. король наказав виготовити булаву й печатъ з «гербом старожитнім України» (це був відомий образ пішого козака з мушкетом) для вручення її правобережному гетьману С. Куницькому.⁴³ Згодом ці королівські клейноди перейшли до його наступника А. Могили. Після смерті останнього вони потрапили до рук коронного гетьмана С. Яблоновського, але невдовзі король наказав вручити їх призначеному в 1689 р. гетьману Гришку (Г. Івановичу).⁴⁴

У лютому 1684 р. до Варшави прибуло козацьке посольство на чолі з генеральним писарем правобережного гетьманату Пяйковським і полковником Я. Дуніним-Раецьким. У привезених «Супліках» від усього правобережного Війська Запорозького до польського короля були такі вимоги: 1) дозволити проведення виборів на посаду православного київського митрополита; 2) надати «прадавні вольності і права» козацтву, а також збільшити плату за участь у військових походах; 3) заборонити шляхті втручатися у «козацькі» справи; 4) надати білоцерківське староство у повне володіння правобережного гетьманату; 5) визначити розмір плати для гетьмана⁴⁵. Крім цього, посольство мало вирішити ряд дрібних проблем, зокрема, розмір матеріального забезпечення, взаємовідносини з комендантами немирівської та білоцерківської фортець тощо.

Ян III Собеський у грамоті від 13 березня 1684 р. відповідав, що з елекцією на посаду митрополита треба почекати, адже Київ перебуває під зверхністю московського царя, а «митрополитом повинен

бути той, що визнає Права і Конституції Коронні, житель Корони»⁴⁶. Щодо забезпечення козацьких «прав і вольностей», то йшлося лише про те, що король «що-небудь» буде робити для їхнього поліпшення. Хоча, разом з тим, правобережному козацтву за умови визнання проєкції польського короля дозволялось: «з жонами і дітьми поселяйтесь (на Правобережжі. — *Т. Ч.*) безпечно, Вірності Ваші розпочинайте щасливо і розповсюджуйте господарство, життя здорове і веселе...»⁴⁷ Справу із заборону шляхті перешкоджати становленню козацьких структур була відкладена до наступного сейму. Гроші на військові витрати козаків, як запевняв Ян III Собеський, були відправлені до Львова й Полонного. Щодо інших вимог, то, якщо уродзонний Гетьман, як і Військо Запорозьке «милість батьківську узнавати завжди будуть... король буде ставитися до них прихильно»⁴⁸. Саме ці вимоги козаків сприяли появі наступних сеймових та королівських актів 1684–1685 рр., які в межах польського законодавства надавали певного правового оформлення козацькій колонізації Правобережної України.

Проблеми внутрішнього характеру, економічний занепад Речі Посполитої в останній чверті XVII ст. змушували її уряд шукати екстенсивних шляхів для свого розвитку, підкоряючи своїй владі нові території. Виношуючи плани завоювання дунайських князівств (Молдавії, Волощини), а також Трансильванії, польський король поряд з питаннями економічного характеру намагався використати перемогу в майбутніх битвах для зміцнення власної влади, заснування династичної традиції в управлінні Річчю Посполитою. Але фінансова криза в Польщі не дозволяла утримувати велике і боездатне польське військо. Тому вже вкотре польська влада звертається за допомогою до козацтва, яке задовільнялося меншою оплатою своїх послуг, ніж коронна армія чи найманці з інших країн.

Уряд Речі Посполитої розумів, що питання успішного вербування козацьких полків міцно пов'язане з правовим вирішенням проблеми надання території для козацької організації Правобережної України. На початку 1684 р. король у своєму універсалі до правобережного козацтва дозволив йому колонізувати українські землі, що були винищені попередніми війнами за умови визнання «*протекції нашої і Речі Посполитої*». ⁴⁹ Трохи згодом Ян III Собеський конкретизує свої слова, надаючи козацтву право розташовуватися в межах території «...коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирини, коло Лисянки, понад Тясминем, понад Тікичем і коло Умані». ⁵⁰ Наміри польських урядових кіл колонізувати Правобережну Україну в даний період збігалися з прагненням козацтва освоїти втрачені раніше «дідичні» землі. Разом з тим, коро-

лівські універсали не розкривали механізму взаємовідносин козацької адміністрації з місцевою владою, що призвело до значних непорозумінь між українцями та поляками в наступні роки.

Землі для формування козацьких полків надавались головним чином у межах королівщин. На Київщині до них, зокрема, належали Білоцерківське, Богуславське, Черкаське, Канівське, Овруцьке, Переяславське староства, на Брацлавщині — Вінницьке, Брацлавське та Житомирське. Отже, король мав у власності землі, що в другій половині 40-х — на початку 70-х рр., становили серцевину полково-сотенного устрою Української держави. Але після знищення її інститутів у боротьбі з П. Дорошенком, королівський уряд не міг ефективно управляти цими землями. Саме тому вони передаються для заселення козацьким полковникам з певними адміністративними правами і можливістю збирання деяких податків із місцевого населення. Поряд з королівщинами існували магнатсько-шляхетські земельні володіння, що призводило до постійних конфліктів між шляхтою і козаками. Крім того, козаки мали право розміщуватись у колишніх володіннях католицького духовенства, які були спустошені під час революційних подій середини XVII ст. (так, наприклад, м. Фастів, де розмістив свою резиденцію козацький полковник С. Палій, належав Київському єпископу А. Залуському).

Заклики короля привертати на землі правобережного Подніпров'я тисячі людей з Лівобережної України, Волині, Запорозької Січі і навіть Молдавії та Волощини. На сенатській комісії в грудні 1684 р. Ян III Собеський вимагав не заважати йому проводити політику якнайшвидшого «затягнення» козацького війська.⁵¹ На вальному сеймі 1685 р. король виступив ініціатором прийняття спеціальної конституції щодо козацтва Правобережної України, де підтверджувалося їхнє право на володіння подніпровськими землями.⁵² Крім того, новообраному гетьману Війська Запорозького А. Могилі дозволялося право видавати «приповідні» листи на формування нових полків козацької старшини (до цього часу вони видавалися лише польській шляхті).

Така політика королівського двору принесла свої результати. Восени 1685 р. значні козацькі сили на чолі з гетьманом Моголою, полковниками С. Палієм, А. Абазином, З. Іскрою та Гришком (бл. 3000 чол.) взяли участь у молдавському поході польських військ під керівництвом С. Яблоновського.⁵³ Це засвідчує «Щоденник...»⁵⁴ великого коронного гетьмана Речі Посполитої, який відображав події походу польських та козацьких підрозділів до Буковини, Молдавії й Волощини протягом 1685 р. 29 вересня, переправившись через р. Прут, війська Яблоновського підійшли до с. Боян. Тут був організований оборонний табір,

який складався з 13-тисячного польського війська, 3-х тисяч українських козаків і 2-х тисяч литовців⁵⁵.

Наступного року українські полки успішно блокували турецько-татарські загони в районі Кам'янця-Подільського під час нового походу польської армії на Молдавське князівство. У другій половині 1686 р. козацькі полки Правобережної України (всього бл. 2500 осіб) взяли активну участь у черговому наступі армії Речі Посполитої, який очолював визнаний у Європі «переможець Відня» Ян III Собеський. Частини українського козацтва входили до складу 36-тисячного польського війська. «Його Королівська Милість, здійснюючи свої славні плани, хоче помститися за пролиту кров предків і народу свого, вирішив витіснити татар з Буджаку і дійти до Чорного моря... постановив завтра рушити на Бессарабію...»⁵⁶ — засвідчував 5 серпня того ж року плани уряду Речі Посполитої посол Венеції в Польщі Альберті. Незважаючи на те, що Ян III Собеський, за висловом польського історика З. Вуйцика, вже не був тим «Собеським з-під Хотина і Відня»⁵⁷, а його армія не здобула в цьому поході переконливих перемог над турками й татарами, козацькі полки Правобережної України відзначилися своїм воєнним мистецтвом під час локальних сутичок із ворогом. За підрахунками істориків, у Молдавському поході 1686 р. загинуло близько трьохсот козаків⁵⁸. Правобережне козацтво взяло активну участь і в останній спробі Речі Посполитої завоювати це дунайське князівство (1691).⁵⁹ Королівський уряд також підтримував проведення козацькими ватажками самостійних бойових операцій проти турків і татар.⁶⁰ Для кращої взаємодії з Військом Запорозьким Ян III Собеський призначив спеціального комісара, який здійснював посередницькі управлінські функції між королем та козацькою старшиною. З 1683 по 1692 рр. ці обов'язки виконував хелмський каштелян С. Дружкевич, а згодом, з 1693 р. до 1699 рр. — регіментар Б. Вільга. Особливі повноваження стосовно козацтва Правобережної України мав великий коронний гетьман С. Яблоновський (1682—1702), що був водночас Руським воєводою.

Король Ян III Собеський підтримував міцні особисті стосунки з керівниками козацької організації на Правобережжі. Відомі його послання до гетьманів С. Куницького, А. Могили, Гришка, Самуся, полковників С. Палія, Д. Федоровича та інших представників правобережної старшини. Ось, наприклад, що писав польський монарх до одного з полковників у листі від 16 квітня 1689 р. зі своєї резиденції у Вільянові: «...молодець, що не дозволив напасти на Паволоч і відбив великий ясир..., уконтентування послали від нас з козаками, які язика приве-

ли. Я тільки й думаю про те, як вас краще уконтентувати». ⁶¹ 24 жовтня 1690 р. у листі до воєводи Белзького король відзначав потрібність українського козацтва для Речі Посполитої, незважаючи на його «свабільну» поведінку: «...їх треба більше ласкати, бо знову війна з турками гору бере... Економічні негаразди, які засмучують і гострота проти народу козацького виникати може, поки пан Бог досконалого покою Речі Посполитій не забезпечить в нагороду і повернення збитків; не повернення збитків менша шкода ніж вести тими господарськими негараздами той народ у якийсь відчай» ⁶². Саме такими мотивами керувався Ян III Собеський, реагуючи протягом першої половини 90-х рр. на численні скарги на козаків від шляхти Київського, Брацлавського та Волинського воєводства, і практично не реагуючи на них.

Заохочуючи козацтво до рішучої боротьби проти турецько-татарської агресії, польський король надавав українській старшині право на володіння окремими землями й поселеннями. Навесні 1687 р. наказний гетьман М. Булига приймав у володіння частини сіл Геєвичі і Жолони і Овруцького повіту. ⁶³ Наступного року полковник С. Палій одержав від короля привілей на с. Романівку що знаходилось у білоцерківському старостві. ⁶⁴ Відомо про те, що й іншим козацьким керівникам було вручено привілеї на володіння деякими правобережними маєтностями.

Типовою для королівської політики щодо правобережного козацтва була історія з ув'язненням білоцерківського полковника С. Палія. На початку жовтня 1689 р. виникла конфліктна ситуація між Палієм та наказним гетьманом Гришком, внаслідок чого комендант немирівської фортеці заарештував полковника. Провівши кілька місяців у в'язниці, Палій був звільнений згідно з королівським універсалом. «...З-під варти зі мною разом (йшлося про двох сотників, що також перебували у полоні. — *Т. Ч.*) випущено за наказом Вашої К. М..., з Немирова з-під варти пішки і без риштунків», — писав С. Палій до Яна III Собеського. ⁶⁵ Згодом польський король не лише наказав повернути козацькому полковнику «риштунки», але й дозволив йому знову розмістити свою резиденцію у Фастові (до речі, ще на початку 1689 р. король хотів запропонувати Палію перенести її в Чигирин). ⁶⁶

Це рішення королем було прийнято з огляду на виняткові військово-організаторські здібності правобережного полковника, який виходив переможцем у багатьох битвах із турками й татарами, захищаючи тим самим південно-східні кордони Речі Посполитої. Невдовзі після звільнення С. Палія король повідомляв польському резиденту в Москві, що «козаки наші також не без діла, одні з Палієм аж на Буджак

пішли, другі нам тут вчора язиків прислали і як тільки можемо рятуємо спільно добро християнське». ⁶⁷ У зв'язку з цим, Ян III Собеський не звертав уваги на постійні скарги комісара С. Дружкевича, пробаючи Палію політичні зносини з гетьманом І. Мазепою та московським царем Петром I. Крім того, королівський уряд «заплющує очі» на вбивство фастівським полковником нобілітованих козацьких ватажків П. Апостола-Щуровського та Я. Гладкого. ⁶⁸ У 1692 р. король відрядив зі спеціальним завданням до Фастова київського стольника К. Ласку. Той мав запропонувати С. Палію вибрати (?!) протекцію одного з двох європейських монархів — короля Речі Посполитої чи царя Московської держави. ⁶⁹

Такий «лібералізм» польського монарха пояснювався певним місцем українського правобережного козацтва, відведеним йому в геополітичних планах країн «Священної ліги» (куди з 1684 р., окрім Польщі, входили Австрія, Венеція, Ватикан, а з 1686 р. — Росія). Протягом останнього десятиліття XVII ст. правобережні козацькі полки майже щороку брали участь у спільних походах із лівобережними українськими військами проти Кримського ханства та Білгородської й Ногайської орд. Типовими в цьому відношенні є події, які відбувалися протягом 1694 р. Наприкінці лютого козаки С. Палія разом із лубенським полком Л. Свічки спустошили татарські улуси навколо Кизикермену. У серпні того ж року правобережці (близько 1600 чол.) разом із сотнями київського полковника К. Мокієвського розбили загони татарського бея біля самого Очакова, а вже у вересні Палій і чернігівський полковник Я. Лизогуб здійснили похід у буджацькі степи. Ян III Собеський не лише давав дозвіл на спільні військові операції правобережних і лівобережних козацьких полків, але й сприяв їхньому проведенню. Королівський секретар Д. Вільчек писав 20 квітня 1695 р.: «Палій на три полки наказний лист із столиці (Москви. — *Т. Ч.*) отримав, а саме брацлавський, чернігівський і переяславський, і з ними аби понад Дніпро зміряв до Криму. Що дай Боже аби не змінилося...». ⁷⁰

Існує велика кількість праць (головним чином, науково-популярного змісту), в яких автори відзначають деяке «козакофільство» короля, а іноді й звинувачують Яна III Собеського в надмірному «козакоманстві». Не заперечуючи цілком дане твердження, відзначимо, що рівень прихильності польського монарха до українського козацтва визначався його великим бажанням утримати Правобережну Україну під своєю владою, а також ступенем військової загрози з боку Османської імперії та дипломатичними зобов'язаннями королівського двору перед урядами європейських країн. «Безперечно, що козаки

були для Речі Посполитої найнебезпечнішою отрутою і водночас її найміцнішим щитом», — відзначав ще в 1684 р. німецький дослідник Й. Мюллер, який одним із перших в Європі захистив магістерську дисертацію з історії українського козацтва.⁷¹

Король Ян III Собеський протягом свого правління так і не зміг стабілізувати польсько-українські стосунки, що з кожним роком погіршувалися з огляду на відсутність проекту практичного вирішення «козацької проблеми», яка полягала в прагненні Війська Запорозького добитися рівноправних відносин. Особливості політики королівського уряду Речі Посполитої у цей час відзначалися намаганням підпорядкувати «козацьку» реколонізацію українських земель своєму контролю. З іншого боку, Польща, зважаючи на відносну слабкість свого державного устрою, потребувала військової допомоги українського козацтва для боротьби з Османською імперією та поширення свого впливу в Центрально-Східній і Південно-Східній Європі.

¹ Wójcik Z. Jan Sobieski. 1629–1696. — Warszawa, 1994. — С. 227.

² Див. наприклад: Степанков В. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. // Україна і Польща у період феодалізму. — К., 1991. — С. 112–128; Чухліб Т. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті рр. XVII – початок XVIII ст.). Автореферат дисерт. канд. істор. наук. — К., 1995; Копреева Т. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 г. до «Вечного мира» 1686 г.). Автореферат десерт. канд. истор. наук. — Ленинград, 1952. — С. 20; Галактионов И. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960. — С. 5–8; Wójcik Z. Jan Sobieski. 1629–1696. — S. 244; Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejałet Kamieniecki. 1672–1699. — Warszawa, 1994. — S. 50–51; Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400–1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність. — К., 1995. — С. 116–129, та ін.

³ АГАД Варшава. — Ф. «Архів дому Радзивілів», від. III, кн. 1, арк. 124.

⁴ Historia dyplomacji Polskiej — Т. II. — С. 183.

⁵ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 277–278, Wołński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy... — S. 19; Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji... — S. 29.

⁶ Wójcik Z. Jan Sobieski. — S. 257.

⁷ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 257; Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. II. — С. 14.

⁸ Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. II. — С. 12.

⁹ Widacka H. Jan III Sobieski w grafice XVII i XVIII wieku. — Warszawa, 1987. — S. 50.

- ¹⁰ Ibid. — S. 64–65.
- ¹¹ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3053, арк. 376.
- ¹² БН Варшава. — Відділ мікрофільмів, № 123, арк. 270.
- ¹³ Замысловский Е. Е. Сношения России с Польшей... — С. 36–37; Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji... — S. 190.
- ¹⁴ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3053, арк. 297–298.
- ¹⁵ БУВ Варшава. — Відділ рукописів, од. зб. 73, арк. 72.
- ¹⁶ БН Варшава — Відділ Мікрофільмів, № 123, арк. 297; АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. III, кн. 16, № 124.
- ¹⁷ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3053, арк. 306.
- ¹⁸ Там само. — № 3036, арк. 252.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 261.
- ²⁰ Wójcik Z. Jan Sobieski. — S. 599.
- ²¹ Павлищев Н. Польская анархия при Яне Казимире... — Т. 3. — С. 82.
- ²² Чухліб Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти османської імперії (1683–1684 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000. — С. 314–332.
- ²³ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 248/II, арк. 173–174; Urbański T. Rok 1683 na Podolu, Ukraine i w Mołdawii. — S. 42.
- ²⁴ Німчук І. Українці і відсіч Відня 1683 р. — Львів, 1933. — С. 14; Чухліб Т. В. Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 6. — Черкаси, 1997. — С. 78–84.
- ²⁵ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 162, т. 1, арк. 49.
- ²⁶ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 39; Antony (Rolle) A. Kozacy na Polesiu Kijowskim // Biblioteka Warszawska. — Т. IV. — Warszawa, 1881. — S. 61.
- ²⁷ Kazimiera M. Listy Jana Sobieskiego. — Warszawa, 1966. — S. 244; Німчук І. Українці і відсіч Відня 1683 р. — С. 14.
- ²⁸ Niemcewicz J. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. — Т. 5. — Puława, 1830. — S. 303.
- ²⁹ Hełceł A. Listy Jana Sobieskiego... — S. 382.
- ³⁰ Ibid. — S. 384.
- ³¹ Kazimiera M. Listy Jana Sobieskiego. — S. 244.
- ³² Listy do Maryseńki. — Т. 2. — Warszawa, 1973. — S. 241; Hełceł A. Listy Jana Sobieskiego... — S. 156.
- ³³ Listy do Maryseńki... — Т. 2. — S. 257.
- ³⁴ Німчук І. Українці і відсіч Відня 1683 р. — С. 34.
- ³⁵ Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gozławic Paska. — Lwów 1923. — S. 329.
- ³⁶ Крупницький Б. З історії Правобережжя... — С. 5.
- ³⁷ Pułkaniec L. Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turcją (1683–1684). — Wilno, 1937. — S. 23–24.
- ³⁸ Чухліб Т. Козацькі компути останньої чверті XVII ст. як джерело до вивчення політичної історії Правобережної України // Українська козацька держава. — Вип. 4. — К., 1994. — С. 27–31.
- ³⁹ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3112, арк. 323.

⁴⁰ БМЧ Краків. — № 2679, арк. 121–122; Чухліб Т. В. Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? — С. 80.

⁴¹ АГАД Варшава. — Ф. «Рахунки надворні», № 7, арк. 505; Wimmer J. Wiedeń 1683... — S. 412–413.

⁴² БМЧ Краків. — Од. зб. 422, арк. 200.

⁴³ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 248/II, арк. 171.

⁴⁴ Там само. — Од. зб. 876, арк. 35; Андрусак М. До історії правобічних козаків... — С. 260.

⁴⁵ АГАД Варшава. — «Архів Замойських», № 3053, арк. 325–327.

⁴⁶ Там само. — Арк. 325.

⁴⁷ Там само. — Арк. 326.

⁴⁸ Там само. — Арк. 326 зв.

⁴⁹ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3053, арк. 325 зв.

⁵⁰ Архів ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 94.

⁵¹ БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 181, № 26, арк. 174; Chowaniec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Mołdawiji w 1686 r. — S. 19.

⁵² Volumina legum. — Т. 5. — S. 350.

⁵³ Pamiętnie wprowadzenie wojska z cieśni Bukowienskiey... — Zamosć, 1745; Jonsak D. Zycie St. Jabłonowskiego. — Т. 3. — Poznań, 1866. — S. 42.

⁵⁴ Dyaryusz prawdziwey relacyi praecłare gestorum Woyska JKM ci i Rptey na kampanii w R. 1685 po wielu mieyseach, a osobliwie w Wołoszech // Biblioteka starożytna pisarzy polskich. — Warszawa, 1844. — Т. V. — S. 241–261.

⁵⁵ Wagner M. Stanisław Jabłonowski. — S. 214.

⁵⁶ Chowaniec Cz. Materiały do wyprawy Sobieskiego do Mołdawii 1686 r. — S. 305.

⁵⁷ Wójcik Z. Jan Sobieski. — S. 383.

⁵⁸ Wimmer J. Materiały do zaganienia organizacji i liczebności armii koronnej w II. 1690–1696 // SMHW. — Т. IX. — Cz. 1. — Warszawa, 1963. — S. 218.

⁵⁹ Власова А. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII — начале XVIII вв. — С. 96–97.

⁶⁰ РНБ у Санкт-Петербурзі, Відділ рукописів. — Ф. 293, оп. 1, № 440, арк. 1–6.

⁶¹ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. II, № 1768, арк. 1–2.

⁶² БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 876, арк. 171–172; Андрусак М. До історії правобічних козаків... — С. 273.

⁶³ ЦДІАУ Київ. — Ф. 2, оп. 1, спр. 4, арк. 10.

⁶⁴ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 2, арк. 141.

⁶⁵ Там само. — Ф. «Архів Радзивілів», від. II, кн. 25, арк. 233.

⁶⁶ Там само. — Арк. 343; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej... — S. 79.

⁶⁷ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 876, арк. 148; Андрусак М. До історії правобічних козаків... — С. 272.

⁶⁸ Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej. — S. 77–79.

⁶⁹ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 408/II, арк. 209–211.

⁷⁰ Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 267.

⁷¹ Мюллер Й. Исторична дисертація про козаків... — Лейпціг, 1684 // Всесвіт. — 1988. — № 6. — С. 136.

17. Похід гетьмана Стефана Куницького проти Османів до Молдавії та Надчорномор'я

Виправи українського козацтва до причорноморського Степу набули свого розмаху у другій половині XVI ст. Як зазначали дослідники цього питання, з кінця 1560-х рр. військова активність козацтва зростає саме на південному напрямку — на Молдавію та Буджак*¹. Більші та менші за кількісним складом учасників походи у напрямку причорноморських фортець Османської імперії суходільним шляхом через Буджацький степ відбувалися майже щорічно й тривали включно до середини XVII ст. З одного боку такі наступальні військові операції Війська Запорозького носили превентивний стратегічний характер, адже зменшували можливість походів на українські землі багатотисячних кримської і ногайської орд, а з іншого — носили та-

* Буджак (з тур. «*bucak*» — кут, куток) — історико-географічна область Північного Причорномор'я розташована на півдні степового міжріччя Дунаю і Дністра в основному між Сулинським та Георгіївським гирлами Дунаю. Сьогодні більша частина колишнього Буджака входить до Ізмайльського р-ну Одеської обл. У XVI–XVIII століттях була заселена татарсько-ногайськими кочівницькими і напівкочівницькими ордами, які переселилися сюди на запрошення Османів та Гіреїв з району Нижнього Поволжжя та степового Прикаспію. У другій половині XVII ст. Буджацька орда, в складі якої були Мала Ногайська та Білгородська орди, виставляла для походів Османської імперії та Кримського ханства від 30 до 50 тисяч вершників. У степах Буджака перебували також відгалуження едісанців, джембуйдуківців, едичкульців та інших етнографічних тюркських груп. У політичному відношенні таке специфічне державне утворення як Буджацька орда перебувало у підданстві кримської династії Гіреїв, а отже, визнавала сюзеренітет султанів Османської імперії. Так, зобов'язання ногайських мурз перед Кримським ханством полягали в наданні йому певної кількості військових підрозділів, передачі частини здобичі та виділенні невеликої грошової суми за кожного полоненого. Разом з тим, влада ханів над цією ордою в окремі періоди була досить умовною. Існування татарсько-ногайських орд у Північному Причорномор'ї було дуже вигідним для Османської імперії адже кочовики протягом довгого часу слугували своєрідним буфером для захисту з суші таких її торгово-військових фортець-портів у гирлах Дунаю, Дністра та Дніпра як Ізмаїл, Киїля, Білгород (Ак-Керман), Очаків та Іслам-Кермен. (Скальковський А. *О ногайских колониях Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. — Вып. 1. — Симферополь, 1867; Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. — Ч. 1–II. — Одесса, 1879–1880; Кочакаев Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. — Алма-Ата, 1988; Гоман Ю. Походження та етнополітичний розвиток причорноморських ногайців в XII–XVI ст. Автореферат... канд. іст. наук. — К., 2002; Грабовський В. Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI–XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вып. 4. — К., 2004.*

кож і здобичницький характер (що з боку Високої Порти та їхніх васалів трактувалося як розбійницькі набіги та грабiжництво), тобто мали за мету здобуття військових трофеїв т. зв. «козацького хліба» — грошей, матеріальних цінностей, зброї, одягу, людей, коней, худоби тощо².

З постановлянням протягом кінця 1640-х — першої половини 1650-х рр. на території східних воєводств Речі Посполитої нової ранньомодерної держави — Українського гетьманату походи козацьких підрозділів до Буджака, з огляду на налагодження мирних стосунків з Османською імперією, тимчасово припинилися (хіба що запорожці І. Сірка час від часу турбували ногайців і татар). Виправи українського козацтва до побережжя Чорного моря були відновлені лише у 1683 р. у зв'язку з війною коаліції європейських країн у складі Австрійської імперії, Речі Посполитої та князівств Німеччини проти Високої Порти на території Центральної Європи³.

Наприкінці липня 1683 р. на раді правобережного Війська Запорозького, яка зібралася поблизу Білої Церкви, була ухвалена відозва до владних структур Речі Посполитої, в якій, зокрема, зазначалося: що, по-перше, «народ християнський український уже не має змоги терпіти турецького панування і чекає щасливої війни польського короля з султаном»; по-друге, козаки наказали македонському митрополиту, який був у них проїздом до Москви, щоб той передав царю, «аби разом із Польщею йшли проти Порти»; по-третє, «є добра можливість напасти на Молдавію і Буджак, бо вони майже не обороняються», адже великий візир Кара-Мустафа зібрав усі їхні війська для походу на Відень⁴. У зв'язку з цим, шляхтич і військовий товариш Війська Запорозького С. Куницький⁵ прохав короля дати згоду на похід козацького війська до Буджацької орди та Молдавського князівства, сподіваючись, що це сприяє відходу татар і ногайців з театру бойових дій у Центрально-Східній Європі, а також запевняв польсько-литовського короля Яна III Собеського у спроможності набрати для цієї операції до 10 тисяч козаків. Наприкінці листа Куницький прохав польського короля «до ніг падаючи Вашої Милості... щоб нас (правобережних козаків. — *Т. Ч.*) блукаючих овечок, так як батько і пастор до своєї ласки прийняв»⁶.

Очевидно, що у другій половині 1682 р. С. Куницький зустрівся з королівським посланцем Василем Іскрицьким*, адже всі наступні «ві-

* Нар. близько 1640 р. у родині київського шляхтича Михайла Іскрицького та волинської шляхтянки Єви Моржковської (Тетері). У 1659 р. був нобілітований на варшавському сеймі до шляхетського стану разом із своїм братом Криштофом та іншими козаками

роломного» українця засвідчували про ознайомлення з документами, які Іскрицький привіз із Варшави на Правобережну Україну. В зв'язку з цим Куницький розпочав активну діяльність у справі скликання козацької ради. У цьому йому допомагав холмський каштелян Станіслав Друшкевич, якому король дав посаду «комісара над козаками» і відправив з спеціальною місією щодо набору козаків для війни з Османською імперією та її васалами⁷. Повноваження у новопризначеного комісара були досить значними, адже він міг від імені короля видавати на Правобережжі спеціальні накази — «ординанси». С. Друшкевич суттєво допоміг Куницькому, адже мав із собою певну суму грошей, які були виділені з королівської канцелярії. Як свідчив сам польський урядовець у своєму щоденнику: «Швидко те зробив за два місяці: козаків зтягнув, гетьманом Куницького зробив»⁸. Звичайно, що королівський комісар перебільшив свої заслуги, адже українця обрали гетьманом на раді, згідно з козацькими звичаями, тобто вільними голосами.

24 серпня 1683 р. у відповідь на звернення правобережного козацтва, Ян III Собеський, перед виходом до Відня, своїм універсалом призначив С. Куницького гетьманом правобережного Війська Запорозького⁹. Новий гетьман відразу ж назначив полковників правобережного Війська Запорозького, серед яких першими були Казимир Станецький та Андрій Могила. Наприкінці вересня — початку жовтня підрозділи гетьмана Куницького оволоділи Немировим, вигнавши звідти турецько-молдавського ставленика Івана Драгинича¹⁰. Польський історик З. Вуйцік так оцінював цю подію: «Куницький зайняв

як «заслужені у Війську Запорозькому товариші». У 1671 р. перейшов від П. Дорошенка до М. Ханенка та у складі козацької делегації проводив переговори з коронним гетьманом Я. Собеським. Був тестем миргородського полковника Данила Апостола — у 1677 р. донька В. Іскрицького Уляна (Олена) одружилася з цим впливовим старшиною Лівобережної Гетьманщини. Згідно з повідомленнями папського нунція Ф. Бонвічі, того ж року В. Іскрицький сформував козацький підрозділ з правобережців і запорожців, який мав вирушити на Закарпаття для допомоги повсталим проти австрійців карпатським русянам, словакам і угорцям на чолі з І. Тьокьолі. Ротмістр армії Речі Посполитої. У 1682 р. був направлений Яном III Собеським на Правобережжя для агітації козаків проти Османів. Після участі у Віденській кампанії 1683 р. неодноразово брав участь у походах проти турків і татар до Молдавії та Пн. Причорномор'я. У 1690 р. від імені польського короля веде переговори з гетьманом І. Мазепою. З 1670-х рр. і до своєї смерті в 1698 р. виступав як полковник правобережного Війська Запорозького. В. Іскрицький мав сина Григорія, який був сумським сотником і загинув 1708 р. Його внук, Петро Іскрицький (1704–1771) обіймав посаду генерального хорунжого Лівобережної Гетьманщини й зберігав у себе рукопис Літопису Самовидця відомий в історіографії як «список Іскрицького» (*Модзалевський В. Малороссийский родословник. — Т. 2. — К., 1910; Ситий І. Іскрицький // Енциклопедія історії України. — Т. 3. — К., 2005; Дзира Я. Передмова // Літопис Самовидця. — К., 1991*).

Немирів, що не оборонявся — нову столицю незалежної від Порту України»¹¹. Отримавши згоду короля на похід до Молдавії та Буджаку, гетьман Куницький почав запрошувати до себе козаків з Лівобережної Гетьманщини й Запорозжя, а також Війська Донського.

Набравши близько 5–6 тисяч чоловік (окремі джерела називали значно перебільшену кількість — від 8 до 20 тисяч козаків) і залишивши за старшого у Немирові свого брата Олександра, правобережний гетьман С. Куницький у другій половині жовтня 1683 р. вирушив на боротьбу з «невірними бусурманами» до буджацьких степів Причорномор'я, ногайська орда яких підпорядковувався союзникові і васалові Османської імперії Кримському ханству. Вже сучасники розуміли головну мету цієї військової кампанії. Один із них, італієць К. Брюнетті, писав: «...Козаки сказали, що з найбільшою охотою нападуть на Крим (тобто землі підвладні ханству. — *Т. Ч.*), щоб примусити татар, що перебувають сьогодні у війську Турецьким, і скільки шкоди завдають Австрії, до повернення для оборони власних своїх вогнищ»¹².

У складі українського війська, що вирушило до Буджака через Молдавію, окрім правобережців, було також понад 2 тисячі лівобережних козаків, 400 польських жовнірів, 200 запорожців та 200–300 донських козаків. Цей похід частково профінансував Ватикан, а гроші козакам вручив папський нунцій у Речі Посполитій О. Паллавічіні. Окрім того, певні кошти та одяг були отримані також і від Яна III Собеського: «А козакам... дали кафтани і гроші по два таляри»¹³. Після початку походу, перебуваючи у Шаргороді, С. Куницький «ордував полк п. Станецького, щоб йшов на консистенцію до Могилева»¹⁴. Знаємо також про те, що піхотні підрозділи цього війська очолив виходець із Лівобережної України А. Могила. Здійснивши переправу через Дністер у районі Сорок, козацькі підрозділи рушили у напрямку Кишинєва. Йдучи в похід, Куницький за отримані від папського нунція гроші придбав декілька гармат, порох, кулі і олово¹⁵.

У листопаді 1683 р., у той час коли військо Яна III Собеського воювало у Словаччині, козацькі полки С. Куницького зайняли місто Нагаї, де знищили турецько-татарську залогоу і рушили до Кишинєва. Там вони об'єдналися з військом господаря Молдавського князівства пропольської орієнтації Шимоном Петричейку. За свідченням молдавського літописця Мирона Костіна «піднялися сорочани, оргєєвці, лопушани»¹⁶. Невдовзі тут відбулася цікава подія, укладення взаємної присяги молдавських військ Шимона Петричейку та правобережного Війська Запорозького: «...Військо Волоське в Кашеньові (Кишенєві. — *Т. Ч.*) виконало Юрамент по службі Божій Й[ого] К[оролівській]

М[илості] і Речі Посполитої, і нам Війську Короля ЙМ Запорозькому, яко теж запорозьке і Дунайське Волохам теж присягу виконало»,¹⁷ — повідомляв український гетьман до Кракова. Дана присяга засвідчувала бажання певної частини молдавського народу відмовитися від турецького протекторату. Під зазначеним у документі «Дунайським військом», очевидно, виступали представники Війська Донського, тобто від 200 до 300 донських козаків, які брали участь у поході до Молдавії й Буджаку на запрошення С. Куницького.

13 листопада 1683 р. українське військо вже було поблизу турецько-молдавської Тягині. Там відбулася козацька рада, що ухвалила «Білгород, Килію, звідки турки мають найбільше провіанту, попалити і йти на Буджак перед зимою»¹⁸. У листі до короля від 24 листопада Куницький повідомляв, що відправив кілька тисяч козаків у буджацькі степи, а сам із піхотою залишився під Тягинею, щоб штурмувати Бендерську фортецю*¹⁹.

Вранці 5 грудня 1683 р. українсько-молдавське військо отримало переконливу перемогу над турецько-татарськими силами, на чолі з Яла-пашою та Юсуф-агою під Кіцканами (в інших джерелах називаються Тілгротин або Філогранум (у документі читаємо «Фібро гори»). У цій битві загинув тягинський бей Алі, старший над Буджацькою ордою Алігер-паша (Алі-Гірей) та кілька татарських мурз. За свідченнями очевидців, Тягинський шлях упродовж чотирьох миль був всіяний ворожими трупами. Згодом Куницький відзначав, що у його війську не загинуло жодної людини²⁰. Після цієї перемоги, 16 грудня

* Бендерська фортеця була зведена Османами після 1484 р. за проектом інженера Сінан-аги ібн Абдулменана на околицях старовинного молдавського міста Тягині (одна з молд. назв у XV ст.: «Тегенекечю»; пізніше — «Tighina») на березі Дністра. Назва «Бендери» була запозичена турками з персидської мови і перекладалася як «Порт». Турецький літописець Е. Челебі у 60-х рр. XVII ст. засвідчував, що «ця фортеця є прекрасним міщним, збудованим із каміння будівлею чотирьохкутної форми». Саме у написі на цитаделі Бендерської фортеці султан Сулейман I Пишний виразно висловив свої плани щодо «світового» панування: «Я, раб Божий та султан цього світу. Милістю Божою я — поводитир громади Могоммеда. Божжа потуга та чудеса Могоммеда — мої супутники. Я — Сулейман, в ім'я якого промовляється гутба (проповідь після молитви. — Т. Ч.) у Мецці й Медіні. Я — шах у Багдаді, цісар у Візантії й султан у Єгипті, який посилає свої флоти у моря Європи, Магрибу та Індії. Я — султан, який узяв корону й трон Угорщини й віддав їх відданому рабу. Воевода Петру підняв свою голову, щоб повстати, але копита мого коня втоптали його у землю, і я завоював країну Молдавію». Місто Тягиня з турецькою фортецею було неодноразово атаковане підрозділами українського козацтва. Зокрема, лише наприкінці XVI ст. українці штурмували його в 1573, 1575, 1587, 1589 та 1593 рр., а в 1583 р. вони захопили та зруйнували саму Бендерську твердиню (Челебі Э. Книга путешествия. — Москва, 1961; Аствацатуров Г. Бендерская крепость. — Бендеры, 1997).

1683 р., козаки знову атакували Бендерську фортецю в Тягині, однак не змогли здобути її й рушили вглиб ногайських володінь, до Білгорода (Ак-Кермана)*, Килії** й Ізмаїла***. Коментуючи ці події, львівський історик Тадеуш Урбанський писав, що козаки вирішили хоча б один раз показати татарам «у їх власних кордонах, як то плондрувати чужий край і забирати людей в ясир»²¹. Тут, очевидно, малося на увазі те, що зимовий похід 1683/1684 рр. був тільки першою великою виправою українського козацтва у другій половині XVII ст., адже перед тим — у 1570-х — 1620-х рр. — козаки не раз турбували татар і ногайців «у їх власних кордонах».

* Білгород (татар. «Ак-Керман», Акерман «Біла Фортеця»; Богаз-Конман; молд. Четата Албе) — місто, порт, торговельний і військовий центр, фортеця. Знаходиться у гирлі Дністра на березі Чорного моря за 100 км. від Одеси. Було засноване слов'янами у VII–IX ст. на місці грецької колонії Тіра (існувала з VI ст. до н. е.). У XII–XV століттях належало генуезцям й називалося Монкастро (Маврокастро). На початку XV ст. увійшло до складу Молдавського князівства. У 1484 р. захоплене Османами. Центр окремого санджаку в складі Очаківського (Сілістрійського) еялету. Як зазначав Е. Челебі «окружність цієї фортеці становить три тисячі шістьдесят кроків... по внутрішньому ряду стін..., має три ряди стін зовнішніх». Разом з Килією Білгород став справжніми «воротами» для південно-північної торгівлі Османської імперії, пропускаючи через себе сотні найменувань товарів, так само як і більш відома Кафа. (*Эвлия Челеби. Книга путешествия. — Москва, 1961; Ключник А. Белгород-Днестровский. — Одесса, 1960; Криволап І. Білгород-Дністровська фортеця // Укр. іст. жур. — № 1. — 1968. — С. 128–134; Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба: 1300–1600. — К. 1998.; Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость. — Кишинев, 2001*)

** Килія (генуез. «Лікостомо», молд. «Chilieii», «Chilia Veche») — місто, порт, торговельний центр, фортеця. Знаходиться за 40 км. від Чорного моря. Перші згадки про це генуезьке поселення датуються XI ст. З кінця XIV ст. і до захоплення Османами в 1484 р. належало до Молдавського князівства. За переказами після завоювання фортеці султаном Баязидом II той залишив на стінах Килії промовистий напис: «Ми перемогли». Згідно з свідченнями турецького літописця Е. Челебі у 60-х рр. XVII ст. фортеця в Килії складалася з 170 різних укріплень, серед яких вирізнялися 7 башт. Була важливим центром чорноморської транзитної торгівлі між Османською імперією та європейськими країнами. Разом із Білгородом та Ізмаїлом місто Килія була невід'ємною частиною турецької економіки. (*Эвлия Челеби. Книга путешествия. — Вып. 1: Земли Молдавии и Украины — Москва, 1961; Куница А. Килія. — Одесса, 1962; Іналджик Г. Вказ. праця.; Шлапак М. Arhitectura de aparare din Moldova medievala. — Chisinau, 2004*)

*** Як вірно відзначив російський історик К. Кочегаров, українські козаки за два століття перед «легендарним» завойованням О. Суворовим Ізмаїла наприкінці XVIII ст. вже захоплювали турецьку фортецю — вперше це зробив гетьман Війська Запорозького Григорій Лобода ще у 1594 році (*Кочегаров К. Участие украинского казачества в кампании 1683 г. против Османской империи // Украина в Центрально-Східній Європі. — Вып. 5. — К., 2005. — С. 627*).

Українські козаки успішно подолали степову зону та винищили поселення навколо Білгорода і, йдучи узбережжям Чорного моря, завоювали передмістя Ізмаїла та Килії. У тогочасних повідомленнях Куницький звітував до Варшави про знищення близько 300 тисяч (що, звичайно, було дуже великим перебільшенням) ворогів, а також, «що старий хан хоче піддатися з 5000 татар до Війська Запорозького»²². Отримавши повідомлення про цю перемогу, Ян III Собеський надзвичайно здивувався і вже 8 грудня, у відповідь відписав гетьману: «Не може нам бути нічого милішого..., отримати тут вдома з листа вірності твоєї [відомості] щасливого проти того неприятеля Війська нашого Запорозького наступу...»²³. Крім того, король наказав виготовити гетьманську булаву і печатку з «гербом старожитнім України»²⁴. Трохи згодом ці та інші клейноди вручив С. Куницькому спеціальний королівський посланник.

У грудні 1683 р. С. Куницький отримав листа від польського короля, де говорилося: «...Коли, збуривши Буджак і Білгород, не даси вийти з Волох ворогові і не дозволиш потіхи ханові і Дуці господареві, щоб не зробили ані найменшого кроку. Правда що там Фортець і Замків не маєш, але добре і монастирі, в яких можна боронитися так відважно, як у найкращій фортеці»²⁵. Однак гетьман не встиг дійти до якогось із монастирів Молдавії.

Наприкінці грудня козацька розвідка повідомила свого командувача про наближення залишків багатотисячної армії турецького султана, що поверталися на батьківщину після віденського розгрому. Спішно відступаючи з Буджацького степу, українсько-молдавське військо дійшло до Пруту і почало переправлятися на другий берег поблизу фортеці Тобак (Тінтул), яка була збудована молдаванами у першій половині XVI ст.²⁶ Саме тут 30 грудня 1683 р. їх наздогнали татарські війська на чолі з кримським ханом Хаджі-Гіреєм, які нараховували близько 12 тисяч чоловік. Протягом п'яти діб у нашвидкуруч спорудженому оборонному таборі мужньо відбивали козаки ворожий наступ, чекаючи на допомогу польських підрозділів краківського каштеляна А. Потоцького, які перебували в Яссах²⁷. 31 грудня протягом цілого дня відбувалася битва в одній із атак якої «татари попереду себе пустили на табір стадо і стріляли дуже з семи гармат»²⁸.

У ніч на 1 січня 1684 р. у таборі відбулася рада, де обговорювалася складна ситуація. Не відомо, які на ній було ухвалено рішення, однак через два дні, не витримавши ворожого натиску, гетьман С. Куницький разом із кінними сотнями (близько 300–500 чол.) зумів переправитися через річку і покинути табір, у якому залишалися піхотні полки

на чолі з полковником А. Могилою* (близько 4 тисяч 500 чол.). Та залишені своїм ватажком, козаки не розгубилися. С. Величко свідчив, керуючи піхотинцями Могила (його обрали наказним гетьманом) бився з татарами протягом усього дня та «хоч зазнав немалої шкоди від татар у своїх людях, учинив і їм такої самий ущербок»²⁹. З настанням ночі він наказав усім переправлятися річкою по тонкій кризі, і хоча окремі козаки потонули, полковник уникнув поразки й зумів привести до України близько 3-х тисяч козаків.

Згодом, виправдовуючись перед королем, гетьман С. Куницький так аргументував свій відступ-втечу: «...Повтікали за Прут волохи, побачивши це, почали втікати і козаки. Я їх не міг втримати і мусив сам за ними вплав переходити за Прут і йти прямо до Ясс»³⁰. Саме під час перебування у Яссах 7–9 січня Куницький отримав королівські інсигнії — булаву та печатку з «гербом Старожитнім України». У свою чергу молдавська сторона і козаки, що залишились на полі бою, звинувачували у поразці українського гетьмана. Невідомий кореспондент повідомляв, що «утік Куницький під Тобаком разом із кіннотою, а на піших козаків вся орда обрушилась, але вони оборонялися в таборі і пішли потім»³¹. 10 січня 1684 р. господар Ш. Петричейку скаржився краківському каштеляну на те, що «З табором підійшли [татари] до Трояна у суботу, перейшли Прут нижче Фальчину, вдарили на нас, били з семи гармат, проти них не можна було встояти..., бо ціле козацьке військо без пороху було», а С. Куницький, який «прийшов у Ясси з кіннотою, сьогодні в Україну до Немирова рушив і мене самого з людьми залишив»³².

Та Куницький інакше пояснював свою поведінку. Він знову обвинувачував у поразці своїх союзників, які «жорстоко порушили клятву вірності й обманули Запорозьке військо», а у реляції до польного гетьмана Корони Польської Потоцького повідомив, що йде на Правобе-

* Саме успішні дії піхотного полковника А. Могили під час Тобакської битви стали недовзі причиною його обрання у січні 1684 р. на гетьманську посаду правобережного Війська Запорозького. Походження та родовід цього козацького старшини невідомі. На початку 1680-х рр. він був козаком компанійського полку Лівобережної Гетьманщини. Наприкінці 1683 р. у чині полковника А. Могила вже очолював піхотні козацькі відділи у війську С. Куницького під час походу до Молдавії та Буджака. Відзначився у битві під Кіцканами (4. XII) і, особливо, поблизу с. Тобак, що на р. Прут (30. XII). У першій половині січня 1684 р. на козацькій Раді, яка відбулася у м. Могилеві, що на Дністрі А. Могила обирають гетьманом Війська Запорозького від імені «його королівської милості», а 30 січня це рішення було затверджене королем Яном III Собеським (*Чухліб Т. Гетьман Правобережної України Андрій Могила // Середньовічна Україна. — Вип. 1. — К., 1994*)

режну Україну для розміщення своїх козаків уздовж кордону від Могилева до Ягорлика з метою оборони від татарських набігів. Також він прохав надіслати грошей для оплати і «затягу» нових козаків³³. Я. Віммер відзначав, що якби каштелян краківський А. Потоцький з наявними у нього силами (5–6 тисяч чол.) пішов на допомогу козакам і молдаванам, то, можливо, ця кампанія закінчилася б вдало³⁴. А молдавська дослідниця А. Власова зробила висновок, що молдавські бояри хотіли зрадити козаків і першими втекли із оборонного табору, а тому за ними змушений рушити й правобережний гетьман³⁵. До речі, саме після поразки під Тобаком С. Куницький зізнався полякам, що мав під своїм керівництвом близько 5 тисяч козаків, хоча перед тим гучно заявляв про набір 40-тисячного війська.

Невдоволена втечею свого гетьмана з-під Тобаку, що призвело до загибелі значної кількості людей, частина козаків на чолі з піхотним полковником А. Моголою викликає С. Куницького до Могилева. Там на початку березня 1684 р. відбулася козацька рада, де було вирішено переобрати керівника правобережних полків. Самого Куницького вбили, коли він, згідно з твердженнями очевидців, «змінивши козацький жупан на чернецький одяг», збирався втекти з місця проведення ради³⁶. Тоді ж козаки ледве не позбавили життя й польського комісара С. Друшкевича, який намагався заступитися за королівського ставленика.

Історик Б. Крупницький відзначав, що похід С. Куницького до Молдавії та Північного Причорномор'я мав дуже велике значення, адже завдяки йому чимала кількість татарського війська відійшла з театру бойових дій з Угорщини до Буджака: «Саме цей результат мав вагу в очах папи, цісаря, Собеського. А кінцева поразка в західноєвропейських джерелах або зовсім не згадується, або тільки побіжно, його успіхи привертають до себе велику увагу і навіть стають вихідними пунктами деяких дипломатичних актів»³⁷.

Як сприйняв перемогу українських козаків 4 грудня 1683 р. над військами буджацького хана Алі-Гірея польсько-литовський король Ян III Собеський? Про це найкраще свідчить його власноручний лист до гетьмана С. Куницького, який був написаний королем уже 8 грудня: «Уродзоні, вірні нам милі. Не може бути нам нічого милішого як коли самі повернулися з походу проти неприятеля Хреста Святого, тут вдома з листа Вірності твоєї щасливо проти того ж неприятеля Війська нашого Запорозького отримали успіх. Видається, Божа ласка успішно сприяє пануванню нашому, коли тоді за справу і владу Вірності твоєї православного Католицького (так в докумен-

ті. — *Т. Ч.)* народу зібраної сили на щастя наше в ім'я Найсвятішого Пана Оборонця в поганських краях, не тільки хоробро показуючи мужність, але також до подальших за віру Християнську і Хрест Святий хвалебні здобувши результати, що наше серце батьківське до Рицарства Запорозького а найперше Вірності твоєї зобов'язуємося самими наслідками показати, та усі їхні бажання по-батьківськи приймаємо, Універсал на утримання завойованого від загрози краю посилаємо. Вольності, права, і всілякі Українські свободи в особливу нашу приймаємо протекцію. У цей час хай Вірність твоя буде того певен, що ми ніколи батьківську нашу ласку не порушимо, і як багато Вірність твоя хвалебних для Християнства зробиш. А ти і так багато від нас наступних отримаєш розпоряджень. Сукна, передусім гармати й інші для війська потреби якнайшвидше пришлемо не затримуючись і самі звідти в Руські краї приїдемо, коли відомості про все з язиків певних від Вірності твоєї нетерпеливо виглядати будемо. А для тих пізніше Булави Вірності твоєї *звичаєву Печать з Гербом Старожитнім України* готувати доручаємо і так швидко буде направлене до рук його відіслати наказуємо. Що буде першим виразом ласки нашої, яку тобі і зараз офіруємо з Військом усім милим і під Батьківську опіку кличемо, і про добродійний наш респект повідомляємо доброго від пана Бога при тому Вірності твоєї зичимо здоров'я. Даний в замку міста громадського Краківського дня 8 місяця [грудня] року Панського тисяча шістсот вісімдесят третього»³⁸.

30 січня Ян III Собеський пише листа до Інокентія XI у Рим, в якому відзначає бойові заслуги «козацького генерала» («*Generale Cosacco*») Куницького. Коли ж надійшли відомості про перемоги козаків у степах Північного Причорномор'я до Австрії, папський нунцій Ф. Бонвічі звернувся до австрійського цісаря Леопольда I Габсбурга з пропозицією вшанувати цю подію відспівуванням у головному соборі Відня. Спочатку мали сумніви чи можна це робити з огляду на те, що козаки були «схизматиками», але згодом переконання, що українці воюють проти спільного ворога усіх християн, перемогло почуття конфесійної нетерпимості. Український історик о. Іринеї Назарко, який протягом довгого часу працював у ватиканських архівосховищах, з'ясував, що відразу ж після отримання з Польщі звістки про перемогу гетьмана С. Куницького 2 лютого 1684 р. у папській каплиці у Римі відбулося урочисте богослужіння, яке провів Інокентій XI з нагоди «перемоги козаків над татарами»³⁹.

У першому з листів Куницького від 7 грудня 1683 р. «з Тягині», писаному до краківського каштеляна А. Потоцького, доповідалося

про значну перемогу над турецько-татарсько-ногайськими військами 5 грудня. Цей лист викликав ентузіазм в Речі Посполитій і, як свідчила приписка краківського каштеляна наприкінці отриманого повідомлення від козацького гетьмана, Ян III Собеський 8 січня 1684 р. наказав співати в усіх краківських костьолах «*Te Deum*» («Тебе, Боже, хвалимо») і послав козакам додатково 50 тисяч злотих. Лист Куницького до краківського каштеляна було опубліковано у вигляді «летючого листка» у Кракові, який передруковувався в тогочасній пресі Австрії, Італії, та Голландії⁴⁰. Спираючись на повідомлення правобережного гетьмана, король Ян III Собеський у листі до Ватикану в січні 1684 р. поспішив сповістити західноєвропейський світ про визначну перемогу українських козаків та вказав на її значимість в обороні кордонів Речі Посполитої і всієї Центрально-Східної Європи⁴¹. 6 лютого 1684 р. в інструкції для переговорів із Венецією, даній польському послу Роздражевському, польський король зазначав, що Туреччина горить ненавистю до Польщі, адже та завдала їй важкої поразки «свіжою звитягою козаків» у Буджаку⁴².

Досить повно висвітлювали бої С. Куницького з татарами тогочасні європейські газети — польські, італійські, австрійські, німецькі, швейцарські, голандські «летючі листки». «Новини» з німецького містечка Кельце за жовтень 1683 р. відзначали вибиття козаками турків з Язлівця, Меджибожу і Бару. Краківське видання «*Nowiny z Węgier*» за грудень того ж року повідомляло про зайняття підрозділами Куницького «одного замочка», що над Дніпром (?)⁴³. Австрійський листок, який вийшов друком 31 грудня 1683 р. у Лінці повідомляв про звільнення українськими козаками від турків Бару, Меджибожу і Немирова та приготування Османської імперії до оборони Кам'янця-Подільського⁴⁴. «*Eigentliche Relation*» (Краків, 1684) описував битви козацтва з турками і татарами на українських та молдавських землях, зокрема, взяття С. Куницьким Немирова, а також інформувало про перемогу гетьмана під Тілготином 4 грудня 1683 р.⁴⁵ Ту ж саму інформацію подає «летючий листок» під назвою «*Extrakt schreiben des Kosaken*» (Краків, 01.1684 р.)⁴⁶. Тогочасна німецька газета, що вийшла у Регенсбурзі 22 січня 1684 р., писала про успішні дії козацтва на землях Білгородської орди.⁴⁷ Веніціанське видання «*Nova, e vera relatione*» за початок 1684 р. свідчило про перемогу козаків Куницького поблизу Тягині та завоювання ним багатьох татарсько-турецьких міст.⁴⁸ Про військовий талант козацького ватажка повідомляли «реляції» надруковані в лютому 1684 р. у італійських містах Римі, Мілані, Вінченці, Луці та Неаполі.⁴⁹ Вони цікаві тим, що гетьмана Пра-

вобережної України йменують не інакше як «*Generale de Cosacchi*» Ось, що зокрема, писалося в італійському виданні «*Nuova e distinta Relatione*», що видавалося у Неаполі: «...Козацький генерал Куницький завоював Поділля, Валахію і Татарію»⁵⁰.

Цікаво, що про цю перемогу Куницького також писали німецькі, швейцарські та іспанські газети. Так, «*Post und Ordinar-Zeitung*» з Цюриха у номері від 21 січня 1684 р. вмістила повідомлення з австрійського міста Лінц від 20 січня про знищення козацьким генералом Куницьким 20 тисяч ординців, на честь чого у Римі й Венеції у костьолах співали «*Te Deum*». Далі ця газета подала ще одну важливу та суперечливу звістку (зокрема, сплутала Куницького з уже покійним Є. Гоголем): «Гоголь, козацький гетьман, як тільки замерз Дніпро, рушив з усією потугою на Адріанополь, прагнучи дійти аж до Константинополя. Цей вищезгаданий вождь, котрий є вірний його королівської величності у Польщі, сам виступив у цей похід, щоб із своїми людьми та козаками завойувати ворожі країни, а також, щоб на цю весну прийти до нас на допомогу із сильною армією...». Б. Крупницький, який протягом довгого часу проживав на еміграції в Німеччині, дослідив, що майже всі тогочасні місцеві газети «*Leipziger Post und Ordinar-Zeitung*», «*Fama*», «*Mercurius*», «*Postilion*» і «*Relation-Curier*» відгукнулися на зимовий похід українського козацтва до Молдавії та Буджака й вмістили на своїх сторінках відповідну інформацію⁵¹.

Про здобутки українського козацтва в Північному Причорномор'ї йшлося у спеціальних брошурах, які вийшли друком у 1684 р. в Австрії та Італії. У першій із них під назвою «*Vielfache Hochsterfreuliche Relation von der Kosaken preiswurdige Sieg...*» (Відень, 1684) було вміщено переклад листа С. Куницького до краківського каштеляна із звісткою про перемогу, а також стислий виклад історичної характеристики козацтва. Італійська брошура «*Conformatione delle vittorie attenute da'Cosacchi di Zaporovia contro Tartari...*» (Болонья, 1684) розповідала про перемогу козаків Куницького над 20-тисячним татарським і 10-тисячним турецьким (?) військом у Молдавії та подавала інформацію про страту в Белграді великого візира Кари-Мустафи⁵². Зважаючи на європейський резонанс цих подій, король Ян III Собеський намагався використати інформацію про оволодіння правобережним гетьманом татарських територій на польсько-російських переговорах у Москві, змусивши росіян поступитися в окремих питаннях майбутньої угоди між двома державами. Про похід С. Куницького та «знамениту перемогу, здобуту козацьким гетьманом над турками і татарами на Чорному морі», розповідалося також у латиномовній книзі (Краків, 1684) поляка Вес-

пасіана Коховського⁵³ та брошури, яка вийшла друком уже у 1691 р. в іспанській Барселоні⁵⁴. Ще у 1684 р. відомі австрійські художники відобразили зимову виправу українського козацтва у гравюрі*.

Жваво зреагували на напад українців на мусульманське населення Північного Причорномор'я в азійських країнах. «Тим часом перед тим, як земля акерманська вилюдніла, гяури польські (козаки. — *Т. Ч.*) (яких хай Аллах Найвищий покарає!) знайшли спосіб, виправили певну кількість війська та написали втаємничені листи до господарів Молдавії і Волощини, даючи знати [кожному з них] так: «Султана в землі акерманській на цю хвилину немає і край стоїть пустою. Не змарнуй тієї можливості і спустоши [ту] землю». «Чекаємо на вас, виглядаємо вас!» — відповідали господарі на таке звернення. Військо польське (козацьке. — *Т. Ч.*) вступило по цьому в кордони Молдавії, а в той час усі гяури з'їхалися в одну хвилину і понад тридцять тисяч нікчемних гяурів ударили на люд ногайський на рівнинній околиці Бендер та Ізмаїла. Руйнуючи житла і забираючи особисті речі люду магометанського, багатьох із них вбивали на палі і припікали вогнем, а села їхні пускаючи з димом і збурюючи, опанували вони містечко Ізмаїл»⁵⁵, — читаємо про ці події в «Хроніці» Мегмед-Гірея.

У спогадах Гасана Езірі, який походив з міста Бурси у південно-західній Малій Азії і брав участь у Віденській битві 1683 р. та наступних боях турків з християнами, також зустрічаємо запис про похід С. Куницького до Буджака.

* У першій половині 1684 р. австрійські художники Йоган-Мартін Лерх та Йоахім Ньюпорт схематично відобразили зимовий похід козацьких військ у гравюрі на міді під назвою «Зображення нападу козаків на чолі з гетьманом Куницьким спільно з валахами і молдаванами на татарів біля Дністра і перемога над татарами». Розміри гравюри — 36,8 см. на 51,8 см. На ній зображена битва між козаками і татарами під Кіцканами, а також момент страти полонених татар, які не могли заплатити викуп. Тут бачимо самого С. Куницького. Це людина років сорока, у козацьких військових строях, у правій руці тримає гетьманську булаву. Він оточений старшиною і козаками, окремі з яких тримають сотенні прапори із зображеними на них хрестами. Поруч із козаками стоять молдавани, серед яких є також і жінки. Очевидно, що основним джерелом при створенні гравюри слугував текст листа гетьмана С. Куницького до краківського каштеляна А. Потоцького від 7 грудня 1683 р., який неодноразово публікувався у Європі як «летючий листок». Згідно з дослідженнями польського історика А. Чоловського, у 30-х рр. XX ст. оригінал цієї гравюри зберігався у колекції Бібліотеки Павліковських (Львів). Сьогодні копії гравюри Й.-М. Лерха та Й. Ньюпорта знаходяться у Відділі мистецтв Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. На жаль, невідомо де зараз перебуває оригінал (*Czołowski A. Ikongrafia wojenna Jana III. — Lwów, 1933*).

Гасан Езірі присвятив цим подіям навіть окремий текст під назвою «Поразка гяурів польських під паланкою Яник Гісар»*. У ньому йшлося про таке: «Того ж часу, коли владця землі кримської Хаджі-Гірей направлявся до Криму, дійшло до його вуха, що гяури польські (козаки. — *Т. Ч.*), які прийшли були на допомогу проклятим німецьким [військам], зараз повернулися до повного прокльонів свого краю, переповнені великою фараонською пихою з приводу того, що відбулося на полі під Віднем і хотіли використати зручний момент, вибралися з підлим наміром вчинення погрому серед мешканців допомагаючого [через Аллаха] прикордонного замку Бендери також спустошили околиці Килії та Ізмаїла. Тієї ж години зібрав згаданий хан військо плюючи на неприятеля Татарів, і віддаючися під опіку Аллаха погнав галопом на тих безбожних зрадників і бідних проклятих. Узявши ласку Творця на допомогу, здійснив він відважний штурм і левину атаку на заго-ни тих безбожників у місцевості, що називається паланка Яник Гісар, коли не дійшли вони ще до Бендер. Шабля гостра і стріла, що кладуть кінець життю, багато з них залив він кров'ю, виваляв у пилюці і витрусив поза край світу, так що і слід не залишився від їхнього імені, інших зразу закував у невольничі кайдани і в такий спосіб зруйнував їхній бойовий порядок. Ті, які уникнули шаблі, не маючи сил, щоб утриматися, покинули свою артилерію та амуніцію, вози і речі і — позбавляючись від всілякої надії, то встаючи, то знов падаючи — панічно втекли. Отримання відомості про це пробудило у всіх радість і посмішку»⁵⁶.

В одному з документів турецького походження, який віднайшов Й. Сенковський, відзначалося: «Того часу коли хан зі своїми татарами був на віденській виправі, недовірок іменем Конашка (Куницький. — *Т. Ч.*), один із барабашських (польських. — *Т. Ч.*) козаків, призначений королем на гетьмана, зв'язавшись із шляхтою і певним Молдавном (Ш. Петричейку. — *Т. Ч.*) вирішили йти на край від Бендер до Килії й Ізмаїла. Їх було близько 30 000 (поляки, молдавани, козаки польські і московські). Взяли Бендери і пішли до Ізмаїла — з другого боку йшов Петричейку. За вісім годин дороги від Ізмаїла син хана Юсу-ага вдарив на Конашку і забрав близько 100 полонених. Почувши, що хан прибув

* Яник-Гісар (з тур. «Спалений Замок», молд. назва — *Jurgisi*) згідно із записами іншого турецького літописця Евлія Челебі був «міцною баштою, круглою, як галатська фортеця, з загостреним дерев'яним верхом, яка стояла у переправі через Дністер, в акерманських володіннях... Всі, хто їде з Акермана в Очаків і в Крим, переправляються через Дністер у цієї фортеці Яник...» (*Евлия Челеби. Книга путешествий. — Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. — Москва, 1961. — С. 40–41.*)

до Ізмаїла, Конашка передумав — вночі з 300 чоловіками втік із обози Петричейку й був у Яссах. Вранці хан вдарив на війська і розбив їх. А Конашка ледве дістався до Могилева, де згинув від рук козаків, обурених його втечею»⁵⁷.

Результати зимового походу 1683/1684 рр., особливо знищення правобережними козаками ногайських поселень в Буджаку, змусили лівобережного гетьмана Івана Самойловича задуматися над питанням про спільний із росіянами військовий похід на Кримське ханство. У січні 1684 р. регіментар до московського царя листа такого змісту: «...Нині кримська країна у відсутності ханів... перебуває малолюдною. Можливо б... вибірну частину російських військ, з надійними військами запорозькими полками відпустив... в кінець Крим розорити, адже якщо цей втікач Куницький, який від нас до поляків, а від поляків до вохів передався..., прибрав до себе з різних країн самовільних утікачів і волошан не маючи ніяких гарматних снарядів учинив в Бучаку (Буджаку. — *Т. Ч.*) такий страх, що і в Крим прославилося те...». Зважаючи на великий резонанс тих подій, у Москві навіть передбачали, що С. Куницький наступний похід буде здійснювати саме до Криму⁵⁸.

Польський шляхтич Я. Пасек у своїх мемуарах, які були написані протягом 1690—1695 рр. зробив наступний запис: «1684... Під час тієї експедиції віденської з королівським наказом напав на татарські землі Куницький, якого був король перед експедицією від себе призначив Козакам за гетьмана; був то шляхтич, Люблянин. Той Куницький із козаками дуже добре гостював, бо кращі орди повиходили були під Відень; мав тоді час, палив, рубав, якщо йому протистояла якась ватага зібраної орди; військо до нього весь час прибувало, бо невольників, там уже довго затримуючих, так багато визволяв, другі, що далі, добровільно до нього приходили, почувши про військо християнське. Дива робили Козаки, нікого не жаліли, сивих стинали, дітей роздирали і щось найгірше вчиняли їм; так здається, що там того гатунку поклав три рази по сто тисяч і що там ходив собі маршем, нікого не побоючись. Аж коли вже з Угорщини хан повертався, підійшло тридцять тисяч відірної орди і не такої, як інші, і послано на відсіч; і турків було щось із ним трохи. Дав їм поле під Килією, збив, зносив і здобич, що мали, утримав і повернувся щасливо за кордон»⁵⁹.

У Літописі Самовидця, який, очевидно, написаний козацьким старшиною і священником Р. Ракушкою-Романовським протягом 1676—1703 рр. читаємо: «Року 1684. На початку року в Немирові, зібрався люд посполитий, що козаками йменувався, бо між ними і козаки були, а над ними старший від короля призначений Куницький, який гетьма-

ном йменувався, і зробивши усіх міст столичних полковників, назвавши, у яких полковники залишаються, і з тим військом пішов на Рашків у Волоську землю або у Білгородський повіт до Тягині. І там посад спалив, тільки замок залишив, інші волості спустошив, і багато б шкоди учинив, але орда, що вийшла з ханським сином, до цього не допустила, з якими козаками війну учинила. І з тої війни Куницький з небагатьма козаками втік, розуміючи, що те військом не оборониться від орди. Але козакам орда не могла нічого учинити, — в цілості вернулися...»⁶⁰.

Та найбільш промовистим фактом, що засвідчив велике враження козацтва та тогочасну людність Австрійської імперії, як нам видається, є захист у 1684 р. німцем Й.-Й. Мюллером наукової дисертації про українське козацтво у Лейпцигському університеті. Вона мала таку назву: «Історична дисертація про козаків, яку представлено у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням месера Готфріда Вайса з Торуні у Пруссії. У колегії великого князя 7 червня 1684 р. Лейпциг. Друкарня Крюгера». «Мало хто знає, що у 1684 р. козаки завдали відчутної пам'ятної поразки туркам і татарам... Козаки так їх переслідували після блискучої перемоги, що можна написати нову «Іліаду» після Гомера, після того як спеціальна реляція була опублікована і зблиснула як промінь сонця. Ми молимо бога, щоб він сприяв прагненням козаків до перемоги і надихав їх на нові хоробрі вчинки»,⁶¹ — такими словами закінчив свій дисертаційний захист Мюллер. З огляду на постійні повстання козацтва проти польської влади, але разом з тим і його важливість для оборони Польсько-Литовської держави від турків і татар у XVI—XVII століттях, один із наукових висновків дисертаційної роботи був таким: «Безперечно, що козаки були для Речі Посполитої найнебезпечнішою отрутою і водночас її найміцнішим щитом. Внаслідок небезпечних нападів вони опанували Понт Євскінський, а землю на кордонах Туреччини та Московії робили корисною для польського короля...»⁶².

Після виправи гетьмана С. Куницького, походи на Буджак у рамках війни Священної Ліги з Османською імперією протягом 1684—1699 рр. під проводом правобережних (С. Палій, Г. Гришко, С. Самусь, А. Абазин), лівобережних (І. Новицький, Г. Пашковський, І. Обидовський, І. Миревич, Л. Свічка, Д. Апостол, К. Мокієвський) та запорозьких (І. Гусак, Я. Шарпило, Г. Сагайдачний, І. Киліян) українських воєначальників відбувалися майже щорічно, інколи навіть декілька разів на рік. Однак наступні, вже проторовані Куницьким козацькі виправи до причорноморського Степу, вже не мали такого великого розголосу в *Respublica Christiana* та *Pax Orient* як досліджена нами подія.

Натомість у виданій у 1697 р. поетичній польськомовній збірці православної шляхтич із Волині Данило Братковський, закидаючи шляхтичам Речі Посполитої нехїть до військової справи писав:

...Крові не мав ти, не йшов на Буджаки,
То й не правдивий шляхтич, купний — знак то⁶³.

Слова українського поета, на нашу думку, засвідчують також і те, що у свідомості ранньомодерного суспільства боротьба козацтва з османськими васалами у Північному Причорномор'ї сприймалася як шляхетська, тобто військово-рицарська справа.

Таким чином, похід українського козацького війська через Молдавське князівство до Буджацького степу наприкінці листопаду 1683 р. — січні 1684 р. відбувався у руслі боротьби християнських монархів Європи з Османською імперією та її васалами в останній чверті XVII ст. Здобувши перемогу над мусульманськими силами під Віднем 12 вересня 1683 р., польсько-литовський король Ян III Собеський та австрійський імператор Леопольд I Габсбург за моральної і матеріальної підтримки Римського Папи Інокентія XI та за допомогою Війська Запорозького намагалися перейти у наступ на позиції султана Мегмеда IV.

¹ Леп'явко С. Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561–1595). Автореферат... докт. істор. наук. — К., 2000. — С. 18.

² Він же. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX–XVII ст. / Ред. В. Смолій. — К., 2000. — С. 143–144, 156; Галенко О. Зрадники-герої або український ідеал потурченця // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 6. — К., 2006. — С. 203–208.

³ Чухліб Т. Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь у ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджака // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 6. — К., 2006. — С. 609–623.

⁴ Theiner A. Monuments historiques de Russie. — Rzym, 1859. — S. 249; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — Т. 3. — Kraków, 1923. — S. 10; Urbański T. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. — Lwów, 1907. — S. 28–29.

⁵ Про біографію та життєдіяльність С. Куницького див: Чухліб Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683–1684 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2000. — С. 314–332; Він же. Мінлива доля рятувальника Європи (Степан Куницький) // Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної

Європи (1663–1713). — К., 2004. — С. 171–188; Кочегаров К. Участие украинского казачества в кампании 1683 г. против Османской империи // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 5. — К., 2005. — С. 623–664; Wagner M. Stefan Kunicki: nieznanu hetman kozacki na Prawobrzezu (1683–1684) // Nad Wisla i Dnieprem. — Toruń, 2002. — С. 62–66.

⁶ *Цит за:* Urbanski T. Op. sit. — S. 29.

⁷ Pamietniki St. Druszkiewica // Dziennik Literacki. — Lwów, 1856. — N 70–73. — S. 150.

⁸ Ibid. — S. 150.

⁹ Acta Historica res gestas poloniae illustrantia. — Vol. 2. — Pars. II — S. 233–234.

¹⁰ Бібліотека музею ім. кн. Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі — БМЧ Краків). — Теки Нарушевича (далі — ТН), од. зб. 179, № 140, арк. 699.

¹¹ Wójcik Z. Jan Sobieski. — S. 356.

¹² Niemcewicz J. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. — Т. 5. — Puława, 1830. — S. 303.

¹³ *Цит. за:* Кочегаров К. Указ. соч. — С. 635.

¹⁴ Бібліотека Польської академії наук у Кракові, відділ рукописів (далі — ПАН Краків). — Од. зб. 1855, арк. 226.

¹⁵ БМЧ Краків. — ТН, Од. зб. 179, № 161, арк. 763; Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві (далі — БНЮ Вроцлав). — Од. зб. 248/2, арк. 171–172; Pamietniki Jana Chryzostoma z Goslawic Paska. — Lwów, 1923. — S. 39.

¹⁶ *Цит. за:* Мохов Н. Молдавия эпохи феодализма. — Кишинев, 1964. — С. 343.

¹⁷ ПАН Краків. — Од. зб. 645, № 30, арк. 33–34; Urbanski T. Op. sit. — S. 39.

¹⁸ БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 181, арк. 848.

¹⁹ Там само. — ТН, од. зб. 185, арк. 855.

²⁰ Там само. — ТН, од. зб. 180, № 4; Theatrum Europeum. — Т. XII. — Frankfurt-am- Main, 1707. — S. 695; Urbanski T. Urbański T. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. — Lwów, 1907. — S. 39.

²¹ Urbanski T. Op. sit — S. 39.

²² ПАН Краків. — Од. зб. 645, № 38.

²³ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 248/II, арк. 171–172

²⁴ Там само. — Арк. 171.

²⁵ ПАН Краків. — Од. зб. 645, № 30, арк. 33–34.

²⁶ Santemir D. Descrierea Moldovei. — Bucuresti, 1976. — S. 49.

²⁷ Власова А. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII — начале XVIII в. — Кишинев, 1980. — С. 27; Мохов Н. Молдавия эпохи феодализма. — С. 395; Wimmer J. Wieden 1683. — S. 412–413.

²⁸ БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 180, № 6, арк. 24.

²⁹ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 304.

³⁰ Там само. — Арк. 29.

³¹ Там само. — Од. зб. 179, арк. 1006.

³² Там само. — Арк. 39.

³³ Zaluski A. Epistolae historikum-familiarium. — Brunsbergs, 1711. — Т. 2. — S. 860.

³⁴ Wimmer J. Wieden 1683. — S. 415.

- ³⁵ Власова А. Молдавско-польские политические связи. — С. 28.
- ³⁶ БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 180, арк. 161; Pamietniki St. Druszkiewica... — S. 150.
- ³⁷ Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. — Вип. 4. — Прага, 1942. — С. 4.
- ³⁸ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 248/II, арк. 171–172.
- ³⁹ Назарко І. Блаженний папа Інокентій XI і Україна // Юрій Франц Кульчицький і козаки герої віденської перемоги 1683 р. — Філадельфія, 1983. — С. 57.
- ⁴⁰ ПАН Краків. — Од. зб. 1554, №№ 8, арк. 1–2; БН Варшава, Відділ мікрофільмів. — М/ф 41519, арк. 1–2.
- ⁴¹ Pulkaniec L. Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turcja (1683–1684). — Wilno, 1937. — S. 23–24.
- ⁴² Ibid. — S. 85.
- ⁴³ ПАН Краків. — Од. зб. 1554, №№ 10, арк. 1–4.
- ⁴⁴ Zawadski K. Gazeta ulotne polski i polski dotyczące XVI–XVIII wieku. — Т. 2. — Wrocław, 1984. — S. 30.
- ⁴⁵ Ibid. — S. 59.
- ⁴⁶ Ibid. — S. 60.
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Бібліотека Народова у Варшаві, відділ мікрофільмів (далі — БНВ). — М/ф. А 809, арк. 2–3.
- ⁴⁹ Там само. — М/ф. А 887, арк. 1–3; Zawadski K. Gazeta ulotne polski. — S. 62, 64, 196; Rzeczpospolita w dobie Jana III. Katalog wystawy Zamku Krolewskiego, Archiwum Głownego Akt Dawnych i Biblioteki Narodowej. — Warszawa, 1983. — S. 271.
- ⁵⁰ Nuova, edistinta Relatione. — Napoli, 1684. — 29. II. // БНВ, відділ стародруків. — № 314 685.
- ⁵¹ Крупницький Б. З історії Правобережжя. — С. 1.
- ⁵² Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західно-європейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 314–315.
- ⁵³ Commentarius Belli Aduersum Turcae ad Viennam, in Hungaria... scriptore Wespasian Kochowski. — Cracoviae, 1684. — S. 79–83.
- ⁵⁴ Наливайко Д. Вказ. праця. — С. 315.
- ⁵⁵ Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła musulmanskie do dziejow wyprawy wiedzkiej 1683 roku / Орган. Z. Abrahamowicz. — Kraków, 1973 — S. 319.
- ⁵⁶ Ibid. — S. 305.
- ⁵⁷ Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących... przez J. J. Sękowskiego — Т. I. — Warszawa, 1825. — S. 182.
- ⁵⁸ Цит. за: Кочегаров К. Указ. соч. — С. 651.
- ⁵⁹ Pamietniki Jana Chryzostoma. — S. 333–334.
- ⁶⁰ Літопис Самовидця / Видання підготував Я. Дзира. — К., 1971. — С. 139–140.
- ⁶¹ Цит. за: Мюллер Й. Исторична дисертація про козаків // Всесвіт. — 1988. — № 6. — С. 136.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Братковський Д. Світ, по частинах розглянутий. Фототипічне видання / Упорядкування і переклад В. Шевчука. — Луцьк, 2004. — С. 351.

**18. Іван Самойлович —
творець Бахчисарайського договору 1681 р.
і противник Вічного миру 1686 р.**

17 червня 1672 р. на Генеральній раді в Козацькій Діброві під Конотопом правителем лівобережної частини Українського гетьманату було обрано генерального суддю Івана Самойловича. Разом зі старшиною він склав присягу на вірність московському цареві Олексію Михайловичу, підтвердив положення Глухівських статей 1669 р. та підписав нові — так звані Конотопські статті, які визначили характер відносин між Гетьманатом та Російською короною. Як засвідчував Андрій Яковлів, московський монарх на початку 70-х рр. XVII ст. «прийняв Військо Запорозьке (Лівобережну Україну. — *Т. Ч.*), як окрему суцільну державу з точно означеною територією й населенням, під свою протекцію на певних умовах»¹.

Згідно з четвертою статтею українсько-російського договору 1672 р., український гетьман та його оточення брали зобов'язання «...без указу Великого Государя Його Ц[арської] В[еличності] і без ради старшини до сторонніх монархів ні про що не писав і з усними своїми присилками зноситись не намагався»². Хоча певні обмеження у веденні зовнішньої політики й не давали змоги Самойловичу активно впливати на співвідношення сил у східноєвропейському регіоні, це компенсувалося за рахунок постійної участі української дипломатії в підготовці проведення московсько-польських чи московсько-турецьких переговорів, про що йтиметься далі. Зважаючи на глибоку обізнаність верхівки Українського гетьманату про стан справ у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, російський монарх постійно звертався до уряду Лівобережної України за порадою та консультацією щодо різних проблем зовнішньої політики Московської держави³. Зі свого боку, І. Самойлович намагався спрямовувати міжнародну діяльність свого протектора в необхідному для України напрямку.

У лютому 1673 р. гетьман запропонував московському цареві йти походом на Крим або ж розпочати заходи щодо підкорення правобережного гетьмана П. Дорошенка⁴. Цар не погодився розгорнути військові дії проти татар, але дав згоду наступати на Правобережжя. Проте перед майбутнім походом Олексій Михайлович висунув Дорошкові певні умови підданства, які були виписані в спеціальній грамоті й відіслані І. Самойловичу для доставки за адресою. Та той ослушався царсько-

го наказу і не послав їх у Чигирин, мотивуючи це тим, що Дорошенко ні за яких умов не погодиться визнати московський сюзеренітет.

Наприкінці січня 1674 р. лівобережні козацькі полки під проводом самого Самойловича та московські війська на чолі з боярином Г. Ромодановським переправилися через Дніпро та почали відвойовувати в П. Дорошенка (а також іншого правобережного гетьмана М. Ханенка) «тогочісні» міста й селища. 17 березня в Переяславі відбулася об'єднана Генеральна рада, на якій полковники семи правобережних (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Павлоцького, Тарговицького та Уманського) та представники всіх лівобережних полків за рекомендацією боярина Г. Ромодановського висловили бажання «вчинити гетьмана Івана Самойловича на обох боках Дніпра єдиним гетьманом над усім Військом Запорозьким» та щоб московський цар прийняв їх у підданство «на таких же статтях», як і Лівобережну Україну⁵. Тут також було укладено Переяславські статті, які, в основному, повторювали положення Глухівського й Конотопського договорів України з Росією. У першій статті «Переяслава — 3» відразу ж уточнювалося, що *«окрім царя і його дітей, у турецького султана й у кримського хана, і ні в жодного з сусідніх монархів у підданстві не бути»*⁶. Г. Ромодановський від імені свого монарха запевнив правобережців, що вони будуть «в підданстві у Великого Государя на колишніх правах і вольностях, і нічим їх права і вольності порушені не будуть»⁷. Але фактично Самойлович і не встиг цілковито оволодіти Правобережжям, а його населення — «задовільнитися» царською протекцією, оскільки за допомогою багатотисячних військ Османської імперії ця частина гетьманату знову опинилася під владою П. Дорошенка. Крім того, на правобережні землі вступила армія Речі Посполитої, що активно протистояла не лише заходам султана та царя, але й діям обох українських гетьманів. Та коли в 1675 р. московський цар запропонував польському королеві об'єднати свої війська для боротьби проти Дорошенка, Самойлович відрадив його це робити з огляду на небажання виникнення більш тісного союзу між Польщею й Росією. У березні того ж року гетьман прийняв у себе польських послів на чолі з О. Клодницьким, що їхали до Москви. Після одержання королівського листа та розмови з послом гетьман відпустив поляків у напрямку польського кордону, про що відразу ж повідомив коронному гетьману Д. Вишневецькому⁸. Влітку лівобережний регіментар писав до канцлера Великого князівства Литовського, що він разом із російським військом Ромодановського знову вирушає до Дніпра для оволодіння Правобережжям⁹.

Повернення собі «втраченої» частини гетьманату стало одним із головних завдань зовнішньої політики уряду І. Самойловича. *«Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить»*¹⁰, — неодноразово заявляв він протягом свого гетьманування іноземним володарям, усвідомлюючи своє правонаступництво на володіння правобережними землями, що стали ареною військової боротьби між Варшавою, Москвою та Стамбулом. У листі від 18 вересня 1676 р. до охотницького полковника І. Новицького він писав: *«...Богу від усіх нехай буде благодаріння, поневаж отчизну нашу розторжену Україну привів під єдиного монарха і регімент (управління гетьмана. — Т. Ч.) у з'єднання»*¹¹. Ці слова були визначальними для всього періоду правління І. Самойловича.

Одержавши звістку про можливий наступ турків на Правобережжя, гетьман з осені 1676 р. розпочинає активну підготовку до відбиття ворожого нападу, в результаті чого були укріплені найбільші південні міста, а також дві тогочасні столиці України — Київ та Чигирин. Внаслідок таких дій гетьмана в Чигирині був сформований досить великий гарнізон з 7 тисяч козаків і 5 тисяч московських солдат. Це допомогло невдовзі, у серпні 1677 р., витримати багатоденну облогу турецької армії Ібрагім-паші. Керуючи 20-тисячним козацьким військом, гетьман Самойлович разом із підрозділами Г. Ромодановського 28–29 серпня розгромив частину турецької армії біля Бужина, що спричинило відхід турків з-під Чигирина, залога якого трималася з останніх сил.

У листопаді 1677 р. стольник Карандеев запропонував І. Самойловичу *«порадитись із старшиною про військові й інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед... прислати статті»*¹². Незважаючи на те, що на старшинській раді такі пропозиції-«статті» були вироблені, генеральному писарю В. Кочубею, який віз їх до Москви, Самойлович доручив донести царю Федору Олексійовичу свою рішучу позицію. Вона полягала в тому, що росіяни не повинні вести розмову з польськими послами про віддачу Речі Посполитій якої-небудь частини Правобережної України, а особливо Києва й Чигирина. Геть-

Московський цар
Федір Олексійович

ман Самойлович писав до дяка І. Іванова в листі від 19 грудня 1677 р. про те, що українським народом на переговорах із поляками «як скотиною якою мали б торгувати», але «народ малоросійський за гноблення і особливо гоніння на віру відторгнувся від Речі Посполитої і вільно піддався государю московському»¹³. Регіментар навіть хотів виїхати до Москви, щоб особисто взяти участь у переговорах, але росіяни, передбачаючи реакцію польських дипломатів, всіляко відмовляли його від цього. Московський цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана від 10 січня 1678 р. стверджував, що всі правобережні міста, відвойовані в турків, ніколи не будуть віддані Польщі. Він обіцяв, що прислані українцями статті впишуть до інструкції московським дипломатам. Крім того, в Україну постійно присилатимуться «списки з їхніх розмов з поляками». Занепокоєність долею правобережних земель відображалась у зверненні І. Самойловича до стольника В. Тяпкіна: «Між тим, як у нас в козацькому народі постійно одна думка і один намір і справа, хто володіє Києвом і Чигирином, тому повинний бути покірний весь малоросійський народ»¹⁴.

Одночасно з дипломатичними заходами І. Самойлович дав наказ своїм полковникам розпочати підготовку до війни з турками. У січні 1677 р. польський резидент Свідерський скаржився московському уряду на те, що Самойлович іменує себе «гетьманом обох сторін Дніпра» й займає «Дорошенкові міста», на які претендувала Річ Посполита¹⁵. Розуміючи, що міжнародна ситуація складається не на його користь (крім того, гетьман враховував прагнення «князя Малої Русі-України» Ю. Хмельницького взяти під свій контроль правобережний регіон), І. Самойлович вирішив знищити всі фортеці на правобережному Подніпров'ї, а їхнє населення розселити на Лівобережжі й Слобожанщині. Восени 1678 р. розпочався перший етап «великого згону». 4 вересня гетьман наказував канівському полковнику Д. Пушкаренку, щоб «хто б з вами йти не захотів, то і того для спільної одностайності, силоміць із собою звідти (з-під Канева. — *Т. Ч.*) впровадьте...сюди до Переяславля»¹⁶. Щоб не залишати султану та Хмельницькому бази для матеріального забезпечення й поповнення людськими ресурсами своїх військ, на Правобережну Україну в жовтні був висланий спеціальний загін на чолі з полковником Лисенком для переселення всіх її жителів і спалення міст та селищ. З наступного року розпочався новий етап цієї операції. Син гетьмана Семен Самойлович разом з окремими сотнями Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського та двох компанійських полків і загonom російського воєводи Л. Неплюєва наприкінці лютого 1679 р. зайняли Ржищів, а згодом Канів і Кор-

сунь. Жителі цих міст разом із населенням Черкас, Жаботина, Мошнів, Драбовки «на сю сторону (Лівобережну Україну. — Т. Ч.) зігнані і від неприятеля відлучені, а села і містечка в тій стороні всі без останку спалені»¹⁷. До речі, саме цей період діяльності І. Самойловича найнегативніше оцінюється вітчизняними істориками, які ставлять гетьману в провину знищення Правобережної України.

У червні 1679 р., відповідаючи на запит царя про вибір міжнародного партнера, Самойлович писав до Москви про неприйняття лівобережним урядом ідеї московсько-польського союзу¹⁸. Гетьман настійливо радив укласти мирний договір з Османською імперією. У розмові з дяком Є. Українцевим він говорив, «щоб цар із султаном і ханом захотів мирний договір становити»¹⁹. Одночасно він відмовляв російських урядовців від пропонуваного Варшавою спільного походу з польськими військами у район Дунаю: «...хоча би ми разом з поляками над неприятелем і перемогу отримали, то поляки стануть цю перемогу й славу приписувати собі»²⁰.

Хоча в цей час серед частини козацької старшини були й прихильники протилежної зовнішньополітичної лінії, які схилилися до союзу з Польщею. Це, зокрема, підтверджує лист Яна III Собеського до М. Радзивіла від 20 березня 1680 р., у якому, зокрема, писалось: «...позавчора мали відомість від полковника Війська Запорозького з Задніпров'я..., що якщо Москва з турками трактат підпише, то від неї підуть і до Речі Посполитої вернуться до підданства»²¹.

І. Самойлович все-таки зумів переконати не тільки свою старшину, але й московський уряд у доцільності союзу з турками. Для укладення мирного договору з Портою й Кримським ханатом у листопаді 1680 р. до Бахчисарая в складі російського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович. Раніше стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся в Батурині, вислухав пропозиції гетьмана Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. Підтримуємо висновки історика В. Станіславського, що укладення Бахчисарайського мирного договору 1681 р. можна вважати зовнішньополітичним успіхом саме гетьманської адміністрації²², а, отже, лівобережний гетьман І. Самойлович, по суті, був його творцем.

Однак після отриманого «списку» Бахчисарайського договору в серпні 1682 р. лівобережний гетьман висловив незадоволення цими постановами. Він відверто писав до Москви: «із списку з затвердженої султанової грамоти...чиниться нам дуже досадливо і шкідливо..., що салтан турський дозволяє між ріками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх в тому боці мати

хоче, а посли Ваші мали наказ, щоб між тими ріками людей не селити»²³. Невдовзі посол Тяпкін звітувався перед царями: «Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли Й. Ц. В (його царській величності. — Т. Ч.)... замість задніпровських пустих сторін, які нині за перемирними договорами учинилися за Султаном Турським пожалував би В. Г. (великий государ — Т. Ч.) його Гетьмана за чисельні його вірні і безперестанні служби і за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою»²⁴.

Відносна поразка на дипломатичному фронті змусила гетьмана застосовувати інші засоби для того, щоб не дати Туреччині й Польщі оволодіти Правобережжям. На заклики супротивної сторони до населення Лівобережної України переходити на правобережні землі І. Самойлович відповів укріпленням кордонів та виданням універсалів, де під загрозою «нешадного карання на горло» заборонялося переходити через Дніпро. Реагуючи на звернення Яна III Собеського з пропозицією до українців «з обох сторін» Дніпра переходити на його сторону для боротьби з турками, лівобережний гетьман у травні 1682 р. видає універсал до всього козацтва, в якому говорилося: «...поляки... переваблюють і заохочують наших людей... на життя в тогочасну порожню Україну, а особливо на військові звитяги, оманливо обіцяючи (бо ніколи того не учинять) велику свою уважливість і давні вольності, щоб.... не слухали нестатечних звідців і розкольників миру»²⁵. Але не тільки Польща переманювала на свій бік лівобережних козаків — у березні 1683 р. Самойлович із обуренням повідомляв до Москви, що до нього приїхав посол від кримського хана Мурат-Гірея з проханням надати 10-тисячне військо. Одночасно ханські закличні листи розповсюджувалися в усіх лівобережних полках²⁶. Щоб забезпечити свої володіння від досить частих переходів, І. Самойлович виставляє прикордонні застави «від Запорогів по Київ і по Батурині міцні»²⁷. Протягом лише 1684 р. за гетьманським наказом було страчено двадцять козаків, а до Москви було відправлено в кайданах переяславського полковника Войца-Сербина, який хотів перейти на службу до польського короля. Самойлович зарештував навіть жінку правобережного гетьмана А. Могилу, що проживала на Лівобережжі²⁸.

У свою чергу, гетьман і його старшина неодноразово зверталися до правобережного козацтва з пропозиціями переходити на їхній бік. Київський полковник К. Солонина пропонував «тогочасним» козакам, щоб «під регімент пана Гетьмана піддалися... і не за польське достойнство, на яким багато ошукано, але за власну свою і предків своїх

вітчизну милу Україну»²⁹. «...То є вже безчестя над безчестям так очевидно відривати від нас наших підданих», — скаржився польський посол московським царям на дії лівобережного полковника³⁰. Наприкінці 1683 р., знехтувавши міжнародними угодами, І. Самойлович зробив спробу відсунути західні кордони лівобережної частини Українського гетьманату поблизу Києва, а влітку 1684 р. намагався оволодіти Богуславом. Лише завдяки тому, що комендант польського гарнізону спалив місто і знищив міст через Дніпро, гетьман був змушений відвести свої війська³¹.

У той же час гетьманський уряд продовжує надавати необхідні консультації московському цареві щодо різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону, зокрема і щодо російсько-турецьких переговорів, які після укладення Бахчисарайського миру між державами тривали з метою уточнення окремих його положень у Стамбулі. Звичайно, найбільше І. Самойловича турбувало питання статусу українських земель. Він подав на розгляд російського монарха чотири статті, які б, на його думку, «виправили» ряд бахчисарайських домовленостей щодо України. По-перше, відзначалося що не «обережено» Запорожжя; по-друге — «...затверджено, щоб як на тій стороні Дніпра, яка туркам залишається, так і на цій стороні, яка у високій В. М державі залишається міст знову не будувати... [Це] до тих договорів не належало»; по-третє — гетьман писав, що турецький султан захотів робити свої поселення між Бугом і Дніпром, а «посли Ваші мали указ, щоб між тими ріками людей не селити і татарам не ночувати»; по-четверте — Самойлович звертав особливу увагу свого сюзерена на те, що султан «хитрістю бусурманською постановив», аби населення Лівобережжя без перешкод могло переходити на Правобережжя, а тому гетьман вимагав, щоб російський посол П. Возніцин «міцно настояв» на тому, щоб це положення не було вписано до ратифікаційної султанської грамоти³². Отже, як відзначали вітчизняні та зарубіжні дослідники цього питання, у цей час лівобережний гетьман говорив, що можна укладати «вічний мир», але за умови відмови Варшави від Києва, Правобережної України та Запорожжя, а також ведення спільних військових дій проти Криму³³. Очевидно, що такі пропозиції Самойловича були нездійсненними й, мабуть, саме тому він їх запропонував російській стороні.

У червні 1683 р. московський цар надіслав Самойловичу записи переговорів з австрійськими послами Я. Жировським і С. Блумберком, які, протегуючи Речі Посполитій домовлялися з російським урядом про укладення «вічного миру»³⁴. Проаналізувавши попереднє бачення

московської й віденської дипломатії, наприкінці року гетьман відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання московсько-польської комісії в Андрусові та Каджині³⁵. «За милість монаршу премилостиву вам, великим государям, уклінно дякуємо. Але ж, одне для малого часу також і для труднощів наших, тих осіб послати не встигли»³⁶, — дипломатично відписував Самойлович до Москви 27 грудня 1683 р. Вважаємо, що це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, з досвіду попередніх переговорів в Україні було добре відомо, чим закінчуються такі «запрошення» — польська сторона відмовлялася з «хлопами» разом засідати. Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передає царським послам: 1) Київ обов'язково повинен залишатися під гетьманським регіментом, 2) кордон поблизу Києва потрібно відсунути західніше, 3) територію Засожжя необхідно передати Українському гетьманатові, 4) наступні переговори можуть відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників; 4) про «комісійні з'їзди» треба повідомляти завчасно³⁷. Власне російсько-польські переговори 1683 р. і були зірвані з огляду на позицію Самойловича відносно «сожського» питання, адже царські та королівські дипломати так і не змогли дійти згоди щодо цієї проблеми³⁸.

Російський дослідник І. Греков відзначав, що в другій половині 1684 р. гетьман І. Самойлович переконував князя В. Голіцина й княгиню Софію, що вступати в союз із Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі «вічного миру», який би передбачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорожжя³⁹. Гетьманський уряд попереджав свого сюзерена щодо можливості укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Туреччиною, що оберне «всю вагу війни на російське царство». Також І. Самойлович повідомляв Москву про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Туреччини. В листопаді, під час розмови з дяком Є. Українцевим, гетьман нагадав росіянинові про ставлення поляків до чергової владної «смути» в Москві навесні-влітку 1682 р., коли польський король «цьому радів..., султана і хана умовляв на війну проти государів...»⁴⁰. А тому це, на його думку, могло повторитися і в майбутньому. Окрім того Самойлович говорив про неможливість довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, надавав інформацію щодо малочисельності військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирина від турок та від-

значав неможливість швидкого завоювання Криму, загострював увагу на проблемі віросповідання православних у Польщі тощо⁴¹. «На цесарі і королі польському яку присягу взяти, що вони великих государів у цій війні не видадуть і особливого миру не укладуть»⁴², — говорив гетьман російському представникові й пропонував вислати посольство до Франції, щоб узяти з короля Людовіка XIV «певну відомість» щодо його ставлення до Австрії й Польщі. Під таким тиском гетьманського уряду московський цар у зверненні до польського короля від 9 червня 1684 р. як аргумент висунув тезу про те, що ще Б. Хмельницькому були віддані не тільки міста й містечка поблизу Києва, але і вся територія по Случ і Горинь⁴³. Разом із тим, про участь українських послів у переговорах у Батурин було повідомлено — «...що робиться на комісії, дамо знати»⁴⁴.

Та, незважаючи на офіційне схвалення московським урядом намагань гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема Правобережної України не вирішувалась належним чином. Саме тому І. Самойлович потай від царів змушений був підтримувати зовнішні відносини з Кримським ханатом і навіть своїм давнім ворогом — Річчю Посполитою. 8 квітня 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І. Новицькому: «...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана. — *Т. Ч.*) мало хто відав»⁴⁵. Негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання «вічного миру». Українська політична еліта розуміла, що такий мир міг бути досягнений лише за рахунок поділу її держави. Одержавши звістку про польське посольство, Самойлович звернувся до царя зі спеціальним меморіалом, у якому пропонував московському уряду вимагати від короля не тільки подніпровські землі, але й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя⁴⁶. На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія на чолі з С. Яблоновським вирушила до молдавського кордону, гетьманич Семен Самойлович на чолі стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з гомельською, чечерською, пропойською та кричевською волостями⁴⁷. Це був своєрідний демарш Українського гетьманату, застосований всупереч зовнішньополітичній позиції Москви, яка не хотіла розгортати жодного територіального військового конфлікту з Варшавою⁴⁸.

На початку 1685 р. до московської столиці з Батурина відправляється український посол Л. Кочубей. Він мав прохати царя, щоб той добивався від поляків повернення території на лівому березі р. Сож, а також обговорити питання відносно майбутнього об'єднання ліво-

бережної частини Українського гетьманату з Правобережжям та усією Західною Україною «...яких славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заславль, Корець...»⁴⁹.

Незабаром у листах до стольника С. Алмазова, окольничого Л. Неплюєва та думного дяка Є. Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти укладення московсько-польського договору. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Поштовхом до цієї поїздки стала отримана в гетьманській канцелярії звістка щодо можливого виїзду польських комісарів із Варшави до Москви. «Проти того учинення союзу винародилося у нас поняття і роздуми...»⁵⁰ — говорилося в інструкції українським послам. Однак, якби все ж таки «вічний мир» передбачалося укласти, то, на вимогу української сторони, справу «тогочасного Дніпра» потрібно було відкласти і не розглядати її на переговорах. У випадку ж її розгляду послі мали вимагати розширення кордонів на захід і південь від Києва та клопотатися про забезпечення прав православних на території Речі Посполитої. Українські науковці зазначали, що, пропонуючи такий варіант укладення «вічного миру», І. Самойлович свідомо розраховував на затягування часу⁵¹, а польський історик Я. Перденія зробив висновок, що вимоги українського гетьмана були найважливішими під час переговорів у Москві⁵².

Разом з тим, гетьманський уряд випрацював ґрунтовніший проект, згідно з яким цар, як протектор Лівобережної України, не повинен був укладати мирний договір з польським королем. Цей важливий не лише в історії українсько-російських, але й міжнародних відносин того часу документ був віднайдений В. Станіславським у російському архіві та опублікований ним у вітчизняному науковому виданні⁵³. Документ, що отримав назву «Статті Івана Самойловича» з'явився 27 січня 1686 р. у результаті наказу московського уряду та переговорів І. Самойловича з представником царя севським воєводою Л. Неплюєвим. У «статтях» гетьманського уряду відзначалося, що українське керівництво ще задовго до тогорічного польського посольства К. Гримультовського виступало проти укладення договору між Москвою і Варшавою: «...в недавнє прошлых летех колико кратно, по указу их царского величества, присланным ко мне, о полских желаниях людем говорил я, і статями им великим государем доносил, что без вечного миру, і без договору, о какой особой прибыли, их царского пресветлого величества стороне, с стороною польскою против бусурман в союз всупати не причлич-

но...»⁵⁴. Окрім того, викладалися багато причин неможливості, на думку лівобережного гетьмана, ухвалення чергового російсько-польського миру: 1) він би порушував попередні мирні домовленості царя з султаном (очевидно, йшлося про Бахчисарайський договір 1681 р.); 2) поляки дотримуються іншою віри, з огляду на що не будуть дотримуватися мирних постанов; 3) у Речі Посполитій завжди порушувалися права православних, а, отже, вони не будуть дотримуватися і після «вічного миру»; 4) може розпочатися війна з Османською імперією; 5) важко було б організувати пропонований поляками похід на Крим; 6) якщо польському королю відійде Правобережна Україна і Запорозжя, то Польща заявить усім про слабкість московського царя; 7) Правобережна Україна раніше була відвойована у поляків Військом Запорозьким, яке добровільно піддалося царю; 8) гроші, які б мала виплатити Москва Речі Посполитій як компенсацію за володіння Лівобережною Україною за умови не укладення миру стали б у великій нагоді цареві; 9) Польща не надала допомоги цареві під час оборони українсько-російськими військами Чигирин; 10) можливо, що польська сторона готується до укладення сепаратного миру з турками і татарами, а їхня готовність підписати «вічний мир» із росіянами є лише відволікаючим маневром; 11) у разі зриву підписання договору, українські війська разом із царською армією зможуть протистояти польським походам на Україну; 12) цар не повинен втягуватися у довголітню і виснажливу війну європейських країн з турками; 13) протягом минулих війн на стороні Польщі воювало багато українських та донських козаків, багато з яких загинуло; 14) Річ Посполита не знала великих нападів турків на свою територію; 14) поляки разом з австрійцями ведуть лише оборонну війну проти султана, а царю пропонують організувати обтяжливий похід на Крим

Разом з тим, гетьман І. Самойлович наводив переконливі аргументи щодо переваг укладення «вічного миру» саме з Османською імперією: 1) турецький султан, незважаючи на війни проти нього, залишається сильним у військовому плані; 2) французький король, який є союзником австрійського цісаря та польського короля, а також венеціанського дожі не виступає разом з ними проти Османської імперії; 3) незважаючи на існування християнської «Священної ліги» європейських держав (куди входить і Польща), вони не є єдиними і не бажають успіху Австрійській імперії у боротьбі з турками; 4) Річ Посполита ослабла і вже не в змозі вести велику війну з турками.

У разі наполягання польської сторони відносно термінового укладення миру український правитель пропонував цареві все ж таки на де-

який час затриматися з його підписанням і подивитися як буде діяти польський король та австрійський цісар: чи будуть вони настоювати на продовженні війни з турками з огляду на позицію Франції? Нещиро позицію Речі Посполитої відносно Московської держави, окрім вищевикладених «статей» Самойловича мали б підтвердити і свідчення купця-грека Юрія Раджея та запорожця Андрія Калістрата, які гетьман надіслав до Москви. Перший із них, перебуваючи у Вільно чув від місцевого купця (теж грецького походження), що «учинив мир вечный і познав помощь от царства Російского, тшчатся і радеют, с турком войну совершити вскоре. По сем тот с царством Російским учиненный разрушити, і доходити войною всего того что в сих договорах поступятца і боле промыслами доступати восхошут»⁵⁵. Другий певний час перебував у турецькому полоні, звідки був визволений венеціанцями, після чого потрапив до палацу короля Яна III Собеського у Жовкві. Там він особисто почув, що «король итолиянским языком говорил резиденту такие слова, надеюсь на Бога, что Москву введу в войну турскую, для того великие послы к Москве посланы, і как турецкой возяритесь на Москву вместе і я радети буду, с турком покой учинит, і обрашу войну на царство Московское, которым образом удобно возмогу отобрать Заднеприе (Лівобережну Україну. — *Т. Ч.*)...»⁵⁶. Але, як засвідчили наступні події, царський уряд не прислухався до цих пересторог, а також не прийняв до відома позицію І. Самойловича.

Одночасно з українсько-російськими консультаціями польський король хотів через митрополита Четвертинського вплинути на І. Самойловича, щоб той «не заважав» порозумінню між Польщею й Росією⁵⁷. Однак гетьман не тільки не прислухався до побажань Яна III Собеського, але й ще більше радикалізував свої вимоги. Результатом активного втручання гетьманської влади в переговорний процес став запис у сьомій статті «Вічного миру» про відкладення на невизначений термін питання щодо належності правобережних земель «від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин»⁵⁸, а також пункту щодо захисту польським королем православної віри на землях Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Московські послы Б. Шереметьєв, І. Чаадаєв, П. Волков та І. Волков, які вирушили до Яна III Собеського для ратифікації тексту договору, мали провести додаткові переговори з проблеми належності правобережного Подніпров'я. «І нині бив чолом нам В. Г. (великому государеві — *Т. Ч.*) гетьман І. Самойлович, щоб ми зволили про дома-

гання тих пустих земель наш Ц. В. (царській величності — *Т. Ч.*) указ до вас послати...»⁵⁹, — говорилося в інструкції царському посольству на чолі з Б. Шереметьєвим, яке вирушило до Польщі в липні 1686 р. Воно одержало письмову інструкцію від царя, де відзначалося, що, за настійливими домаганнями гетьмана І. Самойловича, потрібно всілякими засобами повернення «пустих земель». Окрім того, російські послы мали вимагати від уряду Речі Посполитої, щоб «козаки Війська Запорозького, котрі нині в Польщі на службі його королівської величності затримані, а уродженці вони цього боку Дніпра (Лівобережжя. — *Т. Ч.*) і дружини і діти їх і нині живуть у помешканнях своїх у наших царської величності малоросійських містах, і ті були б звільнені, і дана їм свобода, по договорам»⁶⁰. У кінці серпня московські царі звернулися до своїх посланців у Польщі з тим, щоб вони, згідно з вимогами І. Самойловича, звернулися до короля відносно заборони титулуватися А. Могилі «гетьманом Війська Запорозького», а також вимагали більше не приймати втікачів із земель «царської величності»⁶¹. 22 грудня польський король, перебуваючи у Львові, ратифікував польсько-російський договір, але справа долі подніпровських земель була відкладена.

Зі свого боку, український гетьман також звертався до короля Речі Посполитої з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III Собеського він стверджував, що Правобережжя дісталось московському царю від султана і було здобуте його сином Семеном у «турецького» гетьмана Ю. Хмельницького, внаслідок чого з'єдналося з рештою території України⁶². В іншому документі під назвою «Пункти від Самойловича гетьмана» лівобережний правитель переконував польського короля: «А як на тій чигиринській (стороні — *Т. Ч.*) Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до Булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Й. К. М. (його королівської милості. — *Т. Ч.*) уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилегли і належать»⁶³. Тому Самойлович вимагав у короля, щоб «перелічені власні землі наші при нас були залишені, які хоч в пустці, а нехай будуть наші». Він аргументував це тим, що «та праця наша (війна з турками і татарами. — *Т. Ч.*) не за однією Їх Ц. П. В. (царською пресвітлою величністю. — *Т. Ч.*) Російською монархією..., але й для захисту країв Корони польської»⁶⁴. У цих словах гетьмана проглядається давня традиція «служіння» відразу обом монархам. У листі до коменданта Білої Церкви С. Раппе гетьман писав про те, що правобережні

землі України, включаючи Білу Церкву, здавна належали українському народу й Війську Запорозькому («*ми тоді гетьман з Військом Запорозьким і з усім народом нашим Малоросійським засвідчуємо, що не тільки тих міст на слободи названих здавна Війську Запорозькому приналежних не маємо в сторону Королівства Польського відпускати, але й усіх тих земель, якими ми, почавши від Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, володіли в якій лінії і Біла Церква...*»), і запитував: «то для чого б ґрунта і землі того боку Дніпра віддавати мали?»⁶⁵.

Оскільки всі ці протести української сторони ігнорувалися польською владою, І. Самойлович розпочинає проводити військові операції, метою яких було зайняття всієї території Правобережної України. «Рубіж собі далі по Случ шукає і займає»⁶⁶, — повідомляли сучасники. Коронний канцлер М. Огінський писав до Москви, що «*ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем*»⁶⁷. Ян III Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і «*якусь собі удільність як другий Хмельницький...вживає*»⁶⁸. При цьому король посилався на особисті звернення Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана в зустрічах із кримським ханом, метою яких повинно було стати укладення військового союзу проти Речі Посполитої й Московської держави. Заходи І. Самойловича, спрямовані на повернення правобережних територій так перелякали поляків, що змусили скликати навіть спеціальну сенатську комісію з цього питання. Там, зокрема, відзначалося, що гетьман «*бажає забрати собі всю Україну*», «не тільки не йде воювати татар, але є новини, що з Кримом підписував трактати»⁶⁹.

Цілеспрямована правобережна політика І. Самойловича, що розходилася з прагненням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, стала, безперечно, однією з причин його усунення з посади гетьмана Лівобережної України. Частина козацької старшини, використовуючи українсько-російські суперечності в справі повернення Правобережної України, зробила все можливе для того, щоб скомпрометувати Самойловича перед московською владою. Інкримінуючи йому зраду, в чолобитній до царя від 7 липня 1687 р. старшина відзначала, що Іван Самойлович «*про землі тієї сторони Дніпра говорив жорстоко: не так буде, як Москва з Поляками в мирних своїх договорах постановила. Учиним ми так, як нам потрібно*»⁷⁰. Однак несприятлива міжнародна ситуація завадила возз'єднатися двом частинам Українського гетьма-

нату в єдину державу — Лівобережжя залишалося під протекцією московського царя, а Правобережжя перебувало під владою турецького султана і польського короля.

¹ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 118.

² Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 244.

³ Kamiński A. — S. Republic us Autocracy. Poland-Lithuania and Russia 1686–1697. — Cambridge, 1993. — P. 132.

⁴ Попов А. Русское посольство в Польше в 1673–1677 годах. — Санкт-Петербург, 1854. — С. 10–11.

⁵ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 251.

⁶ Яковлів А. Українсько-московські договори... — С. 114.

⁷ *Цит. за:* Попов А. Русское посольство... — С. 63.

⁸ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 228–229.

⁹ Там само. — Арк. 231.

¹⁰ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 1, арк. 389.

¹¹ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 140.

¹² *Цит. за:* Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. — Т. 8. — Москва, 1857. — С. 294.

¹³ Там само. — С. 295–296.

¹⁴ Там само.

¹⁵ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 2958/1, арк. 68.

¹⁶ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 151.

¹⁷ РДАДА Москва. — Ф. 229, оп. 2, кн. 50, арк. 667; Заруба В. Украинское козацкое войско. — С. 78.

¹⁸ РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 2, кн. 192, арк. 66.

¹⁹ *Цит. за:* Павлищев Н. Польская анархия при Яне Казимире... — Т. 3. — С. 72.

²⁰ *Цит. за:* Соловьев С. История России с древнейших времен. — Кн. VII. — Т. 13–14. — Москва, 1962. — С. 225.

²¹ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивіллів», від. III, кн. 15, № 105.

²² Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) — Вип. 3. — К., 2003. — С. 349.

²³ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 279.

²⁴ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. — С. 261–262.

²⁵ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 166–167; Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 287.

²⁶ Бантыш-Каменский Д. Источники. — Ч. 1. — С. 282–283.

- ²⁷ Дополнения к актам историческим. — Т. XI. — С. 150.
- ²⁸ Чухліб Т. Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684–1689) // Середньовічна Україна. — Вип. 1. — К., 1994. — С. 128.
- ²⁹ БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 177, арк. 477–478; Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji... — S. 204.
- ³⁰ Цит. за: Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji. — S. 205.
- ³¹ Дополнения к актам историческим... — Т. XI. — С. 87; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej. — S. 30.
- ³² Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 279–280.
- ³³ Соловьев С. История России с древнейших времен. — Кн. VII. — Т. 13–14. — С. 374–375; Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». — С. 349–350.
- ³⁴ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — Т. 6. — С. 708–710.
- ³⁵ Дополнения к актам историческим. — Т. XI. — С. 142.
- ³⁶ Там само. — С. 15.
- ³⁷ Там само. — С. 16.
- ³⁸ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 329.
- ³⁹ Греков И. «Вечный мир» 1686 года. Рукопись диссертации... канд. ист. наук. — С. 392.
- ⁴⁰ Там само. — С. 395.
- ⁴¹ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». — С. 350–351.
- ⁴² Соловьев С. История России. — Кн. 3. — Т. XIV. — Сбц. 992.
- ⁴³ Дополнения к актам историческим. — Т. XI. — С. 142.
- ⁴⁴ Там само. — С. 20.
- ⁴⁵ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 176.
- ⁴⁶ Смолій В. Правобережна Україна другої половини XVII — початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. — Вип. I. — К., 1993. — С. 118; Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokój wieczysty» w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. — S. 42.
- ⁴⁷ Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej. — S. 30.
- ⁴⁸ Греков И. «Вечный мир» 1686 года. — С. 393.
- ⁴⁹ Цит. за: Соловьев С. История России с древнейших времен. — Кн. VII. — Т. 13–14. — С. 384.
- ⁵⁰ Бантыш-Каменский Д. Источники... — Ч. 1. — С. 289–296.
- ⁵¹ Станіславський В. Вказ. праця. — С. 352.
- ⁵² Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej... — S. 49.
- ⁵³ РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 1, спр. 224, арк. 61–90; Статті Івана Самойловича / Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) — Вип. 3. — С. 364–381.
- ⁵⁴ Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича. — С. 368.
- ⁵⁵ РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 1, спр. 224, арк. 91.
- ⁵⁶ Там само. — Арк. 94–95.

- ⁵⁷ Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie. — S. 42.
- ⁵⁸ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 316.
- ⁵⁹ Памятники дипломатических сношений... — Т. 6. — С. 1311–1312.
- ⁶⁰ Там само; Станіславський В. Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686–1697 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 268.
- ⁶¹ Станіславський В. Гетьман Правобережної України Андрій Могिला // Укр. істор. журнал. — 2002. — № 5. — С. 119–121
- ⁶² РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 3, № 487, арк. 48; Костомаров Н. Собрание сочинений. — Т. 16. — С. 317.
- ⁶³ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 1, арк. 394.
- ⁶⁴ Там само. — Арк. 395.
- ⁶⁵ Там само. — Арк. 389–392.
- ⁶⁶ Памятники дипломатических сношений... — Т. 6. — С. 1479.
- ⁶⁷ Там само. — С. 1500.
- ⁶⁸ Там само. — С. 1535–1537.
- ⁶⁹ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3031, арк. 145–146.
- ⁷⁰ Бантыш-Каменский Д. Источники... — Ч. 1. — С. 302.

19. «Висока рука» Москви та особливості об'єднаної політики гетьманського уряду в 1687–1699 рр.

Довголітньому гетьмануванню Івана Мазепи присвячена значна кількість історичної літератури та опублікованих джерел¹. Разом з тим, поза увагою дослідників залишилася його діяльність щодо повернення Правобережної України, більшість території якої на той час знаходилось під владою Речі Посполитої та Османської імперії. Обраний у 1687 р. гетьман на початку свого правління проводив більш помірковану ніж його попередник Іван Самойлович політику, щодо об'єднання двох частин України. За Коломацькими статтями, укладеними між ним та московським урядом 25 липня 1687 р., лівобережний Український гетьманат мав існувати під протекцією московського царя «в попередніх своїх правах і вольностях, чим пожалуваний

Український гетьман
Іван Мазепа

був колишній гетьман Богдан Хмельницький»². Окрім того, у цих статтях Іван Мазепа йменувався гетьманом «обох сторін» Дніпра, а отже він разом з козацькою старшиною сподівався за допомогою «високої руки» Москви повернути під владу свого уряду правобережну частину гетьманату. Але головною і досить вагомою причиною, яка не дозволяла зробити це були положення Вічного миру 1686 р., які залишали Правобережжя під владою польського короля.

Як дослідив Андрій Яковлів, Коломацькі статті являють собою двосторонній договір між українським гетьманом І. Мазепою й старшиною — з одного боку — та московськими царями Іваном і Петром та царівною Софією — з другого. Одні статті (1, 4–6, 9, 22) містять пропозиції українців, інші (2, 10, 12–15, 18–20) пропозиції росіян, а решта (3, 7–8, 16–17, 21) — пропозиції гетьмана та контрпропозиції царів. Більшість із Коломацьких статей, так само як і попередні Батуринські 1672 р. та Переяславські 1674 р. мають за основу Глухівські статті 1669 р. і лише п'ять

із них є новими³. Як для Українського гетьманату, так і для Московського царства договір мав взаємозобов'язуючий характер і передбачав зміну його положень лише за згодою обох сторін.

Стосовно міжнародної діяльності уряду І. Мазепи визнавалося наступне: «...щоб від навколишніх Государів листи прочитавши, до Великих Государів (російських царів Івана та Петра — *Т. Ч.*) відсилати..., а від себе чи проти тих листів ні до кого нічого не писати...». Зважаючи на попередню політику Самойловича щодо російсько-польського мирного договору, обумовлювалося ставлення нового гетьмана до «Вічного миру»: «...мир і союз, укладений з Королем Польським тримати міцно і задовольнятися тими містами, які в договорах названі, і в уступленні в сторону Польську не вступати й до порушення договорів ніяких причин не давати»⁴.

Українсько-російський договір, що був укладений поблизу Коломака був скріплений присягою-«обіцянкою» гетьмана і старшини на вірність цареві. Її текст був таким: «Я раб Божій Іоан, обещаюсь пред сим святим Евангелиєм господу Богу всемогущему в Тройци святой єдиному на том, что бити мне у пресветлейших и вседержавнейших Великих Государей и великих князей, Іоанна Алексеєвича, Петра Алексеєвича и Великія Государини благовернія Царевни и Великія Княжна Софій Алексеєвни и всея Великія и Малія и Белія Россій самодержцов и многих государств и земель восточних и западных и северних отчичей и дедичей и наследников и государей и обладателей, у их Царского Величества у их государских наследников в вечном подданстве верно и с постоянно и польскому королю и салтану турецкому, и хану кримскому, не изменит и ни о чем з ними без их великих государей и их царского величества указу и повеленія не зсилатся... пункта во всем держать крепко и постоянно...»⁵.

За спостереженням Миколи Андрусяка, І. Мазепа, на відміну від свого попередника, у питанні повернення правобережних земель (а отже, і стосунках з Польщею) спочатку рухався тільки в руслі московської політики⁶. Андрій Яковлів говорив, що у перші роки свого урядування Мазепа виявляв «лояльність, послух і готовність виконувати царські накази»⁷. Хоча, як відзначав Вячеслав Станіславський, це був лише тактичний хід Мазепи, який, як і І. Самойлович, хотів об'єднання України під однією булавою⁸. Про це також писав Олександр Оглоблін, який вважав, що допомога Москви була потрібна І. Мазепі для «консолідації внутрішніх українських відносин», які привели б до «здійснення ширшої програми об'єднання українських земель під гетьманською булавою»⁹. Разом із тим, гетьман міг впли-

вати на позицію московського двору в російсько-польсько-турецьких відносинах і таким чином коригувати свої зовнішньополітичні заходи. Незважаючи на коломацькі домовленості з царем щодо обмеження міжнародних стосунків гетьманату, Мазепа, згідно з дослідженнями Володимира Дядиченка, підтримував відносини не лише з Річчю Посполитою, але й з Османською імперією, Кримським ханством, Молдавським та Волозьським князівствами¹⁰. Відомо, що про всі контакти з іноземними володарями гетьман повідомляв до Москви, однак історики не виключають, що вже від початку 90-х рр. XVII ст. гетьман вів і таємне листування. Проблеми дипломатії І. Мазепи у «дошведський» період в основному були вже досліджені Б. Крупницьким, О. Оглоблином, В. Станіславським та іншими науковцями¹¹, а тому зупинимось лише на окремих аспектах зовнішньої політики цього гетьмана (головним чином, спробі об'єднання розділених міжнародними договорами українських земель) у контексті його стосунків зі своїм сюзереном — московським царем.

Відразу ж після свого обрання, у грудні 1687 р., на виконання угоди з царем Мазепа писав до коронного гетьмана Речі Посполитої С. Яблоновського: «...не тільки приналежністю рубежів, але і договором вічного миру, на помсту загального всього християнства неприятеля бусурманина, по присяженному союзу між найяснішими монархами, їх царською пресвітлою величністю, і його королівською величністю, до того прилучені є, щоб обопільно мали собі щастя і добру поведінку, що я істинно зі своєї особи обіцяю..., щоб зі сторони регіменту мого не було в ній перепони, тоді як я рубежів у договорах вічного миру потрібних зберігаю»¹².

Восени 1688 р. на переговорах із російським послом Ф. Шакловитим І. Мазепа обговорював можливість російсько-українського підкорення Кримського ханату¹³. Але коли похід до Криму в 1689 р. закінчився невдачею, Мазепа таємно відправляє влітку 1690 р. до Білгорода свого посланця, який мав запропонувати Кримському ханатові підписати мирну угоду з Росією (Бахчисарайський мир 1681 р. був скасований із вступом Москви до Священної ліги). Як дослідив В. Артамонов, ця ініціатива українського гетьмана опиралася на фальшиве повідомлення про те, що татари відмовляються обороняти Кам'янець-Подільський і, побоючись наступу козацьких полків Лівобережжя, відразу ж погодяться на мир із Московською державою¹⁴.

Щоб вчасно повідомляти московський уряд про міжнародну ситуацію у Західній та Центральній Європі гетьман Мазепа підтримує тісні стосунки із верхівкою Речі Посполитої та правобережною старшиною.

Так, наприклад, 20 листопада 1688 р. він посилає Я. Глуховця до польського коронного гетьмана С. Яблоновського. Після повернення свого посла (до речі, Я. Глуховець протягом кінця 80-х – початку 90-х рр. неодноразово за дорученням Мазепи перебував у Яблоновського) до України гетьман відправляє його до Москви для розповіді про перебування в Польщі та листом від польського урядовця на ім'я лівобережного регіментара. Невдовзі в гетьманській канцелярії отримали листа від С. Палія з інформацією про військові дії між поляками і турками, розміщення польських підрозділів на Волині та похід кримського хана на Угорщину. Про це Мазепа негайно повідомляє московських царів, додаючи, що, на його думку, правобережний полковник не надто переймається протекцією короля Речі Посполитої¹⁵.

У 90-х рр. кардинальних змін зазнала внутрішньополітична ситуація на Правобережній Україні, яка на той час була розділена міжнародними договорами між Річчю Посполитою та Османською імперією. «Тогобічне» козацтво під керівництвом білоцерківського (фастівсько-го) полковника С. Палія, поступово колонізуючи правобережні землі, піднялося на більш високий рівень самоорганізації та змогло відродити окремі державні інститути, знищені тут у 70-х рр. Звичайно, що правобережні козацькі полки намагались об'єднатися з Лівобережною Україною у спільний гетьманат. І. Мазепа повинен був враховувати ці прагнення до об'єднання і впливати на царську владу з метою позитивного вирішення питання.

Після неодноразових звернень С. Палія до Москви та Батурина (окрім 1688 це було і в 1690, 1692 та 1694 рр.) із проханням включити територію його полків до складу лівобережної частини Українського гетьманату І. Мазепа, щоб не порушувати положень Вічного миру серед іншого пропонував Петру I поселити паліївців поблизу правобережного придніпровського містечка Трипілля, яке підкорялося лівобережному гетьману¹⁶. Одночасно Мазепа, продовжуючи лінію І. Самойловича, заборонив козакам із Лівобережжя та Слобожанщини переходити через Дніпро й оселятися на правобережних землях, «а упорних і в тюрму саджати і жорстоко наказувати»¹⁷.

Взимку 1688 р. гетьман Мазепа звертався до московських царів, щоб вони вплинули на польського короля у справі заборони правобережному козацькому зверхникові А. Могилі йменуватися «гетьманом Війська Запорозького». Реагуючи на таке прохання українського підданого, російський уряд 7 березня відправив до свого представника у Речі Посполитій П. Возніцина спеціальну грамоту, в якій наказувалося вимагати від польської сторони заборонити Могилі та його

наступникам титулуватися запорозькими гетьманами. При цьому нагадувалося, що згідно з положеннями Вічного миру Польща не може мати претензій до земель, якими вона поступилася Москві, і не повинна «тими уступленими містами і місцями, і Запорожжям ні в які держави і нікуди писатись, і не іменуватись, і з титл бути виключеним»¹⁸.

Слід відзначити, що від початку свого правління І. Мазепа йменувався «гетьманом обох сторін Дніпра». Зокрема, таке його титулування знаходимо в Коломацьких статтях 1687 р., царському указі за 1688 р., а також у гетьманському універсалі Мгарському монастиреві¹⁹. 3 вересня 1691 р. польський посол Я. Окраса вимагав від царя: «...І. Мазепа пишеться обох сторін гетьманом; а по договорам Вічного миру, права сторона Дніпра в Польському володінні, і гетьману так писатись не слід»²⁰. Московські представники на переговорах Чаадаєв і Українцев відповідали полякам, що гетьман так «пишеться» цілком справедливо і згідно із царським указом, адже «на тій стороні Дніпра під державою Російських государів знаходиться головне всієї Малоросії місто Київ, з Васильковом, Стайками, Трипіллям і всім Запорожжям»²¹. Цікаво, що в липні того ж року І. Мазепа в листі до Руського воеводи С. Яблоновського просив дозволу вибирати десятичний збір меду в Богуславському й Корсунському королівських староствах²². Спираючись на підтримку росіян, Мазепа до 1708 р. залишав у титулі дане визначення.

21 квітня 1690 р. І. Мазепа відправляє лист до російського воеводи Л. Неплюєва в якому повідомляв його про звільнення С. Палія з польської в'язниці та прохання правобережного полковника перейти під «високу руку» московських царів²³. У відповідь на це звернення Москва пропонувала правобережному полковнику перейти на Запорожжя, а вже звідти на територію Лівобережної України. У травні того ж року Палій повторив своє прохання у черговому листі до лівобережного гетьмана²⁴. Однак Мазепа отримує від московських царів вказівку лише на словах обнадіювати правобережного полковника щодо його прийняття під царську протекцію, але з умовою переходу на Лівобережжя. У червні С. Палій передає до Батурина важливі відомості про постанову сейму Речі Посполитої укласти мирний договір із ханом і організувати військовий похід на лівобережні землі України. З огляду на це, І. Мазепа звернувся до царів із питанням чи розпочинати розміщення своїх військ до українсько-польського кордону²⁵.

На початку 1692 р. Мазепа пропонує цареві прийняти під свою протекцію С. Палія й поселити його на Лівобережжі, де «учинити полковником переяславським». Вирішальну роль у цьому прагненні гетьмана,

за словами В. Дядиченка, відіграло бажання використати військовий досвід фастівського полковника в боротьбі проти татар²⁶. Можливо, в нього була ще одна мета — запобігти втечам лівобережних українців на Правобережжя.

Майбутньому возз'єднанню Лівобережної і Правобережної України сприяли спільні походи правобережних та лівобережних козацьких полків проти Кримського ханства та його військ, які здійснювали постійні напади на українські землі. Однією з перших таких операцій була битва підрозділів С. Палія та Переяславського полку з татарами, яка відбулася у травні 1690 р. поблизу Білої Церкви²⁷. Наприкінці червня того ж року І. Мазепа наказав полковнику І. Новицькому готуватися до спільного з правобережцями походу на Кизикирмен. Він вислав до лівобережного полковника декілька листів, у яких виклав план походу, а правобережцю С. Палію направив гармату з боєприпасами. З боку Лівобережжя в цій операції, яка відбулася з 22 липня до 16 серпня) брали участь компанійські та сердюцькі полки, козаки Переяславського і Лубенського полків, а зі сторони Правобережжя — полки С. Палія²⁸. У липні об'єднані українські війська під керівництвом генерального осавула І. Ломиківського атакували Очаків. Такі військові дії проти володінь Османської імперії в Північному Причорномор'ї планувалися країнами-учасницями «Священної ліги» й, головним чином, організовувалися в гетьманській канцелярії І. Мазепа. Вони відбувалися протягом усього останнього десятиліття XVII ст. й сприяли налагодженню тісних зв'язків між українцями з «обох сторін Дніпра».

28 липня 1692 р. в універсалі до всього населення України з приводу повстання П. Іваненка І. Мазепа, згідно зі словами літописця С. Величка, розкрив своє бачення «руїни» Правобережжя: «...ті названі і неназвані особи (Сірко, Сулимка, Суховій, Ханенко), котрі бігали за владою...за їхній вчинок немало потерпіла й вітчизна Україна, край тогочинний, бо коли люд за такими побудками хилився туди чи сюди і не хотів заспокоїтися при своєму порядку, то всілякі війська, котрі приходили чи на поміч, чи для їхнього заспокоєння, не лише нищили той край, але й до решти розорили»²⁹. Далі лівобережний гетьман пропонував такий вихід із критичної ситуації: «коли був би той народ у такому багатovidному множестві і в ті часи дотримувався статечності та відповідно постановленого у себе порядку, тримався богохранимої держави їхньої Ц. П. В (царської пресвітлої величності. — Т. Ч.) ...певне й досі б тогочинна сторона Дніпра була б у власній повноті ціла»³⁰.

Коли в 1692–1693 рр. правобережний полковник С. Палій знову звертався до Мазепа з проханням прийняти його «під гетьманську

булаву», лівобережний гетьман, усвідомлюючи, що від московського царя прийде негативна відповідь, намагався «залякати» Петра I тим, що правобережні козацькі полки піддадуться під протекцію кримського хана: «...коли б йому, Семену Палію, з боку богохранимої вашої держави не буде подано допомоги й оборону, то щоб він, бувши в такому вогні, не вдався до допомоги з бусурманського боку»³¹. Крім того, посилаючись на лист Палія, гетьман сповіщав про небезпеку військового нападу Польщі і можливість народного повстання на Правобережжі, що також мало спонукати російський уряд звернути свою увагу на правобережні землі. Але така тактика гетьманської влади не приносила бажаних результатів.

Хоча, як уже відзначалося, майже про всі міжнародні зносини повідомлялося до Малоросійського приказу в Москву, І. Мазепа в офіційних стосунках з іншими країнами не приховував свого бажання повернути Правобережну Україну. У листі до Белзького воєводи А. Синявського (1693) він писав: «...волю я до повороту свого гетьманського, отримуючи Україну (Правобережну. — Т. Ч.) під свою *dyrekcyu*»³². Такі ж наміри Мазепа підтверджував у приватній розмові з посланцем польського короля К. Ісаровичем у грудні 1694 р.: «...Кордони я собі ті осаджу, бо читав пакти»³³, — говорив він послу, маючи на увазі зайняття своїми військами території правобережного Подніпров'я, доля якої за «вічним миром» так і не була вирішена. Разом з тим, коли на початку 1690 р. до Мазепа прибув посланець від львівського єпископа Й. Шумлянського В. Іскрицький (за організацією цієї місії проглядалася «рука» Яна III Собеського), гетьман у розмові з ним жодним словом не обмовився про своє бажання оволодіти Правобережжям. А наступного представника Шумлянського, шляхтича Домарадського, І. Мазепа відіслав під конвоєм до Москви³⁴.

Підтримуючи тісні стосунки з правобережним полковником С. Палієм, гетьман Мазепа намагався втілити в життя свої наміри щодо прилучення Правобережжя. Тим більше, що міжнародна ситуація дозволяла здійснювати ці зв'язки не лише за допомогою листування. Європейська програма дій, вироблена країнами, що входили до «Священної ліги», передбачала військові походи українського козацтва проти Кримського ханства та інших васалів Османської імперії. Протягом 90-х рр. XVII ст. правобережні полки разом із лівобережними українськими військами часто здійснювали походи в татарські степи. Це давало змогу підтримувати тісніші контакти між Правобережжям та Лівобережжям. І. Мазепа та С. Палій провели декілька особистих зустрічей для вироблення спільного плану заходів щодо політичного становища

правобережних земель. Крім того, гетьман тримав своїх представників у Фастові, виплачував Палію гроші зі своєї скарбниці та передавав жалування за військові походи від царя, а також придбав правобережному полковнику будинок у Києві. Протягом останнього десятиліття століття між Мазепою та Палієм велося постійне листування, майже щомісяця до Батурина й Фастова прибували посли з обох сторін Дніпра. Це мало бути запорукою майбутнього об'єднання розділеної міжнародними угодами Українського гетьманату.

У 1695 р. московський уряд вирішив запровадити на Лівобережжі монополію на торгівлю сіллю, що було своєрідним непрямим податком для українського населення. Таке нововведення викликало застереження з боку І. Мазепи, який відзначив відсутність правового претендента для започаткування такої монополії з боку Москви. Окрім того, відповідні царські укази були саботовані місцевим населенням. З огляду на звернення лівобережного гетьмана Петро І припинив дію своїх попередніх розпоряджень³⁵.

Зважаючи на великий хлібний неврожай у 1698 р., багато лівобережців переходили на Правобережну Україну. В зв'язку з цим, І. Мазепа звертався до Москви з проханням провести переговори з польським королем задля дозволу лівобережному гетьману посилати на Правобережжя козацькі полки з метою повернення втікачів³⁶.

Для відомості про «тамошню поведінку» з Лівобережної України на правобережні землі відсилалися таємні агенти. Так, у 1688 р. розвідник Мазепи С. Андрюшенко йшов через «Київ, Чуднів, Коростишів, Троянів, Миропілля, Полонне, Лабунів, Костянтинів, Межибіж до Бара, вивідуючи у польських урядників різні новини»³⁷. Завдяки добрій інформованості про стан справ на Правобережній Україні І. Мазепа мав змогу повідомляти московський уряд про порушення поляками чи турками попередніх мирних домовленостей. На початку 1699 р. він сповіщав, що турки «завели слободу в Мошнах»³⁸, а наступного року скаржився про те, що «деякі польські пани на тому березі Дніпра почали були осаджувати слободи на порожніх місцях, що було заборонено останніми трактатами»³⁹. У гетьманських донесеннях Москві на початку 1701 р. повідомлялося, що «на ту сторону Дніпра всяких чинів жителі йдуть постійно»⁴⁰. У січні — лютому Мазепа дав наказ виставити на правому березі Дніпра біля Чигирина три охотницькі полки, щоб затримувати й повертати втікачів із Лівобережжя⁴¹. Перехід лівобережних жителів на Правобережну Україну спричинювався також невдоволенням участю козацтва на стороні Росії у Північній війні, яка розпочалася у 1700 р. «І козаки і поселяни, всі озлобилися на мене, всі

кричать в одне: пропадати нам до кінця і погублять нас москалі! У всіх одна думка йти за Дніпро...»⁴² — писав у цей час І. Мазепа до Малоросійського Приказу.

Добре знаючи міжнародне життя східноєвропейського регіону, український гетьман повідомляв до Малоросійського приказу про польство Речі Посполитої на чолі з Р. Лещинським у Стамбулі: «...і хочуть поляки, щоб солтан ту Україну уступив їм, щоб її від Москви відлучити і собі присвоїти»⁴³. Зі свого боку, бажаючи прилучити Річ Посполиту до союзу проти Швеції, Московська держава погоджувалася на територіальні уступки королю. Однак, коли до Москви прибули польські послы для укладення військового договору, Петро I, зважаючи на авторитет українського гетьмана в міжнародних справах, відправив до нього для консультації дяка Б. Михайлова. 19 квітня 1701 р. останній привіз до Батурина умови польсько-московського договору, за яким поляки вимагали «спірні землі» від Стайок до Чигирина. Згідно з розпорядженням царя, Мазепа мав ознайомитися з ними і висловити свою думку. Гетьман запропонував віддати Польщі Стайки, Трахтемирів і Трипілля, але не погодився на уступлення Чигирина, Канева, Черкас і Крилова⁴⁴.

Погоджуємося з висновками істориків, що відносини між гетьманським та царським урядами наприкінці 80-х — 90-х рр. XVII ст. не були антагоністичними. За винятком «повстання Петрика» також не можемо говорити, що І. Мазепа чи хтось із його оточення мали плани про відокремлення лівобережної частини Українського гетьманату від Московського царства⁴⁵. У цьому випадку треба навести слова самого лівобережного гетьман, які він адресував до одного з татарських урядовців: «...у всіх своїх вольностях погоджуються так, що ніяким способом ніхто того виконати не може, щоб Військо Запорозьке і малоросійський народ мали відкинути належну свою і присягою затверджену Їхній Царській Величності вірність»⁴⁶.

З початком повстання на Правобережній Україні проти польської влади влітку 1702 р. гетьман Мазепа опинився в скрутному становищі. З одного боку, ватажки визвольного руху просили допомоги (до речі, у попередні роки гетьман надавав деяку військову поміч правобережцям), а з іншого — московський уряд забороняв лівобережному правителю втручатися в події, що відбувалися на тому березі Дніпра⁴⁷. «Допомоги тобі не подам і без царського указу не прийму. Без мого відома ти почав, і закінчуй як знаєш по своїй волі»⁴⁸ — відписував Мазепа правобережному гетьману Самусю. Це перекреслювало плани уряду Лівобережної України повернути Правобережну Україну під свою вла-

ду. Потрібно було чекати сприятливішої міжнародної ситуації задля того, щоб оволодіти цими землями. Така можливість настала через два роки.

У травні 1704 р. І. Мазепа отримує наказ Петра I про введення козацького війська на Правобережжя з метою допомоги польському королеві Августу II Сильному проти загрози шведського завоювання Речі Посполитої. Вже 29 травня гетьман доповідав із табору над рікою Стугною, що правобережна старшина «рушила з домівок і йдуть при моєму боці в обозі зі своїми людьми»⁴⁹. Через деякий час Мазепа питав у московського царя, яким йому утримувати Білу Церкву, Корсунь, Богуслав, Фастів та інші міста, що перед тим були у підпорядкуванні С. Палія. У червні того ж року, в таборі поблизу Паволочі, правобережний наказний гетьман Самусь передав Мазепі свої клейноди, видані йому перед тим польським королем. Таким чином І. Мазепа, який до того формально титулувався «гетьманом обох сторін Дніпра», від цього часу став справжнім правителем об'єднаного Українського гетьманату.

В універсалі від 12 липня 1704 р. гетьман повідомляв, що вступив на Правобережжя не для порушення умов «Вічного миру», а задля допомоги польській шляхті проти шведів⁵⁰. Невдовзі Мазепа, зважаючи на великий авторитет серед козацтва полковника С. Палія та його приховану зовнішньополітичну орієнтацію на сприяння шведського короля, змушений був усунути його від влади. У листі до командувача російськими військами Головіна він так пояснював свій вчинок: «...якщо так з Палієм не поступити, то скоро Малоросійському краю більшого зла від нього сподіватися, ніж від закордонних неприятелів...»⁵¹. Палія заарештували в козацькому таборі поблизу Бердичева й згодом відправили до Москви. Універсалом від 1 серпня 1704 р. на посаду білоцерківського полковника було призначено М. Омельченка⁵². У червні 1705 р. 40-тисячне військо під керівництвом І. Мазепа зайняло всю територію Київщини, Волинь, частину Східної Галичини й досягло кордонів Белзького воєводства.

Через два роки гетьман повідомляв російському царю, що у Брацлавському, Київському і Подільському воєводствах Речі Посполитої остаточно був відновлений адміністративно-територіальний устрій Українського гетьманату. Та коли невдовзі Мазепа зрозумів, що московський монарх знову хоче зміцнити своє міжнародне становище за рахунок чергового розділу Козацької держави, він починає вести таємні переговори про здобуття зверхності інших сюзеренів — польсько-го або шведського короля.

Основні зовнішньополітичні заходи гетьманської влади Лівобережної України в останньому десятилітті XVII ст. були спрямовані на відновлення єдиної України. Міжнародна ситуація і залежність від «високої руки» російських царів сприяли лише частковому здійсненню планів уряду Івана Мазепи щодо повернення втрачених територій під свій «регімент». Возз'єднання України відбулося протягом 1704–1708 рр., але коли ж гетьман зрозумів, що може позбутися булави «обох боків» Дніпра, то він намагався відшукати для своєї держави кращого протектора серед європейських монархів.

¹ *З новітньої літератури див.:* Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західно-європейських джерелах 1689–1709. — Мюнхен, 1988; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994; Кресін О. Мазепинці. — К., 1994; Павленко С. Міф про Мазепу. — Чернігів, 1998; Він же. Іван Мазепа. — К., 2003; Він же. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004; Чухліб Т. Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. — К., 2008; *Див. також:* З епістолярної спадщини І. Мазепи / Упор. В. Станіславський. — К., 1996; Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упор. І. Бутич. — К., Львів, 2002; Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. В. Станіславський. — Т. 1. — К., 2002; Мищик Ю. З документації гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис. — 1998 — № 1. — С. 91–103 та ін.

² *Цит. за:* Яковлів А. Українсько-московські договори. — С. 123.

³ Там само. — С. 123.

⁴ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 16.

⁵ Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упор. І. Бутич. — К., Львів, 2002. — С. 63.

⁶ Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. — Львів, 1938. — С. 36.

⁷ Яковлів А. Українсько-московські договори. — С. 129.

⁸ Станіславський В. Від Коломацької ради до Повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687–1691 рр. // Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. В. Станіславський. — Т. 1. — К., 2002. — С. 9.

⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк — Київ, 2001. — С. 45.

¹⁰ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 166.

¹¹ Krupnickij V. Hetman Masera und seix Zeit. — Leipzig, 1941; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк — Київ, 2001; Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. — Львів, 1938; Його ж. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. — Т. 152. — Львів, 1933. — С. 35–61; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку

XVIII ст. — К., 1959; Станіславський В. Від Коломацької ради до Повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687–1691 рр. // Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — С. 6–82.

¹² РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 1, 1688, спр. 17, арк. 10–12; Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — С. 87–88.

¹³ Станіславський В. Від Коломацької ради до Повстання Петра Іваненка... — С. 9.

¹⁴ Artamonow W. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699 // Studia i materiały z czasów Jana III. — S. 35–36.

¹⁵ Листи Івана Мазепи. — Т. 1. — С. 25, 252–253, 257.

¹⁶ Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. III. — К. — 1910. — С. 141–143.

¹⁷ РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 3, № 72, арк. 23; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою... — С. 92.

¹⁸ Станіславський В. Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686–1697 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 271

¹⁹ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 222; Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — С. 25, 212.

²⁰ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — Т. 2. — С. 206.

²¹ Там само.

²² РДАДА. — Ф. 124, оп. 3, № 767, арк. 16.

²³ Листи Івана Мазепи. — Т. 1. — С. 44–45; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні... — С. 74–75.

²⁴ РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 3, спр. 660, арк. 1–2; Листи Івана Мазепи. — Т. 1. — С. 45.

²⁵ Листи Івана Мазепи. — Т. 1. — С. 45–46.

²⁶ Дядиченко В. З історії боротьби українського народу на Правобережжі проти шляхетської Польщі в кінці XVII ст. // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. — Кн. 7. — К., 1943. — С. 170.

²⁷ РДАДА Москва. — Ф. 229, оп. 2, № 59, арк. 291 зв.; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 370.

²⁸ Заруба В. Українське козацьке військо. — С. 372.

²⁹ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 391.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. — С. 400–401, 406, 433; Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. — С. 25–27.

³² БМЧ Краків. — ТН, од. зб. 183, арк. 829.

³³ БЯУ Краків. — Од. зб. 1151, арк. 69–72.

³⁴ Darowski A. Intryga Solomonka. Kartka z dziejów Jana Mazarzy // Szkice Historyczne. — Ser. 1. — Wyd. II. — Warszawa, 1901. — S. 203.

³⁵ З епістолярної спадщини Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — К., 1996. — С. 126–127; Кресін О. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 325.

³⁶ Костомаров Н. Собрание сочинений. — Кн. 6. — Т. XVI: Мазепа и мазепинцы. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 475.

³⁷ Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 гг. // Киевская Старица. — 1890. — № 5. — С. 223.

³⁸ Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись. — Т. 1. — Львів, 1874. — С. 772; Соловьев С. М. История России. — Кн. 3. — Т. XIV. — Спбц. 1222.

³⁹ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 603.

⁴⁰ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 93.

⁴¹ РДАДА Москва. — Ф. 229, оп. 2, кн. 83, арк. 263.

⁴² *Цит. за:* Костомаров Н. Собрание сочинений. — Кн. 6. — Т. XVI: Мазепа и мазепинцы. — С. 489.

⁴³ Там само. — Ф. 124, оп. 3, № 5, арк. 114; Королюк В. Д. Речь Посполитая и подготовка Северной войны // Ученые записки института славяноведения. — Т. 4. — Москва, 1951. — С. 234.

⁴⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 30–34; Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. — С. 41; Гуржій О. І. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 23.

⁴⁵ Кресін О. Конституційна автономія України. — С. 326.

⁴⁶ З епістолярної спадщини Івана Мазепи. — С. 105–106.

⁴⁷ Otwinowski E. Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od 1696–1728. — Kraków, 1849. — S. 19.

⁴⁸ *Цит. за:* Костомаров Н. Собрание сочинений. — Кн. 6. — Т. XVI: Мазепа и мазепинцы. — С. 506.

⁴⁹ Соловьев С. История России. — Кн. 3. — Т. XIV. — Сбц. 1301; Сергієнко Г. Вказ. праця. — С. 178.

⁵⁰ Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. III. — С. 632–635.

⁵¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа... — С. 227.

⁵² Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. III. — С. 640.

20. Виникнення Ханської України як прояв опозиції орієнтації Батурина на Москву

Від початку 70-х рр. XVII ст. представники Кримського ханату виступали посередниками (або ж були присутніми) на всіх переговорах, які проводила Османська імперія з Річчю Посполитою та Московською державою щодо здобуття права зверхності над Українським гетьманатом. Одночасно кримські хани здійснювали й власну дипломатію з метою послаблення як Москви, так і Варшави задля підкорення всієї України або ж якоїсь її частини¹. Так 1675 р. хан Селім-Гірей I (1671–1677) запропонував Речі Посполитій розірвати Андрусівське перемир'я з Росією й укласти мир із Кримом, щоб об'єднаними турецько-татарсько-польськими силами відібрати в російського царя всю територію України. Кримський хан був дуже невдоволений тим, що під час турецько-польських переговорів у Журавно посередницькі функції перейшли до молдавського господаря Г. Дуки. Така політика ханату, що посилювалася його постійними нападами на українські землі, від кінця 50-х рр. не сприяла нормалізації соціальної, економічної та політичної ситуації в Україні й була однією із зовнішньополітичних причин її розколу.

Поразка Речі Посполитої в боротьбі з Туреччиною була не вигідна татарам, для яких українські правобережні землі залишалися важливим об'єктом для економічного збагачення. Кримські хани після Бучацького і, особливо, Журавненського договорів уже не могли вільно посилати свої орди на Правобережжя, більша частина якого за турецько-польськими угодами ставала володінням султана. Хоча хан Селім-Гірей I, а згодом Мюрад-Гірей (1677–1683) змушені були допомагати турецьким військам завойовувати козацьку Україну, вони не бажали безпосереднього сусідства зі своїми покровителями в східноєвропейському регіоні. Мюрад-Гірей звертався у 1678 р. до кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка: «...навіщо шукаєте іншого господаря, є у вас государ Московський і є гетьман; одну сторону Дніпра спустошили, хочете розорити і другу. Якщо турки заволдіють і цією стороною Дніпра (Лівобережжям — *Т. Ч.*), то не лише вам, але і Криму буде погано»². Однак на рівні міжнародних офіційних зносин Кримське ханство діяло в руслі зовнішньополітичних планів Османської імперії.

На переговорах із польським послом Я. Гнінським у лютому 1678 р. кримський хан від імені Мегмеда IV заявляв, що не поступиться жод-

ною частиною Правобережної України, а Туреччина піде війною на Польщу, як тільки укладе союз із Московою³. Разом з тим, хани хотіли бачити в особі правобережних гетьманів, що призначилися турецьким султаном, більш незалежних від Стамбула володарів. Допмагаючи Ю. Хмельницькому утвердитись на Правобережжі, татарський солтан-калга звертався до його населення: «...нашим словом схиляю до покори ясноосвіченому князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому, як дідичу і отцю цієї держави»⁴. Наступного року кримський хан, незважаючи на заборону султана, підтримував Хмельницького в його прагненні оволодіти Білою Церквою. Проте багатотисячні війська Кримського ханства були найдієздатнішою частиною турецької армії великого візира Кара-Мустафи від походів на Чигирин у 1677 і 1678 рр.

Починаючи з 1677 р., за дорученням султана кримський хан листовно вимагав у московського царя й лівобережного гетьмана видати йому «зрадника» П. Дорошенка. Через два роки, навесні 1679 р., татарський посол у Москві Садиш-Ага вимагав цього на переговорах із російським монархом. Однак важливішими були інші дипломатичні заяви Бахчисараю — 17 квітня того ж року ханський посол Асан-Ага прибув до князя Черкаського з листами, в яких відзначалося, що Крим хоче укласти мир із Росією на умовах підкорення ханові Києва і всієї України⁵.

Взимку 1680–1681 рр. хан Мюрад-Гірей проводив переговори з московським посольством В. Тяпкіна. У березні 1681 р. кримський володар від імені Туреччини уклав мирний договір із Московською державою. Крім того, у Бахчисараї було домовлено, що обидві сторони не будуть підтримувати правобережних козаків і «під державу свою не призивати»⁶. Є відомості про те, що після 1681 р. кизикерменський бей, скориставшись відсутністю реальної влади над південними районами Правобережжя, встановив тут великі податки за користування лісами, добування солі та зайняття рибальством.

Укладення Вічного миру між Річчю Посполитою та Московською державою поставило під загрозу панування Кримського ханату в північно-західному районі чорноморського басейну. У другій половині 80-х — 90-х рр. політичні інтереси Криму вже повністю збігалися з намірами Туреччини зберегти свій вплив у Південно-Східній Європі. Ханські послі також неодноразово виїжджали до Варшави з пропозиціями мирного договору та утворення антиросійського союзу. Лише в 1684 р. хан Селім-Гірей підтвердив укладений між Османською імперією та Московською державою Бахчисарайський мир 1681 р. Але це все

одно не зупиняло татарські загони від нападів на російські та українські землі. Лише після 1686 р., в обмін на відхід царя від союзу з польським королем, кримські мурзи погоджувалися припинити військові походи.

У другій половині 80-х рр. XVII ст. татари значно пом'якшують свою політику щодо правобережного й запорозького козацтва. «Багато їх (лівобережних козаків. — *Т. Ч.*) прагне на той бік Дніпра шукати собі життя, а запорожці поширюють чутки, що татар нема чого боятися, бо татари нам не вороги, і хан наказав звільнити всіх, котрих татари нещодавно захопили на тому березі Дніпра»⁷, — писав генеральний суддя М. Вуяхевич до лівобережного гетьмана І. Мазепи у 1689 р.

На початку 90-х рр. на Запорозьку Січ втікає опозиційно настроєний до політики гетьмана І. Мазепи писар П. Іваненко (Петрик). Запорожці, які в той час також не погоджувалися з діями центрального гетьманського уряду, за допомогою татар обирають його за гетьмана. 26 квітня 1692 р. між Іваненком (від імені Українського гетьманату) та Кримським ханством був підписаний двосторонній договір⁸. За визначенням істориків, цей трактат механічно сполучував ідею державності Війська Запорозького з ідеєю Українського князівства в межах «покуди Хмельницький (Богдан. — *Т. Ч.*) завоював з ордами від ляхів»⁹, як було записано у четвертому пункті договору. Також вирішувалась проблема переходу українців з Правобережної України на Лівобережжя й навпаки: «...куди хто захоче на свою вітчизну піде, де перед тим проживав, а тривоги і небезпеки не матиме там ніколи»¹⁰. Згідно із договором, західні кордони Української держави не були визначені (аналіз тексту дає зрозуміти, що йшлося лише про наддніпрянську частину Правобережжя з кордонами по Случ і Горинь). Крім того, кримський хан як протектор брав на себе зобов'язання захищати українців від нападу московських та польських військ («Панство Кримське присягу свою на тому виконало, іж мають нас від Москви і від Ляхів і від всіляких неприятелів бороноити завше») ¹¹. Вже влітку 1693 р. татари разом із небагаточисельним військом П. Іваненка намагались захопити територію Брацлавщини, але цей похід закінчився поразкою. Згодом цей «татарський» гетьман оселився на землях Білгородської орди, будуючи плани щодо захоплення Правобережної України. Його діяльність стала яскравим проявом опозиційних настроїв частини козацької старшини щодо орієнтації Батурина лише на Москву.

Військові та дипломатичні потуги кримських ханів щодо підкорення своїй владі Українського гетьманату завершилися в середині 1680-х рр. створенням поблизу його південно-східних кордонів своє-

рідного військово-адміністративного анклаву, що одержав назву «Ханської» України. Він охоплював частини території придністровської Молдавії та південно-західної Брацлавщини (від Ягорлика й Дубосар до Брацлава). Існування цього напівдержавного утворення було дуже вигідним як для Криму, так і для його протектора — Османської імперії, з огляду на його важливе геостратегічне положення. Адже «Ханська» Україна була важливим пунктом у системі постачання турками Кам'янця-Подільська й використовувалася ханами як зона контролю й тиску на Молдавське князівство та правобережну частину Українського гетьманату, а також — слугувала татарам базою для нападу на західноукраїнські та великопольські землі. З іншого боку, управитель цієї «буферної зони», згідно з дослідженнями О. Оглоблина, був не лише адміністратором, але й репрезентантом місцевої української людності перед татарсько-турецькою владою, а іноді й перед урядами сусідніх держав, що надавало йому ширшого політичного значення¹².

Історіографія проблеми виникнення та функціонування Ханської (хоча, на нашу думку, їй краще підійшла б назва «Придністровська») України є досить незначною та нараховує лише невеликі розвідки Б. Крупницького, М. Петровського та О. Оглоблина¹³, які, головним чином висвітлюють окремі епізоди військово-політичної діяльності таких «татарських» гетьманів, як Т. Сулименко (Сулимка), С. Ягорлицький (Стецик), Петро Іваненко (Петрик) та І. Багатий. На основі нових джерел (хоча й не дуже багаточисельних) спробуємо доповнити й уточнити наявну інформацію, подаючи її через призму сюзеренно-васальних відносин між ханами та керівниками цієї території, які одержали назву «татарських» чи «ханських» гетьманів.

Улітку 1684 р., після витіснення з Правобережжя молдавського господаря Г. Дуки та його наказного гетьмана Я. Драгинича, султан Мегмед IV проголосив новим гетьманом «турецької» частини (згідно з Журавненським та Бахчисарайським договорами) Правобережної України козацького полковника Теодора Сулименка (Сулимку)¹⁴. На нашу думку, саме від початку гетьманування цього володаря булави можна говорити про заснування Ханської України. Можемо стверджувати це з огляду на такі фактори: по-перше, — цей гетьман був призначений за безпосередньою пропозицією кримського хана, а, по-друге, — почав здійснювати свою діяльність із території лівобережного Придністров'я (з резиденцією в Ягорлику), яка була підконтрольна ханатові.

Незадовго до свого призначення полковник Сулименко підкорявся «польському» гетьману С. Куницькому. У грудні 1683 р., під час походу козацького війська на Молдавію, він на чолі декількох сотень

вояків здійснив самовільний напад на землі Волоського князівства. Побоючись арешту, почав діяти самостійно, але невдовзі був захоплений у полон татарами. Його відвезли до бейлербея в Кам'янець-Подільський, де він визнав протекцію турецького султана. Як стверджує документ, «йому і його суддям барви дали, хоругви, бубни та інше»¹⁵. Ця подія відбулася десь на початку літа 1684 р.

Витіснення з Правобережжя Дуки тавдівоювання українсько-польськими силами Немирова стало значною втра-тою для Османської імперії. Тому найголовнішим завданням новопроголошеного гетьмана Т. Сулименка стало повернення цієї правобережної столиці для потреб султана, з огляду на її вдале географічне розташування¹⁶. Його першою дією на новій посаді було відсилення послів до начальника немирівського гарнізону, призначеного гетьманом «його королівської милості» А. Могилою. Ті мали на меті запропонувати «польським» козакам добровільно здатися. Однак після прибуття до Немирова їх відразу ж було страчено.

У листопаді 1684 р. Сулименко разом із 6-тисячним татарським військом сина хана Селім-Гірея I та яничарським підрозділом близько трьох тижнів намагався відбити немирівську фортецю в гетьмана А. Могили¹⁷. Одночасно «турецько-татарський» гетьман розповсюджував серед населення універсали, в яких закликав підкорятися своїй владі на основі того, що султан і хан надали йому право на володіння Правобережною Україною. У них відзначалося, що хто виступить проти нього, того буде скарано, а майно «бунтівників» конфісковано¹⁸. Деякі правобережні села й містечка, побоюючись турецько-татарської загрози, визнавали зверхність Т. Сулименка¹⁹. Навіть серед населення Немирова існувала непевність у вирішенні питання, якому гетьману слід підкорятися. Однак Сулименко, незважаючи на допомогу турецьких і татарських підрозділів, так і не зумів оволодіти Немиривим.

У 1685 р. загопи Сулименка знову робили спроби захопити правобережну козацьку столицю, а також інший центр козацького устрою Брацлав. Але восени вони були розбиті чотиритисячним військом Могили в Ягорлику²⁰. Більшість козаків, які підкорялися Т. Сулименку

Кримський хан *Аділ-Гірей*

(всього на той час їх було близько 1200 козаків) перейшли на бік Могилы, віддавши йому «корогви, бубни та інші клейноди турецькі»²¹. Сам гетьман був схоплений і відправлений у подарунок польському королеві до Яворова, де, очевидно, і був страчений. Щодо цих подій німецька газета «*Leipzig Post*» в інформації від 1 жовтня подала наступні відомості: «*Indessen hat der Cosackische Feld-Herr Mohila auch nicht geschlafen, in dem er selbst in Niemierow blieben, 4000 Man aber von seinen Volkern gegen Jagorlik auscommandirt, welche auch dahin glucklich gekommen, und dab Stattlein Jagorlik, welches von der Natur und Kunst ziemlich feste, erobert, und den Verrathen Solimko, der sich von den Cosackiscen Volkern zu dem Feinde erkauffen lassen, uund sich daselbst mit 1200 Schutzen versperret hatte... den Solimko aber, neben andern zu Ihr. Kon. Majest. gebracht*»²².

Ця поразка не зупинила бейлербея Кам'янецького єялету. У жовтні 1685 р. він доручив татарському солтан-калзі, щоб той у Немирові замість невдалого Сулимки «за гетьмана Самченка козака осадив»²³. У зв'язку з цим ханський син наказав новому гетьману Самченку за 12 днів дійти до Немирова і дав на допомогу 20 тисяч своїх людей, щоб ті разом із козаками завоювали правобережну столицю. Але ця військова акція також завершилася невдачею. За оцінкою історика Б. Крупницького, деструктивна діяльність гетьманів Т. Сулименка й Самченка в середині 80-х рр. звела нанівець попередні зусилля Г. Дуки у справі колонізації правобережних земель України²⁴.

Однак найдовше на посаді гетьмана Ханської України перебував Стецик (в інших джерелах — Стець, Стецик Тягинський, Стецько чи Степан Ягорлицький), який був призначений за наказом султана наприкінці 1685 — початку 1686 р. Припускаємо, що під цими іменами й прізвиськами переховувався ніхто інший, як український шляхтич і козацький полковник Степан Іванович Лозинський²⁵. Ще у 1675 р. він був «начальником військ», які стояли на Поліссі й зі своїм загоном нападав на Корсунь, Трипілля, Стайки, Ржищів. Уже наступного року послали від Київського воеводства на коронаційному сеймі звернулися з проханням про заміну «свавільного» полковника²⁶.

З дозволу хана й молдавського господаря Стецик, наслідуючи Т. Сулимку, оселився в Ягорлику. Саме звідти новий гетьман здійснював постійні напади на українські землі з метою відвоювати їх у ставлеників Польщі. З 1686 р. він почав розсилати свої універсали із закликами до населення Правобережжя прийняти султанське й ханське підданство. Влітку 1689 р. Стецик із двома сотнями козаків і десятком тисяч татар на деякий час здобув Немирів, але невдовзі був вибитий звідти підрозділами комісара С. Дружкевича²⁷.

Лише у 1690 р., після невдалих спроб утвердити своїх гетьманів, султан Мегмед IV нарешті повністю віддав ініціативу в справі їх призначення та контролю над ними в руки татарських ханів. 19 лютого того ж року король Ян III Собеський писав до московського царя, що Стецика прийняв під свою опіку кримський хан: «...хан татарський гетьмана свого козацького на ім'я Стецько оголосив і зайнявши Сороки і Це-канівку там же йому консистенцію назначив»²⁸. Це, на думку короля, робилося задля «одірвання, затягнення і згромадження людей українського народу проти християнства»²⁹.

За ханським наказом, протягом 1691 р. підрозділи Стецика захищали від польських і козацьких військ фортецю Сороки. Під час облоги цієї молдавської твердині від «татарського» гетьмана втекло декілька сотень козаків на сторону королівського ставленика Гришка³⁰, що стало однією з причин здавання Сорок на користь Речі Посполитої. До речі, від Стецика досить часто втікали не лише козаки, але й старшина. Так, у вересні 1695 р. його покинув писар, який перейшов до козаків С. Дружкевича³¹.

У серпні 1692 р., після смерті гетьмана Гришка, король обіцяв Стецику «амністію чи одпущення» й гетьманську булаву від свого імені, якщо той перейде на бік Речі Посполитої³². Але гетьман залишився вірним турецько-татарській протекції. «Сили військові турецькі з сєраскером Мустафа-Башою, татарських кілька солтанів, волоських з Господарем і Стеця, перекинщика до татарів, з козаками на Сороку [напали]»³³, — повідомляв польський резидент у Москві Яна III Собеського в середині жовтня того ж року. У відповідь на польські домагання хан Селім-Гірей під час свого третього урядування писав до короля Речі Посполитої, що Кримський ханат ніколи не відмовиться від своїх прав на Україну³⁴.

Протягом кінця 80-х — першої половини 90-х рр. проти загонів Стецика дуже часто воювали правобережні козаки під керівництвом С. Палія, А. Абазина та Самуся. Восени 1693 р. козаки Палія мали намір оволодіти Ягорликом, який був резиденцією ханського гарнізону в Тягині, після чого фастівський полковник змушений був відступити. У цей час під керівництвом Стецика перебувало близько трьох тисяч козаків і молдаван³⁵. «Сім полків із господарем волоським, Стецьком козацьким і кільканасти тисяч орди стоять на Цецорі, готуючись до атакування Сороки»³⁶, — повідомляв невідомий свідок цих подій влітку 1693 р. Того ж року козаки полковника З. Іскри захопили «волоха, якого Стецько посилав з листами до нурадин-солтана», а загін полковника Яреми розбив турок під Очаковим і полонили «двох волохів», що воювали у Стецика³⁷.

17 жовтня 1693 р. гетьман І. Мазепа писав до царя, що Палій прислав до нього чотирьох полонених молдаван, які просили відпустити їх додому, «де сподіваються на заступництво свого володаря Стеценка Ягорлицького»³⁸. До речі, Стецик неодноразово прислав до правобережного полковника С. Палія його людей, що раніше були захоплені в полон і прохав обміняти їх на своїх козаків чи знатних татар, які перебували в неволі у Фастові.

Крім того, Стецик надсилав листи й посольства до лівобережного гетьмана І. Мазепа. Так, у липні 1693 р. до Батурина прибув «тлумач Стеценка Ягорлицького на ім'я Степан», який подав на ім'я Мазепа листа. Разом з ним було п'ять козаків і один татарин. Вони привезли двох «москалів», яких хотіли виміняти на татарських мурз, що знаходилися у Севській в'язниці. І. Мазепа відправив їх до севського воєводи Ф. Барятинського, а перед тим розпитав про становище в Білгородській орді³⁹.

Сучасники свідчать, що Стецик листувався з султаном. Одного разу, на початку осені 1693 р., козаки С. Палія перехопили такого листа⁴⁰. А невдовзі «ханський» гетьман помстився фастівському полковнику, оточивши в жовтні його підрозділи під Сорокою й пославши за допомогою до турецького гарнізону в Тягині. Але Палій зумів уникнути поразки вдало відбившись із двома сотнями козаків від тисячного загону Стеценка й однієї тисячі яничар⁴¹.

Відомості про сутички «ханського» гетьмана з правобережними козаками постійно зустрічаються в документах за 1694 — осінь 1695 рр. Так, у листопаді 1694 р. наказний королівський гетьман Самусь «села Стецикові розгромив і 6000 овець забрав»⁴². Літописна згадка від 14 вересня 1695 р. говорить, що полки Самуся і С. Палія здійснили напад на Дубосари, де тоді перебував Стецик: «...вони те місто і замок вщент спалили, людей до найменшого дитяти витягли, здобичі набрали до 2000 возів і худоби у кільканаста тисяч штук»⁴³. Але на переправі через Дністер їх наздогнав Стецик, що встиг утекти з Дубосар і привів на допомогу підрозділи тягинського бея. У результаті короткого бою вони змогли відібрати частину здобичі і вбили близько двохсот самусевих козаків. 9 листопада того ж року королівський секретар Домінік Вільчек повідомляв польському королю, що з Сороки двісті піших і п'ятнадцять кінних ходили воювати «ханські» села. Попереджений молдаванами, їх наздогнав Стецик із 400 вершниками і цілий день атакував «польських» козаків. Ті зуміли не лише відбитися, але й знешкودити 50 нападників та смертельно поранити самого Стеценка⁴⁴. Очевидно, що через декілька днів він помер. Про це повідомляв Папу

Римського нунцій апостольський із Варшави в інформації від 28 листопада⁴⁵. Також це підтверджував лист Яна III Собеського до царя Петра I від 3 березня 1696 р., де він з радістю повідомляв, що покінчено з черговим «ханським» гетьманом, а турки з молдаванами не можуть відбити в поляків жодної фортеці над Дністром⁴⁶.

У наступні роки традиція призначення козацьких гетьманів від імені кримського хана для управління (значною мірою формального) Правобережної Україною не припинялося. В 1698 р., під час походу лівобережного полків до Причорномор'я, серед козаків з'явився лист «гетьмана ханською милістю» Івана Багатого. У ньому він закликав лівобережців відмовитися від московської протекції і запитував їх, чому вони так вірно служать «тим іудам-москалям», адже ті «за допомогою вашої роботи і вашої мужності» зміцнюють свою державу⁴⁷. А тому він закликав переходити під зверхність Кримського ханства. На жаль, більше даних про діяльність цього гетьмана віднайти не вдалося.

Відразу ж після постанови польського сейму в 1699 р. про знищення правобережних полків частина козаків (з Дашова) на чолі з полковниками Т. Маяцьким і Ф. Швачкою звернулися за протекцією до кримського хана Давлет-Гірея II: *«Чи хіба від тієї Речі Посполитої синів коронних облишили наглядати за правами і вольностями нашими військовими від прадавніх батьків Війську Запорозькому наданих і взятих через москаля особливого неприятеля нашого...в протекцію мужнійшого Хана Його Милості навмисне склонилися»*⁴⁸. Наприкінці листа вони відзначали, що «за наказом хана, що вийшов з ордами і сином своїм Батир-Гіреєм солтаном і досягнув вже Кубліча, мусимо вже з Дашова виступати»⁴⁹.

Але відмова частини правобережного козацтва від польської протекції й перехід її під турецько-татарську зверхність не допомогла Війську Запорозькому «з правого берега» Дніпра. Згідно з Карловицьким мирним договору між Османською імперією й Польщею, вся територія Правобережної України поверталася під владу короля, а посада «українського гетьмана, що перебував на службі Порті Оттоманській, який зараз у Волоській землі резидує»⁵⁰, мала бути скасована. Можливо, цим гетьманом був Іван Багатий, а може, й Петро Іваненко — на цей час джерел, які б підтверджували цей факт, не існує.

Таким чином, на певний час Туреччина й Крим позбулися права на зверхність, але не політичного впливу на цей регіон України. Хоча в останній чверті XVII ст. їм так і не вдалося збудувати «великий перехідний міст на північ від Чорного моря», вони не полишали своїх планів щодо підкорення українських земель. Відмова султана й хана

від Правобережжя не означала зникнення з тогочасної політичної карти Ханської України, правителі якої від початку XVII ст. діяли, головним чином, на території молдавського Придністров'я. Кероване козацькими гетьманами, що визнавали протекцію султана Османської імперії й хана Кримського ханства, це буферне напівдержавне військово-адміністративне утворення (згодом його столиця була перенесена з Ягорлика в Дубосари)⁵¹ проіснувало аж до 1760-х рр. і було своєрідним проявом опозиції політичній орієнтації лівобережної частини Українського гетьманату на Москву.

¹ Artamonow W. Rosja, Rzeczpospolita i Krym. — S. 24.

² Цит. за: Попов. А. Русское посольство. — С. 299.

³ Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji. — S. 124.

⁴ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 157.

⁵ Реестр делам Крымского двора от 1474 по 1779 год учиненный Бантыш-Каменским Н. И. в 1808 г. — Симферополь, 1893. — С. 180.

⁶ Цит. за: Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 595.

⁷ Оглоблин О. До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — Кн. XVI. — К., 1928. — С. 205.

⁸ Його ж. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). — К., 1929. — С. 17.

⁹ Там само.

¹⁰ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 368.

¹¹ Цит. за: Оглоблин. О. Ескізи... — С. 13.

¹² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 195–196.

¹³ Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. — Вип. IV. — С. 4–25; Петровський М. Епізод з українсько-кримських відносин кінця XVII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві. — Т. 32 — К., 1929; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 195–196.

¹⁴ БМЧ Краків. — Ф. 2728/III, арк. 17–19.

¹⁵ ПАН Краків. — № 1855, арк. 252–253.

¹⁶ Чухліб Т. Немирів — гетьманська столиця Правобережної України в останній чверті XVII — на початку XVIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). — Рівне, 1993. — С. 112–114.

¹⁷ ПАН Краків. — Ф. 967, арк. 292.

¹⁸ Крупницький Б. З історії Правобережжя... — С. 12.

¹⁹ БМЧ Краків. — Ф. 2728/III, арк. 18; Załuski. A. Epistolae historicum-familiarium. — Т. 1. — Brunsbergs, 1711. — S. 881; Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. — Вип. IV. — С. 12.

- 20 ПАН Краків. — Ф. 645, № 44.
- 21 Там само. — Ф. 1855, арк. 252–253; Ф. 645, № 44.
- 22 *Цит. за:* Крупницький Б. З історії Правобережжя... — С. 14.
- 23 ПАН Краків. — Ф. 645, № 51; № 52.
- 24 Крупницький Б. З історії Правобережжя... — С. 13.
- 25 Чухліб Т. Козацький устрій... — С. 56
- 26 Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. II. — С. 341, 362.
- 27 Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej... — S. 74.
- 28 БНЮ Вроцлав. — Ф. 876, арк 97–98; Андрусак М. До історії правобічних козаків... — С. 265.
- 29 БНЮ Вроцлав. — Ф. 876, арк. 98.
- 30 Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. — S. 11.
- 31 Ibid. — S. 377.
- 32 Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — S. 15.
- 33 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 2, арк. 407.
- 34 Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр... — С. 125.
- 35 Starozytnosci historyczne polskie. — Т. 2. — S. 523.
- 36 Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. — S. 39.
- 37 БМЧ Краків. — Од. зб. 1949/IV, арк. 17.
- 38 Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 430.
- 39 Там само. — С. 417–418.
- 40 Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. — S. 259.
- 41 Ibid. — S. 260.
- 42 БМЧ Краків. — Од. зб. 184, № 172, арк. 413.
- 43 Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — С. 266.
- 44 Там само. — С. 275.
- 45 Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lituaniae. — Т. 3. — Romae, 1863. — S. 760.
- 46 РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 2, 1696, спр. 314, арк. 1.
- 47 Krupnickij B. Hetman Masepa und seix Zeit. — S. 186.
- 48 БМЧ Краків. — Од. зб. 493, арк. 112.
- 49 Там само.
- 50 БН Варшава — Відділ рукописів, од. зб. III 6649, арк. 128.
- 51 Андриевский А. Русские конфиденты в Турции и Крыму в 1765–1768 гг. — К., 1894. — С. 10.

21. Козацька вольниця Семена Палія під наглядом одноголового і двоголового орлів

Військово-політична діяльність українських гетьманів та поступова колонізація ними правобережних земель у першій половині 80-х рр. XVII ст. зрештою дали свої результати. За визначенням вітчизняних істориків, протягом другої половини 1680-х — 1690-х рр. тут відбувався неухильний процес відродження політичних структур Українського гетьманату¹. Політичне становище правобережних земель колись єдиного гетьманату змушувало керівників її козацької організації діяти в межах визнання сюзеренітету королів Речі Посполитої. Тим більше, що в попередні роки саме польський монарх стимулював відродження структур Війська Запорозького на території Київщини й Брацлавщини.

Заходи старшини, що мали на меті відродження зруйнованого краю й захист його від турецько-татарських нападів, підтримувалися королівським урядом Яна III Собеського. Саме цей монарх видав С. Палію, Самійлу Івановичу (Самусю), Андрію Абазину, Гришку Івановичу (Гришку), Захарію Іскрі, Павлу Апостолу-Щуровському та іншим полковникам привілеї, що узаконювали певні військово-адміністративні права цих козацьких зверхників на території Київщини та Брацлавщини. Стародавні «права та вольності Війська Запорозького» підтверджувалися постановою вального сейму від 16 лютого 1685 р.² Уже 25 серпня того ж року С. Палій, перебуваючи в Білій Церкві, видав універсал, у якому сповіщав усіх, хто проїжджав територією Білоцерківського полку, про запровадження мита на користь «нової-старої» козацької адміністрації. 10 вересня того ж року датується перший лист козацького полковника до свого сюзерена — короля Яна III Собеського³.

Від часу обрання гетьманом Лівобережної України І. Мазепа Палій розпочинає активну переписку з ним. Очевидно, перший такий лист був відправлений правобережним полковником із Фастова до Батурина в лютому 1688 р. У ньому подавалася інформація про пересування Кримської та Буджацької орд⁴. Як про перший так і про всі наступні листи Палія гетьман Мазепа повідомляв (а більшість із них пересилав) до Москви.

У тому ж році С. Палій уперше звернувся через лівобережного гетьмана до московського уряду з проханням прийняти його під гетьманський регімент та зверхність російського монарха. «Писав до мене зі

сторони королівської величності охотницький полковник Семен Палій... просить мене, гетьмана, щоб я з людьми, які при ньому прийняв під свій регімент, у богохраниму державу його царської пресвітлої величності, який його лист Палія посилаю...»,⁵ — повідомляв І. Мазепа російському князю О. Голіцину. Однак, зважаючи на укладений між Варшавою й Москвою «Вічний мир», ініціатива фастівського полковника не була підтримана. Мабуть, з огляду на це влітку 1689 р. відновлюється листування між С. Палієм та королем Яном III Собеським, у якому козацький полковник наголошує на тому, що він є підданим Речі Посполитої⁶. У листі від 24 серпня він дякує королеві за надання йому привілею на с. Романівку та просить прийняти у Варшаві його посланців⁷.

А вже 16 квітня наступного року фастівський полковник звертається до російського воеводи в Києві князя М. Ромодановського: «Я тут, залишаючись на тому прикордонні, був завжди зичливим і вірним пресвітлим православним государям...»⁸. Через декілька днів С. Палій повідомляв лівобережному гетьману про вдалу битву з татарами під Білою Церквою, а також вдруге просив І. Мазепу посприяти, щоб «через милість вашу у пресвітлих монархів... прийнятий був»⁹. Одержавши відмову, причиною якої було небажання царського уряду порушувати російсько-польські домовленості, правобережний полковник знову вирішив запевнити короля Яна III Собеського у своїй відданості. У листі до польського монарха від 30 травня з Фастова Палій писав: «... впавши до ніг В. К. М. (вашої королівської милості. — Т. Ч.) пана нашого милостивого, чинимо подяку і вірну зичливість до останку життя мого, як вірний підданий В. К. М., з людьми полку мого служити неодмінно готовий...»¹⁰. Крім того, козацький полковник просив свого зверхника позбавити його від «гніву» великого коронного гетьмана С. Яблоновського, який разом із полком П. Апостола-Щуровського не давав розміщуватися Палієвим козакам на «консистенціях», які раніше були визначені їм королівським урядом. Наприкінці листа полковник прохав Яна III Собеського надіслати додаткову плату для його війська, бо присланих двох тисяч злотих, які прийшли перед тим із Варшави, не вистачало для утримання полку.

Утвердження козацького устрою на Київщині викликало невдоволення місцевої шляхти та духовних осіб, адже на їхні землі почала поступово поширюватися влада С. Палія. Зокрема, в інструкції послам від Київського воеводства до короля, датованого 29 травня 1688 р., відзначалося, що «на Поліссі київським Палій підданих наших у своїх обертає і так уже кілька років»¹¹. Щоб уникнути конфлікту з коро-

лем, козацький полковник запевняв польського володаря, що не має наміру займати «ті добра, які Богу і Церкві належать»¹². Одержавши про це звістку з Варшави, київський біскуп А. Залуський дозволив козакам Палія розташуватися в його володіннях за умови, щоб йому не робили «ущербу в орендах»¹³. Однак, незважаючи на це, фастівський полковник продовжував політику витіснення польської шляхти з Правобережжя.

З огляду на невиконання Палієм наказів коронного гетьмана С. Яблоновського, комісара С. Дружкевича та наказного козацького гетьмана Гришка, він разом із декількома сотниками у вересні 1689 р. був заарештований польськими урядовцями. Старшини перебували у в'язниці майже півроку — до квітня 1690 р. — і були випущені звідти за особистим наказом Яна III Собеського¹⁴. Очевидно, ув'язнення було своєрідним застереженням короля щодо стремління правобережного козацтва перейти на бік російського монарха. Але, щоб утримати незадоволеного Палія під своєю владою, відразу ж після його звільнення король наказує повернути полковнику Фастів¹⁵.

Восени 1691 р., після вдалого походу на Білгород, С. Палій наказав стратити нобілітованого шляхтича, козацького полковника П. Апостола-Щуровського. «Такого великого утиснення Війська нашого від Апостола не могли витримати»¹⁶, — виправдовувався він перед королівським комісаром С. Дружкевичем. Водночас Палій запевняв польського урядовця, що не має наміру шукати собі з військом «іншого пана», хоча раніше неодноразово звертався до І. Мазепи з проханням прийняти його під гетьманську булаву та зверхність царя. Однак С. Дружкевич не довіряв запевненням полковника, про що свідчать його листи до Варшави.

У червні 1692 р. до Фастова прибула спеціальна делегація від короля Речі Посполитої на чолі з київським стольником Кшиштофом Ласкою. Очевидно, польські урядовці все ж таки зуміли переконати Яна III Собеського в тому, що Палій вирішив змінити протекцію. Королівські представники мали запропонувати полковникові визначитися зі своєю підлеглистю й визнати зверхність одного з монархів — короля чи царя. У супроводжувальному документі, наданому королем К. Ласці, відзначалося, що «якщо (Палій. — Т. Ч.) залишається на нашому боці, уродзним нашим і підданим іншим монархам чинить прислугу і від них більшу *deperdentia* ніж від короля, через що краще б не було нічого такого, що залишало в єдності з царями проти поган... *По-рицарськи його кохаю і два способи йому подаю, щоб один із них собі обрав — пішов або на сторону Московську або панств Й. К. М.* (його королівської ми-

лості. — *Т. Ч.) швидше прийняв...*; щоб з Києва вивіз двори, щоб язиків більшу частину не відсилав (до Москви — *Т. Ч.*), з тамтешніми людьми в походи не ходив... «¹⁷. Однак вся наступна діяльність правобережного «узурпатора» частини України засвідчувала, що він так і не прислухався до попереджень польського короля й надалі застосовував тактику лавірування між обома монархами, вичікуючи сприятливої міжнародної ситуації для об'єднання України.

Після надання допомоги військам І. Мазепи у відбитті нападу «ханського» гетьмана Петра Іваненка (лютий, 1693 р.), а також спільного з лівобережними полками походу на Кизикермен С. Палій намагається повернути захоплені відділами регіментаря Б. Вільги прикордонні території Фастівського полку. Одночасно він знову вдається до дипломатичних заходів. У листі до Яна III Собеського від 16 травня Палій повідомляв, що без дозволу короля ходив у похід із лівобережними полками, і виправдовував ці свої дії існуванням «спільної й нерозривної монаршої ліги» проти турків. Водночас він прохав прийняти свого сотника Павла з татарським «язиком» і обіцяв для підтвердження вірності королеві знову вступити в боротьбу з турецько-татарськими військами на подільських землях. «Щоб не був випущений з ласки і опіки монаршої, з полком моїм найпокірніше прошу»¹⁸, — писав Палій наприкінці листа. Разом з тим, його одночасні наполягання бути прийнятим під царську опіку теж не залишалися без уваги — наприкінці 1693 р. у Москві та Батурині розроблявся план таємного підданства фастівського полковника Російській короні¹⁹.

На початку 1694 р. відновився наступ польських військ на чолі з коронним гетьманом С. Яблоновським на Фастів. С. Палій послав до короля своїх представників із проханням пояснити, чому коронний гетьман здійснив на нього напад. Можливо, саме після цього звернення Ян III Собеський наказав припинити військові дії проти правобережних козаків, оскільки відділи регіментаря Б. Вільги відступили з території Фастівщини на Полісся. Крім того, Палій уклав перемир'я з Вільгою і Яблоновським: «...Вимушений з ляхами з'їжджатися і учинити мир для того, щоб війська більше польські на мене не наступали»²⁰. У результаті примирення коронні війська звільнили більшу частину Фастівського полку, де знову розмістилися сотні С. Палія. Можливо, в 1694 р. полковник все ж таки таємно визнав протекцію царя. Опоередкованим свідченням цьому є наведені літописцем С. Величком такі слова гетьмана І. Мазепи до Петра I: «Під час того перебування його (С. Палія) у мене в Батурині заповідав я йому іменем живого Бога і сповіданням християнської православної віри, щоб він, як почав слу-

жити вам, великим государям, православним монархам, так до кінця зберіг непорушимо свою вірність і до мене гетьмана був у неодмінному доброхітті... Він учинив обцянку, як і раніше, що воістину служитиме вам, великим государям»²¹.

Восени того ж року відділи правобережного полковника здійснили успішний похід на буджацьких татар. Повертаючись до своєї резиденції, Палій надіслав до білоцерківського коменданта «реляцію» з повідомленням про знищення семи татарських поселень та відправив до польського короля й коронного гетьмана декілька взятих у полон «язиків», яких супроводжували козаки. Про них писав до короля, перебуваючи в Батурині, польський посол

К. Ісарович: «Пане милостивий, відаю, що у В. К. М. (вашої королівської милості. — *Т. Ч.*) були двоє козаків у Жовкві від Палія, коли В. К. М. полював у полі, і вони теж були в полі і кланялись В. К. М.; скоро їх гетьман коронний і каштелян краківський відправив до Палія. А як тільки прийшли, то і тієї ж години він послав їх до Мазепи в Батурин, яким, певно, гроші дано, щоб віддали Палію»²².

Разом із коронними військами Речі Посполитої правобережні козаки воювали проти турків і татар на Поділлі. Відпускаючи своїх козаків на королівську службу, Палій, за свідченнями очевидців, говорив, що «піхота від мене не відстане, одягнувшись (у короля. — *Т. Ч.*), повернеться назад»²³. Коли наприкінці 1695 р. одного з сотників С. Палія польська шляхта намагалася витіснити з Полісся, полковник звернувся до польських урядовців: «...зараз усе Полісся видано на військо козацьке»²⁴. «Козаки узурпують собі при консистенціях *intraty* з добр як земських, так і королівських...»²⁵, — скаржилася у 1696 р. брацлавська шляхта. Саме в цей час, за словами історика Б. Крупницького, полковник Палій перетворився на справжнього володаря великої частини Правобережної України²⁶.

С. Палій підтримував стосунки не лише з королем, а й з іншими представниками панівних кіл Речі Посполитої. З 1693 р. у Вільні, при дворі литовського воєводи Казимира Сапеги, був «акцентований» представник фастівського полковника. Тісні контакти в козацького керівника були також і з мінським воєводою К. Завішею. Коли той у лютому 1695 р. прибув до Фастова, то «був прийнятий і трактований мило»²⁷. Особливі взаємовідносини склалися у Палія також із коронним підстолієм Ю. Любомирським, військові підрозділи якого досить часто брали участь у спільних козацько-польських операціях проти татар. Український полковник листувався з белзьким воєводою А. Снявським, овруцьким старостою Ф. Потоцьким та магнатом Ф. Замој-

Король Речі Посполитої
Август II

ським²⁸. «Проста мова козацька не має бути доводом проти осіб гідних»,²⁹ — так говорили польські урядовці, які не підтримували зв'язків своїх колег із С. Палієм. Листуючись із представниками урядових кіл Речі Посполитої, полковник намагався аналізувати внутрішньополітичну ситуацію, що складалася в цій країні, а також прогнозувати розвиток подій, які могли вплинути на ставлення панівних кіл Польщі до козацького устрою Правобережної України.

Смерть Яна III Собеського й період безкоролів'я розділили політичну еліту Речі Посполитої на два табори, кожен із яких схилився до різних кандидатур на трон. У цей час прихильники саксонського курфюрста Августа звинувачували Палія в тому, що він підтримував французького принца Конті, який також претендував на польську корону. Однак невдовзі після обрання Августа II Сильного український полковник визнав його владу, хоча спочатку його стосунки з новим королем були напруженими. У січні 1698 р. польський монарх звертався до Палія: «...Ти наче робиш вигляд, що нас не розумієш... мусиш виконувати обов'язки і права публічні»³⁰. Полковник, зважаючи на невдоволення короля його неурою до найвищої влади Польщі, у травні того ж року від'їждив до Варшави татарських полонених, а в листопаді — «відібраний цікавий документ» про плани кримського хана. У відповідь Август II Сильний надіслав до Фастова свою корогву з королівським гербом³¹. Не забував правобережний полковник і про налагодження взаємин з великим коронним гетьманом, який після сеймових постанов 1697 р. активізував дії своїх військ на Київщині. У листі до С. Яблоновського від 23 листопада 1698 р. С. Палій засвідчував, що готовий «велику чинити В. М. прислугу»³². Тим самим він намагався уникати можливих військових заходів польського урядовця.

Але вже наступного року ситуація в польсько-українських відносинах докорінно змінюється. Вальний сейм 1699 р. приймає постанову про заборону утримання «козацької міліції» — саме так іменували українські козацькі полки польські політики. Одержавши звістку про цю сеймову ухвалу, старшина збрала раду у Фастові. 15 серпня 1699 р. до короля Августа II Саксонського було відіслано листа за підписом

«Семена Палія, полковника Війська В. К. М. (вашої королівської милості. — *Т. Ч.*) Запорозького, сотників, отаманів і черні», у якому, зокрема, йшлося: «...аби могли без клопоту, спокійно на своїх осідлостях перебувати, бо ми від Найяснішого Антесесора В. К. М. і цілої Речі Посполитої під час початої з неприятеlem меча святого війни зятягнені і утверджені листом Й. К. М. великі вольності і в проживанні нашому. З того часу статечно і вірно у великих битвах з неприятеlem здоров'є своє втрачаючи, кров проливаючи про достоїнствах В. К. М. і цілої Речі Посполитої, тут на Україні проживаємо»³³. Далі козацтво скаржилось на те, що його витісняють за допомогою військової сили з повторно колонізованих земель.

Для контролю за виконанням своїх вимог до королівської резиденції вирушило козацьке посольство на чолі з полковником З. Іскрою. Рішення ради сенату про наділення «демобілізованого» козацтва визначеними коронним урядом землями задовольнило тільки певну частину правобережців. С. Палій у листі до короля від 22 серпня 1700 р. рішуче не погодився з такою постановою польської верховної влади. Перед тим він уклав тимчасове перемир'я з регіментарем Б. Вільгою, який розпочав виконувати наказ сейму про знищення українського козацтва на Правобережній Україні. Цікаво, що лівобережний гетьман І. Мазепа, оцінюючи тогочасну поведінку правобережного полковника, говорив: «...*Палій то на цю (царську. — Т. Ч.), то на ту (королівську — Т. Ч.) сторону схиляється і не може нічого твердо і міцно у себе постановити*»³⁴.

Звернення правобережної старшини до московського царя й гетьмана про політичну та військову допомогу не мали успіху. Тому восени 1700 р. С. Палій домовився з коронним гетьманом С. Яблоновським про припинення воєнних дій. Але невдовзі дипломатичні заходи Палія та інших полковників правобережного Війська Запорозького щодо примирення з урядовими колами Польщі втратили ефективність. Наполегливі прохання правобережної старшини до гетьмана Мазепа про приєднання їхніх полків до лівобережного гетьманату, зважаючи на тогочасну міжнародну ситуацію, закінчилися безрезультатно. Разом з тим, із огляду на існування польсько-російського миру, С. Палію вдалося за короткий проміжок часу відродити на правобережжі державні інститути Українського гетьманату.

Зважаючи на постійні військові дії, які велися між Польщею й Туреччиною, татарські набіги і спротив польської шляхти, розміри території, яку займала «Палієва держава» в другій половині 80-х рр. XVII ст. — на початку XVIII ст., не були сталими. Козацький устрій охоплював межі колишніх Київського (правобережної частини), Бі-

лоцерківського, Паволоцького, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Черкаського (правобережної частини), Чигиринського, Тарговицького й Могилівського полків³⁵. Новоутворений Фастівський полк як адміністративна одиниця охоплював частини територій, зниклих у середині 70-х рр. Білоцерківського, Паволоцького, Тарговицького та Київського полків. На південно-західних землях Білоцерківського полку виник Богуславський полк, який частково поширювався на південні райони Паволоцького. Наказний гетьман Самусь намагався відродити Кальницький (Вінницький) полк. Дуже важливу роль у процесі відродження інститутів української державності відіграло відновлення Брацлавського полку на чолі з А. Абазином. Його влада розповсюджувалась не лише на територію, яку займав Брацлавський полк у 50–70-ті рр. XVII ст., а й охоплювала окремі сотні колишніх Уманського, Кальницького й Могилівського полків. На південній Київщині за допомогою полковника З. Іскри відновив свою діяльність Корсунський полк, який поширювався на частину території зниклих Канівського, Черкаського й Чигиринського полків.

Наприкінці 80-х рр. починає відновлюватися традиційний західний кордон Гетьманату. Те, що полковник Палій «узурпував собі владу» на території по р. Случ, відзначалося ще на сеймі 1688 р.³⁶ На цьому наголошував і один із депутатів вального сейму у 1692 р: «...привласнює (Палій. — *Т. Ч.*) собі... аж по Случ»³⁷. У тому ж році королівський комісар С. Дружкевич скаржився до Варшави, що фастівський полковник створює «удільну провінцію» й претендує зайняти всі українські правобережні землі до межі Київського воєводства з Волинським³⁸. Неодноразово відзначав політичне «свавільство» козацької старшини, яка встановлювала власні кордони в 90-х рр., коронний гетьман С. Яблонівський. Восени 1692 р. козацькі сотні знаходились у містечках південно-східної Волині — Любарі, Лабуні, Полонному й Грицеві, а західна межа козацького устрою проходила по лінії Демидів — Литвинівка — Бородянка — Радомишль — Коростишів³⁹.

Північний кордон козацького устрою в даний період постійно зазнавав змін. Спочатку він проходив по річках Прип'яті й Словечній, які безпосередньо межували з Великим князівством Литовським. Під час визвольної боротьби північні райони Київщини, на які поширилась влада С. Палія, територіально зменшились і почали обмежуватись р. Уж, а згодом р. Тетерів. Слід зазначити, що в окремі роки козацький устрій поширювався на територію більшої частини Овруцького повіту. Саме поблизу Тетерева, неподалік Іванкова, у 1694 році відбулося укладення перемир'я між військами польського регімента Б. Віль-

ги й українського полковника С. Палія. У липні 1696 р. коронний референдар С. Шука скаржився на те, що правобережні козаки захопили Горностайпільську, Бородянську й Казаровицьку волості⁴⁰. «Щоб війська польські на цю сторону Тетерева, де товариство його Палієве...не переходили», — писав лівобережний гетьман І. Мазепа до Москви в грудні 1699 р., повідомляючи про стремління фастівського полковника встановити північні кордони власних володінь⁴¹. У листопаді 1701 р. київська шляхта внесла до інструкції на вальний сейм повідомлення про те, що, «зайнявши собі по р. Тетереву якийсь кордон»⁴², С. Палій розставляє там своїх козаків.

Західні кордони правобережних адміністративно-територіальних інститутів відроджаного гетьманату межували з володіннями Київського полку, який підкорявся лівобережному гетьману. З боку Києва вони проходили по річках Ірпінь і Стугна, а на південному сході — по Дніпру. Для козацької організації Правобережної України даний кордон був майже символічним, адже він визначався міжнародними договорами між монархами Речі Посполитої й Московської держави. Прикордонна лінія між правобережною та лівобережною частинами України охоронялась, головним чином, лише гетьманами Лівобережжя, а не правобережними козацькими полковниками.

Дуже важко реконструювати південні межі володінь правобережних полковників у досліджуваній період. На південному сході вони межували з територією, на яку поширювалась юрисдикція кошових отаманів Запорозької Січі. Можливо, південні кордони Брацлавського полку проходили вздовж річок Дністер та Кодима. У 1702 р. С. Палій та А. Абазин приєднали до своїх володінь Балтський, Ольгопільський, Ямпільський повіти та східні райони Поділля, де порубіжними південними містами були Калюс і Могилів⁴³.

Таким чином, на початку XVIII ст. правобережна козацька старшина «узурпувала» майже всю територію Київщини, а також землі Східного Поділля та окремі райони Південно-Східної Волині. Звичайно, адміністративна влада українських полковників не була доконаною з огляду на тогочасне політичне становище Правобережжя та проблеми правових відносин між ними та королівською й шляхетською владами. Очевидно, саме тому польська шляхта присвоїла С. Палію титул «*Dux malorum et scelerum artifex*». В інструкції послам від Київського сеймику на вальний сейм 1692 р. відзначалося, що Палій, «*опираючись на Гадацькі пакти, привласнює собі якусь монархію...*»⁴⁴

Отже, треба зазначити, що протягом останніх десятиліть XVII ст. правобережні козацькі полки брали участь майже у всіх військових по-

ходах, які здійснювала польська армія проти Османської імперії та залежних від неї держав. Крім того, європейська програма дій, вироблена країнами, що входили до антитурецької Священної ліги, передбачала самостійні військові походи українського козацтва проти турків і татар. Зважаючи на це, правобережні полки під керівництвом полковника Семена Палія, а також інших полковників близько півтора десятика разів разом із лівобережними козаками здійснювали великі походи на турецькі володіння.

Колонізуючи землі Київщини, Брацлавщини та Східного Поділля, козацька старшина відновлювала й запроваджувала традиції формування місцевої адміністрації періоду Української ранньонаціональної революції. Одержавши в середині 1680-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених земель, полковники в наступні роки почали легітимізувати ними свою владу над територіями, де розміщувалися їхні полки. З часом органи козацького самоврядування перетворювалися на державні структури Гетьманату, які існували тут з 1648 по 1676 рр. й були знищені у результаті війн за Правобережжя між Річчю Посполитою, Московською державою та Османською імперією в другій половині 70-х – на початку 80-х рр. XVII ст. Одержуючи матеріальну допомогу від уряду Речі Посполитої й визнаючи зверхність польського монарха Семена Палія (якого він традиційно «лякав» протекцією московського царя!) та інші козацькі полковники поступово й самочинно, з точки зору уряду Речі Посполитої, трансформували правобережне Військо Запорозьке в автономне політичне утворення, яке прагнуло до возз'єднання з лівобережною частиною Українського гетьманату.

¹ Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст. — С. 52; Крупницький Б. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — К., 2001. — С. 19.; Маркіна В., Крижанівська В. Економічні наслідки антифеодальної та національно-визвольної боротьби на Правобережній Україні в кінці XVII – 60-х роках XVIIIст. // Науково-методичні праці з історії СРСР. Зб. статей. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 11.

² *Volumina legum.* — Т. V. — S. 350.

³ БМЧ Краків. — Од. зб. 2765, арк. 9.

⁴ Листи Івана Мазепи 1687–1691. — Т. 1. — С. 123.

⁵ Там само. — С. 275–276.

⁶ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких». — № 47, т. 2, арк. 141.

⁷ Там само. — С. 142.

⁸ *Цит. за:* Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа. — С. 210.

⁹ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. II, кн. 25, арк. 231; РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 3, спр. 586, арк. 21.

- ¹⁰ Там само. — Арк. 233–234.
- ¹¹ Там само. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких». — № 133, арк. 294.
- ¹² БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 876, арк. 130–131.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само. — Од. зб. 876, арк. 111; АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. II, кн. 25, арк. 231–234.
- ¹⁵ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. II, кн. 25, арк. 343.
- ¹⁶ Там само. — Ф. «Архів Замойських», № 3060, арк. 21.
- ¹⁷ Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України. — С. 62.
- ¹⁸ БН Варшава. — Відділ рукописів. од. зб. 21029, арк. 7.
- ¹⁹ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 436.
- ²⁰ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 452/2, арк. 1.
- ²¹ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 457.
- ²² БЯУ Краків. — Од. зб. 1151, арк. 71–72.
- ²³ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 406/III, арк. 123–124.
- ²⁴ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 397.
- ²⁵ Teka Gabriela Junoszy Podoskiego. — Т. 1. — Poznań, 1854. — S. 35.
- ²⁶ Krupnickij B. Hetman Masepa und seix Zeit. — S. 54.
- ²⁷ Zawisza K. Pamiętniki. — Warszawa, 1862. — S. 40–41.
- ²⁸ Королюк В. Речь Посполитая и подготовка Северной войны. — С. 228.
- ²⁹ Чухліб Т. Семен Палій // Історія України в особах: Козаччина. — К., 2000. — С. 189.
- ³⁰ БМЧ Краків. — Од. зб. 867/IV, № 42, арк. 23; Од. зб. 1668, арк. 54.
- ³¹ Там само. — Од. зб. 1668, арк. 170.
- ³² Бібліотека РАН у Санкт-Петербурзі. — Відділ рукописів, ф. 523, спр. 3, арк. 1.
- ³³ Чухліб Т. Семен Палій. // Історія України в особах. Козаччина. — К., 2000. — С. 190.
- ³⁴ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 55, т. 2, арк. 111.
- ³⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. II. — С. 479–480; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні. — С. 67.; Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст. — С. 52.
- ³⁶ Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. II. — С. 497.
- ³⁷ БЯУ Краків. — Од. зб. 1151, арк. 56–57.
- ³⁸ Majewski W. Palij Semen // Polski Słownik Biograficzny. — Т. 25. — Kraków, 1982. — S. 79.
- ³⁹ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 229–230.
- ⁴⁰ Королюк В. Речь Посполитая и подготовка Северной войны. — С. 230.
- ⁴¹ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 411; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні. — С. 123.
- ⁴² Балабушевич Т. Територіальні межі правобережних полків (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України. Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 31.
- ⁴³ Дядиченко В. З історії боротьби правобережного козацтва... — С. 167.
- ⁴⁴ Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. II. — С. 496–503.

ЧАСТИНА III

**Козаки у «загальноєвропейській»
Північній війні (1700 – 1709 – 1721 рр.)**

22. Міжнародна ситуація у Східній Європі на початку XVIII ст. та її вплив на цілісність України

Великі зміни в міжнародному становищі поліцентричного Українського гетьманату викликала Північна війна 1700–1721 рр., що її розпочала Росія, яка за допомоги Данії, Польщі та Саксонії («Північний союз») проводила її зі Швецією. Головним завданням Північного союзу спочатку була боротьба зі шведами за прибалтійські території, а потім протидія поширенню гегемонії короля Карла XII не лише в Північній, але й у Центрально-Східній Європі. Історіографія даного питання є значною¹, а тому зупинимося лише на висвітленні участі України в подіях Північної війни і тих міжнародних процесах, які призвели до кардинальної переорієнтації зовнішньої політики гетьманського уряду наприкінці першого десятиліття XVIII ст.

Вступ шведської армії Карла XII Густава до литовських земель Речі Посполитої в 1702 р. дивовижно збігся з початком козацького повстання в її східних воєводствах. Наявні джерела не дозволяють говорити про якийсь конкретний зв'язок між цими подіями, однак можемо вказувати на існування певних домовленостей між представниками шведського короля й правобережними козацькими старшинами. З огляду на плани молодого монарха Швеції розколоти політичну еліту Польсько-Литовської держави (поділ на Сандомирську і Варшавську конфедерації), його інспірація козацького виступу у 1702–1704 рр. виглядає цілком імовірною. Польські історики Йозеф Йончак, а за ним Анджей Камінський відзначали, що саме повстання Семена Палія не дало змоги Польщі вчасно вступити у війну зі Швецією². Більш того, події на Правобережній Україні відтягували й укладення двостороннього польсько-російського антишведського союзу.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу Нарви королівський представник, хелмський воєвода Т. Дзялинський заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-східних землях. Окрім того, вона укладе союз із Росією лише у тому випадку, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Дзялинський також засвідчив керівникові російських дипломатів В. Головіну, що він не буде проводити подальші переговори,

якщо Москва не виконає висунутих ним від імені Августа II Сильного умов³. У відповідь на це росіяни відповіли, що польський король мусить надати цареві право самому обирати методи вирішення питання щодо непокірних українців. 17 липня Головін оголосив полякам власний проект, згідно з яким був випрацьований текст мирного договору: Річ Посполита оголошує повстанцям на чолі з С. Палієм амністію, а Росія змусить їх до підпорядкування собі. Дипломатичний шлях вирішення проблеми мотивувався тим, що збройне погамування повстанського руху може викликати заворушення на Лівобережній Україні, а також відтягнути значні сили росіян з театру бойових дій⁴. Але річ-посполитським дипломатам не сподобався такий варіант. На третьому засіданні польсько-російської комісії московські послы погодилися використати військові сили проти керівника повстання — полковника С. Палія, але лише в тому випадку, коли він не складе зброю добровільно. Однак поляки продовжували твердо стояти на своєму. А тому тільки наприкінці серпня Голіцину вдалося вмовити їх визнати компромісний варіант і укласти мирний договір.

Договір, підписаний між Річчю Посполитою й Російською державою 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви, увійшов до історіографії під назвою Нарвського й нараховував вісім пунктів⁵. Перший із них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій — узгодження військових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів із противником; у четвертому відзначалося, «...що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українським замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві Й[ого] М[ило]сті і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть»⁶; п'ятий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті інфлянтські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти передбачали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі; останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. З боку Росії четвертий пункт договору було доручено виконувати лівобережному гетьманові І. Мазепі, який ще в травні 1704 р. одержав від правобережного гетьмана Самуся козацькі клейноди, що мали символізувати припинення повстання й перехід правобережців під протекторат російського царя⁷.

Австрійський імператор
Йосиф I

Після Андрусова 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р. Нарвський договір вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського гетьманату, що полягали у прагненні до об'єднання. Адже вже вкотре після Андрусівського перемир'я 1667 р. узаконювався його поділ на лівобережну й правобережну частини. Лише оперативна міжнародно-правова військова ситуація змусила Петра I й Августа II Сильного на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепи. Останній, з огляду на такий сприятливий момент, спробував використати домовленості між королем і царем на власну користь, якнайдовше

утримуючи «польську» частину України під своєю владою.

У відповідь Швеція підписала т. зв. Варшавський договір 1705 р. зі своїм ставлеником С. Лещинським та його прихильниками в Речі Посполитій. Він мав антиросійське спрямування, а його положення юридично закріплювали військові успіхи шведської армії на землях Речі Посполитої, яка ставала васальною державою⁸. Результати довгоочікуваного польсько-російського договору були мінімальними. Протягом 1704–1706 рр. Карл XII Густав отримав ряд важливих перемог на всіх фронтах воєнних дій — Прибалтиці, Білорусі, Польщі та Литві. Зокрема, у 1706 р. в Білорусі були розгромлені українські підрозділи полковників М. Миклашевського (під Несвіжем), І. Мировича (у Ляховичах), Д. Апостола (поблизу Клецька)⁹. Але головну свою перемогу шведський король здобув на полях Саксонії. Здолавши армію Августа II Сильного, він змусив його 13 жовтня 1709 р. підписати Альтранштадтський договір про відмову Польщі й Саксонії брати участь в антишведській коаліції. Окрім того, Август II Сильний був змушений зректися корони на користь С. Лещинського, а також виплатити Швеції велику контрибуцію. Перед тим Карл XII Густав добився ще одного успіху: під його протекцію перейшов правитель Українського гетьманату І. Мазепа.

Однак військова перемога Росії поблизу Полтави стала переломною в ході Північної війни й перекреслила не лише протекторат Швеції над Україною, але й над Річчю Посполитою. У квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права Августа II Сильного на польський трон¹⁰.

Тоді ж польською шляхтою було ратифіковано Вічний мир 1686 р. та «Вічний оборонний союз» 1704 р. і таким чином остаточно визначено західні кордони Речі Посполитої включно з українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на погодження Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків з Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції та гетьманського уряду П. Орлика) війни Російській імперії.

З огляду на турецьку загрозу в лютому 1711 р. у Москві розпочалися чергові переговори між Росією й Польщею. Керівник польської делегації К. Волович відразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. були ратифіковані лише за умови виведення російських військ та козацтва зі східних воєводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшували свої претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали: звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Вітебська, а також Вільнюса й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук¹¹. Лише в цьому випадку, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу царській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись на віддання прибалтійських і білоруських міст, канцлери Г. Головін і П. Шафіров обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до військових дій проти Османської імперії.

На початку липня 1711 р. багатотисячна армія Російської імперії на чолі з Петром I була оточена об'єднаними турецько-татарсько-шведсько-українським військом поблизу Прута. Російський цар був змушений підписати невідгідний для себе Прутський мир із турецьким султаном, в якому, зокрема, вирішувалася й доля міжнародного становища Українського гетьманату. У другому пункті російського варіанту договору від 12 липня говорилося: «в польские дела Его Царское Величество мешаются, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, беспокоивать и в них вступаться не изволит и от стороны их руку отымает»¹². Турецький текст цієї статті був трохи інший і в латиномовному перекладі звучав так: «*Poloniae atque ei adhaerentibus Cosacis et Zaporoviensibus et iis Cosacis, qui Serenissimo Hano Czymede Domino Deulet Geraj confoederati sunt, ex parte Cari nulla in posterum molestia fiat, sed ut a longa annorum serie nullum lus habuit in illis locis, ita modo ex iis omnibus sese subtrahere debeat*»¹³. Обидва варіанти означа-

ли наступне: Росія повинна була відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції («відняти руку») над козаками Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика¹⁴. Через деякий час, очевидно, під тиском Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, даний пункт Прутського договору з турецького боку почав трактуватися у напрямі позбавлення впливу Росії не лише на Правобережжя й Запорозжжя, але й на Лівобережну Україну¹⁵.

Поразка Російської імперії в Прутській кампанії зменшила не тільки її триумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу гетьмана П. Орлика. Але зовсім інші плани щодо цієї території Українського гетьманату мала Річ Посполита на чолі з Августом II Сильним.

Бажаючи реабілітуватися в очах тогочасного міжнародного співтовариства та шляхти Речі Посполитої, польський король (одночасно — курфюрст Саксонії з 1694 р.) з подвійною енергією береться до справи повернення під свою владу «козацьких» Київського, Брацлавського й Подільського воєводств, тим самим намагаючись відновити дію Карловицького договору 1699 р. Його представники на переговорах із турками неодноразово заявляли про «дідичне» право короля володіти цими землями.

Наступник Яна III Собеського домігся королівського трону в результаті боротьби зі ставлеником Франції принцом Конті за допомогою підкупу частини депутатів сейму та можливості введення до Польщі саксонського війська. Його правління підтримувала монархія Габсбургів, а тому в перше десятиліття свого королівства (до 1706 р.) Август II Сильний спирався на антифранцузьку міжнародно-політичну систему («Великий союз»). Щоб стати абсолютним монархом, він намагався приєднати до спадкових саксонських володінь Ліфляндію й Естляндію, а також Трансильванію й Молдавію. Як відзначалося, у результаті шведської окупації Польщі і внутрішньої опозиції (т. зв. «Великопольська шляхетська конфедерація»), Август II Сильний, згідно з договором із королем Швеції Карлом XII Густавом від 24 вересня 1706 р., віддав польську корону його ставленику — Станіславу Лещинському. Таким чином, на деякий час Річ Посполита була вилучена зі сфер зовнішньої політики Австрії і Франції.

Поступово Польсько-Литовська держава потрапила під вплив Російської імперії. Після Полтавської битви й перемоги Петра I над Карлом XII Густавом та Іваном Мазепою Август II Сильний відновив владу над Польщею. 20 жовтня 1709 р. між Річчю Посполитою й Росією був укладений мир у м. Торуні, згідно з яким остання зобов'язувалася надавати королю військову підтримку. У відповідь вальний сейм 1710 р. у Варшаві ратифікував Вічний мир 1686 р. і визнав встановлені ним польсько-російські кордони. Протягом 1711–1712 рр. за наполяганням польського короля і згідно з домовленостями з Росією, відбулося виселення жителів козацьких полків з Правобережжя на Лівобережну Україну¹⁶.

На початку 1712 р. московського царя дуже хвилювала ситуація навколо турецько-українських переговорів у Стамбулі¹⁷. Цар побоювався, щоб султан не віддав гетьманові П. Орликові право володіти всією територією України. З різних причин цього не трапилося, а 5 квітня у столиці Порту був підписаний договір про мир між Османською та Російською імперіями. Він укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно з його положеннями, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по рр. Дніпро та Кінські води. Територія Правобережної України виводилася «з-під руки» московського царя задля передачі її під управління гетьману П. Орлику. Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XI Густава з Туреччини через Росію до Швеції. Російська сторона виплатила султану 297 тисяч 470 рублів, у свою чергу турки випустили з полону близько 60 полонених росіян на чолі з П. Толстим. У результаті Константинопольського договору султан Османської імперії Агмед III надав мазепинському наступнику П. Орлику право володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня 1713, у турецькому місті Адріанополі було підтверджено статті попереднього Константинопольського договору 1712 р. між царем і султаном. Однак ті, що стосувалися «українського питання», були дещо змінені. Крім того, за Адріанопольською угодою Росія мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (які, в основному, перебували на території Правобережної України), а царю Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів в межиріччя річок Самари і Орелі. Від їхніх верхніх частин і до Азова він мав пролягати по р. Північний Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва. Остаточо міжнародно-правовий

статус більшої частини України був вирішений 12 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору було додано дві статті, за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України (з якої вже на Лівобережну Україну було виведено майже все населення козацьких полків) у кордонах «від Случі до Дніпра».

Таким чином, міжнародно-правовий статус Українського гетьманату на початку XVIII ст., зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн Центрально-Східної, Південно-Східної Європи й Північної Європи, постійно змінювався¹⁸. Протягом цього часу вітчизняна дипломатія ставала все залежнішою від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Російської держави, Шведського королівства та Кримського ханства. Проте творці зовнішньої політики поліцентричної Української держави за допомогою різних дипломатичних комбінацій намагалися зберегти свою владу над її різними частинами.

¹ *З новітньої української історіографії див.:* Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — К., 1997; Його ж. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. — К., 1999; С. 102–121; Сокирко О. Військове мистецтво українських найманців у ліфляндських кампаніях 1700–1702 рр. // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Серія «Історія». — Вип. 42. — К., 1999. — С. 26–31; Він же. Участь найманого війська в «мазепинському» виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 — літо 1709 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 2. — К., 2002. — С. 281–291; Він же. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва. Нариси в 2-х томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 516; Північна війна та її наслідки для України. Збірник матеріалів наукової конференції — Полтава, 1992.

Основна російська історіографія Північної війни: Карцов А. Военно-исторический обзор Северной войны. — Санкт-Петербург, 1851; Баскаков В. Северная война. 1700–1721 гг. Кампания от Гродна до Полтавы 1706–1709 гг. — СПб., 1890; Бобровский П. О. Завоевание Ингрии Петром Великим (1701–1703). — СПб., 1891; Мышлаевский А. З. Северная война. Летняя кампания 1708 г. — СПб., 1901; Кафенгауз Б. Северная война и Ништадтский мир (1700–1721 гг.) — Москва, Ленинград, 1944; Koroluk W. Polska i Rosja a wojna «Północna». — Warszawa, 1954; Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. Сб. ст. — М., 1959; Никифоров Л. А. Русско-английские отношения при Петре I. — М., 1950; Он же. Внешняя политика России в последние годы Северной войны: Ништадтский мир. — М., 1959; Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971; Беспятовых Ю. Н. Россия и Финляндия во время Северной

войны 1700–1721 гг. Автореф. дис. канд. ист. наук. — Л., 1980; Возгрин В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. — Л., 1986; Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). — М., 1990.

Шведська історіографія: Adlerfeld G. Leben Carls des XII, Konigs von Schweden. — Band 1–3. — Frankfurt-Leipzig, 1740–1742 (перевидання: Ablerfeld G. Histoire militaire de Charles XII, roi de Suede. — Amsterdam, 1940); Stille A. Carl XII's falttagsplaner 1707–1709. — Lund, 1908 (рос. переклад: Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — СПб., 1912); Bengtsson F. Karl XII's levnad. — Stockholm, 1936; Baumgardt R. Karl XII — der Held aus Norden. — Berlin-Leipzig, 1938; Haintz O. Konig Karl XII von Schweden. — Berlin, 1958; Jonasson G. Karl XII: polska politik 1702–1703. — Stockholm, 1968; Karlsson A. Den jamlike undersaten: Karl XII: s formogenhetsbeskattning 1713. — Stockholm, 1994; Стриндберг А. Карл XII. — М., 2002; Liljegren B. Karl XII, — Lund, 2004; Brunner E. Carolus Rex, Albert Bonnier. — Stockholm, 2005.

² Janczak J. Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczypospolita zum Nordischen Krieu um die Polnischen Kriegen 1700–1721. — Berlin, 1962; Каминьский А. Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. (в связи с работами В. Конопчиньского и Ю. Фельдмана) // Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. — Москва, 1966. — С. 214.

³ Королук В. Вступление речи Посполитой в Северную войну (продолжение) // УЗИС. — 1954. — Т. 10. — С. 332.

⁴ Там само. — С. 332–334; Janczak J. Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. — Seria A, № 23. — Wrocław, 1960. — S. 148.

⁵ Voluminu legum. — Т. VI. — Petersburg, 1860. — С. 82–84.

⁶ Ibid. — С. 85.

⁷ БМЧ Краків. — Од. зб. 529, арк. 188.

⁸ Каминьский А. Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. — С. 218.

⁹ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. — С. 242–243.

¹⁰ Historia dyplomacji Polskiej. — Т. II. — С. 364.

¹¹ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). — Москва, 1990. — С. 56.

¹² Письма и бумаги Петра Великого. — Т. XI. — Вып. I. — Москва, 1964. — С. 216.

¹³ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / Изд. О. Бодянского. — Москва, 1847. — С. 50.

¹⁴ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років // Україна модерна. — 1996. — № 1. — С. 52–53.

¹⁵ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая. — С. 90.

¹⁶ Крикун М. Згін населення з Правобережної України. — С. 40–62.

¹⁷ Орешкова С. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — Москва, 1971. — С. 152–158.

¹⁸ Див.: Чухліб Т. Український гетьманат: проблема міжнародного утвердження. — К., 2007.

23. Мазепинська Україна під час першого етапу Північної війни: бойові дії в Прибалтиці, Білорусії та Польщі

В оголошенням влітку 1700 р. царем Петром I війни Шведському королівству та початком Північної війни довголітній російський підданий, гетьман Війська Запорозького і «регіментар обох сторін Дніпра» І. Мазепа отримав від свого сюзерена наказ надіслати йому на допомогу для війни зі шведами у Прибалтиці та на півночі Росії певну кількість українського війська. 23 серпня того ж року близько 10 тисяч козаків Полтавського, Чернігівського, Ніжинського та двох охочекомонних полків на чолі з ніжинським полковником та гетьманським небожем І. Обидовським вирушили на «монаршу службу»^{*} в напрямку Новгороду. Тоді ж у своєму листі до Москви Мазепа зауважив, що в грамоті царя та листі великого боярина Федора Головіна до Батурина були різночитання — Петро I «повелівав» щоб українські полки рухалися безпосередньо до Новгороду через Брянськ, Можайськ та Смоленськ, а Головін писав у своєму указі, щоб козаків відразу ж «посилали в границі Інфляндії» для сполучення з російською армією¹.

Окрім того, у царській грамоті від 20 серпня 1700 р. наказувалося відіслати частину козацьких полків з Лівобережної України «на допомогу королівській величності (Августу II Саксонському. — *Т. Ч.*) під Ригу»². На допомогу польському королю Августу II Саксонському до Лівонії було відправлено 3000 українців на чолі з полтавським полковником З. Іскрою³. Але вчасно прибути на з'єднання з російською армією та взяти участь у програтій для неї битві під прибалтійською Нарвою наприкінці листопада 1700 р. українці не встигли, а лише відзначилися в локальних сутичках зі шведськими військами поблизу Дерпта (суч. Тарту в Естонії), Нейгаузена, Гдова**, Печер, Ряпина, Новокезерицька, Сиренська, Валок, Пери та Пскова.

* Саме «монаршою службою», тобто службою монарху Московського царства Петра I означувалася участь українського війська у Північній війні 1700–1721 рр. (Див., наприклад: *Універсал І. Мазепи про надання командування глухівському сотнику О. Турянському від 9. III. 1701 р. з Фастова // Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — Част. II. — К., Львів, 2006. — С. 267*).

** Відомо, що близько 2 тисяч українських козаків дислокувалися у Гдові. Окрім того, 4 охотницьких полки під керівництвом Г. Пашковського, Ф. Степановича, Д. Чечеля та Л. Шульги перебували в Печерському монастирі неподалік Ізборська (Сокирко О. *Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр.* — К., 2006. — С. 249–250).

Поza тим військо лівобережно-Українського гетьманату взяло участь у так званій Малій війні 1700–1702 рр. Петра I із Карлом XII Густавом, особливо у період з грудня 1700 р. до жовтня 1702 р., у Східній Прибалтиці⁴. Протягом цього часу українці брали участь у неодноразових походах на Марієнбурзьку (Мальборкську) фортецю, а також відзначалися в локальних перемогах над шведами поблизу Ерестфера, Гуммельсгофа, Гелнетів, Каркузи, Лагоса, Ракобора, Алісти та інших міст Естляндії й Ліфляндії⁵. Відомо, що наприкінці 1701 р. 10 тисяч 636 «слобідських черкас» відпустили з далекої Псковщини до України. У результаті поранення і хвороби в лютому 1701 р. помер І. Обидовський, а наказним гетьманом над цим підрозділом став київський полковник К. Мокієвський.

Російський цар Петро I

У 1701 р. Галяцький полк на чолі з полковником М. Бороховичем*, декілька тисяч запорожців та підрозділи правобережного полковника С. Палія допомагали польсько-саксонській армії атакувати Ригу. Того ж часу близько 17 тисяч українців у складі Миргородського, Полтавського, Лубенського, Переяславського, двох компанійських полків на чолі з наказним гетьманом Д. Апостолом**, а також кількох полків зі Слобідської України у вересні-жовтні того ж року сприяли витісненню шведів із Псковщини⁶. Українське військо підлягало під загальне командування воеводи Б. Шереметьєва й за його наказом мало «ходити за рубез непрестанно и чинить для прокормлення себе загоны и воинский промисел над неприятельскими жилищами»⁷. Розпис жалування козацької старшини за той час згадує про 6 компанійських і сердюцьких полків Українського гетьманату, які поряд із «городовими» коза-

* Галяцький полк М. Бороховича, який перед цим дійшов до Пскова нараховував 3 тисяч 847 козаків (Дядиченко В. Украинское казачье войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сб. ст. – М., 1959. – С. 249).

** Залишивши 2 компанійські полки на Псковщині на початку 1702 р. корпус Д. Апостола повернувся на батьківщину (Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – Т. IV. – СПб., 1863. – Приложения. – С. 206).

ками брали участь у Ліфляндській кампанії⁸. У результаті вдалих дій російських підрозділів та українського козацтва на Півночі Шереметьєву було присвоєно звання генерал-фельдмаршала та нагороджено ордену св. Андрія Первозванного.

Разом з тим, потрібно зазначити, що під час бойових дій у Прибалтиці в 1701 р. у козацьких полках розпочалися великі заворушення, спричинені тим, як зазначалося в одному з документів, що «вельми голодно на хліб, дуже потрібно на одяг, особливо кінського корму»⁹. З огляду на це, кілька тисяч козаків добровільно перейшли служити на бік шведського короля. У січні 1702 р. цар Петро I навіть був змушений видати грамоту до українських перебіжчиків із закликом повернутися під його владу й обіцянкою видання їм за це «щедрого царського жалування»¹⁰. Однак погане забезпечення українських військ, невміле керування ними з боку російського головного командування, великі втрати серед козацтва, а також використання їх як допоміжної робочої сили продовжували стимулювати масові переходи українців на бік Шведського королівства¹¹, а також самовільне повернення козаків до України*.

У боях у гирлі Неви під Нотенбургом (Орешек) та Ніеншанцом (Канци) протягом 1702–1703 рр. був задіяний Чернігівський полк, очолюваний Ю. Лизогубом¹². 12 тисяч козаків під керівництвом наказного гетьмана М. Миклашевського разом із російськими, польськими та литовськими частинами завадили військам Карла XII Густавом оволодіти білоруськими землями. Зокрема, українці відзначилися під час штурмів Бихова та Могильова**. Разом з тим, що згідно з висновками багатьох істориків, зокрема, сучасного московського вченого В. Артамонова «російська війна за Балтику виходила за сферу як національно-українських, так і гетьманських інтересів»¹³. Хоча треба зазначити, що питання щодо оволодіння південною частиною білоруських земель

* Випадки повернення не лише окремих козаків, а й цілих підрозділів українського війська з театру бойових дій Північної війни постійно турбували гетьманський уряд І. Мазепи включно до 1708 р. (Див. наприклад: Лист І. Мазепи до царя Петра I від 10.01.1708 р. з Батурина // НБУВ ІР. — Ф. III, спр. 7060–7148, арк. 119–121 зв. *Опубл.*: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — С. 163–165).

** Наприклад, у відомостях про службу кар'єру лубенського полкового осавула Андрія Петровського у п. 18 читаємо: «Похід з полковником стародубським Миклашевським, послано і наш Лубенський йому надано з іншими полками, під Бихів і Бількевича взяли, в якій службі був я осавулом полковим» (*Лазаревский А. Показание о службах лубенского полкового осавула А. Петровского // Киевская старина. — Т. LXV. — 1899. — С. 7–12.*)

було одним із пріоритетних завдань для гетьманських урядів України, починаючи ще від часів Б. Хмельницького.

Вже від з 1703 р. царський уряд очікував напад з боку шведського короля Карла XII Густава на Київ, а тому І. Мазепа за указом Петра I розпочав зміцнення оборонних укріплень Печерського монастиря. Окрім того, гетьман за наказом з Москви підготував для відправки до театру бойових дій декілька сот бочок пороху. А взагалі порохові заводи Українського гетьманату мали забезпечити на військові потреби Російської монархії на початку Північної війни 2 тисячі бочок пороху¹⁴.

На прохання польської сторони про допомогу* за наказом Петра I від 20 лютого 1704 р. гетьман І. Мазепа послав на з'єднання з військами Августу II Саксонському 6-тисячний підрозділ**, а навесні того ж року задля упередження шведського наступу гетьман вступив на Правобережну Україну з 40-тисячним військом. У вересні козацькі полки на чолі з Мировичем змусили шведські війська відійти від Львова. У жовтні 1704 р. кількатисячний козацький підрозділ поблизу річки Одер неподалік селища Всхов вступив у бій з основними силами шведської армії на чолі з Карлом XII Густавом. «Тут дорогою король натрапив 2500 козаків, що простували були до шлезького кордону. Ці козаки йшли з облоги з Польщі й нічогісінько не знали за те, що прийшов наш король. Вони спокійно собі стояли в одному дубовому гаї і мало не всі позлазили з коней. Коли вони побачили наше військо, то відступили до якогось села, та наші гналися за ними вслід і застрелили багатьох із них. Козаки поховалися по хатах, а здебільшого поставали поміж хатами й багато стріляли, але не заподіяли нам великої шкоди, бо Його Величність загадав зараз-таки з одного боку стріляти на них з гармат, а з другого боку наскочила кіннота й понищила усіх, хто чинив опір... Начальник цих козаків звався сотником, але ще на початку бою його

* Зокрема у листі Г. Долгорукого до І. Мазепи від 20.02.1703 р. йшлося про «желания корунных гетманов, дабы с Мазепою против шведского войска имели согласие и помогали им своим войском» (Архів Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН (далі — Архів СПІІ РАН). — Ф. 83, оп. 1, № 1, арк. 36; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т. Таирова-Яковлева. — Вып. 1: 1687—1705 гг. — СПб., 2007. — С. 33).

** Грамота Петра I гетьману І. Мазепі від 20.02.1704 р. з Москви // Архів СПІІ РАН). — Ф. 83, оп. 1, № 517, арк. 1—13в.; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. — Вып. 1. — С. 77—78. У приписці до цієї грамоти, що була зроблена рукою українського канцеляриста в Батурині 1. III. 1704 р. зазначалося: «В дванадцять полків військо (козацьке. — Т. Ч.) в сполученні з військами саксонськими 22 полка».

забив гарматний набій. Але 40 чоловік із них король взяв у полон, і забрав їх з собою на прохання короля Станіслава»¹⁵. Протягом жовтня — листопада 1704 р. декілька тисяч українських козаків І. Мазепи допомагали Августу II Саксонському у боротьбі зі шведами та королівською опозицією поблизу Варшави та інших польських міст¹⁶.

16 травня 1705 р., перебуваючи в Батурині, Іван Мазепа писав, що «дїстав наказ Його Царської Пресвітлої Величності, щоб з усім Військом Запорозьким йти на Брест-Литовський, а там чекати на другий наказ, щодо напрямку подальшого маршу»¹⁷. Відомо, що виконуючи чергове розпорядження з Москви гетьман відіслав тритисячний підрозділ у напрямку Полоцька та Вітебська*. На початку квітня український гетьман отримав ще один указ від свого монарха, в якому зазначалося: «...Самому тебе, верному подданному нашому, убрався в тридцетитисячном числе, итти ныне прямо к берегу Днепровому, а Днепр переправься, ити в польских краях прошлогодним путем, а не к Брести Литовской, и быть в тамошнем воинском походе для охранения Малороссийского нашего краю и для поиска и промыслу над неприятелем, буде где случай позовет...»¹⁸.

Наприкінці червня 1705 р. гетьман отримав чергову вказівку від царя Петра I рухатися на чолі 30-тисячного війська у напрямку міста Сандомира¹⁹. У липні Мазепа успішно переправився через річку Случ та підійшов до Збаража²⁰. На початку серпня Мазепа вже був разом із військом поблизу містечка Залозців на Тернопільщині. У листі до російського урядовця Ф. Головіна гетьман висловлював сподівання, що невдовзі він на чолі української армії вирушить до Гродна²¹, але у середині серпня 1705 р. отримав розпорядження від царського канцлера рухатися «обережно в бік Варшави», адже її окупували війська шведського короля²². Наприкінці серпня українські війська перейшли Віслу й розмістилися у Люблінському воєводстві, звідки І. Мазепа писав до О. Меншикова: «...под Варшаву на потуги шведскїи ити не могу, бо и во всих монарших указах пространно изображено, абым баталеи неприятелеви не давал и о вашем, заховуючи осторожность, уступал»²³.

* Ця інформація підтверджується змістом листа Ф. Головіна до І. Мазепи від 21.04.1705 р., в якому також вказувалося, щоб при поході на Брест-Литовський війська Мазепи «зацепили маестности Потоцких, и из них всякой скот забрав, отослать в войско Царского Величества за их противность» (*Архив СПИИ РАН. — Ф. 83, оп. 1, № 1, арк. 1—13в.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т. Таурова-Яковлева. — Вып. 1: 1687—1705 гг. — С. 111*).

Перебуваючи в обозі під Красним Ставом, 1 жовтня 1705 р. у черговому листі до Меншикова гетьман Мазепа просив видати царський указ, щоб «виправую под Варшаву значной партии войска учинил над неприятелем военной эксперимент» і повідомляв, що перед тим уже відправив до околиць столиці Речі Посполитої 9-тисячний корпус на чолі з чернігівським, гадяцьким та ніжинським полковниками²⁴. З огляду на зміну воєнної ситуації, в другій половині вересня Мазепа за царським указом уже готував свої полки для походу до польського міста Замостя.

Утогочасній анонімній рукописній газеті описувався виступ козацького війська разом із московськими підрозділами до Польщі: «Першим йде полк Фастівський Михайлів (полковника Михайла Омельченка. — *Т. Ч.*), він і місце для табору обирає і стає на передовій сторожі. Потім йдуть полки війська компанійців і сердюків. Потім йде ясновельможний його мосьть пан гетьман. Перед ним носять булаву, над ним — бунчук з немалою і пристойною консистенцією. Потім йдуть городові полки лінією і на флангах. Піхота як московських полків, так і піших сердюків полк йде при гарматах, амуніції і таборах, у резерві йдуть два полки, тобто Самуся та Іскри; і так стоять вони в резерві. Потім йде група Нехлюя (російський командувач Семен Неплюєв. — *Т. Ч.*) або на фланзі, або ззаду, так і стоїть Москва особливим табором. Вигляд ясновельможного пана гетьмана, якщо йдеться про намети, срібний посуд, коні, в усьому може рівнятися з королівським»²⁵.

На початку жовтня 1705 р. українська армія перебувала неподалік Замостя*. Тут гетьман отримав розпорядження від Ф. Головіна щодо входження до міста під виглядом польських військ й залишення у місті боєздатного гарнізону з артилерією²⁶. У цей час Мазепа скаржився Петру I на дії польських союзників, які «не тилко утиски в добування збожія, но и забойства чинятся»²⁷. Тоді ж гетьман Мазепа одержав «статті» від Петра I з наказом залишити 25 тисяч «чоловік добрих» у Белзькому та Руському воеводстві, а самому повернутися поближче до українсько-польського кордону «в зручне місце, але ближче ніж сто верст до рубежу не наближуватися, і там розташуватися. І так в Україні все зможе управляти, а і полякам не без страху буде»²⁸.

* У відомостях про початок військової служби козацького старшини, сина полковника Прокопа Силевича Тимофія, наприклад, читаємо: «Став я служити в 1705 р. і був в поході під Замостям...» (*Модзалевський В. Малороссийский родословник. — Т. 4. — К., 1914. — С. 613*).

Згідно з царським наказом та за «королівською згодою» Августа II Саксонського, в листопаді 1705 р. гетьман розпорядився «війська регіменту мого на зимові квартири в воєводстві Белзьким, в землі Холмській» розташувати під керівництвом наказного чернігівського полковника Павла Полуботка²⁹. 9 листопада гетьман Мазепа видав спеціальний універсал щодо переміщення і дислокації українського війська на східних землях Речі Посполитої³⁰. Сам Мазепа, виконуючи царське розпорядження, рушив перезимувати до міста Дубна. Там наприкінці листопада розмістилася похідна військова канцелярія Українського гетьманату. 26 листопада 1705 р. до українського гетьмана надіслав чергове розпорядження Ф. Головін, який за царським указом наказував Мазепі надіслати семитисячний козацький підрозділ на з'єднання з саксонськими військами та облоги разом з ними польських міст Кракова і Сандомира³¹.

Перебуваючи з похідною військовою канцелярією у Дубні, 1 грудня 1705 р. гетьман Мазепа наказав гадяцькому полковнику М. Бороховичу знімати «стації» з прилеглої до Белзького і Волинського воєводства частини території «Руського воєводства і землі Львівської»³². Тоді ж царський регіментар отримав царське розпорядження залишити в Дубно наказного гетьмана, а самому вирушити до Лівобережної України. Очевидно, що Петро I та його оточення почали побоюватися, що на Мазепу можуть негативно вплинути таємні посланці шведського ставленика С. Лещинського (перед тим український гетьман мав зустріч із шляхтичем Вольським, що оголосив йому секретні пропозиції від прошведського короля). Після вмотивованої відмови прибути до Батурина, що аргументувалася складною військово-політичною ситуацією, Мазепа отримав наказ від царя Петра I про «вибрання» з Белзького воєводства 20 тисяч коней і декілька сотень волів³³. Гетьман відповідав, що не може цього зробити з огляду на бідність місцевої шляхти та негативне ставлення до нього польських урядовців. Окрім того, Мазепа звертав увагу московського сюзерена на те, що підлегле йому військо залишилося «голе й босе», тобто майже без їжі та прв'атну для коней.

21 грудня 1705 р. І. Мазепа повідомляв, що отримав черговий царський наказ відправити декілька полків під керівництвом полковника П. Полуботка у напрямку до Кракова і Сандомира для з'єднання з саксонськими військами Августа II Саксонського³⁴. Як звітував невдовзі чернігівський полковник, він виконав це завдання й успішно дійшов до кордону з Угорщиною. У той же час за наказом гетьмана козацькі підрозділи відвоювали у «шведського адгерента» й київського воєводи

Потоцького міцно укріплену фортецю Броди, де захопили велику кількість зброї, зокрема, артилерії: 17 гармат «спижових чвертькартанних», 16 — «спижових півкартанних», 6 — «шестифунтових», 4 — «трифунтові», 3 — мортири, 3 — «органики спижові» та 16 «гаківниць і поодиноких обложних». Разом з гарматами українці вивезли з Бродів 129 бочок пороху, 116 ядер, а також 600 мушкетів та 500 «шишаків для солдат»³⁵.

Окрім зайняття Бродської фортеці, українці ходили маршем до Брест-Литовського, допомагали російському гарнізону укріплювати Замойську фортецю та сприяли «великоросійським військам Його Царської Пресвітлої Величності» поблизу Гродна³⁶. У білоруському місті Гродно на той час розташовувалася штаб-квартира Петра I, а також військова резиденція лівобережного Українського гетьманату під керівництвом козацьких старшин А. Войнаровського та І. Черниша. Окрім того, спільно з російськими військами у Західній Білорусії діяли Київський і Прилуцький полки на чолі з наказним гетьманом Д. Горленком.

Перший місяць нового, 1706 р., минув без великих змін на театрі військових дій Великої Північної війни, однак уже на початку лютого Мазепа отримав наказ із Москви негайно вирушати у напрямку Литви³⁷. Український гетьман відповідав, що не може так швидко зібрати усе своє військо, адже одна його частина перебуває під Замостям, друга — під Бродами, а третя ще не повернулася з походу Краківського та Сандомирського воєводств.

Цікаво, що дане царське розпорядження було продубльовано «ордиансом» від польського короля Августа II Саксонського. З огляду на монарші розпорядження, 16 лютого гетьман видав універсал до шляхти Волинського воєводства Речі Посполитої про постачання провіанту для козацького війська: «...цими днями прибув до мене ордонанс Найяснішого Монарха, Його Королівської Милості Августа II, аби в цьому військовому розпалі, коли ворожа люта сила нищить збройно гідність, право і вольності Вітчизни та інші робить насильства, цієї пори, яка є важкою і для подальшого збереження допоміжних військ: московських, саксонських і козацьких, які могли б, відновивши сили, стати на шляху ворога... зібрати з кожного дому, не минаючи нікого в цьому воєводстві Волинському, належний провіантний податок...»³⁸.

Невдовзі у напрямку Білорусії та Литви в авангарді вирушив кількатисячний підрозділ на чолі з Д. Апостолом, а у першій половині квітня у Мінську вже перебували основні сили козацького війська. Однак саме під час пересування української армії з Дубна до Мінська шве-

ди розгромили окремі підрозділи на чолі полковниками М. Миклашевським під Несвіжем (самого полковника було вбито)*, І. Мировичем у Ляховичах (сам переяславський полковник потрапив до полону, де й помер**) та Д. Апостолом поблизу Клецька³⁹. Зокрема, під Клецьком зазнав поразки українсько-російський корпус, який складався з 2 тисяч 150 московських драгунів і стрільців С. Неплюєва та 2 тисяч 500 козаків і сердюків⁴⁰.

Наприкінці травня 1706 р. Мазепа повідомляв Петра I з Гомеля, що він рухається до України «ледве живий від багатьох трудів, турбаций, печалі і від хвороби, що сталася»⁴¹. Прибувши до Батурина й трохи перепочивши, гетьман отримує наказ від московського царя будувати та зміцнювати Печерську фортецю у Києві. Восени 1706 р. І. Мазепа особисто очолив будівничі роботи на Печерських пагорбах, але неодноразово скаржився своєму сюзерену, що козаки дуже втомлені після участі у військових походах та й взагалі непридатні до такого роду діяльності⁴². 18 січня 1707 р. український гетьман отримав такий наказ від свого сюзерена (мовою оригіналу): «1) чтоб заране к походу изготowitzя и чтоб по самой первой траве в мае под Киевом стать, как для совершения начатой фортеции, а паче для обороны от неприятеля своего края, чего для надлежит вящее приготовление в войсках иметь;...советываю вам довольное число лопаток и заступов велеть взять з собою, також и добрую полковую артиллерию, дабы возможно у Днепра (ежели неприятель будет) в удобных местах шанцами или окопами укрепиться и там возбранить неприятелю вход в свою землю...»⁴³.

У квітні 1707 р. І. Мазепа старанно виконував накази царського уряду, що були відображені у «пунктах» Петра I й передбачали: 1) збір козацького війська у Києві 10 червня для укріплення Печерської фортеці; 2) після фортифікаційних робіт виступити до правобережних міст

* Лист І. Мазепа до російського боярина від 18.03.1706 р. з Мінська // НБУВ ІР. — Ф. III, спр. 7060–7148, арк. 221–224 зв. *Опубл.*: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепа / Упор. В. Станіславський. — С. 144–146. У відомостях про військову службу козацького старшини Тимофія Силевича читаємо: «...в 1706 р. був у Несвіжі, де шведи нас розбили і полковника нашого Миклашевського убито, і звідти піший вийшов» (*Модзалевський В. Малоросійський родословник. — Т. 4. — К., 1914. — С. 613*).

** Як дослідив В. Станіславський, гетьман Мазепа зібрав гроші для викупу полковника Мировича та інших полонених козаків і передав їх російському урядовцю Л. Долгорукову. Однак ця сума з різних причин так і не потрапила до шведського командування, хоча декілька переяславських сотників все ж таки втекли з полону (*Станіславський В. Від урядника / З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепа. — С. 7*).

Паволочі й Фастова, а розвідників вислати до Полонного; 3) 5-ти тисячам виборним козакам рухатися до Любліна. Окрім того, цар наказував гетьману залишити у разі наступу шведсько-польських військ Київ та Печерську фортецю, а також повідомляв його про те, що «Севському разряду належить быть при гетмане всему, также и офицеров несколько прислано будет»⁴⁴. До кінця квітня 1707 р. потрібно віднести й універсал І. Мазепи до полковників і старшин про безпеку для магнатської родини Шембеків та інших високих світських і духовних урядовців Речі Посполитої: «...в яких тільки воеводствах, землях і повітах знаходяться, беремо в особливу нашу протекцію, охороняючи їх від усіляких явних і потаємних акгравацій, спустошень, кривд і долечливостей»*.

Під час перебування в Любліні у червні 1707 р. Петро I отримав листовні скарги від гетьмана Мазепи на військові труднощі та поведінку російських військ, які під час проходження Україною жорстоко поводитися з місцевим населенням. У відповідь він надіслав до гетьмана свою грамоту, в якій повідомлялося: «...Всем проходящим войскам Нашим и посылщиком с казною чрез Малороссийский край проходит скромно, не чиня никаких обид и разорения Малороссийского краю жителям, под опасением жестокого нашего гнева и казни»⁴⁵.

Влітку 1707 р. в листі-проханні до австрійського імператора Йосифа I про надання йому князівського титулу український гетьман, по суті, звітував про великі заслуги козацького війська не лише у війні Священної ліги з Османською імперією протягом 1686–1699 рр., але і у військовій кампанії 1704–1706 рр.: «Ваша Императорська Величність зберігає у всемілостивій памяті те, що також стало досить відомим усьому християнству, що особливим Божим провидінням обраний і достойним чином благословенний найвищим генералом і командувачем понад 40 000 бойового війська запорозьких козаків і належних їм провінцій я мав лише єдину і найголовнішу турботу і справу протистояти не тільки невірющим татарам та іншим ворогам християнства, захищав і оберігав від них християнські кордони, а також у самому християнстві протистояв ворогам Його Царської Величності, мого Всемілостивого пана і усіх його друзів, сусідніх володарів, у цьому

* Універсал І. Мазепи до полковників і старшин Війська Запорозького від 26. IV. 1707 р. з Жовкви // Російська наукова бібліотека в Санкт-Петербурзі, відділ рукописів. — Ф. 731. — № 873 (копія 1831 р. з оригіналу, який належав кн. Д. Долгорукому). *Опубл.*: Яковлева Т. Документи до історії Гетьманщини у фондах Санкт-Петербурзьких архівів // Український археографічний щорічник. — Вип. 8/9. — К., Нью-Йорк, 2004. — С. 542–543. Цей документ Т. Яковлевою помилково датований 1702 р., хоча відомо, що того року гетьмана І. Мазепи не було у Жовкві.

протистояння цим ворогам повсякчас піддавав небезпеці добро і життя своєї власної особи і підданих мені козаків...»⁴⁶.

У лютому 1708 р. гетьман Мазепа за наказом Петра I перебував у Фастові. Тут формувалося козацьке військо для допомоги прихильникам Августа II Саксонського у боротьбі зі шведськими військами. «...В Хвастові, за указом Його Царської Величності, всемілостивого мого Царя і Государя, з військами рейменту мого стою у всякій до відпору ворогові готовності»⁴⁷, — писав 26 лютого гетьман до О. Меншикова. Окрім того, український гетьман повідомляв, що коронний гетьман А. Сенявський неодноразово звертався до нього про допомогу і висилку йому спочатку 3 тисяч, а потім 6 тисяч козаків. У даному випадку Мазепа не знав яке ухвалювати рішення, адже не мав царського указу посилати свої підрозділи під «ляцьку команду». Трохи згодом, на початку жовтня, гетьман повідомляв польських урядовців відносно того, що не може надати війська з огляду на відсутність відповідного розпорядження від Петра I⁴⁸.

Протягом другої половини квітня 1708 р. Мазепа перебував у Білій Церкві. Залишивши у Білоцерківській фортеці сердюцький полк Г. Бурляя (бл. 800 чол.), у липні гетьман перейшов разом із військом ближче до Києва й розташувався в районі Борщагівки. Тоді ж він повідомляв Меншикова про те, що «Станіслав [Лещинський], з частиною війська шведського, з військами литовськими і інших своїх партизанів, йде від Литви просто на Волинь»⁴⁹. У середині липня 1708 р. Мазепа отримав листа від Петра I, в якому відзначалося, що «понеже неприятель идет по Днепру вниз, и потому, и по протчим всем видам намерение ево на Украину». А тому гетьманові наказувалося: 1) слідкувати чи немає в Україні якихось «підсилок» чи листів від Карла XII; 2) рухатися на чолі війська до Києва й залишивши там гарнізон йти за Дніпро «в зручне місце» (очевидно, до Білої Церкви); 3) підготувати до диверсійних дій проти ворога козацьку кінноту⁵⁰. Гетьман виконав царські розпорядження та підготував чотиритисячний підрозділ на чолі з київським полковником К. Мокієвським й запропонував Петру I для відправки на допомогу прихильникам Августа II Саксонського до Правобережної України.

На початку серпня 1708 р. цар писав до Мазепа, що шведська армія вже перейшла Дніпро та рухається до Пропойська, а тому гетьманові наказувалося «з Києва иттить в Украину свою»⁵¹. Окрім того, цар погоджувався на відправлення українських кіннотників у напрямку до Полонного й повідомляв гетьмана, що відправляє до нього на підкріплення генерал-майора Інфланда і бригадира Полонського з диві-

зією російських кіннотників. 16 серпня Петро I додатково інформував І. Мазепу, що шведський король відійшов до Могилева й невідомо в якому напрямі буде рухатися, а тому гетьману наказувалося «стоять между Києвом и Черниговом»⁵². Але на початку вересня Мазепа отримав розпорядження приготуватися у похід до Білої Церкви з огляду на те, що за останніми відомостями Карл XII Густав «свой путь на Украину отменил»⁵³. 14 вересня Петро I віддав остаточне розпорядження про похід українського війська до Білоцерківської фортеці для допомоги полякам⁵⁴.

Ще у серпні 1708 р. гетьман І. Мазепа за наказом Петра I надіслав на білоруські землі, до Великого князівства Литовського, близько 4 тисяч козаків у складі Чернігівського, Стародубського та декількох компанійських полків⁵⁵. Окрім того, невдовзі під Смоленськ гетьман відправив Ніжинський і Переяславський полки (бл. 3000 чол.). На Правобережній Україні продовжували перебувати Гадяцький і Київський полки⁵⁶. Полтавський полк разом із компанійцями Ю. Кожуховського придушував повстання донських козаків на чолі з К. Булавиним і повернувся до України у вересні 1708 р.⁵⁷. Окрім того, 2 компанійських полки за наказом російського командування проводили розвідувальні дії проти шведів у районі Смоленщини та Сіверщини⁵⁸. Сам гетьман за царським указом рухався від Білої Церкви у напрямку Стародубщини для відбиття шведського нападу⁵⁹.

20 вересня 1708 р. гетьман через спеціального кур'єра звернувся до свого сюзерена з повідомленням, що «малоросійський народ має певне опасіння про те, що велика частина військ малоросійських забрана з України..., і в дальній відстані знаходяться з України..., боронити Україну буде нікому»⁶⁰. На це Петро I відповідав, що як тільки він отримав відомість про те, що шведський король Карл XII Густав перейшов Сож, то відразу ж відправив військові підрозділи на чолі з Б. Шереметьєвим обороняти Україну.

На початку жовтня 1708 р. у листі до графа Г. Головіна гетьман просив його донести до царя важливу інформацію про таке: по-перше, при ньому знаходиться незначна кількість війська, з яким він не зможе дати належну відсіч шведам; по-друге, серед населення Полтавського, Гадяцького, Лубенського, Миргородського, Прилуцького, Переяславського, а також Чернігівського та Стародубського полків поширюються невдоволення та в окремих містах (Стародуб, Сосниця, Мглин, Гадяч) відбуваються бунти проти місцевої влади; по-третє, козацькі підрозділи, які мусили стримувати шведів, розбіглися; по-четверте, «люди полків Стародубського, Чернігівського і сотень засеймських,

які багаточисельними купами і таборами від наступу шведського втікаючи, у дальні польові полки йдуть, і про неприязельське нашествя в Україну розповідають багатьма несамовитими словами розповідають»⁶¹; по-п'яте, на півдні України діють повстанські загони на чолі з ватажками Перебийносом та Молодцем, що можуть поширити «гульгетьство» на всю територію Лівобережжя. Але найважчим завданням гетьмана було втримати під своїм началом і ту невелику кількість козацтва, які заявляли що він «їх з військом в Стародубщину веде на крайню погибель»⁶².

Також у листі до Головкина Мазепа зауважував, що С. Лещинський разом зі шведами рухається в напрямку Києва, який не буде кому захищати, адже він за царським наказом мусить обороняти з усім наявним військом Стародубщину. «А тоді вже, сохрани Боже, неможливо нам тієї сторони (Правобережної України. — *Т. Ч.*) і людей бідних тих тамошніх від неприятеля оборонити, яку вручив би на його ж Божий захист, то хоча б цю сторону (Лівобережну Україну. — *Т. Ч.*) старатися потрібно, при допомозі Всевишнього, так від наступу ворожого, як і від внутрішнього сумяття, охоронити»⁶³, — з жалем писав у цей час гетьман. Хоча російській владі вже у середині вересня стало відомо, що шведська армія планує йти до України. Зокрема, 10 вересня 1708 р. у «Журнали чи поденній записці Петра Великого» було занотовано, що московські підрозділи «в 10 день сентября вошли в Соболев, где получили подлинную ведомость, что неприятель уже Сожу реку перешел со всем войском и к Украине марш свой восприял...»⁶⁴.

Реагуючи на повідомлення Мазепа про народні заворушення в Україні на військовій раді у Почепі, що відбулася 9–10 жовтня 1708 р. за участю фельдмаршала Б. Шереметьєва та інших російських урядовців, було вирішено, щоб київський воевода Д. Голіцин, залишивши міцний гарнізон у Київській фортеці на чолі піхотних полків Білгородського і Севського розрядів та разом із артилерією рухався у «Малоросійський край» для придушення «шатостей»⁶⁵. Московське командування у цей час дуже схвилювало те, що «немалые возмущения» в Україні будуть відволікати на себе значну частину війська, яке б можна було використати проти шведів.

Як уже зазначалося, на момент входження до України шведських військ Карла XII Густава підрозділи українського козацького війська, що загалом нараховували близько 40–50 тисяч осіб, були розкидані на величезному театрі бойових дій — від Смоленська й Білої Церкви до Дону. Під безпосереднім керівництвом Мазепа залишалися тільки Лубенський, Миргородський, Прилуцький та 3 охочекомонних пол-

ки на чолі з полковниками Ю. Кожуховським, Г. Галаганом, А. Маламою (Андріяшем) та 4 сердюцьких полки під керівництвом Д. Чечеля, Я. Покотила, М. Антоновича та полковника Дениса⁶⁶. Всього Мазепа тримав під контролем 3—3.5 тисячі найманців і таку ж кількість «городового» козацтва. З огляду на такий стан справ, який був спричинений наказами Петра I, гетьман через надісланого до царя генерального осавула Д. Максимовича висловив свою незгоду з тим, що «всі наші війська в далекій відстані знаходяться від України, і коли неприятель на Україну зверне, то проти нього стати й боронити України буде нікому»⁶⁷. У відповідь на скаргу свого васала, Петро I відповідав, що якщо шведи все ж таки підуть до України, то він відразу ж направить до її кордонів армію на чолі з Б. Шереметьєвим.

Перебуваючи у таборі над Десною поблизу села Салтикова Дівиця, 6 жовтня 1708 р. Мазепа відіслав листа до графа Г. Головкина з відмовою йти на з'єднання з «великоросійським військом» й мотивував це тим, що в Україні ось-ось ропочнуться народні заворушення. Через чотири дні, 10 жовтня, Головкин, що на той час дислокувався на чолі російських підрозділів разом з Шереметьєвим у Почепі, відправив розлогий лист-відповідь до гетьмана. У ньому повідомлялося, що Петро I видав указ за яким козацьке військо мало негайно сполучитися з основними силами Московського царства. І саме об'єднання «великоросійського» та «малоросійського» регіментів, на думку Г. Головкина, стало б запорукою для припинення «своєвільств» в українських містах, адже б тоді було легко «усмиряти злочинців»⁶⁸. Окрім того, російське військове командування нарешті погоджувалося на попередні скарги-прохання гетьмана й повідомляло його, що готується вирушити разом з військом «в середину України»⁶⁹. Також І. Мазепі наказувалося направити на допомогу київському воеводі Д. Голіцину кількатисячний підрозділ на чолі з досвідченим наказним гетьманом, а самому рухатися до Новгород-Сіверська. Але якби шведи почали б переправлятися через Десну, то Мазепа мав би належним чином протидіяти цьому різними військовими засобами, а російська армія на чолі з Б. Шереметьєвим надійде українцям на допомогу.

Мазепа відповідав Головкину, що готовий би був виконати царські та графські накази, але дуже захворів, а тому просив звільнити його від очільництва діями українського війська. У відповідь граф Головкин, який перебував у сотенному містечку Погар, іменем московського царя розпоряджався призначити наказного гетьмана над козацькими підрозділами та відправити їх негайно відбивати шведські напади у районі між Стародубом та Черніговим⁷⁰. Самому ж гетьману пропо-

нувалося «бути при обозі, залишаючи при собі декілька військ за своїм рішенням за Десною»⁷¹. Однак, як невдовзі з'ясувалося, український гетьман лише вдавав хворобу задля того, щоб приспати пильність царя Петра I та без перешкод перейти на бік шведського короля. Про вицікування та вагання гетьмана опосередковано засвідчував Г. Адлерфельда, який писав, що І. Мазепа начебто видав наказ стародубському війту впустити до Стародуба ті війська, які першими встигнуть підійти до мурів міста⁷².

25 жовтня 1708 р. Мазепа перейшов на бік Карла XII Густава*, а 29 жовтня Петро I уже розіслав до найбільших полків лівобережного Українського гетьманату листи з повідомленням про зраду гетьмана, а також закликами приєднатися до нього для захисту «веры и отечества» та прибуття до Глухова для проведення ради⁷³. Окрім того, на військовій раді, яка відбулася поблизу Новгород-Сіверська під головуванням Петра I 30 жовтня, було вирішено «дабы светлейшому князю Меншикову с частию войск идти добывать Батурина, где Мазепины единомышленники, полковник Чечель, генеральный ясаул Кениксек с черкасами засели»⁷⁴. На виконання рішень царя та військової ради 2 листопада 1708 р. після двогодинного штурму російські війська зайняли і повністю винищили козацьку столицю Лівобережжя⁷⁵. Втрата Батурина з одного боку стала відчутною військовою поразкою шведсько-української коаліції, а з іншого — символізувала розрив довголітніх союзницьких стосунків між Україною, як васальнозалежною державою та її довголітнім протектором — Московським царством.

* Залишився опис зустрічі гетьмана і старшини зі шведським королем, залишений очевидцем, словаком Даніелем Крманом: «Він (Мазепа. — Т. Ч.) прийшов до короля з малою кількістю вояків, які замість прапора несли довгу жердину (бунчук. — Т. Ч.), верх якої був оздоблений позолоченою кулею з великою кінською гривовою. Це була хоругва воеводи, інші були менші, частково з кулями, частково з шовку, котрий був означений знаком хреста, але згадані гриви вже не мали. Після авдієнції Мазепа сидів за столом з Найяснішим королем, який сам зайняв один бік довжелезного стола. На другому боці стола, праворуч від короля сидів Мазепа зі своїми вельможами. Їх було, здається, десять... Коли закінчився обід, король заохочений новиною, попросив принести мазепинську хоругву. Мазепа, однак, відійшов до своїх частин, розташованих у сусідніх, переповнених шведами місцях...» (*Даніел Крман. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709)*. — К., 1999. — С. 37).

¹ Лист І. Мазепи до Петра І від 28. VIII. 1700 р. з Батурина // Сіверянський літопис. — № 1. — 2003. — С. 63–67. *Див. також:* Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. — К., 2007. — С. 201–202.

² Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 201.

³ Мельник Г. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. — К., 1999. — С. 103, 105.

⁴ Сокирко О. Військове мистецтво українських найманців у ліфляндських кампаніях 1700–1702 рр. // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Секція «Історія». — Вип. 42. — К., 1999. — С. 26–31.

⁵ Бутурлін Д. Военная история походов россиян в XVIII ст. — Ч. 1. — Т. 1. — СПб., 1819. — С. 106–108; Балашова Ю. Из истории Великой Северной войны: начало Малой войны — зима 1700–1701 // Ученые записки Московского областного института. — Т. LXXIV. — М., 1958. — С. 201–207; Мельник Г. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. — К., 1999. — С. 105–120; Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 256–257.

⁶ Военно-походный журнал генерал-фельдмаршала Б. Шереметьева // Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. — Т. 1. — СПб., 1871. — С. 80.

⁷ *Цит. за:* Балашова Ю. Из истории Великой Северной войны. — С. 188.

⁸ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інституту рукописів (далі — НБУВ ІР). — Ф. 8, спр. № 228 м, арк. 114; Сокирко О. Участь найманого війська в «мазепинському» виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 — літо 1709 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 2. — К., 2002. — С. 282.

⁹ *Цит. за:* Дядиченко В. Украинское казачье войско в конце XVII — начале XVIII в. — С. 259.

¹⁰ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 4. — М., 1842. — С. 149–150.

¹¹ Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. — М., 1995. — С. 545; Кресін О. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин. — К., 2003. — С. 327;

¹² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; Київ, 2001. — С. 241.

¹³ Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII — начале XVIII века // Россия и Украина: история взаимоотношений. Сб. статей. — Москва, 1997. — С. 95.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3561, оп. 1, спр. 65; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — Част. II. — С. 316.

¹⁵ Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII ст. // Український археографічний збірник. — Т. III. — К., 1930. — С. 26–28.

¹⁶ Мемуари Лаврентія Франциска Раковського (публ. Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. — № 2–3. — 2004. — С. 29–30.

¹⁷ Лист І. Мазепи до великого коронного гетьмана Речі Посполитої А. Сенявського від 16 травня 1705 р. з Батурина (публ. Ю. Мищика) // Сіверянський літопис. — № 1. — 1998. — С. 99–100. *Див. також:* Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 213–214.

¹⁸ Грамота Петра I гетьману І. Мазепі від 27.04.1705 р. з Москви // Архів СПІ РАН. — Ф. 83, оп. 1, № 522, арк. 1–1зв.; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. — Вып. 1. — С. 112–115.

¹⁹ Лист Петра I до гетьмана І. Мазепи від 19.06.1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 3. — СПб., 1893. — С. 364–365.

²⁰ Лист І. Мазепи до О. Меншикова від 27.07.1705 р. з-під Збаража // Архів СПІ РАН. — Ф. 83, оп. 1, № 18, арк. 1–3 зв.; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. — С. 139–143.

²¹ Лист І. Мазепи до Ф. Головіна від 22.08.1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 3. — С. 910–913.

²² Виписка із листа Ф. Головіна до І. Мазепи від 18.08.1705 р. // Архів СПІ РАН. — Ф. 83, оп. 1, № 1, арк. 26; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. — Вып. 1. — С. 112–115.

²³ Лист І. Мазепи до О. Меншикова за серпень-вересень 1705 р. з Люблінського воєводства // Архів СПІ РАН. — Ф. 83, оп. 1, № 19, арк. 1–1 зв.; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. — С. 143–144.

²⁴ Лист І. Мазепи до О. Меншикова від 01.10.1705 р. з-під Красного Ставу // Архів СПІ РАН. — Ф. 83, оп. 1, № 21, арк. 1–3 зв.; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. — С. 145–147.

²⁵ Уривок з анонімною рукописною газети від 10.09.1705 р. (публ. Ю. Мищика) // Сіверянський літопис. — № 2–3. — 2004. — С. 29–34.

²⁶ Лист Ф. Головіна до гетьмана І. Мазепи від 10. 1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 3. — С. 1014.

²⁷ Лист І. Мазепи до О. Меншикова від 04.10.1705 р. // Архів СПІ РАН. — Ф. 83, оп. 1, № 23, арк. 1–2 зв.; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. — С. 149–150.

²⁸ Статті Петра I до гетьмана І. Мазепи від 20.10.1705 р. // Там само. — С. 468–469.

²⁹ Лист І. Мазепи до О. Меншикова від 09.09.1705 р. з військового обозу // Исторический журнал. — № 12. — 1940. — С. 74.

³⁰ Універсал І. Мазепи про надання П. Полуботку командування над козацьким військом від 09.11.1705 р. з табору під Замостям // ЦДАВО України. — Ф. 3561, оп. 1, спр. 63, арк. 75; Універсали Івана Мазепи. — Част. II. — С. 353.

³¹ Лист Ф. Головіна до гетьмана І. Мазепи від 26.11.1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 3. — С. 1050

³² Лист І. Мазепи до гадяцького наказного полковника від 1 грудня 1705 р. з Дубна // Киевская старина. — № 73. — 1901. — С. 10–11.

³³ Лист І. Мазепи до О. Меншикова за грудень 1705 р. з Дубна // Архів СПІ РАН. — Ф. 83, оп. 1, № 27, арк. 1–5 зв.; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. — С. 155–158.

³⁴ Лист І. Мазепи до гадяцького наказного полковника від 21 12. 1705 р. з Дубна // Киевская старина. — № 73. — 1901. — С. 10–11.

- ³⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 708.
- ³⁶ Лист І. Мазепи до Петра І від 11.02.1706 р. з Дубна // Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 4. — Вып. 2. — СПб., 1893. — С. 574–576.
- ³⁷ Лист І. Мазепи до Ф. Головіна за 1706 р. з Дубна // НБУВ ІР. — Ф. III, спр. 7060–7148, арк. 188–190. *Опубл.*: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — С. 142–143.
- ³⁸ Універсал І. Мазепи до шляхти Волинського воєводства від 16.02.1706 р. з Дубна // Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 2. — С. 686–688; Універсали Івана Мазепи. — Част. II. — С. 354–355.
- ³⁹ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 4. — Вып. 2. — СПб., 1893. — С. 857–858; Оглоблин О. Вказ. праця. — С. 242–243.
- ⁴⁰ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 4. — Вып. 2. — С. 862.
- ⁴¹ Лист І. Мазепи до царя Петра І від 22.05.1706 р. з Гомеля // Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 4. — Вып. 2. — СПб., 1893. — С. 860–861.
- ⁴² Лист І. Мазепи до царя Петра І від 23.09.1706 р. з Києва // Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 4. — Вып. 2. — СПб., 1893. — С. 1022.
- ⁴³ Грамота Петра І гетьману І. Мазепі від 18.01.1707 р. // Масловский Д. Северная война. Документы 1705–1708 гг. — СПб., 1892. — С. 166.
- ⁴⁴ Масловский Д. Ф. Северная война. Документы 1705–1708 гг. — С. 171.
- ⁴⁵ *Цит. за:* Маркевич Н. История Малороссии. — Т. IV. — М., 1842. — С. 164.
- ⁴⁶ Лист І. Мазепи до австрійського цісаря Йосифа І // Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — К., Полтава, 1995. — С. 241–242 (переклад з німецької В. Дятлова). *Див. також:* Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 226–227.
- ⁴⁷ Лист І. Мазепи до О. Меншикова від 26.02.1708 р. з Фастова // Исторический журнал. — № 12. — 1940. — С. 75 (публ. Г. Георгієвського).
- ⁴⁸ Лист І. Мазепи до коронного мечника (публ. Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. — № 1. — 1998. — С. 102.
- ⁴⁹ Лист І. Мазепи до О. Меншикова від 05.07.1708 р. з озону (публ. Г. Георгієвського) // Там само. — С. 77.
- ⁵⁰ Лист Петра І до гетьмана І. Мазепи від 10.07.1708 р. // Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 4. — С. 186.
- ⁵¹ Лист Петра І до гетьмана І. Мазепи від 08.08.1708 р. з Горок (у поході до Мстиславля) // Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. — Ч. 2. — С. 158.
- ⁵² Лист Петра І до гетьмана І. Мазепи від 16.08.1708 р. з Мстиславля // Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 4. — С. 158.
- ⁵³ Лист Петра І до гетьмана І. Мазепи від 06.09.1708 р. з Улановичів // Там само. — С. 159.
- ⁵⁴ Лист Петра І до гетьмана І. Мазепи від 14.09.1708 р. з Латрів // Там само. — С. 195.
- ⁵⁵ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. — Вып. 1. — № 2516. — С. 55.
- ⁵⁶ Материалы Военно-ученого архива Главного штаба / Под. ред. Бычкова. — Т. 1. — СПб., 1871 — С. 639–640.
- ⁵⁷ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — К., 1996. — С. 175.

- ⁵⁸ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 7. — Вып. 2. — М.-Л., 1946. — С. 681.
- ⁵⁹ Лист І. Мазепи до російського урядовця Г. Головкина від 6 жовтня 1708 р. з обозу над Десною // Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 163–167.
- ⁶⁰ «Грамота Государя к Гетману Мазепе о выводе войск из Малороссии пред прибытием в нее шведов» від 20.09.1708 р. з обозу з-під Могутова // Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — Ч. 2. — С. 159–160.
- ⁶¹ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — Ч. 2. — С. 165.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Там само. — С. 167.
- ⁶⁴ *Цит. за:* Подьяпольская Е. Военные советы 1708–1709 гг. // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сб. ст. — С. 123.
- ⁶⁵ Чтения ОИДР. — Кн. I. — 1859. — С. 163–168.
- ⁶⁶ Сокирко О. Участь найманого війська в «мазепинському» виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 — літо 1709 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 2. — С. 283.
- ⁶⁷ Лист Петра І до гетьмана І. Мазепи від 20.09.1708 р. з обозу біля Могутова // Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. — С. 160.
- ⁶⁸ Лист Г. Головкина до гетьмана І. Мазепи від 10.10.1708 р. з Почепа // Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. — С. 160–163.
- ⁶⁹ Там само. — С. 163.
- ⁷⁰ Лист Г. Головкина до царя Петра І від 16.10.1708 р. з Погара // Труды императорского русского военно-исторического общества. Документы Северной войны. Полтавский период. — Т. I. — СПб., 1909. — С. 61–62.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Adlerfeld. Histoire militaire de Charles XII. — Т. III. — Р. 354; *Див. також:* Гарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958. — С. 215.
- ⁷³ Листи Петра І до полтавського, чернігівського та наказного ніжинського полковників від 29.10.1708 р. з обозу біля с. Погребки на Десні // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 776–777.
- ⁷⁴ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 873; Подьяпольская Е. Военные советы 1708–1709 гг. // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сб. ст. — С. 126.
- ⁷⁵ *Про це ширше див.:* Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — К., 2007.

24. Гетьман Самійло Самусь на чолі Другої Хмельниччини: боротьба за об'єднання «двох берегів» Дніпра

В початком Північної війни, у вересні 1700 р. полковник правобережного Війська Запорозького Семен Палій надіслав на допомогу польському королю Августу II Саксонському під Ригу спочатку 200 кіннотників та 200 піхотинців, а потім ще певну кількість (близько 300–500 чол.) козаків¹. Однак, незважаючи на допомогу козаків королеві, великий коронний гетьман С. Яблоновський, виконуючи постанови сеймів Речі Посполитої, протягом 1701 р. розпочав витіснити козацькі інститути влади з Правобережної України, а Палій припинив усілякі політичні відносини з королем та його підопічним, оголосивши свої володіння «вільною козацькою областю»².

Влітку 1702 р. на землях Київщини, східної частини Поділля та Волині влітку 1702 р. розпочалося повстання проти влади Речі Посполитої, яке сучасники назвали другою Хмельниччиною. Його очолив Самійло Іванович (Самусь), який відмовився від титулування «гетьман Війська Запорозького Його Королівської Милості» та назвав себе «гетьманом Українським». Він разом з С. Палієм та іншими правобережними полковниками публічно відмовилися від протекції польського монарха й заявили про присягу «наймогутнішому Пану Царю Московському і Вельможному Й[ого] М[илості] Пану Гетьманові Мазепі»³.

Навесні 1702 р. у Фастові відбулася козацька рада, куди традиційно були запрошені представники інших станів українського суспільства — від православної шляхти (серед них одну з головних ролей відіграв волинянин Д. Братковський), міщан (поряд з іншими їх репрезентував межигірський вїт Ю. Косовський), нижчого духовенства (клеванський священник із Волині Іван)⁴. Від козацької старшини на раді виступили наказний гетьман Самусь, полковники С. Палій, З. Іскра та А. Абазин. Були вирішені наступні питання: 1) не вступатися з Правобережжя без боротьби й проводити агітацію серед місцевого населення, щоб збирати сили для антипольського повстання; 2) захопити найсильнішу польську фортецю Біла Церква; 3) у ході повстання заявити про об'єднання з Лівобережною Україною й провести спільну козацьку раду⁵.

Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний Речі Посполитої (очевидно не без дозволу самого короля) прислав до Богуслава свого представника й нака-

зав «відібрати у нього, Самуся, військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як то: булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат»⁶. Не стерпівши образи, Самусь, як засвідчує джерело, «...тих присланих поляка і жидів до смерті побив, а потім до Корсуня: губернатора тамошнього і драгуню скільки було і жидів усіх смерті видав же, також і в Лисянці то учинив»⁷. Свої жорстокі дії щодо місцевої польської шляхти й верхівки єврейського населення Самусь пояснював тим, що від місцевого українського люду постійно «чув відчай», а тому мусив боротися за їхні права, які протягом багатьох десятиліть утискалися політичною й торговельно-економічною владою східних воєводств Речі Посполитої.

Образи й прагнення повсталого козацтва (до яких долучилася й частина патріотично налаштованої православної шляхти та дрібного духовенства) були викладені гетьманом Самусем у документі під назвою «Маніфест до білоцерківської громади»⁸ та ряді листів — до лівобережного гетьмана І. Мазепи, представників лівобережної старшини та правобережного козацтва. Так, у листі Самуся Івановича, «Гетьмана Українського» (саме так він був підписаний) до козацької старшини Поділля від 7 вересня 1702 р.⁹ прозвучала заява про підданство Петру I й Мазепі, яка свідчила про бажання сполучити право- і лівобережну частини Українського гетьманату та визволитися з-під влади Корони Польської: «...Цареві Московському і пану Гетьману Мазепі цілою душою присягнув... служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися...»¹⁰.

Однак ні російський цар, ні його регіментар Мазепа не поспішали визнавати протекторат над правобережним козацтвом, з огляду на укладений Вічний мир» між Польщею й Росією. Протягом серпня — вересня Самусь неодноразово писав і відсилав своїх представників до лівобережного гетьмана, прохаючи допомоги, але той відповідав, що без наказу російського монарха не може цього зробити. Мазепа хоча й хотів об'єднати Україну, але на той час сподівався це зробити іншим шляхом — за допомогою міжнародних домовленостей Петра I й Августа II Сильного.

Розуміючи, що лівобережний уряд вагається щодо підтримки повстання, гетьман Самусь зібрав п'ятитисячне військо й вирішив самотійно атакувати Білу Церкву — 4 вересня він уже був біля її мурів. 12 вересня відбувся перший штурм, який завершився невдало, зважаючи на нестачу в козаків боєприпасів, озброєння та спеціальної техніки. Однак це не дуже засмутило Самуся, який вирішив досягти сво-

го задуму мирним шляхом. Він звертається до білоцерківських міщан із закликом підтримати повстанців і перейти на їхній бік. «...Міщани не міщанами, через панщину велику милості не було. *Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий у них, бо вже всім ярмо на шії козацькі мали* тією осінню остаточно бути»¹¹, — вказував на причини свого збройного виступу Самусь. Якщо вся Україна від Дніпра до Дністра підніметься на «ляхів», то вони швидко опиняться за давньою польсько-українською межею («по р. Случ») і скрізь запанують «вольності козацькі», — агітував білоцерківців козацький провідник. Він вирішив більше не атакувати місто, тим самим даючи його міщанам та польському гарнізону певний час на роздуми. Залишивши декілька тисяч козаків біля стін Білої Церкви, Самусь разом з основними силами вирушає у напрямку Вінниччини для об'єднання з брацлавським полковником А. Абазином (який перед тим відвоював Брацлав) і виволочення від польської присутності подільських міст і містечок.

14 жовтня 1702 р. Самусь звернувся до великого коронного гетьман Є. Любомирського з листом, у якому говорив, що «вольностей згідно з правомнашого не маємо в Україні»¹², а вже 26 жовтня повстанці розгромили коронні війська та частини посполитого рушення Я. Потоцького й Д. Рушиця під Бердичевом. Протягом жовтня — листопада козацькі підрозділи Самуся, А. Абазина, С. Палія, М. Омельченка, З. Іскри оволоділи такими містами, як Вінниця, Немирів, Котельня, Бердичів, Бихов, Бар, Дунаєвці, Шаргород, Буша, Рашків, Калюс та ін. Колишня столиця правобережних гетьманів Ю. Хмельницького, С. Куницького, А. Могили, Гришка містечко Немирів було атаковане з двох боків: самусеві козаки штурмували з півночі, абазинцеві — з півдня. Місцева залога боронилася три дні. Четвертого дня козаків підтримали міщани, які розпочали боротьбу з поляками в самому місті. Таким чином був опанований Немирів, звідки Самусь вивіз 12 гармат¹³. Отже, зважаючи на попередні здобутки, козацька влада охопила протягом невеликого проміжку часу більшу частину Правобережжя — Київщину, Східне Поділля й навіть окремі райони Західної Волині та Галичини.

Такий стрімкий розвиток подій занепокоїв короля Речі Посполитої, війська якого перед тим невдало протистояли шведам на полях Саксонії та Прибалтики, й змусили його видати універсал до Самуся й «усього козацького війська» з наказом не «узурпувати» Україну, перестати бунтувати й розійтися по домівкам. Окрім того, Август II пропонував направити українську войовничість проти спільного ворога — шведів, які на чолі з Карлом XII Густавом увійшли до Польщі. Також

польський король обіцяв правобережному козацтву, що призначить спеціальних комісарів, які б вивчили завдані йому «кривди»¹⁴. Але наказний гетьман Самусь уже не довіряв своєму колишньому патрону, який перед тим наказав відібрати у нього гетьманські клейноди.

А як реагував на тогочасні події в Україні інший впливовий монарх — російський цар Петро I? У грудні 1702 р. він звернувся з листом особисто до Самуся (якого називав «Самусь Іванов») та С. Палія й запропонував їм звільнити завойовані правобережні міста на користь поляків, при цьому зовсім нічого не згадуючи про можливість своєї протекції над Правобережною Україною¹⁵. На початку наступного року в листі до Августа II цар писав: «Також що і не належало було нам, Великому Государю, до них, Самуся і Палія [писати], тому що вони піддані Вашої Королівської Величності і Речі Посполитої, про те наші, Великого Государя грамоти послали, щоб вони від цього злого бажання перестали»¹⁶. Отже, сподівання Самуся на підтримку російського монарха і втягнення Москви до українсько-польського конфлікту не справилися.

Хоча віра повстанців і їхнього керівництва в «доброто православно-го царя» танула на очах, вони не збиралися відступатися від своїх задумів. Облога Білої Церкви, яка тривала з 2 вересня 1702 р., завершилася капітуляцією польської залоги перед десятитисячним козацьким військом 10 листопада. До рук гетьмана Самуся і його прибічників потрапили великі трофеї: 28 гармат, 11 бочок пороху, 2 бочки сірки, 6 тисяч великих і 10 тисяч малих ядер, кількасот гранат, свинець, різна військова зброя, амуніція, припаси тощо¹⁷. Того ж дня Самусь відіслав листа до І. Мазепи з повідомленням про взяття польської фортеці «українською зброєю» й запропонував останньому направити до Білої Церкви «якусь знатну надійну людину» на посаду коменданта та «людей з сотню — другу, які б перебували в місті на правах залоги»¹⁸. У цій справі лівобережний гетьман 20 листопада звернувся за дозволом до Петра I, але натомість не отримав від царя ніякої відповіді.

Взяття Білої Церкви козацькими військами стало кульмінацією у розгортанні повстання на Правобережній Україні й, з одного боку сприяло просуванню військ Карла XII Густава польськими землями, а з іншого — дуже занепокоїло уряди Варшави та Москви. А тому на початку 1703 р. до Київщини вступає 15-тисячна коронна армія на чолі з великим польним гетьманом Речі Посполитої А. Сенявським. Він відвойовував у правобережного гетьмана Самуся та його полковників Бар, Хмільник, Немирів і розпочав підготовку до штурму Білої Церкви. З огляду на це правобережний гетьман знову (вже вкотре!) звернув-

ся за військовою допомогою до І. Мазепи, але лівобережний правитель надіслав лише незначну кількість боєприпасів та грошей.

Зібравши розрізнені козацькі загони, Самусь вирішив дати бій польським хоругвам під Старокостянтинівим. Та численні сили противника під керівництвом Й. Потоцького та Я. Вишневецького розгромили повстанців, які втратили вбитими й пораненими близько півтори тисячі чоловік. За свідченнями сучасників, після цієї битви Самусь «в силі своїй став слабий»¹⁹. У січні — лютому 1703 р. козацький устрій на подільських землях був повністю розгромлений. Самусь разом з уцілілими підрозділами відійшов до Білої Церкви. «Старшину бунтівників у більшій частині страчено, тільки Самуся не можемо дістати»²⁰, — повідомляли у квітні того ж року польські воєначальники. У цей час гетьман та правобережні полковники укріплювали Білу Церкву, Богуслав, Фастів і Корсунь.

Розуміючи, що в цих старовинних козацьких містах повстанців буде перемогти важче, владні структури Речі Посполитої знову вдалися до дипломатичних заходів. Ще 12 січня Август II Саксонський звернувся до царя Петра I з проханням заборонити лівобережним козакам переходити на Правобережжя для допомоги Самусю (а такі випадки були непоодинокими), а також карати тих, хто вже взяв участь у повстанні²¹. Російський цар відразу ж відреагував на це звернення короля і 25 лютого відіслав до правобережної козацької старшини лист, в якому, зокрема, говорилося: «...а тобі, кінному Охотницькому Полковникові (Палію. — *Т. Ч.*) і кінному Охотницькому Полковнику Самусю Іванову, якщо б і кривда яка з боку Його Королівської Величності від кого була, і про те довелось бити чолом Його Королівській Величності, і ти б усі противності заспокоєні були добрим охороненням заспокоєнням всенародним..., а від початого свого противного на сторону Королівської Величності наміри перестали»²².

Крім того, між Польщею та Росією розпочався переговорний процес, метою якого було укладання військово-політичного союзу. Поряд із повстанням на Правобережній Україні, причиною початку цих переговорів стало вторгнення до Речі Посполитої шведських військ Карла XII Густава, який мав далекосяжні плани щодо утвердження свого впливу в цьому регіоні Європи.

Нарвський договір, підписаний між Річчю Посполитою й Московською державою 30 серпня 1704 р. нараховував вісім пунктів²³. Перший із них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій — узгодження військових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних перегово-

рів з противником; у четвертому відзначалося, «...що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українським замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві Й[ого] М[ило]сці і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть»²⁴; п'ятий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті інфлянтські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти передбачали надання Росії 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі; останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію.

Перед тим, 1 січня 1704 р., Самусь спільно з півтора десятками правобережних козацьких старшин вирушив на Лівобережжя для зустрічі із І. Мазепою. Метою цього «посольства» була передача Самусем лівобережному регіментареві своїх клейнодів, а отже, такою дією було б визнано єдиного гетьмана з «обох боків Дніпра». Також «тогобічні» полковники хотіли просити Мазепу про гетьманські універсали для їхніх полків на Правобережжі²⁵. Спочатку Самусь побував у Переяславі, де мав зустріч із місцевим полковником І. Мировичем. Потому він рушив у напрямку Батурина й на деякий час зупинився в Ніжині. Саме тут його застав присланий Мазепою осавул з наказом гетьмана залишити привезені клейноди в Ніжині або забрати їх назад. Лівобережний гетьман відмовився їх взяти з огляду на те, що вони були надані польським королем і їхнє прийняття означало б порушення умов російсько-польського Вічного миру 1686 р. Таким чином, Самусю нічого не залишалось, як повернутися на Правобережжя.

На виконання умов Нарвського миру цар Петро I надіслав до С. Палія у лютому 1704 р. свою грамоту, в якій просив полковника «виконувати послух» польському королю Августу II Саксонському та повернути йому захоплену перед тим Білу Церкву для того «щоб не чинити між нами, Великими Государями, бездільні сварки»²⁶. Окрім того, цар звертався до Палія з пропозицією допомагати Августу II Саксонському у війні зі шведами та погрожував козацькому полковнику, що якщо той не віддасть Білоцерківську фортецю, то він накаже своїм військам захопити її, а потім віддати «в державу Королівської Величності»²⁷.

Але невдовзі проблема об'єднання України під єдиною гетьманською булавою вирішилася зовсім іншим шляхом. У зв'язку з шведською загрозою, Август II запросив Петра I надати йому посильну військову допомогу. Російський монарх у свою чергу наказав правителю

лівобережного Українського гетьманату вирушити на Правобережну Україну для об'єднання з польськими військами. Таким чином, з огляду на зміну міжнародної ситуації в ході Північної війни, у травні 1704 р. здійснилася давня мрія І. Мазепи та Самуся про злучення «обох боків Дніпра», адже лівобережні козацькі полки вступили на Правобережжя. Вже в 20-х числах травня Самусь разом із С. Палієм та З. Іскрою приєднався до підрозділів Мазепи. 15 червня 1704 р. в таборі поблизу Павлочі Самусь передав тепер уже «обобічному» гетьману свої клейноди — булаву, бунчук і королівський універсал на гетьманство²⁸.

Тепер уже повноцінний гетьман «обох сторін» Дніпра І. Мазепа залишив Самуся на посаді полковника Богуславського полку, а також наказав йому виділити дві сотні досвідчених вояків, які б увійшли до складу гарнізону Білоцерківської фортеці. А 1 серпня 1704 р., перебуваючи в обозі під Бердичевом, Мазепа видав універсал про позбавлення «для певних причин» С. Палія полковницького уряду і призначення на посаду білоцерківського полковника Михайла Омельченка²⁹.

Про те, що Правобережна Україна, починаючи з травня 1704 р., знаходилася під владою гетьмана І. Мазепи свідчать, наприклад, його слова у листі до белзького воєводи А. Сенявського: «Коли ж у воєводстві Брацлавському і Київському, а також у Подільському, особливо в тих місцях, котрі ще до волі царя й. м. знаходяться під владою моєї гетьманської булави... Лист найяснішого царя й. м. писаний... має в собі виразну волю його царської величності, до повернення свого монаршого, він утримує Україну під моїм управлінням... А до того ж там мало не скрізь у Брацлавському, Київському і Подільському воєводствах в пониззі рік Дніпра і Бугу козаки живуть, мають своїх полковників і сотників...»³⁰.

У червні 1705 р. розпочалася нова бойова операція лівобережного козацького війська. За наказом Петра I майже 40-тисячна армія під керівництвом І. Мазепи рушила в напрямку Львова. У цьому поході брали участь і богуславські козаки на чолі з Самусем. Досягнувши кордонів Белзького воєводства, гетьманський уряд тим самим поширив свою владу на всю територію Правобережної України. І хоча польські урядовці виступали проти цього, до кінця липня 1708 р. (цього місяця гетьман разом із військом покинув терени Правобережжя) тут протягом чотирьох років під захистом І. Мазепи урядувала місцева козацька старшина. До існуючих Корсунського, Білоцерківського, Богуславського і Брацлавського полків приєдналися відроджені Уманський, Чигиринський та Могилівський.

У Білоцерківській фортеці перебував залишений І. Мазепою гарнізон, у якому було 800 вояків і який очолював полковник Бурлай.

У середині листопада 1708 р. російські війська на чолі з київським воеводою Голіциним оточили Білу Церкву, а Бурляй змушений був здати фортецю на користь Петра I³¹. Натомість Мазепа відправив на Правобережжя К. Мокієвського, якого призначив полковником Чигиринського полку й наказав разом із генеральним осавулом Гамалією зібрати всіх «тогобічних» козаків і йти з ними на Лівобережжя для допомоги шведському королю. Певна кількість правобережців відгукнулася на заклики гетьмана.

Полковник Самусь продовжував боротьбу зі шляхтою, а тому поляки неодноразово вимагали передачі їм тієї території України, яка, згідно з договором 1686 р., відійшла до Речі Посполитої. У лютому та липні 1707 р. польські магнати пропонували Петру I арештувати Самуся, як це було зроблено раніше з С. Палієм³². І хоча тоді московський уряд не прислухався до порад своїх союзників, він все-таки пішов на цей крок трохи згодом і вже за зовсім інших політичних обставин. Натомість Самусь залишався на чолі свого полку і протягом 1708 — першої половини 1711 рр., захищав «права і вольності» українського населення Південно-Східної Київщини. На жаль, із огляду на відсутність повноцінних джерел, не маємо більш повної інформації про цей період його життя та діяльності. Знаємо лише, що він підтримав прихід на Правобережжя наступника Мазепа гетьмана П. Орлика й розповсюджував серед українського населення його «закличні» універсали³³.

У березні 1711 р., відразу ж після переходу козацькими військами Орлика Дністра, полковник Самусь послав до нього своїх представників, а згодом приєднався до нього з усім складом полку під Білою Церквою³⁴. Невдалі штурми колись завойованої Самусем правобережної фортеці, яка тепер знову опинилася в руках поляків, спричинили відхід П. Орлика до Бендер. Полковник Самусь не захотів покидати України й у квітні 1711 р. обороняв Богуслав від чисельніших сил командувача російських військ М. Голіцина, що діяв на Правобережжі спільно з підрозділами польного гетьмана А. Сенявського. Під час довготривалого й жорстокого бою росіяни і поляки змогли оточити козацькі полки й полонити Самуся з сином, а також брата кошового отамана К. Гордієнка й майже всю старшину Богуславського та Корсунського полків³⁵. Очевидець того бою засвідчував, що, незважаючи на втрату керівництва, українці й далі мужньо оборонялися — зброю до рук брали навіть старі та діти³⁶.

Після поразки військ полковника Самійла Самуся під Богуславом більшість населення козацьких полків Правобережної України (а це близько 200 тисяч осіб!) протягом зими 1712 р. було примусово

виселено під конвоєм російських солдат на Лівобережжя. У результаті військових дій та міжнародної дипломатії більша частина українських земель протягом 1712–1714 рр. повернулася під владу Речі Посполитої, хоча, як відомо, наступником гетьмана Мазепа Пилипом Орликом у 1713 р. було організовано ще один військовий похід (про його перебіг в іншому розділі книги) з метою відвоювання Правобережжя у союзника царя Петра I короля Августа II Саксонського. Так завершилася Північна війна для правобережної частини Українського гетьманату.

¹ Див.: Чухліб Т. Семен Палій // Історія України в особах. Козаччина. — К., 2000.

² Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — Т. 4. — Ч. 2. — СПб., 1863. — С. 148; Станіславський В. Взаємини Івана Мазепа з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні // Україна в Центральній-Східній Європі. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 331–332;

³ Цит. за: Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні наприкінці XVII ст. і на початку XVIII ст. — К., 1963. — С. 119.

⁴ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 484, 502, 518–519.

⁵ БНЮ Вроцлав. — № 271, арк. 126; Janczak J. Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia 3. — S. 107–108.

⁶ РДАДА Москва. — Ф. 229, кн. 86, арк. 424–425; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні... — С. 132.

⁷ Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні... — С. 132.

⁸ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 271, № 126.

⁹ БМЧ Краків. — № 1676, арк. 119–120; Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. III. — С. 449–450.

¹⁰ БМЧ Краків. — № 1676, арк. 119–120; Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. III. — С. 449–450.

¹¹ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 271, № 126; Janczak J. Powstanie Paleja. — S. 115.

¹² БМЧ Краків. — Од. зб. 1955, арк. 120–123.

¹³ Там само. — Од. зб. 1676, арк. 19.

¹⁴ БНЮ Вроцлав. — Од. зб. 3550, арк. 141.

¹⁵ РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 3, № 39.

¹⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. IV. — СПб., 1900. — С. 468.

¹⁷ Антонович В. Б. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — К., 1868 — С. 133–134; Сергієнко Г. Вказ. праця. — С. 147.

¹⁸ РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 1, спр. 253, арк. 39.

¹⁹ Там само. — Ф. 229, кн. 122, арк. 97–98; Сергієнко Г. Вказ. праця. — С. 190.

²⁰ БМЧ Краків. — Од. зб. 1676, арк. 357.

²¹ Там само. — Од. зб. 525, арк. 236–237.

²² Там само. — № 197, арк. 131–134; Janczak J. Powstanie Paleja. — S. 143.

²³ Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów. — Т. VI. — Petersburg, 1860. — S. 82–84.

²⁴ Ibid. — S. 85.

²⁵ Сергієнко Г. Вказ. праця. — С. 174.

²⁶ Грамота Петра I до полковника С. Палія від 20. II. 1704 р. з Москви // Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 41–42.

²⁷ Там само.

²⁸ Грабянка Г. Действия презельной от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского з поляки. — К., 1854. — С. 166.

²⁹ Універсал І. Мазепи про позбавлення С. Палія полковничого уряду від 1. VIII. 1704 р. з обозу під Бердичевим // ЦДАВО України. — Ф. 3561, оп. 1, спр. 64, арк. 32; Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 2. — С. 639–640; Русская старина. — Т. XVII. — 1876. — С. 623; Універсали Івана Мазепи. — Част. II. — С. 335.

³⁰ Лист І. Мазепи до белзького воеводи А. Сенявського (публ. Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. — № 1. — 1998. — С. 100–101

³¹ Труды императорского русского военно-исторического общества. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 — июль 1709 г.). — Т. 3. — Санкт-Петербург, 1909. — С. 26–27.

³² Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. V. — Санкт-Петербург, 1907. — С. 490–491.

³³ Там само. — С. 216

³⁴ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років // Україна модерна. — 1996. — № 1. — С. 48.

³⁵ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской битвы (1709–1714). — Москва, 1990. — С. 54.

³⁶ Там само.

25. Таємна дипломатія Івана Мазепи як продовження політики полівасалітету Б. Хмельницького

В початком Північної війни та участі козацьких полків лівобережного Українського гетьманату у військових діях проти шведів та їхніх союзників на теренах Естляндії, Лівляндії, Корони Польської, Великого князівства Литовського та Саксонії розпочалися спорадичні таємні та напівтаємні зустрічі між українською старшиною та прихильниками шведського короля Карла XII Густава. Очевидно, що тут насамперед треба звернути пильну увагу на результати спеціальної місії стародубського писаря Опанаса Покорського, який у 1703 р. за дорученням гетьмана Мазепи проводив контррозвідальну діяльність на території Великого князівства Литовського. О. Покорський начебто від імені полковника Михайла Миклашевського вів таємні переговори з троцьким каштеляном Михайлом Казимиром Котелом задля вивідання правдивої інформації про зміст розмов, які велися під час неодноразових зустрічей між литовським урядовцем та козацьким полковником. Нагадаємо, що тоді козацькі війська під проводом стародубського полковника і наказного гетьмана М. Миклашевського проводили військові дії на території Литви проти прихильників шведського короля Карла XII

Шведський король *Карл XII*

Густава. Виявилось, що Котел пропонував Миклашевському агітувати Мазепу та його оточення за повернення їх під владу «дідичного пана» польського короля, тобто перехід Лівобережної України до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцької угоди 1658 р.

Наданий за результатами поїздки О. Покорського гетьману І. Мазепі документ складався з 17 пунктів і був свого часу відшуканий, опублікований та досліджений О. Оглоблиним¹. Окрім того, ситуацію навколо місії Покорського до Литви добре проаналізував сучасний чернігівський історик С. Павленко². Для того, щоб краще зрозумі-

ти процес визрівання ідеї відмови від царської протекції у середовищі української еліти початку XVIII ст., звернімо увагу на ті «пункти Котела», які засвідчували наявність серед козацької старшини думки про перехід Українського гетьманату до зверхності польського короля. При цьому зауважимо, що даний документ став відомим Мазепі наприкінці 1703 р., тобто відразу ж після прибуття писаря Покорського до Батурина.

Отже, вже у 1-му пункті йшлося про те, що М. К. Котел з «польського боку», а М. Миклашевський з «української сторони» домовлялися про те, «щоб Україна в такій же вольності процвітала як Корона Польська та Велике князівство Литовське». У п. 4-му відзначалося, що литовський урядовець пропонував гетьманському уряду звернутися до Москви з проханням «щоб цар його милість дозволив на козацьку вольність, подібно до польської». Якби Петро I, йшлося у п. 5-му цього документа, «не хотів добровільно погодитися на вольність українську, подібну до польської, а почав би то заперечувати і забороняти, тоді милість ваша (І. Мазепа. — *Т. Ч.*), маючи на нас поляків надію, стане при всій готовності проти царя його милості війною, а ми з військом коронним і литовським будемо поблизу...». У п. 6-му обумовлялося, що «вольность українська буде така, як Річ Посполита коронна і литовська, і така ж буде Річ Посполита третя українська, і скільки сенаторів із Литви і з Корони, скільки осіб гідних впевнених, стільки ж місць сенаторських засідати мають в Україні... шляхта при своїх вольностях... Чин духовний, міщани при своїх вольностях...»³.

Незважаючи на те, що про зміст розмов між Миклашевським* і Котелом Мазепа відразу ж повідомив до Москви (а стародубського полковника відсторонив від посади), засвідчуючи тим самим перед Петром I свою вірність, переконані, що саме з того часу гетьман почав серйозно задумуватися над можливістю здобуття для Лівобережної України більших «прав і вольностей» зокрема і за допомогою поступового «заякування» царського уряду можливістю переходу під зверхність іншого володаря, що посилювалося змінами міжнародно-політичної ситуації в умовах Великої Північної війни початку XVIII ст.

* М. Миклашевського спочатку було відсторонено від полковництва, але після короткого ув'язнення він знову керував козацькими підрозділами під час Північної війни й загинув у битві зі шведами під Несвіжем весною 1706 р. Влітку 1703 р. І. Мазепа звертався до Петра I з пропозицією не надсилати Миклашевського до Москви, щоб не викликати невдоволення в інших полковників. На що цар відповів гетьманові: «Смотреть над ним; только все отсрочить подлинно до бытности» (*Письма и бумаги императора Петра Великого*. — Т. 2. — СПб., 1889. — С. 195).

Про те, що Мазепа саме на зламі 1703–1704 рр. розпочав складну і хитромудру дипломатичну гру зі своїм сюзереном переконливо засвідчила його розмова з присланим до Батурина урядовцем приказу Малої Росії, московський піддячим І. Никифоровим. Вона відбулася один на один у «гетьманських покоях» у Батурині 16 січня 1704 р., а її зміст гетьман просив передати особисто боярину Федору Олексійовичу. Насамперед, І. Мазепа просив повідомити царя, що частина польської магнєтерії хоче обрати на королівський трон замість проросійського Августа II Саксонського сина Яна III Собеського Олександра, а потім на чолі з ним рушити війною на «богоспасенний град Київ, і на всю Малу Росію». А тому, зазначав український гетьман, «якщо то їх злий поляків умисел прийде до самого справжнього діла, і почнуть проти держави Царської Величності, прийшов під Малу Росію, війною, то не без труднощів заспокоєння і утримання України Царській Величності буде»⁴.

Таке своєрідне політичне «залякування» Петра I малоїмовірно можливістю відкриття «другого фронту» проти Москви підсилювалося поясненням складної внутрішньополітичної ситуації в Україні, яка, на думку Мазепа, полягала: по-перше, в тому, що «народ малоросійський (найпаче запорожці, маючи в городах батьків і дядьків, і братів, й інших сородичів...) на польські принади, якщо б такі мали бути, швидко схиляється»; по-друге, «що не тільки у Січі Запорозькій, чи в полках городових малоросійських, але і в самих його найближчих гетьманських людях, самої істинної та щирої вірності й сердечного бажання в підданстві до Царської Величності» немає. Для того, щоб не давати підстав для повстання проти нього та московської влади, гетьман Мазепа пропонував Петру I тримати українців у покорі та вірності за допомогою проявлення «людскості й ласки», під чим розумілася необхідність відсутність в діях царя «озлоблення і суровості» проти «народу вільного»⁵.

Наприкінці вересня 1705 р. Мазепа прийняв у себе представника короля С. Лещинського шляхтича Станіслава Вольського, при якому була дипломатична інструкція з 7 пунктів. У її 3-му пункті говорилося, що Вольський має оголосити гетьману про «всіляку вольність, яка йому від маєстата і Речі Посполитої буде надана, визволення з-під влади тиранської...»⁶. Якщо І. Мазепа пристане на такий «секретний трактат», то Лещинський обіцяв Мазепі отримати «гваранції» шведського короля Карла XII та добитися того, щоб в укладеному майбутньому мирному договорі між Швецією та Московською державою першим був записаний пункт про українсько-польський союз та підпорядку-

вання України владі польського короля. Після ознайомлення з польськими пропозиціями гетьман арештував С. Вольського на відправив його до Петра I. До речі, 4 жовтня 1705 р. гетьман Мазепа писав до О. Меншикова, що «елект» С. Лещинський «оферует мне князство Малороссийское, а войску Запорожскому вдвое вольностей прибавку»⁷.

Продовжуючи задумане щодо здійснення своєрідного політичного тиску на Москву з метою збереження українських «прав і привілеїв», у листі від 13 жовтня 1705 р. з-під Замостя гетьман Мазепа старанно перераховував Петру I таємні намагання іноземних володарів перетягнути його на свій бік і таким чином відірвати від Московського царства. Першою такою спробою — засвідчував гетьман — була місія до Батурина у 1688 р. польського шляхтича Доморацького, який діяв від імені Яна III Собеського й хотів перетягнути українського правителя на бік Варшави. Вдруге відірватися від Москви гетьману пропонував кримський хан через полоненого козака під час Кримського походу 1689 р. Втретє йому пропонували виступити проти царя опозиційні донські козаки, які були задумали у союзі з Кримським ханством воювати проти своїх колишніх зверхників. І нарешті останньою підступною спробою, як повідомляв Мазепа Петра I, була присилка до нього від Станіслава Лещинського шляхтича Вольського з пропозицією перейти на бік Шведського королівства⁸.

Як бачимо, про усі «інспірації» іноземних урядів, що були спрямовані на зміну політичного підпорядкування Українського гетьманату, Мазепа відразу ж повідомляв до Москви та заарештовував тих, хто прибував до нього з такими місіями. Так трапилося і з представником С. Лещинського шляхтичем Вольським, якого гетьман відіслав у кайданах до царя. Однак, в останньому випадку Мазепа перейнявся вигідними пропозиціями до нього з боку прошведського короля Речі Посполитої. Про це переконливо свідчило одне з його висловлювань (слова Мазепа відтворив згодом П. Орлик), яке було емоційно вимовлене ним після отримання чергової скарги на брутальне поводження російських воєначальників з козацькими старшинами. «Якого ж нам добра згодом сподіватися за наші вірні служби, і хто ж би був такий дурак як я, щоб під цей час не приклонитися до противної сторони на такі пропозиції, які Станіслав Лещинський до мене прислав?»⁹.

Очевидно, що хтось із гетьманського оточення працював на московську розвідку, адже про «пропольські» настрої І. Мазепа стало відразу відомо Петру I, який у листі до володаря булави від 24 жовтня 1705 р. висловлював своє обурення поведінкою свого васала (далі мовою оригінала): «Я zelo удивляюсь, что вы еще имеете в себе ста-

рое мнение и во искушение приемлете воровские инвенции, которым иначе делать невозможно по слову Христову: не может древо зло плодов добрых творити, ибо сей Лещинский, яко изменник и воров сын, к вам с сим подослал...»¹⁰. У грудні 1705 р. цар Петро I наказував Мазепі, який перебував у Дубно й очолював український військовий «контингент» у Речі Посполитій, залишити замість себе наказного гетьмана та негайно повертатися до Лівобережної України. Побоюючись, що його буде арештовано, І. Мазепа не хотів повертатися до Батурина й виправдовувався перед О. Меншиковим: «Я теды на тое до двору монаршего отписалем так, же хоть бы наинужнейшии потребности в Украйне или крайняя слабость здоровья принуждали мене ку домови ити, то не могут мене от монаршей Его Царского Величества службы отторгнути і овшем, если будет монаршим интересам потребно, и умрети на оной готовем»¹¹.

Як засвідчував пізніше (на допиті у 1716 р.) схоплений у Гамбурзі гетьманський небіж А. Войнаровський його дядько задумав перейти на бік шведів та прошведського короля Речі Посполитої саме під час перебування похідної гетьманської канцелярії в Дубно у 1705 р.¹² Окрім того, зі слів Войнаровського можна було зрозуміти, що вперше про невдоволення гетьмана Мазепа московською владою генеральна старшина дізналася під час перебування у Києві взимку 1706/1707 рр. «...Були тоді на Різдво Христове як звичайно в зібранні в дядька мого полковники. І ось тоді я чув звернені до них слова гетьмана: «Коли б не я за вас стояв, то вас би вже давно солдатами зробили»»¹³.

«...І на тому присягаю, що я не для приватної своєї користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення, а не для інших яких-небудь забаганок, але для вас усіх, під владою і регіментом моїм перебуваючих, для жінок і дітей ваших, для загального добра матки моєї отчизни бідної України, всього Війська Запорозького і народу малоросійського, і для підвищення і розширення прав і вольностей військових, хочу те при допомозі Божій чинити, щоб ви з жінками і дітьми, і вітчизна з Війском Запорозьким так від московської, як і від шведської сторони, не загинули»¹⁴, — з такою патріотично-патетичною промовою звернувся вересневої ночі 1707 р. до канцеляриста Пилипа Орлика гетьман Мазепа, обгрунтовуючи своє бажання відмовитися від сюзернітету Москви. Восени 1707 р. Мазепа сказав Орлику «...однако верность мою к Царскому Величеству поти буду непременно продолжать, пока не увижу, с якою потенцією Станислав (Лещинський. — Т. Ч.) к границам Украинским прийдет и jakie будут войск Шведских в государстве Московском прогресса; и если не сила наша будет боронить Украины и себе, то для чего и име-

ем сами и погибель лести и отчизну погубляти? И сам Бог будет видеть, что по нужде тое учинилисмо мы и, яко *вольный незавоеванный народ*, старалися о способе целости нашей...»¹⁵.

Однак на той час позбавитися царської опіки Мазепа ще не міг з огляду на такі вагомі причини військово-стратегічного, зовнішньота внутрішньополітичного характеру (їх чітко роз'яснив сам гетьман у таємному посланні до короля Лещинського): по-перше, Київ та інші українські фортеці осаджені чисельними російськими гарнізонами; по-друге, основні сили Петра I знаходяться хоча й на території Польщі, але все ж таки ближче до України ніж армія Карла XII Густава; по-третє, українське суспільство є політично роз'єднаним організмом («не в єдиномишенній суть згоді, і одні хочуть протекції московської, другі схильні суть до протекції турецької, треті смакують собі побратимство татарське, чинячи те з вродженої до поляків антипатії») ¹⁶; по-четверте, на Правобережній Україні продовжують бути сильними антипольські настрої; по-п'яте, що кілька тисяч регулярного російського війська завжди перебувають «при боці» гетьмана й не дадуть йому змоги вільно розпоряджатися своїми силами; по-шосте, Річ Посполита й сама потребує консолідації, адже є роз'єднаною на два політичні табори ¹⁷.

Незважаючи на це, у жовтні 1707 р. І. Мазепа, якщо довіряти записам капелана короля Карла XII Нордберга, надіслав таємного листа С. Лещинському з пропозицією допомогти шведам знищити «шість чи сім тисяч московитів, які були в Україні» ¹⁸. Окрім того, швед Нордберг передав такі висловлювання українського гетьмана: «...козаки нічого так не бажають, як мати можливість позбавитися від володарювання царя, на яке вони дивляться як на нестерпне іго. Правда, вони самі його на себе наклали, але це відбулося в той час, коли вони були засліплені обіцянками, що вони збережуть свою свободу і що їм нададуть великі переваги, якими, однак, вони не скористалися» ¹⁹.

Вступ шведського короля до України повинен був викликати необхідність для гетьмана Мазепа та його оточення визначитися у війні між Росією і Швецією чию сторону займати, а це, як стверджували сучасники, не зовсім не відповідало мазепинським планам ²⁰. Найкраще, як це не дивно, позицію українського гетьмана у жовтні 1708 р. пояснив у своїй ґрунтовній з точки зору використання архівних документів і матеріалів, але надзвичайно ідеологічно заангажованій книзі відомий радянський історик Є. Тарле. Зокрема він писав, що Мазепа (далі — мовою оригінала) «боялся полного разорения Украины от наступающего Карла и отступающего или параллельно идущего русско-

го войска и прежде всего он хотел чтобы окончательный приговор судьбы был произнесен в пользу Карла в коренной России, в Смоленске или в Москве, или под Москвой. Потом он, гетман богатой Украины, уцелевший от фурии войны, как тогда выражались, напишет Петру «вежливое письмо» (так заявил сам Мазепа) с благодарностями за прошлое и с известием о расторжении связи с Россией. Это в случае победы Карла. А в случае поражения Карла в коренной России все-таки можно переменить фронт и так или иначе помириться с царем...»²¹.

Досить інформативною й переконливою з огляду на перебування в українсько-шведському таборі та спілкування з багатьма козацькими старшинами зокрема і з самим гетьманом І. Мазепою виглядає запис сучасника — словацького просвітителя Даниеля Крмана у «Подорожньому щоденнику» щодо висвітлення мотивацій українського правителя та членів гетьманського уряду відносно зміни протектора для своєї держави: «Скликавши між тим приблизно тридцять надійніших полковників, він [Мазепа] у них запитав: що треба робити і до кого хочуть вони приєднатися? Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату, відторгнув перед трьома роками три полки, які були до Козакії приєднані з Воротинського (?) воеводства (тут, очевидно, йшлося про полки Правобережної України. — Т. Ч.). Навпаки — від шведського короля, що перебуває вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їхнє поширення. Король Карл ретельно дотримує своє королівське слово... Після цього всі з великою відповідальністю приєдналися до волі свого воеводи і, склавши присягу мовчання, відійшли...»²².

Перебуваючи у першій половині листопада 1708 р. у Бахмачі, Мазепа направив свого посланця Нахимовського до С. Лещинського. Той мав передати польському королю лист із проханням терміново надіслати військову допомогу. «Консистенція» для польських підрозділів призначалася в Переяславському, Київському та Ніжинському полках²³. Як засвідчував Данило Апостол, саме тоді І. Мазепа ознайомив генеральну старшину із змістом універсалу польського короля С. Лещинського та листів до нього воеводи Руського воеводства Корони Польської С. Яблоновського і підканцлера Великого князівства Литовського С. Шуки. Зокрема у королівському універсалі, за твердженням очевидця, йшлося про надання *«Україні вольностей як в Короні Польській, так і в Великому князівстві Литовському»*²⁴.

Під час дислокації похідного штабу шведського короля у Ромнах, на виконання попередніх українсько-шведських домовленостей гетьман І. Мазепа видав універсал до полковника, старшини та жителів Лубенського полку про надання для потреб армії Карла XII Густава 24 тисяч возів, 40 тисяч свиней, 60 тисяч осьмачек муки та 40 тисяч осьмачек пшениці²⁵. Перебуваючи в середині листопада у Гадячі Мазепа видав ряд універсалів до сотників та в'їтів Полтавського полку з наказом прибути до нього «для певних справ»²⁶.

Перебуваючи в Ромнах, на початку грудня Мазепа написав листа до С. Лещинського, в якому від імені «всієї України» просив польського короля надіслати необхідну військову допомогу²⁷. З цим посланням до Речі Посполитої гетьман відправив свого посланця, роменського міщанина Ф. Хлюса. Той мав передати королеві гетьманський лист із проханням якнайшвидше прийти на допомогу йому та Карлу XII Густаву. Однак мазепинський посланець на початку січні 1709 р. був перехоплений поблизу правобережного містечка Лисянки солдатами Д. Голіцина й відправлений до Г. Головкина. Останній запропонував Скоропадському використовувати лист Мазепа до Лещинського як доказ «запродання малоросійського народу в тяжкую неволю польську» й ознайомити з його змістом усіх жителів Лівобережної України²⁸.

Протягом другої половини листопада військо Карла XII Густава перебувало поблизу міста Ромни, 18 листопада 1708 р. гетьман Мазепа «пошол на Гадяч и намерение имеет воровское, чтоб ему забунтовать запорожцами»²⁹. Наприкінці листопада штаб Карла XII Густава перемістився до полкового Гадяча. Цікаво, що тут шведський монарх-протестант під час дня св. Миколая відвідав службу в одному з православних соборів міста. Про це залишив запис у своєму щоденнику Д. Крман*. З-під Гадяча компанійські козацькі підрозділи здійснювали виїзди у напрямку містечка Сміли та інших населених пунктів Полтавщини.

16 грудня 1708 р. шведський король Карл XII Густав видав універсал до українського народу, в якому йшлося про те, що він як монарх-сюзерен «гетьмана, Військо Запорозьке і народ малоросійський в оборону нашу приймаю, яко теж публічним цим Універсалом же при-

* «На святого Миколая після звіщання всіх дзвонів сходились до церкв, які оздоблювали великою кількістю запалених свічок. Був виставлений образ святого Миколая, котрого всі цілували, затримуючи порядок між чоловіками і жінками... На цю службу прийшов Королівська Величність зі своїми міністрами...» (*Даніель Крман. Подорожній щоденник. — С. 51*).

йнялися оголошувати, з тим наміром, як його і їх від неправого і недружнього московського панування, *при допомозі Божій, боронити хочемо і доти охороняти і захищати обіцяємо, поки пригноблений народ, скинувши ярмо московське, до давніх своїх не прийде вольностей...*»³⁰. При цьому Карл XII Густав вказував на злочинне порушення московською стороною «прав і вольностей» Війська Запорозького* та закликав українців бути вірними йому та гетьману Мазепі.

Відомо, що певна частина населення найбільших на Лівобережній Україні Ніжинського, Гадяцького та Полтавського полків підтримала заклики шведського короля та українського гетьмана, але з огляду на присутність там російських військ не могла відкрито перейти на бік нового суверена. Підтвердженням цьому, зокрема, було повідомлення В. Долгорукого до Петра I: «Полтавский полк велми скуден провиантом и пробавитца им нечем, а к нынешней шатости запорожцев опасен от них. Тебе, государю, известно, каковы полтавцы шатки и близки к запорожцам..., опасно zelo, чтоб они не пристали к их воровству и пушей бы пакости не наделали»³¹. А жителі Лохвицької сотні перед російськими урядовцями засвідчували, що, незважаючи на перепони, їхній сотник разом із старшиною подалися до табору Мазепи: «...самих начальних [старшин] наших тут (в Лохвиці. — Т. Ч.) нема і самі про них не відаємо, де знаходяться»³².

Причини й сам процес відмови І. Мазепи від протекції російського царя Петра I та перехід українського регіментаря під зверхність шведського короля Карла XII Густава детально висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографії**. Узагальнюючи доробок попередників, слід зазначити, що переконливі військові перемоги короля Швеції Карла XII Густава на початковому етапі Великої Північної війни, капітуляція законнообраного короля Речі Посполитої Августа II Саксонського на користь шведського ставленника Станіслава Лещинського, невдоволення в середовищі українського козацтва зарубіжними похо-

* Промовистим фактом є те, що в оригіналі маніфесту Карла XII, що потрапив до росіян і зберігається в РДАДА Москва (ф. «Шведські справи», 1708 р., стр. 6, арк. 1–4) було витерто перші речення, в яких перераховувалися «образи», нанесені московським царем Шведському королівству (Тарле Е. Северная война. — С. 265).

** Слід вказати на укладену істориком О. Ясем «Вибрану бібліографію про гетьмана Івана Мазепу» розміщену в додатках (сс. 426–443) до монографії: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (друге видання). — Нью-Йорк, Київ, 2001. Див. також підготовлену С. Павленком «Бібліографію публікацій та документальних матеріалів про гетьмана І. Мазепу та його добу, що нараховує 1 тисячу 757 позицій (Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 458–549).

дами та будівничими роботами, виснаження людських і матеріальних ресурсів Українського гетьманату на «балтійському фронті» Північної війни — ці та інші причини, що посилювалися накопиченням претензій козацької верхівки до свого довголітнього протектора й сюзерена — російського царя Петра I (поступове обмеження тим владних повноважень гетьмана-регіментара, політичної та економічної автономії, спроби реформування і підпорядкування української армії тощо), змусили гетьмана І. Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації лівобережної частини гетьманату лише на Москву, а з 1708 р. і до її кардинальної зміни вже на чолі об'єднаної на той час Козацької держави.

Підтримуємо думку тих дослідників, які відзначали вмотивованість такого вчинку українського гетьмана з точки зору політико-правових відносин, які існували на той час у Центральній-Східній Європі. На той час між державами-суверенами та державами-васалами існував суспільний договір, який складався із взаємних прав та обов'язків й передбачав, що в обмін на «захист і пошанування правителів» з боку своїх протекторів підлеглі обіцяли їм «покору, службу і вірність»³³. Такі домовленості передбачали взаємні добровільні зобов'язання, а їхніми основними елементами з боку європейських суверенів — королів та імператорів — були повага та забезпечення старовинних «прав і привілеїв» своїх підданих, необхідність їхнього військового захисту тощо. У випадку невиконання протекторами своїх обов'язків щодо протегованих держав їхні правителі — князі, графи, барони, курфюрсти, господарі, гетьмани та ін. — мали законне право на виступ проти володаря, або ж зміну свого патрона на більш лояльнішого.

Отже, з огляду на кардинальну зміну міжнародної ситуації в умовах Північної війни 1700–1721 рр. гетьман Іван Мазепа продовжив традицію полівасалітетної політики стосовно оточуючих монархічних дворів, яка розпочала впроваджуватися ще за доби Богдана Хмельницького та його наступників на гетьманській посаді. Однією з причин досить частой зміни урядами Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка своїх протекторів протягом кінця 50-х — 70-х рр. XVII ст. була неможливість забезпечення об'єднання Українського гетьманату під зверхністю того чи іншого монарха. Існували й інші фактори, що призводили до хитання українських правителів між династичними та станово-представницькими монархіями європейського й азіатського континентів. І чи не найголовнішим із них було забезпечення королем Речі Посполитої, царем Московської держави, султаном Османської імперії або ж королем Шведського королівства (а саме у цьому чотирикутнику, головним чином, відбувалося

«баражування» гетьманів від однієї до іншої протекції) краших «вольностей» для Війська Запорозького як корпоративної станової організації, а також «прав та привілеїв» всіх вищих і середніх станів тогочасного українського суспільства, тобто тих складових, які утворювали ранньомодерну Українську державу.

¹ Оглоблин О. До історії української політичної думки на початку XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — Т. XIX. — К., 1928. — С. 238–241.

² Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 55–57.

³ Таємні переговори троцького каштеляна М. К. Котела з гетьманським представником О. Покорським за 1703 р. (Молодечна. Литва) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 266.

⁴ Запис сказаного І. Мазепою московському піддячому І. Никофорову від 16.01.1704 р. у Батурині // Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 44–47.

⁵ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 46.

⁶ *Цит. за:* Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 4. — М., 1842. — С. 161–163.

⁷ Лист І. Мазепи до О. Меншикова від 27. VII. 1705 р. з-під Збаража // Архів СПИ РАН. — Ф. 83, оп. 1, № 25, арк. 1–2 зв.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. — С. 149–150.

⁸ Лист І. Мазепи до Петра І від 13. X. 1705 р. з-під Замостя // Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 3. — Санкт-Петербург., 1893. — С. 1012–1014.

⁹ Основа. — Октябрь. — Петербург, 1862. — С. 2.

¹⁰ Лист Петра І до гетьмана І. Мазепи від 24. X. 1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 3. — Санкт-Петербург, 1893. — С. 474–475.

¹¹ Лист І. Мазепи до О. Меншикова за грудень 1705 р. з Дубна // Архів СПИ РАН. — Ф. 83, оп. 1, № 27, арк. 1–5 зв.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. — С. 155–158.

¹² Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 732.

¹³ Там само. — С. 733.

¹⁴ Там само. — С. 354.

¹⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 356.

¹⁶ Там само. — С. 356.

¹⁷ Там само. — С. 356.

¹⁸ Nordberg J. A. Histoire de Charles XII. — Т. II. — Р. 190.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Труды русского военно-исторического общества. — Т. II. — С. 154.

²¹ Тарле Е. Северная война. — С. 237.

²² Данієл Крман Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) / Упор. М. Неврлий. Переклали зі словацької О. і Г. Булахи. — К., 1999 (переклад здійснено за ви-

данням: Krman D. Itinerarium. Cestovny dennik z rokov 1708–1709. — Bratislava, 1969). — С. 38.

²³ Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. — К., 2001. — С. 327–328.

²⁴ *Цит. за:* Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 410.

²⁵ Свідчення на допитах лохвицького сотника Яременка від 08.12.1708 р. // Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708–1709) // Записки НТШ. — Т. 92. — Львів, 1909. — С. 61–63.

²⁶ Універсал І. Мазепи до опошнянського сотника та війта від 19.11.1708 р. з Гадяча // НБУВ ІР. — Ф. VIII, спр. 1771–1845, арк. 23. *Оубл.:* З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — С. 182.

²⁷ РДАДА Москва. — Ф. Малоросійські справи, 1708 р., спр. 103, арк. 2; Тарле Е. Северная война. — С. 262–263.

²⁸ Лист Г. Головкина до гетьмана І. Скоропадського від 22.01.1709 р. з Сум // Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. — Т. 1. — С. 640–641.

²⁹ Лист А. Ушакова до О. Меншикова від 20.11.1708 р. з Талалаївки // Труды императорского русского военно-исторического общества. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 — июль 1709 г.). — Т. 3. — СПб., 1909. — С. 24.

³⁰ Універсал Карла XII до українського народу від 16.12.1708 р. з Ромен // Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 4. — М., 1842. — С. 260–270.

³¹ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 692.

³² Там само. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 876.

³³ *Див., наприклад:* Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715. — Kingston and Monreal, 1986.

26. Політичні причини відмови Українського гетьманату від зверхності царя

Головною причиною відмови правителя Українського гетьманату Івана Мазепи від зверхності Московської держави були тиранські дії з боку царя Петра I. Про це переконливо свідчить аргументація гетьмана в його листі до стародубського полковника І. Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. (нагадаємо, що Мазепа перейшов на бік шведів 26 жовтня за старим стилем): «...А до того не тільки маємо від зичливих приятелів таємні перестороги, але й самі те явними доказами бачачи і цілковито відаючи, що нас гетьмана, генеральну старшину, полковників і увесь Запорозького Війська провід, хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і *запровадити в тиранську неволю*, ім'я Запорозького Війська згладити, а козаків у драгунію та солдат перевернути, народ же малоросійський навіки віддати у рабство. І коли б не Господь поміг от *тиранських їхніх рук врятуватися*, то певне й той би їхній намір ворожий дійшов би до здійснення, адже ні для чого іншого Олександр Меншиков та князь Дмитрій Голіцин зі своїми військами до нас поспішали, ні для чого іншого..., тільки щоб нас усіх могли забрати у тяжку неволю (а не дай Боже!) і на *тиранські муки*. ...Його Королівська Величність завжди оборонить щасливою зброєю від того *московського тиранського іга* Ойчизну нашу Малоросійську...»¹.

Отже, у тексті цього невеликого за обсягом листа у чотирьох випадках вживаються словосполучення з епітетом «тиранський», а саме: «тиранська неволю», «тиранські їхні (тобто, московські. — Т. Ч.) руки», «тиранські муки» та «московське тиранське іго». Що ж вкладав гетьман Мазепа у таке гучне означення «тиранський» і чи кореспондувалося воно із розумінням цього поняття у європейській політичній думці того часу?

Загально визнаним є той факт, що термін «тиранія» з'явився у Давній Греції*. Наприклад, Арістотель вкладав у це поняття процес узур-

* Тиранія (грецьк. «*tyrannis*») — форма державної влади у Греції, встановлена насильством і заснована на одноосібному правлінні. Існувало декілька видів тиранії: ранньогрецький, пізньогрецький, або молодший. Термін «тиранія» первісно був близьким до поняття «басилей», «василевс» (VII—VI ст. до н. е.) й не мав того негативного значення, якого набув в класичну і елліністичну епохи (Фролов Э. *Греческие тираны (IV в. до н. э.)* — Ленинград, 1972; Лісовий І. *Античний світ у термінах і назвах*. — Львів, 1988. — С. 175—176).

пації влади в державі-полісі якоюсь людиною, що вдавалася до обману або застосування сили за допомогою особистої охорони, що складалася з найманців-чужинців. Давньогрецький філософ стверджував, що тиранії за своєю природою є нестабільними і найгіршими політичними режимами, адже існують за допомогою насильницьких методів, що викликає ненависть у громадян, які перед тим були призвичаєні до самоврядування. З еллінських часів, вважалось, що тирані правлять задовольняючи виключно власні інтереси, потураючи своїм забаганкам, нехтуючи звичаями і законом та утримуючи свою владу за допомогою примусу².

Ідеї Арістотеля у добу європейського середньовіччя переніс Джон із Солсбері в одній із своїх книг «*Policraticus*» (1059 р.) розкрив теорію т. зв. тираніциду. «...Народ ставить когось над собою, щоб він правив справедливо. Якщо ж він порушує угоду, відповідно до якої його обрано вносячи безлад і сум'яття туди, де він має підтримувати лад, то розум каже, що він звільняє людей від їхніх зобов'язань, надто, якщо він сам перший порушив клятву, що об'єднувала його з народом»³. Отже, вірність народу своєму правителю за теорією Джона із Солсбері є обіцянкою підтримувати його законні дії, а у випадку прояву тиранії з його боку така обіцянка ставала недійсною⁴. Одночасно, як стверджують дослідники, книжка Джона завоювала сумнівну честь захисту тираніциду в середньовічній політичній літературі, адже в ній стверджувалося — «Той, хто узурпував меча, заслуговує на смерть від меча»⁵.

У XIV ст. Тома Аквінський зазначав, що істинне державне управління є «законним, а його антиподом виступає тиранія. Зокрема, представник католицького Домініканського ордену посилався і на такий засіб боротьби проти тиранів: коли правитель має над собою політичного зверхника, тоді виправити кривду можна, звернувшись до цього кривдника⁶. А свого завершення теорія боротьби проти володаря-тирана набула у філософських працях Йоханеса Альтузія та Гуго Гроція, які були надруковані протягом першої половини XVII ст. Перед тим, у 1581 р. нідерландські Генеральні штати відмовились від вірності іспанському королеві Філіпу II та в знаменитому Акті про зречення проголосили: «Коли, отже, правитель не виконує своїх обов'язків захисника, коли він гнобить своїх підданих, топче їхні давні свободи і ставиться до них як до рабів, то його слід вважати не правителем, а тираном. У такому разі стани країни мають законні підстави позбавити його влади й вибрати іншого замість нього»⁷.

Невідомо чи гетьман Іван Мазепа був ознайомлений з текстом нідерландського Акта про зречення, а чи тримав він у своїй батуриносській

бібліотеці твори голландців Альтузія чи Гроція*. Однак можна стверджувати, що вивчати давньогрецьку, а також середньовічну та ранньомодерну політичну філософію він міг під час студіювання в річпосполитському езуїтському колегіумі, нідерландській артилерійській школі або ж університетах Франції та Італії. А тому, вочевидь, український гетьман був добре ознайомлений з тим, якого володаря вважати гнобителем «давніх свобод» своєї країни.

Але навіть у тому випадку, якби Мазепа не читав вищезазначених авторів, то він мав би ознайомитися з книгою «*Vindiciae contra tyrannos*» («Вимога проти тиранів»), яку вперше було видано 1579 р. латинською мовою, після чого, у 1581 р. — французькою, а у 1648 р. — англійською. Ця праця, яка була видана під псевдонімом Стефена Юніуса Брута (справжнє авторство приписується сподвижнику Жана Кальвіна та його біографу Теодору Безу, а також Філіпу дю Плєсі-Морнею та Губерту Лангуету) неодноразово перевидавалася різними мовами протягом другої половини XVII ст. та пізніших часах⁸. Автор «Вимоги проти тиранів» висловив твердження, що опір королівській владі може бути законним, якщо вона є тиранською за своєю природою. Це було аргументовано тим, що кожен християнин має обов'язок у послуху насамперед Богу, а не королю, тим паче, якщо накази короля суперечать Божому закону. Також автор антитиранського трактату зазначав, що королі мусять виходити із домовленості підтримувати істинне богослужіння і не роблять цього, то чинити опір такій королівській владі є законним, адже він попирає Божий закон та спустошує церкву. А якщо народ не чинить опору королеві, то він сам повною мірою заслуговує на кару, яка має впасти за цей гріх на короля, а тому спротив монархові повинен стати беззастережним обов'язком підданих⁹.

То чи ж були причини в довголітнього васала московського царя назвати його дії «тиранськими», а, отже, оголосити його тираном, що хоче «народ же малоросійський навіки віддати у рабство (слова Мазепи. — *Т. Ч.*)»?¹⁰. Адже у маніфєсті московського монарха Петра I від 1 листопада 1708 р. читаємо, що «гетман Мазепа... *изменил Нам, Великому Государю, без всякой данной ему в том причины*, и переехал к Королю Шведскому...»¹¹. Тобто російський цар начебто не бачив ніяких мотивацій відмови свого довголітнього васала від його монаршої опіки та в односторонньому порядку оголошував його дії «зрадою». Однак

* У мазепинській бібліотеці в Батурині могли бути наявні такі видання: *Johannes Althusius. Politica methodice digesta* (перше видання — 1603 р., друге і розширене — 1610 р.); *Hugo Grotius. De jure belli ac pacis* (перше видання 1625 р., друге — 1646 р.).

проведений аналіз українсько-російських відносин початку XVIII ст. дозволяє стверджувати, що московський цар як суверен Українського гетьманату першим зрадив попереднім двостороннім домовленостям (так звані Коломацькі 1687 та Московські 1689 рр. «статті»), які гарантували вільне існування козацької автономії під владою Москви. А тому вагомі причини переходу правителя Лівобережної та Правобережної України на бік Шведського королівства все ж таки існували, а більшість із них мали не тільки глибоке історичне коріння, але й системний характер.

По-перше, *Московське царство не бажало вирішувати справу об'єднання України шляхом повернення під гетьманську владу Правобережжя.*

Проблема роз'єднання/об'єднання козацької України дісталася І. Мазепі у спадок від гетьманування І. Самойловича (1672–1687 рр.). Ідея з'єднання «двох берегів» Дніпра, незважаючи на розподільчий російсько-польський Вічний мир 1686 р., існувала у мазепинському уряді вже від початку його функціонування й чи не вперше проявилася на практиці зі спробою Мазепи та правобережного полковника С. Палія схилити Москву до відкритого протистояння з Річчю Посполитою у другій половині 1692 р.¹² Додатковим аргументом щодо прагнення бачити Правобережну та Лівобережну Україну об'єднаними є присилка з Батурина до Фастова від імені Мазепи полкового прапора та трьох сотенних значків, що у сприйнятті правобережної старшини мало означати визнання влади над ними лівобережного гетьмана. Цікаво, що на цих клейнодах не було жодних написів, а найголовніше, герба московських царів, що було зроблено для того аби не спричинити міжнародного конфлікту. Хоча згодом польська сторона все одно означувала дані прапори як «московські» та обвинувачувала С. Палія у службі на користь російських царів¹³.

Після початку Північної війни у 1700 р. гетьман Мазепа вважав за можливе вирішення поширення своєї влади на Правобережну Україну за допомогою військової сили і дипломатично підштовхував до цього московське керівництво¹⁴. Це не виключало і спільного обговорення між Мазепою та Палієм проблеми об'єднання Українського гетьманату.

Незважаючи на це, до Нарвської угоди Речі Посполитої з Московською державою 30 серпня 1704 р. внесли пункт, в якому відзначалося, щоб Палій «повернув добрим або злим способом» Польщі усі зайняті козацьким військом правобережні фортеці¹⁵. З огляду на розвиток воєнних подій, лише 7 жовтня 1707 р. гетьман отримав листа від царя Пе-

тра І з пропозицією «о возвращении будто Белой Церкви и Украины сегобочной в посессию Речи Посполитой Польской». На це Мазепа відповідав, що Правобережну Україну «неможливо їм в посесію віддати», хіба що цар видасть спеціальний указ з цього приводу¹⁶. У листі від 10 грудня 1707 р. до графа Головкіна гетьман зазначав, що зайняття Правобережжя польськими військами учинити неможливо, адже в Брацлавському і в Київському воєводствах «мало не всюди козаки живуть»¹⁷. У той же час Мазепа, не чекаючи вказівок від Петра І, віддав наказ правобережним полковникам не допускати польських жовнірів на зимовий постій¹⁸.

Отже, саме невирішення царським урядом проблеми об'єднання України стало однією з головних причин, що спонукали гетьмана ще у 1707 році задуматися про вихід з-під влади Москви. А пізніше, 1710–1714 рр., угоди між царем Петром І, королем Августом ІІ та султаном Агмедом ІІІ відносно політико-правового статусу українських земель Правобережжя, засвідчили з одного боку правильність курсу І. Мазепи щодо відновлення єдності Козацької держави, а з іншого — продовжили політику оточуючих держав щодо розділення України.

По-друге, цар Петро І та його оточення розпочали активно обмежувати політичні права українського гетьмана.

За свідченням генерального писаря П. Орлика княгиня А. Дольська в одному із своїх листів до гетьмана Мазепи наводила слова генерала Рена, які той промовив під час зустрічі з нею та московським воєводою Шереметьєвим у Львові в 1706 році: «Пожалься Боже того доброго і розумного Івана! Він бідний і не знає, що князь Олександр Данилович (Меншиков) яму під ним рие і хоче, його відставивши, сам в Україні бути гетьманом»¹⁹. Як згадував очевидець, прочитавши цю інформацію Мазепа з гіркотою вимовив: «Знаю сам дуже добре, що вони й про вас думають й про мене: хочуть мене уконтенувати княжінням Римської держави, а гетьманство взяти, старшину всю вибрати, міста під свою область відібрати і воєвод чи губернаторів в них постановити...»²⁰. Окрім того, сучасники стверджували, що Мазепа дуже ображався на те, що коли цар Петро І, перебуваючи в Києві у 1706 році, дав наказ російським та українським військам рухатися у напрямку Волині, а керівництво над об'єднаною армією доручив Меншикову й таким чином підпорядкував гетьмана московському князю²¹.

У 1707 р. до гетьманської канцелярії випадково потрапив лист Меншикова до українського полковника Танського. Йому в обхід гетьмана наказувалося на чолі свого полку рухатися на сполучення з московською армією. Прочитавши це, гетьман розсердився,

що князь без його відома «ординанси до людей мого регіменту розсилає» й сказав, що, якби Танський виконав таке розпорядження, то він наказав би його «як пса розстріляти»²². «...Же нас гетьмана, генеральну старшину, полковників і увесь Війська Запорозького провід, уродженими своїми закидами хочуть до рук прибрати, в тиранську свою неволю запровадити...»²³, — писав Мазепа у листі від 30 жовтня 1708 р. до Скоропадського.

По-третє, Москва почала радикальні зміни адміністративного устрою Українського гетьманату.

18 грудня 1707 р. Петро I видав указ про заснування Київської губернії, яка б охоплювала територію радіусом у «сто верстах» від Києва²⁴. Київська губернія ставала однією з восьми нових адміністративних одиниць, серед яких також були: Московська, Інгерманландська, Смоленська, Архангелогородська, Казанська, Азовська, Сибірська. При цьому до утвореної Київської губернії мали належати такі міста як Переяслав (центр Переяславського полку Українського гетьманату), Чернігів (центр Чернігівського полку), Ніжин (центр Ніжинського полку) Новобогородицький (Новобогородицька фортеця), Сергіївська (Новосергіївська фортеця), Камінний Затон*, а також ряд міст і містечок Слобідської України та Південно-Західної Росії включно з Курськом і Севськом. Повноваження київського губернатора були такими: «велено им в тех губерниях о денежных сборах и о всяких делах приглядываться, и для доношения ему, Великому Государю, о тех губерниях готовым быть»²⁵. Невдовзі російським губернатором Київської губернії було призначено Голіцина. У цитованому вище «закличному листі» до Скоропадського гетьман Мазепа так оцінював зміни в адміністративному устрої Українського гетьманату на користь Московського царства: «...коли без жодної з нами згоди почала [Москва] міста малоросійські в свою область відбирати...»²⁶.

Як дослідив свого часу відомий радянський історик Євгеній Тарле, цар Петро I виношував плани укладення миру зі Швецією за посередництвом Англійського королівства. Відомо, що в 1707 р. російський монарх дав принципову згоду на визнання англійського герцога Дж. Черчіля (Мальборо) князем Московського царства та надання йому на вибір кількох «князівств» серед яких значилося і Київське князівство²⁷.

* Останні три «города» розмішувалася на землях, що хоча й належали Запорозькій Січі, але адміністративно підлягали владі гетьманського уряду.

По-четверте, московський уряд урізав права гетьмана у сфері економіки та фінансів, наданні земельних маєтностей козацькій старшині.

13 січня 1700 р. в Москві була видана «жалувана» грамота Петра I на володіння суддею Миргородського полку Г. Зарудним селом Тухую. У цьому важливому для розуміння економічної політики царського уряду щодо України документі зокрема відзначалося, що без відома «нашої Царської Величності указу Наш Війська Запорозького обох сторін Дніпра гетьман Іван Степанович Мазепа дав йому в Миргородському полку в сотні Яресківській село Тух з людьми посполитими, на яке село він, підданий наш гетьман, йому, Григорію, універсал свій дав; а нашої, де, Великого Государя нашої Царської Величності, жалуваної грамоти на те село йому не дано і нам, Великому Государю, пожалувати його, веліти йому на це село для володіння посполитих людей дати... жалувану грамоту»²⁸.

Отже, саме з початком Північної війни Петро I намагався перебрати на себе від гетьмана Мазепа досить важливу функцію надання земельних маєтностей (т. зв. рангових) козацькій старшині. Так, наприклад, на початку 1701 р. київський полковник К. Мокієвський повідомляв Мазепі, що під час його перебування у Москві в складі посольства його вмовляли, щоб він прийняв царську грамоту на право володіння землями в Україні. На що полковник відповідав царському урядовцю, що «без відома вельможного пана мого (гетьмана) не можу і не маю право брати і мені й без маєтностей вільно взяти у добродія»²⁹.

Окрім того, 20 лютого 1704 р. Петро I видав грамоту до «всього Війська Запорозького» про запровадження на українських землях в обіг тільки російських грошей³⁰, хоча до того тут довгий час користувалися різновидами європейської монети.

По-п'яте, Москва всіляко обмежувала політико-адміністративні повноваження української старшини.

Під час перебування Петра I та його урядовців у Києві у 1706 р. Меншиков вимагав від гетьмана Мазепа обмежити владні повноваження генеральної та полкової старшини. «Іване Степановичу, пора тепер прийматися за тих ворогів», — неодноразово говорив московський князь гетьману, розуміючи під «ворогами» козацьких полковників. Після того як цар зі своїм почтом від'їхав з Києва, Мазепа повідомив старшину про ці спроби Меншикова, які, очевидно, робилися не без відома його патрона. Реагуючи на це, представники української еліти відповідали: «...По указу Царської Величності, без всякого спротиву, вірним і послухним серцем, козаки своїм оброком служать далекими і довготривалими походами, з останньої худоби

розорюються, кров свою проливають, і на різних містах, то в Інфлянтах, то в Польщі, то в Литві, то в Казанській державі, то в Донських городах, гинуть і зменшуються, а за ті служби і за попередні, за турецької війни (1686—1700 рр.)», і за цьогочасні не тільки жодної немає милості, але і ще лають нас і зневажають і неробами називають, і вірної нашої служби в полущку не ставлять, а на кінець і про погибель нашу промишляють»³¹.

Як засвідчував пізніше гетьманський небіж А. Войнаровський, вперше про невдоволення гетьмана Мазепи московською владою генерална старшина дізналася під час ради в Києві взимку 1707 р.: «...були тоді на Різдво Христове як звичайно в зібранні в дядька мого полковники. І ось тоді я чув звернені до них слова гетьмана: «Коли б не я за вас стояв, то вас би вже давно солдатами зробили»³².

По-шосте, Петро I розпочав «реформування» козацького війська, а його урядовці почали керувати українськими воєначальниками

У 1705 р. з-під Гродна козацький старшина І. Черниш прислав до Батурина копію царського указу про направлення до Пруссії кожного п'ятого козака Київського і Прилуцького полків «для навчання і улаштування їх у регулярні драгунські полки»³³. Окрім того, пізніше П. Орлик свідчив, що Мазепа отримав «указ Царської Величності про улаштування козаків, подібно Слобідських полків, в п'ятаки, який так настрашив і розсердив був усіх полковників і старшину, що вони ні про що не говорили, тільки, що той вибір п'ятаків* є для улаштування їх в драгуни і солдати». Саме тоді, верхівка козацької старшини задумалася над питанням виходу Українського гетьманату з-під зверхності царя до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцького трактату³⁴.

А в 1706 р. за наказом Петра I було утворено спеціальне військово-формування — Українську дивізію, яка була з'єднанням «городових» та охотницьких полків Лівобережної та Слобідської України³⁵. Командуючий цією дивізією призначався царським указом і під час походів перебирав на себе стройове та польове управління всіма козацькими полками та російськими підрозділами, що перебували на території України³⁶. В травні 1708 р. на посаду командира Української дивізії було призначено майора лейб-гвардії Преображенського полку Долгорукова, якому наказувалося «быть со всеми москвичи, с столники, с стряпчими, с дворяны, с царедворцами, и со всеми городовыми и всяких чинов ратными людьми, и с конными драгунскими, и с пе-

* Тобто вибори кожного п'ятого козака у регулярне військо (компанійські полки) й переведення інших в статус підпомічників.

шими салдацкими, и з слобочкими Черкаскими, и с кумпанейскими полками, и *гетманскими многими regimentами на Украйне командиром*»³⁷. А загальне керівництво над Долгоруковим та усім українським військом мав здійснювати київський російський воевода Голіцин. Під його владу в листопаді 1707 р. Мазепа передав «новоустроєну» Печерську фортецю разом із козацьким гарнізоном³⁸.

Загрозу традиційним формам політико-військового устрою України на початку XVIII століття її еліта небезпідставно розцінювала не лише як втрату контролю над військом³⁹ та перетворення його у складову російської армії, але і як початок зміни всієї моделі традиційної влади та суспільних відносин взагалі. «...Ім'я Війська Запорозького згладити і козаків в драгонію і солдати перевернути»⁴⁰, — писав з цього приводу сам Мазепа.

По-сьоме, Московське царство не забезпечило належної оборони України від шведського наступу

Під час військової наради у Жовкві в 1707 р. гетьман Мазепа попросив у Петра I надати йому для оборони кордонів України 10 тисяч російських солдат. На це сюзерен відповів своєму васалу, що «не тільки 10 000, але й десять чоловік не можу дати; як можете самі бороніться»⁴¹. Окрім того, цар наголосив на тому, що виснажуватиме армію Карла XII неприйняттям вирішального бою та відступом своїх військ вглиб Московського царства. При цьому на шляху шведів мали знищуватися поселення, харчові припаси для солдат та фураж для коней. Передбачаючи можливий напад на Київ шведсько-польських військ у другій половині 1707–1708 рр., Петро I наказував у 4-му пункті, щоб «во время неприятельского прихода, осадя и управя Печерский монастырь, уступить за Днепр, а старый Киев оставитъ пустъ»⁴².

Відомо, що гетьман Мазепа через надісланого до царя генерального осавула Д. Максимовича висловив свою незгоду з тим, що «всі наші війська в далекій відстані знаходяться від України, і коли неприятель на Україну зверне, то проти нього стати й боронити України буде нікому». Постійний відступ російської армії й вимотування ворога локальними сутичками породжувало невдоволення серед козацької старшини та українського населення. Цим почав оперувати Мазепа зазначаючи, зокрема, в універсалі від 15 листопада 1708 року на тому, що «Москва... не може дати відсічі; а зараз і сама до своїх границь від військ Шведських відступає, залишивши нас і Малу Росію безборонну і безпомічну»⁴³.

По-восьме, російські воєначальники та солдати здійснювали свавілля щодо українців.

Один із перших листів до Петра I від Мазепи, в якому гетьман скаржився на свавілля російських підрозділів щодо українського населення Лівобережжя, датується 16 червнем 1703 р.: «...вже неодноразово як від старшини військової з товариством, так і від рядових міщан з усім посольством, громадян міста Ніжина приходять до мене скарги і великі дошкульні їм неправди утиснення і побої від ратних ваших гусарських людей...»⁴⁴.

Протягом 1705 р. в Західній Білорусії перебували Київський та Прилуцький полк на чолі з наказним гетьманом Д. Горленком, які здійснювали спільні військові операції разом із російською армією. У листі до Мазепи Горленко скаржився на «численні образи, поношення, приниження, досади, грабунок коней і смертні побої козакам від великоросійських начальних і підначальних»⁴⁵. Дійшло навіть до того, що наказного гетьмана підступно «з коня зіпхали і насильно з під нього і з під інших йому підлеглих начальних людей коні і підводи забрали»⁴⁶.

З огляду на те, що від 1706 р. розпочалося активне будівництво Печерської фортеці в Києві, козацька старшина неодноразово скаржилася до Батурина на те, що московські «пристави у тієї справи фортифікаційної козаків палками по головах б'ють, вуха шпадами (шпагами) обтинають і всіляке поругання чинять, що козаки залишивши хати свої, косовицю і жнива, поносять на службі Царської Величності тяготу днів і вар, *а там великоросійські люди хати їхні грабують, розбирають і палять, жонам і донькам їхнім насилля чинять, коні, бидло і всіляку худобу забирають, старшину б'ють смертними побоями*»⁴⁷.

Очевидці стверджували, що у відповідь на такі образи з боку московських урядовців Д. Горленко говорив Мазепі: «Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо й ім'я його блажим, що Україну від іга лядського свободив, так противним способом і ми і діти наші у вічні роди душу і кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого по смерті своїй в такій неволі [московській] залишиш»⁴⁸. Окрім того, Горленко погрожував гетьманові, що якщо той не буде відстоювати їхні права, то він особисто буде звертатися «до Царської Величності писати і чолом бити, щоб права і вольності наші непорушні були»⁴⁹.

По-дев'яте, московський цар переобтяжував козацьке військо постійними військовими походами.

Починаючи з 1700 р., українське військо щорічно активно використовувалося Москвою у далеких походах до земель Прибалтики, Саксонії, Півночі Росії, Литви, Польщі, Білорусії, Казані та Дону. Хоча

за висновками сучасного московського історика В. Артамонова російська війна за Балтику виходила за сферу національно-українських інтересів. Маємо свідчення, що у червні 1706 р. до гетьмана Мазепи звернулися жінки козаків Стародубського полку з проханням повернути своїх чоловіків додому, адже вони вже понад п'ять років перебували у військових походах проти шведів. З огляду на це, Мазепа просив Петра I видати відповідний указ про повернення Стародубського полку до України на відпочинок⁵⁰.

Окрім того, постої та дії російських військ в Україні призводили до її спустошення. Сам цар у грамоті до гетьмана від 24 червня 1707 р. писав: «...Что войску Нашему Запорожскому од непрестанных нынешних трудных служб и походов, так наипаче жителям Малыя России от переходов наших Царского Величества великороссийских и Низовых, от провозу на Киев и сюда в главное войско всяких военных припасов и казны, наносятся немалыя тягости...»⁵¹.

По-десяте, каральні дії армії Московського царства в Україні спричиняли розорення і нищення її населення.

Російський історик В. Возгрін стверджував, що Україна у 1708–1709 рр. стала навіть об'єктом своєрідного геноциду з боку московських військ: «Отходившие к югу русские войска выжигали территории, прежде всего, днепровского Правобережья. При этом уничтожались населенные пункты, запасы продуктов у населения и лесные массивы не только на пути шведов, но широкими (по 40–45 км) полосами справа и слева от их предполагаемого маршрута. Кроме того, сжигались города, заподозренные в поддержке казаков-сторонников Мазепы, а их жители подверглись тотальной ликвидации. Эти карательные меры стоили украинскому народу огромных жертв»⁵². Такі висновки В. Возгріна підтверджуються щоденниковими записами шведського солдата Гассмана, який у 1708 р. писав: «На 40 миль пути все деревни были сожжены, все съестные припасы и фураж испорчены, так что мы не нашли там ничего, кроме голой пустыни и лесных пространств, в которых [уже] погибло великое множество людей и бесчисленное количество лошадей и другого скота... Мы находились в опустошенной стране»⁵³.

Інший відомий учений Є. Тарле підтверджував, що Мазепа «боялся полного разорения Украины от наступающего Карла и отступающего или параллельно идущего русского войска»⁵⁴. Навіть такий неприхильний до Мазепи сучасний російський історик Н. Павленко зазначав, що «вокруг двигавшихся шведов днем и ночью кружили посланные Петром отряды, выполнявшие царский приказ “главное войско обжиганием и разорением утомлять”»⁵⁵.

Таким чином, від початку Північної війни 1700–1721 років питання функціонування автономного Українського гетьманату для Московського царства вже не вирішувалося згідно з положеннями попередніх двосторонніх угод у рамках відносин «протектор — протегований», а розглядалося Петром I лише у межах політичної доцільності. Тобто він, як суверен України, не вважав за потрібне виконувати монарші зобов'язання щодо захисту «прав і вольностей» своїх українських підданих. Хоча, як стверджує документ, цар усе ж такі усвідомлював існування договірних стосунків між Москвою і Батурином. Адже, дізнавшись про перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля, відразу ж наказав своїм чиновникам віднайти тексти попередніх російсько-українських «статей». У зв'язку з цим, Петру I поклали на стіл «две книги, из которых в одной списки с постановленных статей гетманов Юрья Хмельницкого 168-го (1659 р.), Ивана Брюховецкого 171-го (1663 р.), в другой книги список же с статей Мазепы 195-го году (1687 р.), *данной ему же Мазепе на права и вольности...*»⁵⁶.

Порушення російським монархом «прав і вольностей» України трактувалося гетьманом І. Мазепою як тиранські дії з боку царя, а, отже, згідно з політико-культурними традиціями, які склалися на той час у Центральній та Східній Європі він мав повне право на відмову від його зверхності. Поряд із причинами, які характеризували недотримання Петром I своїх монарших зобов'язань щодо української автономії, у гетьмана Івана Мазепи були й інші мотивації, що спонукали його до переходу на бік шведського короля Карла XII.

По-перше, це уявлення Мазепи про військову спроможність ворогуючих сторін.

Ось як український гетьман оцінював силу шведської армії: «...Удалися за согласіем и общим з панами енеральними особами, полковниками и всего Войска Запорожского старшиною постановлением в непреборимую наясейшого короля, его милости, шведского протекцію... же Отчизну нашу Малороссійскую и Войско Запорожское его королевское величество всегда щастливым своим и непобедимым оружіем от того московского тиранского ига оборонить...»⁵⁷. Натомість, на переконання гетьманського уряду, московське військо було значно слабшим: «Надто видячи и тое, же потенція московская безсилная и невоенная бегством всегда от непереборимых войск шведских убегли...»⁵⁸. За свідченнями сучасників, восени 1707 р. Мазепа сказав такі слова: «...але вірність мою до Царської Величності доти буду продовжувати, поки не побачу, з якою потенцією Станіслав (Лещинський) до кордонів Українських прийде і які будуть військ Шведських в дер-

Польський король С. Лещинський

жаві Московській прогресса; і якщо не сила наша буде боронити України і себе, то для чого маємо самі і погибель мати, і Отчизну погубляти? І сам Бог буде бачити, що по нужді те учинили ми і, як вільний незавоюваний народ, старалися про спосіб цілості нашої...».

По-друге, і чи не найголовніше, шведський король мав надати для України більші «права та вольності», ніж московський цар.

З огляду на це Мазепа писав: «...И отнятие нам права и волности, не тилко привернетъ, лечь за общою ползою и з несмертелною в потомних век Войска Запорожского славою умножить и розширить, в чем нас и королевским своим никогда не отменяющимся словом и данною на письме ассекурацією упевнил и утвердил»⁵⁹.

По-третє, гетьман Мазепа був переконаний в тому, що Османська імперія та залежне від нього Кримське ханство обов'язково підтримають у 1708 р. Шведське королівство.

Такі висновки ним були зроблені на основі донесень його розвідників у Високій Порті. Зокрема, ще у листопаді 1707 р. гетьман писав до російського посла в Стамбулі П. Толстого: «...Порта Оттоманская конечно и непременно намериваетца зачать воину с Его Царским Величеством или сей приходящей зимы чрез татар или на весне явственно сами собою, не дожидаяся совершенства мирными договоры утвержденных и определенных лет, для чего под видом амуниции и гарнизону веле-

но в Бендер двести пушек припровадить, и войска по тысяче и по две тысячи туда ж часто прибывает...»⁶⁰. Згадуваний уже нами російський історик В. Возгрін переконливо довів, що домовленість про спільні військові дії між Шведським королівством та Кримським ханством була досягнута навесні 1708 р., коли в Бахчисараї Каплан-Гірей I приймав посла від Карла XII Густава⁶¹. Відомо, що з середини 1708 р. Високий Диван активно готувався до війни з Росією. Однак наприкінці листопада того ж року в османському уряді взяли верх прихильники мирних стосунків із московським царем, у результаті чого 28 грудня великий візир підтвердив Константинопольський мирний договір 1700 р. із російським послом у Стамбулі Толстим⁶². Разом з тим, на початку 1709 р. хан Девлет-Гірей II запевняв Карла XII Густава, що він може надати для його потреб 40 тисяч вершників. Цю інформацію донесли до гетьманського уряду українські посланці до хана.

Однією з важливих причин відмови від «високої руки» Петра I, на думку Теодора Мацьківа, стало розуміння Мазепою того, що на випадок перемоги царя та його союзника польського короля Августа II Сильного у Північній війні Український гетьманат знову буде розділений між ними. У разі перемоги шведів козацька Україна, вже як московський союзник, була б віддана на поталу полякам⁶³. У зв'язку з цим 21 листопада 1708 р. пруський посол у Москві Кайзерлінг писав, що «... козаки є дуже незадоволені з царського уряду, який жорстоко з ними поводить та часто порушує їх вольності»⁶⁴.

Історики вже неодноразово звертали увагу на те, що виступ українського гетьмана Івана Мазепи проти свого патрона був надзвичайно типологічно подібним до повстань залежних правителів «малих держав» проти своїх володарів наприкінці XVII – початку XVIII ст.: лівонської знаті на чолі з Йоганном Ренгольдом фон Паткулем проти Шведської Корони у 1697 р., угорсько-трансільванського князя Ференца II Ракоці проти австрійських Габсбургів у 1703–1711 рр., молдавського господаря Димитрія Кантемира проти Османської імперії у 1708 р. та ін.⁶⁵ Очевидно, цей ряд можна продовжити за рахунок вивчення ситуації в інших країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. На нашу думку, український правитель хотів повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха I Вільгельма (1640–1688), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Пруського за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії отримала назву *Fuchspolitik*⁶⁶.

На той час існував так званий суспільний договір між монархами і васальнозалежними правителями, який концентрувався у право-

вій формулі ранньомодерного часу *In dominium suum rex imperator est*. На практиці це означало обіцянку суверена/сюзерена в обмін на покору та військову допомогу з боку свого васала захисту і пошанування його «прав і вольностей»⁶⁷. При цьому, якщо договір порушувався з боку монарха, то ображений васал мав право повстати проти свого володаря та розірвати попередні домовленості у випадку тиранії з його боку. Чи був тираном московський цар Петро I для України? Очевидно, що це питання є риторичним.

¹ Лист І. Мазепи до стародубського полковника І. Скоропадського від 30. X. 1708 р. // *Цит. за:* Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2003. — С. 221–223.

² Мелвін Ріхтер. Деспотизм // Енциклопедія політичної думки / Під ред. Д. Міллера. Перекл. з англ. Н. Лисюк. — К., 2008. — С. 108.

³ *Цит. за:* Carlyle A. J. History of Medieval Political Theory. — Vol. III. — London, 1905. — P. 160.

⁴ Dickinson J. The Stateman's Book of John of Salisbury. — New York, 1927. — P. 43.

⁵ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Історія політичної думки. — С. 236.

⁶ Там само. — С. 240.

⁷ *Цит. за:* Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Вказ. праця. — С. 348.

⁸ Laski H. J. A Defense of Liberty against Tyrants. — London, 1924.

⁹ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Вказ. праця. — С. 345.

¹⁰ Лист І. Мазепи до стародубського полковника І. Скоропадського від 30.10.1708 р. // *Цит. за:* Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — С. 222.

¹¹ Маніфест Петра I до всієї старшини і Війська Запорозького від 01.11.1708 р. з обозу при Десні // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — Кн. I. — Ч. II. — Москва, 1859. — С. 175–176.

¹² Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 319.

¹³ Там само. — С. 320.

¹⁴ Станіславський В. Вказ. праця. — С. 333–334.

¹⁵ Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów. — T. VI. — Petersburg, 1860. — S. 166.

¹⁶ Лист І. Мазепи до Г. Головкина від 07.10.1707 р. з обозу під Києвом / Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 6. — С. 465.

¹⁷ Лист І. Мазепи до Г. Головкина від 10.12.1707 р. з Батурина / Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 6. — С. 445–446.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 349.

²⁰ Там само.

- ²¹ Там само.
- ²² Там само. — С. 352.
- ²³ Лист І. Мазепи до І. Скоропадського від 30.10.1708 р. з Дегтярівки // Інститут рукописів НБУВ. — Ф. 8, спр. 2670, арк. 1–2. *Див. також:* Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — Ч. 2. — С. 173–175; Універсали Івана Мазепи. — Ч. 2. — С. 411.
- ²⁴ Указ Петра І про утворення губерній від 18.12.1707 р. (скорочений варіант) // Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 6. — С. 191; *Повний варіант цього указу опубліковано:* Військові кампанії доби гетьмана Івна Мазепи в документах. — С. 432–435. *Див. також:* Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. — Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. — М., 1986. — С. 150–153.
- ²⁵ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 432.
- ²⁶ Лист І. Мазепи до І. Скоропадського від 30.10.1708 р. з Дегтярівки // Універсали Івана Мазепи. — Ч. 2. — С. 411.
- ²⁷ Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. — С. 114; Кресін О. Конституційна автономія України. — С. 329.
- ²⁸ Труды Полтавской архивной комиссии. — Вып. 9. — Полтава, 1912. — С. 161–162.
- ²⁹ *Цит. за:* Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 377.
- ³⁰ Грамота Петра І гетьману І. Мазепі від 20.02.1704 р. з Москви // Архив Санкт-Петербургского Института истории РАН. — Ф. 83, оп. 1, № 518, арк. 1–1 зв.; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т. Таирова-Яковлева. — Вып. 1: 1687–1705 гг. — С. 78–79. У приписці до цієї грамоти, що була зроблена рукою українського канцеляриста в Батурині 09.03.1704 р. зазначалося: „Про обмін на копійки талярів та інших твердих грошей».
- ³¹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 350.
- ³² Там само. — С. 350.
- ³³ Там само. — С. 347.
- ³⁴ *Див.:* Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках. — К., 2008.
- ³⁵ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 11, 56; Сокирко О. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва. Нариси в 2-х томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 516.
- ³⁶ Сокирко О. Вказ. праця. — С. 516.
- ³⁷ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 7. — С. 681, 690.
- ³⁸ РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 4, спр. 137, арк. 1; Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII — початку XVIII ст.) // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних досліджень. — К., 2003. — С. 318.
- ³⁹ Сокирко О. Українське козацьке військо. — С. 517; Він же. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII — початку XVIII ст.) // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних досліджень. — К., 2003. — С. 318; Кресін О. Конституційна автономія України. — С. 329.

⁴⁰ Лист І. Мазепи до І. Скоропадського від 30.10.1708 р. з Дегтярівки // Інститут рукописів НБУВ. — Ф. 8, спр. 2670, арк. 1–2. *Див. також:* Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — Ч. 2. — С. 173–175; Універсали Івана Мазепи. — Ч. 2. — С. 411

⁴¹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 355.

⁴² Масловский Д. Ф. Северная война. Документы 1705–1708 гг. — С. 171.

⁴³ Універсал І. Мазепи до верхівського сотника від 15.11.1708 р. з Батурина // НБУВ ІР. — Ф. VIII, спр. 1771–1845, арк. 19–19 зв. *Опубл.:* З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — С. 181–182.

⁴⁴ Лист І. Мазепи до царя Петра І від 16.06.1703 р. з Батурина // НБУВ ІР. — Ф. VIII, спр. 228 м/97, арк. 1413–1414. *Опубл.:* З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — С. 140.

⁴⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи. — С. 355.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. — С. 350–351.

⁴⁸ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 351.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Лист І. Мазепи до царя Петра І від 27.06.1706 р. з Батурина // НБУВ ІР. — Ф. III, спр. 7060–7148, арк. 155–156. *Опубл.:* З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — С. 146–147.

⁵¹ *Цит. за:* Маркевич Н. История Малороссии. — Т. IV. — С. 163.

⁵² Возгрин В. Проблема геноцида в российской и скандинавской историографии Северной войны // Материалы Шестой ежегодной научной конференции (14–16 апреля 2004 г.) Под ред. В. Н. Барышникова Санкт-Петербург, 2005

⁵³ Странствования Христофора Гассмана / Сост. Б. Вердмюллер. — Париж, 1971. — С. 28

⁵⁴ Тарле Е. Северная война. — С. 214.

⁵⁵ Павленко Н. Разумная расчетливость. Петр и Карл в Полтавской битве // Родина. — № 7. — Москва, 2009. — С. 35.

⁵⁶ Лист О. Курбатова до Г. Головкина від 05.11.1708 р. з Москви // Труды императорского русского военно-исторического общества. Документы Северной войны. Полтавский период. — Т. 3. — СПб., 1909. — С. 10–11

⁵⁷ Лист І. Мазепи до І. Скоропадського від 30.10.1708 р. з Дегтярівки // Інститут рукописів НБУВ. — Ф. 8, спр. 2670, арк. 1–2. *Див. також:* Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — Ч. 2. — С. 173–175; Універсали Івана Мазепи. — Ч. 2. — С. 412

⁵⁸ Універсали Івана Мазепи. — Ч. 2. — С. 411

⁵⁹ Лист І. Мазепи до І. Скоропадського від 30.10.1708 р. з Дегтярівки // Інститут рукописів НБУВ. — Ф. 8, спр. 2670, арк. 1–2. *Див. також:* Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. — Ч. 2. — С. 173–175; Універсали Івана Мазепи. — Ч. 2. — С. 412

⁶⁰ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 6. — С. 494.

⁶¹ Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 238–239; Он же. Дипломатические связи Швеции и Крыма накануне и после Полтавы // Скандинавский сборник. — Таллин, 1985. — Т. 29. — С. 70; *Див. також:* Молчанов Н. Дипломатия Петра Первого. — М., 1984. — С. 216; Станіславський В. Полі-

тичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // УІЖ. — № 1. — 1998. — С. 76.

⁶² Станіславський В. Вказ. праця. — С. 77.

⁶³ Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору 1649 року та інші вибрані статті. — Нью-Йорк, Львів, Київ, 1993. — С. 75

⁶⁴ *Цит. за:* Крупницький Б. З донесень Кайзерлінга 1708 і 1709 рр. // Праці українського наукового інституту. — Варшава, 1940. — Т. 48. — С. 17

⁶⁵ Subtelny O. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 2. — N. 2. — Cambridge, 1978. — P. 158–183; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — С. 8. *Порівн.:* Артамонов В., Кочегаров К., Курукин И. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. — Санкт-Петербург, 2008. — С. 15; Сокирко О. Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепи 1708 р. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Смолій. — К., 2008. — С. 81–92.

⁶⁶ *Див.:* Huttli L. Der Grosse Kurfurst Friedrich Wilgelm von Branderburg. Eine politische Biographie. — Munchen, 1984; Szymczak B. Fryderyk Wilhelm. Wielki Elektor. — Wroclaw; Warszawa; Kraków, 2006.

⁶⁷ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Вказ. праця. — С. 211–212.

27. Запорозька Січ отамана Костя Гордієнка проти Московської держави

В початком «загальноєвропейської» Північної війни козацькі полки Війська Запорозького Низового за наказом свого російського сюзерена Петра I та гетьмана «обох сторін» Дніпра Івана Мазепи розпочали брати активну участь у військових діях проти шведів та їхніх союзників на теренах Естляндії, Лівонії, Корони Польської, Великого князівства Литовського та Саксонії¹. Однак, саме тоді керівництво Запорозької Січі відкрито заявило про свої претензії до Московського царства.

У 1701 р. до Прибалтики із Запорожжя відправився двотисячний загін січовиків, який влився до військового формування на чолі з гадяцьким полковником М. Бороховичем². На початковому етапі Північної війни частина запорожців виконувала різноманітні земляні роботи, а також допомагала великому литовському гетьману К. Сапегі у боротьбі з внутрішньолитовською опозицією на території Литви і Білорусії. Саме тоді частина запорожців добровільно перейшла до шведського табору. Одночасно велика кількість запорозьких козаків самовільно залишала театр бойових дій і поверталася на Січ*. Але й ті козаки, які протягом 1702–1704 рр. повернулися додому були налаштовані проти Москви. Вони скаржилися на погане «жалування», використання їх на допоміжних роботах та зневажливе ставлення з боку російського командування³. У середовищі низового товариства у цей час активно поширювалися ідеї щодо збройного виступу проти московського царя, знищення російських фортець та розправи з проросійськи налаштованою козацькою старшиною Українського гетьманату⁴. З огляду на ці

* З цього приводу І. Мазепа пізніше писав до О. Меншикова (лист від 10.02.1705 р. з Іванополя): «Под час бытности моей в царствующем великом граде Москве прекладал мне Ваша Вельможность, чтоб многие непостоянные запорожцы в немалом числе избегли Петербурга, уходячи военной монаршей службы..., поневаж их всех в турми (тюрьмы. — Т. Ч.) не пересажати, ани перевешати, тьлько приказалем их на пыльном оку мети и крепко берегти...» (*Архів Санкт-Петербурзького Інституту Історії РАН. — Ф. 83, оп. 1, № 8, арк. 1–2; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т. Таирова-Яковлева. — Вып. 1: 1687–1705 гг. — С. 131*). Окрім того, про долю збіглих з Інфляндії (зокрема, з Канців) запорожців, яких було затримано на території Стародубського полку Українського гетьманату, йшлося також і в листах Мазепи до Меншикова від 17.02.21. 02 та 14.03.1705 р. (*Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. — С. 132–134*).

та інші причини, відносини між Батурином та Запорожжям були досить напруженими.

В умовах Північної війни керівництво Запорозької Січі висунуло ряд умов царському урядові, на яких вони погоджувалися служити на боці Московського царства. Насамперед, це була вимога зруйнування фортеці в урочищі Кам'яний Затон, гарнізон якої контролював доступ на Запорожжя. Окрім того, запорозький кіш домагався заборони торгувати на його території московським купцям, а також проведення справедливого розмежування кордонів між Московським царством і Османською імперією, що проводилися на виконання турецько-російського Константинопольського договору 1700 р., який завершив війну між Москвою і Стамбулом.

У травні 1705 р. на Запорозькій Січі згідно з царським розпорядженням перебував московський піддячий Ф. Борисов. Він взяв участь у «загальновійськовій» козацькій раді та вислухав пропозиції від кошового отамана К. Гордієнка. Останні зводилися до того, що запорожці дуже незадоволені процесом розмежування кордонів між Москвою та Стамбулом, які відбувалися протягом 1704 – першої половини 1705 рр. Як засвідчував сам Ф. Борисов «удивляютьца они тому, что идет он думный дяк, для разграничения земель к реке Богу, и будет границу вести по Сю сторону Богу..., а в тех местах границе быть не для чего...»⁵. Своє невдоволення передачею царем на користь султана території, що належала Запорозькій Січі у листі Гордієнка до О. Українцеву від 31 травня 1705 р.: «И известно да будет вашей милости, что от веку не слыхано, и никто то может сказать, чтоб которого времени могла в Днепре обретатися граница; но от несколько сот лет Войско Запорожское, в Днепре кошем обретаяся, владея Днепром, даже от самого морского гирла, ни от кого не бывало ограничено и обмежовано, и для того никаким способом не позволяем никому в давношнем нашем и старожитном днепровом пребывании никаких границ заводити»⁶. Ще декілька протестних листів було відправлено кошовим отаманом до Москви протягом червня — липня того ж року. Запорожці навіть особисто погрожували російським комісарам із розмежування кордонів фізичною розправою⁷.

Протягом 1707 – першої половини 1708 рр. до Запорозької Січі неодноразово звертався за підтримкою бунтівний отаман Війська Донського Кіндрат Булавін. Однак, після уважного розгляду його звернень на козацьких радах, запорожці все ж таки відмовилися допомогти йому у боротьбі проти московського уряду. Але, незважаючи на це, певна

частина січовиків усе ж таки взяла участь у повстанні донського козацтва проти російського царя.

Зі вступом на територію України шведської армії та переходом на бік Карла XII Густава гетьмана І. Мазепи на Запорозжі у першій половині листопада 1708 р. приймали листи та посланців від Петра І та його колишнього регіментаря. Мазепа у своїх зверненнях до запорожців закликав їх зруйнувати усі російські фортеці на теренах Запорозжя та підтримати боротьбу проти «московського ярма». Натомість цар у листі від 30 жовтня запрошував запорозьку старшину взяти участь у виборах нового гетьмана та бути вірними йому як «православному монарху». Представники Січі були відсутніми блистопада у Глухові, а тому після «вибору» І. Скоропадського на гетьманство до Запорозжя разом із царськими посланцями були відправлені представники від царя з великими грошовими подарунками та новими закликами про підтримку Москви у війні зі шведами.

Треба зазначити, що у питанні стосовно участі у Північній війні на боці Петра І чи Карла XII Густава з Мазепою думки запорозької старшини та козаків розділилися. Незважаючи на те, що кошовий отаман К. Гордієнко разом із частиною свого оточення схилився до того, щоб виступити проти Московської держави, велика «партія» запорожців не хотіла відмовлятися від царської опіки. Ось як, наприклад, описував дану ситуацію запорозький козак І. Ямборський на допиті у російських урядовців 9 лютого 1709 р.: «...Козаки кричали, щоб йти із Січі усім військом до Царської Величності на допомогу проти неприятеля шведа й зрадника Мазепи; але кошовий отаман на всіх радах від того походу їх утримував..., відправив він, кошовий, із Січі таких противників собі із черні і козаків тисячі з чотири в Старий і Новий Кодак. І нині, де, залишилося в Січі козаків велика частина його, кошового, сторони»⁸.

Якщо проаналізувати лист К. Гордієнка до І. Мазепи від 24 листопада 1708 р., то мотивації антиросійських настроїв частини січових козаків були такими: 1) «ворожість і злість московська, яка здавна хитро на отчизну матку нашу, щоб її в область і заволодіння собі взяти задумує»; 2) «в городах українських своїх людей [московський цар] осадити бажає»; 3) «нашим людям незносні й нестерпні здирства і знищення, починавши і зрабовавши, в Московщину загнати на вічне тяжке невольничє мордерство»; 4) підтвердження шведським і польським королями «стародавніх прав і вольностей» Війська Запорозького та захист його від «московського тиранського ярма»; 5) згода Карла XII Густава, С. Лещинського та І. Мазепи на зруйнуван-

ня запорожцями московських фортець у Кам'яному Затоні та Самарі тощо⁹.

На початку січня 1709 р. на Січі проїздом до Криму перебували посланці І. Скоропадського до кримського хана майбутній полтавський полковник І. Черняк* разом із козаками С. Василенком та Г. Савенком. Вони взяли участь у традиційній козацькій раді, що відбулася «в надвечір'я» Різдва Христового. На цій раді кошовий отаман К. Гордієнко зачитав листа Скоропадського до запорожців, після чого посланців було відправлено з місця проведення ради на «постоялий двір». Після цього, як засвідчували очевидці, «кошовий отаман, також суддя тамошній, кинули свої шапки на землю й поклали на них тростини свої військові, і почав кошовий говорити всьому народові, що він чин свій здає, ... для того, що хоче Мазепі служити, а не Царській Величності, і піднімаючи тростину з землі, віддали йому її насильно. І він, кошовий отаман, беручи тростину, почав кланятися на всі сторони і говорив до всього війська, нині кому ми будемо служити, адже перед тим були листи від Мазепи, а тепер від нового гетьмана Скуропацького (Скоропадського. — Т. Ч.). І проти тих його слів усі запорожці закричали, що вони повинні служити Царській Величності, як одновірному государю, тому що їхні батьки і родичі при Його Величності знаходяться. І кошовий проти того, кланявся, всім говорив: дуже це добре, що вірі святій православній прихилиються...»¹⁰. Після повернення посланців Скоропадського з Криму, кошовий отаман К. Гордієнко разом із ними відправив на Лівобережжя своїх двох полковників з листом від Запорозької Січі до Петра І, в якому говорилося, «щоб Царська Величність наказав, по колишньому їхньому проханню знести город Кам'яний Затон і самарські городки, і вони всі готові за це йти на службу Його Царської Величності...»¹¹.

У січні 1709 р. на Запорожжі перебував посланець кримського хана, який запевнив К. Гордієнка, що татари підтримають шведського короля та запорожців, якщо вони перейдуть на його сторону¹². Тоді ж Гордієнко заявляв ханським послам про те, що запорожцям краще «триматися при хані ніж до царської величності йти»¹³. Одночасно Гордієнко надіслав листа до Петра І (той отримав його 7 лютого), де востаннє висунув вимоги до царя зруйнувати фортецю в Кам'яному Затоні, а також інші містечка, побудовані перед тим за вказівкою або ж

* *Про козацько-старшинський рід Черняків див. ґрунтовну розвідку: Лиман І. Козацький рід Черняків в історії України, Росії, США // Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України. — Одеса, 2008. — С. 35—45.*

згодою Москви на південноукраїнських землях. Як дослідив В. Станіславський, саме через відмову виконати побажання запорожців, Петро І, по-перше, втратив можливість залучити їх на свій бік, а по-друге, засвідчив, що інтереси Запорозької Січі не враховувалися у зовнішній політиці Росії¹⁴. Як тільки на Запорожжі дізналися про готовність хана виступити разом із ними проти царя, там була скликана козацька рада, яка одностайно (за винятком одного козака) ухвалила рішення йти на допомогу Мазепі та Карлу XII Густаву¹⁵. Однак у силу різних причин, серед яких головною була позиція турецького султана, Кримське ханство так і не надало допомоги українцям. Хоча Девлет-Гірей II надіслав К. Гордієнку лист, у якому радив тому триматися шведської сторони та обіцяв у разі потреби надіслати допомогу.

1 березня 1709 р. К. Гордієнко вивів із Запорозької Січі в район Переволочної близько тисячі козаків разом із артилерією. Там, після переговорів запорожців з представниками гетьмана Мазепи 12 березня, на військовій раді кошовий отаман, старшина та прості козаки остаточно визначилися щодо підтримки прошведських сил. Однією з вагомих підстав для ухвалення такого рішення стала позиція Кримського ханства, адже його правитель заявив про допомогу у разі виступу Запорозької Січі проти Москви¹⁶. Після цього до війська К. Гордієнка приєдналися ще 7–8 тисяч запорожців, що прийшли до Переволочної з Низу. Як засвідчував Д. Голіцин за інформацією промосковського чигиринського полковника Галагана «запорожцы стоят по крайним городам от Днепра в Келеберде и в Переволочной, и на сей стороне (Правобережній Україні. — Т. Ч.) прельщают народ, по которым прелестям с городов сей стороны козаки многие к ним запорожцам переходят»¹⁷.

На шляху до місця знаходження військ шведського короля та українського гетьмана запорожці розгромили окремі російські підрозділи поблизу Царичанки* та інших містечок і сіл Полтавського полку й у середині березня 1709 р. приєдналися до табору Мазепи, що знаходився в районі Диканьки. 15 березня з табору поблизу Диканьки К. Гордієнко відправив листа до Станіслава Лещинського, в якому висловив прохання до прошведського короля Речі Посполитої на «сповну допомогу

* Тут запорожці захопили у полон 150 російських солдат, частину з яких К. Гордієнко надіслав хану Девлет-Гірею з черговим листом про допомогу (*Костомаров Н. Мазепа. Историческая монография.* — М., 1882. — С. 183). Див. також: *Шутой В. Позиция Турции в годы Северной войны 1700–1709 гг. // Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы.* — М., 1959. — С. 125).

і рятування милої отчизни України нашої» та присилку військових підрозділів для боротьби проти росіян¹⁸. Це послання було перехоплене солдатами російського резидента О. Дашкова, що перебував при великому коронному гетьмані А. Сенявському¹⁹. Тоді ж кошовий отаман відіслав на Правобережну Україну своїх посланців, щоб ті закликали місцевих козаків приєднуватися до запорожців²⁰. У той же час Гордієнко від імені І. Скоропадського погрожував карою чигиринському полковнику Галагану, якщо той буде заважати правобережцям підтримувати його та гетьмана Мазепу.

27 березня 1709 р. отамана К. Гордієнка та запорозьку старшину з почестями у своєму похідному шатрі неподалік містечка Великі Будища прийняв монарх Шведського королівства. Під час цієї зустрічі українці склали присягу на вірність своєму новому сюзеренові*. Пізніше полонені росіянами запорожці на допиті свідчили, що від короля вони отримали «жалування чотири вози талерів битих і роздано кожному чоловіку по двадцяти»²¹. Окрім того, кошовий отаман К. Гордієнко отримав від Карла XII Густава та І. Мазепи клейноди як ознаку скріплення присяги²². Тоді ж було вирішено підписати угоду про військово-політичну співпрацю між Карлом XII Густавом та Запорозькою Січчю. Учасник цієї важливої зустрічі зі шведського боку барон Давид фон Зільтман записав у своєму щоденнику, що однією з головних умов шведсько-запорозького союзу 1709 р. була вимога січовиків щодо неможливості короля у майбутньому укласти договори з царем Петром I «доки запорожці не здобудуть своєї давнішньої волі і коли будуть залежні не від Москви, а від польської Речі Посполитої»²³. Тобто, запорожці висували умову до Карла XII Густава про його гарантію процесу перепідпорядкування Січі іншому протектору.

4 квітня 1709 р. розвідник Б. Шереметьєва козак Кобеляцької сотні Полтавського полку Герасим Лук'яненко доповідав російському фельдмаршалу в Лубнах, що запорожців на чолі з К. Гордієнком близько 4 тисяч, з них лише половина озброєна вогнепальною зброєю²⁴. Згідно

* Залишився такий опис цієї події: «Запорозький воевода (кошовий отаман К. Гордієнко. — Т. Ч.) був зі своїми козаками приведений до короля, привітав його і виконав присягу вірності. Король відповідав через посередництво свого комісара Солдана, який володів козацькою мовою. Кожний із запорожців по порядку перед Королівською Величністю глибоко кланявся і мовби падав до його ніг. Десь за годину повертались вони від короля до воеводи Мазепи, турботливості якого підтримувала офіцерів аж до третього дня...» (*Даніел Крман Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) / Упор. М. Неврлий. Переклади з словацької О. і Г. Булахи. — К., 1999 (переклад здійснено за виданням: Kрман D. Itinerarium. Cestovny dennik z rokov 1708–1709. — Bratislava, 1969. — С. 68).*

з іншими відомостями, запорожців, які перейшли на бік Мазепи нараховувалося «38 куренів, по 300, і по 200, і по 150 в курені»²⁵. Відомо, що у результаті бою поблизу Нових Санжар 8 квітня запорожці вбили близько 100 росіян, однак і самі втратили 60 чоловік вбитими і 12 полоненими²⁶. Один із полонених козаків невдовзі на допиті у штабі Б. Шереметьєва засвідчив, що «запорожців з кошовим до шведів пристало 6000 чоловік»²⁷.

11 квітня 1709 р. Тисячі запорожців разом із чотиритисячним підрозділом шведської армії переправилися через Ворсклу поблизу села Соколки й вступили у бій із військами під командуванням російського генерала Рена²⁸. У той же час близько тисячі запорожців разом із трьома тисячами жителів Переволочної оборонялися проти переважаючих сил російських військ. У результаті кількох штурмів цього українського містечка «драгуны и солдаты полковника Шарфа в Переволочну [вошли], и тамо будущих запорожцев, воров и изменников, и переволоченских жителей порубили и покололи многих, а другие от страха и сами в реку Ворскла бросились и тонули, а иные, которые были на лошадях ушли, — и оную крепость всю разорили и пожгли...»²⁹. Окрім того, 13 квітня близько півтисячі запорозьких козаків не змогли утриматися у Нових Санжарах, у результаті чого росіяни «многих запорожцев и мужиков, которые показали себя в противности, порубила и поколола, а несколько живьем взяла»³⁰. Та найголовнішою поразкою для запорожців виявилася здача у травні 1709 р. після неодноразових штурмів укріплень січової фортеці. Це стало великим успіхом московських військ у ході Північної війни та значно вплинуло на розстановку сил напередодні вирішальної битви між Петром I та Карлом XII Густавом.

Напередодні Полтавської битви унтер-офіцер Роберт Петре записав у своєму щоденнику про те, що вночі 17 червня 1709 р. підрозділи шведської армії атакували російські полки, які переправлялися через Ворсклу. При цьому «запорожці підійшли до лісу й почали стріляти зі своїх чудових мушкетів*... Козаками командував син сестри гетьмана Мазепи — Войнаровський»³¹. Відомо, що запорожці також використовувалися під час розвідувальних операцій, а також земляних робіт, зокрема копали підкопи під мури Полтавської фортеці³². Відомо та-

* Ця інформація спростовує надумане твердження сучасного російського історика В. Артамонова щодо наявності у начебто погано озброєних запорозьких козаків «коротких ржавых ружей» (Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII — начале XVIII века // Россия и Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 97)

кож те, що під час довготривалої облоги Полтави більшість запорозьких козаків було розділено серед шведських полків — по 250 вояків у кожному.

Відомо, що монарх Шведського королівства досить добре відгукувався про запорозьких козаків. Згідно із записами шведського воєначальника А. Гілленкрока Карл XII Густав говорив йому про те, що саме січовиків необхідно використати для вирішального штурму Полтавської фортеці. А коли Гілленкрок висловив свої сумніви щодо бойових якостей українців, то король відповідав: «Запевнюю, що запорожці зроблять усе за моїм бажанням, і ні один із них не втече. Ми накажемо добре платити їм»³³.

Напередодні вирішальної битви між військами Карла XII Густава та Петра I, в ніч з 26 на 27 червня 1709 р. запорозьку піхоту виставили на флангах шведської армії, про що засвідчив у своєму щоденнику Д. Крман³⁴. Очевидець Полтавської битви також зазначив, що під час натиску російських підрозділів «між запорожцями зчинилася паніка, хаотична втеча, бо ж інакше ми натрапили б на ворожі ескадрони, що вирушали з міста на допомогу своїм»³⁵.

На Запорожжі залишилося невелика кількість запорожців (1–1,5 тисяч), які продовжували вагатися стосовно того, кого ж їм підтримувати у ході Північної війни*. Вони обрали собі за кошового отамана Петра Сорочинського, який також виявився прихильником гетьмана І. Мазепи. Через деякий час ця частина запорожців відмовилися від орієнтації на Москву й відіслала своїх представників до Криму з пропозицією визнання протекції кримського хана³⁶. У зв'язку з цим, російський дослідник А. Глаголева зазначила, що в умовах Північної війни позиція Запорозької Січі набувала не лише стратегічного, але й міжнародного значення³⁷. У відповідь Петро I відправив на Запорожжя три російські полки на чолі з полковником П. Яковлевим. По дорозі до Січі росіяни знищили такі містечка та селища Полтавського полку як Келеберда, Переволочна, Новий і Старий Кодаки, населення яких підтримувало І. Мазепу та К. Гордієнка. Після цього, на початку травня 1709 р. була оточена, а потім розгромлена після кількадечної облоги й сама Запорозька Січ. При цьому частина запорожців здалася у полон до росіян

* Як засвідчував полонений росіянами під Новими Санжарами козак: «Меж запорожцы чинится немалая распря в том, что многие хотят на сторону московскую, а другие на шведскую, и говорят, как увидят, ежели Москва побьет где шведов, то они пойдут на сторону московскую, а буде шведы побьют, то на шведскую» (Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 337).

добровільно, але, незважаючи на це, і цих козаків також було страчено за наказом П. Яковлева. Відомо, що московський цар надавав знищенню запорожців особливого значення, вважаючи їх «надеждой неприятеля»³⁸, а тому розгром Січі вважався великою перемогою, адже на думку Москви, після цього Османська імперія відмовиться від свого бажання допомагати Карлу XII Густаву.

Як свідчив очевидець розгрому Січі росіянами запорожець Стефаненко, «учинилось у нас в Січі те, що на... московській присязі, товариству нашому голови обдирали, шиї на плахах рубали, вішали та інші тиранські смерті задавали, і робили те, чого і в поганстві за древніх мучителів не водилось — мертвих із гробів багатьох, не тільки з товариства, але й із ченців відкопували, голови їм відсікали, шкури лупили і вішали»³⁹. На повідомлення Меншикова про знищення Запорозької Січі московський цар Петро I відписував: «...отримали ми від вас листа, в якому оголошуєте про розорення проклятого місця, яке корінь злу і надія неприятелю була, що ми з превеликою радістю почувши, Господу, меснику злим, дякували зі стрільбою. І вам за нього дуже дякуємо, бо ця справа з перших є, якої побоюватися було потрібно»⁴⁰.

Запорозькі козаки, які на чолі з К. Гордієнком склали присягу шведському королю Карлу XII Густаву, протягом 1711–1735 рр. дислокувалися на території Очаківського еялету Османської імперії у місцевості Олешки, або ж Кардешім ормани (з *тур.* — Братський ліс)⁴¹. Цілком можливо, що на Олешківській Січі перебувала і невелика кількість гетьманських козаків Мазепи. На основі віднайдених одеським істориком Олександром Середою у Орієнтальському відділі Народної бібліотеки ім. Св. Кирила і Мефодія (Софія, Болгарія) матеріалів стало відомо, що комендант Очакова Мустафа-паша у жовтні 1711 р. виділяв на потреби 2 тисяч запорожців. спочатку 4900 «кілет» борошна, а на початку наступного, 1712 р. ще додатково 15 тисяч «кілет» борошна⁴².

Стосовно того, яке ставлення до Московського царства було у тих запорозьких козаків, які залишилися в Україні, свідчив лист новообраного кошового отамана Йосипа Кириленка до Івана Скоропадського, де він писав: «*московские монархы от початку козацкого народа и владения каганов козацких аж до Хмелницкого николаы нам не бывали природными панами, леч ми яко сами доброволне без жадного насилия для заховання прав і вольностей наших поддалися под оборону царскую, так явное тих же прав и вольностей наших видяче зламаны, и ухилилися от оной, для чого не належало б Москві нам, не природнім своим и не завоеванным подданым... братию нашу губити*»⁴³.

Проаналізувавши дії кошового отамана Костя Гордієнка, можна стверджувати, що в умовах Північної війни 1700–1721 рр. він на чолі Запорозької Січі підтримав гетьмана Івана Мазепу й таким чином намагався уподібнитися до інших європейських порушників політичного спокою щодо вимагання більших «прав і привілеїв» від оточуючих монархів. Однак з огляду на нищівну військову поразку нового козацького суверена Карла XII Густава від московського царя Петра I під Полтавою 27 червня 1709 р. така полівасалітетна політика запорозького правителя не набула логічного завершення. Хоча невдовзі більша частина запорожців визнала залежність уже від іншого ситуативного союзника Шведського королівства й довголітнього ворога Російської корони — володаря Кримського ханства.

¹ *Про участь військ Українського гетьманату на «балтійському фронті» Північної війни див.:* Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. — К., 2008. — С. 7–42 (бібліографія: сс. 38–42); *Він же.* Мазепинська Україна між Російською та Шведськими коронами: дилема вибору протекції // Український історичний журнал. — № 2. — 2009. — С. 16–39 (бібл.: сс. 33–39).

² Станіславський В. Запорозька Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Історія українського козацтва. Нариси в 2-х томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 579.

³ Станіславський В. Вказ. праця. — С. 580.

⁴ Там само.

⁵ Мільчев В. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. — Запоріжжя, 2004. — С. 31.

⁶ Лист К. Гордієнка до думного дяка О. Українцева від 31.05.1705 р. із Запорозької Січі // Мільчев В. Вказ. праця. Додатки. — С. 34–35.

⁷ Мільчев В. Вказ. праця. — С. 61.

⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. VIII, спр. 1792, арк. 47–48; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. — К., 2007. — С. 410–411.

⁹ Лист К. Гордієнка до І. Мазепи від 24 листопада 1708 р. із Запорозького Коша // Інститут рукопису НБУВ. — Ф. VIII, спр. 1784, арк. 29–30 зв. *Опубл.:* Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 335–336.

¹⁰ Матеріали Воєнно-ученого архива Главного штаба. — Т. 1. — СПб., 1871. — С. 643–645.

¹¹ Там само. — С. 645.

¹² Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Український історичний журнал. — № 1. — 1998. — С. 78.

¹³ Голиков И. Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славных Полтавских победы. — М., 1795. — Т. 15. — С. 261–262.

¹⁴ Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі... — С. 78.

¹⁵ Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958. — С. 306.

¹⁶ Станіславський В. Запорозька Січ у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // Історія українського козацтва. — Т. 1. — С. 581.

¹⁷ Лист Д. Голіцина до І. Скоропадського від 28.03.1709 р. з Києва // Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. — К., 2009. — С. 458–459.

¹⁸ Лист К. Гордієнка до польського короля С. Лещинського від 15 березня 1709 р. з Переволочної // Інститут рукопису НБУВ. — Ф. VIII, спр. 1796, арк. 55–55 зв.

¹⁹ Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. — Т. 1. — С. 655.

²⁰ Там само. — С. 453–454.

²¹ Російський державний архів давніх актів. — Ф. «Кабинет Петра I», від. 2, 1709 р., кн. II, спр. 10, арк. 260; Тарле Е. Северная война. — С. 273.

²² Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах. — С. 464.

²³ *Цит. за:* Томашівський С. Из записок Каролинців про 1708–1709 pp. // Записки НТШ. — Т. 92. — Львів, 1909. — С. 83–84.

²⁴ Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах. — С. 462.

²⁵ Там само. — С. 464.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. — С. 468.

²⁸ Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 331–332.

²⁹ Лист Б. Шереметьєва до І. Скоропадського від 12(?) .04.1709 р. // Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах. — С. 467.

³⁰ Лист Б. Шереметьєва до І. Скоропадського від 13.04.1709 р // Там само. — С. 467.

³¹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 619.

³² Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 — июль 1709 г.) // Труды императорского русского военно-исторического общества. — Т. 3. — СПб., 1909. — С. 191; Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах. — С. 678–679.

³³ Гилленкрот А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось // Военный журнал. — № 6. — 1844. — С. 1–105; Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах. — С. 676.

³⁴ Даниел Крман. Подорожній щоденник. — С. 88, 92.

³⁵ Там само. — С. 95.

³⁶ Станіславський В. Вказ. праця. — С. 583.

³⁷ Глаголева А. Русско-турецкие отношения перед Полтавским сражением // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сб. ст. — С. 140.

³⁸ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 9. — Вып. 1. — М.-Л., 1950. — № 3198.

³⁹ *Цит. за:* Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 328.

⁴⁰ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 9. — Вып. 1. — М.-Л., 1950. — С. 191.

⁴¹ Мільчев В. Військо Запорозьке Низове під османською протекцією // Історія українського козацтва. — Т. 1. — С. 589–590.

⁴² Серeda О. Перебування козацького війська у гирлі Дніпра (за османсько-турецьким документом 1711 р.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 8. — С. 342, 346.

⁴³ Лист Й. Кириленка до І. Скоропадського від 02.06.1710 р. // Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. — Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 1024–1025.

28. Пилип Орлик: гетьманська булава Війська Запорозького під захистом монарха Швеції

В огляду на смерть Івана Мазепи 21 вересня 1709 р. в Бендерській фортеці, його політику щодо участі Українського гетьманату у Північній війні 1700–1721 рр. продовжив новообраний володар булави, а перед тим генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик. Уже саме обрання його на гетьманство відбулося при активній підтримці шведського короля Карла XII Густава, а тому ні в кого з сучасників не викликав сумніву факт «вимагання» П. Орликом у цього північноєвропейського монарха гарантій щодо протекції над Україною, поки з неї не буде зняте «московське ярмо» і вона не повернеться до своїх давніх «вольностей»¹. 10 травня 1710 р. Карл XII надав такий гарантійний документ гетьману. Він мав назву «*Diploma a ssecuratorium pro duce et exercitu zaporoviensi*»². Згідно з влучним висловом історика Бориса Крупницького, цим актом король Швеції не тільки підтверджував права та привілеї Війська Запорозького, а також ставив гарантом незалежності України та її кордонів³.

Під час «елекційної» козацької ради поблизу Бендерської фортеці, яка відбулася 5 квітня 1710 р., між новим гетьманом та козацькою старшиною було укладено угоду, яка в оригіналі мала назву «*Договор і постановленіє прав і вольностей Войска Запорожского и всего народу вольного Малороссійского между Ясновельможным паном Пилипом Орликом, новообранным гетманом войска Запорожского и между Енеральной Старшиной, Полковниками, а также помянутым войском Запорожским, на общой ради, совокупившись по давным обыкновениям и по правилам войсковым. Единогласною всіх обрадою и ухвалою утвержденные, вольными голосами узаконенные и формальною присягою пререченным Гетманом, его Вельможностью подтвержденные року от Рождества Христова 1710, апреля 5 дня, в Бендері*»⁴. Латиномовний текст цього документу було зроблено для короля Швеції Карла XII, що мав певні відмінності від українського варіанту, а також коротшу назву — «*Pacta et Contitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*» («Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького») ⁵. В історіографічній традиції цей правовий документ отримав різні назви — «Конституція Пилипа Орлика», «Бендерська конституція», «Козацька конституція», «Конституція Козацької держави», «Перша Конституція України», «Перша Українська конституція» тощо. Цей важливий у розвитку ві-

тчизняної політичної думки документ склався з вступу-преамбули, 16-ти статей та, власне, присяги новообраного гетьмана.

Разом із П. Орликом у складенні «Пактів...» брали участь кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко, а також представники генеральної старшини Українського гетьманату — Федір Мирович, Дмитро Горленко, Іван Ломиковський, Андрій Войнаровський та Іван Максимович. Також, очевидно, що у текст «Пактів...» були закладені ідейні напрацювання довголітнього гетьмана Війська Запорозького І. Мазепи.

Як новий протектор і суверен України за угодами 1708 р. та 1709 р., шведський король Карл XII своїм актом під назвою «*Confirmatio horeem Pactorum a Rege Sueciae*»⁶ затвердив «козацьку конституцію», яка була укладена між гетьманом П. Орликом і старшиною на зразок *Pacta Conventa* між новообраними польськими королями та шляхтою і мали конституційний характер для Речі Посполитої.

Отже, П. Орлик продовжив курс свого попередника, гетьмана І. Мазепи, на визнання шведської протекції. Про це свідчили й *самі* «Пакти та Конституції» Війська Запорозького, де зокрема відзначалося: «...Осиротіле після смерті свого найпершого регімента [Мазепи] Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції найяснішого Короля, Його Милості, Шведського... і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора Нашого, Королівської Величності Шведської, обрати собі нового гетьмана... Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції Найяснішої Королівської Величності...»⁷. Також у преамбулі цього документа вказувалися й причини піддання Українського гетьманату під монаршу владу Карла XII Густава: «...Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її міцно й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових»⁸. Слід зазначити, що хоча внаслідок постійних військових дій реалізація положень «конституції Орлика» 1710 р. була досить обмежена, однак, очевидно, протягом декількох років (1711–1713 рр.) її частково намагалися запровадити на теренах Правобережної України.

Оцінюючи тогочасні українсько-шведські стосунки, польський історик Владислав Конопчинський зазначав, що гетьман Орлик і його оточення мали собі за мету «збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, відірвано від Польщі і Москви»⁹. У свою чергу російський дослідник Володимир Артамонов відзначав, що кордони

«незалежної Української Речі Посполитої», яка перебувала під протекторатом Швеції та використовувала захист, союз і військову допомогу Османської імперії й Криму, повинні були охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також всю Правобережну Україну з традиційним кордоном по р. Случ. Окрім того, українськом гетьманові мали підпорядкуватися донці-некрасівці й області Війська Донського¹⁰.

Незважаючи на поразку під Полтавою у 1709 р., король Карл XII будувал плани щодо відновлення втрачених позицій й відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Разом із турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея і Ю. Потоцького — представника «опозиційного» польського короля С. Лещинського, де було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння Україною¹¹.

У зв'язку з цим, Орлик розпочав активну діяльність у двох напрямках. По-перше, він послав в Україну своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали із закликом визнавати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під Шведську корону. По-друге, гетьман проводить переговори з ханом Девлет-Гіреєм і висилає своїх послів до Османської імперії, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра добиваються у султана Агмеда III оголошення війни Росії¹².

Дипломатичні заходи гетьмана мали також завершення в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-татарському договорі. У першій статті попереднього проекту договору (поданому козацькими дипломатами 19 січня) говорилося про те, що, незважаючи на укладений військово-політичний союз між Україною й Кримом, «малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції»¹³. Таким чином, вперше гетьманським урядом у переговорах з іншою державою декларувалося визнання протекції Карла XII Густава. Одночасно в одній із пропонуванних статей П. Орлик намагався забезпечити себе від протегування кримського хана й трактував зв'язок із татарами як рівноправний — «хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України»¹⁴. Хоча в остаточному тексті договору, який був затверджений Девлет-Гіреєм, не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, проте визнава-

лося, що «хай вона [Україна] — буде вільним народом»¹⁵. Українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко виражений антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика, Девлет-Гірея та Ю. Потоцького на Правобережну Україну наприкінці січня. Детальний опис цієї військової операції зробив у своїй праці Б. Крупницький¹⁶.

Перед тим як вирушити у похід Орлик заручився підтримкою свого протектора, який надав гетьману спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: «...підступні ворожі плани (Москви. — *Т. Ч.*) сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель»¹⁷. Наприкінці січня 1711 р. об'єднані українсько-татарсько-польські сили вирушили на Правобережну Україну з метою її звільнення від російської присутності. Біля Рашкова армія, у складі якої перебувало чотири тисячі запорожців кошового отамана К. Гордієнка, близько двох тисяч поляків С. Потоцького і понад двадцять тисяч буджацьких і білгородських татар, перейшли Дністер. У середині лютого під контролем П. Орлика опинилася велика територія поміж Немировим, Вінницею та Брацлавом.

Непрístupною залишалась тільки Біла Церква, фортифікаційні споруди якої відігравала важливе значення у військово-стратегічних планах гетьмана. 25 березня його війська розпочали приступ добре укріпленої, з чисельним гарнізоном фортеці. Хоча запорожці разом із татарами й оволоділи передмістям, але триденний штурм Білої Церкви не дав результатів. Не витримавши, татари покинули Орлика і, розпорошивши свої загони по Наддніпрянщині, почали грабувати місцеве українське населення, пљондрувати міста і села, захоплювати ясир. Польські підрозділи Потоцького вирушили на Волинь, а сам П. Орлик із запорожцями, зважаючи на ці обставини, змушений був відступити до Фастова. Невдовзі він покинув Україну й наприкінці квітня знову опинився в Бендерах.

Завдяки своїм попереднім заходам та підтримці шведського союзника, Орлику під час першого етапу походу (лютий — квітень 1711 р.) вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. Про це свідчив сам російський цар Петро I, який 3 травня писав до О. Меншикова, що П. Орлика підтримує вся «задніпровська» Україна¹⁸. Наступника Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали такі місцеві урядовці, як полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського полку Іван По-

пович та полковник Канівського полку Данило Ситинський¹⁹. Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика до «войовничого малоросійського народу» із закликом виступати проти російського царя. Один із них був виданий гетьманом 9 березня під час перебування в Лисянці²⁰. Універсали Орлика мали розголос на всій території Правобережжя й розповсюджувалися включно до володінь Переяславського полку²¹.

Перебуваючи під враженням успішного просування та переходу на його бік козацьких зверхників, Орлик повідомив королеві Карлу XII Густаву, що його військо зросло більш ніж уп'ятеро²². Зважаючи на те, що раніше його підрозділи без військ союзників нараховували близько 3-х тисяч козаків, то, на кінець квітня, якщо вірити свідченням гетьмана, вони збільшилися до 15-ти тисяч осіб. Орлик також намагається залучити на свій бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Він звернувся до нього з пропозицією об'єднати зусилля для воз'єднання України та звільнення її від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, їм мали допомагати шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна залишалася «вільною Річчю Посполитою»²³.

Після уважного ознайомлення зі змістом листа П. Орлика до Скоропадського можемо стверджувати, що в ньому була закладена програма-максимум політичних бажань наступника Мазепи, а саме — використовувати зверхність Стокгольма й Стамбула лише як засіб до удільності України. «Не йміть віри тим, — звертався Орлик до лівобережного гетьмана, — що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його Величність Король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чію васальну залежність...»²⁴, — відзначалося в листі. Звичайно, опоненти можуть заперечити: мовляв, Орлик задля того, щоб перетягнути на свій бік лівобережні козацькі полки, міг сказати й не таке. Однак зважимо на те, що протягом наступних десятиліть П. Орлик неодноразово висловлювався в такому сенсі, зокрема, у зверненнях до багатьох тогочасних монархів Європи.

На жаль, І. Скоропадський, зважаючи на попередній гіркий досвід Мазепи, не тільки не підтримав починань молодшого гетьмана, а, навпаки, вислав на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з Орликом. Хоча це й не стало на заваді планам українсько-татарсько-польських союзників (у першій половині березня під Лисянкою ці полки були ними розбиті), проте в процесі продовження походу між ними почали виникати суперечності. Якщо П. Орлик зі старшиною хотіли повністю оволодіти правобережними землями, то Ю. Потоцький ба-

жав рухатися на захід — до кордонів з Польщею. У зв'язку з цим гетьман апелював до короля Карла XII, оскаржуючи дії поляків²⁵. Другою проблемою для українського гетьмана (яку він так і не зміг вирішити) була поведінка татарських «братів», які на початку квітня після довготривалої облоги Білої Церкви та одержання звістки про надходження російських військ почали залишати союзницький табір і плондрувати навколишні міста й селища, вибираючи звідти ясир.

До честі П. Орлика, він усіма засобами намагався утримати хана Девлет-Гірея від цих дій. Спочатку гетьман нагадав ханові положення січневого українсько-татарського договору, де йшлося про неможливість такої поведінки татар. Коли це не переконало кримчан, він вказав Девлет-Гірею на його зобов'язання перед Карлом XII про те, що в ясир братимуть лише ворогів, а не місцеве населення. Однак це також не справило враження на татар — вони і далі продовжували свою традиційну справу. А тому Орлик знову (вже вкотре!) звертається з протестом щодо такої політики татар до свого протектора — короля Швеції. Одночасно він повідомляє про неправомірні дії татар турецькому султану Агмету III. Той пішов назустріч проханням гетьмана й наказав своїм підлеглим повернути всіх українських полонених до тих місць, звідки вони їх узяли²⁶.

Зрада татар спричинила відхід від Орлика правобережних козацьких полків, які були змушені повертатися захищати рідні оселі. А тому П. Орлик, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня вирішив залишити територію України²⁷. Карл XII намагався всляк стримати цей процес. 19 квітня він послав свого представника до султана Буджацької орди з проханням не залишати Орлика й триматися до приходу турецької армії²⁸. 24 квітня король листовно звернувся до гетьмана та київського воеводи Речі Посполитої Ю. Потоцького з вимогою не полишати Правобережної України., а П. Орлику наказував стати під командування польського воєначальника²⁹. Але це вже не врятувало ситуацію — саме в той час війська Орлика і Потоцького переходили Дністер у районі Бендер.

Таким чином, протекція шведського короля та військова підтримка татар і поляків не допомогли П. Орлику відвоювати Правобережну Україну в російського царя. Більш того, саме намагання Орлика у 1711 р. повернути під свою владу ці землі змусили царя Петра I та лівобережного гетьмана Івана Скоропадського протягом другої половини 1711—1712 рр. здійснити примусовий згін населення правобережного регіону України на Лівобережжя³⁰. Як свідчив 10 березня 1712 р. сам Орлик у листі до великого візира Османської імперії, російські вій-

ська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену»³¹. Отже, справа об'єднання правобережної та лівобережної частини Українського гетьманату вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П. Орлика до пошуку нових союзників та продукування інших зовнішньополітичних комбінацій, тепер уже за безпосередньою участю другого монарха — султана Османської імперії Агмеда III.

Влітку 1711 р. війська Орлика брали участь на стороні султана в битві між турецькою та російською арміями на р. Прут поблизу містечка Станішести. Українські козаки відіграли досить суттєву роль у перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро I. Поразка Московської держави в Прутській кампанії 1711 р. зменшила не тільки її триумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу гетьмана П. Орлика. Разом з тим, очевидці засвідчували, що, дізнавшись про умови Прутського договору, Орлик швидко виїхав з Бендер до Ясс вмовляти великого візиря Мегмет-Баталджи, щоб той просив султана не ратифікувати його, адже він сподівався на отримання влади над усією територією козацької України. Саме тому гетьман вимагав, щоб царські війська не лише покинули всі українські землі, а також повернули їй законно-обраному володарю (тобто собі) забране «майно»³². Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: «...щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували Україну»³³.

З огляду на укладення Прутського трактату та відмову царя від Правобережної України на користь султана, наприкінці жовтня 1711 р. Орлик вислав до Стамбула делегацію з метою дієво вплинути на процес ратифікації положень договору. Українське посольство очолив прилуцький полковник Д. Горленко, до нього також входили генеральний суддя К. Довгополий, генеральний писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик та кошовий отаман К. Гордієнко. У своїй інструкції Орлик наказував послам, щоб вони вимагали від султана зміни пункту Прутського трактату, що стосувався України й був досить неясно сформульований. Загалом генеральна старшина мала відстоювати такі положення: 1) Порті необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною «обох сторін Дніпра»; 2) Україна має управлятися

гетьманом, що обирається вільними голосами; 3) Порта не може самовільно усувати з посади обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитись від претензій на Україну; 5) Кримський ханат не може домагатися панування над Україною; 6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися; 7) мають бути забезпечені автономні права Запорозької Січі тощо³⁴. Активна діяльність українців у Стамбулі та їхній вплив на переговори султана з російським послом П. Шафіровим дуже стурбували московських дипломатів. «Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії і вони якраз і є головною причиною, що перешкоджає укладенню миру»³⁵, — відзначав Шафіров у листі до свого царя.

Таким чином, українські дипломати повинні були укласти договір із Портою про перехід України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. Разом з тим, посольство мало з собою три варіанти інструкцій: у першому наголошувалося на тому, що українці мали залишатися під захистом Шведської корони; у другому висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не розголошувався і його тримав у себе член посольства, генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання Орлика лише за певних обставин³⁶. До речі, підтримка тісних відносин відразу ж з обома монархами (по суті, гетьман відроджував полівасалітетну модель у зовнішній політиці гетьманату) поставила П. Орлика в незручне становище перед ними. Султан вимагав особистої присутності гетьмана на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв Орлику їхати до столиці Порти. «Він (Карл XII. — Т. Ч.) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам»³⁷, — згадував Орлик у 1719 р. під час свого перебування в еміграції. В особистому зверненні до гетьмана король Швеції вказував на причини такої заборони: «...Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу батьківщину від московського ярма..., вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими вона (Україна. — Т. Ч.) має повернутися до свого давнього стану»³⁸. Проте в листопаді 1711 р. українська делегація прибула до Туреччини, де розпочала активні переговори щодо вироблення умов, на основі яких уряд Орлика мав володіти Українським гетьманатом.

Відомий сходознавець О. Пріцак дослідив, що внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між гетьманом Орликом і султаном Агмедом III³⁹. Перший із них, що був оформлений між 25 та 28 грудня 1711 р. як султанська грамота типу «*nisanfy*», забезпечував П. Орлику владу над «козаками обох боків

Дніпра»⁴⁰. Тобто, під гетьманську булаву мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Однак спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) і, найголовніше, виконання Петром I прусських домовленостей, змусили Ахмеда III переглянути цей проект договору в новому варіанті від 16 березня 1712 р. Він був оформлений як султанська грамота «*name*» і в ньому вже не згадувалося про передачу українському гетьману Лівобережжя.

Текст договору, який зберігся в латинському перекладі, мав назву «*Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possessionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae*»⁴¹. Його найголовнішим положенням було: «...Ми (турецький султан. — Т. Ч.) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цісарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вище йменованованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією»⁴². Таким чином, спираючись на положення Прутського договору з Росією, Туреччина віддавала Правобережні землі України («*Ucrainum ab has parte Borysthents*») у «повне володіння» гетьмана П. Орлика. З іншого боку, відмова від претензії на Лівобережжя дала змогу Ахмеду III укласти нове перемир'я з Петром I терміном на чверть століття, яке було підписано у Стамбулі 3 квітня 1712 р.

Новоукладений мир між Російською державою та Османською імперією викликав бурхливий протест українського гетьмана. Він знову звертається до турецького візира, намагаючись якнайгрунтовніше аргументувати свою позицію і при цьому посилаючись на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького зі зброєю війська Й[ого] В[еличності] шведського короля і разом з Й[ого] В[еличністю] пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну...»⁴³. Окремо П. Орлик турбувався про долю Києва, який, згідно з турецько-російським договором, переходив до володінь Московської держави. «Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?»⁴⁴ — наголошував гетьман у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії.

Як ніхто інший, Орлик розумів, що віддання йому згідно з грамотою Ахмеда III Правобережжя не вирішить проблеми утвердження тут його влади. Про це переконливо засвідчували не лише наслідки походу 1711 р., але й тогочасна міжнародна ситуація. Адже на Правобережжя, окрім Москви, претендувала ще й Варшава, а тому, якщо б Орлик навіть і затвердився на цьому регіоні, ці дві потужні держави не дали б змоги володарювати йому тут довго. Разом з тим, не вирішувалася головна проблема для українських гетьманів, яка існувала вже півстоліття, від початку 60-х рр. XVII ст. — питання про об'єднання України під єдиною булавою.

Задля виправдання перед шведським королем П. Орлик зробив спробу подати українсько-турецьку угоду не як прийняття османського союзенітету, а як рівноправний союз, що був дуже вигідний для України⁴⁵. Також він намагається переконати Карла XII в тому, що посольство на чолі з Д. Горленком не дотримувалося його настанов і не повинно було приймати привілей султана⁴⁶. Після розмов зі шведським патроном Орлик вирішує звернутися до Порти із заявою, що не буде вступати на Правобережну Україну, поки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II Сильним. Як стверджують історики Б. Крупницький та О. Субтельний, саме в цей час гетьман П. Орлик відмовився від надмірних зобов'язань перед турками й повертався до безпечнішої зверхності шведського монарха⁴⁷.

Польський дослідник Ю. Фельдман описував ситуацію, в яку потрапив Орлик у період, як дуже важку, адже в похід на Правобережну Україну гетьмана змушував виступати кримський хан. Водночас Карл XII попереджав гетьмана, що в такому випадку він позбавить його своєї протекції. Згодом гетьман пояснював свої дії у 1712 р. тим, що Порта не захотіла скористатися із сприятливої нагоди перемоги над росіянами коло Пруту й змусити останніх покинути Україну, а отже, султан порушив свої зобов'язання перед гетьманом. Натомість П. Орлик разом із старшиною «заприсяглися не покидати заступництва Й[ого] В[еличності] шведського короля, доки Україна не буде визволена» від російської присутності⁴⁸.

Треба наголосити на тому, що при всій своїй «заангажованості» султаном, український гетьман не зрікався короля Швеції навіть у дуже складних і небезпечних для його життя ситуаціях, зокрема, під час підготовки турків і татар до штурму табору Карла XII у Варниці (т. зв. калабалік). Хан Девлет-Гірей направив до Орлика турецького урядовця і двох мурз, щоб ті поцікавилися в гетьмана, кого він буде підтримувати — короля чи султана з ханом? На таке питання гетьман

заявив, що він ніколи не зречеться шведської протекції⁴⁹. «...Девлет-Гірей не зміг ані перекопати мене, ані [злякати] погрозами, що він відрубася мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я... не прийму заступництва турків»⁵⁰, — писав згодом Орлик у своєму щоденнику. На чолі декількох десятків козаків гетьман, як вірний васал свого господаря, бився разом із трьома сотнями гвардійців Карла XII проти 20 тисяч татар і 6 тисяч турків у варницькому таборі 11–12 лютого 1713 р. Після насильної депортації короля з території Османської імперії Орлик хоча й змушений був номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже ображений з багатьох причин. У листі до шведського радника Міллера він писав: «...було б мило Богові й відповідало б сподіванням... якби священна Королівська Величність уклали мир з московитом, з'єднавши з ним своє військо і вдарили проти ворога імені християнського (Порти. — *Т. Ч.*)»⁵¹. Оскільки гетьман втратив надію за допомогою шведського короля відвоювати в росіян Україну, він запропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. Орлик закликав Карла XII укласти договір з польським королем: «якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, оскільки я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною»⁵². Разом з тим, незважаючи на невігідні умови султанського привілею й турецько-російських домовленостей, П. Орлик почав виконувати їхні умови й, у зв'язку з тим, що в листопаді 1712 р. Османська імперія знову оголосила війну Росії, висилає на Правобережну Україну підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Д. Горленка. Цього разу гетьманські війська мали відвоювати її у Польщі. Проте 4 грудня під Уманню орликівці зазнали поразки від коронних військ на чолі з М. Любомирським. Однак згодом вони все ж таки оволоділи значною територією Правобережжя й перебували тут з лютого до листопада 1713 р. І хоча Карл XII уже знаходився далеко від кордонів України, Орлик у своїх листах до його канцелярії постійно повідомляв про те, як розвивається процес утвердження його влади, «на правому березі» Дніпра⁵³. На жаль, ця акція гетьмана знову закінчилася невдачею. Причиною поразки була не лише військова неспроможність Орлика та його союзників (1 серпня 1713 р. на Правобережжі перебувало 10 тисяч козаків, 12 тисяч турок і 30 тисяч татар)⁵⁴, а й позиція міжнародної дипломатії.

Поступово Орлик у своїй політиці відходить від орієнтації на військову підтримку Османів. Він продовжує триматися Карла XII, який

ще перебував у Бендерах. Доки існувало переконання, що султан і хан допоможуть Орликові звільнити не лише спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював із турками й татарами, визнаючи їхню зверхність, але не пориваючи зі шведським королем. Але як тільки така можливість була втрачена, він звернувся за допомогою до польського короля Августа II. У вересні того ж року козацькі підрозділи знову вирушили на правобережні землі — Орлик дуже хотів добитися від уряду Речі Посполитої дипломатичного визнання. Однак і це не допомогло гетьману втримати під своєю владою хоча б територію Правобережжя. 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір із Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до володінь польського короля. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести свої війська з Правобережжя.

З огляду на міжнародну ситуацію та позбавлення підтримки турецького султана, а також несподіваний від'їзд Карла XII з Бендер до Стокгольма гетьман П. Орлик та генеральна старшина змушені були виїхати з Бендер до Швеції⁵⁵. Період перебування та діяльності гетьманського уряду Орлика в Шведському королівстві протягом 1714—1720 рр. добре описаний у працях А. Єнсена, О. Субтельного та Б. Хагманом⁵⁶. Слід зазначити, що в умовах Великої Північної війни, основні події якої після 1714 р. перемістилися з Південно-Східної Європи до Прибалтики, еміграційний уряд Українського гетьманату робив усе можливе для допомоги шведам у боротьбі з росіянами. З огляду на відсутність у своєму підпорядкуванні значних військових сил, П. Орлик розвинув бурхливу дипломатичну діяльність у напрямку відновлення південного фронту та залучення до нього Кримського ханства і Запорозької Січі. Це робилося заради відновлення інтересу Шведського королівства та його союзників до «української справи». Разом з тим, активний наступ військ Петра I на позиції шведів у Північній Європі, невтішні результати «полтавсько-бендерського періоду» війни та внутрішньополітична ситуація у Швеції не сприяли поверненню дипломатії Карла XII до проблем міжнародно-політичного статусу козацької України.

Незважаючи на раптову смерть свого протектора Карла XII під час облоги норвезької фортеці Фредерістен (шведський монарх був убитий 30 листопада 1718 р.), надії П. Орлика та його оточення щодо перемоги Швеції у Північній війні відновилися з укладенням 5 січня 1719 р. Віденського миру між австрійським імператором Карлом VI, курфюрстом Ганновера Георгом I та курфюрстом Саксонії й, одночасно, королем Речі Посполитої Августом II. Найважливішим у цьому союзі було

те, що польський король, який перед тим був найсильнішим і найвірнішим союзником Петра I, переходив на бік прошведсько налаштованих країн.

З огляду на зміни у міжнародній ситуації та чутки про відновлення активних військових дій тепер уже Швеції, Австрії, Польщі, Саксонії та Ганновера проти Росії, гетьман П. Орлик вислав своїх представників до запорозького отамана Малашевича та кримського хана Саадет-Гірея з пропозицією підтримати у разі потреби військові дії Стокгольма та його нових і старих союзників у їхній війні з Петром I. Відомо, що на початку 1719 р. козацька старшина, яка перебувала у Швеції разом з Орликом, активно готувалася до участі у нових битвах на «східному фронті» Великої Північної війни.

У цей час наступник Мазепа розпочав дипломатичне листування з Августом II Сильним та його урядовцями⁵⁷. Зокрема у своїх посланнях до короля Речі Посполитої Орлик наголошував на тому, що разом із запорозькими козаками зможе допомогти Польщі у разі її виступу проти Росії. Окрім того, еміграційний український гетьман переконував польського короля у необхідності відновити військово-політичний союз з Османською імперією та Кримським ханством, а також пропонував налагодити стосунки з казанськими татарами й таким чином створити «мусульманський пояс» війни з Петром I. Така пропозиція була частиною більш ширшого (й значною мірою авантюрного) плану гетьманського уряду щодо великого наступу на Російську імперію, в якому були такі пункти: 1) турки мали наступати на Росію з району Кавказу; 2) під час цього походу до османської армії мали приєднатися поволзькі татари; 3) війська Орлика та Запорозької Січі повинні були з'єднатися з Буджацькою ордою і вступити до України з Півдня; 4) з Заходу на росіян мали наступати війська Австрійської імперії та Речі Посполитої; 5) шведи відновлювали б активні військові дії на Півночі⁵⁸.

Для запевнення нового шведського короля Фредеріка у можливості втілення такого грандіозного плану, гетьман Орлик разом з оточенням у жовтні 1720 р. виїхав зі Швеції у напрямку до Польщі. З огляду на перемоги Петра I у ході Великої Північної війни та переорієнтацію учасників Віденського союзу на мир із Росією, уряди Варшави, Стамбула та Стокгольма відхилили амбіційні пропозиції П. Орлика. Але король Швеції все ж таки надав рекомендаційні листи гетьману для австрійського імператора, польського короля, турецького султана і кримського хана⁵⁹.

Відомо, що під час поїздки зі Швеції до Польщі гетьман обговорював свій військовий план із першим міністром Ганноверського кур-

фюрства бароном А. Фон Бернсдорфом та представником короля Речі Посполитої Флемімінгом. Зрозумівши, що довголітня Північна війна йде до завершення, а колишні вороги Петра I хочуть укласти з ним мир, П. Орлик звернувся з пропозицією до російського царя про визнання його влади та своє повернення (за умов надання йому колишніх маєтностей) до України. Не отримавши жодних гарантій від Петербурга, гетьман знову переїхав на територію Османської імперії, де до своєї смерті, у 1742 р., проживав під захистом турецького султана.

З підписанням у 1721 р. Ніштадтського мирного договору між Стокгольмом і Петербургом, який завершив довголітню війну між Росією і Швецією, наступник Івана Мазепи гетьман Війська Запорозького Пилип Орлик та його сподвижники на певний час припинили активні дипломатичні дії на теренах Європи щодо відновлення свого колишнього владного статусу.

¹ ЦДІАУ Київ. — Ф. 2236, оп. 2, спр. 1–4; Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генеральского писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иоанна Потоцкого на латинском и польском языках / Изд. О. Бодянского. — Москва, 1847 — С. 18. Переклад з латинської мови Мирослава Трофимука за виданням: Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. — К., 1994. *Див. також:* Вовк О. До історії українсько-шведських стосунків XVII–XVIII ст. за документами фонду 2236 Центрального державного історичного архіву України // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 2008. — С. 248–260.

² Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. — С. 18–19; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С. 15.

³ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. — Варшава, 1938. — С. 57.

⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории. В 2-х т. — Ч. 2. — Москва, 1859. — С. 242. Переклад з книжної української мови зробив Валерій Шевчук у сучасному виданні: Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори. — К., 2006.

⁵ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. — С. 1.

⁶ Там само. — С. 17–18.

⁷ Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори. — К., 2006. — С. 28–29.

⁸ Там само.

⁹ Konopczyński W. Polska a Turcja. 1683–1792. — Warszawa, 1936. — S. 63.

¹⁰ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской битвы (1709–1714). — Москва, 1990. — С. 51.

- ¹¹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. — С. 31.
- ¹² Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — Львів, 1991. — С. 322.
- ¹³ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. — С. 44–45; Субтельний О. Мазепинці. — С. 194–185.
- ¹⁴ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. — С. 45.
- ¹⁵ Там само. — С. 46–47; Субтельний О. Мазепинці. — С. 189.
- ¹⁶ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. — С. 36–53.
- ¹⁷ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. — С. 34–35.
- ¹⁸ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. XI. — Вып. I. — Москва, 1964. — С. 216.
- ¹⁹ Крикун М. Згін населення з Правобережної України. — С. 48–49; Артамонов В. А. Указ соч. — С. 116.
- ²⁰ Артамонов В. Указ соч. — С. 52.
- ²¹ Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // Сборник военно-исторических материалов. — Вып. 12. — СПб., 1898. — С. 225–227.
- ²² Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. — С. 38.
- ²³ Субтельний О. Мазепинці. — С. 56.
- ²⁴ *Цит. за:* Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1994. — С. 443.
- ²⁵ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. — С. 48.
- ²⁶ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. — С. 81.
- ²⁷ Матеріали з Пруського таємного державного архіву в Берліні // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. Додатки. — С. 185–186.
- ²⁸ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. — С. 53.
- ²⁹ Там само. — С. 54.
- ³⁰ Крикун М. Згін населення з Правобережної України. — С. 46.
- ³¹ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. — С. 59.
- ³² Ульяновський В. Пилип Орлик. — С. 446.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 326.
- ³⁵ Артамонов В. Указ соч. — С. 178–179.
- ³⁶ Допрос Григора Герцика // Киевская старина. — 1883. — Т. III. — С. 601–610; Субтельний О. Мазепинці. — С. 84.
- ³⁷ Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ. — Т. 92. — Львів, 1908. — С. 140, 209.
- ³⁸ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. — С. 30.
- ³⁹ Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 307–320.
- ⁴⁰ *Цит. за:* Борщак І. Гетьман П. Орлик і Франція // Записки НТШ. — Т. 134–135. — Львів, 1924. — С. 133–134; Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика. — С. 308–309.
- ⁴¹ БМЧ Краків. — Од. зб. 498, арк. 101; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1916. — Вып. 2. — С. 75–77; Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика. — С. 907–908.

- ⁴² *Цит. за:* Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика. — С. 307.
- ⁴³ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. — С. 57–60.
- ⁴⁴ Там само. — С. 57.
- ⁴⁵ Борщак І. Orlikiana // Хліборобська Україна. — Ч. 4. — Відень, 1922. — С. 366–367.
- ⁴⁶ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. — С. 80.
- ⁴⁷ Субтельний О. Мазепинці. — С. 96.
- ⁴⁸ Feldman J. Polska a sprawa wschodnia 1709–1714 // Polska Akademia Umiejętnosci. — Т. 40. — Kraków, 1920. — S. 86.
- ⁴⁹ Ёнсен А. Орлик у Швеції. — С. 160.
- ⁵⁰ *Цит. за:* Субтельний О. Мазепинці. — С. 98.
- ⁵¹ Ёнсен А. Орлик у Швеції. — С. 95.
- ⁵² Матеріали з Стокгольмського державного архіву // Крупницький Б. Вказ. праця. — С. 212.
- ⁵³ Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала графа Бориса Петровича Шереметьева. — Ч. 3. — Москва, 1778–1779. — С. 224, 228, 239, 252; Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. — Т. 2. — К., 1885. — С. 52.
- ⁵⁴ РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 1, спр. 5, арк. 44.
- ⁵⁵ *Див.:* Чухліб Т. Пилип Орлик. — К., 2008.
- ⁵⁶ Ёнсен А. Орлик у Швеції. — С. 139–210; Субтельний О. Мазепинці. — С. 108–111; Haggman B. Den svenske befriaren av Ukraina — Ivan Mazepa, Filip Orliks och Kosta Nordijenkos hopp och forvantningar 1708–1718 // Karolinska forbundets arsbok. — 1997, november (Stockholm). — P. 7–20.
- ⁵⁷ Соболев В. Доба Івана Мазепи в діаріюші Пилипа Орлика // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 2008. — С. 196–213.
- ⁵⁸ Субтельний О. Мазепинці. — С. 109–110.
- ⁵⁹ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 302.

29. Лівобережна Україна під владою Російської імперії

Картина участі поліцентричного Українського гетьманату у Північній війні 1700–1721 рр. була б неповною без висвітлення місця та ролі у ній лівобережного гетьманського уряду Івана Скоропадського. Більшість із вітчизняних істориків стверджують, що його правління на Лівобережній Україні протягом осені 1708–1722 рр. хоча й було автономним, але значною мірою маріонетковим, адже дуже залежало від політики російського монарха Петра I¹. Адже вже саме обрання довголітнього стародубського полковника на «альтернативне» гетьманство в Глухові, що відбулося 6 листопада 1708 р. проходило під пильним оком російських урядовців та за умов оточення козацької ради царськими військами².

Перебуваючи під враженням від жорстоких допитів та страт мазепинських прихильників, які відбувалися в Лебедині*, а також під безпосереднім тиском з боку Петра I та його урядовців 8 грудня 1708 р. І. Скоропадський видав розлогий універсал до всіх станів тогочасного українського суспільства. Документ, що мав виразно контрпропагандистський зміст, був відповіддю на розповсюджені в містах і селах Українського гетьманату універсали Мазепи й оголошував про «зрадницькі» наміри колишнього правителя. Натомість Скоропадський висловлював свою безмежну вірність московському царю та закликав «малоросійський народ» і надалі бути прихильними до «єдиновірного монарха, Його Царської Величності»³.

Протягом листопада — грудня 1708 р. в Глухові та Лебедині, а також навколо них концентрувалися підрозділи українського козацтва, які визнавали владу І. Скоропадського та царя Петра I. Відомо, що 23 грудня промосковський гетьман отримав наказ від фельдмаршала Б. Шереметьєва організувати пошту від Полтави до Сум, що було спричинене запланованим розміщенням у Сумах головної штаб-квартири російської армії⁴. Незважаючи на великі матеріальні труднощі, Скоропадському все ж таки вдалося налагодити дієву поштову службу.⁵

* У Лебедині було страчено близько 900 (!) прихильників І. Мазепи. *Про це ширше див.:* Корнієнко О. Нарис військової історії України. Сумський козацький полк. — К., 2008. — С. 280–283.

На початку січня 1709 р. «альтернативний» гетьман скаржився до Г. Головкина, що царські війська чинили свавільства у Ромнах та пограбували його жителів⁶. Російський урядовець відповідав, що винних буде покарано та наказував Скоропадському у разі вступу до України військ короля С. Лещинського підготувати козаків Київського, Білоцерківського «і других тамобочних полків» для відбиття нападу в складі корпусу на чолі з фельдмаршалом-лейтенантом Гольцем⁷. 7 січня гетьман Скоропадський написав листа до О. Меншикова, в якому просив його дати ропорядження звільнити захоплених росіянами українських козаків, яких тримали у Трубчеську⁸.

9 січня 1709 р. Головкин наказував гетьману пересуватися разом зі своїм військом поближче до Ромен⁹. Аналогічний наказ Скоропадський отримав і від фельдмаршала Б. Шереметьєва¹⁰. А 13 січня Головкин пропонував Скоропадському призначити наказного гетьмана для управління козацькими полками на Правобережній Україні¹¹. 22 січня Головкин надіслав до гетьмана 150 друкованих грамот Петра I для розсилки їх по усім полкам Лівобережної України¹². Окрім того, Головкин пропонував ознайомити усіх українських жителів з перехопленим листом І. Мазепи до короля С. Лещинського, який, на його думку, засвідчував «запродання» України «в неволю» Речі Посполитій.

Відомо, що наприкінці грудня 1708 р. І. Скоропадський надіслав до Кримського ханства свого посланця І. Черняка з проханням до хана не підтримувати Карла XII Густава та І. Мазепу¹³. Невдовзі гетьман отримав наказ передислокуватися до Ніжина, що він і зробив у січні 1709 р. Це було зроблено, як засвідчував Головкин, для того, щоб «малороссийский народ, что при вас войска, был в доброй надежде; тако же и неприятель имел пострах»¹⁴. 1 січня Скоропадський надіслав листа до Меншикова з проханням сприяння козакам Стародубського полку, що на той час перебували у містах Бихові та Чаусові¹⁵. 26 січня 1709 р. Г. Головкин писав до І. Скоропадського, що «если неприятель еще здесь в Украйне замешкает и завеснует, то чаем, что не без трудности ему будет в провианте и в фураже и принужден будет для того иттить и в половежье за Днепр;...и то извольте ваша вельможность по распорядению Днепра приказать изводить к Киеву»¹⁶. 21 лютого Б. Шереметьєв наказував промосковському гетьману надіслати своїх розвідників на Січ для вивідування політичних настроїв запорожців¹⁷.

У період з лютого до квітня 1709 р. козаки Скоропадського брали участь у локальних сутичках зі шведами поблизу Лохвиці і Голтви¹⁸. Окрім того, у березні гетьман отримав від Б. Шереметьєва наказ перекрити заслонами лінію Манжаліївка — Поток — Кременчук — Омель-

ники, щоб не дати можливості запорожцям учинити раптовий напад на російську армію¹⁹. Одночасно І. Скоропадський наказував курсунському полковникові А. Кандибі пильно слідкувати за тим як поводить себе правобережний полковник Самусь, а також вислати розвідників до Січі із завданням дістати інформацію про наміри запорожців²⁰.

Невдовзі лівобережному гетьману царське командування поставило завдання перекривати Карлу XII Густаву сполучення з Річчю Посполитою й розташуватися у районі поміж річками Псел та Сула. 24 травня І. Скоропадський отримав наказ рухатися з підлеглими йому полками до містечка Сорочинці для кращого зв'язку з основними військами Петра I²¹. Окрім того, козакам наказувалося знищувати всі запаси провіанту і фуражу на шляху пересування шведів, а також виставити вздовж річки Псел «роз'їзди та караули». Наприкінці травня Скоропадський отримав наказ від Головкина оголосити усій старшині та жителлям Лівобережної України указ Петра I про «зраду» запорожців та зруйнування російськими військами Запорозької Січі²². Окрім того, російський урядовець зазначав, що «ради лутчаго о том известии всему малороссийскому народу велено тех универсалов несколько сот напечатать, и пришлю оные для розсылки во весь малороссийский народ к вашей вельможности вскоре»²³.

8 червня 1709 р. головні сили Скоропадського знаходилися поблизу містечка Богачки, а незадовго до Полтавської битви вони перемістилися у район Будищ та Решетилівки й підійшли до села Жуки²⁴. Відомо, що перед початком вирішальної битви із шведами під Полтавою Петро I, не маючи довіри до гетьмана І. Скоропадського, писав до своїх воєначальників: «...а что атакованіе неприятеля от нас будет, не объявляй (І. Скоропадському. — *Т. Ч.*), дабы не пронеслось, но секретно сіе дело держи»²⁵. Більшість із майже 8 тисяч козаків І. Скоропадського, які під загрозою проведення репресій щодо них і їхніх сімей (зокрема, жінки і діти багатьох українських старшин знаходилися в ролі заручників у Глухові та Лебедині) перейшли на сторону Петра I також не брали безпосередньої участі в Полтавській битві. Хоча, можливо, що певна їх кількість була поставлена на один із флангів поряд із драгунами, коли в ході Полтавської битви російські поліці вивели перед ретраншементом²⁶. Відомо також, що напередодні «генеральної баталії» московський цар у листі від 23 червня наказував своєму регіментареві «...Дабы... весьма того накрепко смотрели, чтобы оных шведов за Днепр не перепустить»²⁷.

Цікавим фактом залишається те, що з табору І. Скоропадського в розташування шведського штабу напередодні вирішальної битви на-

дійшла записка²⁸ з пропозицією підтримати короля Карла XII Густава і гетьмана Мазепу²⁹. Очевидно, що передбачаючи такий розвиток подій і не довіряючи «зрадливим черкасам» Петро I залишив полки Скоропадського в ар'єргарді своєї армії та наказав б драгунським полкам на чолі з А. Волконським здійснювати за ними спеціальний нагляд³⁰.

Отже, під час Полтавської битви лівобережні козаки Скоропадського знаходилися поза межами головного театру бойових дій. Разом з тим, вони брали участь у переслідування розгромлених військ Карла XII Густава, коли ті відступали до Дніпра в район Переволочної, а, отже, брали участь у сумнозвісній Полтавській битві. Адже згідно з теорією і практикою військової справи битва складається не лише з «генеральної баталії», але й з підготовчого та заключного етапів. До речі, завершальний етап вважається не менш важливим за два перші. Відомо, що 10 липня 1709 р. цар Петро I запросив гетьмана І. Скоропадського разом із старшиною у свій похідний намет і нагородив їх золотими медалями та пожалував 100 тисяч рублів на «разделение войска»³¹. Перед тим, 3 липня, граф Г. Головкін звертався з розпорядженням до Скоропадського направити листа до чигиринського полковника Галагана та брацлавського полковника Іваненка з наказом «переловити» шведського короля Карла XII Густава та гетьмана Мазепу³². Пізніше Головкін повідомляв Скоропадського про розгром залишків шведської армії на чолі з генералом Левенгауптом поблизу Переволочної, з чого можна зробити висновок, що Скоропадський там не був присутній. Це підтверджував і лист О. Меншикова до лівобережного регіментара³³. Невдовзі Г. Головкін просив І. Скоропадського переправити його листи до кримського хана та очаківського бейлербея, в яких, очевидно, російський урядовець просив їх не сприяти шведському королю та видати Мазепу царю Петру I³⁴. Лівобережний гетьман виконав розпорядження московського «канцлера», але натомість надіслав до нього генерального писаря Савича, який передав Головкіну «пункти» від Війська Запорозького до Петра I, а також прохання надати «жалувану грамоту на уряд гетьманський і маєтності, що належать до булави» І. Скоропадського³⁵.

Як відзначали дослідники, перемога, здобута російською армією під Полтавою, дала можливість Петру I відкинути декларовану турботу про збереження українських «прав і вольностей» та юридично закріпити присутність при гетьманському дворі царських резидентів³⁶. Згідно з царською інструкцією від 18 липня 1709 р. вони мали: по-перше, контролювати зовнішньополітичні кроки гетьмана І. Скоропадського і не дозволяти йому призначати старшин на українські уряди без згоди

з царем; по-друге, слідкувати за переміщенням запорожців на кордонах України; по-третє, нейтралізувати агітацію прибічників І. Мазепи³⁷. Царський резидент при гетьманському уряді А. Измайлов також отримав таємну інструкцію від свого монарха, де йому ставилося в обов'язок «смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковнике никакой шатости к измене и возмущению народа... не было, и разведывать того накрепко всякими способами...»³⁸. Одним із найголовніших завдань, яке поставив перед І. Скоропадським московський цар Петро I, було «верстать» українських козаків у російські драгуни³⁹.

Сучасники лівобережного гетьмана І. Скоропадського неодноразово зазначали його маріонетковість, тобто повну залежність від Москви. Так, наприклад, у 1710 р. один із гетьманських слуг говорив чигиринському сотнику про те, що його патрон не має ніякої реальної влади з огляду на те, що російський резидент не тільки перевіряв усю його кореспонденцію, але й вирішував за гетьмана всі питання державної ваги⁴⁰. Про те, що позбавлення Скоропадського владних повноважень робилося цілеспрямовано й заплановано з боку Москви засвідчують, наприклад, слова київського «генерал-губернатора», князя Д. Голіцина: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом; не надобно исполнять всякие просьбы гетмана, особенно когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами или чем-нибудь другим... *когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будут приходит с доносами...* (виділ. — Авт.)»⁴¹.

З цього часу у військовій справі гетьман І. Скоропадський став виконувати накази не лише царя Петра I, але і київського. У 1710 р. цар Петро I наказав гетьману І. Скоропадському прислати 6 тисяч козаків «ради строения фортеции» на печерських пагорбах у Києві. У січні наступного року за розпорядженням канцлера Головкина лівобережний регіментар додатково надав у розпорядження київського військового губернатора Д. Голіцина 2 тисячі козаків для рубки і привезення на фортечні потреби лісу. Певна кількість городових козаків у той же час допомагала укріплювати фортечні мури в Глухові.

У зв'язку зі вступом у Північну війну на стороні Шведського королівства Османської імперії, на початку 1711 р. І. Скоропадський підготував декілька полків (близько 2000 козаків) для відправки до Приазов'я для охорони кордонів Російської імперії від нападу турків, а сам з основними силами та російськими військами генерала Бутурліна виступив у пониззя Дніпра в напрямку Криму, щоб протидіяти татарським вій-

ськам. Окрім того, чотиритисячний загін на чолі з миргородським полковником Д. Апостолом влився до російської армії на чолі з Петром І, яка готувалася для походу вглиб Молдавського князівства⁴². У той же час І. Скоропадський за наказом царського уряду намагався протидіяти спробам наступника Мазепи гетьмана П. Орлика оволодіти Правобережною Україною. У квітні 1711 р. в листі до Д. Голіцина Скоропадський пропонував перевести на лівий берег Дніпра жителів Корсуня, Чигирина, Кальниболота і Лисянки⁴³.

З огляду на підписання Прутського трактату та у зв'язку з підтримкою правобережного українського населення П. Орлика, у вересні 1711 р. Петро І видав указ, який зобов'язував козацьких полковників «Задніпровської України» зі своїми полками перейти в «Малу Росію». З огляду на це, наприкінці грудня 1711 р. — на початку січня 1712 р. І. Скоропадський видав декілька універсалів про переведення на Лівобережжя жителів Правобережної України⁴⁴. Незважаючи на такі дії лівобережного гетьмана, московський цар так само як і під час Полтавської битви не довіряв І. Скоропадському, підозрюючи, що той може об'єднатися з П. Орликом. Саме тому до місць дислокації основних сил лівобережного козацького війська у Гадячі, Сорочинцях, Золотоноші та Чигирині були введені російські підрозділи⁴⁵.

Протягом 1712–1713 рр. основні сили лівобережної частини Українського гетьманату були підтягнуті до Києва. Тут вони перед загрозою ймовірного походу Османської імперії на місто укріплювали захисні споруди й Печерську фортецю, а також готувалися для відсічі нападу військ гетьмана П. Орлика та хана Девлет-Гірея на Правобережну Україну. У цей час лівобережний рігементар І. Скоропадський виконував розпорядження фельдмаршала Б. Шереметьєва, який з приводу підготовки походу проти татар у 1713 р. писав до гетьмана: «дабы в оном походе были вся старшина и реестровые козаки сами, а наемщиков отнюдь никто за себя не посылал...»⁴⁶. Слід зазначити, що російський воєначальник мав право безпосередньо давати накази українським старшинам. Зокрема, восени того ж року лубенському полковнику В. Савичу наказувалося міцно охороняти переправи вздовж Дніпра, а переяславський полковник С. Томара мав «разъезды, пасы и форпосты по реке Днепру, и в прочих местах, где есть опасность от неприятеля, содержать обще в крепком осмотрении»⁴⁷. Одночасно протягом 1713–1714 рр. близько 12 тисяч козаків були задіяні на будівничих роботах по укріпленню фортець у Глухові, Ніжині, Чернігові, Переяславі та Полтаві. Як зазначали історики, перемога Московської держави у Полтавській битві спричинила «радикальну зміну

поглядів воєнних діячів Петра I на воєнне значення та здібність воєнних кадрів — спеціально в справі вживання козаків до незвичних фортифікаційних робіт»⁴⁸.

Незважаючи на те, що після російсько-турецького миру 1714 р. напруга на південних кордонах Московської держави та Лівобережної України зменшувалася, українське козацьке військо продовжувало брати участь у багатьох воєнних подіях. Так у 1715 р. гетьман І. Скоропадський отримав наказ від Петра I зосередити свої підрозділи поблизу Києва. Наступного року вони передислокувалися до Гадяча, який оберігали від нападу кримської орди. В очікуванні нових набігів татар у 1716 р. лівобережному гетьману наказувалося розташувати козацькі полки «в пристойных местах» і узгоджувати свої дії з губернатором Д. Голіциним⁴⁹. У лютому 1718 р. за царським наказом Скоропадський вислав 6 тисяч козаків на Дон у підпорядкування бригадира Кропотова, що готувався у похід проти татар.

У 1716 р. козацький загін на чолі з генеральним хорунжим І. Сулимою було відправлено у донські степи будувати укріплення проти вторгнень ногайців Кубанської орди. Протягом 1718–1721 рр. українські козаки Скоропадського вели будівничі роботи щодо прориття водного каналу між Доном та Волгою, зведення фортець в Астрахані та Царицині. У листопаді 1718 р. вийшов царський наказ щодо направлення на будівництво Ладозького каналу поблизу Петербурга (з'єднавав річки Волхов та Неву) козаків із Київської губернії — по одному чоловіку від семи дворів⁵⁰. Через два роки, 17 грудня 1720 р., Петро I уже наказував гетьману І. Скоропадському направити на будівництво Ладозького каналу 10 тисяч українських козаків⁵¹. У 1721 р., в останній рік Великої Північної війни, з метою оволодіння південним узбережжям Каспійського моря українські козаки під проводом наказного гетьмана Д. Апостола були відправлені до берегів річки Сулак, у т. зв. Терський похід.

На початок 1720-х років у Київському, Чернігівському, Переяславському, Ніжинському, Прилуцькому, Стародубському, Лубенському, Миргородському, Гадяцькому та Полтавському полках нараховувалося 55 тисяч 241 козаків (зокрема 16 тисяч 540 піших та 38 тисяч 701 кінних)⁵², хоча кількісний склад задіяного у подіях Північної війни 1700–1721 рр. козацького війська був набагато меншим і не перевищував 25 тисяч вояків. Найактивніше у воєнних діях брали участь 5 охотницьких (найманих) полків, у кожному з яких нараховувалося від 600 до 1000 козаків.

Слід також зазначити, що, якщо протягом 1708–1714 рр. російський монарх Петро I ще використовував (хоча й дуже обережно, до-

ручаючи контроль над ними російським підрозділом) козацьке військо гетьмана Івана Скоропадського під час бойових дій, то в міру зменшення військової небезпеки цар став дивитися на козацтво Лівобережної України лише як на допоміжне військо та робочу силу й головним чином почав використовувати їх на фортифікаційних і канальних роботах.

Підсумовуючи, відзначимо, що цар Петра I з огляду на успішний для нього розвиток Північної війни зрадив своїм монаршим зобов'язанням, які він привселюдно давав усьому «малоросійському народові» та його новообраному правителю гетьманові І. Скоропадському у своїх грамотах від 1 та блістопада 1708 р. «А Мы, Великий Государь, Наше Царское Величество, *обещаем вам*, верным нашим подданным, тому вольными гласы новообранному Гетману, тако ж и Генеральной старшине, Полковникам, Ясаулам, Сотникам, и всей полковой старшине и всему войску Запорожскому, *Нашим, Царского Величества, словом все вольности, права и привилегии*, которые вы от времени принятия блаженные и достохвальные памяти отца нашего, Великого Государя, Царя и Великого Князя, Алексея Михайловича всея Великие, и Малые, и Белые России Самодержца, под свою великодержавную руку, Гетмана Богдана Хмельницкого, с Войском Запорожским и со всем Малороссийским народом, и потом при Нашем, Царского Величества, государствовании, Гетманы и *все войско имели, свято, ненарушимо и цело содержать...* (виділ. — Авт.)»⁵³.

Недотримання монарших зобов'язань стосовно «прав і привілеїв» українського гетьмана та станів Лівобережної України, як уже зазначалося, проявилось відразу ж після Полтавської битви, коли до Скоропадського було приставлено царського стольника А. Измайлова (пізніше його замінив на цій посаді стольник Ф. Протасєв). Останній, згідно з наданими йому від царя «явними статтями» і «секретними пунктами» мав не тільки доповідати Петру I про все, що робили гетьман та генеральна старшина (тобто виконувати контрольні щодо української адміністрації функції), але й разом із І. Скоропадським «управлять с общего с ним совету»⁵⁴. Згідно з висновками історика Віктора Горобця, Ф. Протасєв протягом 12 років резидування при гетьмані цілком свідомо переймав на себе гетьманські функції⁵⁵. Тобто згідно з царськими розпорядженнями, починаючи з кінця червня 1709 р., в Лівобережній Україні, всупереч позиції місцевої адміністрації, фактично встановлювалося двовладдя.

За наказом Петра I від 22 січня 1715 р. про новий порядок заміщення старшинських «урядів», козацькі полковники в Лівобережній Укра-

їні стали призначатися із двох-трьох наданих І. Скоропадським кандидатур лише за царським наказом із Санкт-Петербурга⁵⁶.

Отже, Петро І, як суверен Лівобережної України, по-перше, остаточно ліквідував принцип гетьманської юрисдикції у керівництві полками як адміністративно-територіальними та військовими одиницями Гетьманату, а, по-друге, в українців відбиралася ще одна дуже важлива «вольність», яку перед тим обіцяв захищати своїм «монаршим словом» російський цар — урядування українських полковників. Адже розпочалася практика прямого призначення на полковницькі посади російських урядовців, тобто представників не «Малоросії», а «Великоросії». Такими діями російський монарх Петро І зраджував не тільки гетьмана, але й усіх вищих урядовців, які репрезентували політичні інтереси тогочасного українського суспільства — «запорозьких полковників, осавулів, сотників, отаманів і всю полкову старшину і все Військо Запорозьке».

Від часу поразки шведсько-українських сил у Полтавській битві 27 червня 1709 р. Український гетьманат став розглядатися російським урядом уже не як васальнозалежна союзницька держава, а як одна з провінцій (хоча і із залишками багатьох автономних ознак), що дісталася Москві на правах переможця у Північній війні 1700—1721 рр. І хоча маріонетковий уряд гетьмана Івана Скоропадського все ж таки намагався відстоювати «старовинні вольності» козацької України, однак із часом вона почала поступово перетворюватися на обтяжливий «бюрократичний додаток» до державно-політичної системи новопосталої на теренах євразійського континенту Російської імперії.

¹ Див., наприклад: Лазаревский А. Люди старой Малороссии. I. Семья Скоропадских (1674—1758 гг.) // Исторический вестник. — № 8. — 1880; Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — К., 1997; Гуржій О. Іван Скоропадський. — К., 1998; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004; Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. — К., 2004 та ін.

² Гуржій О. Іван Скоропадський. — К., 2004. — С. 56—59.

³ Універсал І. Скоропадського до українських станів від 8 грудня 1708 р. з Лебедина // Маркевич Н. История Малороссии. — Т. IV. — Москва, 1842. — С. 246—260.

⁴ Материалы до отечественной истории. — Т. 2. — К., 1855. — С. 317—318; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 436.

⁵ Гуржій О. Іван Скоропадський. — К., 2004. — С. 205–206; Корнієнко О. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк. — К., 2008. — С. 275.

⁶ Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба / Под. ред. Бычкова. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1871. — С. 631.

⁷ Лист Г. Голіцина до гетьмана І. Скоропадського від 05.01.1709 р. з Сум // Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. — Т. 1. — С. 631–632.

⁸ Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. — Т. 1. — С. 565.

⁹ Лист Г. Голіцина до гетьмана І. Скоропадського від 09.01.1709 р. з Сум // Там само. — С. 634–635.

¹⁰ Лист Б. Шереметьєва до гетьмана І. Скоропадського від 09.01.1709 р. з Сум // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 440.

¹¹ Лист Г. Голіцина до І. Скоропадського від 13.01.1709 р. з Сум // Там само. — С. 636.

¹² Лист Г. Головкина до гетьмана І. Скоропадського від 22.01.1709 р. з Сум // Там само. — С. 640–641.

¹³ Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. — Т. 1. — С. 642.

¹⁴ Там само. — С. 634–635.

¹⁵ Там само. — С. 567.

¹⁶ Там само. — 636.

¹⁷ Лист Б. Шереметьєва до І. Скоропадського від 21.02.1709 р. з Лохвиці // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 450.

¹⁸ Труды Императорского российского военно-исторического общества. — Т. III. — СПб., 1909. — С. 107–108, 123.

¹⁹ Лист Б. Шереметьєва до І. Скоропадського за березень 1709 р. з Лубен // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 452.

²⁰ Лист І. Скоропадського до корсунського полковника А. Кандиби від 02.03.1709 р. // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 6. — Чернигов, 1874. — С. 299–300.

²¹ Там само. — С. 661–662.

²² Лист Г. Головкина до гетьмана І. Скоропадського від 26.04.1709 р. з обозу з-під Полтави // Там само. — С. 663–664.

²³ Там само.

²⁴ Дядиченко В. Украинское казацкое войско в конце XVII–XVIII вв. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. — Москва, 1959. — С. 266–267.

²⁵ Голиков И. Деяния Петра Великого. — Т. 15. Дополнение. — Москва, 1843. — С. 12; Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. — К., 2004. — С. 184.

²⁶ РДАДА Москва. — Кабинет Петра Великого, отд. 1, кн. II, л. 56.

²⁷ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. IX. — Вып. 1. — Москва; Ленинград, 1950. — С. 221–222.

²⁸ Артамонов В. Указ. соч. — С. 97–98.

²⁹ Цікаво, що ще у середині березня 1709 р. шведи за допомогою козаків-мазепинців проводили таємні переговори з полтавським полковником І. Левенцем. Згідно із спогадами шведського офіцера Акселя Гілленкрока «цей полковник хо-

тів надати нам можливість напасти зненацька на Полтаву. Але переговори не мали успіху. Ворог взнав про це, арештував і вигравив з міста козацького полковника» (Гилленкрот А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось // Военный журнал. — № 6. — 1844. — С. 1–105; Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах. — С. 675).

³⁰ Оригінальну версію щодо цього висловив свого часу московський історик Л. Бескровний, який зазначав: «Дорогу на Правобережну Україну... прикривали казаки гетмана Скоропадського і шість полков драгун Волконського, направлених в день сражения для связи (?! — Т. Ч.) казачьих войск с главными силами» (Бескровный Л. Стратегия и тактика русской армии в полтавский период Северной войны // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сб. ст. — М., 1959. — С. 52).

³¹ Щоденник військових дій російської армії під Полтавою (10 липня 1709 р.) // Труды Императорского российского военно-исторического общества. — СПб., 1909. — Т. III. — С. 314; Гуржій І. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 93.

³² Лист Г. Голіцина до гетьмана І. Скоропадського від 03.07.1709 р. з Полтави // Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. — Т. 1. — С. 664–665.

³³ Лист О. Меншикова до гетьмана І. Скоропадського від 03.07.1709 р. з Нових Санжар // Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. — Т. 1. — С. 578.

³⁴ Лист Г. Голіцина до гетьмана І. Скоропадського від 04.07.1709 р. з обозу з-під Полтави // Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. — Т. 1. — С. 667–668.

³⁵ Лист Г. Голіцина до гетьмана І. Скоропадського від 31.07.1709 р. з Києва // Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. — Т. 1. — С. 669.

³⁶ Горобець В. Політико-правове і соціокультурне означення України-Малоросії в системі російської лояльності // Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. — С. 184.

³⁷ Бантиш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 228–230.

³⁸ Там само. — С. 230.

³⁹ Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. — Москва, 1958. — С. 343.

⁴⁰ РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 1, спр. 18, арк. 2; Бовгира А. Слідство над Павлом Полуботком 1723 року // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 106.

⁴¹ Цит. за: Соловьев С. История России с древнейших времен. — Т. XVI. — С. 32.

⁴² Матеріали для отечественной истории. — Т. 2. — С. 31–32.

⁴³ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років // Він же. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. — К., 2006. — С. 401.

⁴⁴ Там само. — С. 414.

⁴⁵ Цит. за: Артамонов В. А. Указ. соч. — С. 167.

⁴⁶ Матеріали для отечественной истории. — Т. 2. — С. 377.

⁴⁷ Там само. — С. 380–381.

⁴⁸ Грушевський О. Воєнні роботи // Записки НТШ. — Т. 80. — Львів, 1907. — С. 29–30.

⁴⁹ Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — К., 1997. — С. 148.

⁵⁰ Полное собрание законов Российской империи. — Т. V. — Санкт-Петербург, 1830. — № 3235. — С. 592.

⁵¹ Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. — Т. I. — С. 550.

⁵² Бантиш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — Москва, 1842. — Т. III. — С. 589–590.

⁵³ Маніфест Петра I до всієї старшини і Війська Запорозького від 01.11.1708 р. з обозу при Десні // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — Кн. I. — Ч. II. — Москва, 1859. — С. 175–176.

⁵⁴ Там само. — С. 228–231.

⁵⁵ Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 283.

⁵⁶ Грамота Петра I до гетьмана І. Скоропадського від 22.01.1715 р. з Санкт-Петербурга // ЧОИДР. — Кн. I. — Ч. II. — С. 275–276.

30. Козаки українських воєводств Речі Посполитої: війна за відновлення Гетьманату

Через примусове переселення під час Північної війни 200 тисяч козаків та членів їхніх родин — українці Київського, Брацлавського та частково Подільського воєводств, яких на початку XVIII ст. нараховувалось близько 2-х мільйонів 500 тисяч осіб, втратили свою колишню еліту — козацьку старшину*. Другу за чисельністю етнічну групу у цих воєводствах на той час становили поляки, яких налічувалось близько 270 тисяч осіб. Вони разом із євреями (приблизно 220–250 тис. чол.) після довгих років війн та існування на Правобережній Україні протягом 1648–1712 рр. інститутів державної влади Гетьманату почали визначати політичне та економічне життя найсхідніших воєводств Корони Польської. Згідно з підрахунками історика демографії А. Перковського, на той час місцева шляхта становила на Правобережній Україні 7,7% від усього населення, духівництво — 1,5; купці — 0,14; міщани-християни — 1,7; міщани-євреї — 3,5, а селяни — 78,7¹.

Після скасування владних інститутів Українського гетьманату на Правобережжі представники польського шляхетського стану, за невеликим винятком, посіли усі вищі державні та земські уряди в Київському та Брацлавському воєводствах. Саме цей факт, поряд зі штучним порушенням традиційної соціальної стратифікації цих земель, почав жити так званий гайдамацький рух, який розгорнувся тут на початку XVIII ст. і тривав близько 90 (!) років. Його учасники, незважаючи на сеймові постанови центральної влади та ухвали місцевих сеймиків продовжували вперто називати себе козаками. Про це, наприклад, свідчив відомий «Маніфест козаків воєводств Київського і Брацлавського», який згідно з ustalеним порядком був унесений до вінницької гродської книги від 11 березня 1769 р. й підписаний не «гайдамаками**», а козаками з Київщини, Вінниччини та Черкащини². Даний «Маніфест» власноручно підписали: немирівський козак Олексій Попейко, ваховський осавул Хведько Пузайський, Семен Немирівський з Тульчина, уман-

* Згідно з дослідженнями львівського історика М. Крикуна примусовий згін українського населення було здійснено з території площею приблизно 35, 5 тис. кв. км. (Крикун М. *Між війною та радою*. — Київ, 2006. — С. 393–441).

** У козацькому ж середовищі, на Запорозькій Січі та Лівобережній Гетьманщині, «гайдамаками» називали тих, хто не підкорявся владі отамана або гетьмана.

ський козак з Поланки Роман Романенко, уманський козак з Рижанки Савка Лісовенко, козак із Дашова Яків Семененко та ін. Згідно з проведеною коронними урядниками у 1765 р. люстрацією у Київському повіті однойменного воеводства проживало 1262 козаків, у Білій Церкві — 354, Чигирині — 296, Черкасах — 132, Каневі — 110, Корсуні — 88 козаків³. А в 1789 р. у Чигирині проживало вже тільки 38 козаків, а в Богуславі неподалик Білої Церкви — 93 козаки. Козацькі заворушення активно підтримували й представники найнижчого «посполитого» стану — селяни.

Сільська людинність східних воеводств Речі Посполитої була залежною від пана-«дідича», хоча й мала мінімальне право на самоуправління, але воно було під постійною загрозою скасування з боку землеволодільця⁴. Під час існування тут державної системи Українського гетьманату розвиток займанщини, громадського та сябринного землеволодіння спричинив до творення нових форм самоуправління. Колективні форми землеволодіння заклали основи організації сільських громад, на які великий вплив мали козацькі традиції управління Україною-Руссю. Звільнившись від «лядської кормиги» у 1650-х рр. та відчувши себе незалежними від шляхетської влади, українське селянство потрапило у сферу впливу нових суспільних еліт — козацтва і духівництва⁵. Місцеве самоврядування сільських громад традиційно, як і в попередні століття, продовжували очолювати сільські старости-отамани (залежно від регіону їх ще називали «війтами», «старцями», «тивунами», «солтисами»)⁶. Як зазначив Андрій Гурбик, протягом другої половини XVII – XVIII століть еволюція української сільської громади відбувалася по шляху її перетворення у додаток до помісної системи, що був зобов'язаний забезпечити землевласника-пана максимально можливою рентою⁷.

Правове становище селянського стану на Правобережжі визначалося державним законодавством Речі Посполитої, за яким воно не мало жодних політичних прав і було позбавленим представництва не тільки на вальних сеймах, але й у місцевих сеймиках. Копні суди, що раніше зосереджувалися на вирішенні різних спірних питань, які виникали серед селянського стану, у XVIII ст., перетворилися на допоміжну інстанцію у системі шляхетських судів. Найголовнішим джерелом права, за яким визначалися взаємовідносини між панами і селянами, залишався Литовський Статут, що підтверджував положення феодального права, про заборону селянам продавати і купувати землю⁸.

Після довгих років існування Українського гетьманату польська шляхта разом з єврейськими «панами» знову стала активно заселяти східні воеводства Корони Польської. Осередками єврейської колонізації були передусім міста та великі села. Тут, користуючись королів-

ськими привілеями та завдячуючи підтримці польських і українських магнатів, вони утворювали свої самоврядні інститути, що здійснювали певні функції щодо налагодження владного, соціального, правового та господарського життя єврейської громади⁹. Об'єднуючись на воеводському та повітовому рівнях в кагали й прикагалки, вони вислали своїх представників на т. зв. єврейські сеймики, які, в свою чергу, впливали в сейм усіх євреїв Речі Посполитої — так званий Сейм чотирьох країн, який існував з 1580-х рр. до 1764 р.¹⁰ У 1753 р. було встановлено квоти представництва, за якими інтереси Київського і Волинського воеводства у єврейському Сеймі мали представляти по 8 осіб¹¹.

Місцевим кагалом керували урядники двох рівнів — виборні, що зазвичай були безоплатними, та виконавчі уряди на платній основі¹². Керівництво здійснював старший (гебр. — *parnasim, roczim*), який обирався усіма членами кагалу. Верхівка єврейства Правобережної України прибирала до своїх рук торгівлю, промисли, різні оренди, що зумовлювало соціальний антагонізм із місцевим населенням¹³. На селі євреї ставали, головно, корчмарями*, зосереджували в своїх руках винногорілчаній промисел, нерідко були управителями земельних латифундій українських та польських магнатів. Саме у межах магнатських латифундій вони отримували надприбутки з пропінацій, які встановлювалися у примусовому порядку¹⁴.

«Євреї на Україні відрізнялися від усіх євреїв інших провінцій своєю догідливістю шляхті. І на Україні вся торгівля знаходилася виключно в руках євреїв, тому що вони могли займатися промислом у неупорядкованій частині держави, на яку здійснювалися набіги з Криму, Запорожжя і гайдамаччини»¹⁵, — писав шляхтич В. Михайловський, який був королівським шамбеляном при дворі Станіслава Августа Понятовського з 1764 до 1790 рр. Інший шляхтич Я. Охотський, який у середині XVIII ст. перебував на Правобережній Україні, згадував у своїх мемуарах, що там «дійшло до того, що селяни за все повинні були платити єврею-орендатору, навіть за весільну куницю; вони могли відкупитися від різок і всілякої кари, але не мали права без відома орендатора продати найдрібнішого предмета... Несправедливість викликали невдоволення і насильницькі дії [щодо євреїв]»¹⁶.

* У своїй книзі «Село і корчма» польський історик Й. Буршта писав: «Поза панським двором єдиним центром життя соціального [на селі] була корчма. Приміщення корчми було місцем, де селянам видавалися вирокі та оголошувалися устави для регулювання селянського життя. Одночасно вона була місцем безладу, розвитку селянської сваволі...» (*Burszta J. Wiosna i karczma. Rola karczmy w życiu wsi panszczyzniany. — Warszawa, 1950. — S. 204–205.*)

Висвітлення причин, перебігу і наслідків поширеної протягом майже усього XVIII ст. на українських землях Речі Посполитої т. зв. гайдамаччини й до цього часу перебуває у полі зору не лише української, польської, російської, ізраїльської, американської та інших історіографій світу¹⁷. На жаль, історики різних поколінь так і не дійшли єдиної думки щодо внутрішнього змісту тих подій, і досить часто по-різному їх оцінюють: що це було — прояв релігійного чи етнічного конфлікту, соціального розбійництва чи визвольного повстання, селянської війни чи «хлопської революції», а чи ще щось інше? Адже вже сучасники, зокрема представники польської влади, оголошували повсталих українців розбійниками, які начебто свавільно виступали проти влади Корони Польської й безпричинно переслідували і вбивали своїх панів, а тому оголошувалися гайдамаками*.

Гайдамаччина** як явище спротиву польській владі у XVIII ст., на нашу думку, розпочалася не в 1717 р.***, а сягає своїм корінням ще повстання 1702–1704 рр. на чолі з козацькими ватажками Самусем і Палієм. Відомо, що так звана друга Хмельниччина була спричинена османсько-польським Карловицьким мирним договором 1699 р., за яким до Польщі відійшли правобережні території України, а також виникло у результаті заборонних постанов Варшавського сейму 1699 р.

* Слово «гайдамака», очевидно, прийшло до польської та української мови від турецько-арабського *hajdemak* — гнати, відбирати, займатися розбоєм.

** Підтримуємо думку українського історика Г. Храбана щодо невідповідності цього терміну тогочасним подіям (*Храбан Г. Спалах гніву народного*. — С. 3–4). Однак, зважаючи на історіографічну традицію, продовжуємо його вживання. Оригінальною залишається думка П. Куліша (мовою оригіналу): «Первоначальними гайдамаками были в нем его собственные жолнеры, от которых страдали все провинции и которые, состоя почти из одной шляхты, вкоренили в ее духе всеподавляющий деспотизм личного произвола. Общественный порядок в этом несчастном государстве основан был на праве сильного, которое от Радзивиллов, Потоцких и им подобных магнатов нисходило до последнего человека в королевстве, носившего оружие, и чем ниже спускалось, тем было нестерпимее для народа, который резко был отличен в «правах и вольностях» от шляхетства» (*Кулиш П. Записки о Южной Руси*. — Т. 2. — СПб., 1857).

*** Згідно з дослідженнями В. Антоновича термін «гайдамацький» вперше був вжитий у 1717 р. (*Антонович В. Акты о гайдамаках (1700–1768) // Архив Юго-Западной России*. — Ч. 3. — Т. III. — Киев, 1876. — С. 6). Хоча як дослідив П. Борець вирази «гайдамаки», «гайдамацький» у польських джерелах спорадично вживалися стосовно українського козацтва ще від 1649 р., тобто від початку повстання Б. Хмельницького (*Borek P. Ukraina w staropolskich dziariuszach i pamietnikach. Bogaterowie, fortece, tradycja*. — Kraków, 2001. — S. 113–114). Сучасний український історик Ю. Мищик датує появу цього руху 1704 роком (*Мищик Ю. Перша згадка про гайдамаків // Український історичний журнал*. — 1981. — № 10. — С. 127–128).

щодо скасування козацтва на Київщині та Східному Поділлі. А завершилося тогочасна «гайдамацька революція» вже наприкінці XVIII ст., із другим поділом Речі Посполитої (1793) та переходом українських земель «з правого боку» Дніпра під владу Російської імперії.

Уже в одному з перших козацько-старшинських документів ідеологічного спрямування, що розповсюджувався на початку повстання 1702–1704 рр., вказувалося на мотивацію цього збройного виступу: «...через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий у них (польської шляхти. — *Т. Ч.*), бо вже всім ярмо на шиї козацькі мали тією осінню остаточно бути»¹⁸. А в листі наказного козацького гетьмана Самуся до жителів Поділля від 7 вересня 1702 р. місцеві селяни, міщани та духовенство закликалися повставати «за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджались...»¹⁹. Отже, як бачимо, поруч із економічними («через панщину») та соціальними («бо вже всім ярмо на шиї») причинами, висувалися й мотиви релігійного («за весь народ православний»), ранньонаціонального («ляхи з отчизн наших українських відійшли») та політичного («вже більше на Україні не розпоряджались») змісту.

Після «великого згону» козацтва з Правобережжя на Лівобережжя у 1712 р., протягом кількох десятиліть соціальний склад «гайдамаків» становили маси розорених (інколи просто злюмпенізованих) козаків, селян і міщан. Саме тому в «козакуванні-гайдамакуванні» на початковому етапі виразно окреслювався грабівницький і розбійницький аспекти. Спочатку загопи цих соціальних розбійників були невеликі й вели боротьбу розрізнено, грабуючи панські маєтки та фізично знищуючи шляхту та найнятих нею орендарів і посесорів, які переважно були єврейського походження. Разом з тим, згідно з твердженням українських істориків Валерія Смоля та Валерія Степанкова, слід відрізнити гайдамацький рух XVIII ст. від великих і організованих народних повстань, що мали місце в 1734 р., 1750 р. та, особливо, 1768 р. і 1789 р.²⁰

Та чи не найпоширенішою формою соціального протесту на Правобережній Україні були втечі з панських маєтків та скарги селян на своїх власників, а також посесорів, орендарів, економів тощо. У скаргах до різних адміністративних та судових інстанцій відображалося тяжке становище жителів сіл української частини Корони Польської та висловлювалося прохання зарадити їхньому лихові. Наприклад, волинські селяни зверталися до судових органів з тим що їх «...якщо хто не піде на відкладену панщину, адміністратор зараз же його кладе і б'є,

через що не лише молоді хлопці, а й наші діти утриматися не можуть... Якщо не буде полегшення, то й нам самим тяжко витримувати»²¹. Зазвичай, селянські скарги залишалися без уваги, й тому селяни переходили до рішучіших форм соціальної боротьби — повстань.

Період безкоролів'я після смерті Августа II Саса, протистояння нових претендентів на корону, втручання в польські справи російських урядовців спричинили в 1734 р. значний спалах організованого козацького і селянського збройного виступу на українських землях Корони Польської²². Користуючись тим, що командування військ Російської імперії, яке перебувало на польсько-російському кордоні, звернулося до магнатських «армій» — підрозділів так званого надвірного козацтва (переважно формувалося з українців) — з проханням виступити проти прихильників шведського ставленика на престол С. Лещинського, сотник Шаргородської надвірної міліції І. Верлан розпочав гуртувати навколо своєї сотні всіх невдоволених польським режимом селян. Окремі джерела стверджували, що в деяких місцевостях бунтівливого Правобережжя були створені козацькі органи самоврядування. «Вони гублять всі вас своїми податками і зборами, і захопили у вас все те, що було у вас і що повинно було належати вам по праву... Об'єднайтеся усі під нашими прапорами і йдіть із нами бити панів...»²³ — звертався до селян один із тогочасних ватажків козацький сотник М. Москаль. Як бачимо, ідея справедливого суспільного ладу, де панувала б забезпеченість селян землею і була відсутня панщина проектувалася саме на козацький стан²⁴.

Очевидно, що саме до середини XVIII ст., коли у 1750 р. знову вибухнуло велике повстання гайдамаків, слід віднести відому народну пісню, яка була вперше записана на території Володимирського повіту між 1814 р. та 1819 р. видатним польським етнографом З. Доленгою-Ходаковським (А. Черноцьким)²⁵. У ній були й такі промовисті рядки:

Добре було нашим батькам на Україні жити,
Доки не знали наші батьки панщину робити...
Цілий тиждень на панщині, толоку в суботу.
А в суботу на толоку, в неділю на варту,
Ой дай мені, орендару, горілки хоч квартиру...
А в неділю із полудня усі дзвони дзвонять,
Осаула з козаками на панщину гонять...*

* Подається у варіанті Марка Вовчка та О. Марковича (*Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. — Київ, 1983. — С. 372*).

Пам'ять про часи Хмельниччини досить міцно вкоренилася у свідомість не лише козацтва і православного духовництва східних Київського, Брацлавського й частково Волинського і Подільського воєводств, але і селянства. Щодо цього яскравим свідченням виступає повідомлення ігумена Христонопільського монастиря К. Срочинського за 1766 р. Зокрема він відзначав, що поблизу села Ольшани «обрали собі ватажками кількох козаків і особливо одного по імені Захарій, в народі Харко, який сказав, що краще організувати повстання, як це колись вчинив Хмельницький, і зараз усі селяни озброїлись... Селянин, який забрав із церкви гармату із святим таїнством те переховував у своїй хаті, щоб вона, розуміється, не дісталася в руки уніатів...»²⁶.

Іноземці, які проїжджали через українські землі Речі Посполитої, неодноразово відзначали жорстоке поводження магнатів зі своїми посполитими. Так, наприклад, австрієць Йоган Йозеф Кауш відзначав у своїх «Листах Пастофіля», що включно до 1768 р. володарі приватних міст на Київщині та Брацлавщині мали право страчувати їхніх жителів за будь-яку провину²⁷. Зокрема, австрійця вразила новина, що у 1754 р. певний магнат (прізвища його не вказувалося) наказав повісити 5 міщан лише за те, що вони підбрали декілька рибин на березі його озера. У 1763 р. інший коронний «олігарх» спалив 5 українських дівчат «за чари».

У відомому документі, так званому маніфесті «Селянської конфедерації, на ринку в Торчині (Гульчині) знайдений проект після ярмарку 1767 р.» закликалося відновити збройну боротьбу доби Хмельниччини й стати на захист права «успадкування власності на землю, а також права користуватися частиною лісу»²⁸. Разом з тим, невідомий автор цього маніфесту* погоджувався: відпрацьовувати панщину 3 дні

* Цікаво, що з текстом Торчинської Супліки ознайомився сам король Речі Посполитої Станіслав Август Понятовський, який залишив на ній свій запис між титулом та першими словами: «на початку серпня 1783 р. Та людина, яка відкрити хотіла той лист як свій, міг бути з Семятич («*Siemiatycz*») і відісланий був князю Сапізі (Александр Міхалу), канцлеру великому литовському» (*Michalski J. Na marginesie tzw. Supliki Torczynskiej // Kwartalnik Historyczny. — R. LIX. — Warszawa, 1952. — S. 104*). Придушення Коліївщини Станіслав Август називав «війною проти хлопства» (лист до коронного ловчого К. Браницького від 20.07.1768 р. з Варшави) та погоджувався на те, «щоб задовільнити тамтешніх поміщиків карою селян», яка дуже йому «подобалася» (лист до того ж після 22.07). Також король Речі Посполитої хвилювався з приводу «збунтованого в Україні селянства, що вже починає повертати проти своїх панів у Мозирському (!) повіті», про що йшлося в листі до польного писаря ВКЛ Сосновського від 21.08.1768 р. (*Korespondencya między Stanisławiem Augustem a Ksawerym Branickim lowczym koronnym w roku 1768 / Wyd. J. Gumsolowicz. — Kraków, 1872. — S. 33, 41, 187*).

на тиждень з господарства; виконувати «підводну» повинність (два рази на рік ходити на відстань до 12 миль); платити з робочого коня не більше 3 злотих; отримувати право вільного переходу з помістя в помістя лише за умови, що будуть залишати замість себе іншого господаря. У Торчинській Супліці 1767 р. висувалася і важлива політична вимога — мати право представництво нижчих станів у сеймі Речі Посполитої²⁹. Слід відзначити, що історики І. Шпитковський та А. Гілевич розглядали даний маніфест як важливий документ з українського табору, що засвідчував підготовку «гайдамаків» до «хлопської революції»³⁰.

У 1768 р. під керівництвом запорожця М. Залізняка та сотника надвірного козацтва І. Гонти розпочалося одне з найбільших тогочасних повстань нижчих станів у Східній Європі, яке в історіографії отримало назву Коліївщини^{**}. Воно продовжило традиції попередніх визвольних змагань українців. «Поневаж не за майно стараємось, тільки щоб віра християнська... більше не осквернялась і щоб не було ворогів на державу»³¹, — заявляв пізніше один із ватажків повстанців С. Неживий про причини збройного виступу проти влади Речі Посполитої.

Безпосереднім поштовхом до початку Коліївщини стали дії представників Барської конфедерації³², що поширилася на території Руського, Белзького, Волинського, Подільського, а також Київського та Брацлавського воєводств³³. Конфедерати розсилали універсали до місцевої шляхти і навіть селян (відомий документ під назвою «Універсал до хлопів, що закликає до повного підданства», який вийшов з табору конфедератів у 1768 р.)³⁴, які закликали про перехід у їхнє підданство, але, у разі непокори, у багатьох випадках силоміць змушували місцеве населення присягати на вірність у їхній боротьбі проти королівської влади. Крім того, як засвідчували сучасники, релігійні гасла маршалка К. Пуласького відштовхували від себе не тільки православних, але й уніатів (греко-католиків)³⁵.

* «Революцією» називали події 1768 р. польські історики Б. Барановський (*Baranowski B. Powstania chlopskie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1952. — S. 73*) та В. Конопчинський (*Konopczynski W. Konfederacja barska, — T. 1. — Warszawa, 1991. — S. 70*), а також канадський вчений Я. Пеленський (*Pelenski J. The Haidamak insurrections and the old regimes in Eastern Europe // The American and European revolutions, 1776–1848. — Iowa, 1980. — P. 228*).

** Історики В. Щербина та В. Серчик стверджують, що походження терміну «Коліївщина» бере свій початок від польських слів «*kolej*», «*po kolej*», «*kolejno*», що означає несення надвірної козацької служби при магнатських помістях — «*sluzba kolejna*» (Щербина В. *О происхождении слова «колиивщина» // Киевская старина. — Т. XL. — 1893. — S. 358; Serczyk W. Koliszczyzna. — S. 7*).

Дії польських конфедератів нерідко супроводжувалися пограбуванням місцевого сільського населення, побиттям православних священників, спаленням церков. Лише у Каневі конфедерати захопили 300 заручників, яких жорстоко били і калічили. «...Від початку Барського шляхетського збурення, знали великих утисків»³⁶ — відзначалося у «Маніфесті козаків воеводств Київського і Брацлавського». Канівський міщанин Сидір Іванович засвідчував, що «конфедерати нападали на православних, загрожували їх життю і здоров'ю, катували їх, били, грабували, калічили і вбивали»³⁷.

Вступ на Правобережжя в червні 1768 р. російських підрозділів і початок воєнних дій проти барських конфедератів породили в частини пригнобленого люду ілюзію щодо ймовірної допомоги з боку росіян. На той час серед українського населення ходили чутки, що «ці всі прикордонні місця приймаються під Російську державу і назавжди з-під володіння польського звільняються»³⁸. З іншого боку провідники повстання очевидно були причетні до виготовлення фальшивих універсалів, які розповсюджували у містах та селах Київщини і Поділля начебто від імені цариці Катерини II³⁹.

У містах і селах Київського і Брацлавського воеводств Корони Польської створювалися органи управління, які наслідували риси полково-сотенного ладу. Згідно з реляцією сучасника, шляхтича С. Крушельницького, Максим Залізняк написав лист який «промовляв, що належить відібрати Україну в ляхів аж по Случ і Дністер, витяти жидів, Січ наново утворити і в той самий спосіб звільнити козаків від панського ярма»⁴⁰. Додаткового дослідження потребує згадка шляхтичів Тучабського і Квасневського про: обрання повстанцями «гетьманом і князем Смілянським» Максима Залізняка; «полковником і князем Уманським» Івана Гонту; «радею Уманщини» козака Уласенка⁴¹. Сучасники також стверджували, що на певному етапі повстання 1768 р. його керівництво «почало відділяти козаків від хлопів і віддавати останніх під владу поставлених ними комендантів, а по другим селам поставили отаманів, які слідкували за тим, щоб хлопство господарювало і працювало на них, козаків, щоб на них збиралися з хлопства прибутки і щоб увесь отримуваний від них провіант і фураж вчасно доставлявся у військо»⁴². За свідченнями на допиті запорозького козака Лавріна Кантаржея «Залізняк всякого їм по достоїнству жалує і дає письмовий від себе всяким людям наказ, щоб усі його наглядом були... і за всім виходячим від нього порядком залишалися під його владою, а тих, хто не слухається жорстокими штрафами лякав»⁴³. Сам очільник повстання Максим Заліз-

няк, за спогадами шляхтича С. Крушельницького, оголошував листа, в якому говорилося «що треба відібрати Україну в Польщі аж по Случ і Дністер»⁴⁴. Тобто йшлося про відновлення кордону Українського гетьманату від часів Хмельниччини.

Повстання 1768 р. відзначалася широкою соціальною базою, вищим рівнем організації (наявність єдиного керівного центру, поділ війська на окремі підрозділи тощо) та ідеологічною спрямованістю⁴⁵. Чи не найголовнішим лозунгом повсталих було питання відновлення повноцінного функціонування православної віри. Масовими були випадки коли козаки і селяни змушували католиків, уніатів та іудеїв силою перехрещуватися у «свою віру». Один із учасників повстання І. Байрацький 9 серпня 1768 р. на допиті слідчому в Києві розповідав, що він воював «за те, що поляки в селі Млієві титареві Данилу, а як прозвали його не сказано, за недопущення поляків руйнувати церкви ті поляки голову відсікли і до стовпа цвяхами прибили, а тіло його спалили і інші благочестивим монастирям руйнування чинили»⁴⁶.

Особливої масштабності і драматизму подіям 1768 р. надала масова участь у них селянства*. Коліївщина, яку вже сучасники називали «революцією»**, нанесла також суттєвий удар і по системі орендних відносин у сільському господарстві Правобережної України. Так, наприклад, володар Богуславського староства протягом 1768–1770 рр. втратив у результаті тих подій прибуток, який оцінювався у 142 562 злотих⁴⁷. Під час повстання 1768 р. багато орендаторів, які переважно були єврейського походження, було вбито козаками і селянами, що прагнули до помсти за надані перед тим кривди. Разом з тим, кількість загиблого під час Коліївщини єврейського населення*** зазвичай завищується в де-

* Одним із проявів селянського світогляду були тогочасні народні прислів'я, які у концентрованій сатиричній формі висвітлювали ставлення українських «хлопів» до вищих станів: «Коза дере лозу, козу дере вовк, вовка дере пан, пана дере жид — а жида дере чорт!» (*БМЧ Краків*. — *Рукон*. 2940: *Piesni polskie i ukraińskie, oraz przysłowia 1838 [Spisane przez Hip. Błotnickiego]*, арк. 125).

** Наприклад, у т. зв. «збірнику Ліппомана» назва одного з оповідань сучасника тих подій називається «Rzez Humanska czyli Historia Rewolucyi» (*Bunt Haydamakow na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lippomana i dwoch bezimiennych*. — *Poznań*, 1854. — *S. 110*). «Револьюцією» події 1768 р. в Україні називав у своїх мемуарах очевидець з польського табору, шляхтич Ян Охотський (*Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского*. — *Т. 1–2*. — *СПб.*, 1874. — *С. 48*).

*** У виданні «*Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*» (Т. 1; Warszawa, 2003) на стор. 620 читаємо, що людські втрати серед шляхти і євреїв під час Коліївщини були порівняні до часів Хмельниччини й сягали 180 тисяч осіб (!?).

сятки разів. Адже відомо, що згідно з переписом 1764 р. у Київському воєводстві (до якого належала Умань) проживало 22 тисячі 352 особи єврейського походження, в Брацлавському — 20 тисячі 337 осіб⁴⁸. А всього на землях України-Русі, що були під владою Корони Польської, на середину 60-х рр. XVIII ст. перебувало 258 тисячі 205 представників єврейського етносу зокрема: Бельському воєводстві — 16 тисяч 442 особи, Руському — 100 тисяч 111, Волинському — 50 тисяч 792, Подільському — 38 тисяч 384, Хелмській землі — 9 тисяч 787 осіб*. Маловідомим залишається факт не зменшення, а збільшення єврейської людності в Київському і Брацлавському воєводствах Речі Посполитої протягом 1770—1780-х рр.

«Жителі шляхетських, королівських і церковних маєтків! Ваш час прийшов. Прийшла пора звільнення від іга та гноблення, які ви терпіли від панів своїх. Зглянувся Бог з високого неба на важку долю, почув Ваші сльози і стогін і послав Вам захисників, які помстяться за злочини, які нанесли Вам пани. Отже йдіть на поміч тим, хто хоче Вас звільнити, зберегти Вашу свободу. Зараз настав час розплати за всі Ваші муки, побої, вбивства, знущання, а також за нечувані знущання, які Ви до цього часу терпіли від своїх панів. Посилаємо до Вас керівників, яким Ви повинні вірити і за якими повинні йти із зброєю — хто яку має. Залишайте свої хати, дружин і любимох дітей. Не будете жалкувати, адже скоро побачите, що Бог послав нам з вами, правовірними, перемогу і будете вільними панами, коли знищите це зміїне гніздо, тобто Ваших панів, які до цього часу п'ють вашу кров...»,⁴⁹ — проголошував «Універсал до польських селян»⁵⁰, який був знайдений під Смілою. Як бачимо, провідними ідеями цього документа був не лише заклик до «розплати», але й питання відновлення «свободи» задля того, щоб бути «вільними панами».

Вражені розмахом повстання у східних воєводствах, представники сейму 1768 р. ухвалили дві постанови про відібрання права у магнатів карати своїх підданих та запровадили положення про кару смертю для шляхтича за вбивство селянина. Серед причин Коліївщини шляхта називала й «королівську тиранію», що, зокрема, прозвучало у Маніфесті конфедератів від 9 серпня 1770 р.: «...зміцнилася і ствердилася тиранія, свідком того піднятий бунт України»⁵¹.

* При цьому якщо на етнічнопольських землях проживало 171 804 (29,24%) єврея, то на землях Литви, Білорусії та України — 415 854 особи, що становило 70,76% від усіх проживаючих у Речі Посполитій (*Liczba glow zydowskich w Koronie z taryfy 1765 // Archiwum Komisji Historycznej. — T. 8. — Kraków, 1892. — S. 388—407*).

До речі, повстання українського люду Корони Польської в 1768 р.* не було останнім у XVIII ст. У 1789 р. великі заворушення розпочалися у Волинському воєводстві**. Того ж року в одному з повідомлень у Волинському воєводстві погрожують бунтом, а «два ченця у Богуславі схоплені, у яких знайдений список — 160 підданих, які підписалися до бунту»⁵². Мешканці села Борове Овруцького повіту на Київщині тоді ж заявили польським урядовцям: «Якщо можна з тих країв усіх панів-ляхів вигнати, а в першу чергу пана підкоморія Київського, то знову було б усе добре»⁵³.

Під час вибуху визвольного повстання українців східних воєводств Речі Посполитої у 1768 р. владна еліта країни згадала про Гадяцьку угоду 1658 р., тобто через 110 (!) років після її укладення. Саме тоді у Варшаві великим накладом було надруковано, а потім і розповсюджено на українських землях брошуру під назвою «Документи прав і вольностей обивателів Корони Польської і Великого князівства Литовського Релігії Грецької Східного вірування слугуючих, порядком років укладених», де наводилися витяги щодо забезпечення функціонування православної Церкви та її віруючих не лише з тексту Гадяцької угоди 1658 р.⁵⁴, але й відповідні уривки з її сеймової ратифікаційної постанови 1659 р.

Збройні виступи представників визнаних, напіввизнаних та невизнаних станів (козаки, православне духовенство, міщани, селяни) українського населення Корони Польської мали під собою глибинні

* Наприклад, Т. Шевченко порівнював Коліївщину з революційними подіями у Західній Європі і так оцінював дії козаків і селян у 1768 р.: «...В чому іншому, а в цьому відношенні мої покійні земляки анітрохи не поступалися перед будь-якою європейською нацією, а в 1768 році Варфоломійську ніч і навіть першу французьку революцію перевершили. Одне в чому вони різнилися від європейців, — у них (українців. — Т. Ч.) усі ці криваві трагедії були справою всієї нації і ніколи не розігрувалися з волі одного якого не-будь пройдисвіта, подібного до Катерини Медичі, що допускали нерідко у себе західні ліберали» (*Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах. — Т. 4. — Київ, 1964. — С. 273*).

** Показовим був факт захоплення у квітні 1789 р. в полон одного з «волинських гайдамаків». У переліку «речей», які вилучили у затриманого були: «кінь мишालий з кульбакою і череслом», палаш, пістолет, ніж турецький, ладівниця з ладунками, два жупани, свитка, пояс, накидка, шаровари, чоботи, шапка, сорочка та 20 золотих грошима (*БМЧ Краків. — Од. зб. 950, арк. 196*). Порівн. з записами аноніма про події Коліївщини 1768 р.: «Кожний господар [в Україні] був козаком і давав до міліції козака з цілим обладунком козацьким: рушниця, спис, пара пістолетів, порох та кінь» (*Prez Humanska czyli Historia Rewolucji... // Bunt Haydamakow na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lippomana i dwoch bezimiennych. — Poznan, 1854. — S. 119*).

релігійні, соціальні, економічні, політичні, міжнародні, національні, світоглядні та інші історичні причини. Козацькі повстання у межах Київського та Брацлавського, й частково Подільського і Волинського воєводств Речі Посполитої мали своє коріння у попередньому столітті, коли на теренах від «Дніпра до Случі» започаткувався й довгий час існував «альтернативний» владний устрій у вигляді Українського гетьманату.

¹ Див.: Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. — К., 1999.

² БМЧ Краків. — Рукоп. 841, арк. 408. Опубл.: Бродович Ф. Записки о событиях на Волини и Подоле в 1789 году. — Москва, 1870. — С. 119–121.

³ Pisma Al. Jabłonowskiego. — Т. III. — Warszawa, 1911. — С. 367–368.

⁴ Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. — Т. 1. — К., 1931. — С. 144.

⁵ Там само. — С. 146.

⁶ Гурбик А. Сільське самоврядування // Історія української культури у п'яти томах. — Т. 3. — К., 2003. — С. 260–263.

⁷ Hurbyk A. Wspólnota wiejska na Ukrainie w XIV–XVIII ww. Ewolucja podstawowych form społeczno-terytorialnych // Przegląd Historyczny. — Warszawa, 1999. — Т. 90. — З. 1. — С. 77; Гурбик А. Громада, община // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2004. — С. 209

⁸ Гурбик А. Еволюція соціально-територіальних спільностей в середньовічній Україні: волость, село, дворище, сярбринна спільність. — К., 1998. — С. 137

⁹ Див.: Wienryb B. The Jews of Poland. A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1500–1800. — Filadelfia, 1972; Eisenbach A. Z dziejow ludności żydowskiej w Polsce w XVII i XIX w. Studia i szkice. — Warszawa, 1983; Shorr M. Organizacja żydów w Polsce od najdawniejszych czasów aż do 1772 r. // Kwartalnik Historyczny. — R. XII. — 1899. — S. 482–520, 734–775.

¹⁰ Goldberg J. Żydowski sejm Czterech Ziem w społecznym i politycznym ustroju dawnej Rzeczypospolitej // Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1991. — S. 44–58.

¹¹ Ordynacja dla sejmiku żydowskiego ziem Koronnych z 1753 r. // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. — 1964. — № 52.

¹² Michalowska A. Narod bez państwa. Zarys dziejów Żydów w Europie nowożytnej // Rzeczpospolita — Europa. XVI–XVIII wiek. Proba konfrontacji / Pod red. M. Kopczyńskiego i W. Tygielskiego. — Warszawa, 1999. — S. 77–78.

¹³ Goldberg J. Władza dominialna żydów-arendarzy dobr ziemskich nad chłopami w XVII–XVIII w. // Przegląd historyczny. — Cz. 1–2. — 1990/ — S. 189–198.

¹⁴ Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. — S. 253–254; Burszta J. Wies i karczma. — S. 27–30.

¹⁵ Михаловский В. Записки // Древняя и новая Россия. — Т. 16. — № 2. — 1880. — С. 348–349.

¹⁶ Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского. — Т. 1–2. — Санкт-Петербург, 1874. — С. 50.

¹⁷ Див.: Шульгін Я. Начерк Коліївщини на підставі виданих і невиданих документів 1768 і ближчих років. — Львів, 1898; Лола О. Гайдамацький рух на Україні 20-х – 60-х рр. XVIII ст. — Київ, 1965; Коліївщина 1768. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. — Київ, 1970; Смолій В. Формування соціальної свідомості народних мас України. Друга половина XVII–XVIII ст. — Київ, 1985; Храбан Г. Спалах гніву народного. — Київ, 1989; Мищик Ю. Умань козацька та гайдамацька. — Київ, 2002; Rawita-Gawronski F. Historia ruchow hajdamackich. — Т. 1–2. — Brody, 1913; Serczyk W. Koliszczynna. — Kraków, 1968; Pelenski J. The Haidamak insurrections and the old regimes in Eastern Europe // The American and European revolutions, 1776–1848. — Iowa, 1980. — P. 228–247; Łotys Z. Kwestia chlopska w swiadomosci społecznej polskiego Oswiecenia. — Olsztyn, 2001 та ін.

¹⁸ БНЮ Вроцлав. — Рукоп. 271, 1. 126.

¹⁹ БМЧ Краків. — Рукоп. 1676, II. 119–120; Архив Юго-Западной России. — Ч. 2. — Т. III. — Киев, 1910. — С. 449–450.

²⁰ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — Київ, 1997. — С. 247.

²¹ Цит. за: Історія Української РСР. — Т. 2. — Київ, 1979. — С. 444

²² Омельчук В. Народне повстання 1734–1738 рр. на Правобережній Україні та його місце у суспільно-політичному житті і міжнародних відносинах. Автореферат... канд. істор. наук. — Київ, 2003. — С. 12–13.

²³ Цит. за: Лола О. Гайдамацький рух на Україні 20-х – 60-х рр. XVIII ст. — Київ, 1965. — С. 43.

²⁴ Ширше про це див.: Смолій В. А. Лозунг «землі та волі» в народних рухах на Україні: ідеали і практика // Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць. — К., 1990. — С. 151–165

²⁵ Українські народні пісні в записках Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). — Київ, 1974. — С. 692.

²⁶ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. — С. 344.

²⁷ Kausch J. J. Nachristen uber Polen. — Cz. 1. — Grac, 1793 // Polska Stanislawowska w oczach cudzoziemcow. — Т. 2. — S. 142.

²⁸ БМЧ Краків. — Рукоп. 1699, 1. 83; [Шпитковський І] Manifest konfederacyi chlopskiej z 1767 r. // Записки НТШ. — Львів, 1911. — Т. 102. — С. 151.

²⁹ Rostworowski E. Legendy i fakty XVIII w. — Warszawa, 1983. — S. 167.

³⁰ [Шпитковський І] Manifest konfederacyi chlopskiej z 1767 r. // Записки НТШ. — Львів, 1911. — Т. 102. — С. 148–156; Gilewicz A. Przygotowania do rewolucji chlopskiej w Polsce w latach 1767–1769 // Roczniki dziejow spolecznych i gospodarskich. — Lwów, 1931. — Т. 1. — S. 1–36.

³¹ Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 98.

³² Див.: Konopczyncki W. Konfederacja barska, — Т. 1 — II. — Warszawa, 1991 (перевид.) Іваницький С. Значение Барской конфедерации в истории крестьянского восстания на Украине 1768 г. // Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. А. Герцена. — Т. 19: Кафедра истории СССР. — Ленинград, 1939. — С. 211–252.

- ³³ Trzy oswiadczenia konfederacyi Barskiej. — Kraków, 1850. — S. 161.
- ³⁴ Rostworowski E. Legendy i fakty XVIII w. — Warszawa, 1963. — S. 148
- ³⁵ Конопчиньки W. Конфедерacja barska, — Т. 1. — S. 70.
- ³⁶ БМЧ Краків. — Рукоп. 841, л. 407.
- ³⁷ *Цит. за:* Бутич І. Архівні джерела про Коліївщину // Коліївщина 1768. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. — Київ, 1970. — С. 111.
- ³⁸ Переписка графа П. А. Румянцева о восстании в Украине // Киевская старина. — Киев, 1882. — № 10. — С. 105.
- ³⁹ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст. — С. 261.
- ⁴⁰ Z dziejow Hadamaczyzny / Z predm. H. Moscickiego. — Cz. II. Warszawa, 1905. — S. 12.
- ⁴¹ Bunt Haydamakow na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lippomana i dwoch bezimiennych. — Poznan, 1854. — S. 61.
- ⁴² Moszczenski. Pamietniki do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych St. Poniatowskiego. — Warszawa, 1905. — S. 120. *Див. також:* Іваницький С. Польские мемуари о крестьянском восстании 1768 г. // Учение записки ЛГПИ им. А. Герцена. — Т. 11: Факультет исторических наук. — Ленинград, 1938. — С. 246.
- ⁴³ Архів Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН. — Ф. 200, оп. 3, № 215, арк. 22 зв. — 23.
- ⁴⁴ Opisanie rzezi Umanskiej w roku 1768... przez Stanislawia Kruszelnickiego // Moscicki H. Z dziejow Hajdamaczyzny. — Cz. II. — Warszawa, 1905. — S. 12.
- ⁴⁵ Смолій В. Про деякі дискусійні питання історії Коліївщини 1768 р. // Український історичний журнал. — 1993. — № 10. — С. 34.
- ⁴⁶ Центральний державний історичний архів у Києві. — Ф. 59, спр. 5520, арк. 84 зв.; Державний архів Черкаської області. — Ф. Р — 5624, оп. 1, спр. 17, арк. 26.
- ⁴⁷ Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. — Киев, 1961. С. 80.
- ⁴⁸ Mahler R. Żydzi w dawnej Polsce w swietle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydow w Koronie w XVIII wieku // Przeszosc demograficzna Polski. Materiały i studia. — Warszawa, 1967. — S. 154–155.
- ⁴⁹ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. — С. 469.
- ⁵⁰ Складений не пізніше 29 листопада 1768 р.
- ⁵¹ Документы, объясняющие историю западно-русского края и его отношения к России и к Польшею. — Санкт-Петербург, 1865. — С. 512–513.
- ⁵² *Цит. за:* Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины. — С. 37.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення. — С. 87. *Див. також:* Він же. „Гайдамачина» в Речі Посполитій XVIII ст. (причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору) // Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. — Вип. 8. — К., 2008. — С. 116–125.

Висновки

Люди епохи пізнього Середньовіччя та Раннього Модерну, зокрема й ті, що населяли «стару» — козацьку Україну, мали зовсім інше політичне мислення, ніж суспільство на початку Третього тисячоліття. Цілком очевидно, що три-п'ять століть тому тогочасні інтелектуали та політичні діячі зовсім інакше усвідомлювали й міжнародно-правові відносини між різними державами та політичними утвореннями. А вони значною мірою залежали від процесу перетворення старих «приватних» сюзеренно-васальних феодальних відносин спочатку в «приватно-політичні», а потім і в «державно-політичні» зв'язки, заміни персональних взаємин між главою держави, суверенами та васальними володарями на модерні інституційні відносини між урядами й усією масою підданих тієї чи іншої країни.

Вже на середину XVII ст., незважаючи на певну регіональну специфіку, всі європейські країни були настільки тісно пов'язані між собою політичними, економічними, соціальними та культурними традиціями, що більшість фундаментальних історичних процесів (за усієї специфічності їх проявів у межах окремих регіонів, держав і суспільств) мали загальноєвропейський континентальний характер. Внаслідок розвитку багатоваріантних політичних структур і державних інститутів розпочався процес складання ранньомодерної моделі держави, що згодом лягла в основу *Etat modern*. Складовою частиною цього процесу стало утворення нових державно-політичних систем Центрально-Східної Європи, і, зокрема, такого специфічного державного організму як Український гетьманат, що виник у результаті революційних подій 1648–1676 рр. на теренах руських воєводств Речі Посполитої.

Автономістські прагнення українського козацтва наприкінці XVI — першій половині XVII ст. призвели до того, що воно у статусі корпоративної військово-політичної структури — «колективного васала» — розпочало боротьбу за «відновлення» своїх *privilegia et libertates* та, з метою впливу на польського короля (який перед тим був довголітнім сюзереном Війська Запорозького), звертається до сусідніх монархів з проханням про прийняття на військову службу й надання допомоги. Наслідком цих дій стало те, що козацтво перетворилося на ту силу, що порушила тогочасну міжнародну систему відносин і, зрештою, поступово набула рис суб'єкта міждержавних стосунків. Одночасно, в результаті чисельних військово-політичних кампаній, козацька стар-

шина добре ознайомилася з проблемою міжнародного утвердження придунайських князівств — Молдавії, Волощини, а також Трансільванії. Вона полягала в орієнтації місцевих еліт на три потужні сусідні сили — турецького султана, австрійського імператора та польського короля (а в окремі періоди — ще й на угорського короля й московського царя). Проявом зовнішньої політики правителів цих невеликих держав була почергова зміна своїх сюзеренів, а іноді — й прийняття одночасно двох (і навіть — трьох) протекцій задля збереження власної державності. На нашу думку, саме під впливом молдавсько-волосько-трансільванської практики міждержавних стосунків й відбувалося зародження політики полівасалітетної підлеглості Війська Запорозького — Українського гетьманату у досліджуваній період. Досить жвавим також був політико-культурний обмін між козацькою корпорацією та Кримським ханством. Ще у 1585 р. провідники козацтва України-Русі звертаються до хана з пропозицією про військовий найм, а в 1624 р. Військо Запорозьке уклало першу повноцінну міжнародну угоду з Кримом.

Революція, яку в 1648 р. розпочав на теренах східних воєводств Речі Посполитої шляхтич і козацький старшина Богдан Хмельницький, стала своєрідним продовженням загальноєвропейської Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр., адже провідники революції довершували ті завдання, які не змогли вирішити керівники антигабсбургської коаліції в першій половині XVII ст., а саме — протидіяти планам Австрійського дому щодо відновлення та розширення наднаціональної Імперії Габсбургів доби Карла V. Виникнення нової, по суті національної, держави на східних землях Речі Посполитої не лише ослабило цю могутню країну — «неофіційного» католицького союзника Відня, але й зруйнувало габсбургську концепцію «східного бар'єра» у планах модернізації Священної Римської імперії.

Протягом перших десяти революційних років Український гетьманат, завдяки впровадженій Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості, остаточно утвердився в геополітичній структурі Європи як держава фактично невіддільна, але номінально залежна від монарших дворів даного регіону. На території Центрально-Східної Європи з'явилося нове державно-політичне утворення на чолі з гетьманом, яке претендувало на певний міжнародний статус, що його у той час могли забезпечити тільки регіонально наближені династичні двори. Самопроголошений правитель гетьманату Б. Хмельницький був визнаний європейськими та азіатськими монархами як васальнозалежний володар, який мав право на йменування титулом «*Dux*»,

що в межах Центральної та Західної Європи прирівнювався до князівського чи графського.

Гетьман України уклав ряд міжнародних угод серед, яких в історіографічній традиції виділяються його домовленості з Московським царством, що з часом під впливом певних чинників набули міфологічного забарвлення щодо «возз'єднання», «приєднання», «об'єднання» тощо. України з Росією. Відомо, що на козацькій раді 1654 р. у Переяславі не приймалася жодна угода. У результаті тогорічних лютнево-березневих переговорів між Україною та Росією виникли два документи — 23 пункти-«статті», які послав Б. Хмельницький до Москви і які мали лягти в основу майбутнього договору та 11 пунктів-«статей», які прислав до Чигириня московський цар Олексій Михайлович. Лише окремі з цих «статей» (їх називають ще «Березневими») дотримувалися протягом наступних років. За твердженням багатьох істориків, ні українська, ні російська сторони не виконували більшості з досягнутих домовленостей, а отже можна говорити лише про номінальний царський протекторат над Українською державою. До речі, у цей же час Хмельницький, не соромлячись, намагався отримати захист турецького султана та рухався у напрямку визнання протекції угорського князя та шведського короля. Отже він «лякав» одного монарха іншим та намагався протиставити один одному тогочасних династичних володарів з метою здобуття самостійності для створеної Козацької держави.

Понад століття тому, в далекому 1903 р., один із найбільших українських істориків Михайло Грушевський всупереч ідеологічній машині Російської імперії у своїй невеличкій статті «250 літ», що була написана до часопису «*Ruthenische Revue*», так схарактеризував міжнародну діяльність гетьмана Богдана Хмельницького перед та після 1654 р.: «Він веде переговори з Турцією, Москвою, Волощиною, Семигородом, Швецією, стараючися всякими способами втягнути їх у свою війну з Польщею і залізним перстнем здушити її. Ся моментальна ціль стоїть перед його очима, і він лишає завтрашньому дневі журитися завтрашніми справами». Отже, згідно з влучними словами видатного вченого, події 350-ти річної давнини, що відбувалися під час січневої Генеральної ради у Переяславі та лютнево-березневих переговорів українських дипломатів у Москві, можна сприймати лише як певний етап у зовнішній політиці гетьманського уряду на шляху до творення незалежної від тогочасної Польщі України.

Політику Богдана Великого продовжили його наступники на гетьманській посаді. Однією з причин досить частой зміни урядами І. Ви-

говського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика своїх протекторів протягом 1648–1721 рр. була неможливість забезпечення ними об'єднання України під зверхністю того чи іншого монарха. Існували й інші фактори, що призводили до хитання українських правителів між династичними та станово-представницькими монархіями європейського й азіатського континентів. І чи не найголовнішим із них було забезпечення королем Речі Посполитої, царем Московської держави або султаном Османської імперії (а саме у цьому трикутнику, головним чином, відбувалося «баражування» гетьманів від однієї до іншої протекції) кращих «вольностей» для Війська Запорозького як корпоративної станової організації, а також «прав та привілеїв» усіх вищих і середніх станів тогочасного українського суспільства — тих складових, що утворювали ранньомодерну Українську державу.

В окремі історичні періоди протекторами України погоджувалися виступати кримський хан, трансільванський князь і шведський король. Досить частий перехід гетьманів від одного до іншого монарха, а також їхня політика полівасалітетності (адже інколи вони визнавали себе васалами відразу двох, а то й трьох сюзеренів) могли означати лише те, що такими діями вони намагалися забезпечити *status quo* своєї влади та сприяти руху в напрямку здобуття для себе більшої невідлеглисті.

Васальна залежність не передбачала прямого зв'язку між монархом-сюзереном і станами залежної держави: між ними знаходився правитель-васал. Так було за доби гетьманування Б. Хмельницького. Однак уже під час правління його наступника І. Виговського ситуація дещо змінюється, зважаючи на делегування цим гетьманом частини своїх владних повноважень королеві Речі Посполитої. Правовий статус гетьмана Ю. Хмельницького, згідно з Чуднівським трактатом 1660 р., значно понижувався: з васального але все ж таки володаря України він перетворювався на регіментара-управителя з обмеженими адміністративними правами. Однак цей його статус все одно був вищим від того, який планувалося впровадити в Україні згідно з укладеною в 1659 р. з Московською державою Переяславською угодою. Отже, з цього часу планувалося, що безпосереднім сувереном України стане король Речі Посполитої, як це й було до 1648 р. Однак цьому двосторонньому правовому акту випала така ж сама доля, що і Гадяцькій угоді 1658 р. — їхні положення залишилися лише на дипломатичних паперах.

Незважаючи на складену присягу «дідичному пану», Ю. Хмельницький і надалі вважав себе за фактичного володаря Українського

гетьманату. Це підтверджувало й підписання гетьманом мирних договорів із Кримським ханством, і висилання до Стамбула чисельних козацьких посольств, що засвідчили зовнішньополітичну самостійність гетьманського уряду та бажання молодшого сина Б. Хмельницького знайти собі кращого протектора. Найсильнішим аргументом, що закріплював реальний статус гетьмана-володаря, були його кроки щодо усунення з української території польських урядовців — старост і підстарост, а також державців королівських маєтностей. Такі дії скасовували постанову вального сейму Речі Посполитої про повернення шляхти в Україну та суперечили змісту Чуднівської угоди.

Лише за допомогою військового походу на землі Українського гетьманату польському монархові вдалося змінити ситуацію у «свавільному» краї. Але це вже відбувалося за гетьманування П. Тетері, який від початку 1663 р. офіційно визнав зверхність над собою «королівської милості». Наступного року він відправив українських послів на черговий вальний сейм, наказавши їм відстоювати «вольності» козацької корпорації та українських станів. Пропонувалося запровадити періодичність виборів гетьмана (від сейму до сейму), який мав затверджуватися польським монархом і підлягати лише йому. Сама ж елекція гетьмана повинна була відбуватися за обов'язкової присутності спеціально призначеного комісара з Варшави. Однак такі «реформаторські» заходи, що загалом вели до втрати Україною завойованих раніше революційних здобутків і добровільне обмеження гетьманом своєї (й так урізаної угодою 1660 р.) влади, викликало незадоволення серед частини патріотично налаштованої старшини та правобережного козацтва. Очевидно, що Тетеря, який був одним із авторів українсько-російських домовленостей 1654 р. та Гадяцької угоди 1658 р. (де в першому були окреслені статус гетьмана як васального володаря України, а в другому — як правителя Українського князівства у складі Речі Посполитої), поплатився за те, що відійшов від попередніх завоювань козацтва й намагався відновити дореволюційний стан відносин між володарями булави і польськими королями. Колабораційну діяльність П. Тетері в кінці 1660-х — першій половині 1670-х рр. продовжили інші гетьмани — М. Ханенко і Є. Гоголь.

Разом з тим з 1667 р. політику полівасалітетної підлеглості Гетьманату відновлює один із найвидатніших представників тогочасної козацької еліти П. Дорошенко. Визнання ним одночасної польської і турецької протекції мало на меті порушити плани коронних військ щодо вторгнення в Україну та розірвати перемир'я між Польщею та Росією задля об'єднання право- і лівобережної частин гетьманату.

Але в той же час Дорошенко налагодив стосунки з Москвою. Військові дії проти російських підрозділів на Лівобережжі не завадили йому розпочати втілення традиційної козацької дипломатії з московським государем, а саме — обнадіювання царя щодо можливого переходу під його «високу руку». Тим самим передбачалося послабити військовий тиск з боку Московської держави, частково нейтралізувати Андрусівське перемир'я між царем і польським королем та певною мірою забезпечити Дорошенку можливість стати повноправним гетьманом «обох сторін Дніпра». Протягом 1669 р., в якому Дорошенко, визнаючи королівську, набуває також султанську протекцію, гетьман неодноразово заявляє, що його «сердечною мрією» є об'єднання всіх українських земель під зверхністю московського монарха. Та це було лише декларацією, з огляду на складні дипломатичні комбінації гетьмана. Їхньою ж кінцевою метою було якнайширше унезалежнення гетьманської влади в Україні.

Турецька протекція (як і будь-яка інша) була необхідна Дорошенкові лише для того, як засвідчували тогочасні документи, щоб «мати для себе удільне князівство». Серед старшинських кіл повноваження українського гетьмана неодноразово порівнювали з монаршими. Фактично, на той час, використовуючи апробовану його попередниками зовнішньополітичну модель, гетьман П. Дорошенко став удільним господарем великої частини України. Сучасник і політичний супротивник Дорошенка, правобережний гетьман М. Ханенко у 1669 р. говорив про те, що його ворог «виправляє собі вічне гетьманство у сусідніх монархів» і хоче володарювати на зразок господарів Волоського і Молдавського князівств. Сам Дорошенко та його старшина неодноразово заявляли про своє бажання правити в Україні так само як молдавські і волоські князі або ж кримські хани. Оцінюючи українські вимоги під час підготовки Острозької комісії 1670 р. підканцлер Ольшевський зазначав, що гетьман Дорошенко разом зі своїми прихильниками хоче «народ руський і провінцію руську зробити самостійною і незалежною».

У зв'язку з різними причинами проект трансформації гетьманату в Українське князівство Дорошенкові не вдалося втілити в життя, а тому він знову повертається до апробованих, хоча, як засвідчувала багаторічна практика, безперспективних договірних стосунків з Польською короною. У лютому 1675 р. він висилає до Варшави т. зв. Чигиринські пункти, які, в основному, опиралися на гадяцькі положення. Згідно з ними, український гетьман мав перебувати на таких самих правах як і Великий литовський князь у межах польсько-литовсько-

української федерації. Але вже вкотре ці домагання були відхилені королівським урядом.

Протягом 1675–1676 рр. зазнала остаточного краху політика гетьманського уряду П. Дорошенка щодо одночасної підлеглості України двом монархам. Такий невтішний результат спричинило не лише намагання обох сторін — польського короля й турецького султана — інкорпорувати козацьку державу на Правобережжі, але й діяльність самого гетьмана, який попри десятирічні зусилля, так і не зумів сконсолідувати козацьку старшину «чернь» та «поспільство» навколо ідеї непідлеглості України. Його добровільний перехід на бік російського монарха і здача булави на користь І. Самойловича стало відповіддю на питання вирішення міжнародно-правового статусу Українського гетьманату, розділеного між Варшавою, Москвою і Стамбулом.

Головним «яблуком розбрату» в цьому дипломатичному та військовому суперництві, яке, починаючи від середини XVII ст., не могли розділити між собою провідні монарші двори Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, залишалася проблема належності нової регіональної держави до сфери впливу одного з них. З огляду на це, міжнародно-правовий статус України довгий час продовжував бути невизначеним. Ні Андрусівське перемир'я 1667 р. між Москвою та Варшавою, ні Бучацький мир 1672 р. між Варшавою й Стамбулом, ні Бахчисарайський мир 1681 р. між Стамбулом і Москвою, ні «Вічний мир» 1686 р. між Варшавою і Москвою не встановили остаточної влади якоїсь із династичних родин над усією українською територією. Разом з тим, вже з середини 70-х рр. XVII ст. поступово починають окреслюватися межі *modus vivendi* між Польщею, Туреччиною і Росією. Перші дві держави тимчасово обмежують свої територіальні апетити Правобережною Україною, остання ж намагається не випустити із своїх рук Лівобережжя. Хоча всі «високі сторони» цього міжнародного спору не полишали планів оволодіти всіма українськими землями, поступово їхні дипломати починають дотримуватися концепції рівноваги у стосунках між своїми країнами, з огляду на загальноєвропейські тенденції у міжнародних відносинах того часу.

Розуміючи, що Лівобережна Україна далі вже не може перебувати у стані зовнішньополітичної невизначеності (це призводило до її внутрішньополітичного, економічного та соціального виснаження), та з огляду на військово-політичну потугу Москви, гетьман І. Самойлович визнає зверхність російського монарха і робить все можливе для того, щоб змусити українську еліту орієнтуватися лише на одного протектора. Однак несприятлива геополітична ситуація, залежність

від Московської держави не завадили Самойловичу проводити різні заходи політичного, військового і дипломатичного характеру для відновлення єдиного гетьманату. В останні роки свого правління він, так само, як і його попередники, намагається започаткувати власну династію, відновити непідлеглість козацької держави та утворити «удільне князівство».

Ідея утворення Козацько-Руського князівства була викладена ще наприкінці XVI ст. у теоретичних розробках Семерія (Северина) Наливайка та Йосифа Верещинського. З перших днів революційного вибуху в 1648 р. серед українського населення ходили чутки про започаткування Б. Хмельницьким окремого національного князівства. Досить близько до втілення цього задуму підійшов у 1658–1659 рр. гетьман І. Виговський, який уклав з представниками польського короля угоду про утворення в межах козацької України Великого Руського князівства, яке було б автономним державним суб'єктом в структурі тепер уже Речі Посполитої «трьох народів». Однак практичного завершення гадацькі домовленості тоді ще не набули. Лише Ю. Хмельницькому протягом короткого періоду часу — від початку 1676 р. й до половини 1681 р. — на руїнах колись єдиного Українського гетьманату та за допомогою турецького султана вдалося започаткувати князівську форму управління. Згідно з доступними джерелами, це князівство було у повній васальній залежності від султана, що співпало із політичними стремліннями частини козацької старшини не визнавати протекцію ні польського, ні російського монархів.

У той же час, в останній чверті XVII ст. — на початку XVIII ст., на території Правобережжя існував інститут наказного гетьманства «від імені Його Королівської Милості». Підкоряючись польському уряду у напрямку захисту від турецько-татарської агресії та витіснення османських сил із території України й Молдавії, наказні гетьмани С. Куницький, А. Могила, Г. Гришко, С. Самусь не давали змоги утвердитися їм на землях Київщини та Східного Поділля. Разом з тим, отримавши в середині 80-х рр. XVII ст. королівський дозвіл на освоєння спустошених внаслідок довголітніх війн земель Правобережної України, козацька старшина розпочинає діяльність, направлену на відродження тут державних органів Гетьманату. Протягом зазначеного періоду козацькі структури Правобережжя виступали важливим чинником в геополітичних планах європейської «Священної ліги», направлених на боротьбу з турецькою загрозою в Центральній та Східній Європі. Прагнення керівників правобережного Війська Запорозького до об'єднання з Лівобережжям здійснювалися не лише

у площині їхніх стосунків з «тогобічними» гетьманськими урядами і їхніми протекторами, а й примушували діяти їх у межах визнання сюзеренітету королів Речі Посполитої Яна III Собеського та Августа II Сильного. Тим більше що у попередні роки саме Польська корона стимулювала відродження козацьких структур на території Київщини й Брацлавщини. Однак і ці володарі не змогли забезпечити повноцінного розвитку українців, а тому протягом 1702–1704 рр. Правобережжя було охоплене великим повстанням проти польської влади. Протягом майже усього XVIII ст. на землях українських воєводств Корони Польської відбувався т. зв. гайдамацький рух, який мав за мету відновлення тут інститутів Козацької держави та об'єднання двох частин України.

Численні військові перемоги короля Швеції Карла XII Густава, капітуляція законнообраного короля Речі Посполитої Августа II Сильного на користь шведського ставленика Станіслава Лещинського, невдоволення в середовищі козацького війська зарубіжними походами та будівничими роботами, виснаження людських і матеріальних ресурсів Українського гетьманату у Північній війні 1700–1721 рр. — ці та інші причини, що посилювалися накопиченням претензій козацької верхівки до свого довголітнього протектора й сюзерена — російського царя Петра I (поступове обмеження тим владних повноважень гетьмана-регіментара, політичної та економічної автономії, спроби реформування і підпорядкування української армії тощо), змусили гетьмана І. Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації лівобережної частини Гетьманату лише на Москву, а з 1708 р. і до її кардинальної зміни вже на чолі єдиної автономної держави. Але непідлеглість від московського царя у цьому випадку мали забезпечити нові протектори в особах монархів Польського та Шведського королівств.

Таким чином, дослідивши у контексті міжнародних відносин країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи основні аспекти зовнішньої політики Українського гетьманату протягом 1648–1721 рр., можемо відзначити факт визнання його правителями підлеглості кільком сусіднім монархічним володарям. Так гетьман Б. Хмельницький протягом 1654–1657 рр. перебував у номінальній васальній залежності від московського царя й турецького султана та хотів здобути трансільванський і шведський сюзеренітет. І. Виговський у 1658 р. спочатку підкорявся московському цареві й шведському королеві, а потім перейшов під протекторат польського короля й одночасно шукав захисту в австрійського ім-

ператора. Гетьман Ю. Хмельницький був у московській залежності, яку в 1660 р. обміняв на польську протекцію, після чого хотів здобути захист турецького султана. Від 1663 р. лівобережний гетьман І. Брюховецький ревно дотримувався царської зверхності, але у 1668 р. вирішив прийняти османський протекторат. Майже так само діяв і його наступник Д. Ігнатович (Многогрішний) протягом 1669–1672 рр. Гетьман П. Дорошенко у 1669–1676 рр. визнавав себе підлеглим щодо польського короля і турецького султана й завершив московською протекцією. І. Самойлович хоча й притримувався протягом усього свого правління (1672–1687 рр.) зверхності царя, але наприкінці гетьманування був звинувачений у «зраді» Москві. Гетьман І. Мазепа у 1687–1708 рр. перебував під скіпетром російських монархів, а потім польського та шведського королів. Послідовник його політики П. Орлик визнавав зверхність шведського короля і турецького султана, але у Конституції 1710 р. заклав положення про самостійне існування Козацької держави, адже до цього прагнули всі його попередники. До 1721 р. гетьман П. Орлик та інші мазепинці за допомогою військових походів та різноманітних дипломатичних комбінацій намагались добитися від європейських та азійських монархів права управління над *«маткою бідною Ойчизною Україною обох берегів Дніпра»*. Витоки такої поведінки основних творців вітчизняної міжнародної політики слід шукати у практиці міждержавних стосунків даного регіону Європи на зламі Середньовіччя та Раннього Модерну.

Майже 70 років гетьмани Війська Запорозького, зважаючи на суперництво сильніших сусідніх держав (Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Османської та Австрійської імперій, Шведського королівства), були змушені проводити політику лавірування між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протектора-сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правова легітимність новопосталого державного утворення — Першого Українського гетьманату. Інколи його правителі визнавали залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою автономію від інкорпорації до інших державних утворень.

При уважному розгляді зовнішньополітичної моделі міжнародних відносин України протягом другої половини XVII ст. — початку XVIII ст. можна відзначити, що її творці, насамперед, прагнули до пошуку кращого протектора для своєї країни та дотримувалися політики полівасалітетної підлеглих стосовно регіонально наближених динас-

тичних і станово-представницьких дворів. Метою таких дій мало стати набуття більшої незалежності від системи монархічної влади у тогочасній Європі та Азії. Однак, володарі тогочасних «супердержав»-імперій перехитрили представників *Terra Cossacorum* та за їхніми спинами уклали угоди про її розподіл між собою, а потім зробили все можливе для того, щоб назва ранньомодерної Української держави зникла з карти світу. На жаль, історія має цікаву й несподівану властивість повторюватися, але, на щастя, ми вже досить непогано знаємо свою історію.

1996–2009 рр.

Київ — Варшава — Санкт-Петербург —

Москва — Краків — Львів

Додатки

№ 1

Зборівський трактат 1649 року:

а) «Пункти вимог Війська Запорозького до Його Кор. М-ті Пана Нашого Млствого»

1649, серпня 17. Табір під Зборовом.

1. Щодо давніх прав і Вольностей наших, наданих нам св. пам'яті покійними польськими королями, як раніше було, так і тепер, де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було три, два повинні судити одного; а також всі вільності повинні бути збережені.

2. Оскільки князь Й. М. Вишневецький проти волі й наказу Й. Кор. М. таку силу нашого козацтва розплодив, що тепер ми й самі не можемо їх перелічити, почавши від Дністра, Берлинців, Бар, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми самі зробимо перепис, призначивши на службу Його Кор. Вел. і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молодців. По цих містах серед нашого війська, щоб корогви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій. Настійно вимагаємо, щоб тим, які з реєстру будуть виписані і потраплять під панську юрисдикцію, все, що сталося під час цього воєнного походу чи то пограбування майна, чи то вбивство, було вибачено і повністю скасовано без ніяких вимог надалі.

3. Унія, як постійна причина пригноблення народу Руського і труднощів Речі Посполитої, повинна бути скасована і в Короні, і у Великому князівстві Литовському.

4. Київський митрополит за стародавнім звичаєм повинен брати посвячення від Константинопільського патріарха і підлягати йому з усім руським духовенством на вічні часи.

5. Всі церкви і церковні маєтки, фундації, руські надання, несправедливо забрані і відсуджені уніатам, повинні бути відібрані від уніатського духовенства і світських руської віри та інших людей в Короні і у Великому князівстві Литовському, делегованим для цього полковником Війська Запорозького і передані духовенству грецької релігії.

А якщо уніати, духовенство римського обряду, студенти або урядники, трибуналісти як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському їх будуть відстоювати, тоді їх вважати за порушників загальної спокою і ворогів вітчизни. А на відібрані церкви і церковні маєтки повинні бути надані привілеї тим особам, які ніколи не були в унії.

6. Руське духовенство повинно користуватися всіма вільностями, так само як духовенство римської віри. По всій Короні польській і Литві богослужіння відправляти публічно, а не потай: похорони й інші церковні обряди, як там, де перебуває його кор. м., так і по інших великих містах, також відправляти спокійно.

7. Руська церква повинна бути в Кракові, Варшаві, Любліні та інших містах, не виключаючи тих, в яких була і раніше.

8. Їх мм. канцлери, коронний і Великого князівства Литовського, повинні видавати Русі привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволання, понад права, якими користується коронна шляхта.

9. У місті Києві та інших українних містах єзуїти і ченці римської релігії, як ніколи раніше, так і тепер, щоб ні від кого засобів для існування не одержували, бо від ченців і релігії починаються незгоди і порушення спокою.

10. Всі посади земські, гродські і міські по всіх воєводствах у королівських світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю на Задніпров'ї, у воєводстві Чернігівському повинні бути надані Й. Кор. М. особам не римської, а грецької віри.

11. Євреї щоб не наважувалися не тільки бути орендарями, але й мешкати у цих вищезгаданих містах, хіба тільки тимчасово приїжджатимуть у купецьких справах.

12. А тому що за давніми й новими сеймовими ухвалами по цих містах спочатку за намовою бунтівників невинних людей замордовано, а потім незаконно дома і вільності відібрано, то всі ці ухвали і незаконні надання повинні бути скасовані, а церкви, вільності, права й дома по всіх містах і в Короні і у Великому князівстві Литовському спадкоємцям повинні бути повернені.

13. Щодо різних костьольних і церковних речей, які під час воєнного заколоту були у будь-кого забрані козаками, то ніхто нікому ні в якому разі не повинен про це нагадувати й докоряти, а кому в цей час від козаків дісталось, з цим мають залишитися.

14. Шляхтичі грецької або римської віри, які в той час перебували у Війську Запорозькому або були взяті в полон, або ще яким іншим способом змушені були залишитися при Війську Запорозькому, щоб

не вважалися за бунтівників і безчесних і якщо й були за щось засуджені, то це безчестя повинно бути знищене і скасоване конституцією.

15. Всі сеймові ухвали, що урізують права і вільності Війська Запорозького, як несправедливо видані, також повинні бути скасовані конституцією.

16. Вимагаємо, як уже вище було згадано, щоб духовенства римської віри не було в Києві, а звідси випливає, щоб не було й Київського єпископа.

Коронні війська до повного заспокоєння не повинні йти в ці краї на постій, щоб це не порушувало задумів, спрямованих до встановлення миру.

17. Київський митрополит з двома владиками повинні мати місце в сенаті, користуючись такими самими привілеями, як і духовні сенатори римської віри.

18. А тому, що Й. М. Король під час своєї щасливої коронації не присягав на грецьку віру, то тепер, як на цілість прав грецької віри, так і на всі ті пункти мусить заприсягти на сеймі з шістьма сенаторами різних вір і шістьма послами Речі Посполитої. Всі ці пункти й присяги від початку до кінця повинні бути вписані в конституцію. А якщо не будуть дотримуватися вищесказаного, то Військо Запорозьке витлумачить це як неласку й неприхильність Й. Кор. М. до нас, як до своїх підданих.

Про все це наші послы, впадши до ніг Його Кор. М. Нашого Милостивого Пана, найпокірніше мають просити¹.

б) «Декларація ласки Короля Його Милості на пункти прошення Війська Запорозького»

1649, серпня 18.

1. Його Королівська Милість лишає своєму Війську Запорозькому всі його давні вольності, згідно з давніми привілеями і на це дає свій привілей, про що нижче.

2. Що до числа війська, бажаючи вдоволити прохання своїх підданих і захопити їх послуг Речі Посполитій, Й. Кор. Мил. дозволяє мати Війська Запорозького сорок тисяч, а спорядження реєстру довіряє Гетьманові Війська Запорозького, з такою декларацією щоб вважаючи на достойність вписували до Реєстру козаків — хто б був до того здатний, в маєтностях шляхетських як і в маєтках Й. Кор. Мил., з таким означенням міст: почавши від Дніпра з сієї сторони в Димері, Горностайполі, Коростишові, Паволочі, Погребищах, Прилуці, Вінниці, Брацлаві, а звідти від Брацлава до Ямполья до Дністра. А також від Дні-

стра до Дніпра розуміється, мають прийматися до Реєстру козацького, а з другої сторони від Дніпра в Острі, Чернігові, Ніжині, Ромні аж до московської границі й Дніпра. А що стосується дальших міст Й. Кор. Мил і шляхетських, по-за означеним в цих пунктах виміром, то в них козаків не має бути. Однак тому хто хоче бути в козацтві і буде прийнятий до Реєстру, вільно вийти з усім майном в Україну, без усякого панського гамування. А це спорядження Реєстру Гетьманом Війська Запорозького має бути відправлене найдалше до нового року свята руського Покрови, в такому порядку: Гетьман Війська Запорозького має скласти поіменний Реєстр всіх вписаних в козацтво за підписом руки своєї і військовою печаттю, а то тому, щоб ті, що будуть в козацтві, лишалися при вольностях козацьких, а всі інші щоб підлягали замкам Й. Кор. Милості, а в маетках шляхетських — своїм панам.

3. Чигирин, так як є в своїх границях, при Булаві Війська Запорозького має бути назавше, і теперішньому старшому Віська Запорозького шляхетному Богданові Хмельницькому надає Й. Кор. Мил., роблячи його вірним слугою своїм і Речі Посполитої.

4. Все, що діялося під час теперішніх замішок з волі Бога, те все повинно бути забуте і жоден пан не має чинити помсти й покарання.

5. Шляхтичі, як руської релігії, так і римської, які під час теперішніх замішок в будь-який спосіб перебували у Війську Запорозькому, Й. Кор. Мил. з панської своєї ласки вибачає і проступок їх покриває. І, якщо хтось що-небудь випросив з маетків спадкових або інших або когось знеславлено, — з огляду на те, що все те діялося в нинішньому замішанні — має бути скасовано сеймовою конституцією.

6. Військо коронне в тих містах, де будуть козаки з реєстрового спорядження, становищ своїх мати не буде.

7. Жиди не можуть бути державцями, орендарями ані мешканцями в українських містах, де козаки будуть мати свої полки.

8. Відносно знесення Унії в Короні Польській і в Великому Князівстві Литовському, також відносно цілості маетків церковних і належних до них фундацій, які здавна були, а також всіх прав церковних з Отцем Митрополитом київським і духовенством на найближчому Сеймі будемо говорити і ухвалювати, щоб на вимогу отця митрополита все було повернене, що також і Й. Кор. Милость готовий дотримати, щоб кожний тішився зі своїх прав і вольностей, і місце в сенаті Митрополитові Київському Й. Кор. Мил. дозволяє мати.

9. Сани (дигнітарства), уряди всякі в воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським Й. Кор. Мил. обіцяє роздавати обивателям стану шляхетського грецької релігії згідно з давніми правами.

10. У місті Києві, тому що там є привілейовані школи руські, отці езуїти не будуть там фундувати як і в інших українських містах, але перенесуть їх де-інде. Натомість усі інші школи, які там існують від давніх часів, мають бути зберегтися в цілості.

11. Горілкою козаки шинкувати не можуть, крім того що зроблять над свою потребу — се вільно їм буде продавати гуртом. У шинках мед, пиво й інше, що звичай велить, може бути.

Пункти ці повинні бути затверджені в Сеймі, а тепер все повинно бути забуте — а згода і любов повинні панувати між обивателями українськими й військом Й. Кор. Мил. і Речі Посполитої Запорозьким².

№ 2

«Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути»

1650-ті рр.

1. Цісар Й. М. Турецький дозволяє Козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти за своєю волею, зупиняться у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів.

2. Для підтримки нової торгівлі Запорозького Війська та його держави Цісар Й. М. Турецький звільняє їх купців від всяких мит, оплат і податків, а також їхні товари, які вони схочуть вивозити до його держави, на сто років (якщо не може бути на сто років, то хоч на п'ятдесят або принаймні на тридцять), чого всі уряди мають додержуватися як пройде, дай Боже, сто років, мають бути обтяжені не більшими податками, як самі турки.

3. Цісар Й. М. дозволяє Козацькому війську встановлювати і купувати будинки під склади по містах і портах, Цісаря Й. М. Турецького, що знаходяться як над Чорним, так над Білим морем, та їх купцям проживати з усякою вільністю, без будь-яких податків до ста згаданих років.

4. Резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям. Військо Запорозьке також приймає резидента Цісаря Й. М. у своєму портовому місті, який має давати паспорти галерам або козацьким кораблям, що захо-

чуть куди-небудь пливти, а за паспорт не повинен брати більше одного червоного золотого. Перед ним старший господар галери або корабля має присягати, що не замишляє зради проти держави Цісаря Й. М. Резидент Цісаря Й. М. також повинен дати кожному це право на письмі, кому воно потрібне буде, яке тепер пишеться турецькою мовою, з підписом своєї руки і печаткою.

5. Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Військо Запорозьке з відома Цісаря Й. М. заснує кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття ріки Бугу з Дніпром, звідки і торгівля має іти, і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена.

6. Якщо якийсь свавільний з Війська Запорозького вибіг би на море, Військо Запорозьке повинне виконати щодо нього справедливую кару при резидентові Й. М.; а з цієї причини козацької торгівлі та його купецтва в державі Цісаря Й. М. ніхто ніде не буде затримувати ані затруднювати.

7. Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли б на море для розбою козацькі галери разом з турецькими мають свавільників ловити та карати і взаємно один одному допомагати, щоб море було чисте і вільне.

8. Якщо козацька галера, боронь боже, порушила б у чому право Цісаря Й. М., щоб був покараний старший тієї галери, а вона сама з товарами і робітниками має бути вільною, як і інші галери, що є в товаристві з нею, мають бути вільними, щоб і невинні не страждали і мир не був нічим порушений.

9. Якби козацька галера, або корабель загинув при березі Цісаря Й. М., щоб речі, які на ній залишилися, було збережено і передано спадкоємцям.

10. За турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі та негайна справедливість.

11. Козацьких галер або кораблів Цісар Й. М. турецький не дозволить обертати ні на послугу, ані їх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть.

12. Якщо якийсь купець помер би в державі Цісаря Й. М. чи на морі, чи на суходолі все його майно буде належати його спадкоємцям і не може бути ніким затримане, а коли що кому переказав або записав перед смертю, то це не має ніякого значення.

13. Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна буде вільно викуповувати. А якщо християнський в'язень у державі Цісаря Й. М. утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або пере-

ховувати, але повинен його видати; але за те не знає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його, ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невільник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам³.

№ 3

Переяславсько-Московський договір 1654 року:

а) «Прохання по пунктам Богдана Хмельницького про підтвердження колишніх їх прав і вольностей і про суди і про інше»

1654, лютого 17. Чигирин.

Божиею милостию, великий государю царю и великий княже Алексею Михайловичю, всеа Великия и Малыя Руси самодержче и многих государств государю и обладателю, твоему царскому величеству, мы Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир христианский российский до лица земли челом бьем.

Обрадовався вельми с пожалова[нья] великого и милости неисчетные [твоего] царского величества, которую нам изволил твое царское величество показать, много челом бьем тебе государю нашему, твоему царскому величеству, и служить прямо и верно во всяких делах и повелениях царских твоему царскому величеству будем во веки. Только просим вельми, яко и грамоте просили есмя, изволь нам твое царское величество в том всем пожалованье и милость свою царскую указать, о чем посланники наши от нас твоему царскому величеству будут челом бити.

1. В начале изволь твое царское величество потвердити права и вольности наши войсковые, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживалися, и вольности свои имели в добрах и в судах; чтоб ни воевода ни боярин ни стольник в суды войсковые не вступалися, но от старших своих чтоб товарищество сужены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити.

2. Войско Запорожское в числе 60 000 чтоб всегда полно было.

3. Шляхта, которые в Росии обретаются и веру, по непорочной заповеди Христове тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, учинили, чтоб при своих шляхетцких вольностях пребывало, и меж себя старших на уряды судовые обирали и добрами своими и вольностями владели, как при королех польских бывало; чтоб и инья, увидя таковое пожалованье твоего царского величе-

ства клонилися под область и под крепкую и высокую руку твоего царского величества со всем миром христианским. Суды земские и градские через тех урядников, которых они сами себе добровольно оберут, исправливаны быти имеют, как и перед тем. Тако же шляхта, которые казну свою имели, по крепостям, на маетностях, тогда и ныне любо чтоб им те деньги поплачены, или на местностях додерживано.

4. В городех урядники чтоб из наших людей обираны были на то достойные, которые должны будут подданными твоего царского величества управлять и приход належачей, в правду, в казну твоего царского величества отдавати.

5. На булаву гетманскую, что надано со всеми принадлежностями старство Чигринское, чтоб и ныне для всякого ряду пребывало.

6. Сохрани боже, смерти на пана гетмана, — понеже всякой человек смертен, без чего немочно быть, чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали, а его царскому величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже то данной извычай войсковой.

7. Именей казатцких, чтоб ниhto не отбирал: которые земли имеют и что к ним належит, чтоб с теми имении вольны были. Вдовы козатцкие остальные и дети их, чтоб в такой же вольности жили, как предки, отцы их.

8. Писарю войсковому чтоб жалованья его царского величества было 1000 золотых для подписков, также и мельница для прожитку потому, что великие расходы имеет.

9. На всякого полковника чтоб мельница б была для того, что разходы великие имеют; а будет милость вашего царского величества, будет и ваше царское величество и болыпи чем пожаловати изволишь.

10. Также на судьи войсковые по 300 золотых да по мельнице, а на писаря судейского по 100 золотых.

11. Также ясаулом войсковым и полковым, которые всегда на услугах войсковых бывают и хлеба пахать не могут, чтоб им иметь по мельнице, просим твоего царского величества —

12. На поделку снаряду войкового и на пушкарей и на всех слуг, что у снаряду просим твоего царского величества, изволь имети свое царское милостивое призренье, как о зямовле, тако ж и о станах, також на обзного 400 золотых.

13. Правда, наданные из веков от княжат и королей, как духовным и мирским людем, чтоб ни в чем не нарушены были.

14. Послы, которые от века из чюжих земель приходят, до Войска Зопорожского, чтоб пану гетману и Войску, Запорожскому, которые б к добру были, вольно принят, чтоб то его царскому величеству во гнев не было; а чтобы имело противу его царского величества быти, должны мы его царскому величеству извещати.

15. А как по иных землях дан вдруг отдаецца, волной бы есмь и мы, чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые твоему царскому величеству належат, а если бы ипако быти не могло, тогда ни на одного воеводу не поизволять и о том договариватца; разве бы из тутошных людей обобрав воеводу, человека достойного, имеет те все доходы в правду его царскому величеству отдавати.

16. А то для того имеют посланники наши договариватца, что наехав бы воевода, права ломати имел и установы какие чинил, и то людям имело бы бити в великую досаду, понеже праву иному не могут вскоре навькнути и тяготы такие не могут понести, а тутошных людей когда будут старшие, тогда против прав и установ тутошных будут исправляти.

17. Преж сего от королей польских никакова гонения на веру на вольности наши не было, всегда мы всякий чин свою волность имели, и мы им верно служили; а ныне за наступанье на вольности наши, понуждены есмь его царскому величеству под крепкую и высокую руку поддатца, для того усиленно просити имеют посланцы наши, чтоб привилия его царское величество нам на харатиях писанные, с печатями выслыми, один на вольности козатцкие, а другой на шляхетцкие пожаловал, чтоб непоколебимо то в вечные времена было. Когда то одержим, мы самы рассмотрение меж собою имети будем: хто казак тот в вольности казатцкой жити будет, а хто простой, тот станет должность обыкшую его царскому величеству воздавать, попрежнему. Также и на люди всякие, которые его царскому величеству подданные учинились, на каких правах и вольностях жити имеют.

18. О митрополите в разговоре воспомянуть имеют, о чем посланником нашим словесно приказано.

19. Также просити усиленно имеют посланцы наши его царского величества, чтоб его царское величество рать свою вскоре прямо к Смоленску послал, не откладываячи нимало, чтоб неприятель не мог в собранье притти и с ыным согласитца, потому что войска ныне нужны, чтоб никаким их лестям не верили, будет учили б в чем льстить государю.

20. И то надобно припомннуть, чтобы кормовых людей zde на рубеже от ляхов, для всякого безстрашия, с 3000 поставить или как его царское величество изволит.

21. Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому плачено: бить челом и ныне его царскому величеству, чтоб на полковников поволил по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых польских, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на рядовых казаков по 30 золотых.

22. Орда татарская естли бы похотела отстать, то надобно от Астрахани и от Казани на них наступить; также и донским (казакон) бити готовым; а ныне, когда еще в дружбе есмы меж собою, не зацепляти их.

23. Кокак город, которой есть устроен на пограничью от Крыму, в котором пан гетман всегда по 400 человек, там держит и всем их покоит, чтоб и ныне его царское величество как кормами, також и зельем к снаряду изволил построить. Також и на тех, которые за порогами Коша берегут, чтоб его царское величество милость свою изволил показать, понеже трудно его одново без людей оставлять⁴.

б) «Статті гетьмана Богдана Хмельницького», затвержені московським царем Олексієм Михайловичем

1654, березня 21. Москва.

В письме, каково прислали великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Великнзя и Малыя Росии самодержца и многих государств государя и обладателя его царского величества к ближним бояром, к боярину и наместнику казанскому ко князю Алексею Никитичю Трубетцкому, к боярину и наместнику тверскому к Василью Васильевичю Бутурлину, к окольничему и наместнику коширскому к Петру Петровичю Головину, к думному диаку к Алмазу Иванову царского величества Войска Запорожского посланники Самойло Богданов да Павел Тетеря с товарищи в нынешнем во 162-м году марта в 12 день написано: бьют челом великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу и многих государств государю и обладателю его царского величества подданные Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир христианский российский, чтоб его царское величество пожаловал их тем, о чем посланники их бити челом учнут, а они его царскому величеству во всяких его государских повеленьях служити будут вовеки. И что на которую статью царского величества изволенье, и то подписано под статьями.

1. Чтоб в городех урядники были из их людей обираны к тому достойные, которые должны будут подданными царского величества урежати и доходы всякие вправду в казну царского величества отда-

вати, для того что царского б величества воевода, приехав, учал права их ломать и уставы какие чинить, и то б им было в великую досаду. А как тамошние их люди где будут старшие, то они против прав своих учнут исправлятца.

И сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью. А быти б урядником в городех войтам, бурмистром, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет. Да тем же присланным людем, кого для тое зборные казны царское величество пришлет, и над теми зборщиками смотреть, чтоб делали правду.

2. Писарю войсковому, чтоб по милости царского величества 1000 золотых польских для подпнсков давать, а на судей войсковых по 300 золотых польских, а на писаря судейского по 100 золотых польских, на писаря да на хоружего полкового по 50 золотых, на хоружего сотницкого 30 золотых, на буичюжного гетманского 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью, а давать те деньги ис тамошних доходов.

3. На писаря, и на судей войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на ясаулов войсковых и полковых чтоб по мельнице было для прокормленья, что расход имеют великой.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью.

4. На поделку наряду войкового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское милостивое призренье, как в зиму, так и о станах, також де на обозного арматного 400 золотых, а на хоружего арматного 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел давать ис тамошних доходов.

5. Послы, которые издавна к Войску Запорожскому приходят из чюжих краев, чтоб гетману и Войску Запорожскому, которые к добру были, вольно приняты, а только чтоб имело быть противно царского величества, то должны они царскому величеству извещати.

По сей статье царское величество указал: послов о добрых делах принимать и отпускать. А о каких делах приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и тех послов и посланников задерживать в Войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, а без указа царского величества назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без указа царского величества не ссылатца.

6. О митрополите киевском посланником изустной наказ дан. А в речах посланники били челом, чтоб царское величество пожаловал велел дать на его маестности свою государскую жаловальную грамоту;

Царское веложаловал: митрополиту и всем духовного чину людем на маестности их, которыми они ныне владеют, свою государскую жаловальную грамоту дать велел.

7. Чтоб царское величество изволил рать свою вскоре прямо к Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправитца и с ыными совокупитмся, для того что войска ныне принужены, чтоб никакой их лести не верили, естли б они имели в чем делать.

Царское величество изволил на неприятеля своего, на польского короля, итти сам, и бояр, и воевод послать со многими, ратьми по проше, как конские.кормы учнут быть.

8. Чтобы наемного люду zde по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больши.

Царского величества ратные люди всегда на рубеже для Украины обереганья есть и вперед стоять учнут.

(9). Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому платили. Бьют челом и ныне царскому величеству, чтоб на полковника по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на казаков по 30 золотых польских давать. И в прошлых годах присылал к царскому величеству гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское и били челом многжды, чтоб его царское величество их пожаловал, для православные христианские веры и святых божиих церквей за них вступился, и принял их под свою государеву высокую руку, и на неприятелей их учинил им помочь. И великому, государю.нашему его царскому величеству в то время под свою государеву высокую руку принять было вас не мочно, потому что у его царского величества с короли польскими и великими князи литовскими было вечное dokonчанье. А что с их королевские стороны царского величества отцу, блаженные памяти великому государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии самодержцу и многих государств государю и облаадателю, и деду его государеву, блаженные памяти великому государю святейшему патриарху Филарету Никитичю московскому и всеа Русии, и великому государю нашему царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русин самодержцу его царскому величеству учинились многие безчестья и укоризны. И о том по королевским грамотам, и по сеймовому уложению, и по констытуцци, и по посольским дроворам царское величество ожидал исправленья. А гетмана Богда-

на Хмельницкого и все Войско Запорожское хотел с королем и польским помирить через своих государевых великих послов тем способом: буде Ян Казимер король учинит с ними мир по Зборовскому договору, и на православную христианскую веру гонения чинить не учнет, и униатов всех выведет, и царское величество винным людем, которые за его государскую честь довелись смертные казни, вины их хотел отдать. И о том посылал к Яну Казимеру королю своих государевых великих и полномочных послов, боярина и наместника великопермского князя Бориса Александровича Репнина-Оболенского с товарищи.

И те царского величества великие и полномочные послы о том миру и о поступках королю и паном раде говорили всякими мерами и Ян Казимер король и паны рада ни на которую меру не сошли, и то великое дело поставили ни во что, и тех царского величества великих и полномочных послов отпустили без дела. И великий государь наш его царское величество, видя такие с королевские стороны многие не-исправленья, и грубости, и неправды и хотя православную христианскую веру и всех православных христиан от гонителей и хотящих церкви божия разорити и веру христианскую искоренити от латыни оборонити, под свою государеву высокую руку вас принял. А для вашей обороны собрал русские, и неметцкие, и татарские рати многие. Идет сам великий государь наш его царское величество на неприятелей христианских и бояр своих, и воевод шлет со многими ратьми. И на тот ратной строй по его государеву указу роздана его государева казна многая. И ныне им, посланником, о жалованье на Войско Запорожское говорить, видя такую царского величества милость и к ним оборону, не довелось. А как был у гетмана у Богдана Хмельницкого государев ближней боярин и наместник тверской Василей Васильевич Бутурлин с товарищи, и гетман говорил с ними в разговорах о числе Войска Запорожского, чтоб учинить 60 000. А хотя бы де того числа было и больше, и государю де в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просить не учнут. Да и им, Самойлу и Павлу, и иным людем, которые в то время при гетмане были, про то ведомо ж. А что о Малой Росии в городех и местех каких доходов, и про то царскому величеству не ведомо, и великий государь наш его царское величество посылает доходы описать дворян. А как те царского величества дворяня доходы всякие опишут и сметят, и в то время о жалованье на Войско Запорожское по рассмотренью царского величества и указ будет. А ныне царское величество, жалуя гетмана и все Войско Запорожское, хочет послать своего государева жалованья по давным обычаям предков своих, великих государей царей и великих князей российских, гетману и всему Войску Запорожскому золотыми.

10. Крымская орда если бы имела вкнутися, тогда от Астрахани и от Казани надобно на них наступити. Тако ж де и донским казаком готовым быть, а ныне ещо в братстве дать сроку и их не заирать.

Царского величества указ и повеленье на Дон и казаком послано: буде крымские люди задору никакова не учинят, и на них ходить и задору чинить не велено. А будет крымцы задор учинят, и в то время царское величество укажет, над ними промысл чинить.

11. Кодак город на рубеже от Крыму, в котором гетман всегда по 400 человек держит и кормы всякие им дает, чтоб и ныне царское величество пожаловал кормами и порохом, к наряду изволил постройте. Также и на тех, которые за порогами коша берегут, чтоб царское величество милость свою изволил показать: понеже нельзя его самого без людей оставляти.

О той статье царского величества милостивой указ будет вперед, как про то ведомо будет, по скольку каких запасов в те места посылывано и сколько будет доходов в зборе на царское величество.

А что в письме ж в вашем написано: как великий государь наш его царское величество гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское пожалует свои государские грамоты на. вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините, хто будет казак или мужик, а чтоб число Войска Запорожского было 60 000. И великий государь наш его царское величества на то изволил им, числу списковым казаком быть велел. И как вы, посланники, будете у гетмана у Богдана Хмельнишкого, и вы б ему сказали, чтоб он велел казаков разобрать вскоре и. список им учинил. Да тот список за своею рукою прислал и царскому величеству вскоре.

Таково письмо дано посланником. Писано на столбцах белорусским письмом без дьячей приписи. Писал Степан, да Тимофей, да Михайло⁵.

№ 4

Гадяцько-Варшавська угода 1658 року:

«Гадяцькі пакти автентичні. 16 вересня 1658 року встановлені»

1658, вересня 6. Гадяч.

В ім'я Боже, Амінь.

На вічну пам'ять теперішнім і наступним.

Комісія між станами Корони Польської і Великого Князства Литовського з одної сторони і вельможним гетьманом і Військом За-

порозьким з другої — через вельможних панів Станіслава Казимира Беньовського волинського і Казимира Людвіка Євлашевського смоленського — каштелянів визначених комісарами з сейму від Найяснішого Яна Казимира з волі Божої Короля Польського і Шведського, Великого Князя Литовського, Руського, Пруського, Мазовецького, Жмудського, Ліфляндського, Смоленського, Вандальського спадкового короля і всіх Станів Коронних і Великого Князівства Литовського, з вельможним паном Гетьманом Іваном Виговським і всім Військом Запорозьким, в обозі під Гадячом 16 вересня року господнього 1658. Дай Боже щоб щасливо і вічно тривало.

Вельможний Гетьман Запорозький з усім військом на вищезгаданому місці, нас комісарів достойно і вдячно прийняв і зваживши нашу повну владу комісарську, надану нам Й. Кор. Мил. Паном нашим милостивим і повагою сойму Коронних Станів і Великого Литовського Князівства, декларував зі всім військом:

Як не з доброї волі, але з примусу, притиснене різними скрутами військо Запорозьке приступило до своєї оборони, — так тепер, коли Й. Кор. Мил. П. Н. М., пробачивши своїм батьківським серцем все що сталося в тім замішанні, закликає нас до єдності, — вони не зневажаючи ласку Й. Кор. М. і покійно приймають цю поблажливість (кlemenцію) добротливого пана, приступаючи до цієї комісії, а також до спільної наради щодо згоди, ширості і обопільної любові. Бога сил небесних беруть за свідка в тім, що все що постановляється, буде дотримуватися щиро і правдиво на вічні часи.

Вічний мир, який ніколи не буде розірваний постановили ми таким чином:

1. Релігія Грецька старинна, така з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, аби лишалася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослуження, по всіх містах, містечках і селах, в Короні Польській і Великому Князівстві Литовському, так далеко як сягає мова народу Руського. Також на сеймах, в війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але в публічних процесіях у відвідуванні хворих зі святими мощами, в хованні померлиих і взагалі у всім — так як вільно і прилюдно виконує своє богослуження обряд римський.

Тій же грецькій релігії дається право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів, а також відновлення і поправління старих.

Церкви і маєтності здавна надані на церкви старинної грецької віри мають зіставитися за греками православними старинними. Після того як зложено буде присягу вірності, протягом півроку всі такі церкви ма-

ють бути подані (в реєстрах) від полковників та іншої старшини війська Запорозького тим комісарам, що будуть визначені з обох сторін.

А унія, що викликала досі замішання в Речі Посполитій, касується в Короні і Великому Князівстві Литовському, а хто хоче нехай вертає до римського, а хто хоче — до грецького не уніатського богослужіння. Натомість тій вірі, яка є проти грецької православної і яка множить суперечки між римським і старогрецьким народом, жоден із духовних і світських сенаторського і шляхетського стану церков, монастирів фундувати, і добра надавати не повинен ні в маєтках духовних, ні в Й. Кор. Мил., ні у власних ніяким чином так як каже нинішня комісія на вічні часи. Натомість римську віру дозволяється вільно виконувати у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводстві.

Натомість світські панове римської релігії — дідичі й урядники Й. Кор. М. не матимуть жодної юрисдикції над духовними, світськими і ченцями грецької релігії — тільки їх законний пастир.

А що в спільній вітчизні мають обрядам належати і спільні прерогативи і оздобы, тому Отець Митрополит Київський теперішній і його наступники з чотирма владиками: луцьким, львівським, черемиським, холмським і п'ятим з Великого Литовського Князівства Мстиславським будуть засідати в Сенаті в своїм порядку з тими ж правами і правом голоса як ясновельможні духовні римського обряду. Однак, місце Їх Вельможності Отцю Митрополитовізначається після Їх вельможності князя архієпископа львівського, а владикам після єпископів своїх повітів.

У Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводстві сенаторські сани (дігнітарства) будуть надаватися тільки шляхтичам грецького обряду, здатним до тих урядів, що походять і мають маєтки в тих воєводствах. Але тим часом, з огляду на гетьманство, першим сенатором тих трьох воєводств має бути гетьман Військ Руських, і вся київська юрисдикція до нього має належати, призначення підвоеводи та інших урядників. Це буде належати до гетьмана і застерігається на цей раз тільки доки він не прийде до посідання Київського воєводства. *(У другому варіанті цей абзац був записаний інакше: В Київським воєводстві сенаторські дігнітарства будуть надаватися тільки шляхтичам грецького обряду, здатним до тих урядів. Натомість у воєводствах Брацлавському і Чернігівському ті сенаторські сани будуть надаватися по черзі: після сенатора грецького обряду має прийти черга сенатора римського обряду. Однак у всіх трьох воєводствах уряди мають роздаватися особам, що походять із тих воєводств і мають у них маєтність).*

Також по містах Коронних і Великого Князівства Литовського, як сягають церкви грецького обряду, аби зростала обопільна любов, міщани

римської і грецької релігії мають рівно заживати спільних вольностей і свобод, і грецька релігія не має бути нікому перешкодою до магістрату.

У Києві Й. Кор. Мил. і Стани Коронні дозволяють засновати Академію, котра має користуватися такими прерогативами і вільностями, як Академія Краківська, з тою тільки умовою, щоб у тій академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської, кальвінської, лютеранської. А щоб студентам і учням не було жодної нагоди до чвар, всякі інші школи, які були в Києві, Й. Кор. Мил. накаже перенести де інде.

Другу таку ж Академію Й. Кор. Мил. і Стани Коронні і Велико-го Князівства Литовського дозволяють заснувати там, де для неї буде знайдено відповідне місце. Вона заживатиме тих же прав і вольностей як і київська, але заснована має бути з тою ж умовою як київська: щоб у ній не було професорів, магістрів і студентів секти аріанської, кальвінської і лютеранської. А де та академія буде заснована, там інші школи вже не мають засновуватися на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні скільки їх буде потрібно, можна буде без перешкод закладати і вільно в них науки відправляти і деякі книги друкувати про релігійні контрверсії — але не ображаючи маєстату короля і без пасквілів на Короля Й. Мил.

2. А що вельм. гетьман з військом Запорозьким, від Речі Посполитої відірваним, з любові до Й. Кор. Мил., Пана свого милостивого і власної вітчизни, повертаються (до них) вирікаючися, сторонніх протекцій, то Й. Кор. Мил. і всі Стани Коронні і Великого Князівства Литовського вічною амністією, себто вічним забуттям покривають все, що з обох сторін допустив Господь Бог — полишаючи то Його святому маєстатові, як пожертву за гріхи спільні. Забезпечують у тім всякого стану людей від найменших до найвищих без винятку — як у Війську Запорозькому так і шляхтичів, урядників і приватних людей, чисто всіх, котрі яким небудь чином пробували чи пробувають при гетьмані попереднім і теперішнім. Ні королівський маєстат, ні Сенат, ні вся Річ Посполита, ані хто з приватних людей не будуть підносити ніяких претензій супроти них взагалі або кожного з осіб, від найвищих до найменших. Навпаки — пробачивши собі обопільне християнським серцем, щиро, свідчачися страшним Богом, всякі неприємності і все що діялося під час війн, вони ні явно ні потай не замишлятимуть ніякої помсти і ніяких чинів. Не дадуть себе звести ніякими звільненнями з присяги для будь-яких тайних замислів.

Крім цього всякі кадуки (конфіскації) випрошені ким-небудь під тими що пробувають у Війську Запорозькому і під шляхтою що при-

ставала до гетьмана і Війська Запорозького і до шведів і роздані від початку війни, — тепер усі без винятку касуються і будуть скасовані за законом, так щоб вони не шкодили ні гонорові, ні власності чий-небудь. І де б постанови про конфіскацію не знаходилися, вони вважаються за скасовані і з книг судових еліміновані, і їх власникам надається право володіння, проти чого не можна посилатися на жодні кадуки під каурою інфамії

А що і зміст і саме ім'я амністії повинні бути святі, і речі і люди всякої кондиції відновляються в попереднім стані, повертаються до тієї одності, згоди, любові, права і пана, як було перед війною, — то застерігається, що хто б важився рвати те святе об'єднання, смів публічно, чи в приватнім зібранню закидати комусь зраду, — такий має підпадати карам за порушення договору, і в усяких okazіях де б ішло про охорону від обмови, з обох сторін має чинитися негайно слідство.

Вся Річ Посполита народу Польського і Великого Князівства Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновляється цілком такою як була перед війною, себто ці три народи мають зіставатися непорушно, як були перед війною в границях своїх і при свободах своїх згідно з законами — в радах, судах і вільній елекції панів своїх — королів польських, литовських і руських. Коли під тягарем війни з заграничними державами щось постановлено було на зменшення границь і вільностей тих народів, це має вважатися за недійсне і пусте, і вищеназвані народи повинні зіставатися при своїх свободах, як єдине тіло одної і нероздільної Речі Посполитої, не роблячи між собою різниці з приводу віри: як хто визнавав християнську релігію — римську чи грецьку, всі лишаються в спокою, при своїх вольностях. Хіба якісь вироки або декрети були винесені перед війною і за час війни цілком законно — при наявності сторін чи в їх відсутності.

3. Кількість Війська Запорозького буде встановлена на шістдесят тисяч (*в іншому варіанті* — тридцять тисяч), або як вельможний гетьман Запорозький подасть в реєстрі.

Натомість найманого війська буде десять тисяч, яке так як і Запорозьке має бути під владою того ж гетьмана, і з ухвалених на Сеймі податків з Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, а також з інших від Речі Посполитої буде платитися тому війську.

Стояти Військо Запорозьке має в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною. Всякі вольності надані війську привілеями найясніших королів польських потверджуються: козаки лишаються при стародавніх вольностях і звичаях своїх, які не тільки в нічому не обмежуються але навпаки — підтверджуються всякою повагою. Ніякий

державець маєтків Й. Кор. Мил., ні староста, ні пан дідичний ні довічний, ані їх підстарости, урядники і всякі інші слуги не будуть стягати ніяких податків з козацьких хуторів, сіл, містечок, домів, ні під яким претекстом. Вони мають бути вільні від яких-небудь тягарів, цла і мита, як люди лицарські, у всій Короні і Великому Князівстві Литовському. Мають бути також вільні від усяких судів старостів, державців, панів і їх намісників — тільки під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських мають зіставатись. Також всякі напитки, лови в полях і на ріках й інші козацькі пожитки мають діставатись при козаках вільно, згідно з їх звичаями.

Натомість окремо, кого гетьман Війська Руського подасть Й. Кор. Мил. як гідних клейноту шляхетського для ще більшого захоплення до служби Й. Кор. Мил., тим усім без перешкод, буде дана нобілітація, з наданням всяких шляхетських вольностей. Але так треба міркувати, щоб з кожного полку могло бути нобілітовано сто.

Жодних військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити у воеводство Київське, Брацлавське, Чернігівське. Тільки наймане за гроші військо, що перебуватиме під владою гетьмана Військ Руських, вибиратиме хліб з королівських і духовних маєтностей вищезгаданих воеводств, за наказом того ж гетьмана руського. А коли б була війна при границях руських і треба було послати туди коронне військо в поміч, в такім разі це помічне військо має бути під верховенством гетьмана військ руських.

4. Для підтвердження і більшої певності цього договору Гетьман Військ Руських до кінця свого життя має бути Гетьманом Військ Руських і першим сенатором воеводства Київського, Брацлавського і Чернігівського. А по смерті його має бути вільний вибір гетьмана, тобто стани воеводства Київського, Брацлавського і Чернігівського виберуть чотирьох кандидатів, і з них одному король надасть гетьманство, не віддаючи від того уряду рідних братів вельможного Гетьмана Руського.

Монетний двір для биття всіляких грошей має бути закладений в Києві, або де буде признано зручнішим. Гроші будуть однієї якості і металу, і з королівською особою.

Спільна рада і спільні сили всіх тих народів против кожного неприятеля. Мають всі три старатися спільно всякими способами, аби Річ Посполита мала вільну навігацію на Чорному морі.

Коли ж би цар московський не схотів вернути провінцій Речі Посполитої і на неї наступав, тоді мають сполучитися всі сили: коронні, Великого Князівства Литовського і Військо Руське Запорозьке під командуванням свого гетьмана, і воювати.

Маєтності нерухомі і рухомі, королівщини і записи сум, конфісковані від обивателів Руської землі, котрі пристали до Війська Запорозького і тепер вертаються до батьківщини, — мають їм бути повернені і служби їх у війську коронному і Великого Князівства Литовського мають бути компенсовані і оплачені.

5. А вже від того часу Гетьмани з Військом Запорозьким — теперішні і наступні — відступивши від усяких сторонніх протекторів, більше до них приставати не мають. Навпаки — мають бути у вірності, підданстві і послушенстві у найяснішого маєстату Королівства Польського і наступників його і всієї Реч Посполитої будуть перебувати вічно.

Але так, щоб це не нарушало братерства зав'язаного з Й. Мил. ханом кримським, а якщо буде така можливість — то і з царем московським.

Жодних сторонніх посольств гетьман приймати не буде, і якщо такі трапляться — має їх відсилати до Короля Й. Мил.

Також ні війська стороннього вводити не буде, ні порозуміння зі сторонніми державами мати не буде; хіба що після повідомлення Королю Й. Мил.

6. Всяким приватним особам з обох сторін — також і духовним римського обряду відкривається безпечний поворот до єпископств, парафій, каноній, плебаній і до належних до них маєтків у воеводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським, Подільським, також у Великому князівстві Литовському, на Білій Русі і в Сіверщині. Також усім монахам до церков, кляшторів, маєтностей і фундацій. Теж і світським особам обох сторін до їх маєтків дідичних, староств, держав, володінь власних, довічних, заставлених і за всякими іншими контрактами до них належних, в тих же вищеназваних воеводствах і у Великому Князівстві Литовському, на Білій Русі і на Сіверщині.

Але час повороту визначить Й. Кор. Мил., після порозуміння з вельможним гетьманом Запорозьким. Натомість спосіб повернення у володіння має проходити так, щоб ніхто не повернувся до своєї власності інакше як за універсалом Й. Кор. Мил., і вельможного гетьмана Війська Запорозького. Про що буде порозуміння обох сторін.

Для судження різних справ як кримінальних, так і поточних буде в тих трьох воеводствах свій окремий трибунал — з таким порядком, який вони самі собі виберуть. Крім того, мають бути окремі судові староства в Овручі і Житомирі.

7. А для кращої певності, з уваги на те, що гетьман з Військом Запорозьким, і ці воеводства що були відірвані, відкидають всяку протекцію інших сторонніх народів і добровільно — як вільні до вільних, рівні до рівних і шановані до шанованих повертають. Тому, для певнішого

дотримання нинішнього акту Й. Кор. Мил. і Річ Посполита дозволяють народеві Руському вибирати осібних Канцлерів, Маршалків і Підскарбіїв з правами сенаторів, і до інших урядів народу Руського. Вони мають виконати присягу згідно з текстом присяги (роти) урядовців коронних, з додатком такого пункту, що до нічого противного нинішньому актові вони своєї печаті не приб'ють, навики — пильнуватимуть, щоб нічого не робилося проти цього акту — в конституціях і декретах сеймових, інших розпорядженнях, привілеях і універсалах.

До урядів і канцелярій цих канцлерів будуть належати всі духовні грецькі митрополії, єпископства, ігуменства і бенедикції, що належать до надавання Й. Кор. Мил. П. Н. М. у воеводстві Руським, Київським, Волинським, Подільським, Брацлавським і Чернігівським, а у воеводстві Київським, Брацлавським і Чернігівським — всі грецькі, не тільки духовні, але і світські. Також і суду в королівських містах і всякі декрети за дворні й сеймові, тільки в названих трьох воеводствах.

А що против цього акту вийшло б з канцелярії коронної або Великого Князівства Литовського, то буде неважне, і той що добув такий привілей не тільки його втратить, але підпадає ще й карі в десять тисяч кіп литовських, а судити його за це в суді Й. Кор. Мил. за спеціальним реєстром.

Щоб із суперечок за підданих обвинувачених в своєвільстві не входило нових замішань, — касуються всі процеси про видачу підданих, про наїзди, забране майно, шкоди починені під час внутрішньої війни, — земських, гродських, трибунальських судів, також і декрети трибунальські винесені в цих справах — особливо щодо воеводства Київського, Волинського, Брацлавського й Чернігівського.

З Його Мил. царем Московським якщо дійде до складання договору Й. Кор. Мил. і стани коронні, і Великого Князівства Литовського мають вимагати ненарушного визнання вельможного Гетьмана і Війська Запорозького і нинішньої постанови.

Вельможні пани комісари та вельможний Гетьман князівства Руського фактично затвердили нинішню комісію своєю присягою — про що свідчать їх підписи на текстах (ротах) присяги. Крім цього, буде ця комісія конфірмована — від Сенату присягою ясно преподобного Й. Мил. Архієпископа Гнезнінського, Примаса Коронного і Й. Мил. Ксьондза Єпископа Віленського, а також їх вельможностей панів чотирьох Коронних гетьманів і Великого Князівства Литовського, і Канцлерів Обоих Народів, а від кола рицарського — присягою Маршалком посольської ради, в Сеймі що буде скликаний якнайшвидше, — в присутності послів, які будуть прислані від вель-

можного Гетьмана і Війська Запорозького, де й буде затверджена постанова.

Відносно присяги Й. Кор. Мил., то з своєї доброти Й. Кор. Високість на покірне прохання Війська Запорозького милостиво се вчинить — що підтверджують їх вельможності пани комісари.

Натомість полковники, сотники і вся старшина Війська Запорозького виконають свої присяги після Сейму, на котрому будуть затвержені нинішні постанови — в присутності комісарів, які на те будуть депутовані від Сейму.

А щоб ці постанови комісії мали вічну вагу і повагу, вони у всьому своєму змісті від початку до кінця, будуть включені в конституцію, ухвалену Сеймом, і будуть вважатися вічним і незмінним правом.

До булави великої руської належатиме Чигринське староство, як це значиться в привілеї наданім покійному Богданві Хмельницькому, Й. Кор. Мил.

Гетьман Військ Руських буде звільнений від резидування при Й. Кор. Мил.

Конвокація Київського, Брацлавського, Чернігівського воеводств буде скликана універсалом Й. Кор. Мил. після майбутнього Сейму, який, дай Боже, буде скликаний якнайшвидше.

Діялося се в таборі під Гадачем, дня і року вищезазначеного.

Іван Виговський, гетьман Військ Запорозьких рукою власною від імені цілого війська⁶.

№ 5

Маніфест Війська Запорозького до володарів Європи

1658 р.

До відома ясновельможних, найшляхетніших, найсвітліших, найповажніших, найславетніших, знаменитих, високородних, достойних володарів, царів, електорів, князів, маркізів, республік, графів, баронів, знаті, громадян...

Ми, все Військо Запорозьке, заявляємо і свідчимо перед Богом і всім світом цією нашою правдивою і щиросердною маніфестацією, що приводом до наших війн із Польшею не була жодна інша причина, інша мета і намір, як оборона Святої Східної Церкви, рівно як і наших прадідних вольностей, любов до котрих ми зберегли спільно з нашим гетьманом вічної пам'яті Богданом Хмельницьким і нашим писарем Іваном Виговським.

Приватні наші справи проти справи слави Божої та спільного блага були для нас завжди другорядні. Тому домовившись про дружні союзи з татарами, її світлістю шведською королевою Христиною, а згодом і з його світлістю королем Швеції Карлом Густавом, ми завжди їх дотримували й усім цим угодам були незмінно вірні. Навіть полякам ми ніколи не давали приводу порушувати угоди, бо за Святою нашою вірою виконували всі домовленості і постанови.

І не з іншої якої причини ми прийняли прокuratora Великого князя Московського, а лише на те, аби за угодою, що укладена завдяки зброї і не раз пролитій крові, ми могли зберегти і примножити наші вольності для нас і наших нащадків.

Тому й наше Військо разом із наказним гетьманом Низового Війська Золотаренком, довірившись обіцянкам і запевненням Великого Князя Московського, спершу було за те, щоб приєднати Литву до Великого Князя Московського. Покладаючись на зв'язки, що лучать наші релігії, та на наше свободне добровільне підпорядкування, ми сподівались, що він буде до нас доброзичливий, дружній та м'якосердий і чинитиме з нами, ґрунтуючись на ширій довірі, не порушуючи нашої свободи, діятиме згідно зі своїм словом. Але, — о даремні надії! Послужливі державні урядовці цього добродесного і побожного царя та московські бояри мали заміри, щоб уже того першого року, коли йшлося про мир між поляками і московитами, була укладена також угода, що ставила б за мету захопити Польське королівство, а нас — придушити і приєднати. Московити пообіцяли полякам, що ми зрадімо нашій домовленості зі шведами і з волі Великого Князя розпочнемо проти них війну. Замисли їхні спрямовувались на те, аби нас, перейнятих війною зі шведами, легше було придушити і приєднати, на що Богдан Хмельницький, разом із нашим писарем, не лише не давали згоди Великому Князеві, а й подавали йому через Василя Петровича Кікіна чимало доказів, чому не потрібно розв'язувати війну зі шведами в Лівонії.

Ми мали на руках копії вищезгаданих перетрактацій, безсумнівно, вірогідні, однак не думали, що цей невірний крок і знак омани свого володаря державні урядовці здійснили, не погодивши цього злочину з прихильним до нього царем і Святійшим Патріархом. І тому, вірні своєму слову, ми намагалися запобігти зусиллям московитів.

Отож, війна, розпочата в Лівонії проти Його світлості короля Швеції, нашого союзника і друга, без найменшої причини, а лише під тим одним претекстом, що Його світлості королеві Швеції подобалося підтримувати з нами дружбу, була за перше відкрите свідчення цього зло-

чину. Адже король Швеції, заклопотаний військовими діями, не міг допомогти нашим зусиллям. З цієї причини до нашого посла у Його світлості короля Швеції шляхетного Данила Грекині Олівенберга, що йому двічі відмовлено їхати через Московію, приєднався наш гетьман з тим же військом, при котрому раніше був Данило Виговський, його свояк. Він супроводив його до самого Люблина і спостерігав лувкаство московитів-ошуканців.

У тому, що наші підозри не безпідставні, переконує укріплення, недавно споруджене в нашому столичному місті Києві, — в ньому міститься залага з кількох тисяч московитів, аби тримати нас у неволі, що її колись було задосить і в Польщі. Так заповзято турбуються московити тим, щоб приєднавши нас до себе, зробити союзниками по рабству.

Достеменні свідчення та явні приклади цього ми мали й у Білій Русі, коли людей шляхетного походження, що зі своєї волі відійшли до прикордонних місцевостей Московії, майже двісті родин, силою і підступами перевезли до Московії. Тоді, як міщани Могилева та корінні жителі інших міст Білої Русі, назагал люди з різних міст і сіл — дарма домагалися милосердя Великого Князя, їх, числом понад двадцять тисяч чоловік, депортували й переселили в місця московських колоній. Не кажучи вже про захоплених у Старому Бихові, що був переданий до їхніх рук, та в інших містах поблизу Дніпра, бо весь Дніпро оточений залогоми (московитів).

Після смерті вічної пам'яті Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, вони гадали, що наша Мала і Біла Русь спільно з Військом Запорозьким швидко загинуть. Тому й послів наших у Москві затримували довго і з ними поводитися гордовито і на свої прохання ми діставали холодні відповіді. Незабаром і московське військо на чолі з князем Григорієм Ромодановським, послане начебто на допомогу, просунулось аж до Переяслава і не побажало підкоритись гетьманові.

Коли пізніше на гетьмана був обраний Іван Виговський, що він узяв провід, перебуваючи на посаді Головного Писаря Війська Запорозького, то Ромодановський перший не визнав цей офіційний титул, а за ним зробив те ж саме і Великий Князь. Розбрат по тому посіявся ще далі, гетьманові закидалось, що він польський шляхтич і тому більше відданий полякам, ніж Війську Запорозькому.

Оскільки природа воїнів, що ведуть бої за своїм власним розсудом і підносяться внаслідок численних перемог, схильна до сваволі, то вона, лучачись із честолюбним бажанням наказувати, штовхнула

деяких козаків, що жили нижче Дніпрових порогів, обрати собі за ватажка якогось Барабаша. В листах, написаних до Великого Князя і відправлених через їхніх послів, ці козаки звинувачують щойно обраного гетьмана Всього Війська Запорозького в багатьох кримінальних злочинах. Через цих послів вони також закликають перенести верховний військовий провід разом із всією скарбницею до Москви і пропонують, аби воєводи для нас так само послалися з Москви.

Ця достохвальна справа відбувалася так, що коли згадані послі в супроводі тридцяти козаків проходили через землі Полтавського полку, то Пушкар, полтавський полковник, утаємничений у справі заколоту і його співучасник, мовби перейняв їх і додав ще сім своїх козаків, котрі, будучи захоплені чином бунтівників і перепроваджені до самих кордонів у Московії, згодом були відпущені. Посли виправдовувались тим, що Пушкар хотів їх затримати, але не зміг.

Знаючи це з постанови генеральної ради, що відбулася в Корсуні (де й Пушкар присягав на вірність гетьманові), гетьман направив до Великого Князя послів із листами, в них просив, щоб не довіряли цим бунтівникам, бо Військо вже неоднораз засвідчувало свою вірність Великому Князеві, а крім того, щоб послі бунтівників були під вартою повернені до Війська Запорозького. Але справа розв'язалася на добре для нас і тому, що наші послі випередили бунтівників, а коли ті прийшли до Москви, то тримали в таємниці місце свого розташування. Дяк Алмашев, що його запитували наші послі в Москві, заперечував те, що вони вже прийшли, поки їх одночасне з нами і таємне перебування в місті не стало для наших за наявність. Але це аж ніяк не похитнуло впертої підступності московитів: послі, що ми їх відпровадили, не отримали відповіді, патріарх московський не удостоїв відповідати гетьманові на його листи. Навпаки, бунтівники одержали від Великого Князя нагороду, листи і явно незаконні привілеї для Війська Запорозького, щоб передати їх Барабашеві.

Тоді був у Путивлі придворний Микола Олександрович Сушин і побачив, що справа повертається на погане, що негідно ведуться переговори з вільним народом. Тому він затримав послів-бунтівників і пообіцяв передати нам, якщо Великий Князь дасть на те згоду.

Тим часом Пушкар, не повідомляючи гетьманові, майже щодня по-тай приймав московських послів і відсилав назад. На сім листів, посланих йому з вимогою з'явитися до гетьмана, надійшла відмова. Нарешті, коли до нього наблизились військові загони, що їх послав гетьман, котрі не мали жодних ворожих намірів, він несподівано напав, одних убив, других розігнав.

Майже тоді ж прибув надзвичайний посол Великого Князя — Богдан Матвійович Хитрово, генерал артилерії і московський сенатор. Без погодження з гетьманом він надсилає письмові універсали до всіх полковників, щоб вони прибули в Переяслав на генеральну військову раду. Переговоривши зі старшиною, він відсилає Григорія Ромодановського до Москви і сповіщає, що за велінням Великого Князя постане перед військовою Радою замість гетьмана.

Гетьман розцінив як поганий знак те, що права його посади і влада знехтувані разом зі свободами Війська Запорозького. Однак він поступився інтересам суспільного блага і прибув на Раду.

Там гетьманові звідомили, що Григорій Ромодановський, який стояв на чолі московського війська, протягом двох днів був неподалік Пушкаря і вів перетрактації про нашу поголовну видачу. Хоча в його владі було схопити заколотників, полонити і відіслати на вищезгадану Раду. Накопичуючи сили на дальший просув, він прочекав вісім днів, так і не домовившись із Пушкарем. А направленим до Пушкаря від усіх полковників і від Богдана (Хитрово) послам із проханням — аби він відмовився від свого замислу, з'явився на раду, поклавшись на громадську довіру і подав звинувачення, — відновив, що не може з'явитись інакше, ніж разом із своїми вошами. Зі свого боку, він послав кілька сотень, Богдан зустрів з великими почестями, щедро обдарував. На такій висоті вони й вернулись додому.

Тим часом Богдан разом зі своїм оточенням звелів гетьманові, аби той прямо пішов на Пушкаря і привів його до послуху, коли не переконанням, то силою, якщо тільки гетьман пообіцяє такі дві речі: по-перше, складе присягу на Святому Євангелії Великому Князеві; по-друге, протягом восьми днів спільно з кількома особами з військової старшини поїде до Москви на перетрактацію з Великим Князем.

Гетьман погодився і на першу і на другу умови. Після цього він розпустив Раду і звелів повернутися чотирьом полкам, направленим проти Пушкаря. Майже тоді ж були відпущені послы вищезгаданого Барабаша. Вони приєднуються до Пушкаря і показують підбурювальні листи та привілеї, що їх дістали від Великого Князя. (Вищезгаданий Барабаш був Божою милістю і розсудливістю гетьмана викликаний із Запоріжжя й після того, як він визнав свою провину і просив гетьмана його простити, був ласкаво і шляхетно вибачений та звільнений від покари.)

Богдан, що мав купку своїх збунтованих козаків, досі не виконав обіцянки, але змусив Пушкаря до присяги і пообіцяв йому прощення. З цієї причини запалена в нас пожежа, що її розпалювали московити,

вирвалася назовні. В різних місцях бунтівники вбили невинних людей, а московити спостерігали за цим звіддалік. Серед них шляхетний Боглевський, свояк гетьмана, бездоганний і миролюбивий, був убитий у своєму будинку разом із дружиною та всіма домашніми. Коли про цей злочин сповістили Великому Князеві, то він відбувся мовчанкою.

Але Пушкар, не вдовольняючись скоєним, поєднав сили свого полку з силою бунтівних козаків, стягнутих зі всіх кінців його землі, і рушив прямо в бік Дніпра, щоб захопити гетьмана спільно з усією генеральною старшиною Війська Запорозького, що її він пообіцяв передати в руки московитів.

Звернувшись по допомогу до московитів, гетьман даремно чекав на відповідь і змушений був уже інакше розраховувати свої сили: тому він закликав на допомогу татар на чолі з їхнім ханом Карач-Беєм, приєднавши їх до козаків, котрих можна було зібрати, та найманого війська і рушив назустріч повсталим. Він відігнав їх од Полтави, бажаючи одного — заспокоїти все без крові. З цієї причини гетьман неоднораз одправляв послів до Пушкаря, пропонував усім простити і обіцяв свою ласку.

Ймовірно, Пушкар і оточені з усіх боків зрозуміли: тепер вони змушені схилитися до миру і пообіцяли його. Але підступно ошукавши, Пушкар на саме свято Пресвятої Трійці, серед ночі, вважаючи, що наше військо, переможене сном і пияцтвом, можна буде легко розбити, напав на нас — під'юджували його передусім московські зрадники і ті, що перебували в нашому війську, а їх у нас було задосить. Тому, ввійшовши в середину табору, він посів більшу частину ар'єргарду. Проте, тільки засутеніло, гетьман разом зі своїм найманим військом і татарами вчинив опір і розбив повсталих, знищивши цілковито спільно з їхнім проводирем. Тільки Барабашеві з небагатьма вдалося втекти. До загиблих у цій битві варто додати і тих, що їх убили повсталі в Лубнах та Гадячі, їх нараховують до п'ятдесяти тисяч чоловік, і це є плід злодіянь московитів.

Коли ж це так відбулося і можна було тепер сподіватися на мир у нашій Русії, раптом за три тижні щезлий Григорій Ромодановський разом із військом Великого Князя вступає в наші володіння. Про своє прибуття він повідомляє гетьманові, що прийшов допомогти козакам, аби умиритворити заворушення. На це той йому відповів, що вже все заспокоїлось, тому хай зі своїм військом він повертається назад, а Барабаша, що він знову повстав проти нас, закутого в кайдани — видасть гетьманові. Ро модановський відповів, що відійти з військом або видати Барабаша гетьманові, без особливого на те наказу Великого Князя, він не може, зрештою, хай гетьман прибуде на розмову у вузькому колі.

Між тим Шеремет (єв), полководець Великого Князя, підійшов до Києва з іншого боку, військом числом на шість тисяч, що за ним потай ішла решта воїнів московитів, число їх доходило до п'ятнадцяти тисяч. Він подружньому запросив гетьмана, щоб той прибув на переговори, маючи на меті захопити його в полон, спільно з кимось із старшини. Коли ж гетьман відмовився від цієї зустрічі, Шеремет(єв) відкрито заявив, що загиблий Пушкар був кращий і найвірніший слуга Великого Князя, а гетьман є ворог московитам. Упевненість у тому, що Шеремет (єв) намагається чинити всіляку шкоду гетьманові й усьому Війську Запорозькому, підтвердило й повідомлення кількох московитів, що шукали у нас притулку.

Те ж саме підтвердили два перебіжчики з війська Ромодановського, втаємничені в підступну змову. Зі свого боку виявив достатнє старання й Ромодановський: кількох сотників, відданих нам, він засудив до шибениці, а двічі повсталому Барабашеві надав титул гетьмана Війська Запорозького разом із клейнодами від Великого Князя; Прилуцького полковника, відданого нам, він позбавив цього звання і призначив іншого, розіслав у різні місця письмові універсали Барабаша, що закликали до нового повстання. Нарешті, він зробив відверто ворожий крок — спустошив місцевості, що прилягають до нашого міста Веприна, і полонив багатьох місцевих жителів.

Так розкрилася хитрість і підступність тих, що без жодної нашої вини готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, — рабське ярмо. На те, щоб його знищити, ми й доводимо нашу невинність і, закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законну оборону і змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи. Тому на нас немає вини і не ми є за причину цієї війни, що її тепер розпалили. Ми хотіли бути вірні Великому Князеві, але нас змусили стати до зброї⁷.

№ 6

«Статті, на яких П. Дорошенко піддався турецькому султану, привезені з Царгорода»

Статті, на чем Дорошенко поддался Турскому Салтану, привезены из Царгорода.

1. Готови есмы воевати со всякимъ неприятелемъ повелительства твоего; а во утверждения сих договоров посланъ былъ Посоль Осман Чаузыс в лето от Рождества Христова 1668, в 10 ден Августа.

2. По договору и уставленію, бывшем во время Богдана Хмельницкого гетмана, того ж хочет и Петр Дорошенко Гетман, купно с послани посланными к Солтанову Величеству, сиречь да утвердить сицевая примирения и уставления вперед реченная, ибо и он сам всегда есть готов сопровтив стати всякому непріятелю Салтанова Величества, егда будеть нужда и потреба.

3. Над то просим, да рати, которыя повинуютца Салтанову Повелительству, сиречь, Крымская, Черкеския, Нагайскія, також и Буцацкия, инья сицевыя, которыя имуть приходи в помощь нашу и пособство, да будут под властію и правительством нашего Гетмана, а потом и его наследников, для того, дабы тые рати слушали Гетмана, и купно с войском Казацким, когда будеть потреба, возмогут находить и нападати на непріятельская места, или от нас хранимая.

4. Во утверждения же сих объемлю аз, Гетман, и все войско Казацкое, военное знамя, яко булаву и знамя, еже от Турков иминуетца туй.

5. Егда же изволит сицевыми знамены нас почтити и помиловати, Салтан Оттомайскій, не хошем, да того ради вознися, яко подданія быта и весьма порабощенныя, ниже данниками и коим либо податем повинни, но от всех податей свободни и от тяжких бремени жестоты чужди быти желаем; к тому желаем, дабы Гетмана не переменяти, его же войско Запорожское себе избрет, и в его место иног не поставляти, но точнію да знамена оная воинская будут токмо знаменованія и свидетельства правого пріятельства и согласія войск Казацких с крепостію Оттоманскою и с Татары, и да будут пред нашим Гетманом во всякой войне будущей противь недругом Казацким или Салтановым, или против Татарских готови.

6. Когда рати Салтановы или Татарское войско придут на помощь казакком и входят для пособия их в отечество и в страны их и в места ко отвращению силы непріятельскыя, не хошеш, чтоб они будовали свои храмы молитвенныя, имянуемая мечеты, ниже иная кая зданія, яже вредять вере Християнской; над то, идеже обретаютца церкви Рускія, да не возмогут их разоряти и грабити, чтобы своєї построити mosqueи; к сему когда будут Казаки почтены знаменами Салтановыми, тая ж самая знамена да чтут и Турки, а в честь же за любов тех знамен да не возмогут чуждых имения грабити и градов палити, и ни единого мужеска или женска полу из Казацкаго рода пленити, и в царствующій град Константинопольскій отводить, а дерзнувый то сотворити, весьма убиен быти имать, иземшій той род, которой будеть противен род войску Казацкому.

7. Войска приходящія из Волох и Мулгьян в наше пособіе, да не возмогут тщеты творити всем тем местом, монастырем, церквам, которые

суть под властію Гетманскою; священницы же, живуще в нашей земли, да будут в мире и без всякаго страха, и без боязни, и ужаса да пребудут; подобне вси, иже хиротонію приѣмлють от Святейшаго Патріарха Цареградскаго, а живут в Кіеве и в Гадиче, чтоб их свой Митрополит правил и редил.

8. Дабы Гетман наш всегда был утвержден в своем достоинстве даже до последнего дня живота своего, тако чтобы его никтоже возмог из власти Салтановы пременяти и из сѣдалища его низ вергати; казаки паки с нами несогласующи, аще начнут творити соборища и станут против нам творити коварство и сети прелестей, да не возмогут иного себе творити Гетмана, того ради, яко мы zelo доволни есмы и усердіе имамы к господствованію сего Гетмана, и согласны есмы единодушно ити на противники наша, даже до последнего отмщенія.

9. А занеже Рускій народ ныне розделися в различныя страны людей, а держат едину и ту же де веру со Греки, не токмо в сих странах, но и в иных пределах и по границах, сиречь изъ единыя страны Премышля, Саомбора и от града Кіева, и далее, даже на двенадцать миль из другія страны от реки Вислы, и из иные третіе страны, сиречь от Мемна, и из четвертыя страны, от Севска и Путивля, вси суть Казаки, надеемся, что и сіи в мале времени сіе установленіе приѣмлють и с нами согласны будутъ, что сотворити с великим прилежаніем за помощію Божією Гетман наш потщится, да и тїи свободятца от держащих их порабоженіи и под игом беднейшии, которых егда к нашей привратим власти, величайшая сотворим прилежанія, да и тїи никого же творят коварства и пагубы против Салтана и Татарскому Хану, обаче, хотя нам толь многія народы не повинуютца, но или Поляком и Москве подданствуют, суть же от своих Царей увещеніи, или паче пенязми понуждены, да творять тщету людем повелительства Турского, или да противляютца Ордам Татарскаго Хана, обещаемся с ними ничего же деяти и всячески от содружества их уклонятися, и дружества с ними хранитися, и яко на противники Салтана Оттоманскаго единодушно ратувати, купно с Гетманом, да отмстим ради Салтана Оттоманскаго, яко противником, избегом, наступающе на них сильно.

10. Желаем к тому, да не будут нашествія и грабленія окрест нам подданных мест и пределов, Турского салтана повелительству подданных, тако на местах суших близ реки, именуемья Деркус, якоже суших близ Буга или на местах оных, яже суть близ Сочавы

11. А занеже народ Рускій не вѣсть иного языка кроме природного, прилежно молит наш начальник и господин, да егда к нам возвратитцы послы от Салтанова величества, грамоты писаны будут

Гетману и ко всему войску Казацкому или поруску или погреческу; послы паки, иже будут приходиты в наши страны, да всячески глаголют руским діалектом.

12. Просим царского престола, да по преставленіи теперешняго патріарха Царегородского, именуемого Мефодія, никто же наступит, разве того, его же собор архіерейскій, купно в клирики, избрет; таковое же бы никоим же образом премененну быти, но сидети на престоле даже до последнего жизни своя дыханія; сіе же вчиненіе цело сохранитца и впредь будущим патріархом; аще же никто от архіереов, или из клириков дерзнет смущати и низлагати праведного патріарха, и смеет взыти на престол патріарший, или златом, или дары, сицевыя люди, нашествующія и держачія вещь чужду, крепце казними да будут и силне.

13. Егда приидет время ратованія с коим нибудь непріателем и приидут отсюда войска (та) тарска в помощь нам, в страну нашу, не имут жити в селах и градехпо своему хетенію и любленію, ниже что насиліем брати, но да живут на местах им назначенных и да пребывают в них доволни пищею и оброки, от нас позволеными; тожде само сохранит и наши казаки, егда пойдут, призванни суще на по (мо) шь Салтану, еже есть да доволни будутъ тем, еже им свободно соизволитца.

14. Егда который казак будет имети суд над турком, аще винит будет турчет или казак, всяк должен судитца пред своим старшиною и от него казнен быти по мере своего преступленія; аще кто невинен явитца, да свободен отпуститца всячески.

15. Да не сотворит Турскій Салтан мира, ниже Хан Татарскій, с пограничными и близкими обладатели, изрядне еже с Королем Польским и с Царем Московским союза дружества да не творит без ведомости и согласія нашего Гетмана и всего войска Казацкаго, ниже да будут договоры тако на брань, яко же на мир приклонныя, без ведомости обеих стран и соизволенія; аще же Салтанъ Турскій или Хан Татарскій установит мир и совершит договор или в дому или в поли с непріателями Казацкими, или на щету войска Запорожскаго, то явно глаголем, яко наш Гетман той покой ни во что будет иметь, яко нам вредный и пагубный, тем же убо дабы твердо и постоянну быти миру, потреба есть, да той будет с явственною ведомостью Гетманнскою и войска Запорожскаго, ибо аще рати Козацкіе щету некую примуть и зле постраждут от своих супостат, потреба есть отмщенія деяти тако войску Запорожскому, яко же и Турскому о сотворенной обиде, кроме всякаго разоренія воспріятого мира нашего, занеже воистинну обе стороны взаем суть соединенные, единым телом сотворены против своих недругом.

16. Заключеніє напоследок да будеть яко аще Салтан Турецкій и Хан Татарскій сего постановленія нашего пріяти не восхошет, всеконечно умыслить нас сотворити подданными и данниками весма и все восхошет низвергати, Гетмана изгоняти по своему изволенію, инаго же на его место поставляти, монастыри и церкви наши разоряти, и новыя мечети созидати, и наших Митро-политов прменяти, и дани на них выбирати, и с их престолов низлагати, податей от нас Руси зыскивати, и иная вещи ядомые, ячмен, овесь и дрова, и кою нибудь иную вещь и малейшую насиліем вземлюще, да пріязнъ нашу отринуть и сопротивятца сим статьям нашим, тогда убо Гетман и войско Запорожское потщитца, да иным коим о себе промыслит способом, места своя сохраняюще и держаще подъ властію и господством своим свободная и от всякихъ времен явственных всячески вольная и отнюдь недвижная, обаче никогда же против Величеству Салтанову воююще, ниже руки наши подносяще обычаем непріятельскимъ, разве аще прежде убеждены и понуждены будем от Турскаго или Татарскаго войска.

17. Егда войско Запорожское пленит когда некій градъ или место с помощію Турскаго войска, то место взятое да будеть под областію Гетмана и войска Запорожскаго, никоея тамо оставующе стражи, ниже крепости творяще Турскіе⁸.

№ 7

Чигиринські пункти 1675 року гетьмана П. Дорошенка до короля Яна III Собеського

Пункти найголовніші, за якими Військо Запорозьке, іменем всього народу Руського вольностей добивається, до обов'язкового Пану підданства приступити хоче

(1675 р., січень; м. Чигирин)

[1] Унія так швидко утвердилася, так як маємо відомість, в цілому стосовно осіб знесена бути і викорінена не може, коли уні[а]ти до послушенства св. Патріарха Константинопольського, як перед тим було, повернутися не хочуть, тоді потреба того, аби уні[а]ти всі до богослужіння і визнання костюла римського і до послушенства папського приступили. А старовічні церкви і монастирі греко-руські в Короні Польській і Великому Князівстві Литовському так за держави княжат Руських, як і за влади Королів Їх М[илості] Польських а [через] православних церкви східної сповідників фундовані і будовані, в архієпископії Полоцькій, Смоленській, в єпископії Володимирській і Брестській, в єпис-

копії Холмській, Пінській і Туровській і в єпископії Вітебській знаходяться, з кафедрами і архімандритами і ігуменствами і шпиталями і з усіма добрами і наданнями до них належними, аби згідно з привілею Короля Владислава небіжчикові о. Могилі, митрополиту київському, в р. 1632 наданому, також згідно з комісії Зборівської і Гадяцької людям народу православного, греко-руського були віддані так, наче православній церкві східній усі сповідники ті згадувані архієпископи, єпископи, архімандрити, ігуменства з церквами, монастирями і з усіма добрами і наданнями, здавна до них належними, з під уні[а]тів одібравши, а на уряди і достоїнства ті духовні гідних того ж визнання греко-руського осіб згідно з виборами постановивши, давнього і апостольською працею постановленого благочесно вживали і тим, які зараз там від уні[а]тів утиснені за неволенням, вільно вживати допустили греко-руське богослужіння.

Церкви і монастири як в Короні Польській, так і у Великому Князівстві Литовському, де Руський народ і мова знаходиться, в добрах королівських і шляхетських, в містах і селах нові будувати і старі наставляти, богослужіння згідно зі звичними і здавна від церкви східної св. Отцями узаконених порядками відправляти, з Найсв[ятішого] Тіла і Крові Панської Таїнства священникам публічно зі дзвониками до людей хворих ходити, публіці тіла мертвих із співанням гімнів до гробу провадити і інших усіх церемоній і процесій церковних вживати, щоб було вільно. Священники визнання віри греко-руської скрізь, як у добрах королівських, так і шляхетських в Короні Польській і у В[еликому] Князівстві Лит[овському] таких вольностей і від становиськ жовнірських охорони щоб заживали, яких заживають ксьондзи визнання віри костьола римського. Також добра, маєтності, фо[ль]варки монастирів і церков греко-руських від становиськ, стацій і всіляких утяжінь жовнірських, тут же від поголовщин, із сеймів назначених, аби таку завжди мали охорону, яка мала і мати буде добра кляшторні і костьольні. Друкарні, де бували перед тим, і зараз, де слушно знайдеться місце, закладати, книги в них згідно з потребами церкви руської друкувати, академії, як та єдина в Києві, а друга, де слушно від православних обере місце, і школи фундувати, в науках по грецькому, по-латині і по слов'янському впроваджувати аби було вільно православним народу греко-руського людям.

[2] Найвищим особам духовним, що на катедрах і достоїнствах церкви греко-руської знаходяться, як то преосвященному о. митрополиту Київському і його митрополії оо. Владикам, щоб у сенаті Корони Польської така була повага і пошанування, яка є Їх М[илості] Ксьон-

дзам архибіскупам і біскупам визнання костьола римського і щоб всілякі достоїнства, [що] вакантними робляться, духовні, тобто митрополія, єпископія, архимандрія, ігуменства і інші монастирі чоловічого і білоголового закону, що в добрах королівських і шляхетських у Короні і Литві знаходяться, без вільного людьми греко-руськими вибору жодним поглядом народження шляхетського особам не були віддані, тільки за канонами Отців св. гідному і вільним православних вибором обраному подані і привілеями Короля Пана підтверджені були.

[3] Війську Запорозькому вольності, щоб без перешкоди вживати було можна, в цілому відмежування треба, адже без відмежування в минулих роках і часах [перебували]; гарно Військо Запорозьке підлягало минулим Королям Їх М[илості], Панам Своїм, підданство складало і до одностайності з військом кор[онним] приходило, однак не могло то тривати щоб коли військам кор[онним] в Україні стації мати і старостам наїжджати допускали, не одноразово від обтяжених і утиснених обивателів українських розрухи і замішання збуджували. Тоді для вічно тривалого і нерозірваного миру потреба Війську Запорозькому такої ласки Короля Пана і Р[е]ч[і] п[осполи]тої, щоб трое воеводств: Київське, Чернігівське і Брацлавське згідно з комісії Зборівської і Гадяцької і Чуднівської з поверненням Могилева з містами, до того полку належними, були відділені і кордон визначений, в яким відмежуванню щоб Військо Запорозьке без перешкод жодних вольностей своїх вживало. Треба постанови і такого затвердження, щоб хоругви з військ кор[онних] і лит[овських] ніде в Україні на становиськах не бували і пп. Державцям і старостам на міста українські не наїжджали. Що коли постановлено і затверджено буде, певне без порушення вічний мир тривати буде і зичлива послуга Королеві Пану і Р[е]ч[і] п[осполи]тої Війська Запорозького вічно на переміну проти кожного неприятеля Р[е]ч[і] п[осполи]тої.

[4] Війська Запорозького якби на яку послугу до польських країв вказувала потреба, тоді не від гетьманів, але від самого Короля Пана до гетьмана Запорозького указ присилати має. Все ж якщо б в далекі закордонні краї тієї послуги Війська Запорозького вказували шлях, у той час гетьмана Запорозького самого не мають витягнути жодними указами з України, але тільки частини Війська потребувати, яке гетьман з наказним своїм пос[и]лати буде. Однак так тому наказному, як і війську, при нім виправленому, щоб жодної не було образи, загалом щоби ласка Короля Пана, вождів кор[онних] і всієї Р[е]ч[і] п[осполи]тої була засвідчена і вільний зі всілякою безпекою за послугою відправленим тим на Україну було дозволене повернення.

[5] А як Військо Запорозьке, у вірнім підданстві залишається, на послугах Короля Пана і Р[е]ч[і] п[осполи]тої буде повинно становити, так коли Україна, як забачивши небезпеку, допомоги потребувати буде, аби з ласки Короля Пана і Р[е]ч[і] п[осполи]тої від неї не відмовляли, але за першим від гетьмана Запорозького до Короля Пана донесеним проханням, аби стільки полків і хоругв до гетьмана Запорозького вислано, скільки названо у потребі. Все ж ті хоругви польські, щоб під команду гетьмана Запорозького віддані були і у всьому як належить, в порядку військовим без жодного поспіху йому підлягали.

[6] А що Військо Запорозьке без того не обійдеться, аби не мало в якихось потребах або на сейм вальний до Короля Пана і до Станів Речі Посполитої, або на сеймики послів своїх посилати, тоді треба ласки Короля Й[ого] М[илості] і Р[е]ч[і] п[осполи]тої, щоб коли послы Війська Запорозького прибувають, на сеймі вальнім поруч з послами в-дств Київського і Руського, також і на сеймиках таким особам гідному засідали місці.

[7] Козакові будь-якому з Війська Запорозького, за листом старшого свого показаним, щоб до Польщі або до В[еликого] Князівства Лит[овського] в яких-небудь чи публічних чи приватних потребах випало їхати, аби всіляка такому була завжди безпека. І як пп. шляхта в Короні Пол[ьській] і В[еликому] Князівстві Лит[овському], про порятунок своїх витрат турбуючись, дому своєму товарами вільно і безмитно торгуючи, так і козакам зі свого власного господарства збіжжя, коні, воли, вівці і інше, які хто може готувати товари, в Польщу і Литву посилати та ними за вподобанням торгувати щоб було вільно, а жодного від них ввізного, мита і інших уривків, ніде по шляхах, перевозах, мостах, греблях і переправах аби не витягали.

[8] Сенаторські достоїнства, двірські і земські уряди віри православної нашої, не уніатської людям, яких у Короні Пол[ьській] і В[еликому] Князівстві Лит[овському] з домів княжат і пп. заслужених уроджених багато знаходиться, аби так, як і людям, костьола римського віруючим роздані були, Військо просить, також по містах королівських у Короні і Литві міщани віри греко-руської до магістрату аби були допущені. Особливо за особами достоїнств, двірських і земських урядів гідних, віри греко-руської належних, духовному і світському в Короні і В[еликому] Князівстві Лит[овському] розташованих, щоб гетьман і Військо Запорозьке на сейм або до двору внесли свої причини до Короля Й[ого] М[илості], аби та причина була важлива і того, за ким вона внесена буде, щоб уряду, в причині названого, достойним вчинено. Листи теж руські аби знову в канцелярії Кор[они] і В[еликого] Князів-

ства Лит[товського] запроваджено і ними декрет вчинено і посольства від Війська Запорозького прийняті були, Військо просить.

[9] Яких-небудь шкод, пошкоджень і проступків Король і Р[і]ч П[осполи]та від Війська Запорозького собі признає, аби то всі для вічного покою вічно відійшло в забуття, забуто і ніколи не згадувано, а так старшині, як і меншим козакам не згадувано було, взагалі усї неприємності у вічне небуття відклавши, відкрито і таємно жодної, щоб не ховали і не практикували помсти, але і тим людям, які зі стану шляхетського, духовного і світського прилучилися до Війська Запорозького, жодним способом шляхетському їх належному гонорові, аби не применшували достоїнства. Також всю спадщину як під тими, котрі з членів Війська Запорозького і під станом духовним, як і під шляхтою, яка при Війську Запорозькому опинилася, який-небудь від Короля Й[ого] М[илості] пробачений, всі разом і кожний окремо аби знесені, скасовані і в ніщо були обернені.

[10] Всілякі привілеї і листи на знищення прав і вольностей церков віри греко-руської і благочестивих її ви знавців належних, і на знищення тих в минулі сейми послані і зареєстровані і [з] канцелярії коронної видані, також листи всілякі і конституції сеймові, вольностям військовим і народові Руському шкодливі і противні, щоб були скасовані і навечно в ніщо обернені а справи всі, як у свідоцтвах старих княжат Руських і литовських привілеї, декрети, обмеження, комісії, також привілеї давні і свіжі Королів Їх М[илості] на церкви, монастирі і уряди церковні, на високому рівні про унію нічого не згадуючи, віри греко-руської людям надані, і зараз свіжо яких Військо Запорозьке потребує, аби обговорені, підтвержені й зміцнені були.

[11] Замок Білоцерківський нехай Військо Запорозьке саме відібрати може, тоді панській Короля Й[ого] М[илості] ласки потреба, аби перед усім звідти військовий гарнізон, через які місто білоцерківське прийшло до руїни, було виведено і щоб ніде в Україні в тих трьох, які у вищих пунктах згадуються в-дствах по границі, яка Війську Запорозькому установа буде, фортець із залагами не осаджено і Київ місто, від Москви очищений, аби від військового гарнізону кор[онного] вільно був при Війську Запорозькому.

[12] Армати Війська Запорозького з усією амуніцією за гетьманства Тетериного в замок білоцерківський запроваджено, також армати, скарби, клейноди, булави, бунчуки, хоругви, а при тому права, привілеї, здавна від княжат Руських і Литовських і від королів Їх М[илос]ті Польських на вольності Війську Запорозькому надані, через того Тетерю зі скарбу військового забрані і до Польщі відвезені, аби усі там були

знайдені і нам, Війську Запорозькому, зараз були повернені й віддані. А десь би суми військові, на заставу якихось маєтностей або купна, а особливо на Рафаловку і на Височ надані, показали і добра від економії брестської, тобто Києвець і Мілечиці сумами від Тетері обтяжені були, аби ті всі маєтності і добра гетьманові і Війську Запорозькому належали і, поки тих сум військових Р[і]чп[осполи]та, або дідичі тих маєтностей Війську Запорозькому не віддадуть, посесія тих добр при Війську Запорозькому аби була обумовлена.

[13] Шати митрополічі, в Білій Церкві зложені і через Стахурського звідти до Польщі забрані, аби знайдені були і до нас і до Війська Запорозького привезені були. Таке начиння митрополитське від о. о. сл[авної] п[ам'яті] Могили і Косова, митрополитів Київських, справлені і о. Балабанові, митрополиту Київському, до збереження дані, а після того небіжчику Балабану залишилися, також і суми, через о. Косова забрані і на поправу церкви св. Софії леговані, які той же небіжчик о. Балабан, в свою забравши шкатулу, на своїх роздав кривих, щоб шукані і о. митрополиту нашому теперішньому віддані були.

[14] Небіжчика Ковалевського доньку, в опіку самого гетьмана, п. Петра Дорошенка від родичів її дорученої, сумами готовими і з різним у сукнях, чистому сріблі і інших цінних речах зрадницьки через Тетерю до Польщі завезена, аби зі всім в Україну, гетьманові, як опікунові її, повернено і віддано⁹.

№ 8

З договору між шведським королем Карлом XII та українським гетьманом І. Мазепою

1708, жовтня 29–30. Гірки.

1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що воюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українському князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і вдержані на всім просторі Князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа конанний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством, по його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, стани України заховують всі вольності згідно зі своїми правами стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України Й. К. В. не мотиме ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі зі своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурын, Полтаву, Гадяч¹⁰.

№ 9

Конституція України 1710 року:

«Пакти і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького»

1710 квітня 5, Бендери.

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Бога, славленого в Тройці.

Нехай станеться на вікопомну пам'ять та славу Запорозького війська і всього народу малоросійського.

Дивний і невгадний у долях своїх Бог, милосердний і довго-терпеливий, праведний у покарах, як завжди від початку видимого сього світу, винищує на праведнім мірилi свого правосуддя одні держави, а інші за гріхи та беззаконства смиряє, одні уярмлює, інші визволяє, одні підносить, інші скидає долі. Так і народ бойовий стародавній козацький, котрий раніше називався козарський, спершу був піднесений безсмертною славою, просторим володінням та рицарськими відвагами, якими не тільки довколишнім народам, а й самій Східній державі був страшний на морі й на землі, і то-так далеко, що цісар східний, бажаючи його собі довічно примирити, з'єднував подружнім союзом синові своєму каганову дочку, тобто князя козарського. Потім, славлений у вишніх, той-таки праведний суддя Бог через примножені неправди та беззаконня, покаравши численними карами той козацький народ, знизив, змирив і ледве не нічною руїною скинув долі, на решті підкорив військовою зброєю Польській державі через Болеслава Хороброго та Стефана Баторія, королів польських. І хоч недовідомий

і постійний у правосудді своїм Бог, караючи, покарав рідних наших предків незчисленними тягарями, однак, не до кінця прогнівлюючись і довіку не ворогуючи, а бажаючи вивести згаданий козацький народ до першопочаткової волі із підтяжного на той час польського панування, висунув ревного оборонця святого православ'я, стародавніх прав та вольностей військових Вітчизни, подвижного гетьмана, славної пам'яті Богдана Хмельницького, котрий при його весильній допомозі, при незламному сприянні найяснішого короля, його милості, шведського, безсмертної та вічно достойної нам'яті Карла Десятого і при повній підтримці зброї Кримської держави та Запорозького війська, а при своєму добrorозумному промислі, визволивши працями та відвагами з польського підданства Запорозьке військо та уярмлений і утиснений малоросійський народ, піддався з ним добровільно під самодержавну руку великих государів, царів та великих князів, повелителів російських, сподіваючися, що Московська держава, як з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх у договорах та статтях, відбитих та присягою стверджених, і вічно збереже Запорозьке військо та вільний народ малоросійський непорушно при правах та вольностях під своєю обороною. Але після смерті того, славної пам'яті, гетьмана Богдана Хмельницького, коли та Московська держава численними винайденими способами намагалася надвередити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама ж потвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невільниче ярмо, тоді, скільки Запорозьке військо в тому терпіло, стільки вимушене було кров'ю та відвагою боронити цілість своїх прав та вольностей і до такої оборони сам Бог-помститель нахилив. Напослідок, коли вже оце тепер, за гетьмана, славної пам'яті небіжчика, ясновельможного Іоанна Мазепи, згадана Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом за добро, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги і воєнну криваву працю хотіло неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Запорозьке Низове військо викоренити і ймення його навіки згладити, чого явні були і під сей чає знаки, докази й початки. Тоді вищезгаданий, славної пам'яті, гетьман ясновельможний Іоани Мазепа, поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни, прав та вольностей військових, а бажаючи щирим жаданням бачити в дні свого гетьманського володіння і залишити квітнучою і наповненою ту ж таки Вітчизну, милу матір нашу, та військо Запорозьке городове й низове, після смерті своєї

для вікопомної пам'яті імені свого не лише в непорушних, а й у розширених і розмножених вольностях, віддався в незламну оборону найяснішого короля, його милості шведського Карла Дванадцятого, який за особливим промислом усемогутнього Бога вступив на Україну зі своїми військами, тим послідуєчи й наслідуючи попередника свого, славної пам'яті, звитязного гетьмана Богдана Хмельницького, який з найяснішим шведським королем, його королівської величності однойменним дідом Каролем Десятим, погоджуючись одностайно та промислами військовими на визволення Вітчизни своєї від польського тодішнього підданства, не меншу мав поміч у своїх замислах, прагнучи розірвати польські сили. І хоч невідомі долі Божі такі ревні наміри небіжчикові, за приводом звісної відміни воєнної фортуни, не лише не здійснили, а й самого тут, у Бендері, прикрили смертельним декретом, однак осиротіле після смерті свого найпершого реймента Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського, і в праведній нашій справі, яка мала звичай тріумфувати, постановило на підпертя її і для ліпших військових порядків та проводу, на спільну раду генеральної старшини, наслідуючи і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, обрати собі нового гетьмана, на обрання якого, призначити термін, як і належне тому елекційному актові місце під Бендером, з'єдналося на загальну Раду з керівником своїм паном Костянтином Гордієнком, кошовим отаманом. Тоді всі загалом із генеральною старшиною та послами від війська Запорозького та Низового, що лишається біля Дніпра, знісшись, за давніми звичаями і за військовими правами обрали собі вільними одноголосними голосами гетьманом його милість пана Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції найяснішої королівської величності під московськими самодержцями, осмілювалися присвоювати собі, над слушність і право, самодержавну владу, якою були значно надвередили давні порядки, права та вольності військові не без всенародного утяження, отож ми, генеральна старшина тут присутня, і ми, отаман кошовий із Запорозьким військом, запобігаючи надалі такому безправству, найбільше під сей для того діла вигідний час, коли Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її кріпко й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових, домовилися й постановили і яс-

новельможним його милістю паном Пилипом Орликом, нововибраним гетьманом, аби не тільки його вельможність, при щасливому своєму гетьманському володінні, непорушно дотримував усіх тих, що тут їдуть написані, пунктів, договорів та постанов, собою поприсяжених, а також щоб вони були дотримані й збережені неодмінно і за інших, що будуть потім, гетьманів. Вони мають у собі таке.

1

Оскільки між трьома богословськими добродійностями перша є віра, тож у першому сьому пункті належить почати діло про святу православну віру східного сповідання, якою раз звитяжний козацький народ був просвічений у столиці апостольській константинопольській ще за володіння козарських каганів, так і тепер, триваючи в ній непорушно, не хитався ніколи жодним іншовір'ям. І не таємниця се, то славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький із Запорозьким військом ні за то інше, а тільки за військові права й вольності піднявся й підняв праведну війну супроти Річі Посполитої польської, а в першу чергу за святу православну віру, яка всілякими утяженнями була присилувана від польської влади до унії з римським костелом, і ні задля чого іншого добровільно піддався, із тим Запорозьким військом та народом малоросійським у протекцію Московської держави, а тільки задля православної одновірності. Через се теперішній новообраний гетьман, коли Господь Бог, кріпкий та сильний у бранях, пособить щасливою зброєю найяснішому королеві, його милості, шведському визволити Вітчизну нашу Малу Росію від невільничого московського ярма, має й повинен буде у першу чергу дбати та міцно поставати, аби жодне іншовір'я до Малої Росії, Вітчизни нашої, не було запроваджено, а коли десь чи таємно, а чи явно могло виявитися, тоді владою своєю має його викорінювати, не допускати проповідуватися і розширюватися йому, іншовірцям співжиття на Україні, а найбільше лиховірності жидівській, не давати дозволу і на те класти все дбання, щоб була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського грону константинопольського з примноженням хвали Божої, святих церков, а із навчанням у вільних науках малоросійських синів розширялася і, наче крин у терні, процвітала поміж навколишніх іншовірних держав. А для більшої поваги першоначального в Малій Росії митрополичого престолу київського і для кращого управління духовних справ, має той-таки ясновельможний гетьман після визволення ним Вітчизни від московського іга, вправити в апостольській

константинопольській столиці первісну екзаршу владу, щоб через те поновилися подання і синівське послушення згаданому апостольському константинопольському трону, від якого євангельською проповіддю має бути просвічена і зміцнена в святій католицькій вірі.

2

Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Річі Посполитої польської і від Московської держави передусім у тому: які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького, були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Річі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені — має про те ясновельможний гетьман старатися при трактатах найяснішого короля, його милості, шведського і кріпко, скільки Бог сили пошле, поставати, де належатиме, а передусім писати про се до найяснішого маєстату, його королівської величності, шведського, як оборонця і протектора нашого, щоб його величність не допускав нікому не тільки прав та вольностей, а й військових кордонів пошкоджувати й собі привласнювати. Над те має той-таки ясновельможний гетьман після закінчення, дай Боже, щасливої війни впросити у королівської величності шведської такого трактату, щоб його величність та його спадкоємці, найясніші королі шведські, титулувалися постійними протекторами України і залишалися такими на ділі для більшої кріпості Вітчизни нашої і для збереження її цілості в наданих правах та кордонах. Також і про те має писати ясновельможний гетьман до найяснішого королівського маєстату, щоб у трактатах його величності з Московською державою було й таке викладене, щоб як невільників наших, які тепер у Московській державі перебувають, було нам вільно повернено після закінчення війни, так і винагороджено і слушно поповнено всі починені від Московської держави у теперішню війну на Україні шкоди. А особливо про те просити і дбати має в найяснішій королівській величності, щоб було всіх звільнено і до нас повернено наших невільників, які залишаються в державі його ж величності.

3

Оскільки нам завжди потрібна сусідська приязнь Кримської держави, від якої не раз засягало допомоги Запорозьке військо для своєї оборони, ото ж, скільки під сей час буде можливо, має ясновельможний гетьман із найяснішим ханом, його милістю, кримським дбати через

послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегатії та підтвердження постійної приязні, на яку оглядаючись, довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і їй будь у чому насильствувати. А після закінчення війни, коли Господь Бог посприє, при бажаному і задовільному для нас мирі, новообраному гетьманові осісти в своїй резиденції, а по тому кріпко й невсипуше стерегти того. Має він бути зобов'язаний посадою свого уряду, аби ні в чому приязні та побратимства з Кримською державою не порушували свавільні, легковажні люди з нашого боку, які звикли розривати і руйнувати не тільки сусідську згоду та приязнь, а й мирні союзи.

4

Запорозьке Низове військо, як заслужило собі безсмертну славу численними лицарськими відвагами на морі й на землі, так не меншими було збагачено для спільного свого пожитку та промислів наданнями, але Московська держава, винаходячи всілякі способи для утиснення та знищення його, побудувала на власних військових грунтах та угіддях чи городи Самарські, чи фортеці на Дніпрі, тим бажаючи тому Запорозькому Низовому війську учинити перешкоду в рибних та звіриних промислах, тим створило праволомство і пригнічення. Нарешті військове гніздо, Запорозьку Січ, розорило військовим наступом. Отож після щасливого, дай Боже, закінчення війни (коли тепер згадане Запорозьке військо не очистить тих ґрунтів своїх і Дніпра од московського насильства і себе не задовольнить) має ясновельможний гетьман, при трактуванні найяснішого короля, його милості, шведського з Московською державою про мир, про те дбати, щоб Дніпро від городків та фортець московських; так і ґрунти військові було очищено від московської посесії і до первісної області Запорозького війська повернено, де надалі не тільки не має ясновельможний гетьман дозволяти ані фортець будувати, ані городів фундувати, ані слобід осаджувати і в будь-який спосіб ті військові угіддя пустошити, а й буде зобов'язаний до їхньої оборони чинити всіляку поміч Запорозькому Низовому війську.

5

Город Терехтемирів, оскільки здавна до Запорозького Низового війська належав і називався його шпиталем, хай і тепер отож, після визволення, дай Боже, Вітчизни від Московського підданства, має ясновельможний гетьман те місто повернути Запорозькому Низовому

війську з усіма угіддями й перевозом на Дніпрі, що там є, побудувати в ньому шпиталь для старих зубожілих і ранами покалічених козаків військовим коштом і з нього має бути їм харч та одежа, промисел. Також Дніпро увесь згори від Переволочної вниз, перевіз Переволочанський і саме місто Переволочну з містом Керебердою і ріка Ворскло з млинами, які є в Полтавському полку, і козацьку фортецю із належним до неї, має ясновельможний гетьман, а після нього наступні наслідники того гетьманського уряду зберегти при Запорозькому війську, згідно з давніми правами і привілеями, нікому з духовної і світської влади не допускаючи і не дозволяючи забивати й будувати там, на Дніпрі, від Переволочної езів заводити ставів та ловитов рибних, особливо в полі мають належати на вічні часи ріки, річки та всілякі прикмети аж по самий Очаків ні до кого іншого, тільки по Низового Запорозького війська.

6

Коли в самодержавних державах заховується хвалебний і корисний суспільному станові порядок, той порядок завше, як у війні, так і у мирі, звичайно відправляють приватні її публічні Ради для спільного добра Вітчизні, в яких самі самодержці ведуть перед своєю присутністю, кладучи без заборони своє зізволення на спільні міністрів своїх та радників рішення та ухвали, а чому б у вільнім, народі не мав би бути збережений такий добрий порядок, який був, либонь, у Запорозькому війську при гетьманах перед сим неодмінно, згідно з давніми правами та вольностями? Однак, коли деякі Запорозького війська гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладно таке право: «Так хочу, так повеліваю!» — то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні в Запорозькому війську незлагоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, насильне й купне легке розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке військо домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережене постійно в Запорозькому війську, щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за респектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до загальної Ради генеральні совітники з кожного

полку по одній значній, старовинній, добrorозумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер, при гетьманській елекції, за одногосною всіх радою й ухвалою призначаються три генеральні в кожному році Ради, які мають відправлятися в гетьманській резиденції перша на Різдво Христове, друга на Воскресіння Христове, третя на Покрову Пресвятої Богородиці, на які мають і повинні бути не тільки пани полковники зі своєю старшиною та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й послы Запорозького Низового війська для прослуховування і рішень після прислання до себе від гетьмана розпорядження прибувати, не порушуючи аж ніяк призначеного терміну. А де що тільки буде, від ясновельможного гетьмана запропоновано до загальної ради, про те всім добropорядно, без жодного приватного свого й чужого порядку, респектів, без душегубної заздрості та ворожнечі, зобов'язані будуть радити так прозріливо, щоб нічого не було в тих радах до применшення гетьманської честі, до публічного утяження та розору і, не дай Боже, пагуби Вітчизні. А коли б на ті вищеоголошені терміни для генеральної старшини трапилися якісь публічні справи, які потребували б швидкого управління, справлення та відправлення, то ясновельможний гетьман матиме силу та волю, за порадою генеральної старшини, такі діла управляти й відправляти своєю гетьманською повагою. Також, коли якісь листи трапляться із закордонних сторонніх держав, ординовані до ясновельможного гетьмана, то про них має оголосити його вельможність генеральній старшині й відповіді, які відписуватимуться, освідомлювати не утаюючи ніяких листовних кореспонденцій, особливо закордонних і тих, які можуть пошкодити вітчизняній цілості й загальному добру. А щоб була конечна надія в секретних та публічних радах між ясновельможним гетьманом та генеральною старшиною, з полковниками та генеральними радниками, має бути кожен із них при посіданні свого уряду виконати на вірність і у Вітчизні на зичливість до рейментаря свого на збереження повинностей своїх, які тільки до уряду якогось належатимуть, формальну присягу згідно з клятвою, публічно ухваленою. А коли б щось було б помічено в ясновельможного гетьмана супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді та ж таки генеральна старшина, полковники й ге-

неральні радники матимуть силу вільними голосами, чи то приватно, чи, вкаже на те належна і невідправна потреба, публічно, на Раді його вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вольностей вітчизняних без применшення і найменшого ушкодження високого рейментарського гонору. На такі викази не має ясновельможний гетьман вражатися і чинити помсти, а дбатиме такі недоледи справити. Особливо генеральні радники, кожен із них у своєму полку, з якого на дорадництво вибрані, сильні будуть, разом із паном полковником городовим, доглядати порядків і ними спільною радою управляти, постаючи за кривди й утяження людські. І як генеральна старшина, полковники й генеральні радники мають належно шанувати ясновельможного гетьмана, належить їм виявляти честь і віддавати послушество, так і ясновельможному гетьманові взаємно шанувати їх і утримувати за товариство, а не слуг та робітних підлеглих, не примушуючи їх навмисно для приниження осіб до публічного негречного упослідження перед собою стоянням, окрім того, коли потреба вкаже.

7

Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж чернею чи то б гонор гетьманський зважився б образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу, чи кримінальну, чи некримінальну здати на військовий генеральний суд і який у нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен перекупник має й понести.

8

Тії ж генеральні особи, які належно резидують при гетьманському боці, мають доносити ясновельможному гетьману всілякі військові справи, які до чийого чину й повинності належатимуть, і відбирати декларації, а не приватні домові слуги, яких до жодних справ, доповідей та діл військових не використовувати.

9

Оскільки перед цим у Запорозькому війську завжди бували генеральні підскарбії, які завідували військовим скарбом, млинами та всілякими належними до скарбу військового приходами та повинностями і ними з гетьманського відома керували, то й тепер такий порядок устанавлюється загальним договором і неодмінно узаконю-

ється, аби після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої з московського ярма, був обраний увагою гетьманською і з загального зведення генеральний підскарбій, людина значна і заслужена, маєтна й добросовісна, який мав би в своєму догляді військовий скарб, завідував млинами і всілякими військовим й приходами і повертав їх на публічну військову потребу з відомом гетьманським, а не на свою приватну. А сам ясновельможний гетьман до військового скарбу й приходів, які до нього належать, не має належати і на свій персональний пожиток вживати, а задовольнятися своїми оброками та приходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу, а саме: індуктою, Галицьким полком, сотнею Шептаківською, добрами Почепівськими й Оболонськими та іншими витратами, які здавна ухвалено й постановлено на уряд гетьманський. А більш ясновельможний гетьман маєтностей, добр військових не має самовладне собі привласнювати та іншим, менш у війську заслуженим, а найбільше ченцям, попам, бездітним вдовам, урядникам посполитим і військовим дрібним слугам своїм гетьманським та особам приватним з уваги до них не роздавати. І не тільки до боку гетьманського має вибиратися поприсяжений генеральний підскарбій для догляду військового скарбу і, де гетьманська резиденція утвердиться, там і залишатися, але мають бути по два підскарбія в кожному полку, так само поприсяжені, люди значні й маєтні за загальною полковника, військової та посполитої старшини ухвалою, які б знали про полкові й городові приходи й посполиті побори — вони мали б щороку звітувати щодо свого завідування та управління. Ці полкові підскарбії повинні будуть, маючи реляцію до генерального підскарбія, знати про належні до військового скарбу приходи у своїх полках, їх відбирати й віддавати до рук генерального підскарбія. А пани полковники так само не повинні мати інтересу до скарбів полкових, задовольняючись своїми приходами й добрами, які належать до полкового уряду.

10

Як за всякими у Вітчизні й Запорозькому війську порядками, за посадою уряду свого має ясновельможний гетьман стежити, так найбільше має тримати й на те пильне й невсипуще око, щоб людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання. Через те, щоб пани полковники, сотники, отамани і всілякі військові й посполиті урядники не важилися панщизни та роботизни своїх приватних господарських козаками і посполитими

людьми тими, які до їхнього уряду не належать і не є під їхньою персональною державою, брати до кошення сіна, збирання з піль жнива і гачення гребель примусом, чинити насилля, віднімаючи й гвалтовно купуючи ґрунти, за будь-яку вину з усього майна лежачого й рухомого оголяти, приневолювати до діл своїх домових безплатно ремісників та козаків — має те ясновельможний гетьман своєю владою заборонити, чого й сам для доброго іншим, підручним собі, прикладу має вистерігатися і так не чинити. А оскільки всілякі утяження та здирства вірним людям походять найшвидше від владолюбних на купнів, які не покладаються на свої заслуги, прагнучи неситою пожадливістю для свого приватного пожитку військових та посполитих урядів, зваблюють гетьманське серце корупціями і завдяки цьому втискаються без вільного обрання понад слухність і право чи на полковничі уряди, чи на інші посади — щодо того конечно постановляється, щоб ясновельможний гетьман не заводився жодними, хоч і найбільшими додатками та респектами, нікому за корупції полковничих урядів та інших військових і посполитих начальств не давав і насильно на них нікого не встановлював, але завжди як військові, так і посполиті урядники мають бути вибрані вільними голосами, особливо ж полковники, а після вибрання потверджені гетьманською владою, однак елекції таких урядників мають відправлятися не без гетьманської волі. Те ж таки право мають і полковники й зберігати й не постановляти без вільного вибору цілої сотні сотників та інших урядників через корупції та будь-які інші респекти, не повинні також через своє приватне урядження їх від урядів відставляти.

11

Козачі вдови й осиротілі козацькі діти, козацькі вдови і жінки без присутності самих козаків, коли в походах, або на будь-яких будуть перебувати службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не утягувалися вимаганням датків — домовлено й постановлено.

12

Не менше городам українським і від того чиниться утяження, що багато хто з жителів, які мають відбувати всілякі посполиті повинності для різних державців, духовних та світських, повідходили з посесію, а їхні посполиті, які залишилися малолюдно, мусять без жодної полегші ті ж таки двигати тяжарі, які носили на собі з допомогою відторгнених і тих, що відійшли, сіл. Через це після заспокоєння від во-

енної колотнечі Вітчизни і після визволення, дай Боже, її від московського підданства, має бути встановлена через вибраних на те комісарів генеральна ревізія всіх маєтностей, які залишаються під державцями, й подана до уваги генеральної Ради при гетьмані, за якою розсудиться і постановиться, кому гідно належить, а кому не належить тримати військові добра й маєтності, і які повинності та послухенства підданські має поспільство державцям віддавати. Також і від того убогим людям посполитим примножується утяження, що численні козаки інших людей посполитих, приймаючи собі в підсусідді, охороняють так від належних їм повинностей, які кладуться на загальну тяглість городову та сільську, а маєтні купці, захищаючись чи гетьманськими універсалами, чи полковничою та сотницькою протекцією, ухиляються від несення спільних посполитих тягарів і не хочуть допомагати відбувати її людям убогим. Хай через те ясновельможний гетьман не забуде своїми універсалами привернути як підсусідків козацьких, так і купців до посполитих повинностей і заборонити їм протекції.

13

Столичне місто Київ та інші українські городи з маїстратами своїми в усіх правах та привілеях наданих, щоб були заховані непорушно, повагою сього акта елекційного постановляється і доручається підтвердження їх свого часу гетьманській владі.

14

А що найбільше приносили утяження посполитим людям на Україні передусім наїзди і підводи, а козакам провідництво, через які люди приходили до крайнього в майні своєму знищення, то тепер аби ті підводи її провідництва зовсім були залишені і щоб ніхто з переїжджих аж ніяк не важився ніде жодної підводи брати, напоїв, кормів і датків найменших вимагати, хіба хто в публічних справах і то за подорожною ясновельможного гетьмана їхатиме, але й тому без жодних поклонних датків, а дати лише підвід, скільки в подорожній буде написано. Особливо, щоб жодні особи військові та слуги переїжджі їхні, ясновельможного гетьмана, не вимагали за приватними ділами, а не військовими, підвід, кормів, напоїв, поклонів та провідників, бо через те городовим розорення, а бідним людям наноситься знищення. Однак усяка особа, великий, дрібний і найменший, за приватним своїм ділом, а не військовим, коли переїжджає без рейментарської подорожньої, має своїм коштом усуди по городах та селах послугувати, а не вимагати і силою ніколи не брати підвід та провідників.

15

А що оренди, установлені для річної плати компаній та сердюкам і для наших військових витрат, вважаються за тяготу посполиту від усіх малоросійських обивателів, військових та посполитих, так само за прикрість і утяження у поспільства є компанійська та сердюцька станція. Тому як оренди, так і згадана станція має бути залишена і цілком знесена. Відтак хай військовий занепалий скарб реставрується та постановиться на відбування і задоволення всіляких публічних військових таки витрат. А як багато після закінчення війни ясновельможний гетьман має тримати платних компаній та піхотинців при своєму боці на послугах військових, про те на генеральній Раді буде увага й постанова.

16

Стократ убогі люди кричать і скаржаться, що як індуктарі та їхні фактори, так і виїзні ярмаркові чинять численні понад звичай і незчисленні їм здирства, через які неможливо взагалі убогій людині вільно з'явитися на ярмарок продати якусь малу річ для покриття убожества свого або на домашню потребу купити без ярмаркового платежу, а не дай Боже, у провину якусь, хоч малу, втрапити, то випаде бути обідраному з ніг до голови віл виїзних ярмаркових. Через що хай індуктарі та їхні фактори від них стільки відбирають до військового скарбу, скільки товарів, і такі ексакції, евекти та індукти, які буде вичислено в інтерцигах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям вірним убогим не чинячи найменшого здирства. Так само й виїзні ярмаркові аби вибирали повинність у кого належить, а не в убогих людей, прибулих на ярмарок з малою домовою продажею або для купівлі чогось на домашню потребу, жодних справ, не тільки кримінальних, а й поточних, не судили і здирства понад звичай не чинили людям та городовим — сприяти тому буде ясновельможний гетьман своїм добродумним дбанням та владою; йому доручаються і всі у Вітчизні нелади для премудрого справлення права та вольності військові для непорушного збереження та оборони, договори сі та постанови для конечного виконання, які його вельможність зволить потвердити не тільки приписом своєї руки, а й формальною присягою і тисненням військової печатки. А присяга та в собі має таке:

Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького війська гетьман, присягаю Господові Богу, славленому в святій Тройці на тому, що будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, з давніми правами та звичаями військовими, за зволенням найяснішої королівської величності шведської, протек-

тора нашого, від генеральної старшини і всього Запорозького війська тут, при боці його королівської величності, і яке біля Дніпра на Низу залишається, через посланих осіб, що ці договори й постанови, тут описані і межі мною і тим-таки Запорозьким військом узаконені й утверджені з повною порадою на акті теперішньої елекції, по всіх пунктах, комматах та періодах незмінне виконувати: милість, вірність і старанне дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати; жодних факцій не ладнати зі сторонніми державами та народами, а в середині у Вітчизні на зруйнування і хоч яке пошкодження; оголошувати усякі підступи Вітчизні, правам та вольностям військовим, шкідливі генеральній старшині, полковникам і кому належить. Обіцяю і повинність беру зберігати до вищих і заслужених у Запорозькому війську осіб пошанування й любов до всього старшого і меншого товариства, а до переступників згідно з артикулами правними, справедливість. У цьому мені, Боже, допоможи, непорочне се Євангеліє та невинна страсть Христова. А те все підписом руки моєї власної і печаткою військової стверджую.

Діялось у Бендері, року 1710, квітня 5 дня. Пилип Орлик, гетьман Запорозького війська рукою власною¹¹.

¹ Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — С. 184–185; Документи Богдана Хмельницького. — С. 128–131; Універсали Богдана Хмельницького. — С. 52–56; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 210–213;

² Державний архів у Кракові. — Збірка Русецьких, № 31, арк. 63–66; БМЧ Краків. — Од. зб. 144, арк. 437–440; Собрание государственных грамот и договоров. — Т. III. — М., 1822. — С. 450; Грушевський М. Вказ. праця. — С. 215–217; *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku.* — Kraków, 2002. — S. 38–41.

³ Собрание государственных грамот и договоров. — Т. III. — С. 444–447; Документи Богдана Хмельницького. — С. 619–622; Універсали Богдана Хмельницького — С. 67–70; Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 191–192;

⁴ РДАДА Москва. — Ф. 229, Малоросійський приказ, оп. 1, спр. 230, арк. 1–12, 18, 20, 13–15, 21, 22, 16, 17, 19; Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 445–452; Документи Богдана Хмельницького. — С. 323–325; Універсали Богдана Хмельницького. — С. 64–67

⁵ ВусР. — Т. III. — С. 560–565.

⁶ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 281–290, 293–305; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — К., 1998. — С. 354–364; *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku.* — С. 48–63.

⁷ Переклад з латинської В. Андрушка за редакцією В. Нічик («Слово». — 1993. — № 11 (78). — С. 1—4); Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 180—186.

⁸ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 218—220; Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 209—212.

⁹ Бібліотека Ординації Замойських (Варшава). — № 1807, арк. 138—141; *Переклад з польської за виданням: Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674—1675.* — Warszawa, 1934 — S. 23—27; *Переказ цього документа також вміщено у книзі: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності.* — Нью-Йорк, 1985. — С. 534—537.

¹⁰ Універсали Івана Мазепи — С. 66; Борщак І. Договір Карла XII і Мазепи // Стара Україна. — Львів. 1925. — № 1—2.

¹¹ ЦДІАУ Київ. — Ф. 2236, оп. 2, спр. 1—4; Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генеральского писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / Изд. О. Бодянского. — Москва, 1847. *Переклад з книжної української мови зробив Валерій Шевчук у сучасному виданні: Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори.* — К., 2006. *Узгоджено з перекладом з латинської мови Мирославом Трофимуком за виданням: Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік.* — К., 1994.

Index

Cyrillic

A

- Абазин (Абазинець) Андрій, полковник 280, 285, 327, 349, 389, 394, 401, 402, 433, 435
- Август II Сильний, король Речі Посполитої 288, 289, 379, 399, 407, 408, 410, 411, 434, 468, 494, 497, 536
- Адамович Симеон, священик 230
- Аділ-Гірей, кримський хан 387
- Адольф, шведський герцог 90
- Алігер-паша, старший Буджацької орди 338
- Алі, румелійський паша 261
- Алі, тягинський бей 338
- Алмазов С., московський стольник 362
- Алмашев, московський урядовець 563
- Алфер'єв І., московський дипломат 68, 76
- Альберт, венеціанський дипломат 25
- Альберті, венеціанський дипломат 328
- Андрієвич Каленик, козацький гетьман 43
- Андрусяк Микола, український історик 7, 151, 239, 240, 291, 292, 333, 371, 380, 381, 382, 393
- Андрушко В., перекладач 96, 590
- Антонович Володимир, український історик 7, 199, 216, 269, 271, 273, 290, 291, 304, 314, 441, 516
- Апанович Олена, український історик 73, 81, 83, 470
- Апостол Данило, полковник, наказний гетьман 336, 349, 408, 415, 421, 422, 449, 506, 507
- Апостол-Щуровський Павло, полковник 275, 279, 323, 330, 394, 395, 396
- Арон П., молдавський господар 21, 22
- Артамонов В., російський історик 372, 413, 416, 429, 442, 465, 472, 479, 486, 498, 499, 510, 511
- Артиш С., охотницький полковник 213
- Асан-ага, кримський дипломат 384
- Астаматій (Остаматенко) Євстафій, полковник, наказний гетьман, дипломат 93, 257, 260, 261, 264, 265, 269
- Ахмед III, турецький султан 493, 494
- Б
- Багатий Іван, гетьман «Ханської» України 386, 391
- Багринський С., сотник 213
- Бадовський Я., «старший» реєстрового козацтва 34
- Байбаков Ф., московський дипломат 220
- Балабан О., молдавський боярин 305, 306
- Балабушевич Т., український історик 404
- Баяцко, козацький старшина 212
- Бантиш-Каменський Дмитро, український історик 113, 511, 512
- Барабаш, охотницький полковник 213, 275, 280
- Барабаш Я., кошовий отаман Запорозької Січі 92, 220
- Баранович Лазар, митрополит 107
- Баран О., історик 51
- Барятинський Ф., севський воєвода 390
- Батир-ага, кримський урядовець 273

Батир-Гірей, кримський урядовець 391
Батирша-мурза, кримський державний діяч 222
Безпалій Іван, козацький старшина 220
Бекташ-ага, турецький державний і військовий діяч 64
Беневський С., чернігівський воєвода, дипломат 196, 319
Бернашовський Г., сотник 213
Бец В., український історик 216, 269
Бжостовський (Бростовський) П., польський дипломат 247
Білевич Ян (Іван), молдавський дипломат 246, 247, 299, 300, 301, 302
Білий С., запорозький старшина 181, 203
Білоцерківський С., дипломат 157, 179
Блашкович Й., чеський історик 26, 32
Блок Марк, французький історик 8, 11, 29
Блюмберг С., австрійський дипломат 248, 359
Богаченко С., полковник Запорозької Січі 181, 203, 205
Богданович-Зарудний С., полковник, дипломат 77, 170
Боглевський, козацький старшина 565
Богун Іван, полковник, наказний гетьман 100, 171
Болеслав Хоробрий, польський король 576
Бонвічі, папський нунцій 324, 336, 343
Бонесана Ф., ватиканський дипломат 280
Бончі П., французький дипломат 228
Борис Годунов, московський цар 36
Борисенко В., український історик 112
Борничень-Максим М., історик 31
Борозна Лаврентій, козацький старшина 149
Борщак Ілько, український історик 499, 500, 590
Бочкаї Іштван, трансільванський шляхтич і князь 26
Бранкович Джордже, сербський деспот 21
Бранковичі, династія сербських деспотів 20
Братковський Д., український шляхтич 350, 352, 433
Брехуненко Віктор, український історик 8, 34, 49, 50, 51, 81
Брюховецький Іван, український гетьман 82, 103, 104, 105, 106, 110, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 147, 148, 156, 176, 224, 231, 452, 531, 537
Булига Максим, полковник, наказний гетьман 208, 209, 270, 276, 278, 324, 325, 329
Булук-Баша, полковник 275, 278, 280, 325
Бурбони, французька монархічна династія 242
Бурляй Кіндрат, полковник, дипломат 76, 424, 439, 440
Бусевич Л., козацький старшина 145
Бутич Іван, український історик 7, 69, 527
Бутурлін В., московський дипломат 68, 76
Бухуш А., молдавський гетьман 301
В
Ваза Еріксон Густав, шведський шляхтич і король 18
Вайс Готфрід, німецький учений 349
Валенштейн А., австрійський державний і військовий діяч 42
Валерій, український історик 7, 9, 13, 69, 70, 71, 81, 84, 86, 95, 111, 112,

190, 191, 192, 199, 216, 217, 238, 304, 314, 331, 403, 404, 517, 526, 527
Варениця, кальницький полковник 265
Вармінський, польський урядовець 261
Величенко Степан, канадський історик 7, 36, 50, 53, 69
Величко Самійло, козацький старшина, історик 210, 217, 218, 230, 239, 254, 255, 267, 269, 291, 305, 308, 315, 316, 341, 351, 367, 369, 375, 381, 382, 393, 397, 404
Верба Ігор, український історик 110, 268
Вербицький І., полковник 110, 146
Вергун, черкаський полковник 306
Вердум фон Ульріх, французький дипломат, мемуарист 205
Верещинський Й., священник 38, 42, 50, 535
Вержбовський Х., серадзький воєвода, дипломат 139
Виговський Данило, полковник, дипломат 562
Виговський Іван, генеральний писар, український гетьман 6, 58, 82, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 112, 168, 189, 190, 195, 196, 216, 217, 220, 221, 256, 260, 452, 530, 531, 535, 536, 553, 560, 562
Винар Любомир, американський історик 7
Висоцький, польський дипломат 165
Висоцький, польський полковник 271
Вишневецький-Байда Дмитро, український князь 206, 295
Вишневецький Д., польський державний і військовий діяч 50, 213, 234, 354
Вишневецький К., белзький воєвода 320
Вишневецький М., великий коронний гетьман 35
Вишневецький Я., польський урядовець 437
Вільга Б., польський регіментар 286, 289, 328, 397, 400, 401
Вільчек Домінік, секретар короля Речі Посполитої 285, 330, 390
Віммер Я., польський історик 304, 310, 342
Владимирський-Буданов М., історик 85
Владислав IV, король Речі Посполитої 46, 47, 48, 49, 52, 55, 56, 57, 59
Владислав, польсько-литовський королевич 44, 46
Владислав Ягайло, польський король 21
Власова А., молдавський історик 31, 32, 284, 293, 304, 315, 316, 333, 342, 351, 352
Возгрін В., російський історик 465, 468
Возніцин П., московський дипломат 303, 307, 359, 373
Войца-Сербин, переяславський полковник 274, 358
Волінський Я., польський історик 105, 187
Волк-Карачевський В., український історик 291, 304, 314
Волович К., польський дипломат 409
Волчинський, польський ротмістр 312
Ворона Я., полковник 324, 325
Востоков А., історик 135, 382
Вуйцик Збігнев, польський історик 139, 199, 300, 304, 318, 321, 328
Вуяхевич Михайло, генеральний старшина, дипломат 158, 164, 179, 385
Г
Габор Баторій, трансільванський князь 27
Габор Бетлен, трансільванський князь 27, 42

Габсбурги, європейська монархічна династія 14, 15, 16, 20, 24, 25, 26, 27, 94, 242, 243, 251, 253, 410, 468, 529
 Газі Д., кримський дипломат 251
 Газін Володимир, український історик 102, 112, 191, 196, 199, 216, 238
 Галенко Олександр, український історик 8, 32, 350
 Галецький Ф., коронний кухмістер 284
 Гамалія Г., паволоцький полковник, дипломат 110, 119, 164
 Гапонович Роман, полковник, дипломат 93
 Гасаненко К., козацький старшина 213
 Гачабаш-паша, турецький дипломат 154
 Генріх Валуа, польський король і французький принц 17, 38
 Георгієвський Г., російський історик 431
 Герасимчук (Гарасимчук) Василь, український історик 72, 83, 190
 Геровський Ю., польський історик 253
 Герцик Г., генеральний старшина 491, 499
 Гжимультовський К., польський дипломат 249, 250, 361
 Гіреї, татарська монархічна династія 28, 222, 334
 Гладкий Ярема, полковник 285, 330
 Глебович Є., жмудський староста, дипломат 139
 Гнінський Ян, польський дипломат 243, 244, 247, 261, 298, 320, 383
 Гоголь Євстафій (Остап), наказний гетьман Правобережної України, полковник 200, 211, 212, 213, 214, 215, 218, 295, 318, 319, 321, 345, 532
 Гоголь Микола, український письменник 219
 Гой П., історик 70
 Голінський М., польський шляхтич 70
 Голіцин В., московський державний діяч 248, 360
 Голіцин М., московський воєначальник 440
 Голіцин О., московський державний діяч 395
 Голобуцький Володимир, український історик 7, 48
 Головін В., московський державний діяч 406
 Головін М., московський дипломат 303
 Головкін Г., московський державний діяч 409, 426, 427, 432, 450, 454, 469, 471, 502, 504, 505, 510
 Головка А., козак 284
 Голубєв С., історик 51
 Гондіус В., голландський художник 53
 Гонца Г., молдавський історик 31
 Гордієнко Кость, кошовий отаман Запорозької Січі 440, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 480, 482, 483, 486, 488, 491
 Гордон Патрік, московський військовий діяч, мемуарист 257, 262, 263
 Горленко Д., прилуцький полковник, дипломат 421, 464, 486, 491, 494
 Горобець Віктор, український історик 8, 52, 73, 81, 83, 84, 95, 96, 99, 111, 112, 114, 118, 135, 190, 199, 200, 216, 217, 238, 508, 509, 510, 511, 512
 Граб'янка Григорій, гадацький полковник, літописець 208, 218, 291, 442
 Греков І., російський історик 22, 31, 32, 255, 360, 368
 Грек (Олівеберг) Данило, український дипломат 562
 Григорій, сотник 286
 Гримбашевський, полковник 306
 Гришко (Грицько Іванович), полковник, наказний гетьман 270, 277, 278,

279, 280, 281, 325, 327, 328, 349, 389, 394, 435, 535

Грушевський Михайло, український історик 7, 34, 46, 48, 50, 65, 72, 75, 83, 84, 199, 530

Губар-Бершадський (Губаренко) І., полковник, дипломат 264, 306, 308

Гудавічюс Е., литовський історик 11

Гуляницький Григорій, полковник, дипломат 137, 170, 258

Гуня Д., козацький гетьман 47

Гурбик Андрій, український історик 514, 525

Гуревич Арон, російський історик 11

Гуржій Олександр, український історик 7, 81, 95, 96, 217, 238, 381, 382, 509

Густав II Адольф, шведський король 45, 48

Д

Дабіше Стефан, боснійський король 20

Д'Адміраль, шведський дипломат 45

Даудов В., московський дипломат 246, 299

Дашкевич-Горбацький В., історик 49

Дашкевич Ярослав, український історик 7, 81, 199, 201, 216

Дашкович Остафій, прикордонний староста, козацький ватажок 49

Дворнік Френсіс, чеський історик 30

Девлет-Гірей II, кримський хан 468, 477

Девлет-Гірей, кримський хан 410, 477, 487, 488, 490, 494, 506

Де Грев, шведський дипломат 45

Дедеш-ага, татарський воєначальник 222

Дезаєр, французький дипломат 487

Демблевський, польський полковник 271

Демиденко І., генеральний старшина 155

Дешич В., овруцький полковник 119, 223, 227

Джалалій Филон, наказний гетьман, полковник, дипломат 58

Дзялинський Т., хелмський воєвода 406

Димидецький С., польський військовий діяч 312

Димитров С., болгарський історик 30

Дмитро, український історик 7, 85, 193

Довгополий К., генеральний старшина, дипломат 491

Долгоруков Г., московський воєвода 91, 417

Донець В., козацький старшина, дипломат 228

Донець Захар, кошовий отаман Запорозької Січі 234

Дорошенко Дмитро, український історик 7, 104, 112, 223

Дорошенко Михайло, козацький гетьман 42, 44

Дорошенко Петро, український гетьман, генеральний старшина 82, 98, 99, 104, 105, 106, 110, 112, 120, 124, 134, 137, 140, 141, 150, 152, 158, 168, 181, 189, 200, 201, 224, 244, 256, 267, 270, 295, 304, 318, 327, 353, 384, 531, 566, 570

Драгинич (Дрешнич) Іван (Ян), наказний гетьман Правобережної України 306, 309, 312, 386

Дробязга, полковник 273

Дрозденко (Дрозд) В., брацлавський полковник 223, 227

Дружкевич С., польський урядовець 276, 278, 280, 281, 284, 285, 328, 330, 388, 396, 401

Дубровський В., український історик 7

Дука Григорій, молдавський та волоський господар, український гетьман 246, 295, 315, 383

Дунін-Раєцький Я., полковник 325
Дьяконов М., російський історик 30
Дюбі Жорж, французький історик 8
Дядиченко В., український історик
372, 375, 380, 381, 404, 415
Є
Євлашевський К.-Л., смоленський
воевода, дипломат 553
Єнсен А., шведський історик 496,
499, 500
Єремій, генеральний старшина 149
Єремія І., молдавський історик 300,
301, 304
Єрлич Й., польський шляхтич, літо-
писець 227
Єрмоленко О., молдавський історик
313
Єрмоленко (Ярмоленко) Д., полков-
ник 227
Ж
Жабокрицький Д., єпископ 288
Жданович Антін, наказний гетьман,
полковник, дипломат 64, 93
Жевуський М., польський полков-
ник 211
Железнякова А., російський істо-
рик 30
Жилка, генеральний старшина 228
Жировський Я., австрійський дипло-
мат 248, 359
Жмайло Марко, козацький гетьман
43
Жолкевський С., великий коронний
гетьман 39
З
Завадський Федір, козацький стар-
шина 149
Завіша І., запорозький старшина
181, 203
Завіша К., урядовець Речі Посполи-
тої, дипломат 139, 278, 398
Залуський А., київський біскуп, ме-
муарист 327, 396
Замойський Ф., польський магнат
398

Замойський Ян, великий коронний
гетьман, канцлер Речі Посполитої 35
Заполья Я., трансільванський князь
26
Заремба, священник 321
Заруба В., український історик 253,
254, 255, 263, 269
Зарудний І., чернець 322
Заславський В.-Д., польський князь
57
Зеленецький А., полковник 213, 325
Зеленський М., полковник, дипло-
мат 140, 170, 173, 206
Золотаренко Василь, полковник, ди-
пломат 561
Зотов Н., московський стольник
303, 314

І

Ібрагім-паша, турецький державний
діяч 261, 263, 296, 355
Іваненко В., сотник 213
Іваненко (Петрик) Петро, гетьман
«Ханської» України, канцелярист
375, 380, 385, 386, 391, 397
Іваницький С., історик 85
Іванов А., козак 284
Іванов І., московський урядовець
356
Іналджик Галіл, турецький історик
19, 25, 30, 32
Інокентій XI, римський папа 249,
322, 323, 325, 343, 350, 352
Ісарович К., польський дипломат
376, 398
Іскра Захар, полковник 277, 280,
285, 289, 327, 389, 394, 400, 414, 433,
435, 439
Іскрицький Василь, полковник,
польський урядовець 321, 324, 325,
335, 336, 376
Іслам-Гірей III, кримський хан 221
Іслам-Гірей, кримський хан 36, 68,
79, 220
Й

Йоган-Георг, саксонський курфюрст 42
Йончак Й., польський історик 406
Йорга Н., румунський історик 304
Йосиф I, австрійський імператор 408
К
Казановський А., великий коронний маршалок 56
Казимира Марія (Марисенька), дружина короля Речі Посполитої 323
Казимир, польський король 21, 22
Калкуль П., осавул 213
Камінський А.-С., американський та польський історик 406
Каммамет-мурза, татарський урядовець 99
Кандиба Андрій, корсунський полковник 488, 503, 510
Кан Мегмед, турецький воєначальник 226, 227
Кантакузіо С., волоський господар 304
Кантемір Д., молдавський державний діяч та історик 23, 24, 25, 295
Кантемір К., молдавський господар 25
Кан-Темір, ногайський правитель 28
Капуста Лаврін, полковник, дипломат 68, 76
Кара-Мустафа, турецький візир 261, 263, 264, 265, 298, 305, 310, 311, 335, 384
Карандеєв, московський стольник 355
Карач-бей, кримський урядовець 565
Карвовський, польський шляхтич 158
Карвовський Я., польський дипломат 296, 297
Карл V Габсбург, австрійський імператор 15, 529
Карл IX, французький король 17
Карл X Густав, шведський король 18, 53, 79, 80, 88, 90
Карл XII Густав, шведський король 380, 406, 408, 410, 411, 413, 415, 416, 417, 424, 425, 426, 428, 435, 436, 437, 443, 445, 448, 450, 451, 454, 463, 466, 468, 475, 477, 478, 480, 481, 482, 483, 485, 486, 487, 489, 490, 494, 495, 496, 498, 502, 503, 504, 511, 536, 575
Кароль V Лотарингський, німецький князь 323
Кваша, охотницький полковник 213
Киліян, полковник 325, 349
Кирдиновський Г., ігумен 215
Кириченко Н., історик 32
Кисіль Адам, державний та політичний діяч Речі Посполитої 74
Кияшко М., полковник 213
Кікін В., московський дипломат 87, 91, 561
Кіндсберг Й., австрійський дипломат 318
Климент VIII, римський папа 37
Климентій Х., римський папа 202
Клодницький О., польський дипломат 354
Кобельзький, полковник 213
Коваленко Г., кальницький полковник 264
Коваленко, корсунський полковник 261
Ковальський С., писар Чигиринського полку 155
Когут Зенон, український та канадський історик 7
Комулович Олександр, посол римського папи 37, 50
Конєпольський С., великий коронний гетьман 44, 45, 47
Конопчинський В., польський історик 159, 486
Конті, французький принц 399, 410
Копреева Т., російський історик 253, 254, 255
Кордт В., український історик 317, 429

Кордуба Мирон, український історик 7, 69, 85
Корецький Г., молдавський дипломат 301
Королук В., російський історик 51, 255, 382, 404, 413
Корсунець Семен, полковник 213, 234, 278, 279, 324, 325
Косачов Г., московський урядовець 256
Косинський Кшиштоф, козацький гетьман 36, 37
Косовський Ю., межигірський війт 433
Костін Мирон, молдавський державний діяч, літописець 25, 299, 305, 312, 337
Костомаров Микола, український історик 7, 59, 70, 113, 181, 199, 216, 304, 306, 314, 429, 477
Коховський В., польський літописець 169, 201, 228, 346
Кочубей В., генеральний старшина 355
Кравченко Іван, генеральний старшина, дипломат 92, 169, 170
Крижанівська Валентина, український історик 403
Крижановський Ф., московський рейтарський поручик 233
Крикун Микола, український історик 166, 168, 171, 172, 175, 177, 191, 192, 218, 254, 413, 513
Крим-Гірей, кримський державний діяч 234
Крип'якевич Іван, український історик 7, 51, 71, 85, 167, 199, 216, 261, 265, 269
Кришталь, полковник 273
Крістодо де Кунз Г., австрійський дипломат 306
Крупницький Борис, український історик 7, 291, 304, 314, 342, 345, 352, 372, 386, 388, 398, 403, 472, 485, 488, 494, 498
Кубаля Людвік, польський історик 6, 9
Кудрявцев Н., московський дипломат 302
Кулик, полковник 275, 282
Кунаков, московський дипломат 74
Куницький Стефан, гетьман Правобережної України, полковник 267, 270, 271, 272, 290, 306, 311, 312, 322, 324, 325, 328, 332, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 386, 435, 535
Л
Лазаревський О., український історик 226, 416, 509
Лазар, сербський деспот 20
Лазар Сефан, сербський деспот 20
Лайош І., угорський король 21
Ласка Кшиштоф, козацький старшина, польський урядовець 270, 321, 330, 396
Лацку, молдавський господар 21
Ле Гофф Жак, французький історик 11, 29
Леопольд І, австрійський імператор 27, 89, 248, 324, 343, 350
Леп'явко Сергій, український історик 7, 31, 34, 49, 50, 313, 350
Лесницький Д., козацький старшина, дипломат 140
Лешинський А., великий коронний канцлер 66
Лешинський К., вінницький староста 288
Лешинський Р., польський дипломат 378
Лешинський Станіслав, польський король 380, 408, 410, 413, 420, 424, 426, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 466, 467, 475, 477, 483, 487, 498, 502, 518, 536, 590
Лизогуб Ю., чернігівський полковник 416

Лизогуб Яків, чернігівський полковник, наказний гетьман 110, 125, 127, 146, 330
Липинський В'ячеслав, український історик 7, 199, 216
Лисиця, брацлавський полковник, посол в Туреччині 159, 206
Лисяк-Рудницький Іван, історик та політолог 7
Лісницький Г., полковник, український дипломат 88, 90, 169
Лісоля Ф., австрійський барон, дипломат 93
Лозинський (Стецик, Ягорлицький) Степан 388
Лончинський, польський полковник 271
Лопухін Л., московський дипломат 68, 76
Лукейчик М., полковник 213
Лук'янов А., розвідник 301
Лупул Василь, молдавський господар 54, 69, 295, 296
Лупул-Хмельницька Розанда, молдавська княжна 54
Люблінська А., російський історик 12
Любомирський Є., великий коронний гетьман 173, 195, 197, 229, 435
Любомирський М., польський военачальник 495
Любомирський Ю., великий коронний підстолий 398
Людовік XIV, французький король 242, 243, 253, 361
Лянцкоронський С., брацлавський воевода 67
Лясота Еріх, австрійський дипломат 37, 50
М
Маєвський В., польський історик 224, 229
Мазепа Іван, український гетьман, дипломат 82, 198, 226, 272, 276, 288, 289, 330, 336, 362, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 385, 390, 392, 394, 395, 396, 397, 398, 400, 402, 403, 407, 408, 411, 413, 414, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 471, 472, 473, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 485, 486, 488, 489, 493, 497, 498, 500, 501, 502, 504, 505, 506, 509, 510, 511, 531, 536, 537, 575, 576, 577, 590
Мазепа Степан, білоцерківський отаман, дипломат 90
Макаренко, полковник 277, 280
Максиміліан I, австрійський імператор 15
Максиміліан II, австрійський імператор 15
Максимович І., генеральний старшина, дипломат 486, 491, 492
Максим, сотник 286
Макуха, полковник 275, 278
Малаховський, польський дипломат 252
Малішевський К., польський історик 267
Малюк Р., запорозький старшина 181, 203
Маметша Магмет, кримський дипломат 221
Мангити, ногайський рід 28
Манчев К., болгарський історик 30
Марескоті, нунцій римського папи 202
Маркевич Н., український історик 112, 429, 431, 453, 454
Маркіна В., український історик 403
Марочкін В., історик 50
Марченко М., український історик 7, 191
Масарик Т., чеський державний діяч 190

Матвеев А., московський дипломат 87
Матвій, угорський король 22
Матях Валентина, український історик 81, 85
Матяш Корвін, угорський король 22
Махатка О., російський історик 255, 292
Мацьків Т., історик 70, 193, 380, 412, 429, 431, 468, 472
Маяцький Т., полковник 391
Мегмед-ага, турецький дипломат 75
Мегмед-Гірей IV, кримський хан 90, 223, 227
Мегмед-Гірей, турецький хроніст 346
Мегмед II Завойовник, турецький султан 19, 21, 27
Мегмет-Баталджи, турецький візир 491
Медведева К., російський історик 32
Медведев И., російський історик 29
Мельник Леонід, український історик 7, 412, 509, 512
Мельникова Є., російський історик 11
Менглі-Гірей, кримський хан, татарський урядовець 27, 220
Менжинський Й., польський шляхтич 323, 324
Меншиков О., російський державний діяч 418, 419, 424, 428, 430, 446, 447, 454, 455, 459, 461, 473, 481, 488, 502, 504, 511
Миклашевський М., київський полковник, наказний гетьман 408, 416, 422, 443, 444
Милославський І., ярославський намісник 67
Мирович І., переяславський полковник 349, 408, 417, 422, 438
Мирон, генеральний старшина 270, 271, 274, 321
Михайлов Б., московський урядовець 378
Михайлов В., московський дипломат 302
Михайлов П., молдавський дипломат 303
Михайло, московський писар 552
Михайло, полковник 280
Михайло Федорович, московський цар 43, 44, 45, 550
Мицик Юрій, український історик 7, 81, 84, 86, 151, 193, 217, 268, 380, 429, 430, 431, 516, 526
Мігалевський К., полковник 125, 127, 295
Міллер А., російський історик 12
Міллерн, шведський урядовець 495
Міхал Корибут Вишневецький, король Речі Посполитої 155, 160, 204, 205, 208, 242
Многогрішний Дем'ян, гетьман Лівобережної України, полковник 106, 108, 110, 112, 139, 145, 147, 149, 202, 204, 235, 236, 237, 537
Могила Андрій, полковник, гетьман Правобережної України 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 290, 291, 325, 327, 328, 336, 337, 341, 342, 358, 365, 368, 373, 387, 435, 535
Могила Петро, митрополит 51, 571
Мокієвський К., київський полковник 330, 349, 415, 424, 440, 461
Мокрський Андрій, український дипломат, католицький священник 59
Морозов Б., московський боярин 67
Морштин С., польський дипломат 164, 188
Мохов Н., молдавський історик 304, 313, 315
Мужиловський Г., священник 259
Мужиловський Силуян, генеральний старшина, дипломат 76
Мурад-паша, очаківський бей 64
Мурат, кримський військовий діяч 235

Мурат (Мюрад)-Гірей, кримський хан 247, 358, 383, 384
Мустафа-ефенді, турецький урядовець 244
Мустафа-паша, турецький воєначальник 261, 389, 481
Мустафа, турецький султан 27
Мушат Петро, молдавський господар 21
Мьолер І., шведський дипломат 45
Мюллер Й., німецький учений 331, 333, 349, 352
М'ясковський Л., польський шляхтич 58
Н
Нагельський М., польський історик 229
Назарко І., український історик 343, 352
Наїма, турецький хроніст 74
Наливайко Дмитро, український історик 7, 81, 317, 352
Наливайко Семерій (Северин), козацький гетьман 38, 42, 535
Наріжний Симон, український історик 95, 190
Негребецький Г., кальницький полковник 265
Некульчі Й., молдавський літописець 298, 305, 306, 310, 313
Немирич Юрій, генеральний старшина, дипломат 90, 93
Неплюев Л., московський воевода 356, 362, 374
Німчук І., історик 332
Нічик В., український учений 96, 590
Ніязі А., турецький історик 23
Новицький Іван, охотницький полковник 213, 349, 355, 361, 375
Новосівський І., історик 313, 315, 316
Носач Тиміш, генеральний старшина, дипломат 91, 127, 200
О
Обида, запорозький полковник 203
Огінський М., великий коронний канцлер 366
Оглоблин Олександр, український історик 7, 73, 83, 85, 219, 313, 371, 372, 380, 386, 392, 403, 431, 443, 451, 453
Одинець Петро, козацький старшина, дипломат 41, 43
Одоевський М., московський дипломат 139
Окиншевич Лев, український історик 7, 29, 73, 84, 240
Окраса Я., польський дипломат 374
олдавський державний діяч, історик 313
Олександр Добрий, молдавський господар 21
Олексієнко В., запорозький старшина 181, 203
Олексій Михайлович, московський цар 57, 58, 64, 67, 68, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 81, 82, 87, 88, 89, 91, 92, 99, 106, 107, 114, 115, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 140, 142, 156, 165, 176, 203, 221, 230, 237, 242, 353, 530, 548
Ольшевський, польський державний діяч 179, 205, 533
Омельченко М., білоцерківський полковник 379, 419, 435, 439
Опара Степан, гетьман Правобережної України, сотник, дипломат 99, 100, 137, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 238, 239
Опухтін І., московський дипломат 220
Ордин-Нашокін (Антоній) А., московський дипломат, чернець 139, 145, 245, 246
Орешкова С., російський історик 412, 413
Оришовський Ян, «старший» реєстрового козацтва 36

- Оріховський С., український та польський культурний діяч 50
- Орлик Пилип, український гетьман 409, 410, 411, 413, 440, 441, 446, 447, 459, 462, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 506, 531, 537, 578, 588, 589, 590
- Осман-ага (Осман-чауш), турецький дипломат 64, 65, 566
- Османи, турецька монархічна династія 26, 27, 32, 175, 185, 195, 267, 305, 334, 336, 338, 339, 495
- Осман II, турецький султан 28, 41
- П
- Павленко Н., російський історик 465, 471
- Павлищев Н., російський історик 254, 255, 332, 367
- Павло, сотник 397
- Палій Семен, білоцерківський (фастівський) полковник 273, 278, 279, 280, 281, 285, 286, 288, 324, 327, 328, 329, 330, 349, 373, 374, 375, 376, 377, 379, 389, 390, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 407, 433, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 458, 469, 516
- Панашенко Віра, український історик 254
- Параска П., румунський історик 31
- Пасек Я., польський шляхтич, мемуарист 324, 348
- Пелех Г., запорозький старшина 205
- Перденія Я., польський історик 362
- Перетяткевич К., польський дипломат 91
- Петражицький-Кулага І., козацький гетьман 45
- Петричейку Шимон, молдавський господар 24, 272, 311, 312, 337, 341, 347, 348
- Петров М., російський історик 12, 29
- Петровський Микола, український історик 7, 93, 96, 239, 386, 392
- Петро І., московський цар, російський імператор 25, 82, 282, 330, 373, 376, 377, 378, 379, 391, 397, 408, 409, 410, 411, 412, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 434, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 444, 445, 446, 447, 448, 451, 452, 453, 455, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 468, 469, 470, 471, 473, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 488, 490, 491, 493, 496, 497, 498, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 512, 536
- Петрушевич А., український історик 255, 269, 290, 382
- Пиво Ян, польський полковник 160, 210
- Підкова Іван, молдавський господар 295
- Плещеев Н., московський воєвода 57
- Плохий Сергій, український та канадський історик 7, 30, 53, 69, 84
- Полтавець І., запорозький старшина 181, 203
- Полуботок Леонтій, генеральний старшина 149, 306
- Полуботок П., полковник 273, 420, 430, 511
- Полховський С., московський дипломат 156, 157
- Попов А., російський історик 254, 367, 392
- Попович Іван, уманський полковник 488
- Попов Н., російський історик 51
- Попов С., український історик 85
- Портомоїн Я., московський дипломат 92
- Поршнев Борис, російський історик 8, 16
- Потоцький А., краківський каштелян 340, 342, 343, 346

Потоцький Анджей, урядовець Речі Посполитої 6
Потоцький Й., польський воєначальник 437
Потоцький С., великий коронний гетьман 195, 488
Потоцький Ф., овруцький староста 398
Потоцький Ю., польський воєначальник 487, 488, 489, 490
Потоцький Я., польський воєначальник 435
Праєвський, польський полковник 271
Празмовський М., великий коронний канцлер 199, 225
Пригара І., полковник 110, 146
Прицак Омелян, український історик 7, 58, 69, 492, 499, 589
Прозоровський С., білгородський воевода 67
Проскуров А., московський дипломат 244
Протасов, московський дипломат 210
Процький С., польський резидент в Туреччині 260, 298, 320
Пушкаренко Д., канівський полковник 356
Пушкар Мартин, полтавський полковник 92, 220, 563, 564, 565, 566
Пшибось А., польський історик 105, 159, 179, 185
Пяйковський, генеральний старшина 325
Р
Радзейовський І., польський і шведський політичний діяч 78
Радзивіл Богуслав, литовський князь 175
Радзивіл Михайло, литовський князь 321, 357
Радзівеський Є., польський дипломат 141
Радочинський, генеральний старшина 228
Раєвський М., полковник 110, 146
Райча Думитрашко (Дмитро), переяславський полковник 214
Ракович С., дипломат 247, 303, 357
Ракоці Сигізмунд, трансільванський князь 63
Ракоці, трансільванська князівська династія 63
Ракоці Юрій, трансільванський князь 36, 58
Раппе С., білоцерківський комендант 284, 321, 365
Раткевич-Портянка М., полковник, дипломат 141
Рашид-Ефенді, турецький хроніст 260
Розенфельд І., російський правознавець 85
Роман І, молдавський господар 21
Ромодановський Григорій, московський князь 92, 93, 98, 99, 117, 354, 355, 562, 564, 565, 566
Ромодановський М., московський воевода 395
Рубан, сотник 286
Рудницький Степан, український історик та геополітик 7
Рудольф, австрійський імператор та король Угорщини 26
Рудольф II, австрійський імператор 16, 37
Руссель Ж., шведський дипломат 45
Рушиць Д., польський воєначальник 435
С
Савич Семен, полковник, дипломат 79, 220
Савчук Надія, український історик 100, 111
Сагайдачний Григорій, кошовий отаман Запорозької Січі 276, 349
Сагайдачний-Конашевич Петро, козацький гетьман 39, 40, 41, 51, 210

Садиш-ага, кримський дипломат 384
Салванді Н., французький історик 259
Самовидець, козацький літописець 202, 217, 236, 336, 348, 352
Самойлович Григорій, полковник, дипломат 362
Самойлович Іван, український гетьман 110, 112, 132, 136, 149, 157, 163, 166, 189, 210, 211, 213, 214, 237, 244, 245, 246, 247, 250, 251, 256, 260, 264, 266, 272, 273, 274, 300, 301, 302, 303, 305, 307, 308, 309, 310, 322, 348, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 370, 371, 373, 458, 534, 537
Самусь (Самійло Іванович), полковник, наказний гетьман 270, 277, 280, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 328, 349, 378, 379, 389, 390, 394, 401, 407, 419, 433–440, 488, 503, 516, 517, 535
Самченко, гетьман «Ханської» України 388
Сандов Д., молдавський боярин 208
Санін Г., російський історик 105
Сапега Казимир, литовський державний діяч 398
Сапега Я., литовський державний діяч 195
Сари Мегмед-паша, турецький урядовець, мемуарист 311
Сас Петро, український історик 7, 34, 38, 49, 50, 51
Свідерський, польський дипломат 356
Свічка Леонтій, лубенський полковник 330, 349
Селім-Гірей I, кримський хан 97, 103, 206, 222, 237, 383, 384, 387
Семенова Л., молдавський та російський історик 21, 31
Сенютович-Бережний В., історик 49
Сербан, волоський господар 311
Сербин І., полковник, дипломат 303
Сергієнко Григорій, український історик 291, 293, 294, 304, 314
Сергійчук Володимир, український історик 7, 81
Сефер-Гази-ага, татарський візир 221
Сефер-Гірей, татарський воєначальник 222
Сигізмунд Баторій, трансільванський князь 26
Сигізмунд II Август, король Речі Посполитої 34, 35, 47
Сигізмунд III Ваза, король Речі Посполитої 17, 27, 38, 38–49, 39, 40, 41, 42, 46, 47
Сигізмунд I, польський король 16
Синявський А., белзький воєвода, польний коронний гетьман 376, 398
Сисин Френк, канадський історик 7
Ситинський Данило, канівський полковник 489
Сілігдар Мегмед-ага, турецький хроніст 310
Сірко Іван, кошовий отаман Запорозької січі, полковник 104, 160, 184, 202, 205, 206, 207, 234, 237, 335, 375, 383
Січинський Володимир, український історик 317
Скоропадський Іван, гетьман Лівобережної України 382, 450, 454, 455, 460, 469, 475, 476, 478, 481, 483, 484, 489, 490, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511
Смірнов Н., російський історик 300
Смолій Валерій, український історик 7, 9, 13, 69, 70, 81, 84, 104, 111, 112, 140, 191, 199, 216, 238, 268, 304, 314, 517, 526
Собеський Якуб, польський королевич 276
Собеський Ян, польський державний діяч 105, 108, 109, 138, 146, 160, 163, 174, 177, 179, 184, 186, 187, 205, 206, 209, 211, 259, 295, 318, 336

- Собеські, польський шляхетський рід 318
- Советов П., російський історик 24, 31
- Содлер Філіп, шведський дипломат 42
- Соліман-баша, турецький воєначальник 277
- Соловйов С., російський історик 48, 166, 239
- Солонина Костянтин, київський полковник 358
- Сомко Я., наказний гетьман Лівобережної України, полковник 97, 98, 99, 100, 101, 102, 114, 133
- Софія, московська княгиня 360, 370
- Спафарій М., молдавський культурний і церковний діяч 175, 299
- Станецький К., полковник 325, 336, 337
- Станіславський В'ячеслав, український історик 8, 291, 357, 362, 367, 369, 371, 372, 380, 381, 416, 441, 477, 482, 483
- Старков Ф., московський дипломат 246
- Стахурський Я., білоцерківський комендант 174, 225, 226, 227, 228, 575
- Степан, московський писар 552
- Стефан Баторій, король Речі Посполитої 34, 35, 50, 55, 319, 576
- Стефан, волоський господар 93
- Стецик. *See* Лозинський (Стецик, Ягорлицький) Степан
- Стороженко А., історик 50
- Страцимир Іван, болгарський король 20
- Струкевич Олексій, український історик 30, 81
- Суботів І., козацький старшина, дипломат 226
- Субтельний Орест, історик 7, 9, 380, 472, 494, 496, 498, 499, 500
- Сулейман I Пишний, турецький султан 20, 338
- Сулима Іван, козацький гетьман 47, 507
- Сулима Стефан, запорозький старшина 235
- Сулименко (Сулимка) Теодор, полковник, наказний гетьман 275, 375, 386, 387, 388
- Суховієнко (Суховій) Петро, гетьман Правобережної України 139, 147, 148, 151, 154, 156, 201, 202, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239
- Сухотін І., московський дипломат 224, 302
- Сушин М., московський урядовець 563
- Сюч Ено, угорський історик 12
- Т
- Тарашенко (Тарасенко), козацький старшина 267
- Тенеш, татарський урядовець 226
- Терлецький Омелян, український історик 7
- Тетеря Павло, гетьман Правобережної України, полковник, дипломат 77, 82, 101, 102, 103, 104, 106, 110, 112, 116, 168, 170, 175, 189, 191, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 215, 216, 217, 220, 222, 223, 225, 229, 238, 259, 531, 532, 548
- Тимофій, московський писар 552
- Тишецький, польський полковник 271
- Тишкевич, польський полковник 271
- Толочко Олексій, український історик 11, 29, 509, 510
- Толочко Тишко, козак 282
- Толстой П., московський державний діяч 411, 467, 468
- Томашівський Степан, український історик 7, 483
- Торкват Ю., шведський дипломат 79

Тохтамиш-ага, кримський дипломат 220

Тукальський Йосип, митрополит 137, 142, 161, 258

Тунманн, історик 32

Туранли Ф., український історик 167

Турбалович О., козацький старшина, дипломат 302

Тушинський Я., польський шляхтич, мемуарист 211

Тютєрев, московський урядовець 142

Тяпкін В., московський дипломат 141, 142, 144, 145, 156, 247, 303, 356, 357, 358, 384

У

Українець Є., московський дипломат 245, 302, 357, 360, 362, 374, 474, 482

Ульяновський Василь, український історик 81, 499

Уляновський Григорій, полковник 234

Уманець Федір, український історик 7

Уманець, чигиринський полковник 306, 308

Уманський Л., козацький старшина, дипломат 300, 301

Урбанович О., полковник, козацький «старший» 206, 270, 271, 321

Урбанський Т., польський історик 304, 339

Устрялов Н., російський історик 255, 381, 415, 441

Ф

Фаизов С., татарський і російський історик 238, 239, 240

Фєвр Люсьєн, французький історик 8

Фєдїр Олексїєвич, московський цар 214, 245, 299, 302, 307, 355, 445

Фєдорович Д., полковник 328

Фєдорович (Трясило) Тарас, козацький гетьман 45

Фєдорук Ярослав, український історик 8, 28, 32, 70, 81

Фельдман Ю., польський історик 413, 494

Фєрдинанд I, австрійський імператор 16

Фєрдинанд II, австрійський імператор 42

Фєрдинанд III, австрійський імператор 53

Флоря Борис, російський історик 48, 50, 52, 58, 69, 70, 75, 77, 84, 136, 262, 313

Фридрикевич Самїло, генеральний старшина 226

Фрїдрих I Вільгельм, бранденбурзький курфюрст і пруський електор 18, 468

Х

Хагман Бєртіль, шведський історик 496

Хаджи-Гірей, кримський хан 347

Ханенко Михайло, гетьман правобережної України, уманський полковник 108, 154, 155, 159, 160, 163, 169, 181, 182, 184, 185, 193, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 215, 217, 233, 236, 237, 258, 354, 375, 532, 533

Ханс, данський король 18

Хитрово Б., московський дипломат 564

Хїлков Ф., путивльський воєвода 77

Хлопицький С., представник рєстрєвського козацтва, дипломат 37

Хмельницька Олена, гетьманська донька 199

Хмельницький Богдан, український гетьман 9, 30, 35, 43, 48, 49, 50, 53–87, 54, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 87, 92, 94, 97, 103, 107, 110, 127, 137, 166, 189, 195, 200, 205, 211, 215, 218, 220, 225, 229, 230, 238, 274, 276, 295, 361, 366, 370, 385, 417, 443, 452, 516,

529, 530, 531, 535, 536, 542, 545, 548, 560, 561, 562, 577, 578, 579, 580, 589
Хмельницький Захарій, дипломат 59
Хмельницький (Хмельничанко)
Юрій (Гедеон), український гетьман, архімандрит 87, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 110, 111, 114, 116, 137, 142, 144, 158, 159, 168, 170, 171, 182, 189, 196, 197, 202, 214, 215, 221, 222, 223, 224, 236, 243, 244, 246, 256–267, 257, 304, 305, 320, 356, 365, 384, 435, 531, 535, 537
Хопчинський Я., московський урядовець 234
Храпкевич Ф., чернець 322
Храповицький Й., вітебський воєвода, мемуарист 108, 146, 179
Христина, шведська королева 561
Ц
Цибульський В., український історик 73, 83, 84
Цицюра Тиміш, полковник 97
Ціватий В., український історик 30
Цюльнер Еріх, австрійський історик 30
Ч
Чаадаєв І., московський урядовець, дипломат 98, 99, 100, 117, 245, 364, 374
Чаманська Н., польський історик 304
Чарнецький Стефан, польський державний та військовий діяч 99, 116, 195, 199
Черкас Борис, український історик 34, 49
Черкаський, московський князь 384
Чермак В., польський історик 48
Черняк Е., російський історик 253
Четвертинський Г., митрополит 364
Чистякова Е., російський історик 254
Ш
Шабульдо Фелікс, український історик 11, 29
Шагін-ага, турецький дипломат 80
Шагін-Гірей, кримський калга 43
Шакловитий Ф., московський дипломат 372, 382
Шафіров П., московський державний діяч 409, 492, 493
Швачка Ф., полковник 391
Шевченко Федір, український історик 7, 69
Шевчук Валерій, український письменник та історик 352, 498, 590
Шереметьєв Б., московський урядовець, дипломат 251, 364, 365, 415, 425, 426, 427, 478, 479, 483, 501, 502, 506, 510
Шереметьєв П., московський воєвода 124, 141, 156, 225
Шереметєв В., московський військовий воєвода 459
Шмід І., австрійський дипломат 65
Штепа, полковник 275
Штефан III, молдавський господар 22
Шульга Іван, полковник 110, 146, 213, 214
Шульгин О., український історик 29, 30
Шумлянський Йосип, львівський єпископ, польський дипломат 106, 159, 163, 164, 182, 183, 186, 188, 266, 309, 320, 322, 376
Шутой В., історик 477
Шушарин В., російський історик 30, 32
Щ
Щербак Віталій, український історик 7, 34, 49, 51, 81
Щука С., коронний референдар 402, 449
Ю
Юрков Є., український історик 199
Юсуп-паша, турецький чауш 154, 261
Я

Яблоновський Станіслав, великий коронний гетьман, руський воєвода 116, 153, 214, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 323, 325, 327, 328, 361, 372, 373, 374, 395, 396, 397, 399, 400, 401, 433, 449

Яворницький (Еварницький) Дмитро, український історик 217, 483, 499

Яворський М., польський історик 105, 147, 179

Язловецький Ю., великий коронний гетьман 34

Яковенко Наталя, український історик 34, 50

Яковлева Тетяна, російський історик 84, 95, 115, 135, 190

Яковлів Андрій, український історик 7, 49, 73, 83, 85, 113, 118, 135, 353, 367, 370, 371

Яненко-Хмельницький Іван, полковник, наказний гетьман 259, 264, 265

Яненко-Хмельницький Павло, полковник 200, 257, 259

Ян III Собеський, король Речі Посполитої 24, 163, 164, 187, 188, 189, 190, 211, 212, 213, 214, 242, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 263, 265, 266, 267, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 287, 288, 296, 297, 306, 307, 309, 311, 312, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 335, 336, 337, 340, 341, 343, 344, 345, 350, 357, 358, 364, 365, 366, 376, 389, 391, 394, 395, 396, 397, 399, 410, 445, 446, 536, 570

Ян II Казимир, король Речі Посполитої 6, 18, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 76, 90, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 105, 137, 138, 142, 156, 168, 172, 173, 174, 190, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 221, 222, 224, 225, 226, 228, 229, 258

Ян Казимир, польсько-литовський королевич 59, 191

Ярошенко Я., запорозький старшина 181, 203

Ярош, паволоцький полковник, дипломат 159

Ясеновський А., козацький старшина 213

Ясмінський Б., австрійський історик 315

Яхія О., псевдопретендент на трон Османської імперії 44

Roman

A

Abrahamowicz Z., польський історик 352

Andrusiak M., український історик 268

Antony (Rolle) A. J., польський історик 332

Artamonow W. A., російський історик 293, 381, 392

August II Sas, польський король 382

B

Barącz S., польський історик 150

Bardach J., польський історик 12

Basarab J., історик 85

Biedrzycka A., польський історик 51

Bournazel E., історик 29

Brunner O., німецький історик 29

C

Cantemir D., молдавський державний діяч, історик 31, 351

Chmielnicki Bohdan, український гетьман 53, 85

Chmielnicki (Chmielniczenko) J., український гетьман 216

Chowaniec Cz., польський історик 291, 292, 333

Chrąpowicki J. A., вітебський воєвода 113, 166, 192, 239

Chynczewska-Hennel T., польський історик 49, 317

Cost chescu M., румунський історик 31

Czarnańska N., польський історик 315

- Czarniecki S., польський державний діяч 216
Czerewko W.-S., український історик 85
Czermak W., польський історик 52
Czołowski A., польський історик 346
D
Darowski A., польський історик 381
Doroŝenko D., український історик 113, 150, 167
Doroszenko P., український гетьман 113
Durand Y., французький історик 29
F
Feldman J., польський історик 500
G
Ganshof F. L., бельгійський історик 29
Gedrowski J., польський шляхтич 218
Gellner E., англійський історик 29
Gierowski J. A., польський історик 255
Gniński J., польський дипломат 268, 269, 313
Grabowski A., польський історик 113, 151, 167, 192, 193, 218
H
Hammer J., історик 136
Hicks M., англійський історик 29
J
Jabłonowski S., великий коронний гетьман 292, 333
Janczak J., польський історик 294, 413, 441
Jan III Sobieski, король Речі Посполитої 112, 291, 331, 590
Jan Kazimierz Waza, король Речі Посполитої 216
Jaworski M., польський історик 112, 113, 151, 192, 193, 218
Jerlicz J., польський хроніст 239
Jonsak D., польський історик 333
Jorga N., румунський історик 315
Jurkov E., український історик 216
K
Kaczmarczyk J., польський історик 51, 191
Kara Mustafa, турецький візир 316, 352
Kersten A., польський історик 216
Kettering S., історик 29
Kłoczowski J., польський історик 12
Kluczycy F., польський історик 191
Kochowski W., польський мемуарист 191, 352
Kołodziejczyk D., польський історик 30, 32, 113, 331
Konopczyński W., польський історик 95, 253, 498
Koroluk W., російський історик 412
Korzon T., польський історик 192, 217, 239, 290, 291
Krupnickij B., український історик 380
Kubala L., польський історик 9, 84, 85, 96
Kurtyka J., польський історик 29
L
Lubomirski J. T., польський історик 50
Lubomirski J., великий коронний гетьман 239
M
Majewski W., польський історик 150, 238, 239, 404
Maliszewski K., польський історик 269
Mańczak A., польський історик 29
Masera I., український гетьман 380
Michał Korybut Wiśniowiecki, король Речі Посполитої 192, 193
Michalowski J., польський шляхтич 52
Mohila A., правобережний гетьман 388
N
Nagielski M., польський історик 239
Niemcewicz J., польський історик 332, 351
Nigazi A., турецький історик 31

Summary

It is obvious, that the people of the late Middle Ages as well as the Early Modern Age, including that ones, which inhabited «the old» – Cossack Ukraine, had got quite different political intellection, than that a society of the beginning of the third millennium has. It is apparent, that three or five centuries ago the contemporary intellectuals and political figures interpreted absolutely otherwise international law relations between the different states and political formations. But its largely depended on the process of transformation of the old «private» feudal suzerain-vassals relations firstly into «private and political» and then into «state and political» connections, as well as on replacement of personal relations between the head of a state, suzerains and his vassal lords by modern institutional relations between a government and the whole mass of the subjects of one or another state. As a result of the development of poly-variant political structures and state institutions the process of formation of Early Modern Age model of a state began, that afterward became the basis of *Etat modern*. The formation of new state-political systems of East-Central Europe and, in particular, such specific state organism as Ukrainian Hetmanate, having arisen as a result of the revolutionary events of the 1648–1676 at the territory of «the Rus'» provinces of Polish-Lithuanian Commonwealth became constituent part of that process.

To the end of the 16-th – in the first part of the 17-th centuries the autonomic tendencies of Ukrainian Cossacks led to the fact that they in the status of corporative military and political structure – «collective vassal» – began their struggle for the «restoration» of their *privilegia et libertates* as well as for the purpose of to influence on Polish king (who was before suzerain of Zaporozhian Cossacks during a long time), and they addressed to the neighboring monarchs with the request to accept them on military service and to grant the help. The result of these actions was the fact, that the Cossacks became the power having upset the contemporary system of international relations, and, in consequence, gradually having assumed a character of an agent of interstate affairs. At the same time as a result of numerous political-military campaigns the Cossack officers (*starshyna*) acquainted themselves well with a problem of international affirmation of Danube Principalities – Moldavia, Wallachia, as well as Transylvania. It consisted in orientation of the local elites toward the three strong neighboring powers – Ottoman sultan, Austrian emperor and Polish king (and sometimes – towards the Hungarian king and Muscovite tsar also). The manifestation of foreign policy development of the governors of these small states was a changing of their suzerains by turn, and occasionally simultaneous acceptance of two (even three) protections for to

save own independence. To our mind, it was influence of Moldavian, Wallachian and Transylvanian practice of intergovernmental relations that affected the arising of poly-vassalage subordination policy of Zaporozhian Cossacks - Ukrainian Hetmanat during considered period. The political and cultural exchange between Cossack corporation and Crimean Khanat was enough brisk as well.

The Ukrainian national revolution of the 1648–1676, that had been founded by Polish nobleman and Cossack officer Bohdan Khmel'nytskyi, became original continuation of European Thirty Years' War of 1618–1648, because the leaders of the revolution completed the aims, which had not been solved by the leaders of anti-Habsburg coalition during the first part of the 17-th century, namely to counteract for the plans of the House of Austria to resume as well as to expand of supranational Habsburgs Empire of the period of Carle V. The arising of a new as a matter of fact national state at the eastern lands of Polish-Lithuanian federation not just made weaker this powerful country – «unofficial» Catholic ally of Vienna but at the same time it destroyed the «east barrier» concept of Habsburgs in their plans of modernization of Holy Rome Empire.

Due the poly-vassalage subordination concept put in practice by B. Khmel'nytskyi, during the ten revolutionary years the Ukrainian Hetmanat finally became firmly established in the geo-political structure of Europe as a truly independent state, but nominally dependant from the monarch courts of this region. At the territory of East-Central Europe the new state-political organism led by hetman came into being, that laid claim to the certain international status, that could be assured at that time just bordering dynastical houses. Self-proclaimed governor of the Hetmanat Khmel'nytskyi was recognized by European and Asian monarchs as a vassalage ruler, who had right to name himself with title «*dux*».

The hetman of Ukraine made a number of international agreements, among them the agreements with Muscovite Tsardom are special marked out in historiography, that in due course being influenced by certain factors assumed mythological ting in meaning «reunification», «affiliation», «unification» etc. of Ukraine and Russia. It is known that any pact had not been accepted by Cossack Assembly (*Rada*) of 1654 in the Pereiaslav. As a result of that-year negotiations between Ukraine and Russia in February and March two documents came into being, namely the 23 points – «articles», which were sent by Bohdan Khmel'nytskyi to Moscow and which had to become a basis of further agreement, and 11 «points-articles» which were sent to Chyhyryn by Muscovite tsar Aleksei Michaylovich. Just some of this «articles» (they are also named «March articles») were realized during the next years. According to statements of many historians, neither Russian party no Ukrainian one adhered to the attained agreements, therefore just a nominal tsar's protectorate over the Ukrainian state is likely to be spoken about. By the way, at the same time Khmel'nytskyi without hesitating recognized su-

premacny of Ottoman sultan as well as tended toward recognizing of Hungarian Prince and Swedish king protection. Thus he «intimidated» one monarch by other and tried to oppose the one dynastic sovereign to other for to achieve a separate «appanage» status for just consolidated Cossack State.

The policy of Bohdan Khmel'nytskyi was continued by his successors at a post of hetman. One of the reasons of the enough frequently changing of the protectors held by the government of Ivan Vyhovskyi, Yurii Khmel'nytskyi, Petro Doroshenko, Ivan Mazepa, Pylyp Orlyk, during 60-th of the 17 century – the beginning of the 18 century was impossibility to assure by them consolidation of Ukraine under the leadership of such or diverse monarchs. Some other factors causing hesitation of the Ukrainian rulers between dynastic monarchies and class-represented ones of European and Asian continents also existed. Rather the main factor among them was an assurance by a king of Polish-Lithuanian Commonwealth, by a tsar of Muscovite Tsardom or by a sultan of Ottoman Empire (It was the triangle that mostly the «barging» of hetmans from the one to other protection has taken part in it) the better liberties for Zaporozhian Cossacks as a corporative estate organization, as well as «the rights and privileges» of every supreme and middle classes of contemporary Ukrainian society, being consolidating factors of Early Modern Ukrainian state.

Within the some historical periods the Crimean khan, prince of Transylvania and king of Sweden were the protectors of Ukraine as well. Enough frequent transfer of hetmans from a one to another monarch and their policy of poly-vassalage (hence sometimes they recognized themselves as vassals of two or even three suzerains at ones) could mean only the fact that by means of these actions they tried to ensure the *status quo* of own power and to help out movement towards achieving for themselves more independent status.

The main «apple of discord» of a diplomatic and military rivalry, that from the middle of the 17-th century, was not able be divided by the prominent monarchic houses of the East-Central, East-South and the North Europe, was a problem of belonging of a new state of the region to the sphere of influence of a one of them. In accordance with this the international legal status of Ukraine continued be indefinite during long time. Neither Truce of Andrusovo of 1667 between Moscow and Warsaw nor Truce of Buchach of 1672 among Warsaw and Istanbul, as well as nor Truce of Bakhchisaray of 1681 among Istanbul and Moscow, or nor «Eternal» Peace of 1686 between Warsaw and Moscow established finally the authority of any of these dynastic houses over the entire territory of Ukraine. Beside this, since the middle 1670s step by step the boundaries of *modus vivendi* between Poland, Turkey and Russia started on to become apparent. The two former states temporally limited their territorial appetites with Right-bank Ukraine, the last one tried not to lost of its hands the Left-bank Ukraine. Although every-

one of the «supreme parts» of this international contest did not left the plans to occupy all Ukrainian lands, gradually their diplomats began to follow the concept of balance in relation among their countries, on account of All-European tendencies in the international relations of that time.

Consequently, having analyzed the main aspects of Ukrainian Hetmanat foreign policy within the context of international relation of the states of East-Central, East-South and North Europe, the fact of recognizing by the governors of Cossack state a vassalage towards several neighboring monarchical rulers at once is to be noted. So during 1654–1657 the hetman B. Khmel’nytskyi simultaneously was under the protections of Turkish sultan and Muscovite tsar and he wanted to take a suzerainty of Sweden. In 1658 I. Vyhovskyi firstly submitted to Muscovite tsar and Swedish king and than he went over under a protectorate of Polish king. During 1669–1676 P. Doroshenko recognized own submission to Polish king and Turkish sultan but he finished with a Muscovite protection. During long time hetman I. Mazepa was under a scepter of Russian monarchs (1687–1708), and then under that of Polish and Swedish king. His fellow-fighter and successor P. Orlyk recognized the supremacy of Swedish king and Turkish sultan, nevertheless in the Ukrainian Constitution of 1710 he laid down the basis for an independent existing of Cossack state. The sources of such kind behavior of the main creators of international policy of Hetmanate are to be searched out in the practice or inter-governmental relations of this European region at an edge of the Middle Ages and Early Modern Age.

More than a half of a century the Ukrainian rulers, on account of the contesting of the more powerful state (Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovite-Russian state, Ottoman Empire, Kingdom of Sweden), were forced to conduct the policy of manoeuvring among them, to pass from the one side into other, to refused from the one suzerain for another. Thereby the international legal legitimacy of Early-Modern Ukrainian state was ensured. Sometimes hetmans recognized their dependence from several monarchs simultaneously but this was made only for to protect own state from incorporation into other states. It is obvious, that after a careful examination of foreign policy model of Ukrainian Hetmanate in 1648–1721, it may be noticed that it consist of a sticking to poly-vassalage towards the neighboring monarchical houses of the region and pursuing the aim to obtain independence from the contemporary dynastic rulers.

*1996–2009,
Kyiv – Warsaw – St.-Petersburg –
Moscow – Kraków – Lviv.*

Зміст

Передмова до третього видання	5
Від автора	6
Монархи та залежні правителі Європи: від Середньовіччя до Раннього Модерну(<i>замість вступу</i>)	10

ЧАСТИНА I. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА — ГОЛОВНА ПРОБЛЕМА СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1568–1648–1676 рр.)	33
1. Військо Запорозьке у системі європейських та азійських монархій (1568–1647 рр.)	34
2. Гетьман Богдан Хмельницький та його політика утвердження Українського гетьманату	53
3. Політичні інтриги навколо Переяславсько-Московських домовленостей 1654 р.	72
4. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. та міжнародна ситуація в Центрально-Східній Європі	87
5. Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної України за умови прийняття гетьманами протекцій сусідніх монархів	97
6. «Від Москви до Стамбула — один крок?»: крах проросійської орієнтації уряду Івана Брюховецького	114
7. Відповідь урядів України на Андрусівське перемир'я 1667 р. між Москвою та Варшавою	137
8. Подвійна гра Петра Дорошенка: визнання зверхності султана Османської імперії та короля Речі Посполитої	152
9. Ідея відновлення Гадацької угоди 1658 р. в українсько-польських стосунках	168
10. Козаки «королівської милості» на службі Речі Посполитій проти Османів	195
11. У «братерській дружбі» з Кримським ханством проти Московської держави	220

ЧАСТИНА II. ГЕТЬМАНИ МІЖ КОРОЛЯМИ, ЦАРЯМИ ТА СУЛТАНАМИ (1676–1686–1699 рр.)	241
12. Міжнародний статус Українського гетьманату в світлі зовнішньополітичних впливів	242
13. Князювання від імені Османської імперії гетьмана Юрія Хмельницького	256

14. Повернення правобережного козацтва під владу Корони Польської в останній чверті XVII ст.	270
15. Короткочасне гетьманування турецького ставленика молдавського князя Георге Дуки	295
16. «Україна має належати козакам»: метаморфози східноєвропейської політики Речі Посполитої	317
17. Похід гетьмана Стефана Кунецького проти Османів до Молдавії та Надчорномор'я	334
18. Іван Самойлович — творець Бахчисарайського договору 1681 р. і противник Вічного миру 1686 р.	353
19. «Висока рука» Москви та особливості об'єднавчої політики гетьманського уряду в 1687–1699 рр.	370
20. Виникнення Ханської України як прояв опозиції орієнтації Батурина на Москву	383
21. Козацька вольниця Семена Палія під наглядом одноголового і двоголового орлів.	394
ЧАСТИНА III. КОЗАКИ У «ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ» ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ (1700–1709–1721 рр.)	
22. Міжнародна ситуація у Східній Європі на початку XVIII ст. та її вплив на цілісність України	405
23. Мазепинська Україна під час першого етапу Північної війни: бойові дії в Прибалтиці, Білорусії та Польщі	414
24. Гетьман Самійло Самусь на чолі Другої Хмельниччини: боротьба за об'єднання «двох берегів» Дніпра	433
25. Таємна дипломатія Івана Мазепи як продовження політики полівасалітету Б. Хмельницького	443
26. Політичні причини відмови Українського гетьманату від зверхності царя.	455
27. Запорозька Січ отамана Костя Гордієнка проти Московської держави	473
28. Пилип Орлик: гетьманська булава Війська Запорозького під захистом монарха Швеції.	485
29. Лівобережна Україна під владою Російської імперії	501
30. Козаки українських воеводств Речі Посполитої: війна за відновлення Гетьманату.	513
Висновки.	528
Додатки	539
Іменний покажчик	591
Summary	610

Наукове видання

Чухліб Тарас Васильович

Козаки і Монархи

Міжнародні відносини ранньомодерної
Української держави 1648–1721 рр.

Відповідальний редактор **Валерій Смолій**
Редактори **Алла Топчій, Ольга Веремійчик**
Комп'ютерний набір **Оксани Романової**
Верстка **Юрія Попсуєнка**

Підписано до друку 27.11.2009 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсетний № 1.
Гарнітура Newton. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 35,8.
Обл.-вид. арк. 35,8. Наклад 1000 прим.

Видавництво імені Олени Теліги
Реєстраційне свідоцтво № 21638468, видане 15.02.95 р.
01010, Київ, 10, вул. Івана Мазепи, 6.